

Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

Видавничий дім «Гельветика»

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Русаков Сергій Сергійович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософської антропології, філософії культури та культурології, в.о. директора Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Члени редакційної колегії:

Васильєва Ірина Василівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, біоетики та історії медицини, Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, Україна

Шкіль Світлана Олександрівна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природокористування України, Україна

Стасевич-Беньковська Агнешка, доктор гуманітарних наук, доцент, Інститут американських студій та польської діаспори, Ягеллонський університет, Польща

Доценко Віктор Олегович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та археології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Журба Михайло Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Потильчак Олександр Валентинович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Агнесе Кукеле, кандидат геологічних наук (геоархеологія) за спеціалізацією з оцінки пам'яток культурної спадщини, науковий співробітник, Латвійський Університет, Латвія

Крилова Світлана Анатоліївна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри богослов'я та релігієзнавства, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Герасимова Ельвіра Миколаївна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Україна

Улла Шакір, доктор філософії, науковий співробітник, Південний університет науки і техніки Китаю, Китай

Гоц Людмила Сергіївна, кандидат культурології, доцент кафедри культурології та міжкультурних комунікацій, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Україна

Денисюк Жанна Захарівна, доктор культурології, професор, в.о. проректора з наукової роботи та міжнародних зв'язків, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Україна

Дичковський Степан Іванович, доктор культурології, доцент, директор Інституту практичної культурології та арт менеджменту, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Україна

Карповець Максим Вячеславович, кандидат філософських наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарного менеджменту, Національний університет «Острозька академія», Україна

Сабадаш Юлія Сергіївна, доктор культурології, професор, завідувачка кафедри культурології, Маріупольський державний університет, Україна

Трач Юлія Василівна, доктор культурології, професор, проректор з науково-методичної роботи, Київський національний університет культури і мистецтв, Україна

Дичек Береніка, доктор суспільних наук, доцент, Факультет соціальних наук, Інститут соціології, Вроцлавський університет, Польща

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(протокол засідання № 7 від 27.06.2023 р.)

Науковий журнал «Культурологічний альманах» зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 25214-15154Р від 10.06.2022 р.)

На підставі Наказу МОН України від 10.10.2022 р. № 894 (додаток 2) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» зі спеціальностей «031 – Релігієзнавство», «032 – Історія та археологія», «033 – Філософія», «034 – Культурологія».

Офіційний сайт видання: <https://almanac.npu.kiev.ua>

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ISSN 2786-7242 (Print)
ISSN 2786-7250 (Online)

© Український державний університет імені Михайла Драгоманова, 2023
© Видавничий дім «Гельветика», 2023

Верстин Андрій Андрійович,
*аспірант філософсько-теологічного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
andriiverstyn8@gmail.com*

ВПЛИВ ПАТРИСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ НА СТАНОВЛЕННЯ КАТОЛИЦЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ЛЮДИНУ

Дане наукове дослідження присвячене розгляду філософських і богословських поглядів Отців Церкви щодо антропологічних вчень, а також їхній ролі у становленні католицького вчення про людину в епоху Середньовіччя. Тут розглянуто роботи патристів, зокрема їхні погляди потрактовано в контексті сьогодення. Така необхідність викликана високою науковою цінністю цих досліджень для розвитку філософії християнства та в становленні католицтва і православ'я загалом. Твердження про богословське походження антропологічного вчення Отців Церкви в даному дослідженні знаходить наукове обґрунтування, зокрема на основі Святого Письма, людина постає найвищою цінністю, адже є творінням на подобу Богу.

У праці розглянуто розвиток вчення про походження душі, порушено питання єдності душі й тіла, свободи вибору. Душа й тіло повинні перебувати у тісному зв'язку, чим забезпечується особливе місце людині у світовій ієрархії, де вона постає провідником між духовним і матеріальним. Дві субстанції – душа й тіло – повинні бути єдиними, але не змішаними.

Проаналізовано питання свободи волі, адже, за вченням патристів, вона є важливою людською ознакою, яка виражає можливість вибору. Воля – Божий дар, хоча саме вона часто передує гріху. У такому разі порядком є благодать – особлива божественна енергія, яка прямо діє на людину і здатна змінювати її природу.

Також у статті розглянуто надважливу тематику, яка не втрачає своєї актуальності ніколи – про покликання людини на землі. Для патристів то була особлива тематика, адже мета людини як і цінність її життя залишаються надважливими у всі часи. Стаття репрезентує вчення Отців Церкви про те як зв'язок людини з Богом впливає на її життя та вічність. За допомогою аналізу праць патристичної традиції визначено як сформувалося католицьке вчення про людину.

Ключові слова: патристи, антропологічне вчення, людина, тіло, душа, єдність з Богом, свобода волі.

Verstin Andrii,
*Postgraduate Student of Philosophical and Theological Faculty
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
andriiverstyn8@gmail.com*

THE INFLUENCE OF THE PATRISTIC TRADITION ON THE FORMATION OF THE CATHOLIC DOCTRINE ABOUT MAN

This scientific study is devoted to the examination of the philosophical and theological views of the Fathers of the Church regarding anthropological teachings, as well as their role in the formation of the Catholic teaching on man in the Middle Ages. Here, the works of patricians are considered, in particular, their views are interpreted in the context of today. This necessity is caused by the high scientific value of these studies for the development of the philosophy of Christianity and in the formation of Catholicism and Orthodoxy in general. The statement about the theological origin of the anthropological teaching of the Fathers of the Church in this study finds scientific justification, in particular on the basis of the Holy Scriptures, man appears as the highest value, because he is a creation in the image of God.

The work examines the development of the doctrine of the origin of the soul, raises the question of the unity of soul and body, freedom of choice. The soul and body must be in a close relationship, which ensures a special place for a person in the world hierarchy, where he appears as a guide between the spiritual and the material. The two substances – soul and body – must be united, but not mixed.

The issue of free will is analyzed, because according to the teachings of the patricians, it is an important human trait that expresses the possibility of choice. Will is God's gift, although it often precedes sin. In this case, salvation is grace – a special divine energy that directly acts on a person and is able to change his nature.

The article also discusses an important topic that never loses its relevance – the vocation of man on earth. For the patristics, it was a special topic, because the goal of a person, as well as the value of his life, remain paramount at all times. The article represents the teachings of the Fathers of the Church about how a person's relationship with God affects his life and eternity. With the help of the analysis of the works of the patristic tradition, it is determined how the Catholic teaching about man was formed.

Key words: patricians, anthropological teaching, man, body, soul, unity with God, free will.

Актуальність теми дослідження. Сьогодні проблеми людини все частіше стають темою наукових пошуків. Отці Церкви свого часу приділяли цьому питанню чимало робіт, а це мало значний вплив на розвиток антропологічних вчень. Християнський аспект антропології бере початок у період формування філософської, етичної, соціально-політичної думки народів. Ця гілка вчення про людину була настільки потужною, що її перейняли інші культури.

Такий високий рівень досліджень Отців Церкви зумовлений тим, що більшість із них (Іван Золотоустий, Григорій Богослов, Августин) мали хорошу, тоді ще власне язичницьку, освіту. Через це у їхніх працях цитовано античних філософів, зокрема тих, «які мали виразні соціальні аспекти», наприклад, на стоїцизм (Маринович, 1998, с. 38). Проте у християнських творах можна побачити розуміння істини людського існування, реалізованої не в державі, а в особистісному здійсненні релігійного покликання у церковній спільноті. Інакше кажучи, людина не політична істота (*zoon politikon* – грецькою ζῷον πολιτικόν), а особистість, пов'язана з Богом.

Покликання людини на землі – актуальна тема досліджень патристів, яке базується на «двох мірах, або ступенях, християнського буття». Послідовництво віри тут постає як «практикування милосердя» на шляху до спасіння, тобто через дієву участь у світі спільному з людьми інших релігій (Маринович, 1998, с. 39, 40).

Ступінь розроблення проблеми. Антропологічне питання є темою досліджень у працях багатьох філософів, а саме: Є. Мулярчука, І. Мозгового, С. Білика, І. Козовика, Є. Пінчука, Ю. Чорноморця, О. Предка та інших.

Метою статті є здійснення богословської та філософської рефлексії антропологічного вчення про людину в католицькій традиції на основі патристичної школи, зокрема їхніх

поглядів щодо походження душі людини, проблем єдності двох субстанцій (душі і тіла) та свободи волі людини.

Виклад основного матеріалу. Людський світ крізь призму християнства постає недосконалим із трансцендентними межами ідеального буття. Таке визначення потребує від людини моральної стійкості, незважаючи на конфлікт віри й розуму, власних переконань та дій інших людей.

Богослови у всі часи акцентують увагу на дисгармонії світу через перше гріхопадіння, що віддалило людину від Бога. Наближення до ідеальності буття можливе через віру та вчинок. Належачи до «двох градусів», земного й небесного, людина змушена балансувати між своїм духовним покликанням і мирськими зобов'язаннями. Таке трактування висунув Августин Аврелій (354–430), чим робив зусилля пом'якшити протистояння церкви і влади, приклади якого були представлені, зокрема, Кипріаном Карфагенським (III ст. н. е.) та Євсевієм Кесарійським (III–IV ст. н. е.), де перший переконував, що спасіння поза вірою та церквою не можливе там, де влада їхня вища за світську, а інший стверджував, що прихід християнства у світ тісно пов'язаний із попередньою історією, і держава, навіть язичницька, є знаряддям у руках Божих.

Основою соціальної етики християнства є принцип любові до Бога та до ближнього, «як до самого себе». Опираючись на цю істину, Отці Церкви IV–V ст. закликають не до втечі від світу, а до участі у ньому. Натомість закликали до «внутрішнього перетворення людини», маючи чуття «есхатологічної напруги», спонукаючи людей «переживати сьогоднішнє, не забуваючи про майбутнє» (Маринович, 1998, с. 48).

Праця «Про град Божий» Августина присвячена розмірковуванням про існування людини на межі двох світів. Він пише, що «земний град» має базуватися на її любові до себе, що

може стати причиною забуття Бога. Любов до Бога є основою «граду небесного», а це призводить до забуття себе. «Перший покладає славу свою у самому собі, другий – у Господі. Адже той шукає слави від людей, а для цього найвеличніша слава – Бог, свідок совісті... Тим править хіть панування, в цьому служать один одному по любові» (Augustini De Civitate Dei, Liber XIV, XXVIII).

Істинне благо людини – реалізація в особистому просторі віри і свободи, що дозволяє перебувати у «граді небесному». Божий град поєднує тих, хто присвятив себе істині та любові до Господа, а земний град провокує забуття свого покликання. Ці два «гради» розмежовані, а людина змушена балансувати між «земним градом» і небесною перспективою. Августин подає життя людини як спільну мандрівку людства «градом земним», одночасно перебуваючи у «граді небесному», який є царством її душі: «небесний град... зберігає і підтримує єдність способу людських думок та бажань і спрямовує цей земний світ до світу небесного» (Augustini De Civitate Dei, Liber XIX, XVII).

Християнська Церква настановляє людину щодо таких проявів суспільного життя: гідності особистості, шлюбу та родини, існування в суспільстві, мети людської діяльності та місії релігійних громад у світі, щодо поступу в культурі та у соціально-економічному житті, стосовно політичного розвитку суспільства і підтримки миру.

«Людська особа у собі й у своєму покликанні виходить за межі сотвореного всесвіту, суспільства та історії: кінцева мета людини – Сам Бог, Який об'явив Себе людям, аби запросити та прийняти їх у сопричастя із Собою» (Папська рада, 2008, с. 47).

У енцикліці «Caritas in veritate» папа Бенедикт наголошує на тому, що людина має прагнути не досягнення становища або влади у суспільстві та навіть і не здобуття християнських чеснот чи заслуг, але тільки самого буття у Христі, до якого «має бути спрямованим будь-яке автентичне покликання» (Benedict XVI, 2009, 18).

Завершує енцикліку Бенедикт XVI таким: «Без Бога людина не знає, яким шляхом іти, і навіть не розуміє, хто вона є. Коли непомірні проблеми, що перешкоджають розвитку народів, наводять на нас розпач, ми знаходимо втіху у слові Господа Ісуса Христа, який вчить нас:

«...без мене не можете робити нічого» (Ів. 15, 5), і підбадьорює: «Я з вами завжди до кінця віків» (Мф. 28, 20)» (Benedict XVI, 2009, 78).

По-перше, людина призначена для виявлення Божої любові – містичного почуття, спрямованого до особистості, та зустрічного, котре повинно відкритися в кожному у спілкуванні з Господом та одне з одним. Християнство від самого початку було справжнім подихом любові, чого неможливо розгледіти у подальшому виродженні релігії у звичайний культ, формальність. Ця любов покликана спонукати людей до активної взаємодії у соціумі.

По-друге, людина прагне особистісного розвитку, прагне бути активною у творенні змін світу, що породжує відповідальність і співзвучне з її вірою та уявленнями. Віра повинна підкріплюватися добрими справами. Така аксіома християнського життя.

По-третє, людське покликання – праця. Підтвердження цьому можна знайти у зведенні католицького соціального вчення: «Праця – фундаментальний вимір людського існування як участь не тільки у справі сотворіння, а й у справі відкуплення»; «людина покликана власною працею віддзеркалювати образ Того, на Чию подобу вона була сотворена» (Папська рада, 2008, с. 171, 178).

По-четверте, традиційний есхатологізм, або уявлення про трансцендентну мету існування людини, – ще один аспект буття людини.

Святий Августин стверджував: людина створена з нічого, але вона становить єдність душі й тіла – форми і матерії. Матерія – вияв блага, яким є і будь-яке творіння Боже. Співіснування душі й тіла дозволяє людині посідати особливе місце у світовій ієрархії, будучи єдністю двох нетотожних субстанцій. Душа досконала, бо походить від Бога. Їй притаманні безсмертність, простота і розум.

Воля – дар Божий, але саме вона допускає здійснення гріха. Августин так класифікує блага:

- 1) великі (справедливість, розсудливість, праведний розум);
- 2) середні, або звичайні (необхідні для праведності);
- 3) найменші (праведність можлива без них).

Воля належить до середніх благ, однак вона є важливою ланкою у досягненні великих. Людина, відкинувши незмінне загальне благо

до нижчого, впадає у гріх. У такому разі порятунком є благодать – особлива божественна енергія, яка прямо діє на людину і здатна змінювати її природу (Предко, 2005, с. 237).

Фундаментальним текстом для усієї патристичної традиції був текст Бут. 1,26-27. На ньому базується також вчення св. Василя. «Бог сотворив людину на свій образ і свою подобу, а гріх красу образу зіпсував, втягнувши душу в пристрасть і пожадання», – стверджує св. Василій у IV-й аскетичній бесіді (по-грецьки – «Ο ἄνθρωπος κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐγένετο»). З цього виходить, що св. Василій слідує патристичній традиції.

У працях Святих Отців людина, створена на Образ Божий, іменується як особа. Св. Василій чітко вирізняє дихотомію, де мається на увазі створення із тіла й душі. Також він пише, що особа має безсмертя і створена для духовного життя. У цьому контексті простежується біблійний Образ Божий. Особа, або Образ Божий, утілюється через свободу людини до своєї сутності. Так, наприклад, у раю людина мала абсолютну свободу, але й «після гріхопадіння

вона не повністю втратила образ Божий, не абсолютно втратила зв'язок з своїм Творцем... цей зв'язок виражався у свободі і самовизначенні», – зазначено у вченні каппадокійських отців.

Висновки. Отже, з огляду на вищесказане, робимо висновок, що богословські погляди Отців Церкви щодо антропологічних вчень мають важливу роль у становленні католицького вчення про людину в епоху Середньовіччя. Святі отці здійснили інкультурацію біблійного розуміння людини в грецьку дійсність. Патристична традиція свідчить про створення людини на подобу Божу. Сутність людини полягає у єдності душі й тіла. Ці субстанції перебувають у тісному зв'язку. Вони дуже схожі, але не тотожні. Головна відмінність – тіло здатне піддаватися часопросторовим змінам, а душа – тільки часовим. Субстанція душі має вищу якість, ніж субстанція тіла, тому про їхнє змішування не може бути й мови.

Воля – важлива ознака особистості, яка виражає можливість вибору.

Список використаних джерел:

1. Augustinus A. De Civitate Dei. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/august.html> (date of access: 12.06.2023).
2. Benedict X. Caritas in veritate. URL: https://www.vatican.va/content/benedictxvi/en/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html (date of access: 12.06.2023).
3. Білик С.М. (2010). Антропологічні ідеї в релігійно-філософській спадщині Григорія Богослова : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ. 16 с.
4. Величко О. (2018). Про образ і подобу Божу в людині в антропології Григорія Низького. Ідеї, 1, 28–36.
5. Гоголь В. (2021). Антропологічне вчення святого Августина. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*, 37, 19–36.
6. Жиртуева Н.С. (2009). Модифікації містичного досвіду в релігійних традиціях світу : монографія. Херсон : ХДМІ. 327 с.
7. Козовик І. (1997). Антропологія. Івано-Франківськ : Івано-Франків. Теол.-Катехит. Духов. ін-т. 231 с.
8. Козовик І. (2008). Історія філософії. Івано-Франківськ : Нова Зоря. 420 с.
9. Литвиненко Л.М. (2007). Філософсько-релігієзнавче осмислення космологічних уявлень представників східної патристики : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Київ. 185 с.
10. Мариневич М. (1998). Соціальна доктрина Церкви. Львів : Свічадо. 125 с.
11. Мартич Р. (2016). Уявлення про живе як складова східнохристиянських учень: світоглядно-освітологічний аспект. *Освітологічний дискурс*, 3(15), 13–29.
12. Мозговий І.П. (2009). Неоплатонізм і патристика, або Світло в приємках великої цивілізації : монографія. Суми : УАБС НБ України. 471 с.
13. Мулярчук Є. (2019). Покликання людини у католицькому соціальному вченні. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, Т. 4, 88–95.
14. Компендіум соціальної доктрини Церкви. (2008). Київ, Україна : Кайрос. 537 с.
15. Пінчук Є. (2011). Ідеал особистості у християнській антропології. *Вісник НГУУ «КПШ». Філософія. Психологія. Педагогіка*, 2, 131–135.
16. Предко О. (2005). Духовність у святоотцівській традиції. *Вісн. Львів. ун-ту. Львівський нац. ун-т імені Івана Франка*, 8, 166–172.
17. Флоровский Г. (1993). Отці перших віків. Кіровоград. 45 с.
18. Хамітов, Гармаш, Крилова Н. Л. С. (2016). Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології : навч. посіб. з слов. 4-те вид. Київ : КНТ. 396 с.
19. Чорноморець Ю. (2001). Антропологія східної патристики : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. Київ. 17 с.

References:

1. Augustinus A. De Civitate Dei [De Civitate Dei]. Retrieved from <https://www.thelatinlibrary.com/august.html> [in Ukrainian].
2. Benedict X. (2009) Caritas in veritate [Retrieved from]. Retrieved from https://www.vatican.va/content/benedictxvi/en/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html [in Ukrainian].
3. Bilyk S. M. (2018) Antropolohichni idei v relihiino-filosofskii spadshchyni Hryhoriia Bohoslova [Anthropological ideas in the religious and philosophical heritage of Grigory the Theologian]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv, 2010. 16 s. [in Ukrainian].
4. Velychko O. (2018) Pro obraz i podobu Bozhu v liudyni v antropolohii Hryhoriia Nyzskoho [About the image and likeness of God in man in the anthropology of Gregory of Nyssa]. *Idei, 1*. S. 28-36. [in Ukrainian].
5. Hohol V. (2021) Antropolohichne vchenia sviatoho Avhustyna [Anthropological teaching of St. Augustine]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filos.-politolog. studii*. № 37. S. 19–36. [in Ukrainian].
6. Zhyrtuieva N. S. (2009) Modyfikatsii mistychnoho dosvidu v relihiinykh tradytsiakh svitu [Modifications of mystical experience in religious traditions of the world] : monohrafiia. *Kherson : KhDMI*, 327 s. [in Ukrainian].
7. Kozovyk I. (1997) Antropolohiia [Anthropology]. Ivano-Frankivsk : *Ivano-Frankiv. Teol.-Katekhyt. Dukhov. in-t*. 231 s. [in Ukrainian].
8. Kozovyk I. (2008) Istoriiia filosofii [History of philosophy]. Ivano-Frankivsk : *Nova Zoria*. 420 s. [in Ukrainian].
9. Lytvynenko L. M. (2007) Filozofsko-relihiieznaveche osmyslennia kosmolohichnykh uiavlen predstavnykiv skhidnoi patrystyky [Philosophical and religious understanding of the cosmological ideas of representatives of Eastern patristics]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. 185 s. [in Ukrainian].
10. Marynovych M. (1998) Sotsialna doktryna Tserkvy [Social doctrine of the Church]. Lviv : *Svichado*. 125 c. [in Ukrainian].
11. Martych R. (2016) Uiavlennia pro zhyve yak skladova skhidnokhrystyianskykh uchen: svitohliadno-osvitolohichni aspekt [The idea of life as a component of Eastern Christian teachings: worldview and educational aspect]. *Osvitolohichniy diskurs, 3 (15)*. S. 13–29. [in Ukrainian].
12. Mozghovyi I. P. (2009) Neoplatonizm i patrystyka, abo Svitlo v prysmerkakh velykoi tsyvilizatsii [Neoplatonism and Christianity]: monohrafiia. *Sumy : UABS NB Ukrainy*. 471 s. [in Ukrainian].
13. Muliarchuk Ye. (2019) Poklykannia liudyny u katolytskomu sotsialnomu vcheni [Man's vocation in Catholic social teaching]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznavstvo*. T. 4. S. 88–95. [in Ukrainian].
14. Kompendium sotsialnoi doktryny Tserkvy (2008) [Compendium of the social doctrine of the Church]. Kyiv, Ukraina : *Kairos*, 537 s. [in Ukrainian].
15. Pinchuk Ye. (2011) Ideal osobystosti u khrystyianskii antropolohii [The ideal of the individual in Christian anthropology]. *Visnyk NTUU «KPI». Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika, № 2*. S. 131–135. [in Ukrainian].
16. Predko O. (2005) Dukhovnist u sviatoottsivskii tradytsii [Spirituality in the patristic tradition]. *Visn. Lviv. un-tu. Lvivskiy nats. un-t imeni Ivana Franka, 8*. S. 166–172. [in Ukrainian].
17. Florovskiy H. (1993) Ottsi pershykh vikiv [Fathers of the first ages]. *Kirovohrad*. 45 s. [in Ukrainian].
18. Khamitov, Harmash, Krylova N. L. S. (2016) Istoriiia filosofii: problema liudyny ta yii mezh. Vstup do filozofskoi antropolohii yak metaantropolohii [History of philosophy: the problem of man and his limits. Introduction to philosophical anthropology as meta-anthropology]: *navch. posib. z slov. 4-te vyd. Kyiv : KNT*. 396 s. [in Ukrainian].
19. Chornomorets Yu. (2001) Antropolohiia skhidnoi patrystyky [Anthropology of Eastern Patristics]. Kyiv. 2001. 17 s. [in Ukrainian].

Гоголь Василь Володимирович,

кандидат наук з богослов'я, доцент,

завідувач кафедри богослов'я

Івано-Франківської академії Івана Золотоустого

orcid.org/0000-0001-5236-885X

otets.vasyl.gogol@ukr.net

Габлей Наталія Григорівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри міжнародного, конституційного та адміністративного права

Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

orcid.org/0000-0002-3035-9028

natalja_g@ukr.net

ПОГЛЯДИ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО ЩОДО ПРАВ ТА ОBOB'ЯЗКІВ СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛІВ

В статті здійснено комплексне теоретичне дослідження поглядів митрополита Андрея Шептицького щодо прав та обов'язків священнослужителів УГКЦ, зокрема: здійснення духовного наставництва для населення, поширення релігійної освіченості, побудова громадянського суспільства тощо.

У праці розглянуто базові права та обов'язки священнослужителів, які були надані їм ще за часів Костянтина Великого, а згодом змінені та обмежені у різні історичні епохи за різних умов. Особливу увагу приділено поглядом митрополита Андрея Шептицького щодо прав і обов'язків, що регулюють певні ділянки життя священнослужителя. Детальніше розглянуто зафіксовані у законодавстві права та обов'язки (право на працю, на участь у політичному житті, на суспільну активність, на освіту, культурну діяльність та інше). У праці послідовно висвітлено й інші питання, пов'язані із економічним, політичним та суспільним життям священнослужителів.

У статті визначається, що у своїх багато численних працях митрополит Андрей приділяв значну увагу громадянським правам та обов'язкам, оскільки час, в якому діяв митрополит був особливий, сповнений боротьби з режимами, що були на теренах нашої держави, а саме австро-угорський, польський, радянський. Досліджено його погляди щодо побудови незалежної держави на моральних християнських засадах, яке має бути за участі духовенства. Також проаналізовано цікавий погляд Глави Греко-Католицької Церкви, що виховання в народі взаємної толерантності і духовності має відбуватися через працю священнослужителів. Для цього важлива роль відводиться обов'язку священнослужителя давати належні знання своїй пастві, щоб поєднати церковне та національне життя.

Досліджено, що важлива роль Церкви є відвести належне місце матеріальним цінностям і виявити їх відношення до цінностей вічних. Щодо цієї позиції, то митрополит підкреслював, що священнослужитель, згідно зі своєю позицією, мав би відстоювати правильне трактування земних благ і на власному прикладі показувати їхню вартість; душпастир зобов'язаний бути зразковим для суспільства, яке формується.

Таким чином, зазначено, що священнослужитель мусить бути провідником народу, який скеровує його в напрямку моральності, а бачення митрополита щодо розвитку народу включає такі елементи: знання, виховання патріотизму та побудова громадського життя на християнських засадах.

Ключові слова: права, обов'язки, священнослужитель, Церква, погляди.

Gogol Vasyl,
*Candidate of Science in Theology, Associate Professor,
Head of the Department of Theology
Ivano-Frankivsk Academy of Ivan Chrysostom
orcid.org/0000-0001-5236-885X
otets.vasyl.gogol@ukr.net*

Hablei Nataliia,
*Candidate of Law, Associate Professor,
Head of the Department of International, Constitutional and Administrative Law
Ivano-Frankivsk Law Institute of the National University "Odessa Law Academy"
orcid.org/0000-0002-3035-9028
natalja_g@ukr.net*

VIEWS OF METROPOLITAN ANDREI SHEPTYTSKY REGARDING THE RIGHTS AND DUTIES OF CLERGY SERVANTS

In the article, a comprehensive theoretical study of the views of Metropolitan Andrey Sheptytsky regarding the rights and duties of the clergy of the UGCC is carried out, in particular: the implementation of spiritual guidance for the population, the spread of religious education, the construction of civil society, etc. The work examines the basic rights and duties of clerics, which were granted to them in the time of Constantine the Great, and later changed and limited in different historical eras under different conditions. Special attention is paid to the view of Metropolitan Andrey Sheptytsky regarding the rights and duties that regulate certain areas of the clergyman's life. The rights and obligations recorded in the legislation (the right to work, to participate in political life, to social activity, to education, cultural activities, etc.) are considered in more detail.

The work consistently highlights other issues related to the economic, political and social life of the clergy. The article determines that in his numerous writings, Metropolitan Andrey paid considerable attention to civil rights and duties, since the time in which the Metropolitan acted was special, full of struggle against the regimes that were on the territory of our state, namely the Austro-Hungarian, Polish, Soviet. His views on the construction of an independent state based on moral Christian principles, which should be with the participation of the clergy, were studied.

The interesting view of the Head of the Greek Catholic Church, that the education of mutual tolerance and spirituality in the people should take place through the work of clergy, was also analyzed. For this, an important role is assigned to the duty of the priest to give proper knowledge to his congregation in order to combine church and national life. It has been studied that an important role of the Church is to give proper place to material values and to reveal their relation to eternal values. Regarding this position, the metropolitan emphasized that the priest, according to his position, should defend the correct interpretation of earthly goods and show their value by his own example; the pastor is obliged to be exemplary for the society that is being formed. Thus, it is stated that the clergyman must be the leader of the people, who directs them in the direction of morality, and the metropolitan's vision for the development of the people includes the following elements: knowledge, education of patriotism, and building public life on Christian principles.

Key words: rights, duties, priest, Church, views.

Постановка проблеми. Митрополит Андрей Шептицький є провідний діяч Української Греко-Католицької Церкви, який відповідав на численні виклики часу у своїх пастирських листах. Найважливіші його ідеї стосуються обраної проблематики. Основні напрямки церковного законотворення виражені у посланнях митрополита, є актуальними і можуть бути базою для визначення його сучасного курсу. Критичне осмислення і розуміння допоможуть застосувати досвід мислителя. Погляди

митрополита Андрея легко проєктуються на сучасну дійсність у сфері громадянських і соціальних прав та обов'язків священнослужителя, а особливо в часі війни. Нині священнослужитель не може лише відправляти літургійні богослужіння. Він повинен стати активним діячем, який би своїм словом і прикладом показав правильне відношення і розподіл пріоритетів. На сучасного душпастиря покладено місію творчого мислення і прийняття рішень у контексті змін, які несе завтрашній день. Проте у цьому

він повинен звертатися до джерел, які Церква плекала впродовж свого існування. Законодавство Церкви і думки визначних церковних діячів є тим дороговказом, яким душпастир мусить керуватись у своїй повсякденній діяльності.

Новизна дослідження полягає в тому, що напрацювання щодо поглядів митрополита Андрея Шептицького можуть бути враховані і в сучасний період, зокрема щодо того, яку роль відіграє священнослужитель у суспільному житті та творенні єдності держави через єдність Церкви. Побудова єдиної націоналістичної, незалежної держави є обов'язком кожного українця, в тому числі і священнослужителя, котрий своїми науками збагачує духовно, науково громадянське суспільство.

Метою дослідження є з'ясування змісту поглядів митрополита Андрея Шептицького щодо прав та обов'язків священнослужителів та їх вплив на сьогоденне суспільство.

Ступінь наукової розробленості. Варто зауважити, що для дослідження наукових поглядів Андрея Шептицького використовуються його праці, зокрема «Як будувати рідну хату», «Молитви» тощо, а також їх аналіз у працях дослідників А. Базилевича, А. Кравчука, І. Гриньохи та інших.

Незважаючи на значний інтерес науковців до проблеми прав і обов'язків в цілому та священнослужителя зокрема, механізм реалізації її є недостатньо відпрацьованим.

Дискусія та результати. Права і обов'язки є важливими складовими правового статусу людини, так само це стосується і правового статусу священнослужителів. Очевидно, що для того, щоб не виникали безпідставні суперечності щодо обов'язків, потрібно чітко розмежувати повинність перед державою та обов'язки перед Церквою. Не можна ставити знак тотожності між цими двома видами обов'язків. Ці дві спільноти є сконсолідованими і покликаними покращувати людське буття, але кожна з них застерігає за собою якусь певну галузь життя, в якій є компетентнішою і в якій може принести більшу користь. Митрополит у своїх працях приділяв увагу світоглядній позиції суспільства, що може бути успішним, підґрунтям якого є християнські засади, родинні зв'язки, наявність громадських об'єднань, що мали б на меті високий інтелектуальний розвиток особистості, сприяли б тому, що особистість може

реалізовувати себе в колективі через втілення в повсякденне життя євангельських заповідей.

У своїх багато численних працях митрополит Андрей приділяв значну увагу громадянським правам та обов'язкам, оскільки час, в якому діяв митрополит був особливий, сповнений боротьби з режимами, що були на теренах нашої держави, а саме австро-угорський, польський, радянський. Будувати незалежну державу він пропонував на моральних християнських засадах. Саме проповідування таких засад лягало на плечі духовенства. Глава Греко-Католицької Церкви вважав, що виховання в народі взаємної толерантності і духовності має відбуватися через працю священнослужителів. Для того, щоб поєднати церковне та національне життя митрополит, Андрей Шептицький важливу роль відводив обов'язку священнослужителя давати належні знання своїй пастві. Тому митрополит вважав, що «щоб передати людям такого роду знання, священнослужитель повинен досконало орієнтуватись у цій галузі» (Шептицький, 2003, с. 8). Священнослужителі мали бути грамотними та обізнаними із соціальними потребами й вимогами свого часу і стати добрими духовними лідерами народу, безкорисливими радниками у питаннях, які би стосувались громадянського обов'язку. Але таке завдання вимагало відчуття високої відповідальності від самих священнослужителів. Самоосвіта, постійна поінформованість про суспільні явища, спроможність аналізу й оцінки, поміркованість у судженнях – це ті якості, плекати які священнослужителів закликав митрополит Андрей. На думку митрополита Андрея, «через успішну реалізацію своїх громадянських прав священнослужителі повинні були повернути до Церкви не лише окремих мирян, але й цілий устрій суспільного життя та узаконити його як такий, що базується на християнських засадах» (Шептицький, 2004, с. 132). А. Шептицький закликає духовенство займатися самоосвітою, «досліджувати мало досі ще в світовій науці обговорювані питання про будівництво проводу і організацію всіх загальних виборів і голосувань. Бо великий нарід – це не пісок одиниць ... Великий нарід – це цілість дуже зложена злукою прерізних природних угруповань людей» (Шептицький, 1998, с. 523).

Доцільно зауважити, що Кодекс Канонів Східної Церкви подає ряд прав, які стосуються громадянської та суспільної активності ієрея:

1. Можливість виконувати світську професію за дозволом власного Ієрарха.

2. Право на громадянські і політичні права, окрім випадків, зазначених у праві:

– забороняється приймати громадські уряди, з якими пов'язана участь у виконанні цивільної влади;

– оскільки військова служба не узгоджується з клірицьким станом, вони не повинні добровільно нести неї, хіба що з дозволу свого ієрарха;

– вони повинні користуватись звільненням від виконання публічних завдань і урядів, не властивих клірицькому стану, а також від військової служби, що надають на їх користь цивільні закони, угоди або звичаї.

3. Право на відповідне утримання.

4. Право на соціальну захищеність і медичну опіку як для себе, так і для своєї сім'ї.

5. Право об'єднуватись з іншими для досягнення цілей, які б відповідали їх клірицькому стану (Танасійчук, 2019).

Священнослужитель – це в першу чергу той, хто, на думку митрополита, є високоєрудованою і обізнаною в різних ланках суспільного життя людиною, також вміє розгледіти тенденції мислення тих людей, що йому повірені, беззаперечно допомагати їм у життєвих ситуаціях. Глава Греко-Католицької Церкви писав, що «щоб розширити спектр можливостей співпраці, провладу і допомоги своїй пастві, духовний провідник мусить докласти всіх зусиль. Перебувати з народом завжди – означає ділити з ним не лише храмову споруду, а й усі нагальні потреби, складні ситуації та проблеми. Це означає перебувати у тій самій дійсності і навіть більше – шукати правильні відповіді на нагальні суспільні питання та пропонувати їх людям, які через важку працю чи інші обставини не можуть робити цього самі» (Шептицький, 2003, с. 11).

Митрополит був з тих, хто заохочував духовенство поглиблювати свої знання. Провідник народу, на його думку, «мусить бути компетентним у нових наукових досягненнях, щоб бути спроможним запропонувати повіреним йому людям правильний шлях» (Шептицький, 1980, с. 186). Обов'язок священнослужителя – додержуватись своїх вчень і своїм прикладом та авторитетом нести науку до своєї пастви, і все це можливе тільки через виконання

громадянських обов'язків. «Всі члени духовенства повинні ясно говорити громадянам про їх обов'язки, так, щоб переконати їх уми і перейняти їх тією правдою, що лояльність, безінтересовність і чесність є конечно потрібні у всіх функціях громадянського життя» (Лужицький, 1963, с. 372).

Щодо ідеї рівності, то митрополит Андрей підкреслює, що суспільство завжди складається з бідніших і багатших, але головне – довести, що матеріальні добра не є показником ані морального зростання, ані духовної постави. Завдання Церкви є відвести належне місце матеріальним цінностям і виявити їх відношення до цінностей вічних. Щодо цієї позиції, то митрополит підкреслював, що «священнослужитель, згідно зі своєю позицією, мав би відстоювати правильне трактування земних благ і на власному прикладі показувати їхню вартість; душпастир зобов'язаний бути зразковим для суспільства, яке формується» (Шептицький, 1998, с. 139). Звертаючись до священноієреїв, митрополит прямо говорить, що вони не лише повинні бути компетентними у суспільних справах, але й мають обов'язок докладати всіх зусиль для розвитку виробництва і торгівлі. Жодна галузь зі щоденного життя людей не повинна залишитись поза увагою священнослужителя (Кравчук, 1998, с. 292).

Як впливає із творів митрополита, він займав тверду і рішучу політичну позицію щодо певного суспільного ладу, коли спостерігав несправедливість стосовно простих людей. Митрополит Андрей навіть проголосив, що той, хто співпрацює з комуністами, «зраджує убогих, терплячих і скривджених по цілому світі» (Шептицький, 1983, с. 275, 282). Також він пропагував, що служіння має бути основане на любові до ближнього та суспільства, варто також обороняти гідність, свободу родини, громади чи окремої особи, бо саме вони є запорукою творення сильної держави. Погляди Андрея Шептицького торкаються і щодо обов'язку розбудовувати суспільство «з любов'ю служити народові науками, радами й потіхами. Такий обов'язок світських священнослужителів і монахів!» (Шептицький, 2003, с. 11).

Не залишено і поза увагою право на працю. Наука, спрямована на реалізацію здобутих знань, стає запорукою активної і плідної праці. Благословляючи людей на працю, на здобуття

матеріального добра, Андрей (Шептицький) пригадає цільову правду всього суспільного життя – не ставити дочасне добро вище Бога: «працуйте, Мої Любі Браття, – дбайте про туземні добра, – цінить їх і помножуйте! З цілого серця уділяю вам благословенства до цієї праці. Але при цьому не забувайте на те, що важніше: «Шукайте перше Царство Боже та його справедливність, а все те вам докладеться» (Мт. 6, 33) (Шептицький, 1980, с. 175).

Духовенство напряму впливає і на патріотизм нації: «Поміж нами є багато ревних, енергійних, діяльних і повних пожертвованя душпастирів і священнослужителів, але духовенства, яко солідарного тіла, на жаль, нема» (Шептицький, 1980, с.180). Митр. прот. д-р І. Гриньох зауважував з приводу цього: «Коли митрополит Андрей говорить про такі речі, як держава, народ, державне будівництво, влада, форми правління і т. д., отже про речі, які деякі теоретики і практики цих ділянок знань неслухно вважають виключно своєю доменою, то робить це не тому, щоб стати політиком чи державним мужем, але тому, що цього вимагає від нього розуміння Христової Церкви» (Свищук, 2002, с. 47). Звідси слідує, що погляди Андрея Шептицького були направлені на єдність Церкви як основи єдності нашого народу, що є актуальним і на сьогодні. Церковна єдність на його думку залежить від таких аспектів: 1) злука України із Заходом, бо в культурно-духовному розумінні українці належать до європейської, а не до євро-азійської спільноти; 2) унія з Вселенською Церквою стала б взірцем для віками вимріяної українським народом національної єдності; 3) релігійний і національний процеси єднання народу є взаємопов'язаними й обумовлюють один одного (Басараб, 2019, с. 166). Як бачимо ці складові є актуальними і сьогодні, адже в запеклій боротьбі за свою державу з російською федерацією ми усвідомлюємо, що вибрали правильний вектор єднання з цивілізованими державами, а також не менш важливе значення в цій боротьбі відіграє Церква, яка об'єднує нас в цій боротьбі. Варто зауважити, що пророчими були погляди А. Шептицького ще й в тому, що він був прихильником побудови Соборної Української Церкви, яка стане підґрунтям для єдиної української держави без її поділу на Захід і Схід. Митрополит у своїх працях розкривав ідею щодо необхідності

об'єднання Української греко-католицької церкви з Українською православною церквою і вбачав, що з часом православний ієрарх, що очолюватиме Київський Патріархат буде підпорядкований Папі Римському. Митрополит вважав, що саме така єдність згуртує Україну, її народ, і що саме завдяки цьому ми зможемо позбутись негативного впливу російської федерації.

Митрополит Андрей відстоював позицію, згідно з якою в суперечливих ситуаціях між різними ланками суспільства Церква стає на захист беззахисних, знедолених, переслідуваних та вбогих. Саме це і є основою всіх інших обов'язків священнослужителів, як представників Божої інституції на землі. Всі соціальні обов'язки – це наче похідні від основного закону любові, який є центром життя християнина.

Тема соціальних прав та обов'язків священнослужителя є важливою ділянкою дослідження, тому що стосується безпосередньо місії Церкви, яка реалізується через священнослужителів. Духовенство мусить бути компетентним у соціальних питаннях, оскільки вірні значною мірою залежать від середовища, в якому живуть. «Соціальний контекст, у якому живуть люди і в якій вони занурені від самого дитинства, часто відвертає їх від добра і штовхає в бік зла» (Ватиканський Собор, 2014).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, потрібно зазначити, що у творах митрополита поняття суспільного та громадянського тісно переплетені. Згідно з його вченням, священнослужитель мусить бути провідником народу, який скеровує його в напрямку моральності. Його бачення розвитку народу включає такі елементи: знання, виховання патріотизму та побудова громадянського життя на християнських засадах. У світлі цього вчення і розглянуто громадянські обов'язки священнослужителя. На його думку, церковна та державна влада мусять перебувати в гармонії, але мати чітке розмежування у сфері впливів. Зокрема, митрополит заохочував ієреїв здобувати глибокі, пристосовані до потреб часу знання священних та корисних і не суперечних священству світських наук. Щодо їх політичної активності, то митрополит скеровував радше до проповіді правди, ніж до активності у політичній сфері.

Список використаних джерел:

1. Басараб В.І. (2019) Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 – Історія України. Ужгород, 337 с.
2. II Ватиканський Собор (2014). Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*. № 25. Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів: Свічадо.
3. Лужицький Г. (1963) Українська Церква між Сходом і Заходом. Філадельфія. 723 с.
4. Митрополит Андрей Шептицький: Життя та діяльність / ред. А. Кравчука (1998). Львів. 570 с.
5. Свищук Я. (2002) В душі великого митрополита. Львів. 136 с.
6. Танасійчук А. (2019). Канонічне право східних церковних церков. Л.: Астролябія. 464 с.
7. Шептицький А. (1998) Ідеалом нашого національного життя (Львів, грудень 1941) / Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944: У 2 т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер». Том II: Церква і суспільне питання, Книга 1. С. 519–533.
8. Шептицький А. (2004) Молитви. Львів. 135 с.
9. Шептицький А. (1980) Про достоїнство і обов'язки священнослужителя: Пастирський лист до духовенства Галицької Митрополії. Крехів, 1901. *Шептицький А. Пастирські листи*. Т. I. Рим. С. 174–189.
10. Шептицький А. (2003). Твори – Опера (морально-пасторальні). Рим. 547 с.
11. Шептицький А. (2003). Як будувати рідну хату. Львів. 334 с.

References:

1. Basarab V.I. (2019) *Derzhavotvorcha kontseptsiya ta natsional'no-patriotychni ideyi mytropolyta Andreya Sheptyts'koho* [The state-building concept and national-patriotic ideas of Metropolitan Andrey Sheptytskyi]. *Candidate's thesis*. Uzhhorod [in Ukrainian].
2. II Vatykans'kyi Sobor (2014). *Dushpastyrs'ka Konstytutsiya pro Tserkvu v suchasnomu sviti Gaudium et spes*. № 25. *Dokumenty Druhoho Vatykans'koho Soboru* [Pastoral Constitution on the Church in the Modern World *Gaudium et spes*. No. 25. Documents of the Second Vatican Council]. – L'viv: Svichado [in Ukrainian].
3. Luzhyts'kyi H. (1963) *Ukrayins'ka Tserkva mizh Shkhodom i Zakhodom* [The Ukrainian Church between East and West]. Filadel'fiya [in Ukrainian].
4. Kravchuk A. (Eds.). (1998). *Mytropolyt Andrey Sheptyts'kyi: Zhyttya ta diyal'nist'* [Metropolitan Andrey Sheptytskyi: Life and activities]. L'viv [in Ukrainian].
5. Svyshchuk YA. (2002) *V dusi velykoho mytropolyta* [In the spirit of the great metropolitan] L'viv. [in Ukrainian].
6. Tanasiychuk A. (2019). *Kanonichne pravo skhidnykh tserkovnykh tserkov* [Canonical law of the Eastern Churches] L.: Astrolyabiya. [in Ukrainian].
7. Sheptyts'kyi A. (1998). *Idealom nashoho natsional'noho zhyttya (L'viv, hruden' 1941) / Mytropolyt Andrey Sheptyts'kyi Zhyttya i diyal'nist'*. *Dokumenty i materialy 1899-1944* [The ideal of our national life (Lviv, December 1941) / Metropolitan Andrey Sheptytskyi Life and activity. Documents and materials 1899-1944] (Vols. 1-2). L'viv: Vydavnytstvo ottziv vasylian «Misioner». Tom II: Tserkva i suspil'ne pytannya, Knyha 1 [in Ukrainian].
8. Sheptyts'kyi A. (2004) *Molytyvy* [Prayers] L'viv. [in Ukrainian].
9. Sheptyts'kyi A. (1980) *Pro dostoyinstvo i obov'yazky svyashchennosluzhytelya: Pastyrs'kyi lyst do dukhovenstva Halyts'koyi Mytropoliyi* [About the dignity and duties of a clergyman: Pastoral letter to the clergy of the Galician Metropolis] Krekhiv. [in Ukrainian].
10. Sheptyts'kyi A. *Pastyrs'ki lysty*. Т. I. Rym. [in Ukrainian].
11. Sheptyts'kyi A. (2003). *Tvory – Opera (moral'no-pastoral'ni)* [Works - Opera (moral and pastoral)] Rym. [in Ukrainian].
12. Sheptyts'kyi A. (2003). *Yak buduvaty ridnu khatu* [How to build a native house] L'viv. [in Ukrainian].

УДК 2:4,84

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.3>

Руско Надія Михайлівна,

кандидат філософських наук, доцент,

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

orcid.org/0000-0002-8962-6004

nadiia.rusko@nung.edu.ua

Палагнюк Михайло Михайлович,

кандидат філософських наук, доцент,

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

orcid.org/0000-0002-2512-075X

mil.pal@ukr.net

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ТА КАТЕГОРІАЛЬНА БАЗА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕЛІГІЙНО-ДУХОВНОЇ СПАДЩИНИ ГАЛИЦЬКОГО КРАЮ (ДО 1125-РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ ЗАСНУВАННЯ М. ГАЛИЧА)

Актуальність статті обумовлена специфікою впливу духовного життя на формування державності та національної ідентичності, що є важливим чинником не тільки віри, а й культури, світогляду та ін. Глибокого дослідження потребують саме Галицька духовна спадщина, адже саме завдяки Галицькій митрополії вдалося зберегти культурну самобутність українського католицизму і православ'я. Мета статті – визначити роль Галицької митрополії у духовному світогляді, ціннісних орієнтаціях та як вони відображають і трансформують сакральний простір трансцедентного. Новизна статті визначається тим, що уперше глибоко досліджено монастирські комплекси і національні особливості сакральної спадщини Галичини, їхній вплив на ціннісно-моральний потенціал та антропологічні особливості формування релігійної об'єктивації Західного регіону України. Сьогодні коли Україна перебуває перед новими викликами релігійного, філософського, політичного, економічного виміру, дуже важливо є через дослідження проблематики духовної спадщини показати роль ціннісних, сакралізованих, трансцедентних чинників у формуванні національного *sakrumu*. З'ясовано, що вони мають не лише самобутній, неповторний культурний зміст та форму, а й власну духовну територію, де утверджують і виявляють традиційні цінності метафізики культури, де людина співвідносить себе з фундаментальними духовними цінностями, Абсолютом, з вищими смислами, національними святинями.

До 1125-річниці від дня заснування м. Галича у статті зроблено аналіз Галицької духовної ідентичності та духовної спадщини, а також зібрано основні найважливіші джерела і наукові дослідження про Княжу столицю Галичини, яка була і є центром релігійного і культурного життя Галичини.

Ключові слова: духовна праксеологія, Галичина, сакральні місця, релігійна ідентичність, національна ідентичність, українська державність, духовне життя.

Rusko Nadiia,
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
orcid.org/0000-0002-8962-6004
nadiia.rusko@nung.edu.ua

Palahnyuk Mykhailo,
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
orcid.org/0000-0002-2512-075X
mil.pal@ukr.net

GEROSCIENTIFIC AND CATEGORICAL BASE SCIENTIFIC RESEARCH RELIGIOUS AND SPIRITUAL HERITAGE OF THE GALITIC REGION (TO THE 1125TH ANNIVERSARY OF THE FOUNDING OF HALYCHA)

The relevance of the article is determined by the specificity of the influence of spiritual life on the formation of statehood and national identity, which is an important factor not only of faith, but also of culture, worldview, etc. It is the Galician spiritual heritage that needs deep research, because it was thanks to the Galician Metropolis that it was possible to preserve the cultural identity of Ukrainian Catholicism and Orthodoxy. The purpose of the article is to determine the role of the Galician metropolis in the spiritual worldview, value orientations and how they reflect and transform the sacred space of the transcendent. The novelty of the article is determined by the fact that, for the first time, monastic complexes and national features of the sacred heritage of Galicia, their influence on the value and moral potential and anthropological features of the formation of religious objectification of the Western region of Ukraine were deeply researched. Today, when Ukraine is facing new challenges of the religious, philosophical, political, and economic dimension, it is very important to show the role of valuable, sacralized, transcendent factors in the formation of national sakrumy through the study of the problems of spiritual heritage. It was found that they have not only an original, unique cultural content and form, but also their own spiritual territory, where they affirm and reveal the traditional values of the metaphysics of culture. where a person correlates himself with fundamental spiritual values, the Absolute, with higher meanings, national shrines.

By the 1125th anniversary of the founding of the city of Halycha, the article analyzes the Galician spiritual identity and spiritual heritage, as well as collects the most important sources and scientific studies about the princely capital of Halychyna, which was and is the center of the religious and cultural life of Halychyna.

Key words: spiritual praxeology, Galicia, sacred places, religious identity, national identity, Ukrainian statehood, spiritual life.

Актуальність теми дослідження. 2023 рік проголошений роком княжого Галича – міста з багатою та мультикультурною історією. Тому сьогодні як ніколи, актуально говорити про роль осередку Галицької митрополії у формуванні національно-церковного життя українців.

Мета дослідження – визначити роль наукових досліджень Галицької митрополії у формуванні духовного світогляду, ціннісних орієнтацій, у духовному житті прикарпатців та як вони відображають і трансформують сакральний простір трансцедентного.

Виклад основного матеріалу. Відомості про перші монастирі на Русі, зокрема в Києві, дійшли до нас із 1037 року – періоду князювання Ярослава Володимировича, коли «чорноризци почаша множитися и монастирове починаху бити» (Берест, 2011, с. 52).

Якщо в Києві в княжий період існувало 22 монастирі, то в столиці Галицької Русі, за літописними й археологічними даними, їх було близько десяти. Літописні джерела не вказують, які типи монастирництва були поширеними на території Галичини. Очевидно, у XII–XIII ст. найпопулярнішою формою чернечої аскези було анахоретство. Виняток становили окремі княжі (киторські) монастирі, засновані в Галичі та його околицях, які дотримувалися гуртожитної статутної регламентації внутрішньомонастирського життя. Загалом ця проблема потребує спеціального вивчення на основі археологічних досліджень і писемних джерел.

За переконанням академіка В. Кононенка, сучасники в княжу добу сприймали Галич як «свiate місто, місто освячене, Богом обране, обласкане милістю Божою, Галич – носій

Божественних щедрот, священне місто» (Кононенко, 1999, с. 93).

Відомий церковний діяч, філософ, богослов та історик І. Огієнко (митрополит Іларіон) у своїй праці «Українське монашество» писав: «Печерництво, як форма подвигу, було рано занесене до нас в Україну. Але в Україні через брак гір печерництво було підземне, а не надземне, як у Греції. Грецькі печери були природні, гірські, мали світло й повітря, до того були сухі; українські ж печери були підземні, викопані в землі, а тому темні, вогкі й без повітря. Ось тому печерництво, що в греків не було подвижництвом, у нас стало високим подвигом» (Огієнко, 2002, с. 98).

Подібну думку висловив сучасний дослідник історії печерного затворництва на Русі Є. Кабанець, який дійшов до висновку, що східне, або середземноморське, печерництво не могло слугувати на Русі тривким зразком для наслідування; особливим різновидом подвижництва, випробування і духовного пошуку воно стало лише на вітчизняному есхатологічному ґрунті завдяки суворим кліматичним умовам і тій поставі, яку надав йому преподобний Антоній. Сучасний київський археолог Т. Бобровський вбачає у самітницьких печерних обителях на Русі домінуючу форму духовного пошуку й монастирської організації (Кугутяк, 2014, с. 9). Таким чином, середньовічна практика усамітненої печерної аскези, що зародилася в Києві, Подністров'ї та в інших регіонах України, незважаючи на філософсько-есхатологічні й деякі місцеві архітектурно-конструктивні особливості, виступає самобутнім явищем, на ґрунті якого формувалася вітчизняна світоглядно-ментальна пустельницько-анакоретська традиція чернечого життя.

Польові дослідження свідчать про те, що середньовічні монастирі успадкували не тільки місця язичницьких святилищ (скельні храми, печери, городища), але й планувальну структуру, за якою на пагорбі біля джерела закладали церкву, келії, сад, цвинтар. Ландшафтна структура монастирів, які будували на зразок раю, була пов'язана з горою, пагорбом чи відокремленим мисоподібним виступом. Внутрішня планувальна структура передбачала наявність дво- чи трирівневих терас. На найвищій з них була церква, далі – келії та господарський комплекс. Деякі чернечі обителі, розташовані на

найбільших висотах біля стародавніх транскарпатських шляхів, мали фортифікаційні споруди у вигляді ровів і валів, виступали елементами оборонно-сторожової системи країни.

Підземні монастирі, видовбані у твердих породах скель давніми українськими монахами, археолог Я. Пастернак називав «одними з найстаріших пам'яток християнства у нас та першими свідками повного аскетичного самовідречення в ім'я Христової релігії в Україні» (Пастернак, 1951, с. 50).

Сучасний дослідник середньовічних монастирів Галичини Р. Берест довів, що печерні монастирські комплекси функціонували в Бубнищі, Галичі, Крехові, Лядовій, Міжгір'ї, Розгірчі, Страдчі та інших місцевостях (Берест, 2011, с. 7).

Монастирі Галицької землі були прадавніми центрами духовності, культури, мистецтва, науки й освіти українського народу. Зараз вони є визначними архітектурними ансамблями, про які дослідник українських осідків чернецтва В. Вечерський говорить так: «Монастир – це окремі поселення, в яких мешкають монахи, або ченці, тобто люди, які зреклися радощів і спокус земного життя і присвятили своє життя служінню Богові. Монастир може розташовуватись у місті, і навіть у центрі великого міста, а може стояти у лісовій гущавині за багато кілометрів від найближчого села. Але в обох випадках це особлива громада, відділена монастирським муром від довколишнього світу, яка живе за власними законами. Слова «монастир» і «монах» запозичені з давньогрецької мови і означають: монастир – відлюдне житло або місце; монах – самітник, одинак. Українські слова «чернець» і «черниця» походять від чорного кольору одягу, який носять насельники монастирів» (Вечерський, 2008, с. 12).

Українське чернецтво, як свідчать літописи, розпочало своє організаційне життя з Володимирівського хрещення Київської Русі (988). Але монахи на території України з'явилися значно швидше.

Серед найвідоміших монастирів Галицько-Волинського князівства – заснований 1268 р. Данилом Галицьким монастир в Угровську (Літопис, 1989, с. 427); монастирі Апостолів (Літопис, 1989, с. 439, 447) та Архистратига Михаїла (Літопис, 1989, с. 427) у Володимир-Волинському; монастир святого Григорія (Літопис, 1989, с. 424), заснований ігуменом Григорієм при князеві Василькові; монастир на р. Німані (Літопис,

1989, с. 424), заснований литовським князем Войшелком, який прийняв православ'я; монастир святого Федора (Літопис, 1989, с. 418), в якому жила сестра князя Данила, Федора; монастир в Лелесові (Літопис, 1989, с. 373); монастир Пресвятої Богородиці в Синевідську під Карпатами (Літопис, 1989, с. 398); монастир святого Миколая Жидичинського поблизу Луцька (Літопис, 1989, с. 383); святого Юра у Львові (близько 1280 р.); Спаський біля Старого Самбора на Львівщині. Крім того, у «Житті святого Петра» згадується монастир над річкою Ратою (Літопис, 1989, с. 325), звідки походив митрополит Київський і Галицький Петро Ратенський.

Отже, стає очевидним, що більшість галицьких монастирів була пов'язана з великокнязівською владою.

З-поміж усіх чернечих обителей Галицько-Волинської Русі особливо шанувалися монастирі княжого Галича. «Як золотоверхий Київ, так і наш княжий Галич був засіяний монастирями, що датуються в ньому чи не від половини 12-го століття, – засвідчує отець Михайло Ваврик, – коли тут над Дністром почав творитися новий історичний осередок української землі. У самому центрі давньої наддністрянської столиці, у Крилосі, постають одна за одною княжі обителі, де зноситься в небо нічноднемна молитва за благо нашої землі та її володарів, процвітає наука, переписуються книги й потужніє церковне життя в різних видах своєї спасенної діяльності» (Ваврик, 1958, с. 15–16).

Найвизначнішою чернечою обителлю Галича був кафедральний монастир при Успенському кафедральному соборі. «Початки Крилоського монастиря безпосередньо пов'язані із заснуванням у Галичі єпископського осередку. Це припадає на часи побудови в Галичі Успенського собору, завершеного близько 1157 року», – дотримується думки, висловленої свого часу Й. Пеленським, І. Крип'якевичем та Я. Пастернаком сучасний науковець-архітектор В. Петрик (Петрик, 2008, с. 9). На переконання католицького історика А. Пекара, протягом XII ст. в одному тільки Крилосі та його околицях функціонувало принаймні 14 чернечих обителей (Пекар, 1992, с. 80).

До своєрідних рис галицьких монастирів давньоруського часу слід віднести також їхню суспільну діяльність. Цьому сприяла значна концентрація в духовних обителях

високоосвічених людей. «Монастирське середовище, – пише релігієзнавець В. Климов, – генерувало мислителів і громадських діячів, митців та істориків, письменників і перекладачів, дипломатів і лікарів, і вже не лише для своїх, власне релігійних потреб, а й для всього суспільства» (Климов, 1994, с. 14). Київський релігієзнавець та історик В. Ричка розвинув попереднє твердження: «Монастирі Київської Русі не були, як це змальовується у тогочасній літературі, тихим пристановищем серед бурхливого моря життя. Монастирські ченці своєю інтелектуальною працею жили духовність давньоруського суспільства. Саме воно і зобов'язане виникненню писемної традиції відображення минулого, що знайшла своє втілення в такому яскравому і самобутньому жанрі, як літописання. Монастирі були визначними осередками освіти та культури, місцем, де зберігалися й примножувалися мистецько-художні цінності» (Ричка, 1995, с. 53).

Тому можна зробити висновок, що галицькі середньовічні монастирі не просто присвятили діяльність своїх насельників служінню Богові і пошуку шляхів спасіння людських душ, вони стали культурно-просвітницькими осередками, ремісничими майстернями. «Заслуга монастирів у творенні української культури безконечно велика, – говорив з цього приводу митрополит Іларіон. – Це вони, скромні українські монахи й монахині, Божі бджоли, створили нам усе те, що маємо найкращого в нашій духовній культурі і чим ми пишаємося й тепер» (Огієнко, 2002, с. 159).

Найбільш популярним релігійним місцем у християн Галицької землі в княжій добі був Крилос. Відомий дослідник старовини О. Купчинський твердить, що у княжій добі в Галичі функціонувало шість монастирів: св. Йоана, св. Іллі, Успіння Пресвятої Богородиці, св. Данила, Святої Покрови, св. Стефана та св. Юрія.

З тогочасних локальних монастирів місіонерську працю серед місцевого населення проводили Березівський, Косівський, Купилівський, Кутський, Княжвірський, Назавівівський, Печеніжинський, Спаський та ін. Результати їх місіонерської діяльності були вкрай мізерними. Основна частина населення продовжувала сповідувати язичницькі релігійні традиції.

Першу дерев'яну церкву на Крилоській горі збудовано при монастирі святого Йоана. Вона проіснувала щонайменше пів століття й була

зруйнована внаслідок пожежі. Як припускає І. Скочилиас, святиня була головним соборним храмом Галицького генерального намісництва й підлягала юрисдикції Володимирського єпископства, а першим галицьким владикою став Алексій. Статус митрополії це єпископство отримало 1303 р.

За Іпатіївським літописом, найдавнішою святинею Крилоса є церква святого Спаса, яка відома з 1152 р. Окрім неї, тут ще діяли церкви святої Богородиці (1187), святого Йоана (1187) і святого Михайла (1231).

Княжий Галич часто називають новітнім Єрусалимом. Подібно до того, як в епоху імператора Костянтина і святої Олени в головному місті Палестини було споруджено багато християнських святинь, так само будівництво храмів проводили й галицькі князі. Упродовж певного часу майже всі святині були знищені, а збереглися тільки кам'яні фундаменти древніх церков. Богослужбові книги та ікони переважно були знищені вогнем.

У княжій Русі існувала ще одна мистецька традиція: хоча б раз здійснити паломництво до Києво-Печерської лаври, грецького Афону чи Святої Землі Палестини, беручи в дорогу маленьку ікону, вирізьблену з каменю або вилиту з металу, на якій було зображено улюбленого святого. Галицькі майстри-іконографи виготовляли образи подібні до тих, які були особливо шанованими у храмах їхнього міста.

Історія Галича державного нерозривно пов'язана з історією Галича духовного – осередку вищої церковної влади, центру єпископії, а потім і митрополії.

При Ярославі Осмомислу в Галичі починається велике кам'яне будівництво, створюється оригінальна архітектурна школа. У 1157 р. завершується будівництво кафедрального собору, який споруджувався у період найбільшого розквіту Галицького князівства. У соборі знаходився княжий престол, бо головна столична церква була також місцем інтронізації галицьких князів. «Тоді ж (1208 р.) всі бояри володимирські і галицькі, і воєводи угорські посадили князя Данила на столі отця його, великого князя Романа, у церкві святої Богородиці Приснодіви Марії», – йдеться в літописі (Літопис, 1989, с. 8).

Характерною рисою для галицьких храмів є збереження старої архітектурної школи. Перші дерев'яні церкви на галицьких землях були побудовані в IX–X ст. в часи об'єднання племінних

союзів та створення князівств. Археологічні розкопки навколо церкви Різдва Христового у Галичі, фундаментів Воскресенської церкви та інших доводять, що більшість давніх церков побудовані християнами на язичницьких капищах для того, щоб стерти з лиця землі язичницькі святині, і щоби прихильники старої віри приходили в церкву, як на місце, де проводились дохристиянські ритуали. Залишки язичницької релігії збереглися не лише в зображеннях драконів, левів та міфічних птахів, знайдених при розкопках фундаментів християнських храмів у Крилосі та околицях, а й у схожості язичницького і християнського архітектурних стилів, що мало би сприяти залученню багатобожного населення до християнської віри.

Перші церкви споруджувались у вигляді трьох квадратів чи восьмикутників на одній лінії зі сходу на захід, що свідчить про запозичення галицькою архітектурною школою зразків староруського зодчества.

Висновки. Особливу увагу слід акцентувати на монастирських комплексах ченців у Галичині, бо саме ці споруди відігравали важливу роль у житті предків: під час нападу ворогів перетворювалися на міцну фортецю, сприяли розвитку освіти та духовності, адже були справжніми осередками культурного життя народу.

Саме тому так важливо здійснювати наукові розвідки й висвітлювати для сучасників невідомі до цього часу сторінки культурного та духовного минулого. Глибоке дослідження зазначених вище релігійних аспектів та головних напрямків діяльності дасть можливість зберегти своєрідність релігійного і культурного надбання нашого народу.

Узагальнивши вищесказане, можна зробити такі висновки:

1. Християнізація населення Галицької землі є довготривалим історичним процесом, який зайняв близько тисячоліття. Важливу роль у цьому процесі відіграли монастирі.

2. Первинні церковні святині на досліджуваних теренах стали з'являтися у першій половині XII ст. Саме з цього часу почався відлік формування церковної мережі на теренах досліджуваного краю, а з ним став складатися церковний територіальний устрій: парафії почали підпорядковувалися намісництвам, а останні – двом крилосам: Галицькому та Львівському.

3. Намісництва не мали сталої кількості парафій через постійну появу церковних святинь

у недавно заснованих містечках і селах. Територіальні межі намісництв безперервно змінюлися і не збігалися з адміністративно-територіальним устроєм Галицької землі. Деякі з них охоплювали територію сусідньої Львівської землі (Рогатинське) і Подільського воєводства (Чортківське). Саме Тернопільське намісництво входило до складу Львівського крилосу, а ряд парафій Жидачівського повіту були в підпорядкуванні Калуського намісництва.

4. Можна припустити, що найдавнішими намісництвами Галицької землі є Галицьке, Коломийське, Снятинське, Рогатинське, Терехівське, Тисменицьке. Намісництвами середнього формування – Бучацьке, Підгаєцьке, Устецьке, Войнилівське, Кулачківське, Потоцьке, Тернопільське й Чортківське. До когорти наймолодших відносимо Калуське, Більшівцівське, Солотвинське й Станиславівське.

5. З письмових згадок, що дійшли до наших днів, можна стверджувати, що найдавнішими парафіями є Галицька (1117), Крилоська (1157), Старокосівська (1318) і Незвиська (1343), а наймолодшими – Зеленська біля Бучача Галицького (1765), Микитинецька, Трофанівківська, Яблуницька (1763) – Коломийського повіту, Кровинківська (1762), Слобідківська Янівська (1765) – Терехівського.

6. Подана в хронологічному зрізі мережа парафій Галицької землі не відтворює всієї повноти її формування в зазначених нами хронологічних рамках, оскільки багато церковних документів зникло впродовж століть.

Сакральне минуле Галичини – досі не вивчена сторінка історії краю. На думку вчених, саме у міфологічно-релігійній площині криється сутнісний зміст становлення народу.

1037 року датується перша згадка про місіонерську діяльність посланців Візантії й Риму, що заклали фундамент формуванню двовір'я на цій території. У Галичі, за літописними й археологічними даними, за княжої доби існувало близько десяти монастирів. Найпопулярнішою формою чернечої аскези у цей період було анахоретство. Виняток становили окремі княжі (криторські) монастирі, засновані в Галичі та його околицях, які дотримувалися гуртожитної статутної регламентації внутрішньо-монастирського життя.

Середньовічні монастирі успадкували місця язичницьких святилищ (скельні храми, печери,

городища), а також планувальну структуру, за якою на пагорбі біля джерела закладали церкву, келії, сад, цвинтар.

Монастирі Галицької землі були прадавніми центрами духовності, культури, мистецтва, науки й освіти українського народу.

У християнстві батьківщиною чернецтва і монастирів вважається Єгипет, звідки з III ст. поширився рух анахоретів (відлюдників), які дотримувалися пріоритетів зречення світу. Вони поселялися в неосвоєних місцях уздовж берегів річки Нілу, у пустелях Північної Африки, Сирії та Малої Азії.

Українське чернецтво, як свідчать літописи, розпочало своє організаційне життя з Володимирового хрещення Київської Русі (988). Але монахи на території України з'явилися значно швидше.

Особиста діяльність двох духовних подвижників святих Антонія і Феодосія Печерських заклала основи Києво-Печерського монастиря й усього чернецтва на Русі. Обитель вони заснували в 1051 р. у печерних лабіринтах Київської Свято-Успенської лаври.

З-поміж усіх чернечих обителей Галицько-Волинської Русі особливо шанувалися монастирі княжого Галича, найвизначнішою з яких був кафедральний монастир при Успенському кафедральному соборі.

Особливістю функціонування галицьких монастирів давньоруського часу була їхня суспільна діяльність. Цьому сприяла значна концентрація в духовних обителях високоосвічених людей. Про це свідчать також галицькі ікони XI–XIII ст., які в більшості були виготовлені в монашому ремісничому середовищі. Отже, галицькі середньовічні монастирі існували ще і як культурно-просвітницькі центри, і як ремісничі майстерні.

Першу дерев'яну церкву на Крилоській горі збудовано при монастирі святого Йоана. Вона проіснувала щонайменше пів століття й була зруйнована внаслідок пожежі.

За Іпатіївським літописом, найдавнішою святинею Крилоса є церква святого Спаса, яка відома з 1152 р. Окрім неї, тут ще діяли церкви святої Богородиці (1187), святого Йоана (1187) і святого Михаїла (1231).

Релігійно-духовна спадщина Галицького краю великою мірою залежала від активності її духівників, бо саме вони були носіями духу епохи відповідного історичного періоду.

Список використаних джерел:

1. Берест Р. (2011). Середньовічні монастирі Галичини. Житло та побут. Львів : ЛНУ. 332 с.
2. Ваврик М. (1958). По Василіанських монастирях. Торонто. 294 с.
3. Вечерський В. (2008). Українські монастирі. Київ. 400 с.
4. Коваль І. (2010). Стародавній Галич: цивілізація відома і таємнича. Івано-Франківськ : Вид. І. Третяк. 464 с.
5. Коваль І., Миронюк І. (2015). Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі : монографія. Івано-Франківськ : Нова Зоря. 320 с.
6. Кононенко В. (1999). Символіка Давнього Галича. Галич і Галицька земля у українському державотворенні. Івано-Франківськ : Плай. 245 с.
7. Климов В. (1994). Православні монастирі: terraincognita. *Людина і світ*. № 7. С. 11–17.
8. Кугутяк М. (2014). Середньовічні й новочасні монастирі Карпато-Дністровського регіону: основні проблеми дослідження. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. № 5. С. 6–15.
9. Літопис руський за Іпатським списком / Переклад, передмова, примітки, іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний показники, генеалогічні таблиці, карти і плани Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич; ред. кол.: О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський, В. І. Кречотень, О. В. Мишанич, Ю. М. Мушкетик, В. В. Німчук, Т. І. Сергійчук, П. П. Толочко, В. О. Шевчук. Київ : Вид-во «Дніпро», 1989. 592 с.
10. Огієнко І. (2002). Українське монашество. Київ : Наша культура і наука. 396 с.
11. Петрик В. (2008). Крилоський кафедральний монастир XVI–XVIII ст. Пам'ятки України: історія та культура. № 2. С. 8–17.
12. Пекар А. (1992). Доба занепаду українського чернецтва. Записки Чину Святого Василя Великого. Т. 48. С. 70–93.
13. Пастернак Я. (1998). Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. Івано-Франківськ. 347 с.
14. Ричка В. (1995). Повсякденне життя монастирів Київської Русі. Український історичний журнал. № 5. С. 48–56.

References:

1. Berest R. (2011) *Serednovichni monastyri Halychyny. Zhytlo ta pobut [Medieval monasteries of Galicia. Housing and everyday life]*. Lviv : LNU. 332 s. [in Ukrainian].
2. Vavryk M. (1958) *Po Vasylianskykh monastyriakh [On the Basilian monasteries]*. Toronto. 294 s. [in Toronto].
3. Vecherskyi V. (2008) *Ukrainski monastyri [Ukrainian monasteries]*. Kyiv. 400 s. [in Ukrainian].
4. Koval I. (2010) *Starodavnii Halych: tsyvilizatsiia vidoma i taiemnycha [Ancient Halych: a civilization known and mysterious]*. Ivano-Frankivsk : Vyd. I. Tretiak. 464 s. [in Ukrainian].
5. Koval I., Myroniuk I. (2015) *Suchasna arkheolohiia kniazhoho Halycha i Halytskoi zemli [Modern archeology of princely Halych and the Galician land] : monohrafiia*. Ivano-Frankivsk : Nova Zoria. 320 s. [in Ukrainian].
6. Kononenko V. (1999) *Symvolika Davnoho Halycha. Halych i Halytska zemlia u ukrainskomu derzhavotvorenni [Symbolism of Ancient Halych. Halych and Halych land in Ukrainian state formation]*. Ivano-Frankivsk : Plai. 245 s. [in Ukrainian].
7. Klymov V. (1994) *Pravoslavni monastyri: terraincognita [Orthodox monasteries: terraincognita]*. *Liudyna i svit*, 7. S. 11–17. [in Ukrainian].
8. Kuhutiak M. (2014) *Serednovichni y novochasni monastyri Karpato- Dnistrovskoho rehionu: osnovni problemy doslidzhennia [Medieval and modern monasteries of the Carpatho-Dniester region: the main problems of research]*. *Karpaty: liudyna, etnos, tsyvilizatsiia*. № 5. S. 6–15. [in Ukrainian].
9. *Litopys ruskyi za Ipatskym spyskom / Pereklad, peredmov, prymitky, imenno-osobovy i ta heohrafichno-arkheolohichno-etnohrafichnyi pokazhchyky, henealohichni tablytsi, karty i plany L. Ye. Makhnovtsia; vidp. red. O. V. Myshanych; red. kol.: O. T. Honchar, Yu. P. Diachenko, M. H. Zhulynskyi, V. I. Krekoten, O. V. Myshanych, Yu. M. Mushketyk, V. V. Nimchuk, T. I. Serhiichuk, P. P. Tolochko, V. O. Shevchuk*. Kyiv : Vyd-vo «Dnipro», 1989. 592 s. [in Ukrainian].
10. Ohiienko I. (2002) *Ukrainske monashestvo [Ukrainian monasticism]* . Kyiv : *Nasha kultura i nauka*. 396 s. [in Ukrainian].
11. Petryk V. (2008) *Kryloskyi kafedralnyi monastyr XVI–XVIII st. [Krylos Cathedral Monastery of the XVI–XVIII centuries] Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura, 2*. S. 8–17. [in Ukrainian].
12. Pekar A. (1992) *Doba zanepadu ukrainskoho chernetstva [The age of the decline of Ukrainian monasticism]*. *Zapysky Chynu Sviatoho Vasyliia Velykoho*. T. 48. S. 70–93. [in Ukrainian].
13. Pasternak Ya. (1998) *Staryi Halych: arkheolohichno-istorychni doslidy u 1850–1943 rr. [Old Halych: archaeological and historical research in 1850–1943]*. *Ivano-Frankivsk*. 347 s. [in Ukrainian].
14. Rychka V. (1995) *Povsiakdenne zhyttia monastyriv Kyivskoi Rusi [Everyday life of the monasteries of Kyivan Rus]*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5. S. 48–56. [in Ukrainian].

Шиманович Андрій Олександрович,
*кандидат філософських наук,
докторант кафедри богослов'я та релігієзнавства
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0002-3046-4645
schimanovich@ukr.net*

ТОМІЗМ І РЕФОРМАЦІЯ XVI СТОЛІТТЯ: КОНТРОВЕРСІЙНА ІСТОРІЯ ВІДТОРГНЕННЯ ТА ПРИЙНЯТТЯ

У статті здійснено аналіз ступеня впливу томістської схоластичної традиції на чільних носіїв реформаційних ідей початку XVI ст. – Мартіна Лютера, Жана Кальвіна та Ульріха Цвінглі – та на рух Європейської Реформації загалом. У процесі проведення цього дослідження автором було з'ясовано, що початкова стадія Реформації ознаменувалася появою незалежних один від одного рухів із відмінними богословськими акцентами та неоднаковим ставленням до філософської традиції, започаткованої св. Томою Аквінським. Передусім, будучи виховані як пізньосередньовічні католики, отці-засновники Реформації стикнулися із множинністю напрямів всередині схоластичної мислительної традиції (томізм, альбертизм, скотизм, окамізм, августиніанство), що негативно позначилося на їх рецепції середньовічної схоластики, а також на бажанні задіяти напрацювання мислителів-схоластів у власних богословських програмах. З'ясовано, що на ранній стадії свого інтелектуального формування У. Цвінглі зазнав помітного впливу з боку св. Августина, Іоанна Дунса Скота та гуманіста Еразма Ротердамського, натомість праці св. Томи істотним чином не вплинули на цюрихського реформатора. Відсутність прямих посилань на праці схоластів у творах Ж. Кальвіна дослідники трактують як замасковане небажання женецького діяча Реформації оприятити свою залежність від них із полемічних причин. Щоправда, деякі дослідники воліють говорити про дуальну суперечливу особистість Кальвіна, котра поєднувала у собі: 1) філософськи налаштованого криптотоміста із раціоналістичними нахилами та прагненням до впорядкування, структурованості та систематизації, а також 2) теолога із розумінням християнства як живої, парадоксально-динамічної релігії. М. Лютер вирізнявся своїми гострими публічними атаками на філософію Аквіната. Втім у приватних листах німецького реформатора знайдено надійні свідчення про вибіркоче приватне дослідження Лютером філософії св. Томи. Насамкінець слід зазначити, що на зламі XVI–XVII століть виникло автентичне і самобутнє інтелектуальне явище, яке увійшло в історію під назвою «протестантська схоластика». Причиною появи цього напрямку стало впровадження і подальша фіксація протестантської теології в низці європейських університетів.

Ключові слова: схоластика, реформа, протестантизм, Лютер, Кальвін, Цвінглі.

Shymanovych Andrii,
*Ph.D. in Theology,
Postdoctoral Student at the Department of Theology and Religious Studies
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0002-3046-4645
schimanovich@ukr.net*

THOMISM AND THE SIXTEENTH-CENTURY REFORMATION: A CONTROVERSIAL HISTORY OF REJECTION AND ACCEPTANCE

The article analyzes the degree of influence of the Thomistic scholastic tradition on the leading carriers of reformation ideas in the beginning of the 16th century (Martin Luther, John Calvin, and Ulrich Zwingli), as well as on the movement of European Reformation as a whole. In the process of making this research, the author found out that the initial stage of the Reformation was marked by the emergence of several independent movements with distinct theological accents and unequal attitudes to the philosophical tradition that had been started by St. Thomas Aquinas. First of all, being brought up as late medieval Catholics, the founding fathers of the Reformation encountered a plurality of trends within the scholastic thought tradition (Thomism, Albertism, Scotism, Occamism,

Augustinianism) which negatively affected their reception of medieval scholasticism, as well as their desire to use the work of scholastic thinkers in their own theological programs. It was found that at the early stage of his intellectual formation, H. Zwingli was significantly influenced by St. Augustine, John Duns Scotus and the humanist Erasmus of Rotterdam, but the works of St. Thomas did not significantly influence the Zurich reformer's ideas. Modern researchers interpret the absence of direct references to the scholastics' treatises in the works of J. Calvin as a disguised reluctance of the Genevan initiator of the Reformation to reveal his dependence on them for polemical reasons. However, some theologians prefer to talk about the dual contradictory personality of Calvin, who combined: 1) a philosophical crypto-Thomist with rationalist inclinations and a desire for order, structure and systematization, as well as 2) a theologian with an understanding of Christianity as a living, dynamic religion. M. Luther was distinguished by his sharp public attacks on the philosophy of Aquinas. However, in the private letters of the German reformer the reliable evidence was found about Luther's selective private study of the philosophy of St. Thomas. Finally, it should be noted that at the turn of the 16th and 17th centuries, an authentic and unique intellectual phenomenon emerged, which went down in history under the name «Protestant scholasticism». The reason for the appearance of this thought tradition was the introduction and subsequent fixation of Protestant theology in a number of European universities.

Key words: scholasticism, reform, Protestantism, Zwingli, Calvin, Luther.

Для повноти розкриття досліджуваної теми передусім варто детально поглянути на ступінь впливу томістсько-аристотелівської та інших схоластичних традицій на мислення очільників Реформації першої половини XVI ст., котра запропонувала революційні переміни в царині богослов'я й докорінно переформатувала релігійний ландшафт Європи. На початку свого виникнення європейська Реформація і формування протестантського руху – чи то, згідно з А. Макратом, вибух множини «протестантизмів» і низки незалежних одне від одного реформаторських рухів (McGrath, 2007, р. 62–65, 82) – не могли не позначитися негативно на статусі томістської доктрини, позаяк антисхоластична налаштованість керманців реформаційних подій у деяких регіонах призводила до закриття монастирів і шкіл, у яких зберігалася й передавалася з покоління в покоління томістська традиція. Піонери Реформації зійшли на історичну сцену тоді, коли множинність схоластичних напрямів (томізм, альбертизм, скотизм, окамізм, августиніанство) сприймалося всередині тогочасної Католицької Церкви вкрай неоднозначно. Деякі професори початку XVI ст. «вбачали у цьому плюралізмові симптом занепаду – хаотичну суміш суперечливих думок, що становили небезпеку для Церкви» (Janz, 2004, р. 13–14). Представники іншої категорії університетських вчителів «вважали це жвавим, здоровим інтелектуальним кліматом, у якому альтернативні точки зору могли бути перевірені у відносно відкритих академічних дебатах» (Janz, 2004, р. 14).

Сучасні дослідники спростовують панівний впродовж десятиліть і в католицькій,

і в протестантській історіографії погляд буцімто реформатори XVI ст. були або індиферентними, або ж радикально антагоністичними стосовно томістської традиції, називаючи подібне легковажне спрощення «спільною екуменічною необізнаністю» (Svensson, 2018, р. 2). У разі дещо узагальненого погляду на таке питання важко не погодитися із тезою, що всі отці-засновники Реформації передусім були «пізньосередньовічними католиками, чий уми були сформовані схоластикою, містичним та аскетичним богослов'ям, які виховали їхніх учителів та друзів» (Bagchi, 2004, р. 253). Тонкощі схоластичних учень, безперечно, були значущим складником фонових знань реформаторів, їхнім інтелектуальним бекграундом, визначальною теоретичною рамкою, неусувною моделлю їхнього богословського розумування та апологетичного аргументування. З іншого боку, правдою є й те, що сама по собі *реформаційна* програма кожного з очільників рухів більшою мірою зазнала впливу з боку гуманістичних ідей і стала зреченням (або принаймні помітним відходом) від традицій схоластичного мислення, яке лише інструментально використовувалося ними під час диспутів з опонентами з католицького табору (McGrath, 2004, р. 88–115).

Для істориків Реформації відомим є факт глибокого проникнення у світогляд молодого Ульріха Цвінглі (1484–1531) ідей св. Августина. Вільям Пітер Стівенс нагадує про численні позначки й нотатки, які Цвінглі залишив на полях Августинового тлумачення на Євангеліє від Іоанна після свого дослідження цього тексту (Stephens, 2004, р. 81). Згодом суттєвість впливу з боку августиніанської богословської

традиції увиразнилася через такі акценти у теології Цвінглі, як загострене відчуття суверенності Бога, розуміння ним Євхаристії з особливим урахуванням тексту з Ін. 6:63, доктрина про напередвизначення, а також вчення про необхідність прямого осяяння від Бога як головної епістемологічної передумови. Крім того, рання зацікавленість Цвінглі працями Дунса Скота під час перебування майбутнього цюрихського реформатора у Базельському університеті (1502–1506) наклала помітний відбиток на його подальші богословські ідеї. У цей період Цвінглі вправляється в дослідженні текстів Арістотеля та опановує прийоми ведення полеміки у схоластичний спосіб (Potter, 1976, p. 17). Алістер Макґрат зазначає, що «факт інкорпорації низки чітко скотистських ідей у теологію Цвінглі дуже суттєвий», але водночас дослідник додає, що «Цвінгліву реформаційну програму, схоже, жодною істотною мірою не сформувала схоластика» (McGrath, 2004, p. 89). Макґрат висновує, що у 1510-х роках формування Цвінглі як одного з отців-засновників реформаційних рухів Європи відбувалося під визначальним впливом гуманістичних ідей Еразма Ротердамського (1469–1536) (McGrath, 2004, p. 89–90), і у такому питанні він цілком суголосний із Дж. Поттером, на думку котрого, «саме Еразм був найвпливовішим із живих науковців для Цвінглі» (Potter, 1976, p. 15). Жоден із томістів-сучасників або носіїв томістських ідей з минулого не долучився помітним чином до конструювання реформаційної програми Цвінглі. Хоча відшліфоване впродовж навчання вміння логічно й аргументовано вести присутньо схоластичну дискусію з опонентами стало вкрай корисною практичною навичкою для майбутніх богословських диспутів.

Визнаючи як прикру аксіому відсутність надійної інформації про паризький період навчання Жана Кальвіна (1509–1564) (McGrath, 2004, p. 93), Макґрат вдається до гіпотетичного відтворення історії інтелектуального формування майбутнього женецького реформатора. Британський дослідник погоджується із паралеллю, запропонованою К. Ройтером, котрий простежив прямий зв'язок між шістьма аспектами теології Кальвіна та панівними схоластичними ідеями пізньосередньовічної доби (Reuter, 1981, s. 6–12). Водночас відсутність цитат із трактатів авторів-схоластів у виданні 1536 р.

засадничої праці Кальвіна *Institutio Christianae Religionis* (з лат. – «Настанова у християнській вірі») Макґрат пояснює гіпотезою про ймовірне прагнення Кальвіна «із захисних міркувань применшити свою тяглість із певними пізньосередньовічними авторами з полемічних причин» (McGrath, 2004, p. 99). Відсутність прямих посилянь на схоластів не заважає Макґрату, розглядаючи як приклад Кальвінове вчення про заслугу природу Христової жертви, назвати його спадкоємцем пізньосередньовічної волонтаристичної традиції як *цілого*, що походила від Вільяма Окама і Григорія Риминійського, та в якій Дунс Скот був важливою перехідною віхою. Натомість Д. Штайнмец, визнаючи наявність паралелей між богословськими позиціями Кальвіна та схоластиком Вільяма Окама, зауважує про поспішність ототожнення сутнісної згоди Кальвіна з окамістами та застосовуваної ними методології: «Відправною точкою для схоластів були «Сентенції» Петра Ломбардського та глосований текст Біблії латиною; відправною точкою для Кальвіна були зібрані твори отців та оригінальний неглосований біблійний текст гебрійською і грекою» (Steinmetz, 2004, p. 117). Щодо ставлення Кальвіна до потужної на той час Еразмової гуманістичної програми Штайнмец зауважує, що якщо для Еразма з-поміж патристичних джерел засадничими були тексти Орігена та Єроніма Стридонського, то Кальвін віддавав помітну перевагу трактатам Іоанна Златоуста та Августина (Steinmetz, 2004, p. 116).

У доволі оригінальному підсумковому викладі Вільяма Бузми женецький реформатор постає майже дуальною особистістю, що синтезує у собі два відмінних один від одного аспекти. Ба більше, йдеться навіть про «два Кальвіни, котрі напружено співіснують в одній історичній особистості» (Bouwisma, 1988, p. 230), десь на уявному перетині між системою Аквіната та гуманізмом Мішеля де Монтеня (1533–1592) (Cottret, 2000, p. xiv). По-перше, Бузма пише про Кальвіна, котрий «був філософом, раціоналістом і вихованцем традиції високої схоластики, яку представляв Тома Аквінський, консерватором і людиною незмінних принципів. Для цього Кальвіна християнство тяжіло до статичної ортодоксії... Цей філософський Кальвін – особливо чутливий до суперечностей і дилем еkleктичної культури та вкрай

нетерпимий до того, що ми зараз називаємо «когнітивним дисонансом» – відчайдушно жадав зрозумілості, порядку, впевненості» (Bouwsmas, 1988, p. 230). По-друге, Кальвін для Бузми не меншою мірою є «ритором і гуманістом, скептичним фідеїстом на зразок послідовників Вільяма Окама... Цей Кальвін не шукав (позаяк не довіряв і не потребував) того, що існує на землі для зрозумілості й порядку; натомість він був схильний оспівувати парадокси та таємниці, що закладені в основу існування... Для цього Кальвіна християнство було динамічним і могло бути засвоєне лише поступово й недосконало» (Bouwsmas, 1988, p. 231). Попри позірну внутрішню колізійність, цей нередукований діалектичний висновок Бузми видається досить вдалим відтворенням суперечливої особистості Кальвіна та внутрішнього напруження між декількома складниками його світогляду, включно зі схоластичними мотивами, утім, радше із помітним впливом з боку ідей інших середньовічних схоластів, аніж власне св. Томи. Утім це не завадило Ніколасу Волтерсторфу ще у 1986 р. закликати до більш стриманого ставлення до традиційно інтерпретованих розбіжностей між Кальвіном і св. Томою (Wolterstorff, 1986, p. 58), а відомий сучасний аналітичний теїст Алвін Платінга (1932–) розпізнає у Кальвінових апологетичних фрагментах органічний розвиток ідейних ліній одночасно і Аквіната, і Бонавентури (Plantinga, 2000, p. 242).

З усіх ключових постатей європейської Реформації найбільш радикальним і непримирним критиком системи томістських доктрин був Мартін Лютер (1483–1546), котрий не виявляв надмірної дипломатичності, називаючи св. Тому «джерелом і основою всіх ересей та помилок, знищенням Євангелія» (Luther, 1899, s. 184), а обвинувачуване ним католицтво зневажливо таврував власне як «томістську церкву» (Luther, 1888, s. 508). У листі до свого однодумця й ментора Йоганна фон Штаупіца (1460/69–1524) від 31 березня 1518 р. Лютер трохи більш обережно наголошує на своїй відданості Біблії та містичним трактатам, разом зізнаючись у ретельному вибірковому вивченні схоластичної спадщини, порівняно із некритичним захопленням нею з боку деяких його сучасників: «Я не читаю схоластів нерозсудливо, як вони, але обмірковую їх. Апостол сказав нам усе досліджувати і триматися доброго. Усе їхнє

я не зневажаю, але й не вважаю усе хорошим» (Luther, 1908, p. 25). Твердження Макгіна щодо контакту молодого Лютера із томістським ученням є безапеляційним: «Томізм не зіграв жодної реальної ролі в його інтелектуальному становленні» (McGinn, 2014, p. 148). Водночас загальним місцем консенсусу серед дослідників інтелектуального тла Лютерових поглядів є теза, що його найбільшим раннім захопленням був не Аквінат, оригінальні тексти котрого Лютер заледве взагалі досліджував, а св. Августин із його доктриною про Божу благодать, сформованою на основі текстів апостола Павла. Макґрат вважає недосконалою й хиткою гіпотезу (McGrath, 2004, p. 103–109), згідно з якою під час свого перебування в Ерфурті або Вітенбергу Лютер мав усі шанси глибоко зануритися у вчення окремої вузькоспрямованої *schola Augustiniana moderna* (з лат. – «Сучасна августиніанська школа»), що була започаткована Григорієм Риминійським (~1300–1358) і Гуґоліно Орвієтським (~1300–1373). Оксфордський учений визнає, що такий напрям дійсно мав статус вагової теологічної течії в пізньосередньовічному августинському ордені, до якого належав Лютер, але Макґрат воліє оперувати більш узагальненими поняттями і погоджується визнати за науково обґрунтовану лише ідейну солідарність Лютера із широкою середньовічною августиніанською традицією, а не з окремими локальними партіями всередині цієї традиції (McGrath, 2004, p. 109).

Скот Хендрікс висловлює загальну впевненість у тому, що саме св. Августина варто вважати найбільшим авторитетом для Лютера після Святого Письма: «Августин слугував молодому теологу насамперед путівником до Писання; Лютер зазначав, що він поглинув Августина навіть раніше, ніж натикнувся на Павла» (Hendrix, 2004, p. 42). Водночас більш чи менш агресивні атаки Лютера на св. Тому і його вчення можуть бути пояснені доволі поширеною у пізньосередньовічну добу хибною (як нині прийнято вважати) інтерпретацією деяких фрагментів «Суми теології» як нібито істотно пелагіанських (=антиавгустиніанських), які буцімто надмірно акцентують роль людських зусиль і добрих справ в отриманні спасіння. Як видно з аналізу Т. Дітера (Dieter, 2017, p. 55–74) Лютерового тексту *Disputatio contra scholasticam theologiam* (з лат. – «Диспутація

проти схоластичної теології») (1517), наукова дискусія може обернутися лиш навколо питання про більший чи менший ступінь опозиційності Лютера стосовно середньовічної схоластики томістсько-арістотелівського штибу. Хендрікс доволі просто й зрозуміло пояснює, що у цьому тексті «Лютер відкидає Арістотелеве уявлення про те, що людина стає праведною, роблячи праведні вчинки, і аргументує протилежну позицію, що узгоджується із його розумінням Реформації: ставши праведними, а саме завдяки Божій благодаті та пасивній праведності, ми робимо праведні вчинки» (Hendrix, 2004, р. 43). Навіть якщо погодитися із тим, що окремі репліки вітенберзького реформатора із тексту *Disputatio* були дещо «гіперболізованими і полемічними» (Dieter, 2017, р. 74), навіть якщо врахувати відсутність спротиву з боку Лютера ініціативі Ф. Меланхтона (1497–1560) впровадити курс лекцій з Арістотелевої етики наприкінці 1520-х років (Dieter, 2017, р. 57), все ж таки навряд чи є вагомими підстави всерйоз ставити під сумнів або здійснювати ревізію сталого наукового консенсусу з-поміж дослідників щодо загального несприйняття Лютером томістських мислительних канонів як таких.

Водночас слід наголосити таке: серед спільників Лютера саме Меланхтон був прибічником більш виважено лояльного ставлення до томізму і, головним чином, до арістотеліанства: «Його використання Арістотелевих принципів у власній риторико-діалектичній системі аналізу визначило спосіб аргументації серед вітенберзьких студентів, а також вказало на поворот лютеранства убік застосування метафізики на рубежі XVII ст.» (Kolb, 2004, р. 69–70). Дослідники наголошують на принциповій значущості такого розрізнення: заледве є підстави говорити про захоплення Меланхтона філософією Аквіната, а радше про досить «стриману оцінку» (Svensson, VanDrunen, 2018, р. 10), натомість його відданість Арістотелю – поза будь-якими сумнівами: «Меланхтон залишався арістотелівцем протягом усієї своєї кар'єри реформатора, ніколи не будучи томістом» (Svensson, VanDrunen, 2018, р. 10). Згодом Меланхтонова відданість традиції огортання богословських інтуїцій у структуровані системи на теоретичному каркасі Арістотелевої філософії стала запорукою майбутнього лютерансько-арістотеліанського ренесансу, фактично зробивши

Меланхтона лютеранським предтечею протестантської схоластики.

Як висновки до наведеного дослідження слід звернути увагу на таку інформацію: надалі, із впровадженням систематизованої протестантської теології в низку європейських університетів, ставлення до Арістотеля та св. Томи змінилося на значно більш прихильне, аніж це було у розпал реформаційних подій. МакГін так окреслює цю вагому перемену у непростій історії взаємин між томізмом та протестантським богослов'ям: «Підйом того, що наприкінці XVI ст. було названо «протестантською схоластикою» являє собою складне прийняття та відторгнення середньовічної схоластики загалом і Томи зокрема. Навряд, щоб учені – протестантські теологи, як на континенті, так і в Англії, могли уникнути Томи і його *Summa*» (McGinn, 2014, р. 151). Нагальна потреба в узагальненні первинних уривчастих начерків, прагнення концептуалізувати початкове інтуїтивно-досвідне богословствування, спрямованість на створення власної протестантської метафізики, жага підвищити й зафіксувати свою інтелектуальну конкурентоспроможність – все це спричинило гостру необхідність активно запозичувати й використовувати надійний, універсальний, перевірений часом філософський інструментарій. Тож на початках досить обачне ставлення до томістсько-арістотелівської мислительної традиції на зламі XVI–XVII століть зазнало доглибної ревізії, яка призвела до повільної інтеграції цієї традиції у царину академічного протестантського богословствування, хай навіть у імпліцитний спосіб та лиш з еклектичною рецепцією середньовічної й ранньомодерної форм томістської схоластики (Muller, 2017, р. 105). Яскравим прикладом такого селективного підходу є догматик і полеміст Вільям Еймс (1576–1633). Йому було притаманне «вибіркове присвоєння певної лінії схоластичної аргументації, яка узгоджувалася із власними реформатськими припущеннями Еймса» (Muller, 2017, р. 117), що дає право Р. Мюллеру у випадку із методологією Еймса дійти висновку про властивий англійському теологу-кальвіністу «модифікований томізм, продукт еклектичної реформатської рецепції давнішої богословської традиції» (Muller, 2017, р. 118). Переламним періодом в історії взаємин між новопосталою протестантською теологією та томістською традицією стали

1600–1620 роки, а ключовими теоретиками-систематизаторами та творцями того напрямку, який увійшов в історію як протестантська схоластика

(або протестантська ортодоксія), були кальвініст Рудольф Гокленіус (1547–1628) та лютеранин Бальтазар Мейснер (1587–1626).

Список використаних джерел:

1. Bagchi D., Steinmetz D. C. (Eds.). (2004). *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. x + 289 p.
2. Bouwsma W. J. (1988). *John Calvin: A Sixteenth Century Portrait*. New York: Oxford University Press. viii + 310 p.
3. Cottret B. (2000). *Calvin: A Biography*. Grand Rapids, MI: Eerdmans; Edinburgh, Scotland: T&T Clark. xv + 376 p.
4. Dieter T. (2017). Martin Luther and Scholasticism. In D. Marmion, S. Ryan, and G. E. Thiessen (Eds.), *Remembering the Reformation: Martin Luther and Catholic Theology*. Minneapolis: Fortress Press. P. 55–74.
5. Hendrix S. (2004). Luther. In D. Bagchi and D. C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 39–56.
6. Janz D. R. (2004). Late medieval theology. In D. Bagchi and D. C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 5–14.
7. Kolb R. (2004). Confessional Lutheran theology. In D. Bagchi and D. C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 68–79.
8. Luther M. D. (1888). *Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Band 6*. Weimar: Böhlau. vi + 632 s.
9. Luther M. D. (1899). *Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Band 15: Widder den neuen Abgott*. Weimar: Böhlau. viii + 822 s.
10. Luther M. (1908). *The Letters of Martin Luther*. London: Macmillan. xxxv + 482 p.
11. McGinn B. (2014). *Thomas Aquinas's Summa theologiae: A Biography*. Princeton, NJ: Princeton University Press. xi + 260 p.
12. McGrath A. (2007). *Christianity's Dangerous Idea: The Protestant Revolution: A History from the Sixteenth Century to the Twenty-First*. New York, NY: Harper Collins. vi + 552 p.
13. McGrath A. (2004). *The Intellectual Origins of the European Reformation*. Oxford: Blackwell. x + 289 p.
14. Muller R. A. (2017). Calvinist Thomism Revisited: William Ames (1576–1633) and the Divine Ideas. In K. M. Comerford, G. W. Jenkins, W. J. T. Kirby (Eds.), *From Rome to Zurich, between Ignatius and Vermigli: Essays in Honor of John Patrick Donnelly, SJ*. Leiden and Boston: Brill. P. 103–120.
15. Plantinga A. (2000). *Warranted Christian Belief*. Oxford; New York: Oxford University Press. xx + 508 p.
16. Potter G. R. (1976). *Zwingli*. Cambridge; New York: Cambridge University Press. xvii + 432 p.
17. Reuter, K. (1981). *Vom Scholaren bis zum jungen Reformator: Studien zum Werdegang Johannes Calvins*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag. viii + 268 s.
18. Steinmetz D. C. (2004). The Theology of John Calvin. In D. Bagchi and D. C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 113–129.
19. Stephens W. P. (2004). The Theology of Zwingli. In D. Bagchi and D. C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 80–99.
20. Svensson M., VanDrunen D. Introduction: The Reception, Critique, and Use of Aquinas in Protestant Thought. In M. Svensson and D. VanDrunen (Eds.), *Aquinas Among the Protestants*. Oxford: Wiley-Blackwell. P. 1–23.
21. Wolterstorff N. (1986). The Migration of the Theistic Arguments: From Natural Theology to Evidentialist Apologetics. In R. Audi and W. J. Wainwright (Eds.), *Rationality, Religious Belief, and Moral Commitment. New Essays in Philosophical Theology*. Ithaca, NY: Cornell University Press. P. 38–81.

References:

1. Bagchi, D., Steinmetz, D.C. (Eds.). (2004). *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. x + 289 p.
2. Bouwsma, W.J. (1988). *John Calvin: A Sixteenth Century Portrait*. New York: Oxford University Press. viii + 310 p.
3. Cottret, B. (2000). *Calvin: A Biography*. Grand Rapids, MI: Eerdmans; Edinburgh, Scotland: T&T Clark. xv + 376 p.
4. Dieter, T. (2017). Martin Luther and Scholasticism. In D. Marmion, S. Ryan, and G.E. Thiessen (Eds.), *Remembering the Reformation: Martin Luther and Catholic Theology*. Minneapolis: Fortress Press. P. 55–74.
5. Hendrix, S. (2004). Luther. In D. Bagchi and D.C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 39–56.
6. Janz, D.R. (2004). Late medieval theology. In D. Bagchi and D.C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 5–14.

-
7. Kolb, R. (2004). Confessional Lutheran theology. In D. Bagchi and D.C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 68–79.
 8. Luther, M.D. (1888). *Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Band 6*. Weimar: Böhlau. vi + 632 s.
 9. Luther, M.D. (1899). *Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Band 15: Widder den newen Abgott*. Weimar: Böhlau. viii + 822 s.
 10. Luther, M. (1908). *The Letters of Martin Luther*. London: Macmillan. xxxv + 482 p.
 11. McGinn, B. (2014). *Thomas Aquinas's Summa theologiae: A Biography*. Princeton, NJ: Princeton University Press. xi + 260 p.
 12. McGrath, A. (2007). *Christianity's Dangerous Idea: The Protestant Revolution: A History from the Sixteenth Century to the Twenty-First*. New York, New York: Harper Collins. vi + 552 p.
 13. McGrath, A. (2004). *The Intellectual Origins of the European Reformation*. Oxford: Blackwell. x + 289 p.
 14. Muller, R.A. (2017). Calvinist Thomism Revisited: William Ames (1576–1633) and the Divine Ideas. In K.M. Comerford, G.W. Jenkins, W.J.T. Kirby (Eds.), *From Rome to Zurich, between Ignatius and Vermigli: Essays in Honor of John Patrick Donnelly, SJ*. Leiden and Boston: Brill. P. 103–120.
 15. Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian Belief*. Oxford; New York: Oxford University Press. xx + 508 p.
 16. Potter, G.R. (1976). *Zwingli*. Cambridge; New York: Cambridge University Press. xvii + 432 p.
 17. Reuter, K. (1981). *Vom Scholaren bis zum jungen Reformator: Studien zum Werdegang Johannes Calvins*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag. viii + 268 s.
 18. Steinmetz, D.C. (2004). The Theology of John Calvin. In D. Bagchi and D.C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 113–129.
 19. Stephens, W.P. (2004). The Theology of Zwingli. In D. Bagchi and D.C. Steinmetz (Eds.), *The Cambridge Companion to Reformation Theology*. Cambridge and New York: Cambridge University Press. P. 80–99.
 20. Svensson, M., VanDrunen, D. Introduction: The Reception, Critique, and Use of Aquinas in Protestant Thought. In M. Svensson and D. VanDrunen (Eds.), *Aquinas Among the Protestants*. Oxford: Wiley-Blackwell. P. 1–23.
 21. Wolterstorff, N. (1986). The Migration of the Theistic Arguments: From Natural Theology to Evidentialist Apologetics. In R. Audi and W.J. Wainwright (Eds.), *Rationality, Religious Belief, and Moral Commitment. New Essays in Philosophical Theology*. Ithaca, New York: Cornell University Press. P. 38–81.

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 323.1+93/94

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.5>

Візитів Юлія Миколаївна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
факультету історії, політології та міжнародних відносин
Рівненського державного гуманітарного університету
orcid.org/0000-0002-2826-2067
vizitivj@gmail.com*

Сатієвський Артем Анатолійович,
*здобувач освіти другого (магістерського рівня)
спеціальності 014 «Середня освіта (Історія)»
Рівненського державного гуманітарного університету
orcid.org/0009-0003-0241-7475
satievskij2023@gmail.com*

КОРЕЙСЬКА МОВА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ, МОВНА НОРМА, ВОЄННІ БУДНІ

Корейська національна меншина України, порівняно з іншими, має недовготривалу історію співжиття з титульною українською нацією. Проблема незнання корейською діаспорою рідної мови є результатом безжальних депортацій та політики асиміляції спершу Російською імперією, потім керівництвом СРСР. Лише в останні тридцять років, уже за часів незалежної України, українські корейці на практиці успішно реалізують законодавчо закріплені мовно-культурні права. В українській історіографії відсутнє комплексне дослідження, присвячене цій проблемі, тобто вивченню історії відкриття шкіл з корейською мовою викладання, роботи офлайн та онлайн мовних курсів, аналізу розмаїття навчальних заходів, націлених на опанування та популяризацію корейської мови не лише в середовищі діаспори, але й серед усіх тих, хто цікавиться корейською культурою та історією тощо. З цього і випливає актуальність даної наукової статті. Мета статті – розкрити передумови, причини та наслідки розвитку корейської мови в Україні як ідентифікатора нації в іноетнічному середовищі. Завдання – прослідкувати та проаналізувати причини незнання поколіннями корейців, народжених у СРСР, мови своєї історичної батьківщини, здійснюючи мікроаналіз окремих фрагментів наративних інтерв'ю, отриманих українськими медійниками у респондентів – представників корейської меншини; проілюструвати травматичну пам'ять поколінь корейців, позбавлених можливості вивчати рідну мову; показати корейську ініціативу на місцях, націлену на вирішення мовного питання, а також підтримку своєї діаспори посольством Республіки Корея в Україні; окреслити роль такого явища як мовне волонтерство серед громадян України та Південної Кореї; донести до громадськості виклики, з якими стикається освітня галузь під час війни. Новизна дослідження криється у самому формулюванні теми. Перспективними видаються подальші наукові пошуки наративу, пов'язаного з вивченням історії, культури корейської національної меншини в Україні, зокрема мовної проблеми. У статті охоплено три центри, де були створені належні бази та умови для вивчення мови – Харків, Черкаси та Мелітополь. Уже понад рік ініціативна корейська громада бореться з викликами війни, наслідками тотальної русифікації комуністичним режимом поколінь корейців; демонструє характер і стійкість, викристалізовуючи цінності багатонаціонального населення України.

Ключові слова: корейська національна меншина, корейська мова, мовні курси, школа «Дьонсуреї», волонтери, ідентичність.

Vizitiv Yuliya,
*Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor at the Department of History of Ukraine
Faculty of History, Political Science and International Relations
Rivne State Humanitarian University
orcid.org/0000-0002-2826-2067
vizitivj@gmail.com*

Satievskiy Artem,
*student of the second (master's level) education
specialty 014 "Secondary education (History)"
Rivne State Humanitarian University
orcid.org/0009-0003-0241-7475
satievskij2023@gmail.com*

KOREAN LANGUAGE IN UKRAINE: HISTORY, LANGUAGE STANDARDS, MILITARY DAYS

Compared to others, the Korean national minority of Ukraine has a short history of coexistence with the titular nation, Ukrainians. The problem of the Korean Diaspora not knowing their native language is the result of ruthless deportations and assimilation policies first by the Russian Empire, then by the leadership of the USSR. Only in the last thirty years, already during the time of independent Ukraine, Ukrainian Koreans in practice have successfully implemented the legally established linguistic and cultural rights.

In Ukrainian historiography, there is no comprehensive study dedicated to this problem, that is, the study of the history of the opening of schools with the Korean language of instruction, the operation of offline and online language courses, the analysis of the variety of educational activities aimed at mastering and popularizing Korean youth not only among the Diaspora, but also among all those who is interested in Korean culture and history, etc. The relevance of this scientific article follows from this. The purpose of the article is to reveal the prerequisites, causes and consequences of the development of the Korean language in Ukraine as an identifier of the nation in a non-ethnic environment. The task is to follow up and analyze the reasons why generations of Koreans born in the USSR do not know the language of their historical homeland, conducting a microanalysis of individual fragments of narrative interviews obtained by Ukrainian media from respondents of the Korean minority; to illustrate the traumatic memory of generations of Koreans deprived of the opportunity to learn their native language; to show the Korean initiative on the ground, aimed at solving the language issue, as well as the support of its Diaspora by the Embassy of the Republic of Korea in Ukraine; outline the role of such a phenomenon as language volunteering among citizens of Ukraine and South Korea; to convey to the public the challenges faced by the education industry during the war. The novelty of the research lies in the very formulation of the topic. Further scientific searches for a narrative related to the study of the history and culture of the Korean national minority in Ukraine, particularly the language problem, seem promising. The article covers only three centers where proper bases and conditions for learning the language were created - Kharkiv, Cherkasy and Melitopol. For more than a year, the proactive Korean community has been struggling with the challenges of the war, the consequences of the total Russification of generations of Koreans by the communist regime; demonstrates character and resilience, crystallizing the values of the multinational population of Ukraine.

Key words: Korean national minority, Korean language, language courses, «Dyeongsuri» school, volunteers, identity.

На початку XXI століття, у період російсько-української війни, у часи тісних міжетнічних комунікацій, потужної хвилі інтеграцій, діджиталізації на різних рівнях і в різних сферах, розвиток вивчення проблеми мовної інтеракції займає провідне місце. Зрозуміло, що спілкування на рівні мовної взаємодії впливає на поведінку комунікантів, а це в свою чергу є предметом та об'єктом вивчення спеціалістів різних

галузей наук – від істориків, мовників, політологів, культурологів до психологів. З моменту повномасштабного вторгнення РФ в Україну проблема мови постала особливо гостро. Ми спостерігаємо за трансформацією сприйняття ролі мови не лише в середовищі україномовних українців, неукраїномовних українців, але й серед представників національних/етнічних меншин (спільнот) України, які в свою чергу

послугуються українською, російською та мовою своєї меншини.

Мова – це засіб спілкування, ідентифікації та самоідентифікації. Це маркер народу та джерело історії. Проблема мови, беззаперечно, залишається актуальною для вивчення історії взаємовідносин титульної нації з представниками національних /етнічних меншин (спільнот).

13 грудня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» за № 2827-ІХ. Прийняття згаданого Закону стало необхідним кроком для наближення української держави до отримання статусу кандидата на вступ в Європейський Союз. Сам Закон набирає чинності 01 липня 2023 р. Стаття 5 Закону «Права, свободи та обов'язки осіб, які належать до національних меншин (спільнот)» гарантує «... громадянам України незалежно від етнічного походження, належності до національних меншин (спільнот) рівні... мовні права і свободи, визначені Конституцією України» та передбачає, що «Особа, яка належить до національної меншини (спільноти), має також право на... 5) використання мови національної меншини (спільноти); 6) освіти, зокрема мовами національних меншин (спільнот); 7) збереження культурної самобутності національних меншин (спільнот)». Стаття 11 «Право на освіту» гарантує, що «1. Особливості використання мов національних меншин (спільнот) в освітньому процесі визначаються Законом України «Про освіту» та спеціальними законами у зазначеній сфері. 2. Держава сприяє підготовці та підвищенню кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників з мов національних меншин (спільнот). 3. Приватні заклади освіти, що забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти за рахунок коштів фізичних та/або юридичних осіб, зокрема засновані національними культурними товариствами та представниками національних меншин (спільнот), мають право вільного вибору мови освітнього процесу (крім закладів освіти, що отримують публічні кошти) та зобов'язані забезпечити опанування учнями державної мови відповідно до державних стандартів» (Закон України, 2022).

Доля мови кожної національної меншини (спільноти) унікальна, нерідко трагічна. Мета даної наукової статті – розкрити передумови, причини та наслідки розвитку корейської мови

в Україні як ідентифікатора нації в іноетнічному середовищі; дослідити шляхи повернення із забуття корейцями України мови свого народу, вивчити аспекти/чинники популяризації просування корейської мови в Україні.

Наукових досліджень, присвячених мовній проблемі в середовищі корейської національної меншини (спільноти) України, немає. Найвні матеріали носять характер аналітичних доповідей, інформаційних узагальнюючих довідок, медіатекстів, транскрибованих інтерв'ю, організаційних звітів тощо. Звідси і впливає актуальність та новизна комплексного наукового вивчення проблеми, заявленої в темі дослідження.

Останній всеукраїнський перепис населення України мав місце в 2001 р. Відповідно, ми змушені послугуватися дуже застарілими даними. Так, згідно інформації Державного комітету статистики України, у якості рідної мови вказали російську – 9,662 (76%) українських корейців, корейську – 2,223 (17,5%), українську – 700 (5,5%), іншу – 96 (0,8%). Відповідно до перепису, в Україні на той час проживало 12 711 корейців. (Розподіл населення, 2001).

Різні джерела сьогодення свідчать про стрімке зростання чисельності корейців в Україні. Представники корейської діаспори озвучують різні числа, крайні межі яких коливаються від 35 до 50 тисяч чоловік. Слід вказати на той факт, що кардинально змінилося ставлення представників корейської національної меншини (спільноти) до державної української мови та корейської мови, особливо після 24 лютого 2022 р.

Майже дев'яносторічні міграції депортованих корейців та їхніх нащадків Радянським Союзом та пострадянськими країнами призвели до фактично повного забуття рідної мови. У ХХІ ст. здебільшого носіями корейської мови (рідномовцями; англ. – native speaker) стають новітні мігранти, які прибувають у незалежну Україну з Південної Кореї.

Ось як описує ситуацію з вживанням/вивченням корейської мови за радянської доби Людмила Видриган, голова херсонського обласного відділення Всеукраїнської асоціації корейців, у своєму інтерв'ю кореспондентці «Громадського радіо»: «Мої батьки трохи знали (корейську мову – Авт.), і на побутовому рівні я дещо розуміла. Цілеспрямовано нас не навчали корейській мові, ми жили в Казахстані,

я вже сорок два роки живу в Україні... Відносно мови, то хочеться, звичайно, вчити корейську. Ми не вивчали корейську, на початку 60-х років небагато було корейської мови для корейців, ... оскільки слід було створювати єдиний радянський народ... Але ми не винні, оскільки в нашому оточенні не було корейської мови, щоб ми могли нею спілкуватися. Ми з батьками говорили російською, на роботі – російською або українською» (переклад з рос. мови – Авт.) (Громадське радіо, 2017).

Киянка, українська кореянка Ірина Батаєва (Тю) на шпальтах періодичного видання Корейського культурного центру «Мугунхва», розповідаючи про непросту долю своїх батьків, зазначає: «За час проживання в Середній Азії радянські корейці практично забули свою рідну мову, ... Старше покоління, яке зуміло зберегти знання корейської мови, спілкується на північно-східному діалекті, а в мові наступних поколінь, що проживають у середньоазіатському регіоні, з'явилася маса запозичень з російської, узбецької та казахської мов». Наприкінці кореянка підкреслює: «...що мене тішить той факт, як зростає зацікавленість корейською мовою у наших дітей та внуків» (Судьба, 2008, с. 12).

Кореянка Світлана Лі в своєму інтерв'ю на запитання співробітника журналу «Мугунхва»: «Як ви ставитеся до того факту, що етнічна корейська молодь практично не знає корейської мови?» поділилася прикладами зі свого життєвого досвіду та особистими спостереженнями. «Проблема незнання мови існує дуже давно. Представники мого і старшого покоління, які пережили депортацію і не вчили мову ні в школі, ні в інституті, її не знають» (переклад з рос. мови – Авт.) – прокоментувала С. Лі (Лі, 2010, с. 24). Жінка відмітила, що почала вивчати мову лише у 90-их роках ХХ ст., після відкриття недільної школи при новозаснованій Асоціації корейців. Так, знайомство з мовою починалося з азів. У мовних групах займалися одночасно і дорослі, і діти. Пані С. Лі наголошує на тому, що здебільшого дорослим було простіше опанувати мову, оскільки в пам'яті зберігся певний словарний запас із дитинства: «Наприклад, я до першого класу в сім'ї спілкувалася лише корейською мовою» (переклад з рос. мови – Авт.) (Лі, 2010, с. 24). На завершення обговорення мовної проблеми вона зазначає: «Не знаю, наскільки

вдасться зберегти її (мову. – Авт.) в майбутньому, але я усіма силами прагну зберігати традиції корейської культури» (Лі, 2010, с. 24). Аналогічно склалася ситуація у більшості корейських родин, як тих, що прибували в 60-ті роки, так і на межі століть.

Покоління міленіалів, з їхнім постійним прагненням самореалізуватися та зумерів, вихованих під впливом інформаційних технологій, здебільшого уже сформувалися/формується білінгвами – російсько- та україномовні, чи мультилінгвами – послуговуються, вивчають чи вільно володіють у різному ступені українською, корейською, російською та іншими мовами. Президент Харківського міського товариства корейської культури Людмила Кім у своєму інтерв'ю кореспонденту газети «Время» зазначила: «Мої онуки мову (корейську – Авт.) знають: онук перейшов у п'ятий клас, старша онучка – в другий; і навіть дворічна онука говорить корейською... Я знаю, що так чи інакше, рано чи пізно, але наше підростаюче покоління прийде до корейської мови» (переклад з рос. мови – Авт.) (Ровчак, 2020).

Ілюструють зміну ставлення до свого етнічного коріння історії поколінь українських корейців, які народилися, росли і формувалися уже в роки незалежної України. Українська кореянка Аліна Бартулі пригадує свій шлях до розуміння необхідності знання рідної мови та культури: «Запитали б мене три роки назад, що таке «ханбок» чи навіть «чанче», і, вірите, я б не знайшлася, що відповісти, оскільки не знала жодного слова корейською мовою... Я особливо не розмірковувала про своє коріння, і в дитинстві, коли мені запропонували вивчати корейську мову, відповіла: «Навіщо мені корейська? Я буду вчити англійську»» (переклад з рос. мови – Авт.) (Бартулі, 2010, с. 27). Дівчина підкреслила, що таке її бачення, як і більшості корейських родин України, є результатом асиміляції в іноетнічному та іншомовному середовищі. А. Бартулі завдяки наполегливій праці опанувала корейську мову та розпочала глибоко знайомитися з культурою та історією свого народу на етнічній батьківщині. Перебуваючи на навчанні в Сеулі (Південна Корея), дівчина позиціонує себе як «українська кореянка в Кореї» (Бартулі, 2010, с. 27).

Перші національно-культурні об'єднання корейців були засновані уже після здобуття

Україною незалежності. Однією з провідних нагальних проблем, яка потребувала вирішення, було відродження корейської мови як одного з маркерів ідентичності.

Сучасна діджиталізація освітнього простору робить доступним навчанням корейської мови у режимі онлайн для всіх охочих. На підтвердження цього, шпальта Інтернету рясніють оголошеннями про освітні послуги з вивчення корейської мови у зручному для абітурієнта форматі, відповідно до попередньо узгодженого графіку. Проте, епосі зближення освіти з цифровими технологіями, передували традиційні офлайн курси та недільні школи. Чимало закладів освіти такого типу на сьогоднішній день із ряду об'єктивних причин мають статус «тимчасово зачинених».

Безперечно, одним з унікальних навчальних закладів, який практикує вивчення корейської мови, є Харківська спеціалізована гімназія №181 «Дьонсурі». Так, 1 вересня 1998 р. за ініціативи Харківського міського товариства Корейської культури та за рішенням ХХІІІ сесії Харківської міської ради ХХ скликання від 8 серпня 1998 р. створено Комунальний заклад освіти – спеціалізовану національну загальноосвітню школу І-ІІІ ступенів з поглибленим вивченням корейської мови та культури № 181 «Дьонсурі» (з корейської мови перекладається як «тім'ячко»).

Безцінним усним джерелом як для вивчення історії гімназії «Дьонсурі», історії освіти корейської національної меншини України, історії освіти України загалом, так і для історії формування культури міжнаціональних взаємин, історії виховання толерантності та сприйняття іншого/інакшості є спогади першої директорки Людмили Кім. «Необхідність вивчення корейської мови постала відразу після розпаду СРСР... Суттєвим стимулом до створення спеціалізованої школи стало бажання прищепити культуру предків новій генерації» (переклад з рос. мови – Авт.) – пригадує Л. Кім (Десятилетие школы, 2008, с. 5).

Своєрідним освітнім плацдармом стала харківська недільна школа, в якій першим вчителем-мовником працював Іван Лі. Проте контингент слухачів був нестабільним, часто змінювався і досягти високих результатів так і не вдалося (Десятилетие школы, 2008, с. 5). Ідея заснування повноцінного закладу загальної

середньої освіти належала Віктору Сіну. Його підтримала Рада Харківського міського товариства корейської культури у складі Лілії Кім, Матвія Кіма, Костянтина Югая, Дмитра Цоя (Десятилетие школы, 2008, с. 7).

Пріоритетним напрямом освітнього процесу школи стало поглиблене вивчення корейської мови «як основного засобу вираження і ключового носія національної культури» (Харьков: создать школу, 2009, с. 8). Викладання корейської мови здійснюється згідно нормативних вимог, Державних стандартів та типових освітніх програм. Педагогічний колектив закладу освіти розробив навчальні програми. Школу було забезпечено необхідними підручниками, навчальними посібниками, споглядалною та дієвою наочністю. Спонсорську допомогу в облаштуванні закладу надало Посольство Республіки Корея в Україні, яке продовжує підтримувати школу «Дьонсурі» і сьогодні (Жизнь ассоциаций, 2010, с. 2). Як вважає директорка Л. Кім, головним досягненням перших років стало те, що в школі прагнули навчатися діти без винятку всіх національностей Харкова: «Результатом стало не просто відродження традицій одного народу, але й співпраця, взаємозбагачення різноманітних культур, історій, традицій» (Харьков: создать школу, 2009, с. 8). Школа поступово реалізувала себе не лише у сфері освіти, але й стала учасником потужного об'єднавчого процесу народів України в регіоні.

Українська освітянка Л. Кім підкреслює: «Значною мірою спрямованість нашої діяльності виявилася результатом загальних тенденцій у національній політиці України, що передбачають формування єдиної нації не шляхом асиміляції малих етносів, а шляхом їх єднання...» (переклад з рос. мови – Авт.) (Харьков: создать школу, 2009, с. 8).

Згадана школа – це єдиний навчальний заклад такого типу в Україні. Згідно освітніх програм, що реалізуються на базі гімназії, корейська мова поглиблено вивчається з першого по одинадцятий клас. Матеріали про багатогранне шкільне життя друкуються на сторінках корейських видань як в Україні, так і в Республіці Корея (Історія школи, 2023; Структура, 2023; Освітні програми, 2023; Освітня програма, 2023).

За сприяння Корейського агентства міжнародної співпраці КОІСА, адміністрація закладу

активно включає в освітній процес корейських волонтерів – носіїв мови. Так і директор інституту «Седжон» у м. Дніпро, куратор Молодіжної фундації «Хваранг» при Університеті митної справи та фінансів Чой Кванг Сун спільно з викладачем седжонівського інституту Бе Джі Йоном регулярно долучаються до проведення майстер-класів із корейської культури для учнів гімназії «Дьонсурі» (Сін, 2021, с. 12–15).

Співпраця вчителів та учнів не припиняється і влітку. За ініціативою пані Л. Кім, при сприянні Всеукраїнської асоціації корейців України та Харківського міського товариства корейської культури при гімназії працює щорічний корейський мовний літній табір. Таборування проходить як на базі гімназії, так і у відпочинкових комплексах. До участі запрошуються діти етнічних корейців із різних регіонів України. Координаторка табору «Хангиль» у 2019 р. пані Л. Кім підкреслює, що метою його діяльності є «створення належного мовного середовища та умов для заохочення вихованців на шляху опанування корейської мови. Основним завданням літньої школи є формування мотивації до майбутнього вдосконалення мови; популяризація мови; набуття навиків усного мовлення, досвіду комунікативного спілкування; підвищення рівня мовної і розмовної компетенцій; допомога у набутті необхідних мовних навичок і подоланні мовного бар'єру;... формування полікультурної та комунікативної компетенцій» (переклад з рос. мови – Авт.) (Кім, 2020, с. 14–15).

Це період найрізноманітніших майстер-класів та воркшопів, які охоплюють всі спектри вивчення корейської ідентичності. Кожен захід по-своєму унікальний. Учні, наприклад, продовжують своє знайомство з історією формування корейської абетки – хангиля. Так, влітку 2016 р. волонтерка, студентка Катерина Козова знайомила школярів із хандя, китайською ієрогліфікою в корейській мові (Жизнь, 2016, с. 14).

Завдяки постійній фінансовій підтримці посольства Республіки Корея в Україні гімназія щорічно проводить олімпіаду зі знання корейської мови для учнів початкової ланки та учнів 7–11 класів; відзначає День корейської писемності; шкільні педагоги є постійними учасниками Всеукраїнської конференції вчителів корейської мови тощо (Грищенко, 2018; Кім, 2018, с. 22–23).

Посольство Республіки Корея є відкритим для діалогу у сприянні розвитку корейської мови

і культури в Україні загалом і на Харківщині зокрема. Надзвичайні та Повноважні Посли Республіки Корея в Україні особисто є постійними гостями харківського закладу освіти. Також за сприяння Посольства гімназію «Дьонсурі» відвідують відомі корейці, серед яких письменники, економісти, політики, дизайнери, культурологи та багато інших успішних людей (Сін, 2016, с. 15; Сін, 2016, с. 16).

Педагогічний колектив гімназії демонструє свою зацікавленість у модернізації та світовій інтеграції українського освітньо-дослідницького простору та рості конкурентоспроможності української освіти; постійно долучається до обговорення досягнень педагогічної теорії та практики. З метою обміну знаннями для суспільного прогресу, вчителі презентують свої розробки на сторінках друкованих, електронних наукових фахових видань, розміщують свій візуальний контент на освітніх YouTube каналах. Не остання роль у цьому належить досвіду співпраці з фахівцями з Південної Кореї. Так, розроблені корейськими фахівцями інтеграційні технології, відомі європейцям як «конвергенція», згідно ж корейської семантики як «сполучення, синтез в освітньо-виховній діяльності» розвиваються на базі школи учителем-методистом, учителем корейської мови та музичного мистецтва, доктором філософії, заступником директора Олександром Кімом (Видавнича корпорація Ранок, 2022; Кім, 2022, pp. 107–119; СНЕСК Production. Школа, 2019).

Свідченням визнання професійної діяльності «Дьонсурі» на просвітницькій ниві є здобуті нагороди у міжнародних та загальнонаціональних ініціативах. Так, у 2013 р. школа № 181 під керівництвом Л. Кім стала лауреатом державного проекту «Флагман освіти і науки України» (Сін, 2013, с. 21).

На базі гімназії з 22 травня 2019 р. працює Європейський клуб «Хваранг». Згідно Статуту, робочими мовами є українська та інші мови, які вивчаються в закладі освіти. Клуб ставить собі за мету «виховання дітей та учнівської молоді в дусі миру, дружби, взаєморозуміння...; сприяє активному відродженню національної культури, мови, традицій і їх взаємозбагаченню» (Харьковская специализированная школа, 2007, с. 5; We are, 2023; Освіта без кордонів, 2022; 10 октября, 2008; Євроклуб «Хваранг», 2023). Гімназійний клуб

є осередком Молодіжної фундації «Хваранг» («Hwarang», «Квіткові юнаки»), головний офіс якої знаходиться в США. На відкриття харківського дочірнього центру прибув сам фундатор, засновник організації Пак Ховард. Згадана фундація має за мету об'єднати етнічних корейців з усього світу та молодь інших національностей, яка цікавиться і вивчає корейську мову та культуру (Харьковская специализированная школа, 2007, с.5.; We are, 2023; Освіта без кордонів, 2022; 10 октября, 2008; Євроклуб «Хваранг», 2023).

Хварангами називалися освічені елітні підрозділи молодих аристократів, потенційних лідерів, вихованих у дусі поваги до батьків, щирості та відкритості у спілкуванні з друзями, хоробрості в бою тощо (Хваран, 2019, с. 52–53). Мета громадської організації «Хваранг» – виховати «молодих лідерів, які з любов'ю і повагою ставляться до сім'ї, ближнього, країни, нації, світу, сповідують цінності моралі, закону та справедливості» (Сін, 2021, с. 13). Відповідно, внутрішню природу «Хварангу» гімназії «Дьонсурі» відображає організаційний слоган – «Сьогоднішні хваранги, лідери завтра». Спільнота хварангів задіяна у різнонаправлених молодіжних соціально орієнтованих проектах, воркшопах, мовних майстер-класах, проектах у сфері культури тощо. Майбутні лідери в умовах загальнодержавного карантину працювали у дистанційному форматі, опановуючи курси он-лайн (Сін, 2021, с. 15).

Харківський Євроклуб налагодив тісну співпрацю з сестринським відгалуженням «Хварангу» в Україні, що діє на базі Університету митної справи та фінансів у місті Дніпро. Відтак здобувачі вищої освіти університету мають можливість приєднатися до організації та проведення щорічних мовних літніх таборів та проходження педагогічної мовної практики на базі школи. Куратор університетського «Хварангу», директор Дніпровського інституту «Седжон» Чой Кванг Сун та викладач Бе Джі Йон постійно долучаються до співпраці (Харьковская специализированная, 2007, с. 5; We are, 2023; Освіта без кордонів, 2022; 10 октября, 2008; Євроклуб «Хваранг», 2023).

Харківська громада протягом 2022–2023 років переживає складні, моторошні, воєнні будні. Так, з 230 учнів гімназії – 75 перебувають у Харкові, 10 – в Харківській області, 33 – розкидані

по всій Україні, 112 – за кордоном. З 23 членів Євроклубу «Хваранг» – 8 учнів тимчасово проживають за кордоном в Італії, Польщі, Німеччині, Чехії, Португалії, Ірландії, Іспанії, Франції (About, 2023). Не зважаючи на усі труднощі, учні та педагогічний колектив гімназії «Дьонсурі» продовжують тісно взаємодіяти, формуючи та закріплюючи необхідні компетентності, опановуючи корейську мову.

Нерідко соціокультурна спрямованість діяльності сучасних книгозбірень офіційно дозволяє бібліотекам стати базою для різноманітних освітніх гуртків, курсів, клубів, організацій, заснованих з ініціативи громадськості, у тому числі й національних меншин (спільнот). Реалізуючи формулу: творча діяльність + комунікаційна діяльність = культурна діяльність, бібліотеки виконують роль, так би мовити, об'єднувачого центру за інтересами. До прикладу, одній з черкаських бібліотек судилося прийняти естафету по збереженню культурної взаємодії між титульною нацією та етнічною меншиною.

Черкаський обласний місцевий осередок громадської організації «Асоціація корейців України» було засновано 29 грудня 1993 р. Його очолила Флора Рижак. У 2007 р. корейська діаспора м. Черкаси розпочала вивчення рідної мови, історії, культури Кореї. Недільною школою керувала місіонерка з Південної Кореї, вірянка церкви Євангельських християн-баптистів «Філадельфія» м. Київ, Хонг Юн Джу, або як її називали учні – Юлія (Областное общество, 2007, с. 5; Черкасы, 2008, с. 6). Серед охочих познайомитися з корейською мовою та культурою була здебільшого молодь із корейським корінням. Згідно інформації інтернет-ресурсу «Опендатабот. Відкриваємо Україну» діяльність осередку на 6 травня 2022 р. було припинено (Черкаський обласний, 2023).

Війна з РФ внесла свої суттєві корективи в освітній процес. До прикладу, в м. Мелітополь Запорізької області при бібліотеці багато років плідно діяло Мелітопольське товариство корейців України. Товариство корейської культури було зареєстровано 24 квітня 1996 р. Його незмінним керівником протягом років залишається Йосип Лі (Мелітопольське відділення, 2023).

Мовними курсами до повномасштабного вторгнення Росії в Україну опікувалися корейці Джон Джемін та Олена Лім. Вимушений

переселенець Джон Джемін народився в Південній Кореї, в Україну він приїхав в 2008 р., виконуючи душпастирську службу. Так, Джон Джемін згадує про роботу клубу: «...проводили його офлайн для того, щоб навчати молодь мови, розповідати їй про культуру, але й допомогти молоді у спілкуванні з людьми, навчити чогось доброго, етики поведінки, щоб було багато друзів, як спілкуватися з батьками. На одному з останніх уроків учениця подякувала за те, що відчувається людиною» (Денисенко, 2023).

Етнічна кореянка Олена Лім переїхала до України в трьохрічному віці з Узбекистану. Жінка пригадує: «Мені пощастило, що я навчалася в українській школі. Попри те, що Мелітополь – більше російськомовний, володію українською, утім не так добре, як хотілося б. А корейську я сама вивчала, бо мої батьки її вже не знали. До нас приїхали місіонери з Кореї, і тоді я почала вивчати корейську» (Денисенко, 2023). Пастор Джемін ділиться своєю історією і пояснює чому не володіє українською мовою: «Щодо української мови: у мене є Олена, яка знає українську мову і може бути перекладачкою, тому я українську не вивчаю. Загалом мені погано дається вивчення мов. А моїй дружині пощастило більше» (Денисенко, 2023). Попри це, Джон на вітання «Слава Україні!» дає відповідь «Героям слава!».

Після семи місяців життя в окупації їм вдалося виїхати до Черкас. Зі слів кореянки Олени Лім: «Коли до міста ввійшли російські підрозділи, працівники книгозбірні рятували не лише фонд, а й техніку та цінні атрибути партнерів» (Денисенко, 2023). Такі дії приємно вразили широку громадськість, у тому числі й організаторів корейського центру. Маючи хороші спомини про мелітопольський осідок, подружжя вирішило відродити клуб і звернулося по допомогу до Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Т. Г. Шевченка. Адміністрація бібліотеки схвально пристала на цю пропозицію та допомогла реалізувати в життя.

Клуб запрацював 4 лютого 2023 р. при відділі літератури іноземними мовами. Завідувачка відділу О. Гаркуша у своєму інтерв'ю «Суспільному. Черкаси» зазначила: «Представники корейської громади завітали з пропозицією відкрити... клуб, де б вони могли спілкуватися рідною мовою, навчати всіх охочих, знайомити з культурою та звичаями та при цьому зберігати

власну самобутність. Звичайно, ми були раді допомогти людям у цьому. Росіяни позбавили їх домівок, але не зламали, не вирвали із душі почуття національної ідентифікації, не стерли історичну пам'ять» (Денисенко, 2023).

Переселенка Олена Лім поділилася планами на майбутнє, насамперед – це вивчення корейської абетки – хангиль, яка складається з сорока літер. Волонтерка, виходячи з досвіду викладання, вказує на той факт, що на початковому рівні фактично ніхто не зупиняється, всі продовжують своє знайомство з мовою, нерідко самотужки. Тому в клубі вони також зорієнтовують як правильно вивчати корейську. «Бо ми не знаємо, скільки перебуватимемо в Черкасах. А учні, коли нас не буде, й далі зможуть вивчати мову» підкреслила викладачка Лім (Денисенко, 2023).

На лютий 2023 р. бажання займатися на мовних курсах виявили близько тридцяти охочих. Подружжя зазначило, що не збирається евакуюватися до Південної Кореї, бо в Україні має друзів, а «справжні друзі мають бути поряд, коли важко» (Денисенко, 2023; Суспільне. Черкаси, 2023).

Таким чином, корейська національна меншина успішно/продуктивно реалізує своє право відповідно до Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. на вивчення мови в комунальних закладах загальної середньої освіти та через національні культурні товариства. Як ми переконалися мовою спілкування корейців України здебільшого була і залишається російська. З початком повномасштабного вторгнення РФ, прийшло переосмислення ролі української мови як державної, як об'єднавчого символу різнонаціональних громадян України. До прикладу, періодичне видання Корейського культурного центру «Мугунхва», присвячене висвітленню життя корейців у різних сферах суспільства в Україні та за кордоном, з часу свого заснування було російськомовним, за винятком нечисленних повідомлень українською та розділів корейською мовами. Проте вже число сорок дев'ять за жовтень 2022 р. підготоване виключно українською мовою.

Вражають і дописи етнічних корейців України, які поділилися своїми споминами про перші дні війни та евакуацію на Західну Україну чи до Європи. Так, сповідь родини Кім розпочинається словами: «Заранее прошу прощения за русский и что не написал об этом

раньше» (Kim's Family, 2022, с. 48). Свій лист харків'янка Людмила Кім завершує висловлюванням вдячності ірландцям, які прийняли їх, українсько-корейським суржиком: «Від усієї нашої великої родини корейців України камсахамніду» (Кім, 2022, с. 51). «Камсахамніду» з корейської мови перекладається як «дякую».

Об'єм статті не дозволяє нам розлогіше висвітлити проблему вивчення історії та мовної норми корейської мови в Україні. Автори зупинилися лише на кількох прикладах відродження/повернення корейською меншиною до своєї

мови, налагодження, так би мовити, комунікації з одним із маркерів/ідентифікаторів етнічного коріння. На разі автори продовжують збирати та аналізувати матеріали, пов'язані з вивченням корейською національною меншиною рідної мови у всіх регіонах України та відслідковувати приклади зміни мовних орієнтирів.

Автори висловлюють щире вдячність Корейському культурному центру за надання доступу до електронного архіву журналу «Мугунхва», що дозволило збагатити дослідження джерельними матеріалами.

Список використаних джерел:

1. 10 октября исполнилось 10 лет школе «Дёнсури»! *Корейський Культурний Центр – Центр розвитку та популяризації Корейської Культури в Україні* : вебсайт. URL: <https://koreancenter.org.ua/10-oktiabria-yspolnylos-10-let-shkole-densu/> (дата звернення: 19.05.2023).
2. About. *About* : вебсайт. URL: <https://www.hwarang.org.ua> (date of access: 19.05.2023).
3. CHECK Production. Школа «Дёнсури» Харьков, 2019. *YouTube* : вебсайт. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YLh3eflSNFg> (дата звернення: 17.05.2023).
4. We are in mass media. *About* : вебсайт. URL: <https://www.hwarang.org.ua/we-are-in-mass-media> (date of access: 19.05.2023).
5. Бартули А. Путешествие в Корею. Первые впечатления о Корею или как меня встретила этническая родина. *Мугунхва*. 2010. № 14.
6. Видавнична корпорація Ранок. Олександр Кім, 2022. *YouTube* : вебсайт. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iLQOjwAFWAE> (дата звернення: 17.05.2023).
7. Черкаський обласний місцевий осередок громадської організації «Асоціація корейців України» Код ЄДРПОУ 21364918. *Опендатабот* : вебсайт. URL: <https://opendatabot.ua/c/21364918> (дата звернення: 19.05.2023).
8. Грищенко А. Уникальная харьковская школа отметила юбилей. *Staus Quo* : вебсайт. URL: https://www.sq.com.ua/rus/news/novosti/12.10.2018/unikalnaya_harkovskaya_shkola_otmetila_yubiley (дата звернення: 19.05.2023).
9. Громадське радіо. П'ята графа Як живе корейська громада в Україні?, 2017. *YouTube* : вебсайт. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EheXQ_Q4bRY (дата звернення: 14.05.2023)
10. Денисенко М. Навчатимуть мові та знайомитимуть зі східною культурою: корейці з Мелітополя відкрили в Черкасах культурний клуб. *Суспільне* : вебсайт. URL: <https://suspilne.media/370432-navcatimut-movi-ta-znajomitimut-zi-shidnou-kulturoy-korejci-z-melipola-vidkrili-v-cerkasah-kulturnij-klub/> (дата звернення: 19.05.2023).
11. Десятилетие школы Дёнсури!!! (2008). *Мугунхва*. № 6.
12. Євроклуб «Хваранг» : вебсайт. URL: <https://den.klasna.com/uk/site/pupil-autonomy.html> (дата звернення: 19.05.2023).
13. Жизнь ассоциаций. Харьков : Пак Ро Бек посетил школу «Дёнсури» (2010). *Мугунхва*. № 13.
14. Жизнь харьковской специализированной школы № 181 «Дёнсури» (2016). *Мугунхва*. № 36-37.
15. Закон України Про національні меншини (спільноти) України від 13 грудня 2022 р. № 2827-IX. *Офіційний вебпортал парламенту України* : вебсайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-IX#Text> (дата звернення: 22.04.23).
16. Історія школи: вебсайт. URL: <https://den.klasna.com/uk/site/school-history.html> (дата звернення: 19.05.2023).
17. Кім Л. (2022). Війна багатьох спонукала залишати рідні місця в Україні. *Мугунхва*. № 49.
18. Кім О. (2022). Інтеграційні процеси в освітніх системах України, заходу і республіки Корея. *International Science Journal of Education & Linguistics*. Vol. 1, No. 3. doi: 10.46299/j.isjel.20220103.11.
19. Кім Л.А. (2020). Корейський мовний та культурний табір «Хангыль». *Мугунхва*. № 46.
20. Кім Л.А. (2018). Школі Дёнсури 20 років! *Мугунхва*. № 42.
21. Kim's Family (2022). О войне. *Мугунхва*. № 49.
22. Комунальний заклад «Харківська СпШ І-ІІІ ступенів № 181 «Дёнсури» Харківської міської ради Харківської області» – Освітні програми, які реалізуються у закладі освіти. *Домашня* : вебсайт. URL: <https://den.klasna.com/uk/site/osvitni-programi-yaki-rea.html> (дата звернення: 19.05.2023).
23. Ли С. : «Наше поколение работало исключительно на энтузиазме, не думая ни о гонорах, ни о зарплате» (2010). *Мугунхва*. № 13.

24. Мелітопольське відділення корейців України : вебсайт. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/20525466/ (дата звернення: 19.05.2023).
25. Областное общество корейской культуры (г. Черкассы) (2007). *Мугунхва*. № 1.
26. Освіта без кордонів: досвід учасників ConnectED. *Про світ* : вебсайт. URL: http://prosvitcenter.org/dosvid_connected?fbclid=IwAR07rQ8iRP9jH96P7utu7SEd4FiqGB7deX4R1DYfbzbatfRTxnmjflc32wA (дата звернення: 19.05.2023).
27. Освітня програма III ступеня (10-11 класи КЗ «Харківська СпШ I-III ступенів №181 «Дьонсури» харківської міської ради Харківської області на 2022-2023 навчальний рік») : вебсайт. URL: [https://docs.google.com/document/d/1jCR36iMjUhd37FbурКТВWоJsVKadOawq/edit\\$](https://docs.google.com/document/d/1jCR36iMjUhd37FbурКТВWоJsVKadOawq/edit$) (дата звернення: 19.05.2023).
28. Ровчак Ю. Наши земляки: корейцы. *Время* : вебсайт. URL: <https://timeua.info/ukraina/nashi-zemlyaki-korejczy> (дата звернення: 19.05.2023).
29. Розподіл населення за національністю та рідною мовою : вебсайт. URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?botton=cens_db&box=5.1W&k_t=00&p=50&rz=1_1&rz_b=2_1%20%20%20%20%20%20%20&n_page=3 (дата звернення: 19.05.2023).
30. Син О. «Хваранг» у дії (2021). *Мугунхва*. № 47.
31. Син О. (2016). Визит госпожи Ли Хё Дже в СпШ № 181 «Дёнсури». *Мугунхва*. № 36-37.
32. Син О. (2016). Визит посла Республики Корея в Харьковскую специализированную школу № 181 «Дёнсури». *Мугунхва*. № 36-37.
33. Син О. (2013). Харьковская школа стала лауреатом проекта «Флагман образования и науки Украины». *Мугунхва*. № 28.
34. Структура та органи управління закладу освіти : вебсайт. URL: <https://den.klasna.com/uk/site/struktura-ta-organi-uprav.html> (дата звернення: 19.05.2023).
35. Судьбы (2008). *Мугунхва*. № 4.
36. Суспільне Черкаси. Курси корейської мови. 6 люте 2023 р. *YouTube* : вебсайт. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=I0IemT6g-go> (дата звернення: 19.05.2023).
37. Харьков: создать школу с нуля (2009). *Мугунхва*. № 7.
38. Харьковская специализированная школа (2007). *Мугунхва*. № 1.
39. Хваран (2019). *Мугунхва*. № 43.
40. Черкассы: мы будем учиться (2008). *Мугунхва*. № 5.

References:

- 10 oktiabria uspolnylos 10 let shkole «Densury»! [1. On October 10 Densuri School celebrated its 10th anniversary!]. Tsentr rozvytku ta populiaryzatsii Koreiskoi Kultury v Ukraini : vebsait. URL: <https://koreancenter.org.ua/10-oktiabria-uspolnylos-10-let-shkole-densu/> (data zvernennia: 19.05.2023) [in Russian].
- About : vebsait. URL: <https://www.hwarang.org.ua> (date of access: 19.05.2023) [in English].
- CHECK Production. Shkola «Donsury» Kharkov, 2019. YouTube : vebsait. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YLh3eflSNFg> (data zvernennia: 17.05.2023) [in Ukrainian].
- We are in mass media. About : vebsait. URL: <https://www.hwarang.org.ua/we-are-in-mass-media> (date of access: 19.05.2023).
- Bartuly A. (2010). Puteshestvie v Koreiu. Pervye vpechatleniya o Koree yly kak menia vstretyla etnycheskaia rodyna [Travel to Korea. First impressions of Korea or how my ethnic homeland met me]. *Muhunkhva*. № 14 [in Russian].
- Vydavnycha korporatsiia Ranok. Oleksandr Kim, 2022. YouTube : vebsait. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iLQOjwAFWAE> (data zvernennia: 17.05.2023) [in Ukrainian].
- Cherkaskyi oblasnyi mistsevyi oseredok hromadskoi orhanizatsii «Asotsiatsiia koreitsiv Ukrainy» Kod YeDRPOU 21364918 [Cherkasy regional local branch of the public organization «Association of Koreans of Ukraine»]. Opendatobot : vebsait. URL: <https://opendatobot.ua/c/21364918> (data zvernennia: 19.05.2023).
- Hryshchenko A. Unikalnaia kharkovskaia shkola otmetyla yubylei [The unique Kharkov school celebrated its anniversary]. Staus Quo – Novosty Kharkova, Kyeva, Poltavu, Lvova, Donbassa : vebsait. URL: https://www.sq.com.ua/rus/news/novosti/12.10.2018/unikalnaya_harkovskaya_shkola_otmetila_yubiley (data zvernennia: 19.05.2023) [in Russian].
- Hromadske radio. Piata hrafa. Yak zhyve koreiska hromada v Ukraini? [How does the Korean community live in Ukraine?], 2017. YouTube : vebsait. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EheXQ_Q4bRY (data zvernennia: 14.05.2023) [in Ukrainian].
- Denysenko M. Navchatymut movi ta znaiomytymut zi skhidnoiu kulturoiu: koreitsi z Melitopolia vidkryly v Cherkasakh kulturnyi klub [They will teach the language and introduce Eastern culture: Koreans from Melitopol have opened

a cultural club in Cherkasy]. Suspilne : vebsait. URL: <https://suspilne.media/370432-navcatimut-movi-ta-znajomitimut-zishidnou-kulturou-korejci-z-melitopola-vidkrili-v-cerkasah-kulturnij-klub/> (data zvernennia: 19.05.2023) [in Ukrainian].

11. Desiatyletye shkoly Densury!!! [Decade of Dongsuri School] (2008). Muhunkhva. № 6 [in Russian].

12. Ievroklub «Khvaranh» [Euroclub «Hwarang»] : vebsait. URL: <https://den.klasna.com/uk/site/pupil-autonomy.html> (data zvernennia: 19.05.2023) [in Ukrainian].

13. Zhyzn assotsyatsyi. Kharkov : Pak Ro Bek posetyl shkolu «Donsury» [Life of associations. Kharkiv : Park Ro Baek visits Dongsuri School] (2010). Muhunkhva. № 13 [in Russian].

14. Zhyzn kharkovskoi spetsyalyzovannoi shkoly № 181 «Densury» [Life of the Kharkov specialized school № 181 «Dyonsuri»] (2016). Muhunkhva. № 36–37 [in Russian].

15. Zakon Ukrainy pro natsionalni menshyny (spilnoty) Ukrainy vid 13 hrudnia 2022 r. № 2827-IXh [Law of Ukraine On National Minorities (Communities) of Ukraine dated December 13, 2022]. Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy : vebsait. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-IX#Text> (data zvernennia 22.04.23) [in Ukrainian].

16. Istoriia shkoly [History of the school]: vebsait. URL: <https://den.klasna.com/uk/site/school-history.html> (data zvernennia: 19.05.2023) [in Ukrainian].

17. Kim L. (2022). Viina bahatokh sponukala zalyshaty ridni mistsia v Ukraini [The war prompted many to leave their native places in Ukraine.]. Muhunkhva. № 49.

18. Kim O. (2022). Intehratsiini protsesy v osvitykh systemakh Ukrainy, zakhodu i respubliky Koreia [Integration processes in the educational systems of Ukraine, the West and the Republic of Korea]. International Science Journal of Education & Linguistics. Vol. 1, № 3. doi: 10.46299/j.isjel.20220103.11 [in Ukrainian].

19. Kym L.A. (2020) Koreiskyi yazykovoii letnyi laher «Khanhyl» [Korean language summer camp «Hangul»]. Muhunkhva. № 46 [in Russian].

20. Kym L.A. (2018). Shkole Donsury 20 let! [Dyonsuri School is 20 years old!] Muhunkhva. № 42 [in Russian].

21. Kim's Family (2022). O voine [About war]. Muhunkhva. № 49.

22. Komunalnyi zaklad «Kharkivska spetsializovana shkola I-III stupeniv № 181 «Donsuri» Kharkivskoi miskoi rady Kharkivskoi oblasti» – Osvitni prohramy, yaki realizuiutsia u zakladi osvity [Communal institution «Kharkiv specialized school of I-III degrees № 181 «Dyonsuri» of the Kharkiv city council of the Kharkiv region» - Educational programs implemented in the educational institution]. – Domashnia : vebsait. URL: <https://den.klasna.com/uk/site/osvitni-programi-yaki-rea.html> (data zvernennia: 19.05.2023) [in Ukrainian].

23. Ly S. : «Nashe pokolenye rabotalo yskliuchytelno na entuzyazme, ne dumaia ny o honorarakh, ny o zarplate» [«Our generation worked solely on enthusiasm, not thinking about fees or salaries»] (2010). Muhunkhva. № 13 [in Russian].

24. Melitopolske viddilennia koreitsiv Ukrainy [Melitopol branch of Koreans of Ukraine] : vebsait. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/20525466/ (data zvernennia: 19.05.2023) [in Ukrainian].

25. Oblastnoe obshchestvo koreiskoi kultury (h. Cherkassy) [Regional Society of Korean Culture (Cherkasy)] (2007). Muhunkhva. № 1[in Russian].

26. Osvita bez kordoniv: dosvid uchasnykiv [Education without borders: experience of participants] ConnectED. PRO SVIT : vebsait. URL: http://prosvitcenter.org/dosvid_connected?fbclid=IwAR07rQ8iRP9jH96P7utu7SEd4FqGB7deX4R1DYfbzbatfRTxnmjLc32wA (data zvernennia: 19.05.2023) [in Ukrainian].

27. Osvitnia prohrama III stupenia [Educational program of the III degree] : vebsait. URL: <https://docs.google.com/document/d/1jCR36iMjUhd37FbypKTBWoJsVKadOawq/edit> (data zvernennia: 19.05.2023) [in Ukrainian].

28. Rovchak Yu. Nashy zemliaky: koreitsy [Our countrymen: Koreans]. Vremia : vebsait. URL: <https://timeua.info/ukraina/nashi-zemlyaki-korejczy> (data zvernennia: 19.05.2023) [in Russian].

29. Rozpodil naseleennia za natsionalnistiu ta ridnoiu movoiu [Distribution of the population by nationality and native language] : vebsait. URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popull/select_5/?botton=cens_db&box=5.1W&k_t=00&p=50&rz=1_1&rz_b=2_1%20%20%20%20%20%20%20&n_page=3 (data zvernennia: 19.05.2023) [in Ukrainian].

30. Sin O. (2021) «Khvaranh» u dii [«Hwarang» in action]. Muhunkhva. № 47 [in Ukrainian].

31. Syn O. (2016). Vyzyt hospozhy Ly Khe Dzhe v spetsyalyzovannuii shkolu № 181 «Donsury» [Ms. Lee Hyo Jae's Visit to № 181 «Dyeongsuri» Specialized School]. Muhunkhva. № 36–37 [in Russian].

32. Syn O. (2016). Vyzyt posla Respublyky Koreia v Kharkovskuiu spetsyalyzovannuii shkolu № 181 «Densury» [Visit of the Ambassador of the Republic of Korea to Kharkiv Specialized School № 181 «Dyonsuri»]. Muhunkhva. № 36–37 [in Russian].

33. Syn O. (2013). Kharkovskaia shkola stala laureatom proekta «Flahman obrazovanyia y nauky Ukrayny» [Kharkiv school became a laureate of the project «Flagship of Education and Science of Ukraine»]. Muhunkhva. № 28 [in Russian].

34. Struktura ta orhany upravlinnia zakladu osvity [Structure and management bodies of the educational institution] : vebsait. URL: <https://den.klasna.com/uk/site/struktura-ta-organi-uprav.html> (data zvernennia: 19.05.2023) [in Ukrainian].

-
35. Sudby [Destiny] (2008). Muhunkhva. № 4 [in Russian].
 36. Suspilne Cherkasy. Kursy koreiskoi movy [Korean language courses]. 6 liute 2023 r. YouTube : vebsait. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IOIemT6g-ro> (data zvernennia: 19.05.2023) [in Ukrainian].
 37. Kharkov: sozdat shkolu s nulia [Kharkiv: create a school from scratch] (2009). Muhunkhva. № 7 [in Russian].
 38. Kharkovskaia spetsyalyzyrovannaia shkola [Kharkiv specialized school] (2007). Muhunkhva. № 1 [in Russian].
 39. Khvaran [Hwarang] (2019). Muhunkhva. № 43 [in Russian].
 40. Cherkassy: my budem uchytsia [Cherkasy: we will study] (2008). Muhukhva. № 5 [in Russian].

Войтенко Юрій Миколайович,

кандидат історичних наук, доцент,

докторант кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

orcid.org/0000-0003-3782-5471

Polistnicht@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УРЯДІВ В УКРАЇНІ І КРАЇНАХ БАЛТІЇ (1991–2004 РР.): ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Дана стаття відображає особливості формування урядів в Україні і країнах Балтії у перший період їх незалежності. У цій статті показано призначення прем'єр-міністрів, які очолювали уряди в зазначених країнах. Особливої уваги приділено політичній та правовій складовій щодо призначення прем'єр-міністра і складу уряду. В статті зазначається, що саме в ухвалених незалежними державами конституціях були закладені механізми формування урядів та визначено їх функції і відповідальності. Саме в прийнятих парламентами конституціях містилися системи балансів влади за якими визначається форма державного правління. Якщо Естонія і Латвія обрала для своєї політичної системи парламентську форму правління, то Україна і Литва – змішану. При цьому, країни Балтії після проголошення відновлення незалежності своїх держав одразу заклали у нових конституціях таку форму правління, то Україна це зробила у своєму Основному законі значно пізніше. Українці пройшли певну еволюцію у своєму творенні конституційної моделі, адже перша каденція парламенту не змогла її ухвалити. Лише друге скликання Верховної Ради України, у співпраці з обраним президентом, змогли знайти компроміс та затвердити Основний закону у якому було визначено особливості формування, функціонування і підпорядкування уряду. Після чіткого закріплення цього механізму у конституціях зазначених держав, відбувалося призначення та усунення як самих прем'єр-міністрів, так і всього складу уряду. Окрім інституційної складової у правовому полі цих держав щодо формування та відсторонення урядів, вагоме місце займала політична складова. Адже саме після обрання парламентів і формування у них більшостей у вигляді коаліцій політичних фракцій, давало можливість формувати уряди у Литві, Латвії і Естонії. В Україні ж урядова вертикаль, після ухвалення Конституції, призначалася президентом, хоч і за згодою парламенту щодо призначення Прем'єр-міністра. Парламент в Україні не мав рівноправного з президентом впливу на уряд, тому вибори до Верховної Ради не впливало на його склад і функціонування. В статті відображено призначення і строки перебування очільників урядів у кожній з зазначених держав протягом вказаного періоду.

Ключові слова: конституція, закон, парламент, партія, уряд, прем'єр-міністр, вибори.

Voitenko Yurii,

PhD in History, Associate Professor,

Doctoral Student at the Department of History and Culture of Ukraine and Special Historical Disciplines

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

orcid.org/0000-0003-3782-5471

Polistnicht@gmail.com

FEATURES OF THE FORMATION OF GOVERNMENTS IN UKRAINE AND THE BALTIC COUNTRIES (1991–2004): POLITICAL AND LEGAL ASPECT

This article reflects the peculiarities of the formation of governments in Ukraine and the Baltic states in the first period of their independence. This article shows the appointment of prime ministers who headed the governments in the countries mentioned. Particular attention is paid to the political and legal component of the appointment of the prime minister and the composition of the government. The article notes that it was in the constitutions adopted by the independent states that the mechanisms for the formation of governments and their functions and responsibilities were defined. It was in the constitutions adopted by the parliaments that the systems of power balances were contained, according to which the form of state government is determined. If Estonia and Latvia

chose a parliamentary form of government for their political system, Ukraine and Lithuania have a mixed form of government. At the same time, the Baltic countries, after declaring the restoration of the independence of their states, immediately laid down such a form of government in their new constitutions, while Ukraine did it much later in its Basic Law. Ukrainians have gone through a certain evolution in their creation of a constitutional model, because the first term of the parliament could not adopt it. Only the second convocation of the Verkhovna Rada of Ukraine, in cooperation with the elected president, was able to find a compromise and approve the Basic Law, which defined the specifics of the formation, functioning and subordination of the government. After this mechanism was clearly enshrined in the constitutions of these states, the appointment and removal of both the prime ministers themselves and the entire government took place. In addition to the institutional component in the legal field of these states regarding the formation and removal of governments, the political component played an important role. After all, it was after the election of parliaments and the formation of majorities in them in the form of coalitions of political factions that made it possible to form governments in Lithuania, Latvia and Estonia. In Ukraine, the government vertical, after the adoption of the Constitution, was appointed by the president, although with the consent of the parliament regarding the appointment of the Prime Minister. The parliament in Ukraine did not have the same influence over the government as the president, so the elections to the Verkhovna Rada did not affect its composition and functioning. The article reflects the appointments and terms of stay of the heads of government in each of the specified states during the specified period.

Key words: constitution, law, parliament, party, government, prime minister, elections.

Вступ. Виконавча гілка влади у формі урядової вертикалі є головним реалізатором державної політики, яка формується законодавчим органом та главою держави. В залежності від форми державного правління, яка визначає повноваження усіх гілок влади визначених згідно Конституції, країни поділяються на парламентські, президентські і змішані. Формування і функціонування саме уряду і його вертикалі є одним з головних маркерів у визначенні форми державного правління.

Враховуючи ту обставину, що «система Рад» в СРСР де-юре мала парламентську форму правління, тому держави, які вийшли з його складу у серпні 1991 року (зокрема – Україна, Латвія, Литва і Естонія) по інерції й далі залишалися такими. Цей період існував до формування балансів влади, які закріплювалися у Конституції в кожній з зазначених держав.

Оскільки депутати парламентів у кожній з даних республік були обраними ще під час березневих виборів 1990 року, то вони зберігали свої повноваження й після проголошення незалежності, тобто – після виходу зі складу СРСР і аж до обрання нової каденції парламентів. Найраніше відбулося обрання нового парламенту за роки відновленої незалежності у Литві і Естонії (1992 р.), далі у Латвії (1993 р.), а згодом і в Україні (1994 р.).

Метою статті є розгляд особливостей історичного процесу формування урядів в Україні і країнах Балтії у період з 1991 по 2004 роки, через призму політичного та правового чинників.

Методологічною основою дослідження є використання методів історичного та симетричного порівняння у частині співставлення способів формування урядів, згідно конституційної моделі та політичної структури парламентів України і країн Балтії в зазначений період.

Литовська модель створення урядів. Саме під час виборів парламенту (Сейму) нового скликання відбувся всенародний референдум 25 жовтня 1992 року щодо оновленої редакції Конституції Литовської Республіки, під час якого її підтримало більшість голосів виборців. Тобто, нове скликання законодавчого органу вже діяло за ухваленого Основного Закону та «правил гри», які він визначав. Так, у тексті Конституції Литви зазначено: «*Державна влада в Литві здійснюється Сеймом, Президентом Республіки та Урядом, Судом*» (стаття 5) (Конституція, 1992). Щодо формування виконавчої гілки влади, то у Конституції Литви відображено, що «*Прем'єр-міністра зі схвалення Сейму призначає і звільняє Президент Республіки. Міністрів за поданням Прем'єр-міністра призначає та звільняє Президент Республіки. ... Уряд складає свої повноваження перед Президентом після виборів до Сейму або у разі обрання Президента Республіки*» (стаття 92) (Конституція, 1992). При цьому, згідно статті 96 Конституції Литви: «*Уряд Литовської Республіки несе солідарну відповідальність перед Сеймом за загальну діяльність Уряду. Міністри, здійснюючи керівництво дорученими їм сферами управління,*

несуть відповідальність перед Сеймом, Президентом Республіки та безпосередньо підзвітні Прем'єр-міністрові» (Конституція, 1992).

Враховуючи той факт, що Президента обирають громадяни шляхом прямого голосування, який за схваленням парламенту призначає та звільняє Прем'єр-міністра, то це дає підстави вважати, що у Литві, за Конституцією 1992 року, була заснована президентсько-парламентська форма правління.

Проте, у перший транзитний період, тобто до формування Конституції (1990–1992 рр.), Литва була парламентською республікою, адже уряд формувалася парламентською більшістю. Оскільки в результаті вільних виборів у березні 1990 року переконливу перемогу здобули представники правої партії Саюдіс, то це дозволило їм сформувати свій уряд на чолі з К. Прунскене (17 березня 1990 р. – 10 січня 1991 р.) (Kazimiga, 2006), згодом замінені на А. Шименаса (10 січня 1991 р. – 13 січня 1991 р.) (Albertas, 2021). Внаслідок трагічних подій у столиці Вільнюсі 13 січня 1991 р. (здійснення радянських силовиками штурму телевізійної вежі у результаті чого загинуло 13 людей і сотні були пораненими (Історія Литви, 2018, с. 374)), уряд очолив Г. Вагнорюс (13 січня 1991 р. – 21 липня 1992 р.) (Gediminas, 2002), якого влітку 1992 р. змінив А. Абишала (21 липня 1992 р. – 2 грудня 1992 р.).

Внаслідок парламентських виборів 15 листопада 1992 року найбільше місць (73 з 141) здобуває лівоцентристська Демократична партія праці Литви на чолі з А. Бразаускасом (Rinkimc, 1992), що дозволило їй сформувати уряд на чолі з Б. Лубісом (2 грудня 1992 р. – 10 березня 1993 р.) (Druskininkuose, 2011). Згодом Б. Лубіса замінив А. Шляжявічус (10 березня 1993 р. – 15 лютого 1996 р.) (Dekretas, 1993). Це був перший уряд якого згідно нової Конституції подавав на призначення Сейму перший новообраний Президент Литви А. Бразаускас (14 лютого 1993 р. – 4 січня 1998 р.) (**The Elections, 1993**), партія якого отримала найбільше мандатів у парламенті. Останній уряд цього скликання очолив Л. Станкявічус (15 лютого 1996 р. – 27 листопада 1996 р.). Доречно відмітити, що Демократична партія праці Литви із своїм лідером-президентом мали абсолютну владу у країні в період з 1993 по 1996 рр. (маючи більшість у парламенті, свого президента та сформований ними уряд).

Наступні парламентські вибори 10 листопада 1996 року діюча більшість програла, а найбільше голосів здобули правоцентристи Союз Вітчизни – Литовські консерватори (Rinkimc, 1996) (колишні представники руху Саюдіс), котрі разом з Християнсько-демократичною партією утворили коаліцію. Президент у такому разі змушений подати на затвердження парламенту представника такої коаліції на посаду Прем'єр-міністра. Так, за нової політичної архітектури у парламенті, на посаду Прем'єр-міністра повертається колишній очільник уряду Г. Вагнорюс (27 листопада 1996 р. – 4 травня 1999 р.) (Gediminas, 2002). У цей період відбуваються президентські вибори, перемогу на яких отримує незалежний кандидат В. Адамкус (4 січня 1998 р. – 5 січня 2003 р.) (Valdas, 2015). Протягом 1999 року у Литві відбувається заміна чотирьох Прем'єр-міністрів. Двічі посідає цю посаду як виконувач обов'язків – І. Дягутене (з 4 по 18 травня, а також з 27 жовтня по 3 листопада) (Irena, 2017). Також уряд очолює майбутній Президент Литви Р. Паскас (19 травня – 27 жовтня) (Rolandas, 2014) і останнім у цій каденції Сейму уряд очолив А. Кубілюс (3 листопада 1999 р. – 26 жовтня 2000 р.) (Andrius, 2016).

Внаслідок парламентських виборів 8 жовтня 2000 року, лівоцентристи на чолі з А. Бразаускасом знову повертають собі більшість голосів у Сеймі і після об'єднання з центристами формують перший уряд на чолі з колишнім Прем'єр-міністром Р. Паскасом (27 жовтня 2000 р. – 20 червня 2001 р.) (Rolandas, 2014). Наступним тимчасовим очільником уряду стає Е. Гентвілас (20 – 29 червня 2001 р.). Остаточо завершує цю каденцію парламенту колишній Президент А. Бразаускас (19 червня 2001 р. – 1 червня 2006 р.) (Прем'єр-міністр, 2006).

Отже, Литовська Республіка сформувала власну конституційну модель форми правління у якій закладений механізм формування виконавчої гілки влади між президентом і парламентом та втілювала його у життя в залежності від тієї політичної архітектури яка була після виборів до Сейму і Глави держави.

Латвійська практика формування урядів. Латвія відновила свою Конституцію зразка 1922 року з 6 липня 1993 року з початком роботи новообраного парламенту (Сейму) (Історія, 2005, с. 416). Проте ще до відновлення

Конституції та незалежності (21 серпня 1991 р.), після виборів до Верховної Ради Латвійської РСР 18 березня 1991 року, вона й надалі залишалася парламентською республікою. В результаті виборів 68% місць у парламенті отримав правий Народний фронт Латвії (Nohlen, D & Stöver, 2010, p. 1122). Це дало йому можливість сформувати свій уряд на чолі з І. Годманісом (7 травня 1990 р. – 3 серпня 1993 р.) (Ivars, 2009).

Після виборів нового скликання парламенту 6 червня 1993 року його діяльність почалася за нової конституційної моделі, відновленої 1922 року, згідно якої Латвійська Республіка продовжила парламентську форму правління. Так, згідно з Главою 4 Конституції Латвії: *«Кабінет міністрів складається з Прем'єр-міністра і запрошених ним міністрів. Кабінет міністрів формує особа, покликана для цього Президентом держави. ... Для виконання своїх повноважень Прем'єр-міністру потрібно необхідно довіра Сейму і за свою діяльність він відповідальний перед Сеймом. ... Міністри, навіть якщо вони не є членами Сейму, а також уповноважені міністрами відповідальні особи мають право брати участь в засіданнях Сейму і його комісіях та вносити доповнення і правки до законопроектів»* (Конституція, 1992). Згідно цієї ж Конституції, Президента держави обирає Сейм на чотири роки (як і парламент) (Конституція, 1992). Виходячи з таких особливостей парламентської моделі Латвійської Республіки закладеної у її Конституції, можна розглянути формування виконавчої влади у цій державі.

У першому обраному Сеймі за роки незалежності та відновленої Конституції 6 червня 1993 року пододало 4% прохідний бар'єр за пропорційною виборчою системою вісім політичних партій (Parliamentary, 1993). Найбільше мандатів виборців отримав правочентристський «Латвійський шлях» котрий зміг сформувати коаліційну більшість у парламенті разом з ідейними союзниками та утворити уряд на чолі з В. Бірковсом (3 серпня 1993 р. – 19 вересня 1994 р.) (Valdis, 2000). Згодом, до цієї коаліції долучились інші парламентські фракції і уряд був переформатованим на чолі з М. Гайлісом (19 вересня 1994 р. – 21 грудня 1995 р.) (Maris, 2001).

Наступні парламентські вибори відбулися 1 жовтня 1995 року. Хоча найбільше голосів виборців отримала нова партія «Сайменікс»,

проте коаліцію, а відповідно і уряд, сформували інші фракції правочентристського спектру. Кабінет міністрів у результаті такої коаліції очолив А. Шкеле (21 грудня 1995 р. – 7 серпня 1997 р.) (Skuya, 1997). Наступним Прем'єр-міністром за цієї каденції Сейму став Г. Красте (7 серпня 1997 р. – 28 листопада 1998 р.) (Janis Domburs & Dans Titavs, 1998, p. 3).

3 жовтня 1998 року відбулися вибори до сьомої каденції Сейму внаслідок яких коаліцію знову зміг сформувати Латвійський шлях, об'єднавши довкола себе ліво- і правочентристів. Вони сформували перший свій уряд на чолі з В. Криштопансом (26 листопада 1998 р. – 16 липня 1999 р.) (Vilis, 2023). У 1999 р. на посаду очільника уряду повернувся А. Шкеле (16 липня 1999 р. – 5 травня 2000 р.), а після приєднання до існуючої коаліції Нової партії у 2000 році, відбулося переформатування уряду, який його очолив А. Берзінш (5 травня 2000 р. – 7 листопада 2002 р.) (Andris, 2021).

Внаслідок парламентських виборів 5 жовтня 2002 року у Сеймі восьмого скликання сформувалася коаліція з переможцем «Новий час», яка об'єдналася з ліво- і правочентристами та сформувала свій перший Кабінет міністрів на чолі з Е. Репше (7 листопада 2002 р. – 9 травня 2004 р.) (Einars, 2010).

Отже, враховуючи парламентську модель Латвійської Республіки, її уряди формувалися виключно фракціями тих партій, котрі сформували більшість у вигляді коаліції. Тобто, уряди Латвії були свого роду «продовженням» парламенту у виконавчій владі, що є властивим для такої моделі правління.

Естонський досвід призначення урядів. Після відновлення незалежності Естонії 20 серпня 1991 р. обраними у березні 1990 р. депутатами парламенту, вони почали формувати власну державу та її інститути, зокрема і виконавчу владу. Цей процес набув більш чітких «правил гри» після ухвалення 28 червня 1992 року на всенародному референдумі нової Конституції, адже після серпня 1991 Естонський парламент (Рійгікогу), спирався на першу свою Конституцію 1938 року. Згідно затвердженої на референдумі 1992 р. Конституції, Прем'єр-міністра призначає Президент за поданням і підтримки парламенту (Рійгікогу), а міністрів – за поданням очільника уряду (Конституція, 2015). Самого ж главу держави

Президента обирають депутати парламенту строком на чотири роки. Тобто, з огляду на конституційні повноваження вищих органів державної влади, доцільно вважати Естонію парламентською республікою. Оскільки ключову роль у формуванні уряду відіграють фракції політичних партій у парламенті, сформованих у відповідну коаліційну більшість, відносно загальної кількості депутатів (101), тому варто розглянути цей процес у контексті їх взаємодії.

В результаті перших виборів до парламенту Естонії за період відновленої незалежності, 20 вересня 1992 року найбільше голосів здобуває права партія «Вітчизна» (22%, що становить 29 мандатів) (Вибори, 1992), котра у коаліції з правоцентристськими партіями формує перший уряд на чолі М. Лааром (21 жовтня 1992 р. – 8 листопада 1994 р.) (Mart, 2007). Після переформатування парламентської коаліції, у зв'язку з включенням до неї соціал-демократів у 1994 р., новим очільником уряду стає А. Таранд (8 листопада 1994 р. – 17 квітня 1995 р.) (Tarand, 2001).

5 березня 1995 року відбулися парламентські вибори до Рійгікогу Естонії. Найбільше місць у новому скликанні отримала Естонська коаліційна партія (32,2% голосів і зайняла 41 зі 101 місця у парламенті) (Вибори, 1995). Об'єднавшись з центристською партією вони сформували коаліцію та уряд на чолі Т. Вяхі (17 квітня 1995 р. – 17 березня 1997 р.) (Estonia, 1997). У 1997 році відбулася нова розстановка політичних сил у парламенті, адже з неї вийшла Партія Реформ Естонії, тому був сформований новий уряд на чолі з М. Сійманном (17 березня 1997 р. – 25 березня 1999 р.) (Enno, 2005).

7 березня 1999 року відбулися наступні парламентські вибори, внаслідок яких сформовано коаліцію з правої партії «Ісамаалійт», Партії реформ Естонії і Поміркованої народної партії (Вибори, 1999) та уряд на чолі з колишнім прем'єр-міністром М. Лааром (25 березня 1999 р. – 28 січня 2002 р.) (Mart, 2007). 2002 року відбуваються зміни у парламентській коаліції, яку покинула фракція «Ісамаалійт», що спричинило трансформації в уряді на чолі якого став прем'єр-міністр С. Каллас (28 січня 2002 р. – 10 квітня 2003 р.) (Kallas, 2014).

Після виборів до наступного скликання Рійгікогу 2 березня 2003 року коаліцію та уряд формують права партія Res Publica, Партія реформ

Естонії і Народний союз Естонії (Вибори, 2003) на чолі з новим Прем'єр-міністром Ю. Партсом (10 квітня 2003 р. – 12 квітня 2005 р.) (Juhan, 2007).

Отже, парламентська форма правління, згідно з Конституцією Естонії, давала можливість представникам народу у парламенті формувати виконавчу вертикаль влади в країні і змінювати її відповідно до трансформації політичних сил у сформованих коаліціях Рійгікогу.

Український варіант визначення урядів. Україна після проголошення незалежності 24 серпня 1991 року зберігала парламентську форму правління, попри те, що 5 липня вже була заснована посада Президента (Закон, 1991). Проте, жодна особа не була у цей період обрана на дану посаду. У законі зазначалося, що Президент УРСР є «найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади», а також «здійснює свої повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів Української РСР» (Закон, 1991). Ухвалений закон надавав майбутньому главі держави суттєві повноваження, зокрема щодо формування уряду, а також у частині здійснення ним функцій. Можна вважати, що Україна, після обрання свого першого президента, мала стати більше президентсько-парламентською, ніж виключно парламентською (як за радянської системи) республікою. Ці інституційні зміни Україна зберегла у вигляді правонаступництва як незалежна держава після 24 серпня 1991 р. Прем'єр-міністром, у період проголошення незалежності України, продовжував залишатися В. Фокін (23 жовтня 1990 р. – 1 жовтня 1992 р.) (Фокін, 2020).

Під час всенародного референдуму щодо підтримки незалежності України 1 грудня 1991 р., одночасно відбулися вибори першого Президента. На цю посаду було обрано діючого Голову Верховної Ради України Л. Кравчука (з підтримкою 61,59%) (Вибори, 2012). Оскільки нової Конституції України у цей період ще не було напрацьовано та ухвалено, то продовжила чинність Конституція УРСР зразка 1978 р., до якої вносились необхідні зміни і доповнення.

У 1992 році було визначено деякі повноваження президента як глави держави щодо виконавчої гілки влади (зокрема, у частині подання ним на розгляд парламенту кандидатури прем'єр-міністра), а також щодо його взаємодії з парламентом (Закон, 1992). У цих умовах було усунуто В. Фокіна з посади і виконуючим обов'язків

очільника уряду став В. Симоненко (Головко, 2011, с. 664). 13 жовтня 1992 року на посаду Прем'єр-міністра України, за поданням до парламенту від Президента Л. Кравчука, був затверджений Л. Кучма (Шаповал, 2011, с. 385), який добровільно покинув цю посаду 21 вересня 1993 р. У цей період, в умовах масових протестів шахтарів, виконуючим обов'язки Прем'єр-міністра призначають Ю. Звягільського (22 вересня 1993 р. – 16 червня 1994 р.) (Помер, 2021).

Економічна та суспільно-політична кризи в Україні у цей період призвели до рішення з боку Президента Л. Кравчука та Верховної Ради оголосити у 1994 р. дострокові президентські і парламентські вибори. В результаті виборів до Верховної Ради 27 березня 1994 року (за мажоритарної системи), до парламенту пройшли представники 15 партій, а також безпартійні у кількості 338 депутатів (Вибори, 2012). Президентом, в результаті виборів 10 липня 1994 р. другого туру, став колишній Прем'єр-міністр Л. Кучма, отримавши 52,14% голосів виборців у другому турі (Вибори, 2012). За такої політичної конфігурації, новообраний Президент і Верховна Рада призначили на посаду очільника уряду В. Масола (16 червня 1994 р. – 3 березня 1995 р.) (Головко, 2009, с. 547).

Для наведення порядку в країні і подолання кризи президенту необхідні були ще більші повноваження, ніж були до того. Президент Л. Кучма наполягав на ухваленні нової Конституції у якій б містилися більше засобів впливу глави держави на інші, зокрема виконавчі органи влади. На період до ухвалення нової Конституції, 8 червня 1995 року між президентом і парламентом на рік було укладено «Конституційний договір», згідно з яким: *«Президент України як глава державної виконавчої влади здійснює цю владу через очолювані ним уряд – Кабінет Міністрів України та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади»* (Конституційний, 1995). Тобто, з червня 1996 р. по червень 1996 р. Україна ставала президентською республікою, згідно якої уряд призначався особисто Главою держави. У цей перехідний період Президент Л. Кучма призначає Прем'єр-міністром України Є. Марчука (8 червня 1995 р. – 27 травня 1996 р.) (Указ, 1995).

28 червня 1996 р. Верховна Рада України ухвалює Конституцію України (Конституція,

1996). Згідно з нею, Президент ставав главою держави, проте він позбувся права керування виконавчою владою (урядом). Прем'єр-міністра, за новою Конституцією, призначає Президент України за згодою більшості депутатів від конституційного складу Верховної Ради. Склад уряду призначається Президентом за поданням Прем'єр-міністра. Уряд відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. Кабінет Міністрів складає свої повноваження перед новообраним Президентом (Конституція, 1996). Тобто, Україна за формою правління стала президентсько-парламентською республікою. За нової конституційної моделі, парламент дав згоду Президенту Л. Кучмі на призначення на посаду Прем'єр-міністра П. Лазаренка (28 травня 1996 р. – 2 липня 1997 р.) (Головко, 2009, с. 32). У 1997 році відбулася заміна Президентом (за підтримки Верховної Ради) очільника уряду. Новим Прем'єр-міністром України став В. Пустовойтенко (16 липня 1997 р. – 22 грудня 1999 р.) (Указ, 1997). У період діяльності уряду на чолі з В. Пустовойтенком, 29 березня 1998 року відбулися вибори до Верховної Ради України за нової змішаної системи, до якої за пропорційною складовою пройшло вісім партій, котрі змогли подолати 4% бар'єр (Вибори, 2012). Інша половина конституційного складу парламенту (225 депутатів) були обрані в одномандатних виборчих округах (за мажоритарною складовою) (Вибори, 2012). Проте, згідно конституційної моделі 1996 року, це не вплинуло на склад уряду, який складає свої повноваження перед президентом, а не парламентом. Вже після президентських виборів 14 листопада 1999 р., перемогу на яких у другому турі здобув діючий Глава держави Л. Кучма (отримавши 56,25% голосів виборців) (Вибори, 2012), був сформований новий уряд на чолі з В. Ющенком (22 грудня 1999 р. – 26 квітня 2001 р.) (Шаповал, 2009, с. 711). Згодом В. Ющенко на цій посаді замінив А. Кінах (29 травня 2001 р. – 16 листопада 2002 р.) (Указ, 2001). 31 березня 2002 року відбулися вибори до Верховної Ради України, згідно яких 4% бар'єр подолало шість політичних партій та було обрано 225 депутатів по мажоритарним округам (Вибори, 2012). Хоча це і не вплинуло на зміну складу уряду, однак 21 листопада 2002 р. Президент Л. Кучма за підтримки парламенту змінює Прем'єр-міністра

України А. Кінаха на В. Януковича (21 листопада 2002 р. – 5 січня 2005 р.) (Віктор, 2013).

Під час виборів президента 2004 р. відбулася т. зв. «Помаранчева революція» і між сторонами (двома кандидатами у президенти: В. Ющенком і В. Януковичем та їх командами) було досягнуто політичної домовленості щодо проведення повторного другого туру виборів президента після ухвалення відповідних змін до Конституції (проголосовані 8 грудня 2004 р.) (Закон, 2004). Згідно цих змін, в Україні з 1 січня 2006 р. змінювалася форма державного правління на парламентсько-президентську, тобто Кабінет Міністрів з того часу призначається Верховною Радою за поданням президента, якому, у свою чергу, кандидатуру Прем'єр-міністра пропонує коаліція депутатських фракцій у парламенті (Закон, 2004).

Отже, українська модель пройшла певну конституційну еволюцію від парламентської республіки у 1991–1992 рр., до президентсько-парламентської у 1992–1995 рр., президентської у 1995–1996 рр., президентсько-парламентської у 1996–2006 рр. (за внесеними змінами 2004 р.) і далі – парламентсько-президентської після 2006 р. У всіх цих моделях ключовою ознакою є формування парламентом та президентом уряду.

Висновки. Виконавча влада в державі є однією з трьох важливих гілок влади, яка втілює рішення парламенту та президента. Україна і країни Балтії з проголошенням незалежності почали формувати власну форму державного правління і її виконавчу вертикаль, закріпивши це у сформованих конституціях. Якщо Латвія і Естонія продовжили традиції парламентських республік, у яких уряд формується законодавчим органом за погодженням з президентом і таку модель зберегли по тепер, то Україна і Литва зупинились на змішаній, зокрема президентсько-парламентській моделі. Проте якщо Литва у затвердженій на референдумі Конституції 1992 р. визначила, що уряд формує президент за згодою парламенту, то в Україні цей шлях був не такий однозначний. Адже, якщо з проголошенням незалежності 1991 р. до 1992 р. Кабінет Міністрів України формувався Верховною Радою, то після 1992 р. і аж до 2006 р. його формування залежало більше від президента, ніж від парламенту. Протягом цього періоду, особливо за президентства Л. Кучми (1994–2005 рр.), політичний склад парламенту не відігравав вирішального значення щодо структурування Кабінету Міністрів України, оскільки це фактично була вертикаль президента.

Список використаних джерел:

1. Albertas Simenas (2021). URL: https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=37045&p_k=1&p_t=83524.
2. Andris Berzins (2021). URL: [https://lv.wikipedia.org/wiki/Andris_Bērziņš_\(politīķis,_1951\)\)](https://lv.wikipedia.org/wiki/Andris_Bērziņš_(politīķis,_1951))).
3. Andrius Kubilius (2016). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Andrius_Kubilius.
4. Dekretas Del A. ŠLEŽEVIČIAUS PASKYRIMO MINISTRU PIRMININKU. 1993. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.3079>.
5. Druskininkuose važiuodamas dviračiu mirė verslininkas B.Lubys (nuotraukos) (2011). URL: <https://web.archive.org/web/20111228030557/http://www.lrytas.lt/-13193822331317482708-mirė-verslininkas-b-lubys-nuotraukos-papildyta.htm>.
6. Einars Repse (2010). URL: <https://www.wikidata.org/wiki/Q471678>.
7. Enno Tammer (2005). Mart Siimann peab moodustama valitsuse. URL: <https://web.archive.org/web/20111130055117/http://luup.postimees.ee:8080/leht/97/02/28/uudis.htm#esimene>.
8. Estonia Names New Prime Minister (1997). URL: <https://web.archive.org/web/20121103043728/http://www.highbeam.com/doc/1P2-703879.html>.
9. Gediminas Vagnorius (2002). https://www3.lrs.lt/seimu_istorija/w3_lrs.seimo_narys-p_asm_id=53&p_int_tv_id=0&p_kalb_id=2&p_kade_id=3.htm.
10. Irena Degutiene (2017). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Irena_Degutienė.
11. Ivars Godmanis (2009). URL: <https://web.archive.org/web/20090225100421/http://www.itogi.lv/rus/ministri/5225/>.
12. Janis Domburs & Dans Titavs (1998). Nezināmais tēvzemiētis. Sestdiena. Juhan Parts (2007). URL: <https://www.munzinger.de/search/go/document.jsp?id=00000024551>.
13. Kallas Siim (2014). URL: <https://www.worldwhoswho.com/views/entry.html?id=kal-0056>.
14. Kazimira Danute Prunskiene (2006). URL: https://web.archive.org/web/20060522131555/http://www.zum.lt/min/OS/dsp_darbuotojas.cfm?DarbuotojasID=24&OVID=29&langparam=LT.

15. Maris Gailis (2001). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Māris_Gailis.
16. Mart Laar (2007). URL: <https://web.archive.org/web/20170429222417/http://www.irl.ee/en/mart-laar-0>.
17. Nohlen, D & Stöver, P (2010) Elections in Europe: A data handbook, p. 1122.
18. Parliamentary Chamber: Saeima (1993). Elektions Held. URL: http://archive.ipu.org/parline-e/reports/arc/2177_93.htm.
19. Rinkimų rezultatai daugiamandatėje apygardoje (1992). URL: <https://www.vrk.lt/en/1992-m.-lietuvos-respublikos-seimo-rinkimai>.
20. Rinkimų rezultatai daugiamandatėje rinkimų apygardoje (1996). URL: <https://www.vrk.lt/statiniai/puslapiai/nrinkimai/seim96/rdl.htm>.
21. Rolandas Paksas president of Lithuania (2014). The Editors of Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/biography/Rolandas-Paksas>.
22. Skuya R. (1997). Andris Šķēle un viņa radnieki. URL: <http://www.periodika.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#paneL:pa|issue:208992|article:DIVL24|query:ŠķēleApē>.
23. Tarand, Andres (2001). URL: <https://www.clubofrome.org/member/tarand-andres/>.
24. The Elections of the President of the Republic (1993). URL: <https://www.vrk.lt/en/pagal-data>.
25. Valdas Adamkus president of Lithuania (2015). The Editors of Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/biography/Valdas-Adamkus>.
26. Valdis Birkavs (2000). URL: https://web.archive.org/web/20110122230205/http://www.gramata21.lv/users/birkavs_valdis/.
27. I. Vilis Kristopans (2023). URL: <https://www.wikidata.org/wiki/Q944216>.
28. Вибори в незалежній Україні (2012). *Вісник ЦВК*. № 3(24). URL: https://web.archive.org/web/20190214161535/https://cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2012_3/visnik_st_18.pdf.
29. Вибори в Рійгикогу (1992), (1995), (1999), (2003). URL: <https://www.valimised.ee/ru/arkhiv-proshedshikh-vyborov/vybory-v-riygikogu/proshedshie-vybory-v-riygikogu>.
30. Віктор Федорович Янукович (2013). URL: <https://uk.rodovid.org/wk/Запис:414556>.
31. Головка В. (2009). Масол Віталій Андрійович. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : «Наукова думка». 784 с.
32. Головка В. (2011). Симоненко Валентин Костянтинович. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
33. Головка В. (2009). Лазаренко Павло Іванович. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : «Наукова думка». 784 с.
34. Закон України (2004). Про внесення змін до Конституції України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15#Text>.
35. Закон України (1992). Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-12#Text>.
36. Закон УРСР (1991). «Про заснування поста Президента Української РСР і внесенням змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1293-12#Text>.
37. Закон УРСР (1991). Про Президента Української РСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-12#Text>.
38. Історія Латвії ХХ ст. (2005). Блейере Д. та ін. Рига : «Юмава». 500 с.
39. Історія Литви кожному (2018). Бумблаускас А., Ейдінтас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. Київ : «Балтія-Друк». 423 с.
40. Конституційний Договір між Верховною Радою України Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України (1995). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1к/95-вр#Text>.
41. Конституція (Основний закон) Естонської Республіки (2015). URL: <https://www.riigiteataja.ee/viitedLeht.html?id=10>.
42. Конституція Латвійської Республіки (1992). URL: <https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2020/11/Конституция-Латвийской-Республики.pdf>.
43. Конституція Литовської Республіки. 25.10.1992. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm#гл1.
44. Конституція України прийнята на П'ятій сесії Верховної Ради України. (1996). URL: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf>.
45. Помер Юхим Звягільський: сирій кардинал Донбасу (2021). URL: <https://web.archive.org/web/20211108093147/https://www.bbc.com/ukrainian/features-43254518>.
46. Прем'єр-міністр Литви Альгірдас Бразаускас подав заяву про відставку (2006). URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/premer_ministr_litvy_algirdas_brazauskas_podal_zayavlenie_ob_otstavke__1149074496.

47. Указ Президента України (2001). Про призначення А. Кінаха Прем'єр-міністром України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2001#Text>.
48. Указ Президента України (1997). Про призначення В. Пустовойтенка Прем'єр-міністром України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651/97#Text>.
49. Указ Президента України (1995). Про призначення Є. Марчука Прем'єр-міністром України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/433/95#Text>.
50. Фокін Вітольд Павлович (2020). URL: <https://www.ednist.info/dossier/500>.
51. Шаповал Ю. Кучма Леонід Данилович. Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
52. Шаповал Ю. Ющенко Віктор Андрійович. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : «Наукова думка», 2009. 784 с.

References:

1. Albertas Simenas (2021). URL: https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=37045&p_k=1&p_t=83524 [in Lithuanian].
2. Andris Berzins (2021). URL: [https://lv.wikipedia.org/wiki/Andris_Bērziņš_\(politīķis,_1951\)](https://lv.wikipedia.org/wiki/Andris_Bērziņš_(politīķis,_1951)) [in Latvian].
3. Andrius Kubilius (2016). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Andrius_Kubilius [in English].
4. Dekretas Del A. ŠLEŽEVIČIAUS PASKYRIMO MINISTRU PIRMININKU. 1993. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.3079> [in Lithuanian].
5. Druskininkuose važiuodamas dviračiu mirė verslininkas B. Lubys (nuotraukos) (2011). URL: <https://web.archive.org/web/20111228030557/http://www.lrytas.lt/-13193822331317482708-mirė-verslininkas-b-lubys-nuotraukos-papildyta.htm> [in Lithuanian].
6. Einars Repse (2010). URL: <https://www.wikidata.org/wiki/Q471678> [in English].
7. Enno Tammer(2005).MartSiimannpeabmoodustama valitsuse. URL: <https://web.archive.org/web/20111130055117/> [in Estonian].
8. Estonia Names New Prime Minister (1997). URL: <https://web.archive.org/web/20121103043728/http://www.highbeam.com/doc/1P2-703879.html> [in English].
9. Gediminas Vagnorius (2002). https://www3.lrs.lt/seimu_istorija/w3_lrs.seimo_narys-p_asm_id=53&p_int_tv_id=0&p_kalb_id=2&p_kade_id=3.htm [in Lithuanian].
10. Irena Degutiene (2017). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Irena_Degutienė [in English].
11. Ivars Godmanis (2009). URL: <https://web.archive.org/web/20090225100421/http://www.itogi.lv/rus/ministri/5225/> [in Russian].
12. Janis Domburs & Dans Titavs (1998). Nezināmais tēvzemietis. Sestdiena. Juhan Parts (2007). URL: <https://www.munzinger.de/search/go/document.jsp?id=00000024551> [in Estonian].
13. Kallas Siim (2014). URL: <https://www.worldwhoswho.com/views/entry.html?id=kal-0056> [in English].
14. Kazimira Danute Prunskiene (2006). URL: https://web.archive.org/web/20060522131555/http://www.zum.lt/min/OS/dsp_darbuotojas.cfm?DarbuotojasID=24&OVID=29&langparam=LT [in Lithuanian].
15. Maris Gailis (2001). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Māris_Gailis [in English].
16. Mart Laar (2007). URL: <https://web.archive.org/web/20170429222417/http://www.irl.ee/en/mart-laar-0> [in English].
17. Nohlen, D & Stöver, P (2010) Elections in Europe: A data handbook, p. 1122 [in English].
18. Parliamentary Chamber: Saeima (1993). Elektions Held. URL: http://archive.ipu.org/parline-e/reports/arc/2177_93.htm [in English].
19. Rinkimų rezultatai daugiamandatėje apygardoje (1992). URL: <https://www.vrk.lt/en/1992-m.-lietuvos-respublikos-seimo-rinkimai> [in Latvian].
20. Rinkimų rezultatai daugiamandatėje rinkimų apygardoje (1996). URL: <https://www.vrk.lt/statiniai/puslapiai/n/rinkimai/seim96/rdl.htm> [in Latvian].
21. Rolandas Paksas president of Lithuania (2014). The Editors of Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/biography/Rolandas-Paksas> [in English].
22. Skuya R. (1997). Andris Šķēle un viņa radinieki. URL: <http://www.periodika.lv/periodika2-viewer/?lang=fr#panel:palissue:208992|article:DIVL24|query:ŠķēleApē> [in Latvian].
23. Tarand, Andres (2001). URL: <https://www.clubofrome.org/member/tarand-andres/> [in English].
24. The Elections of the President of the Republic (1993). URL: <https://www.vrk.lt/en/pagal-data> [in English].
25. Valdas Adamkus president of Lithuania (2015). The Editors of Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/biography/Valdas-Adamkus> [in English].
26. Valdis Birkavs (2000). URL: https://web.archive.org/web/20110122230205/http://www.gramata21.lv/users/birkavs_valdis/ [in English].

-
27. Vilis Kristopans (2023). URL: <https://www.wikidata.org/wiki/Q944216> [in English].
28. Vybory v nezalezhnii Ukraini (2012). [Elections in independent Ukraine]. Visnyk TsVK. №3 (24). URL: https://web.archive.org/web/20190214161535/https://cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2012_3/visnik_st_18.pdf [in Ukrainian].
29. Vybory v Riikohu (1992), (1995), (1999), (2003). [Riigikogu elections]. URL: <https://www.valimised.ee/ru/arkhiv-proshedshikh-vyborov/vybory-v-riygikogu/proshedshie-vybory-v-riygikogu> [in Russian].
30. Viktor Fedorovych Yanukovych (2013). [Viktor Fedorovich Yanukovych]. URL: <https://uk.rodovid.org/wk/Zapys:414556> [in Ukrainian].
31. Holovko V. (2009). Masol Vitalii Andriiovych [Vitaly Andriyovych Masol]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La-Mi / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: «Naukova dumka» [in Ukrainian].
32. Holovko V. (2011). Symonenko Valentyn Kostiantynovych [Valentin Kostyantynovich Simonenko]. Politychna entsyklopediia. Redkol.: Yu. Levenets (holova), Yu. Shapoval (zast. holovy) ta in. K.: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
33. Holovko V. (2009). Lazarenko Pavlo Ivanovych [Pavlo Ivanovich Lazarenko]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La-Mi / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: «Naukova dumka» [in Ukrainian].
34. Zakon Ukrainy (2004). Pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy [On amendments to the Constitution of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15#Text> [in Ukrainian].
35. Zakon Ukrainy (1992). Pro vnesennia zmin i dopovnen do Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainy [On introducing changes and additions to the Constitution (Fundamental Law) of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-12#Text> [in Ukrainian].
36. Zakon URSS (1991). Pro zasnuvannia posta Prezydenta Ukrainiskoi RSR i vnesenniam zmin ta dopovnen do Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainiskoi RSR [On the establishment of the post of the President of the Ukrainian SSR and the introduction of changes and additions to the Constitution (Basic Law) of the Ukrainian SSR]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1293-12#Text> [in Ukrainian].
37. Zakon URSS (1991). Pro Prezydenta Ukrainiskoi RSR [About the President of the Ukrainian SSR]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-12#Text> [in Ukrainian].
38. Istoriiia Latvii XX st. (2005). [History of Latvia of the 20th century] / Bleiere D. ta in. Ryha: «Iumava». [in Russian]
39. Istoriiia Lytvy kozhnomu (2018). [History of Lithuania for everyone] / Bumblauskas A., Eidyntas A., Kulakauskas A., Tamoshaitys M. Kyiv: «Baltii-Druk» [in Ukrainian].
40. Konstytutsiinyi Dohovir mizh Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy Prezydentom Ukrainy pro osnovni zasady orhanizatsii ta funktsionuvannia derzhavnoi vlady i mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini na period do pryiniattia novoi Konstytutsii Ukrainy (1995). [Constitutional Agreement between the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine on the basic principles of the organization and functioning of state power and local self-government in Ukraine for the period before the adoption of the new Constitution of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1k/95-vr#Text> [in Ukrainian].
41. Konstytutsiia (Osnovnyi zakon) Estonskoi Respubliki (2015) [Constitution (Basic Law) of the Republic of Estonia]. URL: <https://www.riigiteataja.ee/viitedLeht.html?id=10> [in Ukrainian].
42. Konstytutsiia Latviiskoi Respubliki (1992). [Constitution of the Republic of Latvia]. URL: <https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2020/11/Konstytutsiia-Latviyskoi-Respublyky.pdf> [in Ukrainian].
43. Konstytutsiia Lytovskoi Respubliki (1992). [Constitution of the Republic of Lithuania]. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_konst1.htm#h11 [in Ukrainian].
44. Konstytutsiia Ukrainy (1996). [Constitution of Ukraine]. Pryniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/uk/ua/ua013uk.pdf> [in Ukrainian].
45. Pomer Yukhym Zviahilskyi: siryi kardynal Donbasu (2021) [Yukhym Zvyagilsky died: the gray cardinal of Donbass]. URL: <https://web.archive.org/web/20211108093147/https://www.bbc.com/ukrainian/features-43254518> [in Ukrainian].
46. Premier-ministr Lytvy Alhirdas Brazauskas podav zaiavu pro vidstavku (2006) [Prime Minister of Lithuania Algirdas Brazauskas submitted his resignation]. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/premer_ministr_litvy_algirdas_brazauskas_podal_zayavlenie_ob_otstavke__1149074496 [in Ukrainian].
47. Ukaz Prezydenta Ukrainy (2001). Pro pryznachennia A. Kinakha Premier-ministrom Ukrainy [About the appointment of A. Kinakh as Prime Minister of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2001#Text> [in Ukrainian].
48. Ukaz Prezydenta Ukrainy (1997). Pro pryznachennia V. Pustovoitenka Premier-ministrom Ukrainy [About the appointment of V. Pustovoytenko as the Prime Minister of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651/97#Text> [in Ukrainian].
49. Ukaz Prezydenta Ukrainy (1995). Pro pryznachennia Ye. Marchuka Premier-ministrom Ukrainy [About the appointment of E. Marchuk as Prime Minister of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/433/95#Text> [in Ukrainian].

50. Fokin Vitold Pavlovych (2020) [Fokin Vitold Pavlovich]. URL: <https://www.ednist.info/dossier/500> [in Ukrainian].
51. Shapoval Yu. (2011). Kuchma Leonid Danylovych [Leonid Danylovich Kuchma]. Politychna entsyklopedia. Redkol.: Yu. Levenets (holova), Yu. Shapoval (zast. holovy) ta in. K.: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
52. Shapoval Yu. (2009). Yushchenko Viktor Andriiovych [Yushchenko Victor Andriyovych]. Entsyklopedia istorii Ukrainy: T. 6: La-Mi / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: «Naukova dumka» [in Ukrainian].

Доценко Віктор Олегович,

*доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0003-1131-1675
dozenkov@ukr.net*

Жолоб Михайло Петрович,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0003-0745-8412
zholobb@gmail.com*

ПРОТИСТОЯННЯ ЧИ СПІВЖИТТЯ: УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На основі аналізу наукових праць провідних українських та зарубіжних істориків, а також завдяки залученню архівних джерел здійснено авторську спробу огляду становища єврейських мешканців та українського населення Волині протягом ХІХ – на початку ХХ ст. в контексті відносин між цими двома народами. Встановлено, що смуга єврейської осілості, яка була створена в регіоні російським самодержавним урядом, загострила в краї соціально-економічну ситуацію. Дискримінаційне імперське законодавство примусило євреїв сконцентрувати свої громади у волинських містечках, що спричинило перенаселення поряд із жорсткою конкуренцією між ними у сфері професійної зайнятості. Однак створена владою ситуація дозволила місцевим єврейським традиційним громадам зберігати власне віросповідання, мову та культурну ідентичність. Одночасно відзначається, що українці, як православний слов'янський етнос, піддавалися жорсткій асиміляційній політиці. Російські урядовці заборонили українську мову в освіті та публіцистиці. Стверджується, що у межах сільського простору Волині між євреями та українцями відбувалося поступове взаємопроникнення культур, яке супроводжувалось появою нових слів, виразів, стереотипних моделей розуміння поведінки своїх сусідів. Проте на селянство Волині значний вплив мало місцеве православне російське духовенство, яке прищеплювало українцям антисемітські погляди. Встановлено, що в соціально-економічних стосунках між українцями і євреями існувала неприхована конкуренція, яка супроводжувалась ворожістю один до одного. Часто на сприйнятті євреями і українцями один одного впливали побутові конфліктні ситуації, зокрема під час торгових операцій на місцевих ярмарках. Згадується, що українці і євреї були залучені до процесів модернізації, яку проводили російські урядовці в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У цей час обидва народи включились у розбудову власних політичних проєктів.

Ключові слова: Волинь, українці, євреї, Україна, Російська імперія, конфронтація, співіснування.

Dotsenko Viktor,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of World History and Archeology
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0003-1131-1675
dozenkov@ukr.net*

Zholob Mykhailo,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History and Archeology
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0003-0745-8412
zholobb@gmail.com*

OPPOSITION OR COEXISTENCE: UKRAINIAN-JEWISH RELATIONS IN VOLYN IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Based on the analysis of the scientific works of leading Ukrainian and foreign historians, as well as thanks to the involvement of archival sources, an author's attempt to review the situation of Jewish residents and the Ukrainian population of Volyn during the 19th – early 20th centuries was made. In the context of relations between these two peoples. It was established that the strip of Jewish settlement, which was created in the region by the Russian autocratic government, aggravated the socio-economic situation in the region. Discriminatory imperial legislation forced Jews to concentrate their communities in Volyn towns, causing overcrowding along with fierce competition between them for professional employment. However, the situation created by the authorities allowed the local Jewish traditional communities to preserve their own religion, language and cultural identity. At the same time, it is noted that Ukrainians, as an Orthodox Slavic ethnic group, were subject to a strict assimilation policy. Russian government officials banned the Ukrainian language in education and journalism. It is claimed that within the rural area of Volyn, there was a gradual interpenetration of cultures between Jews and Ukrainians, which was accompanied by the appearance of new words, expressions, and stereotypical models of understanding the behavior of their neighbors. However, the local Orthodox Russian clergy, who instilled anti-Semitic views in Ukrainians, had a significant influence on the Volyn peasantry. It was established that in the socio-economic relations between Ukrainians and Jews there was undisguised competition, which was accompanied by hostility towards each other. Often, the perception of Jews and Ukrainians towards each other was influenced by domestic conflict situations, in particular during trade transactions at local fairs. It is mentioned that Ukrainians and Jews were involved in the modernization processes carried out by Russian government officials in the second half of the 19th and early 20th centuries. At this time, both nations were involved in the development of their own political projects.

Key words: Volyn, Ukrainians, Jews, Ukraine, Russian Empire, confrontation, coexistence.

Землі Волині опинились у складі Російської імперії після третього поділу Польщі. Опинившись в новій державі, населення регіону отримало нову політичну, культурну, релігійну та суспільно-економічну реальність. Змінився статус титульної нації поляків. Вони втратили свої політичні привілеї і мали інтегруватися в існуючу імперську модель міжнаціональних відносин.

За національним складом на Волині після українців найбільшими етнічними громадами жили євреї і поляки. Їх співіснування у XIX ст. наповнене складністю суспільно-політичних, економічних та культурно-релігійних протиріч. Складність міжнаціональних процесів

визначала і російська імперська політика стосовно населення «західних окраїн». Крім того, на стосунки між українцями і євреями впливали і традиційна польсько-єврейська економічна співпраця в аграрному секторі.

Одразу після завершення поділів Речі Посполитої російські урядовці почали збирати інформацію про соціально-економічний розвиток краю. Виявилось, що більшість православного населення є селянами. Їх економічне становище бажало мати кращого. Місцеві предводителі дворянства у своїх доповідних записках губернаторам звинувачували у бідності місцевого селянства євреїв. Вони сконцентрували у своїх руках оренди з виготовлення спиртних

напоїв, утримували шинки, займалися дрібною посередницькою торгівлею, лихварством. Крім того, євреї були і орендарями та управителями місцевих маєтностей польської шляхти. Все це за визначенням місцевих православних дворян і викликало бідність місцевого селянства.

Створена в регіоні смуга єврейської осілості та регулювання єврейської зайнятості загострила і без того складну соціально-економічну ситуацію в краї.

Мобільність єврейського населення обмежувалася визначеними районами поселення, що виглядало архаїчно, і ще більше посилювало соціально-економічну та етнічну напругу в регіоні. Дискримінаційне російське імперське законодавство примусило євреїв сконцентрувати свої громади в містах і містечках Правобережної України. Це спричинило їх перенаселення, створило жорстку конкуренцію між ними у сфері професійної зайнятості. Однак дозволило місцевим традиційним громадам зберігати власне віросповідання, мову та культурну ідентичність. Євреї утримували власним коштом шкільну мережу, досить довго їх судив власний суд. Українці краю таких можливостей не мали.

Українці, як православний слов'янський етнос, піддавалися жорсткій асиміляційній політиці. Російські урядовці заборонили українську мову в освіті та публіцистиці. Переслідувались українські громадські діячі та заборонялись культурні та громадські організації. Переважна більшість українського шляхетства досить скоро стали провідниками російської імперської політики в Волинській губернії.

У межах сільського світу Волині українці та євреї жили разом упродовж декількох століть. Між ними постійно відбувався культурний обмін, про що свідчить етнографія та дослідження історії окремих населених пунктів краю. Відбувалося поступове взаємопроникнення культур, яке супроводжувалось появою нових слів, виразів, стереотипних моделей розуміння поведінки своїх сусідів.

Під час перебування регіону у складі Речі Посполитої між українцями і євреями точилася постійна конкуренція на релігійному ґрунті. Євреї були захищені польським законодавством. Це дозволяло їм активно використовувати у побуті свою мову, дотримуватися своєї релігії. Православні-українці в цей час перебували під тиском польських католиків. Після

входження територій до Російської імперії ситуація поступово змінюється. Євреї втратили своїх захисників поляків. В краї поступово запанували православні російські священники. Вони вважали всі конфесії, крім православ'я, шкідливими. Юдаїзм для них був найгіршою, найзгубнішою релігією. Православні ієрархи наголошували на тому, що єдиною релігією в імперії має бути істинна православна віра. У найкращих традиціях Просвітництва, юдеїв як індивідів толерували, але юдаїзм у цілому зневажали. Штетлівські християни вважали, що ті євреї, з якими вони мають щодня справи – це добрі юдеї, а решта – лихі жиди. Цю народну слов'янську мудрість підсумовано у прислів'ї: «Жиду вірити, що воду ситом міряти» (Петровський-Штерн, 2019, с. 167).

Місцеві українські селяни переважно були неосвіченими. Прагнення до отримання знань не було характерною рисою більшості українських селян. Їх життєвим пріоритетом лишалася земля, можливість володіти нею та її обробляти. «Мужик навіть не знає, що є нації. Що можуть існувати нації..., «наш мужик не знає навіть свого національного імені», але «знає, що він не москаль, не турок, не німець», писав Б. Грінченко. Народ дійшов тільки до того, що є віра – жидівська, турецька. І потерпав від визискування «чужаків» (Кальян, 2009, с. 167).

Для народу «Книги» існували інші життєві пріоритети, серед яких освіті (як релігійній, так із часом і світській) належали ключові позиції. Синагога та наявність релігійних освітніх закладів – хедерів, де обов'язково проходили навчання всі єврейські хлопчики, незалежно від матеріальних статків їх батьків, сприяли формуванню «іншості». В системі координат «свій»-«інший», який часто був «чужим», категорія грамотних селян-українців потрапляла в групу «інших», що вже говорити про євреїв, частина яких обов'язково мала як мінімум початкову релігійну освіту (Венгерська, 2017, с. 15).

На селянство Волині значний вплив мало місцеве православне російське духовенство. Проповіді місцевих священників та їх настанови визначали світогляд волинських селян, формували стереотипне уявлення про свого сусіда – поляка чи єврея. Досить часто проповіді супроводжували антисемітські, антикатолицькі висловлювання. Місцевим селянам розповідали про підступність місцевих євреїв

і поляків, які постійно бажають обібрати свого бідного сусіда – православного селянина. Упередження, як-от історії про підступного єврейського шинкаря, тут знаходили гарний ґрунт для формування антисемітських стереотипів. Це спричиняло особливий місцевий світ наповнений єврейськими анекдотами, оповідками та піснями. Доцільно згадати українські прислів'я та приказки, у яких зосередились спостереження за ментальністю, способами заробітку, особливостями єврейської віри тощо. У збірнику прислів'їв та приказок М. Номиса зафіксовано чимало приказок, які переважно негативно оцінюють сусідство українців та євреїв: «Жид ні сіє, ні оре, а обманом живе», «жидівське і панське не пропаде», «жид як не збреше, то удавиться», «то жидівська напасть», «хоч би жид був з неба, вірити йому не треба». Критично ставиться українець і до переходу іудеїв у християнство, вважаючи це нещирим вчинком: «Жид жидом завжди смердить», «ні одного перехриста могилки не видно» (Било, 2013, с. 35). Антисемітські стереотипи українського селянства підігріті православними священниками виливались у єврейські погроми початку 1880-х рр. та ХХ ст.

У повісті П. Куліша «Другой человек» є сюжети, які ілюструють тогочасні уявлення українців про євреїв. У творі яскраво змальовано образ єврея-візника, який привіз молодого офіцера Полікарпа Зарубаєнка в рідне село Буртище до батьківської садиби. Дещо забобонні погляди українських козаків Гетьманщини на євреїв (як, до речі, й на католиків) відобразилися у таких словах автора: «Жид і відкупник, жид і обманщик, жид і ворог будь-якої доброї людини в Буртищі означало одне і те ж». Витоки цього стереотипного мислення П. Куліш вбачав ще в добі польського панування та історичних споминах, пов'язаних з роллю євреїв у поширенні польських впливів, а також у невігластві й забобонах (Андрійчук, 2013, с. 76).

В другій половині ХІХ ст. влада та православні священники намагалися обмежити спілкування місцевих православних мешканців з юдеями. Юдеям забороняли наймати на роботу православних християн, свідчити у суді проти православних (ДАЖО, спр. 1788, с. 7). У архівних фондах можна знайти непоодинокі підтвердження висловлень православних священників про шкоду спільного проживання євреїв і православних.

Реакція містечкового єврейства на утиски зі сторони православних сусідів досить часто була блюзнірською та зневажливою. Юдеї не довіряли представникам інших конфесій, сплювали під ноги проходячи повз церкву, принижували найнятих на роботу православних селян, зневажали православні ікони, висміюючи своїх сусідів християн. Вони також плювали на підлогу синагоги, коли лунав рядок щоденної завершальної молитви «Ахейну» про тих, «хто молиться порожнечі та пустці і схиляється перед богом, який не рятує». Цензори викреслили цей рядок і заборонили друкувати його у новіших молитовниках, проте він лишився в усній культурі й містив приховану відповідь на подальші християнські антиюдейські утиски (Петровський-Штерн, 2019, с. 167).

Чимало юдеїв зневажало християнство, проте далеко не всі зважувалися відповідати церкві, яка утискала юдаїзм тією ж монетою. Зате ця купка зухвалих сміливців казала таке, що розгублені чиновники аж боялися дослівно записати їх образливі висловлювання. Підлітки-килимарі Дувід і Рахміель із Томашполя у 1801 р., виконуючи замовлення на пошиття гобелену, працювали у селянській хаті біля християнських ікон, і за роботою розважалися тим, що обмінювалися соромітькими заувагами про природу християнської іконографії та поклоніння. При цьому вони вдавалися до слов'янської обценної лексики, тож селяни все чули й негайно донесли (Петровський-Штерн, 2019, с. 167).

Досить часто на сприйнятті євреями і українцями один одного впливали побутові конфліктні ситуації, які залишали у кожного учасника негативний осад і міцно карбувалися у їх пам'яті. Показовим є реакція М. Костомарова на пригоду, яка сталася з ним під час відвідин Берестечка. Пильність єврея-корчмаря, у якого зупинився історик зі своїм супутником, та його небажання допомогти знайти у містечку одного знайомця – знаного місцевого топографа, і виклик станового пристава, призвела до формування у М. Костомарова негативного ставлення до всієї релігійно-етнічної спільноти. Про цю пригоду історик детально описав у своїх нотатках, коментуючи постать єврея негативними коментарями (Любченко, 2011, с. 404).

Конфліктні ситуації виникали і під час зустрічей євреїв і українських селян, під час торгових

операцій на місцевих ярмарках, продажі збіжжя комісіонерам, євреям-агентам, факторам одразу після жнив, а особливо в періоди сплати казенних і земських податків. Єврейські підприємці свідомо знижували ціни до мінімуму, і в такий спосіб купували зерно «майже задаром». При цьому «безсоромно» обважували та обраховували продавців.

Продаж зерна, як правило, зчиняли безпосередньо «з возів, мішками». Частенько присутні селяни були сторонніми спостерігачами цього дійства і, зрозуміла річ, пасивно поведінкою «активно долучалися» до такого характеру торгів. Тобто в кінцевому підсумку їхали додому з мінімальними баришами від продажу вирощеного збіжжя (Присяжнюк, 2007, с. 469).

Проте співжиття українців і євреїв мало і позитивні моменти. Українці відмічали єврейську згуртованість та відданість своїй вірі: «Горобці в очерет, а жида в кучки», «над жида нема кріпшого в вірі», а також власне, не завжди справедливе ставлення до єврея: «Як біда то до жида, а як мине біда – най дідько бере жида».

У соціально-економічних стосунках між українцями і євреями існувала неприхована конкуренція, яка супроводжувалась ворожістю один до одного. Євреї вміло використовували традиційність поведінки українського селянства, його характер «дуже розумний, але розум його і вся хитрість не тяжіли до тієї користі й кмітливості, яка спрямована на максимально можливий грошовий зиск». Бувало, спекулювали на «моральній закостенілості тутешнього населення» в той спосіб, що підбурювали дітей і підлітків до злочинства, а то й самі перепродували крадене. Коли з'являлася нагода, організовували у свої помешканнях щось на зразок «перевальних клубів».

Євреї монополізували у примістечкових селах місцеву торгівлю, утримання «оренд казенних оброчних статей», проведення лихварських операцій з грішми, горілкою, збіжжям. Це дозволяло їм отримувати значні за сільськими мірками прибутки та забезпечувало неофіційне верховенство над місцевим людом. Хоча «на людях» (в офіційних відносинах) євреї вели себе більш пасивно. У громадському житті, зокрема діяльності органів самоврядування, видимої активної участі, як правило, не брали (Присяжнюк, 2007, с. 457).

У цілому ж наслідки контактів між «сусідами» були економічно не вигідними для місцевого селянства, а в контексті домінуючих

тенденцій суспільного розвитку – мало перспективними. Нечутливість до статусу «соціальної підпорядкованості» не дозволяла селянам подолати власні ментальні стереотипи. Єврейський прагматизм викликав у селян неприязнь. Їх сердили перед усім мовний бар'єр у спілкуванні та іншість єврея. Для них єврей був втіленням міфічно-віртуальної реальності (хитрість, чаклунство), свого роду земним втіленням темних сил.

Таким чином, можна стверджувати, що фольклорні твори різних жанрів XVIII–XIX ст. консервують історико-психологічні стереотипи негативного сприйняття селян до євреїв, в основі якого лежали не національні чи релігійні протиріччя, а соціальні, пов'язані з визискуванням українського селянина, але разом з тим не оминають захоплення позитивними рисами представників даної національної меншини.

Польське повстання 1830–1831 рр. неоднозначно сприймалось як євреями, так і українцями Волині. Більшість євреїв і українців прохолодно поставились до «бунту». Це позитивно вплинуло на ставлення російських чиновників краю до євреїв. М.Н. Муравйов пропонував навіть укласти з ними своєрідний союз проти поляків (Миллер, 2008, с. 113). Але далі підготовки проекту справа не пішла.

Українці і євреї були залучені до процесів модернізації, яку проводили російські урядовці в другій половині XIX – на початку XX ст. Скасування у 1861 р. кріпацтва спричинило до активних міграційних змін у регіоні. Частина колишніх кріпаків подалася шукати власного щастя до нових промислових регіонів імперії та повітових і губернських міст. Дорога на соціальну гору для українців і євреїв супроводжувалась переважно злиднями та поневіряннями. Життя некваліфікованого робітника викликало швидше розчарування, ніж відчуття соціального покращення (Гофмайстер, 2011, с. 204). Соціальні низи шукали простої відповіді своїх бідувань. Для українців, з їх сільським традиційним світоглядом, першим ворогом виступали євреї.

Саме в ці роки в офіційний вжиток царської адміністрації увійшло нове твердження про «польсько-єврейську змову». У звіті за 1878 р. волинський губернатор писав: «Переважаючий у губернії єврейський елемент встиг захопити

в свої руки під виглядом довгострокової оренди і різних договорів значну частину маєтків переважно польських землевласників, що негативно відбивається на економічному становищі краю...» Він підкреслював, що саме на євреях лежить відповідальність за бідність у селах і містечках, де вони продавали спиртне, оминаючи оплату прямого податку (Бовуа, 2011, с. 594).

У 1880-х рр. у звітах волинських губернаторів євреїв зображували у вигляді паразита, який у великих містах асоціювався з примарою соціалізму і революції і був винен у всіх бідах імперії, в тому числі і у невирішеності селянського питання. Вони не знаходили слів, щоб заклеймити всіх євреїв-орендарів млинів, шинків у польських маєтностях, які заповнили собою всі села і стали кровопивцями простого люду, віднімаючи у них останнє.

У такому ж стилі місцеві губернатори писали і про причини єврейських погромів 1881 р. Місцевий генерал-губернатор, коментуючи загострення україно-єврейських відносин, наголошував: «Причиною погромів є зростаюче економічне гноблення єврейства, яке в шістдесятих роках дедалі ґрунтовніше осідало в селах і під виглядом орендарів, великих і дрібних корчмарів, лихварів висмоктувало соки землі й здобутки народної праці» (ЦДІАК України, спр. 463, с. 12).

У Волинській губернії у зазначений період проживало 270967 євреїв, тобто 1/8 частина населення. Губернатор наголошував на тому, що вони зосередили у своїх руках торгівлю лісом, бездумно вирубуючи ліси, контролювали пункти сплаву, відповідали за постачання деревом всіх заводів і залізниць (Бовуа, 2011, с. 595).

Подібна «етнічна неприязнь» до «іудейського племені» мала місце і в місцевого чиновництва. Малодосвідчені, досить часто професійно не підготовлені місцеві чиновники, не розуміючи справжнього призначення секретних інструкцій, знайомили з їхнім текстом підлеглих і тим самим «посилювали прагнення народу бити жидів». За повідомленням поліції, під час відомих подій 1881, 1883 рр. деякі сільські старости й соцькі діяли на чолі загонів

погромників «з посадовими знаками на грудях» (Присяжнюк, 2007, с. 466). Вони були упевнені, що їх «прислали саме для такої ролі» (ЦДІАК України, спр. 316: 2зв.)

Єврейська акультурація в Російській імперії передбачала їх етноконфесійну асиміляцію. Граф П.Д. Кісельов за дорученням царя на початку 1840-х рр. розробив програму емансипації євреїв імперії. За зразок було взято програму емансипації європейських євреїв. Програма передбачала ліквідацію кагалу (1844 р.) і створення нової системи державних шкіл для євреїв. Аналогічні школи діяли в німецьких землях. Навчання в них мало проводитись мовою імперії, що полегшувало їх інтеграцію до російського суспільства. Нові школи, не дивлячись на спротив євреїв-традиціоналістів, спричинили появу в 1850-х – 1860-х рр. першого покоління російсько-єврейської інтелігенції. Школи і створені в межах реформи рабинські семінарії відкривали євреям дорогу в гімназії, вищі навчальні заклади імперії. Вони поступово втрачали свою національну ідентичність.

Реакцією євреїв на асиміляційну політику влади в другій половині XIX ст. стала нова модель взаємин з російським імперським чиновництвом. Заможні жителі міст переважно розмовляли мовою титульної нації, тобто російською. Це дозволяло єврейським купцям, промисловцям, представникам фінансового сектору отримати право для вільного руху власних товарів та капіталу за межі регіону. Вони досить швидко втрачали свою культурну та релігійну ідентичність, культурно асимілювались. Бідніше міське населення довше трималося за свою мову, залишаючись вірними релігії батьків та єврейському традиціоналізмові.

У ході модернізації і євреї і українці краю включились у розбудову власних політичних проєктів. Ці процеси також впливали на стосунки між євреями і українцями. Крім того, потрібно пам'ятати і про російський імперський та польський національний рух, які також впливали на два народи та їх відносини між собою.

Список використаних джерел:

1. Андрійчук М. (2013). Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. XIX ст. – початок XX ст.). Київ : НТУУ «КПІ». 224 с.
2. Біло О. (2013). Стереотипи єврея у уявленнях українців (XIX – поч. XX ст.). *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. № 33. С. 34–38.

3. Бовуа Д. (2011). Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Москва : НЛО. 1008 с.
4. Венгерська В. (2017). Українці та євреї: як імперії вирощували антисемітизм та українофобію. *Запорізькі єврейські читання: Збірка статей і матеріалів (14-15 квітня 2016 р.)*. Дніпро : Ткума. С. 13–20.
5. Гофмайстер А. (2011). Вороже братерство: російське єврейство та українське націотворення. *Україна. Процеси націотворення*. Київ : КІС. С. 199–212.
6. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1788.
7. Кальян С. (2009). Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.). Полтава : Довкілля-К. 336 с.
8. Любченко В.Б. (2011). Чинники формування поглядів М. Костомарова на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 19. С. 402–414.
9. Миллер А. (2008). Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. Москва : НЛО. 248 с.
10. Петровський-Штерн Й. (2019). Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ : Критика. 394 с.
11. Присяжнюк Ю. (2007). Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : ПП Кандич С.Г. 640 с.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 301. Оп. 1. Спр. 316.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф.442. Оп. 846. Спр. 463.

References:

1. Andriichuk M. (2013). Ukrainko-yevreyskiy diskurs: vysvitlennia mizhnatsionalnykh vzaiemyn u drukovanykh vydanniakh Naddniproshchyny (60-rr. XIX st. – pochatok XX st.) [Ukrainian-Jewish discourse: coverage of international relations in the printed editions of the Dnipro region (1860s – early 20th centuries)]. K.: NTUU «KPI». 224 p. [in Ukrainian].
2. Bovua D. (2011). Gordiev uzal Rossijskoj imperii: Vlast, shlyhta i narod na Pravoberezhnoj Ukraine (1793–1914) [Gordian Knot of the Russian Empire: Power, nobility and people in the Right-Bank Ukraine (1793–1914)]. M.: NLO. 1008 p. [in Russian].
3. Bylo O. (2013). Stereotypy yevreia v uivlenniakh ukrainsiv (XIX – poch. XX st.) [Stereotypes of the Jew in the minds of Ukrainians (19th – early 20th centuries)]. Studentskyi naukovyi visnyk Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. № 33. P. 34–38. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (DAZhO). F. 1. Op. 11. Spr. 1788.
5. Hofmaister A. (2011). Vorozhe braterstvo: rosiiske yevreistvo ta ukrainske natsiotvorennia [Enemy brotherhood: Russian Jewry and Ukrainian nation-building]. Ukraina. Protsesy natsiotvorennia. K.: KIS. P. 199–212. [in Ukrainian].
6. Kalian S. (2009). Yevreiska spilnota u politychnomu protsesi na terenakh pidrosiiskoi Ukrainy (seredyna XIX – pochatok XX st.) [The Jewish community in the political process on the territory of sub-Russian Ukraine (mid-19th - early 20th centuries)]. Poltava: Dovkillia-K. 336 p. [in Ukrainian].
7. Liubchenko V.B. (2011). Chynnyky formuvannia pohliadiv M. Kostomarov na «ievreiske pytannia» ta istoriiu ukrainsko-yevreyskykh vzaiemyn [Factors in the formation of M. Kostomarov's views on the “Jewish question” and the history of Ukrainian-Jewish relations]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Vyp. 19. P. 402–414. [in Ukrainian].
8. Miller A. (2008). Imperiya Romanovyh i nacionalizm: esse po metodologii istoricheskogo issledovaniya [The Romanov Empire and nationalism: an essay on the methodology of historical research]. M.: NLO. 248 p. [in Russian].
9. Petrovskiy-Shtern Y. (2019). Shtetl: zolota doba yevreiskoho mistechka [The shtetl: the golden age of the Jewish town]. Kyiv: Krytyka. 394 p. [in Ukrainian].
10. Prysiazhniuk Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddniproshchynskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th – beginning of the 20th century]. Cherkasy: PP Kandych S.H. 640 p. [in Ukrainian].
11. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy). F. 301. Op. 1. Spr. 316.
12. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy). F.442. Op. 846. Spr. 463.
13. Venherska V. (2017). Ukrainsi ta yevrei: yak imperii vyroshchували antysemityzm ta ukrainofobiiu [Ukrainians and Jews: how empires cultivated anti-semitism and ukrainophobia]. Zaporizki yevreyski chytannia: Zbirka statei i materialiv (14–15 kvitnia 2016 r.). Dnipro: Tkuma. P. 13–20. [in Ukrainian].

Звонко Ірина Михайлівна,

ад'юнктка штатна

науково-організаційного відділу

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

orcid.org/0000-0003-1158-9327

Researcher ID: HKW-6496-2023

zvonkoira@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1990-ТІ РОКИ)

У статті проаналізовано основні напрямки діяльності оборонно-промислового комплексу (ОПК) України після відновлення незалежності в 1991 році. З'ясовано, що на формування оборонної галузі впливало низка чинників, серед яких можна виокремити перехід від планових принципів управління економікою до ринкових, зміну методів керівництва, несформовану нормативно-правову базу, розрив замкнених циклів виробництва. Зокрема, розглянуто причини невдалої конверсії ОПК, яка полягала в переорієнтації діяльності оборонних підприємств і науково-дослідних інститутів на виробництво цивільної продукції. Зазначено, що однією з основних помилок у реструктуризації промисловості ОПК шляхом конверсії була недооцінка комплексності та системності цього заходу.

Поряд з тим окреслено особливості експортної діяльності оборонних підприємств за умов погіршення фінансово-економічного стану оборонної галузі загалом. Виокремлено чинники, що суттєво гальмували розвиток експортної діяльності. Доведено, що національна система експортного контролю України тривалий час не мала дієвих нормативно-правових актів та механізмів регулювання експорту товарів потенційного військового застосування, технологій і подвійного використання. Лише в 1997–1998 роках закладено відповідну нормативну-правову базу у галузі експортного контролю.

Підкреслено, що в історії незалежної України було кілька спроб створити ефективну систему управління оборонно-промисловим комплексом шляхом створення Державного комітету України по оборонній промисловості і машинобудуванню, а згодом Міністерства машинобудування, військово-промислового комплексу та конверсії.

Ключові слова: оборонно-промисловий комплекс, реформи, озброєння, Збройні Сили України, економіка.

Zvonko Iryna,

Postgraduate of Graduate School

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy

orcid.org/0000-0003-1158-9327

Researcher ID: HKW-6496-2023

zvonkoira@ukr.net

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE DEFENSE INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE AFTER THE RESTORATION OF INDEPENDENCE (1990 S)

The article analyzes the main directions of activity of the defense-industrial complex of Ukraine after the restoration of independence in 1991. It was found that after the collapse of the Soviet Union, the formation of the defense-industrial complex of Ukraine was influenced by a number of factors, among which one can single out the change in the methods of management of the defense industry, the transition from planned principles of economic management to market ones, an ineffective regulatory and legal framework, a reduction in the production of products, etc. related to strategic armaments, breaking of closed production cycles, financial indebtedness of enterprises that fulfilled the state defense order to extrabudgetary funds and local budgets.

In particular, the reasons for the unsuccessful conversion of the defense industry, which consisted in the reorientation of the activities of defense enterprises and research institutes to the production of civilian products, are considered. It was noted that one of the main mistakes in the restructuring of the defense industry through conversion was an underestimation of the complexity of this measure.

At the same time, the peculiarities of the export activity of defense enterprises under conditions of deterioration of the financial and economic condition of the defense industry as a whole are outlined. The factors that significantly inhibited the development of export activity were singled out.

It has been proven that the national export control system of Ukraine, at that time, did not have effective legal acts and mechanisms for regulating the export of goods of potential military use, technologies and dual use. Only in 1997–1998 was the appropriate regulatory framework laid.

It is emphasized that in the history of independent Ukraine there were several attempts to create an effective system of managing the defense-industrial complex through the creation of the State Committee of Ukraine for Defense Industry and Machine-Building, and later the Ministry of Machine-Building, Military-Industrial Complex and Conversion.

Key words: defense-industrial complex, reforms, weapons, Armed Forces of Ukraine, economy.

Постановка проблеми. Розпад Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) і втрата підприємств, що належали оборонному комплексу СРСР, призвели до перерозподілу ресурсів, технологій і потенціалу в оборонній промисловості.

Після відновлення незалежності в 1991 році на території України функціонувало три основних галузі оборонної промисловості, що відповідали світовим стандартам: стратегічні ракетні комплекси, бронетанкові комплекси та кораблебудування. Загалом в оборонно-промисловому комплексі України працювало приблизно 3600 підприємств, з яких 700 займалися виробництвом військової продукції, а понад 1000 підприємств (окрім озброєння та військової техніки) – виробництвом товарів подвійного призначення. (Куцька, 2022, с. 3–4).

Поряд з тим відсутність практичного досвіду в державному управлінні оборонної сфери стало причиною розподілення структур оборонно-промислового комплексу України між різними міністерствами і відомствами. Таким чином, структурна перебудова оборонно-промислового комплексу, яка була прямо пов'язана з реформою оборонного замовлення, відбувалася досить повільними темпами. Серед основних причин, що гальмували трансформації в ОПК, виокремимо відсутність законодавчого забезпечення нового механізму управління ОПК та неідеї методи керівництва оборонною галуззю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням реформування та розвитку підприємств оборонної галузі присвячені публікації Горбуліна В., Шеховцов В., Шевцов А. (2015) та інших науковців. У своєму дослідженні В. Бадрак (2014) розглянув стан сучасного

озброєння та з'ясував потенційні небезпеки, пов'язані з військовими конфліктами. Забезпечення конкурентоспроможності галузей економіки та підприємств, а також експортні перспективи ОПК України розглядаються в працях Аванесової Н., Колодяжної Т. (2018) та інших авторів.

Метою статті є проаналізувати основні напрямки діяльності ОПК України після відновлення незалежності в 1991 році. Для досягнення даної мети автору необхідно виконати наступні завдання: визначити ключові чинники, що впливали на керівництво оборонною галуззю, розглянути спроби створення ефективної системи управління ОПК, з'ясувати основні особливості розвитку оборонної сфери.

Зміни в системі управління ОПК датуються 1992 роком. У цей період центральний орган управління, Держоборонпромаш, був змінений на Міністерство машинобудування, військово-промислового комплексу та конверсії. В зазначеному міністерстві працювали вже не тільки підприємства оборонно-промислового комплексу, але й підприємства цивільного машинобудівного сектору (Ярусевич, Бондаренко, 2020, с. 42–43).

Виклад основного матеріалу. Значна кількість підприємств і велика концентрація ресурсів в оборонній промисловості спонукали до включення конверсії в пріоритетний напрямок промислової політики, що передбачав, перш за все, структурне реформування оборонної промисловості, переорієнтацію діяльності оборонних підприємств і науково-дослідних установ на виробництво цивільної продукції шляхом повного або часткового зняття військових замовлень. (Усаченко. Державне регулювання

процесів структурного реформування оборонної промисловості, 2016).

Зважаючи на економічну кризу, в якій перебували оборонні підприємства, конверсійні програми мали б сприяти налагодженню виробництва цивільної продукції, однак постійна нестача обігових коштів на підприємствах, значні витрати на виробництво та низька купівельна спроможність населення гальмували реалізацію товарів. До того ж, структурна перебудова оборонної галузі потребувала значно більших фінансових вкладень, ніж планувалося. (Обсяги цих вкладень перевищували можливості самої держави).

Так, зважаючи на те, що характерними рисами успішної конверсії є орієнтація на новизну, поліпшення співвідношення ціни і якості, робота зі споживачем, а також контроль як виробництва, так і споживання продукції, можемо зробити висновки що успіхи в конверсійній діяльності вітчизняних оборонних підприємств були досить скромними та не задовольняли потреби споживачів в повній мірі. До основних чинники, які ускладнювали конверсію військового виробництва ОПК, можемо віднести:

- 1) відсутність належного фінансування конверсійних проєктів з урахуванням реальних потреб цивільного населення;
- 2) високу собівартість виробленої продукції;
- 3) нестабільність економічної системи під час перехідного періоду і недостатність необхідних матеріальних ресурсів;
- 4) недостатній рівень розвитку менеджменту та недоцільне функціонування маркетингових структур на оборонних підприємствах;
- 5) неврахування особливостей в освіті та навчанні основного персоналу;
- 6) відсутність достатньої гнучкості в методах управління;
- 7) відсутність залучення зовнішньої експертної допомоги;
- 8) варто підкреслити, що однією з основних помилок у реструктуризації промисловості ОПК шляхом конверсії була недооцінка комплексності цього заходу.

Під час конверсії виробництво ОВТ продовжувало невпинно скорочуватися. Так, якщо у 1991 році товари оборонного призначення становила 27% від загального обсягу продукції машинобудівного сектору, то до 1997 року цей

показник знизився до всього 4%. Протягом того ж періоду кількість підприємств що були задіяні у сфері ОПК зменшилася майже вп'ятеро, а кількість працівників – усередно. (Оборонне будівництво в Україні: проблемні питання розвитку ОПК й підходи до їх вирішення, 2001).

В умовах нової геополітичної ситуації експортна діяльність ОПК стала необхідним інструментом для збереження та розвитку оборонно-промислового комплексу. Власне, як експортер зброї Україна з'являється на світовому ринку в 1991 р.

Варто наголосити, що розмежування спільних виробничих ланцюгів і залежність від інших країн колишнього СРСР, які забезпечували постачання необхідних комплектуючих дещо гальмували розвиток експорту. Держава змушена була переорієнтувати свою зовнішню торгівлю на нові ринки і встановлювати співпрацю з партнерами з-за меж колишнього Радянського Союзу. Це означало необхідність пристосовувати виробництво до нових вимог та стандартів, що займало певний час і зусилля.

У 1992 році Верховна Рада України затвердила Договір «Про звичайні збройні сили в Європі», який встановлював максимальні рівні ОВТ. (Про звичайні збройні сили в Європі). Згідно з умовами цього договору, Україна мала надлишки озброєння та військової техніки, що становили приблизно 60% від загальної кількості. Тому українським керівництвом було прийнято рішення про продаж надмірних ОВТ, що вивело Україну в 90-х роках ХХ століття на 10-те місце серед країн-експортерів в цій галузі. Поряд з тим, експортуючи ОВТ, ніхто не замислювався над виробництвом нових зразків озброєння. (Балуєва., Ляшенко, 2017, с. 76).

Таким чином, за кордон було продано 1162 танки, 1221 ББМ (БРДМ, БМП, БТР), 529 артилерійських систем, 134 бойових літаків, 112 бойових вертольотів, а також значну кількість засобів протиповітряної оборони. Приблизно 80% виробництва, включаючи авіаційну промисловість, виробництво бронетехніки, кораблебудування, радіолокацію та інші галузі, призначалося для покупців з країн Африки, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Близького Сходу, а також Російської Федерації та країн ближнього зарубіжжя. У деякі роки експорт військової продукції становив навіть 95% від загального обсягу. Значна

частина української оборонної продукції постачалася до Російської Федерації, яка намагалася зберегти колишні коопераційні зв'язки, сформовані ще в епоху СРСР, з метою модернізації своїх збройних сил і розширення експортного потенціалу. (29 років безпеки та оборони України: від спадщини СРСР до НАТО, 2020).

Зосередившись на експорті, вітчизняний ОПК не вбачав потреби створювати чи модернізувати техніку для власних Збройних Сил. Хоча Пакистанський контракт, який був укладений в 1996 році, наочно продемонстрував здатність вітчизняного ОПК своїми силами створювати озброєння та військову техніку, яка відповідає би світовим стандартам.

Цей контракт став першим значним успіхом у міжнародній діяльності військово-промислового комплексу незалежної України. Під час його реалізації вироблено 320 новітніх українських Т-84. (Харківщина: промисловий центр на перехресті історії, 2021). Таким чином, завдяки потенціалу різних підприємств в Україні, використанню різних комерційних схем для закупівлі необхідного обладнання та успішній роботі української науково-технічної розвідки, встановлено повний цикл виробництва танків за дуже короткий термін, фактично за один рік.

Враховуючи усі виклики, перед урядом країни поставало нове завдання – створення ефективної системи контролю над експортом. Ця система повинна була надійно захищати національні інтереси щодо експорту та імпорту ОВТ та інших товарів військового призначення чи подвійного використання.

Зауважимо, що система експортного контролю України пройшла кілька основних етапів розвитку. Перший етап (1991–1994 рр.) характеризувався безсистемною, непрозорою та безконтрольною торгівлею озброєнням. Другий етап (1991–1998 рр.) став періодом формування системи експортного контролю, який означав установлення нормативного базису та створення необхідних структур. Протягом цього відрізка прийнято низку законодавчих актів, які мали важливе значення для формування національної системи експортного контролю України. Варто виокремити Постанову Кабінету Міністрів України від 15.07.1997 р. № 767 «Про порядок проведення експертизи в галузі експортного контролю». Цей документ визначав процедуру проведення експертизи для

контролю експорту. Постанова Кабінету Міністрів України від 04.02.1998 р. № 125 «Про порядок державного контролю за проведенням переговорів, пов'язаних з укладенням зовнішньоекономічних договорів (контрактів) про здійснення міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання». Цим документом регулювався порядок проведення державного контролю за переговорами, пов'язаними з укладенням міжнародних договорів щодо передачі товарів військового призначення та подвійного використання. Указ Президента України від 13.02.1998 р. № 117/98 «Про Положення про державний експортний контроль в Україні». Цей указ встановлював загальні принципи та положення щодо державного експортного контролю в Україні. Ці нормативно-правові акти були важливими для розвитку та регулювання експортного контролю в Україні, а їх прийняття мало значний вплив на формування відповідної системи контролю. (Грачов, Шамара, 2015, с. 14–15).

Початковим кроком у формуванні національної системи державного контролю за експортом можна вважати Закон України від 16.04.1991 р. № 959-ХІІ «Про зовнішньоекономічну діяльність». Згідно зі статтею 20 цього Закону, експорт та імпорт ОВТ, може відбуватися лише уповноваженими суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, які визначає Україна як держава (Про зовнішньоекономічну діяльність).

Зауважимо, що з перших років існування незалежної України експорт зброї здійснювали такі організації як «Укрінмаш», «Прогрес» і «Укроборонсервіс». 9 жовтня 1996 року у рамках реформування систем співробітництва України з іншими державами та з метою організації експорту та імпорту ОВТ було створено державну компанію «Укрспецекспорт», до складу якої входили вищеперелічені організації.

Додамо, що саме на «Укрспецекспорт» поклалися такі завдання, як реалізація державної політики щодо експорту та імпорту продукції й послуг військового призначення та подвійного використання, підтримка зростання ефективності використання та розвитку експортних можливостей українських підприємств, підвищення державного бюджету шляхом отримання коштів від реалізації надлишкового ОВТ чи майна Збройних Сил та інших військових формувань (Загальна інформація, 2020).

Висновки. Таким чином, можемо підсумувати, що експортна орієнтація оборонної галузі в умовах обмеженого внутрішнього попиту на ОВТ дозволяла безболісно функціонувати українському ОПК, проте це не вплинуло на технологічний розвиток оборонних підприємств в інтересах обороноздатності самої країни. Поряд з тим реструктуризацію промисловості оборонно-промислового комплексу

шляхом конверсії не вдалося реалізувати повною мірою через недооцінку комплексності цього заходу. Зокрема, ситуацію ускладнювало відсутність належного фінансування конверсійних проєктів з урахуванням реальних потреб цивільного населення, висока собівартість виробленої продукції, нестабільність економічної системи під час перехідного періоду.

Список використаних джерел:

1. Аванесова Н. Колодяжна Т. (2018). Аналітичний погляд на експортні перспективи ОПК України у контексті глобального ринку озброєнь. *Вісник економіки транспорту і промисловості*, 64, 109–117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2018_64_17.
2. Балуєва, О. Ляшенко В. (2017). Стан та передумови відродження оборонно-промислового комплексу України. *Журнал. Інвестиції: практика та досвід*, 15, 76.
3. Бадрак В., Гончаров С., Міхненко А. (2014). Особливості реформування збройних сил та оборонно-промислових комплексів країн Центральної та східної Європи Особливості реформування збройних сил та оборонно-промислових комплексів країн Центральної та східної Європи: аналітичне дослідження / за заг. ред. В. Бадрака. Київ : ЦІАКР, 192 с.
4. Горбулін В, Шеховцов В, Шевцов А. (2015). Вхідження ОПК України в європейський оборонно-промисловий простір : наук.-аналіт. зб. / Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ : НІСД, 1, 5–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sra_2015_1_3.
5. Грачов С., Шамара О. (2015). Відповідальність за порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, за кримінальним законодавством України: монографія. Київ : Видавничий дім «Артек», 14–15.
6. Загальна інформація. Державна компанія «Укрспецекспорт». URL: <https://ukrspecexport.com/general-information>.
7. Куцька О. (2022). Періодизація функціонування оборонно-промислового комплексу України у 1991–2021 роках. *Воєнно-історичний вісник*. 2022, 43(1), 3–4. DOI: 10.33099/2707-1383-2022-43-1-25-42.
8. Оборонне будівництво в Україні: проблемні питання розвитку ОПК й підходи до їх вирішення. (2001). *Дзеркало тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/internal/oboronne_budivnitstvo_v_ukrayiniproblemni_pitannya_rozvitku_orp_u_pidhodi_do_yih_virishennya.html.
9. Про звичайні збройні сили в Європі: Договір від 19 листопада 1990 року (ратиф. Постановою ВР України від 01.07.1992 р. № 2526-XII. Дата оновлення: 19.11.1999 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_314#Text.
10. Про зовнішньоекономічну діяльність. Закон України від 16.04.1991 р. № 959-XII.
11. 29 років безпеки та оборони України: від спадщини СРСР до НАТО. (2020). *DefenseExpress*. URL: https://defence.ua.com/army_and_war/bezpeki_ta_oborona_ukrajini_vid_nasliddja_srsr_do_nato-1473.html.
12. Усаченко О. (2016). Державне регулювання процесів структурного реформування оборонної промисловості. «Електронне державне управління: удосконалення та розвитку». URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/5_2019/30.pdf.
13. Харківщина: промисловий центр на перехресті історії. (2021). *Голос України. Газета Верховної Ради*. URL: <http://www.golos.com.ua/article/350110>.
14. Ярусевич А., Бондаренко О. (2020). Нормативні аспекти управління військово-промисловим комплексом після проголошення незалежності України. Міжнародна науково-практична конференція. Лісабон, 42–43. doi.org/10.36074/09.10.2020.v4.11.

References:

1. Avanesova N. Kolodiazna T. (2018). Analytychnyi pohliad na eksportni perspektyvy OPK Ukrainy u konteksti hlobalnoho rynku ozbroien. [An analytical look at the export prospects of Ukraine's defense industry in the context of the global arms market]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*. № 64.S.109-117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2018_64_17. [in Ukrainian].
2. Baluieva, O. Liashenko V. (2017). Stan ta peredumovy vidrozhennia oboronno-promyslovoho kompleksu Ukrainy. [The state and prerequisites for the revival of the defense-industrial complex of Ukraine]. *Zhurnal. Investytsii: praktyka ta dosvid*. № 15. S. 76. [in Ukrainian]
3. Badrak V., Honcharov S., Mikhnenko A. (2014). Osoblyvosti reformuvannia zbroinykh syl ta oboronno-promyslovykh kompleksiv krain Tsentralnoi ta skhidnoi Yevropy : analitychne doslidzhennia. [Peculiarities of the reform

of the armed forces and defense-industrial complexes of the countries of Central and Eastern Europe: an analytical study] Kyiv: TsIAKR, 192 S. [in Ukrainian].

4. Horbulin V., Shekhovtsov V., Shevtsov A. (2015). Vkhodzhennia OPK Ukrainy v yevropeyskyi oboronno-promyslovyi prostir. [The entry of the defense industry of Ukraine into the European defense and industrial space]. Nauk.-analit. zb. Nats. in-strateh. doslidzh. Kyiv: NISD. № 1. S. 5–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2015_1_3. [in Ukrainian].

5. Hrachov S., & Shamara O. (2015). Vidpovidalnist za porushennia poriadku zdiisnennia mizhnarodnykh peredach tovariv, shcho pidliahaiut derzhavnomu eksportnomu kontroliu, za kryminalnym zakonodavstvom Ukrainy. [Liability for violation of the procedure for carrying out international transfers of goods subject to state export control, according to the criminal legislation of Ukraine]. Artek. Monohrafiia. S. 14–15. [in Ukrainian].

6. Zahalna informatsiia. (2020). [General information]. Derzhavna kompaniia «Ukrspetseksport». URL: <https://ukrspeceexport.com/general-information>. [in Ukrainian].

7. Kutska O. (2022). Periodyzatsiia funktsionuvannia oboronno-promyslovoho kompleksu Ukrainy u 1991–2021 rokakh. [Periodization of the functioning of the defense-industrial complex of Ukraine in 1991–2021]. Voienno-istorychnyi visnyk. № 43 (1). S. 3–4. [in Ukrainian].

8. Oboronne budivnytstvo v Ukraini: problemni pytannia rozvytku OPK y pidkhody do yikh vyrishennia. (2001). Defense construction in Ukraine: problematic issues of defense industry development and approaches to their solution. Dzerkalo tyzhnia. URL: https://zn.ua/ukr/internal/oboronne_budivnytstvo_v_ukrayiniproblemni_pitannya_rozvytku_opk_y_pidhodi_do_yih_virishennya.html. [in Ukrainian].

9. Pro zvychaini zbroini syly v Yevropi: [About conventional armed forces in Europe]. Dohovir vid 19 lystopada 1990 roku (ratyf. Postanovoiu VR Ukrainy vid 01.07.1992 r. № 2526-XII. Data onovlennia: 19.11.1999 r.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_314#Text. [in Ukrainian].

10. Pro zovnishnoekonomichnu diialnist. [About foreign economic activity]. Zakon Ukrainy. vid 16.04.1991 p. № 959-XII.

11. 29 rokiv bezpeky ta oborony Ukrainy: vid spadshchyny SRSR do NATO. (2020). [29 years of security and defense of Ukraine: from the legacy of the USSR to NATO]. Defense Express. URL: https://defence.ua.com/army_and_war/bezpeki_ta_oborona_ukrajini_vid_nasliddja_srsr_do_nato-1473.html. [in Ukrainian].

12. Usachenko O. Derzhavne rehuliuвання protsesiv strukturnoho reformuvannia oboronnoi promyslovosti. (2016). [State regulation of processes of structural reform of the defense industry]. Elektronne derzhavne upravlinnia: udoskonalennia tarozvytku. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2019/30.pdf. [in Ukrainian].

13. Kharkivshchyna: promyslovyi tsentr na perekhresti istorii. (2021). [Kharkiv Oblast: an industrial center at the crossroads of history]. Holos Ukrainy. Hazeta Verkhovnoi Rady. URL: <http://www.golos.com.ua/article/350110>. [in Ukrainian].

14. Yarusevych A., Bondarenko O (2020.). Normatyvni aspekty upravlinnia viiskovo-promyslovyim kompleksom pislia proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy. [Normative aspects of the management of the military-industrial complex after the declaration of independence of Ukraine]. Mizhnarodna nauko-vo-praktychna konferentsiia. Lisabon. S. 42–43. doi.org/10.36074/09.10.2020.v4.11. [in Ukrainian].

Кульбака Ольга Євгеніївна,

аспірантка

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

orcid.org/0009-0004-5850-8269

olgakulbaka93@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ ГОНЧАРІВ У ПРОМИСЛОВИХ АРТІЛЯХ ОПІШНІ 1929–1960 РР.

У статті на основі публікацій у районній пресі 1935–1940 рр., архівних матеріалів Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства, праць провідних українських керамологів, спогадів колишніх працівників артілей проаналізовано особливості організації праці гончарів у артілях одного з найбільших гончарних осередків України – Опішні – упродовж 1929–1960 рр. Наголошено на впливі радянської ідеологічно-пропагандистської системи на масштаби виробничої діяльності в артілях, організацію виробництва, політичну свідомість працівників, творчу роботу майстрів. Визначено позитивні та негативні наслідки такого впливу. Прослідковано процеси переведення кустарного гончарного виробництва на рейки промисловості. З'ясовано особливості та основні відмінності в роботі артілей «Художній керамік» та «Червоний гончар». Систематизовано виставки, в яких брали участь працівники артілі «Художній керамік», та їхні результати, оскільки вони були своєрідною демонстрацією досягнень працівників досліджуваних промислових підприємств визначеного періоду. Саме виставки виступали своєрідним індикатором творчої діяльності майстрів на противагу суто виробничій. Особливу увагу приділено безпосередньо самій організації роботи гончарів, а саме матеріально-технічному забезпеченню, умовам праці, рівню заробітної плати, облаштуванню робочих місць, тривалості робочого дня, наявності доступу до додаткових послуг.

Ключові слова: гончар, артіль, виробництво, умови праці, повсякденне життя, Опішні, УРСР.

Kulbaka Olha,

Postgraduate Student

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

orcid.org/0009-0004-5850-8269

olgakulbaka93@gmail.com

FEATURES OF POTTERS' WORK ORGANIZATION IN INDUSTRIAL ARTILS OF OPISHNYA IN 1929–1960

The article, based on publications in the district press from 1935 to 1940, archival materials of the National Archive of Ukrainian Pottery of the National Museum-Reserve of Ukrainian Pottery, the works of leading Ukrainian ceramologists, memories of former workers of the pottery, analyzes the peculiarities of the organization of the work of potters in the pottery artel of one of the largest pottery centers of Ukraine – Opishnya – during 1929–1960. The influence of the Soviet ideological and propaganda system on the scale of production activities in the workshops, the organization of production, the political consciousness of workers, and the creative work of craftsmen is emphasized. The positive and negative consequences of such influence are determined. The processes of transferring artisanal pottery production to the rails of industry were followed. The peculiarities and main differences in the work of the «Khudozhnii keramik» and «Chervonyi honchar» artel have been clarified. Exhibitions in which artel's workers «Khudozhnii keramik» participated, and their results were systematized, as they were a kind of demonstration of the achievements of the workers of the investigated industrial enterprises of a certain period. It was the exhibitions that acted as a kind of indicator of the creative activity of the masters as opposed to the pure production activity. Particular attention is paid directly to the organization of the work of potters, namely, material and technical support, working conditions, salary level, workplace arrangement, working hours, access to additional services.

Key words: potter, artel, production, working conditions, everyday life, Opishnya, Ukrainian RSR.

Актуальність. Аналізований період характеризується нарощенням масштабів централизованого виробництва у гончарних артілях Опішні, де працювала більшість тогочасних гончарів. Разом з новими стандартами організації праці на виробництві змінилося і повсякденне життя майстрів. Досі питання організації робочого часу та простору гончарів у промислових артілях Опішні 1929–1960 рр. залишається малодослідженим і потребує детального наукового вивчення для створення цілісної картини розвитку гончарства у селищі.

Історіографія. Історія повсякденності як науковий напрям виникла в першій третині ХХ століття у Франції та утвердилася в історіографії до кінця 1990-х рр. Нині вона має потужний розвиток і в Україні. Питання організації праці різних категорій населення досліджували А. Людтке (Людтке, 2010), О. Лук'яненко (Лук'яненко, 2019), І. Татарінов (Татарінов, 2010), Н. Хоменко (Хоменко, 2007). Проте донині проблема повсякденного життя гончарів не вивчалася. У попередніх наукових студіях Л. Меткої (Метка, 2019), Л. Овчаренко (Овчаренко, 2017), О. Пошивайла (Пошивайло, 2010) частково охарактеризовано періоди розвитку гончарного виробництва, висвітлено діяльність окремих майстрів, досліджено гончарне шкільництво та частково побут гончарів Опішні. Історіографічний аналіз опрацьованих джерел дозволяє зробити висновок про відсутність комплексного дослідження особливостей організації праці майстрів у гончарних артілях Опішні 1930-х–1960-х років.

Мета дослідження – охарактеризувати особливості організації робочого часу та простору гончарів у промислових артілях Опішні 1929–1960 років.

Виклад основного матеріалу. У другій половині 1920-х рр. уряд СРСР оголосив про плани загальної пролетаризації, основною перешкодою на шляху до реалізації яких була економічна самостійність дрібних товаровиробників. Політика керівництва держави попередніх років, що передбачала зменшення податків (1925 р.), надання пільг у процесі придбання сировини (1927–1928 рр.), була спрямована на підштовхування кустаря до кооперування, але мала і зворотний результат – стрімке збільшення їх кількості. Надомне виробництво кустарно-ремісничих виробів було звичним явищем,

особливо у сільській місцевості. Діяльність кустарів, яка вже виходила з-під контролю держави, прискорила рішення про ліквідацію одноосібного виробництва. Постановою РНК СРСР від 3 травня 1927 р. основною формою для подальшого економічного зростання проголошувалася промислова кооперація, на яку поклалися завдання – усіма можливими заходами сприяти розвитку виробничих артілей, переходу кустарів до загальних майстерень і подальшому укрупненню вже наявних артілей.

У 1920-х рр. в Україні гончарне виробництво мало родинний характер із залученням найманої праці. Така ж ситуація спостерігалася і в Опішному. У середині 1920-х рр. у селищі вперше було здійснено спробу кооперування гончарів, яка не мала успіху (Гавриленко, 1926, с. 23).

Після прийняття 1927 р. XV з'їздом ВКП(б) курсу на колективізацію почали масово з'являтися артілі та інші кооперативні об'єднання, в які зобов'язували вступати всіх кустарів, зокрема й гончарів. З ініціативи І. Бойченка – тогочасного керівника Опішнянської керамічної кустарно-промислової школи та за сприяння секретаря Опішнянського РК КП(б) У С. Литовченка 1929 р. було засновано артіль «Художній керамік», яка виконувала виробничі функції гончарної школи, де виготовляли понад 160 видів різноманітних глиняних виробів. Значну їх частину експортували до Канади (Овчаренко, 2017, с. 344). У 1932 р. створено артіль інвалідів «Червоний гончар», яка спеціалізувалася на виготовленні простого кухонного посуду. А після завершення Другої світової війни було організовано об'єднання артілей системи Райпромкомбінату, у якому переважала надомна форма роботи й працювали майстри різних видів художніх промислів, у тому числі й гончарна артіль. На думку Є. Дмитрієвої, «з виробів, які випускає ця артіль, треба відзначити хорошу й красиву за формою іграшку-пташку» (Дмитрієва, 1952, с. 30).

На початковому етапі заходи щодо створення артілей мали, безумовно, позитивний характер: майстри отримували можливість користуватися готовими матеріалами, організовано продавати вироби тощо. Проте історичні умови, що склалися в країні в період культури Й. Сталіна, дискредитували цю ідею, насамперед було порушено принцип добровільного вступу до артілей, куди гончарів «заганяли»

насильницькими методами, не дозволяючи при цьому займатися промислом одноосібно (Клименко, 2016, с. 173).

Стосовно підпорядкування артілі «Художній керамік» у різні роки є декілька припущень. Згідно з даними Г. Максимовича, упродовж 1929–1934 рр. артіль належала харківському «Горностройсоюзу», а з 1934 р. перейшла у систему Укрхудожпромспілки (Максимович, 1967, арк. 10). Керамолог О. Пошивайло стверджував, що з листопада 1929 р. підприємство підпорядковувалося «Вукопрокредитсоюзу» (Пошивайло, 2010, с. 82). Інформація про підпорядкування артілі «Червоний гончар» нині потребує уточнення, однак можна зробити припущення, що, як і всі артілі інвалідів того часу, вона перебувала у системі промкооперації.

Чи не найскладнішим для новоствореної артілі «Художній керамік» був 1933 р. Голод охопив значну територію України. На підприємстві різко скоротився попит на продукцію, робітникам не виплачували заробітну плату, не видавали карток на хліб. Врятував ситуацію приїзд у травні 1934 р. уповноваженого ЦК КПРС Шарапова: за його сприяння на державному рівні здійснили емісію кредитних білетів на суму 200000 крб. За рахунок цих коштів зі складів було вивезено продукцію артілі, робітників забезпечено продуктами та погашено заборгованість по заробітній платі (Максимович, 1967, арк. 10).

Тогочасний керівник артілі Я. Середя так характеризував діяльність підприємства у 1935 р.: «Порівнюючи до останніх років, артіль має величезні досягнення, коли раніш не виконували промфінплану, то зараз план виконано на 119 проц., заборгованість по зарплаті, яка раніш доходила до 3–4 місяців, зараз ліквідована, виплачується регулярно, щомісяця. Незрівняно покращилися побутові умови робітників. Майже всі робітники забезпечені огородами. Гарні наслідки одержала артіль з підсобного господарства, з 34 га вчасно зібрали врожай, виконали хлібоздачу, посіяли озимину, і досить залишилось для розподілу» (Середя, 1935, с. 2).

У 1935 р. в артілі «Художній керамік» існувала і партійно-кандидатська група, яка складалася з 2 членів та 2 кандидатів до вступу у комуністичну партію. Для підняття політичного рівня артільців у 1936 р. було організовано гурток політграмоти, в якому 18 осіб

вивчали історію ВКП(б). Під час обідньої перерви в цехах, за ініціативи парторганізації, працівники читали газети та художню літературу, ознайомилися з постановами партії та уряду. При артілі було організовано музичний гурток та бібліотеку, а для зручності працівників функціонував буфет і перукарня (Різник, 1936, с. 3). Станом на 1936 рік артіль налічувала 147 членів, які працювали на виробництві по 8 годин. Зарплату виплачували регулярно, оскільки підприємство було прибутковим. Усі працівники передплачували газети, а 7 з них мали вдома радіо (Дніпровський, 1936, с. 2).

У 1935 р. для відвантаження продукції на пристанційні пункти артіль придбала за 12900 крб. автомашину, вантажопідйомність якої становила 3 тонни. Окрім того, у власності артілі було 10 коней (Середя, 1935, с. 2). У другому півріччі 1936 року артіль одержала ще один вантажний автомобіль (Дніпровський, 1936, с. 2).

Проте, незважаючи на важку працю, у гончарів артілі все ж була можливість працювати творчо. Так, 12 лютого 1936 р. робітники «Художнього кераміка» взяли участь у Першій республіканській виставці народного мистецтва України (диплом I ступеня), що проходила в Державному музеї українського мистецтва (м. Київ). Свої твори продемонстрували гончарі Т. Демченко, І. Козак, І. Багрій; малювальниці У. Малишко, З. Линник, В. Москаленко; художники П. Кононенко, Т. Наливайко (Середя, 1935, с. 2). Працівника артілі Т. Демченка як учасника, який підготував значну кількість робіт для експонування, навіть запросили відвідати виставку та ознайомитися з творами І. Гончара, Г. Шостак-Собачко, П. Власенко (Демченко, 1976, арк. 20). Вироби працівників артілі також експонувалися на Всесвітній виставці в Парижі, де отримали диплом II ступеня, та на Виставці українського народного мистецтва в Москві впродовж 1936–1937 рр. (Демченко, 1976, арк. 21). Того ж 1937 р. Т. Демченко, У. Малишко, Т. Наливайко та інші майстри на замовлення Полтавського державного історико-краєзнавчого музею виготовили глиняні вироби за сюжетами з життя і творчості О. Пушкіна (Високохудожні..., 1936, с. 1).

Основною відмінністю артілі «Червоний гончар» від «Художнього кераміка» було те, що засновувалася вона як артіль інвалідів. Такий статус давав низку переваг як для підприємства

(пільги зі сплати податків), так і для гончарів (скорочений робочий день, збільшена тривалість відпустки, можливість працювати вдома). Станом на 1937 р. серед 55 штатних працівників лише 14 (з необхідних 41) були інвалідами, що свідчить про небажання керівництва підприємства переходити на статут звичайної промислової артілі і приховування реальної ситуації з кадрами (Веселов, 1937, с. 4).

Про виробничу діяльність в артілі за керівництва Р. Линника відомо, що «...не поширюють, а згортають виробництво – ліквідують м.будищанську філію, не організували виконання промфінплану, а навпаки: за I квартал недовиконано на 17,2 проц., за II квартал недовиконано на 22,2 проц. Зокрема, з виробничими витратами так: асигновано на півріччя – 41300 крб., а витрачено лише 26204 крб. У загальній сумі витрат на адміністративно-керівний апарат посідає місце в кількості 25 проц.» (Веселов, 1937, с. 4).

Упродовж декількох місяців 1938 р. головою артілі був М. Доленко. Йому певним чином вдалося покращити стан справ на підприємстві: впровадили новий спосіб покриття посуду поливою без використання свинцю, регулярно висвітлювали життя артілі у стінгазеті, працювали гуртки з вивчення Конституції УРСР і виборчого закону та музичний. До першотравневих свят було премійовано кращих робітників (Филенко, 1938, с. 1).

З осені 1938 р. артіль «Червоний гончар» очолював Т. Демченко – випускник Опішнянської школи майстрів художньої кераміки. Разом зі своїм колегою з навчання Н. Линником вони впровадили низку новаторських рішень: спробували випалювати вироби один раз, а не двічі, заощадивши при цьому 2000 крб/місяць, та використали досвід артілі «Художній керамік» з покриття посуду фритою (Різник, 1938, с. 1). Т. Демченко пригадував, що «...в артілі «Червоний гончар», де працювало понад 100 робітників, робили господарчий посуд, а після освоїли художню майоліку, також виробляли в артілі вироби з лозоплетіння, були парикмахерські, виробничий план по валу в цінах 1932 р. був більше 250 000 крб, була автомашинка з нарядом бензину 200 літрів на місяць, 11 коней, 5 га землі, підприємство по нарядах нічим не забезпечувалося: матеріали поливи-свинець, паливо, фарбники купляли

в порядку самозаготовки. Однак виробничий план завжди виконувався, а виробничі втрати були пів процента» (Демченко, арк. 44). З цього ж джерела відомо, що артіль «Червоний гончар», перебуваючи на госпрозрахунку, завжди зберігала кошти в банку, а прибутки від виробництва наприкінці року розподіляли між робітниками. Окрім того, артіль мала підсобне господарство, де вирощували фураж для коней, сорго та деякі фрукти. Необхідні продукти харчування можна було придбати в торговій точці від Опішнянського сільпо, де також продавали одяг та взуття. Незважаючи на важкі тогочасні умови, артіль, як і плани, зростала, постійно збільшуючи випуск асортименту. Було збудовано горно, цех, баню, зроблено капремонт червоного кутка та контори, висаджено тополі (Демченко, арк. 44).

Станом на 1940 р. 152 працівники обох гончарних артілей стали членами Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву. Функціонували гуртки ГСО (готових до санітарної оборони), ППХО (протиповітряної хімічної оборони) та група самозахисту. На їх базі було підготовлено 120 осіб ППХО та 152 – ГСО. Проводили заняття з реагування на повітряну тривогу та пожежну небезпеку (Різник, 1940, с. 2).

У 1941 р. артілі «Художній керамік» та «Червоний гончар» продовжували вести між собою соцзмагання і в першому кварталі перевиконали встановлені плани (Демченко, 1941, с. 2). Проте у зв'язку з війною, яка розпочалася 22 червня 1941 р., багато опішнянських гончарів залишили свою справу, оскільки їх було мобілізовано до лав радянської армії. Мистецтвознавиця Є. Дмитрієва зазначила, що артільне гончарне виробництво в період окупації Опішні німцями (06.10.1941–19.09.1943 рр.) зупинилося (Дмитрієва, 1952, с. 28). Історик В. Ревегук зауважив, що 1941 р. перед відступом радянські війська зруйнували приміщення артілі «Художній керамік», а місцеві жителі закінчили руйнацію підприємства: розібрали верстати і повиймали шибки з вікон. Проте німці вирішили відновити роботу артілі й призначили директором Л. Гладиревського, який упродовж короткого часу зумів відремонтувати і запустити виробництво (Ревегук, 2010, с. 56). Роботу артілі «Художній керамік» було відновлено в грудні 1941 р. Працівники підприємства не лише виготовляли

простий і мальований посуд, але й навчали молодь гончарної майстерності.

У перші повоєнні роки ситуація в опішнянських артілях була важкою. Однією з найбільших проблем стала колосальна втрата людських ресурсів. У «Художньому кераміку» не було освітлення, виробничі приміщення вимагали негайного ремонту. Проте 1946 р. на 480 м² виробничої площі вже працювали 86 осіб (згідно зі спогадами Т. Демченка, 106 осіб), які виконали виробничий план на 111,5%. Упродовж 1946–1947 рр. на підприємстві було лише 2 автомобілі: трофейний німецький, вантажопідйомність якого становила 2 тонни, та півторатонний ГАЗ. У зв'язку з цим склади були переповнені продукцією, що призводило до погіршення фінансового становища артілі. Станом на 01.01.1946 р. заборгованість із заробітної плати становила 39 611 крб (Максимович, 1967, арк. 16). Історик А. Черевань, згідно з даними архіву Полтавського обкому КП України за 1950 р., зазначив, що 1949 р. артіль досягла підвищення продуктивності праці на 18% порівняно з 1948 р., річний план випуску продукції виконала на 104% і достроково завершила четверту, післявоєнну п'ятирічку (Черевань, 1967, арк. 38).

Артіль «Червоний гончар» теж поступово нарощувала темпи виробництва, незважаючи на те, що була менше забезпечена приміщеннями, обладнанням та транспортом. У 1950 р. там уже працювали 45 осіб (для порівняння: у 1944 р. – 20), які виконали виробничий план на 100,2% (Максимович, 1967, арк. 18).

На межі 1940–1950-х рр. в організації виробництва прослідковувалася низка нововведень: процес переробки глиняної маси було майже повністю механізовано, добувати глину почали відкритим способом у кар'єрах бульдозерами, здійснили електрифікацію гончарних кругів, побудували нові горни (Клименко, 2016, с. 175).

Розгорнувши соціалістичне змагання, артіль «Художній керамік» 1951 р. виконала річний виробничий план за 9 місяців. Незважаючи на неодноразове зниження цін на промислову продукцію, артіль досягла значних прибутків, вагому частину яких використали для реконструкції підприємства. Того ж 1951 р. артіль отримала 190 400 крб прибутку, замість 95 000 крб за планом (Максимович, 1967, арк. 20).

Упродовж 1950-х рр. артіль «Художній керамік» щорічно перевиконувала виробничі плани з валової продукції, за винятком 1956 р., коли

план було виконано на 97,8%. Виробничі плани виконували, незважаючи на те, що робітники працювали по 5–10 і більше днів на місяць у колгоспах та в підсобному господарстві. Зі спогадів Т. Демченка відомо, що впродовж 1950-х рр. було проведено електроосвітлення у всіх виробничих приміщеннях (1956), збудовано електропідстанцію (1957). На виробництві працювали більше сотні електродвигунів. Проведено трубопровідну теплову подачу від горнів у виробничі цехи (1956–1959), механізовано гончарні верстати (1954–1960) (Демченко, 1976, арк. 61–62).

Артіль «Червоний гончар» упродовж 1950-х рр. також продовжувала зростати й зміцнюватися. У 1953 р. там працювали вже 70 осіб, із яких 58 були членами артілі. Виробничий план було виконано на 89,1%. Оскільки інвалідів там лишилося мало, у 1956 р. підприємство перетворилося на звичайну промислову артіль. Було розширено виробничу площу, між робітниками все більшої актуальності набувало соціалістичне змагання. Передовиками виробництва були І. Дацінька, Ф. Хлонь, Н. Шулик, Я. Багрій, С. Коломієць, А. Канівець (Максимович, 1967, арк. 21).

Попри тяжке становище в повоєнні роки, гончарі продовжували вдосконалювати власну майстерність та популяризувати опішнянську кераміку в Радянському Союзі й далеко за його межами. Улітку 1946 р. М. Діденко, М. Назарчук, О. Селюченко, Г. Пошивайло, Т. Демченко та інші працівники підприємства взяли участь у Республіканському конкурсі дитячої іграшки, що проводився Міністерством культури УРСР. Роботи членів артілі були високо поціновані журі та відзначені другою колективною премією в розмірі 10 000 крб (Демченко, арк. 60). Упродовж 1950-х рр. вироби гончарів експонувалися у Львові (1950), Сімферополі (1959), Варшаві (Польща, 1956), Марселі (Франція, 1957–1958), Софії (Болгарія, 1958), Брюсселі (Бельгія, 1958). Творчі майстри артілі «Художній керамік» у 1960 р. взяли участь у Декаді української літератури та мистецтва (Москва, Росія). Мистецтвознавці та журналісти відзначали надзвичайну якість творів опішнян, майстерність їх виконання та унікальність мальовки (Демченко, 1976, арк. 65).

Висновки. Таким чином, політика радянської влади була спрямована на знищення кустарного

виробництва, у тому числі і гончарства. Вона стала підґрунтям для утворення промислових артільей, які примусово об'єднували в колективи гончарів-одноосібників. Хоча цей процес негативно впливав на економічне становище майстрів, проте допоміг зберегти опішнянське гончарство від занепаду й повного зникнення (приміром, у тих селах –Лазьки, Хижняківка, Міські Млини на Полтавщині, де артілі не були створені, гончарство як промисел відійшло в небуття). Зі створенням артілі «Художній керамік» розпочався

новий період в історії опішнянського гончарства. Відбулася механізація виробництва, змінювався асортимент, розширився ареал збуту готової продукції, активізувалася участь у виставках у другій половині 1930-х рр. З приходом до влади М. Хрущова все артільне виробництво було передане у власність держави. Три гончарних підприємства селища були об'єднані в Опішнянський завод художніх виробів «Художній керамік», з діяльністю якого пов'язана нова віха в історії опішнянського гончарства.

Список використаних джерел:

1. Веселов Г. (1937). Линник проти кооперування інвалідів. *Сталінським шляхом*. № 117–118. С. 4.
2. Високохудожні гончарські вироби для пушкінської виставки (1937). *Сталінським шляхом*. № 22. С. 1.
3. Гавриленко Г. (1926). Опішнянські гончарі. *Всесвіт*. № 18. С. 22–23.
4. Демченко Т. (1976). Книга спогадів. Національний архів українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства. Ф. 4. Оп. 1. Од. зб. 1. 76 арк.
5. Демченко Т. (1941). Напередодні виборів. *Сталінським шляхом*. № 47. С. 2.
6. Демченко Т. Спогади. Національний архів українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 425. 135 арк.
7. Дмитрієва Є. (1952). Мистецтво Опішні. Київ: Видавництво Академії архітектури Української РСР. 34 с.
8. Дніпровський Л. (1936). В широкі простори. *Сталінським шляхом*. № 67. С. 2.
9. Клименко О. (2016). Гончарство Опішного ХХ століття: артілі, заводи, домашнє виробництво. *Народні художні промисли України: історія, сьогодення, перспективи: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 листопада 2015 р.)*. Київ. С. 170–181.
10. Лук'яненко О. (2019). «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років. Полтава: Видавництво «Сімон». 658 с.
11. Людтке А. (2010). История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. 271 с.
12. Максимович Г. (1967). Історія опішнянського заводу «Художній керамік». Національний архів українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. 32 арк.
13. Метка Л. (2019). Гончарство Опішного в іменах його майстрів. Опішне: Українське Народознавство. 640 с.
14. Овчаренко Л. (2017). Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941). Опішне: Українське Народознавство. 1296 с.
15. Пошивайло О. (2010). Вершинне явище українського гончарства. Опішнянська мальована миска другої половини ХІХ – початку ХХ століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі). Опішне: Українське Народознавство. 640 с.
16. Ревежук В. (2010). Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945). Полтава: Дивосвіт. 292 с.
17. Різник Ф. (1940). Оборонна робота поставлена добре. *Сталінським шляхом*. № 76. С. 2.
18. Різник Ф. (1936). Поліпшили культурно-побутові умови. *Сталінським шляхом*. № 67. С. 3.
19. Різник Ф. (1938). У хорошого керівника – гарні й результати. *Сталінським шляхом*. № 158. С. 1.
20. Середа Я. (1935). Готуємось до виставки виробів українського народного мистецтва. *За суцільну колективізацію*. № 131. С. 2.
21. Татарінов І. (2010). Методологічні проблеми дослідження повсякденного життя працівників важкої промисловості Української РСР у перше повоєнне десятиліття. *Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (14–15 травня 2010 р.)*. Переяслав-Хмельницький. С. 167–169.
22. Хоменко Н. (2007). Студентство у навчальному процесі: повсякденний вимір (1950-60-ті рр.). *Український історичний збірник*. № 10. С. 214–228.
23. Филенко П. (1938). В день великого свята кращих премійовано. *Сталінським шляхом*. № 68. С. 1.
24. Черевань А. (1967). Історія селища Опішніа. Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 371. 41 арк.

References:

1. Veselov, H. (1937). Lynnyk proty kooperuvannya invalidiv [Lynnyk against cooperation of the disabled]. *Stalinskym shliakhom*. № 117–118. S. 4 [in Ukrainian].

2. Vysokokhudozhni honcharski vyroby dlia pushkinskoi vystavky [High-art ceramics for the Pushkin exhibition] (1937). *Stalinskym shliakhom*. № 22. S. 1 [in Ukrainian].
3. Havrylenko, H. (1926). Opishnianski honchari [Opishnya potters]. Kharkiv: Vsesvit. № 18. S. 22–23 [in Ukrainian].
4. Demchenko, T. Knyha spohadiv (1976) [Book of memories]. Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva Natsionalnoho muzeiu-zapovidnyka ukrainskoho honcharstva. F. 1. Op. 1. Od. zb. 1. 76 ark. [in Ukrainian].
5. Demchenko, T. (1941). Naperedodni vyboriv [On the eve of the elections]. *Stalinskym shliakhom*. № 47. S. 2 [in Ukrainian].
6. Demchenko T. Spohady [Memoirs]. Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva Natsionalnoho muzeiu-zapovidnyka ukrainskoho honcharstva. F. 1. Op. 3. Od. zb. 425. 135 ark. [in Ukrainian].
7. Dmitrieva, E. (1952). Mystetstvo Opishni [Art of Opishnya]. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii arkhitektury Ukrainkoi RSR. 34 s. [in Ukrainian].
8. Dniprovskiy, L. (1936). V shyroki prostory [In wide spaces]. *Stalinskym shliakhom*. № 67. S. 2 [in Ukrainian].
9. Klymenko, O. (2016). Honcharstvo Opishnoho XX stolittia: artili, zavody, domashnie vyrobnytstvo [Pottery of Opishne of the 20th century: arts, factories, home production]. *Narodni khudozhni promysly Ukrainy: istoriia, sohodennia, perspektyvy: Zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (20 lystopada 2015 r.)*. Kyiv. S. 170–181 [in Ukrainian].
10. Lukyanenko, O. (2019). «Naiblyzhchi druzi partii»: kolektyvy pedahohichnykh vyshiv Ukrainy v obrazakh shchodennia 1920-kh – pershoi polovyny 1960-kh rokiv [«The closest friends of the party»: collectives of pedagogical universities of Ukraine in everyday images of the 1920s – the first half of the 1960s]. Poltava: Vydavnytstvo «Simon». 658 s. [in Ukrainian].
11. Ludtke, A. (2010). Istoriya povsednevnosti v Germanii. Novyye podkhody k izucheniyu truda, voyny i vlasti [History of everyday life in Germany. New approaches to the study of labor, war and power]. Moskva: ROSSPEN. 271 s. [in Russian].
12. Maksymovych, H. (1967). Istoriia opishnianskoho zavodu «Khudozhnii keramik» [The history of the Opishnya plant «Art ceramics»]. Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva Natsionalnoho muzeiu-zapovidnyka ukrainskoho honcharstva. F. 4. Op. 2. Od. zb. 2. 32 ark. [in Ukrainian].
13. Metka, L. (2019). Honcharstvo Opishnoho v imenakh yoho maistriv [Opishnya potteries in the names of its masters]. *Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo*. 640 s. [in Ukrainian].
14. Ovcharenko, L. (2017). Honcharne shkilnytstvo yak vyznachalniy faktor tvorchoho rozvytku ukrainskoho tradytsiinoho honcharstva (1894–1941) [Pottery school as a determining factor in the creative development of Ukrainian traditional pottery (1894–1941)]. *Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo*. 1296 s. [in Ukrainian].
15. Poshyvailo, O. (2010). Vershyne yavyshe ukrainskoho honcharstva. Opishnianska malovana myska druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia (u zibranni Rosiiskoho etnografichnoho muzeiu v Sankt-Peterburzi) [The pinnacle phenomenon of Ukrainian pottery. Opishnya painted bowl of the second half of the 19th – early 20th century (in the collection of the Russian Ethnographic Museum in St. Petersburg)]. *Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo*. 640 s. [in Ukrainian].
16. Revehuk, V. (2010). Poltavshchyna v roky radiansko-nimetskoi viiny (1941–1945) [Poltava region during the Soviet-German war (1941–1945)]. Poltava: Dyvosvit. 292 s. [in Ukrainian].
17. Riznyk, F. (1940). Oboronna robota postavlena dobre [The defensive work is well done]. *Stalinskym shliakhom*. № 76. S. 2 [in Ukrainian].
18. Riznyk, F. (1936). Polipshyly kulturno-pobutovi umovy [Cultural and household conditions have improved]. *Stalinskym shliakhom*. № 67. S. 3 [in Ukrainian].
19. Riznyk, F. (1938). U khoroshoho kerivnyka – harni y rezultaty [A good manager has good results]. *Stalinskym shliakhom*. № 158. S. 1 [in Ukrainian].
20. Sereda, Ya. (1935). Hotuiemos do vystavky vyrobiv ukrainskoho narodnoho mystetstva [We are preparing for the exhibition of Ukrainian folk art products]. *Za sutsilnu kolektyvizatsiiu*. № 131. S. 2 [in Ukrainian].
21. Tatarinov, I. (2010). Metodolohichni problemy doslidzhennia povsiakdennoho zhyttia pratsivnykiv vazhkoj promyslovosti Ukrainkoi RSR u pershe poviennie desiatylittia [Methodological problems of researching the everyday life of heavy industry workers of the Ukrainian SSR in the first post-war decade]. *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: Materialy Vseukrainskoi naukovo konferentsii (14–15 travnia 2010 r.)*. Pereiaslav-Khmelnitskyi. S. 167–169.
22. Khomenko, N. (2007). Studenstvo u navchalnomu protsesi: povsiakdennyi vymir (1950–60-ti rp.) [Studentship in the educational process: everyday dimension (1950s–60s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 10. S. 214–228.
23. Fylenko, P. (1938). V den velykoho sviata krashchykh premiiovano [On the day of the big holiday the best ones are rewarded]. *Stalinskym shliakhom*. № 68. S. 1 [in Ukrainian].
24. Cherevan, A. (1967). Istoriia selyshcha Opishnia [History of Opishnia village]. Natsionalnyi muzei-zapovidnyk ukrainskoho honcharstva, Natsionalnyi arkhiv ukrainskoho honcharstva. F. 1. Op. 3. Od. zb. 371. 41 ark. [in Ukrainian].

Левченко Юрій Іванович,
*кандидат історичних наук (доктор філософії),
завідувач відділу інформаційно-бібліографічної роботи Наукової бібліотеки
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0001-6431-7275
hjcj@i.ua*

КУЛЬТУРНИЙ СПРОТИВ – СКЛАДНИК СУЧАСНОЇ ВІЙНИ: ОГЛЯД 2022 РОКУ

Стаття присвячена заходам культурних інституцій, які спрямовані на створення продуктів, що задовольняють культурні потреби українців в умовах повномасштабної російсько-української війни. Для телебачення та радіомовлення – це надання перевіреної інформації про події війни у форматі 24/7. У музиці – пісні, що підіймають настрій шляхом висміювання ворожої пропаганди та воєнних «досягнень» російської армії. Живопис – карикатури, які висміюють політично-воєнне керівництво держави-агресора, воєнні «успіхи» російських військ (знищення російської військової техніки в Чорнобаївці; затоплення крейсера «Москва»; звільнення острова «Зміїний» та ін.), реакцію росіян на війну в Україні, а також викривають воєнні злочини російських військових. Своєю чергою мурали та поштові марки, що присвячені героїчному захисту України та її героям. У театральному мистецтві – вистави про події сучасної війни. У музейній справі – виставки, створені зі знищеної на полі бою російської воєнної техніки та особистих речей російських солдатів. У видавничій справі – видання книг історико-мемуарного характеру про сучасні воєнні події. У бібліотечній справі – бібліографічні та інформаційні видання про події російсько-української війни. Освіта та наука – розрив співпраці з Російською Федерацією. Історія – переосмислення україно-російської/російсько-української історії на основі україноцентризму. Інтернет (YouTube^{UA}) – інформаційний (правдива інформація про війну і боротьба з фейками) та розважальний (висміювання держави-агресора) контент. Автор робить висновки, що основними культурними заходами, спрямованими на супротив російській воєнній агресії, є: допомога Збройним силам України та внутрішньо переміщеним особам; подання перевіреної інформації про події російсько-української війни; розрив відносин з Російською Федерацією у культурній сфері; відновлення діяльності культурних закладів в умовах війни; створення культурного продукту для підтримки військових та цивільного населення; психологічне розвантаження в умовах війни.

Ключові слова: російсько-українська війна, культура, телебачення, радіо, музика, живопис, театр, музейна справа, видавнича справа, бібліотечна справа, освіта, наука, історія, YouTube.

Levchenko Yuriy,
*PhD History,
Head of the Information and Bibliography partition
Scientific Library
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0001-6431-7275
hjcj@i.ua*

CULTURAL RESISTANCE IS A COMPONENT OF MODERN WAR: A 2022 OVERVIEW

The article is devoted to the activities of cultural institutions aimed at creating products that satisfy the cultural needs of Ukrainians in the conditions of the Russian-Ukrainian war. For television and radio broadcasting, it is the provision of verified information about the events of the war in a 24/7 format. The music includes songs that raise the mood by ridiculing enemy propaganda and the military «achievements» of the Russian army. Painting – caricatures that ridicule the political and military leadership of the aggressor state, the military «successes» of the Russian troops (the destruction of Russian military equipment in Chornobayivka; the sinking of the cruiser «Moskva», the liberation of the island «Zmiiny», etc.), the reaction of Russians to the war in Ukraine, and also expose the war crimes

of the Russian military. In turn, murals and postage stamps are dedicated to the heroic defense of Ukraine and its heroes. In theatrical art, there are performances about the events of the modern war. In the museum business, exhibitions are created from Russian military equipment destroyed on the battlefield and personal belongings of Russian soldiers. In the publishing business – publication of historical-memoir books about modern military events. In the library business – bibliographic and information publications about the events of the Russian-Ukrainian war. Education and science – a break in cooperation with the Russian Federation. History – reinterpretation of Ukrainian-Russian/Russian-Ukrainian history based on Ukrainocentrism. Internet (YouTubeUA) – informative (true information about the war and the fight against fakes) and entertaining (ridiculing the aggressor state) content. The author concludes that the main cultural measures aimed at resisting Russian military aggression are: assistance to the Armed Forces of Ukraine and internally displaced persons; submission of verified information about the events of the Russian-Ukrainian war; rupture of relations with the Russian Federation in the cultural sphere; restoration of the activities of cultural institutions in the conditions of war; creating a cultural product to support the military and civilian population; psychological relief in the conditions of war.

Key words: Russian-Ukrainian war, culture, television, radio, music, painting, theater, museum business, publishing business, library business, education, science, history, YouTube.

24 лютого 2022 року Російська Федерація розпочала повномасштабну війну проти України, прикриваючись терміном «спецоперація», нібито розпочата нею війна – це зовсім не війна, а щось зовсім інше. Одночасно були визначені завдання цієї «не війни», одним із яких була денацифікація України. Власне, денацифікація – це система заходів, які здійснювали країни антигітлерівської коаліції на території колишнього Третього рейху після Другої світової війни з метою викорінення ідеології націонал-соціалізму з усіх сфер німецького життя. Відповідно, постає питання: де ж Росія знайшла в Україні нацизм? Відповідь у її власній пропаганді, згідно з якою Україна є нацистською державою, адже з 2014 року владу в ній захопила «націоналістична хунта», яка взяла у заручники весь український народ. Разом із цим поширювались фейки, що українці та росіяни – один народ або що Україну створив Ленін. Це призвело до виправдання знищення української культури, що почалось із вторгненням російських військ, адже їхні пропагандисти все українське затаврували нацистським.

З початком повномасштабного вторгнення українські митці почали протистояти російській агресії, створюючи картини, карикатури, мурали, пісні, які стали емоційним відображенням колективного переживання страху війни та віри у перемогу України. Також з новою силою розпочалась інформаційна боротьба проти російської пропаганди та фейків. Це разом з опором Збройних сил України навалі агресора довело всьому світу, що ми не частина Росії, а окрема держава. Своєю чергою у суспільстві відбувся сплеск національної ідентичності, який проявився через пізнання історії,

мови та культури. Воєнні злочини російських «освободителів» довели, що ми зовсім не один народ, і навіть не братній... Тому не дивно, що війна ведеться і в площині культури, де «російський світ» прагне «врятувати» українців від нацизму, а ми боремось за свою самобутність та свободу.

У сучасних воєнних умовах більшість інформації про стан української культури розташовуються в мережі Інтернет. Тому перші публікації з'явилися у перші місяці війни та присвячувались руйнуванням культурних закладів та об'єктів культурної спадщини України (Кречетова, 2022; Пасіковська-Шнасс, 2022). Зокрема, у публікації О. Василевського та О. Литвиненка трапляється інформація, що Міністерство культури та інформаційної політики здійснює заходи щодо зменшення присутності російського культурного впливу в Україні (санкції проти російських культурних діячів, які підтримали війну; призупинення ввезення видавничої продукції з території Росії) (Валевський, 2022). Зважаючи на кількість представленої в Інтернеті інформації, де представлений культурний спротив російській агресії, ми тематично поділимо її на три групи. Перша – публікації про знаменитостей, що добровільно вступили до територіальної оборони та Збройних сил України для захисту країни, – Андрія Хливнюка, Тараса Тополю, Олега Михайлоту, Олега Сенцова, Дмитра Дікусара, Олександра Печорицю, Ахтема Сєйтаблаєва, Олексія Тритенка та інших (Ільків, 2022; Кобак, 2022; Тополя, 2022). Друга група – публікації про культурні заходи (благодійні концерти, вистави, ярмарки, аукціони) на підтримку військових та цивільних, постраждалих від повномасштабного вторгнення (Мосьондз, 2022; Назарова,

2022; Плахтій, 2022). Третя – публікації про війну як боротьбу російської та української культур. Наприклад, у публікації С. Палаша «Війна культур» здійснюється порівняння складників (картина навколишнього світу, ставлення до світу, соціальний тип, цінність життя, моральні заборони, мислення, сприйняття прогресу, сприйняття регресу, ставлення до влади) російської та української культур та робиться висновок, що ця війна є війною культур західної, української та традиційної російської. У цій війні Україна прагне зберегти свою незалежність і культуру, а Російська Федерація – повністю підпорядкувати собі Україну, без окремої або навіть відмінної від російської культури (Палаш, 2022). У публікації О. Зелінченко «Спротив на культурному фронті, який чинять українці, відчувають у всьому світі» перейменування назв вулиць та зміна пам'ятників визначено ментальним опором українців російській агресії (Зелінченко, 2022). Публікації О. Сагайдак та А. Френч ««Ця війна – війна культур»: як світ мистецтва виступає лідером ненасильницької боротьби проти окупації в Україні» і «Встановлення істини: культурний документальний спротив війні путіна» визначають чотири види культурного спротиву: 1) беззбройний (немілітарний) захист культурних об'єктів; 2) збір та фіксування інформації про руйнування і пограбування культурних пам'яток (документальний спротив); 3) заклик до міжнародного бойкоту російської культури (російських культурних продуктів, діячів культури, наближених до путіна); 4) удосконалення норм міжнародного права про захист культурних цінностей під час війни (Сагайдак, 2022а; Сагайдак, 2022б).

Однак, зважаючи на те, що вищезгадане є інтернет-публікаціями, які мають виключно інформаційний характер, робимо висновок, що поки тема українського культурного спротиву в російсько-українській війні не стала об'єктом для ґрунтового наукового дослідження.

Метою статті є розкриття культурної політики України та виокремлення заходів, які спрямовані на супротив російській агресії в умовах нового етапу російсько-української війни, що розпочався 24 лютого 2022 року. Для досягнення мети передбачене вирішення таких завдань: проаналізувати зміни культурної політики України, які відбулись з повномасштабним вторгненням; показати злам україно-російських

відносин у сфері культури; виявити культурні продукти, що спрямовані на воєнно-інформаційний супротив Російській Федерації.

Виклад матеріалу. *Телемарафон* «Єдині новини» діє з початку повномасштабного російського вторгнення в Україну з метою інформування населення про воєнну і політичну ситуацію у країні. З 25 лютого телеканали «UA: Перший», «Рада», «1+1», «ICTV», «Інтер», «Україна» та Суспільне проводять позмінну (по декілька годин) трансляцію, надаючи перевірену інформацію у форматі 24/7 для інформаційної безпеки України. У перші місяці війни він виконував такі функції, як: надання правдивої перевіреної інформації; інформаційний захист від російських фейків та пропаганди; заспокоєння населення. Відповідно, за пів року війни найбільш обговорюваними темами були війна, міжнародна політика та економіка України, які сумарно становили 80% ефірного часу (Єдині новини, 2022; Куляс, 2022). «Суспільне. Спротив» – міжрегіональний інформаційний марафон, що відбувається у буденні дні в ранковий та вечірній час на регіональних телеканалах Суспільного. Основні завдання марафону – інформувати, пояснювати, давати практичні поради, формувати нові уміння та навички, які потрібні для виживання під час війни (Як зараз живе вся Україна, 2022). Військове *телебачення* України – підрозділ Центральної телестудії Міністерства оборони України. Виробляє низку телевізійних проєктів, присвячених подіям російсько-української війни: «Воєнкор», «Під прицілом», «Воїн – це я», «#ЗАПОРЕБРИКОМ», «(Не) відомий фронт». Колектив телебачення – військові кореспонденти, які перебувають у «гарячих точках» та розповідають останні новини з життя української армії (Військове телебачення України, 2022а). Також варто виокремити інформаційну телепередачу «Антизомби» каналу «ICTV», яка викриває російську пропаганду та фейки щодо України, та гумористичні телепередачі «Байрактар news» і «Бункер» від Студії Квартал 95, у яких з іронією висвітлюються поточні воєнні події, а також сатирично висміюється напад Російської Федерації на нашу державу.

Робота *Українського радіо* спрямована на задоволення інформаційних потреб суспільства, висвітлення найважливіших подій

в Україні, всебічне і правдиве донесення громадсько-політичних та суспільно-економічних новин до слухача. З початком війни Українське радіо бере участь у трансляції об'єднаного марафону українських теле- і радіоканалів «Єдині новини» («Спеціальний ефір Українського радіо»). Крім того, щоденні зведення про хід повномасштабної війни Росії проти України та основні події на окупованих та деокупованих територіях коротко подає передача «День війни», а рубрика «Русській фейк іді на...» розвінчує російські фейки про війну (Українське радіо, 2022). «Армія FM» – державна військова радіостанція України для захисників Батьківщини, призначення якої – підтримувати українських воїнів інформаційно та підносити їхній бойовий дух (Армія FM, 2022). 19 травня 2022 р. радіостанція «Русское Радио Украина» офіційно перетворилась на «Радіо Байрактар» – «радіостанцію безпрецедентного українського спротиву. Це радіо для кожного українця, котрий воює, стоїть на блокпостах, лікує, рятує, готує, прибирає, вивозить, носить, гасить пожежі, співає, говорить, пише, молиться чи просто тихо вірить у ЗСУ та Україну». Гасло радіостанції – «музика української перемоги» (Радіо Байрактар, 2022). Також частина радіостанцій («Радіо Свобода», «Громадське радіо», «Вільне радіо» та ін.) мають інформаційну рубрику «Війна», у якій розкривають поточні події сучасної війни.

Музика – другий за потужністю пласт культурного спротиву російській військовій та інформаційній агресії. *Пісня* – найпоширеніший вид музики, який впливає на становлення національної свідомості через ідею або систему поглядів, закладених у пісні. Сучасні пісні культурного спротиву надихають, підіймають настрій, зміцнюють віру в перемогу і, головне, висміюють ворога, його пропаганду та фейки. Гімном сучасної війни став перший куплет пісні «Ой у лізу червона калина», який виконав 27 лютого на Софійській площі (м. Київ) фронтмен гурту «Бумбокс» Андрій Хливинок (Андрій Хливинок, 2022). Пісня стала символом української незламності, її переспівували у багатьох країнах (Грузія, Польща, Латвія, Литва, Естонія, Білорусь, Польща, Німеччина, Італія, Фінляндія, Малайзія, Індія, Південна Корея, Південна Африка, США, Канада, Бразилія), демонструючи підтримку України у війні

(Нашу Червону калину, 2022). Професійні виконавці інших країн переспівували її на власний манір, зокрема групи Pink Floyd (Велика Британія), TXT (Південна Корея), That's What She Sais (Кенія), виконавець Ладо Кучухидзе (Грузія), а музикант The Kiffness (Південна Африка) зробив ремікс. Пісня Тараса Боровока «Байрактар» стала першою воєнною піснею, що започаткувала висміювання ворога (Пісня про байрактар, 2022). І почалось: «Рускій воєнний корабель пішов би ти на хуй» гурту Botashe, «Чорнобаївка» виконавця Jalsomino, «Москаль не красій (Геть з України)» виконавиці Jerry Neil, «Нова біологічна пісня. Сіла птаха» виконавиці Лесі Нікітюк, «Джавеліне-Василіне» – Тарас Стадницький; «Без руки без ноги» – Джеральд Естрада та VIA «Байрактар»; «Україна переможе» виконавців Олександра Пономарьова, Михайла Хоми, Тараса Тополі, Євгена Кошового, Юрія Ткача і Павла Чорного, «Цей сон» – Леся Нікітюк і Степан Гіга; «Обана, Зашибись, Путіна На Вила – пародія Скрябін Коломийки» і «Джавелін – пародія Дежавю Артема Пивоварова» – виконавця Yarkiy; «Геть з України» – Сергія Лазанського, «Ванька-встанька» – Маші Кондратенко, «Жест доброї волі» – Максим Москаленко. Також варто згадати патріотичні пісні «Непереможна Україна» та «Ми з України», які об'єднали українських співаків різних поколінь, та музичний трек «Доброго вечора, ми з України» діджеїв PROBASS Δ HARDI (Тристан, 2022).

Важливу роль у культурному спротиві українських співаків зіграли *благодійні концерти* на підтримку України (27 березня – концерт-марафон «Save Ukraine – #StopWar» Варшава–Київ; 26 квітня – благодійний концерт «Слава Україні» у Варшаві; 29 травня – концерт-марафон «Save Ukraine – #StopWar» Берлін–Київ; 21 червня – благодійний телемарафон «Embrace Ukraine – #StrivingTogether» Амстердам; 14 липня – благодійний віртуальний концерт «World Unite for Ukraine»), під час яких артисти та політики європейських країн висловлювали свою підтримку Україні, а також відбувався збір коштів на розв'язання гуманітарних проблем, спричинених війною (Мосьондз, 2022). З квітня київський метрополітен став місцем проведення культурних заходів – першим став концерт гурту «Океан Ельзи» на станції «Золоті Ворота». Започаткуванню концертів

у метрополітені сприяв виступ соліста ірландського гурту U2 Боно на станції Хрещатик, що відбувся 8 травня. Надалі концерти українських співаків на станціях «Хрещатик» та «Майдан Незалежності» стали постійними. Від червня концерти провели гурт «Друга Ріка», Світлана Тарабарова, Верка Сердючка (Андрій Данилко), Ніно Катамадзе, Наталія Могилевська, гурт «Без обмежень», Ольга Полякова, Макс Барських, MONATIK (Дмитро Монатик), Тіна Кароль, Артем Пивоваров, а також відбувся концерт до Дня Незалежності України (Міроненко, 2022; Пашкевич, 2022).

З початком повномасштабної війни вітчизняні художники стали миттєво реагувати на військові події та українське сьогодення (Котубей, 2022). Міністерство культури та інформаційної політики України створило платформу «Ukraine war art collection» (Мистецтво під час війни), де у категорії «Візуальне мистецтво»: «ілюстрації» і «картини» архівуються художні твори сучасної війни (Категорія, 2022). *Карикатура* завжди була мистецькою інформаційною зброєю у війнах ХХ ст., і сучасна війна не стала винятком. Найбільш поширеною тематикою сучасної української карикатури є висміювання політично-військового керівництва держави-агресорки (Путін, Шойгу, Герасимов, Лавров, Гундяев, Лукашенко та інші). Наступною є сатира на російських військових та їхні військові «діяння» (мародерство та військові злочини). Третім видом карикатур є художні образи українських захисників (ЗСУ, територіальна оборона, добровольчі формування, історичні образи воїнів-захисників української державності (козаки)), які знищують ворога. Крім того, карикатури висміюють військові «успіхи» російських військ (знищення російської військової техніки та боєприпасів у Чорнобайвці; затоплення крейсера «Москва»; звільнення острова «Зміїний» та ін.); реакцію росіян на війну в Україні (Арт-флешмоб, 2022; Катаєва, 2022). *Мурал* – художній розпис стін будинків. Основна тематика сучасних муралів – війна, героїчний захист України, її герої. На сьогодні в Україні їх створено десятки, які присвячені символам українського спротиву агресору. Серед них у м. Києві: «Український військовий зашиває прапор України», «Свята Джewelіна», «Привид Києва», «Пес Патрон»; у м. Бориспіль – «Літак «Мрія»»; у м. Рівне – «Красавиця терпіти не буде» та «Сміливий народ сміливої країни»;

у м. Запоріжжя «Рускій військовий корабель...» та «Пес Патрон»; у м. Полтава – «Воїни та українка»; у м. Миколаїв – «Киця-захисниця». Муралі на підтримку загону спеціального призначення «Азов», що здійснював оборону «Азовстали», були створені у містах Київ («Незламні. АЗОВСТАЛЬ»), Дніпро («АЗОВСТАЛЬ»), Нововолинську («АЗОВСТАЛЬ») та Одесі («АЗОВСТАЛЬ») (Грубіна, 2022; Україна, 2022). Укрпошта випустила серію патріотичних конвертів та марок «Рускій військовий корабель, іди...!», «Рускій військовий корабель... Всьо!», «Мрія», «Доброго вечора, ми з України», поштовий блок «Вільні. Незламні. Непереможні», «Пес Патрон» (Купик, 2022; Оперативний тематичний план, 2022).

На початку повномасштабної війни частина театрів Заходу і Центру України стали місцем прихистку для тимчасових переселенців (Львівський драматичний театр імені Леся Курбаса, Львівський театр ляльок, а також театри Івано-Франківська, Луцька, Рівного, Черкас, Житомира та ін. міст) та займались волонтерською діяльністю (Львівський національний театр імені Марії Заньковецької, Івано-Франківський національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка, театр «Гармидер» (м. Луцьк), Рівненський обласний академічний український музично-драматичний театр, Полтавський академічний обласний український музично-драматичний театр імені Миколи Гоголя, Запорізький обласний театр імені Володимира Магара та ін.) (Андрійчук, 2022). З квітня розпочалось відновлення роботи театрів, а також здійснення виїзних благодійних вистав для військових і тимчасових переселенців (Харківський академічний театр музичної комедії, Житомирський академічний музично-драматичний театр імені Івана Кочерги, Черкаський академічний обласний український музично-драматичний театр імені Тараса Шевченка та ін.) (Заклади культури, 2022). Одночасно театральні колективи почали працювати над створенням вистав про події сучасної війни. Так, з'явилися: «Ответка» Закарпатського обласного музично-драматичного театру імені братів Шерегіїв (20 квітня), «Блокпост» Київського національного театру імені Лесі Українки (6 травня), «Маріупольська драма» Донецького академічного обласного драматичного театру (16 вересня), «Всупереч» Дніпровського академічного театру драми

та комедії (15 жовтня) (Вауліна, 2022; Всупереч, 2022; Театр, 2022). З початком повномасштабної війни Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки та Одеський обласний академічний драматичний театр були перейменовані – позбувшись зі своїх назв слово «російський» (Зварич, 2022; Кравченко, 2022).

Відступ російських військ з північно-східних областей (Київської, Чернігівської, Сумської) сприяв активізації *музейної діяльності* зі збору артефактів російської агресії та відкриття музейних виставок, присвячених сучасній війні. Так, 8 травня у Національному музеї історії України у Другій світовій війні відкрилась виставка «Україна. Розп'яття», 18 травня – виставка «Життя проти війни» (Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Т. Легоцького), 19 серпня – виставка «Життя переможе смерть» (Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кириченка) та інші (Нові виставки, 2022; У Києві, 2022; Чалий, 2022). Варто виокремити інтерактивну виставку «Знешкодження», відкриту в Центрі сучасного мистецтва JUMP м. Полтава. Її експонати хоч і мають вигляд зброї агресора, однак їх представлення має символічне трактування: ракета Х-22 здувається від голосного звуку, моделі російських танків з воску та цукру – тануть під дією світла, протитанкова міна – перетворюється на хліб (Рудь, 2022). Символічне значення мають виставки знищеної збройними силами України на полі бою російської техніки, які відбулись у містах Київ (Михайлівська площа), Полтава (площа перед театром ім. М. Гоголя), Одеса (меморіал героїчної оборони Одеси 411-ї берегової батареї), Львів (площа Ринок), Чернівці (Соборна площа) та інші (В Одесі, 2022; Дим, 2022; Зозуля, 2022; Орлова, 2022; У Львові, 2022). Найбільшою такою виставкою став «парад» знищеної бронетехніки «другої армії світу» у столиці на Хрещатику, присвячений Дню Незалежності, яка включала понад 80 експонатів – танки, бронемашини, самохідні артилерійські установки, ракетно-зенітні комплекси тощо (Галка, 2022). Також зараз поширена ідея створити музей російсько-української війни у закритому посольстві Російської Федерації у Києві (Саф'янюк, 2022).

Інформаційний захист від російської пропаганди став пріоритетом для *видавничої галузі* України. Так, 6 березня Державний комітет

України з телебачення та радіомовлення у зв'язку з відкритою та широкомасштабною військовою агресією Російської Федерації проти України видав наказ № 9 про заборону ввезення будь-якої видавничої продукції держави-агресора (Наказ Держкомтелерадіо, 2022). 19 червня Верховна Рада України (ВРУ) ухвалила законопроект № 7459, яким забороняється імпорт видавничої продукції з Росії та Білорусії, а також видання і продаж книг авторів – громадян РФ. Також ВРУ підтримала законопроект № 6287 «Про стимулювання розвитку українського книговидання і книгорозповсюдження», який має сприяти виданню книг українською мовою та перекладам українською творів світової літератури (Верховна Рада України, 2022). Станом на жовтень від початку війни в Україні видали 5 тис. 544 книжок та брошур загальним тиражем у 4341 тис. примірників (Котубей, 2022). За даними культурно-видавничого проекту «Читомо», більшість із них становлять книжки для дітей та підлітків, документальні (нон-фікшн) та книжки про сучасну війну (Дукач, 2022). Наприклад, видавництвом «Фоліо» вже видані книги про сучасні воєнні події: Д. Бура, Є. Подобна «Лютий 2022. Свідчення про перші дні вторгнення»; Є. Шишацький «Мандрівка до потойбіччя. Маріуполь»; О. Красовицький (упорядник) «Місяць війни (Другий, Третій, Четвертий, П'ятий). Хроніка подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського» (Книжки серія, 2022). Своєю чергою видавництво «Наш Формат» здійснює видання мілітарної літератури для військових з тактичної медичної підготовки – «Блокнот командира міномета», Ларсен К. «Тактика легкої піхоти для малих підрозділів», «Невідкладна військова хірургія», «Охорона психічного здоров'я в умовах війни» та інші (Книжки для українського військового, 2022).

В умовах сучасної війни інформаційна функція *бібліотек* набула великого значення. Це підтверджують «Рекомендації Міністерства культури та інформаційної політики щодо актуалізації бібліотечних фондів», у яких рекомендується списати російські книги (що потрапили до бібліотек з 2014 року), які пропагують війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України; містять виправдання або заперечення

російської збройної агресії проти України; героїзують осіб, що здійснювали збройну агресію Російської Федерації проти України. Ці книги представлені у переліках «книжкових видань» (301 назва), «видавничої продукції держави-агресора» (350 назв) та «авторів, що становлять загрозу національній безпеці» (210 осіб) (Рекомендації Міністерства культури, 2022). Також у квітні було створено Раду з питань розвитку бібліотечної сфери, яка займатиметься питаннями функціонування бібліотек під час війни. Її основне завдання – виробити механізм вилучення з бібліотек радянських і російських книг та заміну їх на українські та україномовні видання (МКПІ, 2022). У перші дні повномасштабної війни частина бібліотек здійснювала інформування біженців і внутрішньо переміщених осіб із зони бойових дій (Лагута, 2022; Oksana, 2022). Просвітня діяльність бібліотек представлена бібліографічними виданнями, що подають інформацію про події російсько-української війни. Наприклад, Національна історична бібліотека України підготувала серію бібліографічних списків «Міста і села України. Втрати воєнного часу», присвячені Сумській, Київській, Чернігівській і Харківській областям; Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого – добірку інформації про становище культури за сучасної війни «КультФронт»; Харківська обласна бібліотека підготувала три випуски бібліографічного путівника «Хроніка незламного Харкова»; Наукова бібліотека ім. М.М. Максимовича – рекомендаційні списки літератури: «Путінізм» та його складники», «Міжнародні санкції як опір агресії проти України. 2012–2022», «Мурал-арт проти війни» та хроніку «100 днів російсько-української війни» тощо (Бібліографічні видання, 2022; Видання Національної історичної бібліотеки, 2022; Війна за незалежність, 2022; КультФронт, 2022).

З перших днів війни школи Центру та Заходу України стали місцем прихистку для переселенців із зони бойових дій (Моргун, 2022; РVT.UA, 2022). Водночас педагоги та освітяни почали здійснювати волонтерську діяльність для українських захисників (приготування їжі, плетіння маскувальних сіток та маскувальних костюмів, збір коштів на підтримку ЗСУ та ін.) та підтримку внутрішньо переміщених осіб (забезпечення їжею, ліками, одягом) (Освітяни

Львівщини, 2022; Учителі, які вибрали другий фронт, 2022). З 14 березня в областях, що не зазнали бойових дій, поступово відновилось навчання у школах і закладах професійно-технічної та вищої освіти у дистанційному та змішаному форматах (Сергій Шкарлет, 2022). 24 березня і 9 квітня Кабінет Міністрів України денонсував Угоди в галузі освіти та науки з Російською Федерацією та Білорусією щодо взаємного визнання документів про освіту, а також відносин і співпраці (Кабінет Міністрів України, 2022а; Кабінет Міністрів України, 2022б). 16 вересня Уряд ухвалив Постанову № 1033 «Про вихід з Угоди про співробітництво в галузі освіти», що забезпечила припинення для України дії Угод, серед сторін якої є уряди країни-агресора – Російської Федерації та її союзника Республіки Білорусь (Постанова Кабінету Міністрів України, 2022). Також у березні при Міністерстві освіти і науки України було створено Секторальну робочу групу «Освіта і наука» для міжнародної підтримки української освіти в умовах війни (Секторальна робоча група, 2022).

У зв'язку з повномасштабною війною Російської Федерації проти України у серпні Міністерство освіти і науки України оновило зміст навчальних програм для загальноосвітніх шкіл. З переліку рекомендованих для використання в освітньому процесі вилучено програми: «Література (російська та зарубіжна)», «Російська мова» для 5–9 та 10–11 класів, «Російська мова та література (інтегрований курс)» для 10–11 класів. Зміст навчальних програм «Захист України», «Основи здоров'я», «Основи правознавства» та «Географія» доповнено інформацією про сучасну російсько-українську війну. Суттєвих змін зазнали програми з предметів «Зарубіжна література» (вилучено вивчення творів російських та білоруських авторів, однак залишаються твори письменників, які писали російською мовою, але життя та творчість яких були пов'язані з Україною, – М. Гоголя, В. Короленка, М. Булгакова, А. Кузнецова, Ільфа і Петрова), «Історія України» та «Всесвітня історія» (передбачено розширення просторових контекстів української історії через здійснення аналогій та порівнянь зі світовою історією; запроваджено окремий навчальний блок для повного розгляду російсько-української війни з 2014 року; акцентується вивчення

історії ХХ століття не лише в контексті насильства, завданого українцям, а й опору йому) (Оновлено зміст, 2022). Попри війну, продовжується розвиватись, оновлюватись і вдосконалюватись система професійно-технічної освіти. Для цього були внесені зміни до українського законодавства, які забезпечать фахову підготовку фахівців робітничих професій під час воєнного стану, адже після перемоги саме вони залучатимуться до відбудови та розвитку України (Шумлік, 2022).

У березні Національна академія наук України розірвала угоди про науково-технічне співробітництво з Російською академією наук та науковими установами держави-агресора, а також українські вчені, що були іноземними членами в академіях наук Російської Федерації та Республіці Білорусь, подали колективну заяву про припинення свого членства та вихід із їх складів. У червні НАН України виключила зі свого складу іноземних членів НАН України російських і білоруських науковців, які підтримали воєнну агресію Росії (Загальні збори НАН України, 2022; Засідання Президії, 2022). 19 червня Верховна Рада України прийняла Закон № 2299-IX «Про припинення дії Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про науково-технічне співробітництво», згідно з яким українські науковці припинили будь-яку співпрацю з країною-агресором (Про припинення дії Угоди, 2022). Значна частина науковців надають допомогу Збройним силам України через: благодійні перерахування коштів, передачу армії медичної й технічної допомоги, розробку нових військових та медичних технологій (Допомога учених, 2022; Наука та бізнес, 2022).

З перших днів російського повномасштабного вторгнення зріс інтерес до вітчизняної історії. Насамперед це викликано спростуванням історико-пропагандистських заяв політичної верхівки Російської Федерації про історію України: Ленін створив Україну; росіяни та українці – один народ; Україна – окраїна Росії; Донбас, Новоросія, Крим – споконвічні російські території; теперішня українська влада нелегітимна та є неонацистською і т. п. (Волошин, 2022; Куля, 2022; Шепет, 2022). Водночас зріс інтерес до воєнної історичної тематики, яка спростовувала міф про непереможність російської армії та відповіла на питання:

скільки всього було російсько-українських війн; коли почалось російсько-українське протистояння; які війни прогнала Росія (Московія, Московське царство, Російська імперія, СРСР) тощо (Військове телебачення України, 2022б; Курфюст, 2022).

Відкрита війна Росії проти України призвела до ґрунтовного переосмислення і перегляду в історичній науці україно-російської/російсько-української історії на основі україноцентризму, без імперських, радянських та сучасних російських історіографічних настанов. З цієї позиції питання української державності та нації зазнають нового осмислення та розкриття в періоди Русі, Литовсько-руської доби, Речі Посполитої, Гетьманщини, Російської та Австрійської імперій і навіть Радянського Союзу. При цьому значна увага приділяється ролі українського чинника у становленні та розвитку держав Сходу Європи (в тому числі держави-агресорки) від Середньовіччя до Новітньої історії (Лисенко, 2022; Огнев'юк, 2022; Смолій, 2022).

З 24 лютого 2022 року складник інформаційного спротиву – «палити вату» в коментарях став національною традицією. Оскільки мережа Інтернет є глобальною, а матеріалів українського культурного спротиву вистачить на повноцінне монографічне дослідження, тому для прикладу розглянемо один із його сегментів – відеохостинг *YouTube*^{UA}. З початком повномасштабного вторгнення у *YouTube*^{UA} українці надавали перевагу новинним каналам, які розповідали виключно про війну. По-перше, канали телевізійних каналів телемарафону «Єдині новини» і традиційні новинні канали («Ukrainet», «Телебачення Торонто»). По-друге, канали українських воєнних організацій «Генеральний штаб ЗСУ», «АрміяInform», «Військове телебачення України», у яких подається оперативна інформація щодо російського вторгнення. По-третє, блоги військово-політичних аналітиків Олексія Арестовича («Alexey Arestovych»), Олега Жданова («Олег Жданов»), Юрія Бутусова («Бутусов Плюс») (АрміяInform, 2022; Бутусов Плюс, 2022; Військове телебачення України, 2022а; Генеральний штаб ЗСУ, 2022; Олег Жданов, 2022; Телебачення Торонто, 2022; Alexey Arestovych, 2022; Ukrainer, 2022).

Від 24 лютого українські ютубери сфокусувалися на темі війни та почали створювати контент,

який висміює ворога (Чоткий Паца, 2022; Юрий Великий, 2022; Samokhvalov, 2022; Slidan, 2022; Sternenko, 2022). Як не дивно, війна сприяла появі нових каналів, присвячених мемам війни та викриттю російських пропагандистських фейків («Рускій воєний корабль, ІДІ НАХ*Й!», «ПАЛЯНИЦЯ», «Український Бендера»), а також інформаційних каналів про події сучасної війни («Ukrainian Witness») (Паляниця, 2022; Рускій воєний корабль, 2022; Український Бендера, 2022; Ukrainian Witness, 2022). Варто додати, що частина українських блогерів, яка створювала свій контент російською, перейшла на державну мову.

Отже, сучасна війна є протистоянням російської імперської та українською демократичної культур. Сьогодні ми боремося за власне існування, збереження національної ідентичності та духовних цінностей. З початком повномасштабної війни ми довели всьому світу, що Україна не частина Росії, а окрема держава зі своєю багатовіковою історією та культурою. Українці дистанціювались від російської культури не лише тому, що вона культура держави-агресора, а насамперед тому, що вона виправдовує цю війну. Національна культура стала одним зі стовпів спротиву агресору та водночас морально-психологічною допомогою для українців в адаптації до війни. Українські митці воюють на «культурному фронті» і в кожного із них своя зброя – пісні, малюнки, мурали, жарти. Своєю чергою працівники всіх галузей культури забезпечують діяльність своїх закладів – театрів, музеїв, бібліотек, видавництва, а також закладів освіти та науки. Сьогодні культурний спротив російській агресії

набуває максимального прояву, адже кожен митець та діяч культурної сфери прагне зробити свій внесок у наближення перемоги. Тому надання перевіреної інформації про події війни у форматі 24/7 (телебачення та радіомовлення); пісні, що підіймають настрій шляхом висміювання ворожої пропаганди та воєнних «досягнень» російської армії; карикатури, які висміюють політично-воєнне керівництво держави-агресора, воєнні «успіхи» російських військ (знищення російської військової техніки в Чорнобаївці; затоплення крейсера «Москва»; звільнення острова «Зміїний» та ін.); мурали та поштові марки, присвячені героїчному захисту України та її героям; театральні вистави про події сучасної війни; музейні виставки, створені зі знищеної російської воєнної техніки та особистих речей російських солдатів; видання книг історико-мемуарного характеру про сучасні воєнні події; бібліографічні видання про події війни; інформаційний (перевірена інформація про війну і боротьба з фейками) та розважальний (висміювання держави-агресора) YouTube-контент – це все культурні продукти, спрямовані на спротив агресору. Основними заходами культурного спротиву є: допомога Збройним силам України та внутрішньо переміщеним особам; подання перевіреної та правдивої інформації про хід подій російсько-української війни; розрив відносин з Російською Федерацією у культурній сфері (наука, освіта); відновлення діяльності культурних закладів в умовах війни; створення культурного продукту для підтримки військових та цивільного населення; переосмислення україно-російської історії; психологічне розвантаження в умовах війни.

Список використаних джерел:

1. Андрій Хливнюк. (2022). Ой у лузі червона калина. URL: <https://www.instagram.com/p/Cae5TydPAxh/>
2. Андрійчук Т. (2022). Як театри і музеї волонтерять під час війни. URL: <https://ukrainer.net/volonterstvo-kulturnykh-zakladiv/>
3. Армія FM. (2022). URL: <https://www.armyfm.com.ua/>
4. АрміяInform. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@ArmyInform>
5. Арт-флешмоб. Війна в Україні. (2022). URL: <http://www.golos.com.ua/art>
6. Бібліографічні видання. 2022. (2022). URL: <http://library.kharkov.ua/source/biblio/>
7. Бутусов Плюс. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@ButusovPlus/about>
8. В Одесі відкрили виставку знищеної російської військової техніки. (2022). URL: <https://omr.gov.ua/ua/news/229482/>
9. Валевський О. Л., Литвиненко О. М. (2022). Ситуація у сфері культури: виклики та події. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/kultura_vikliki.pdf
10. Вауліна Ф. (2022). У Києві представили перший театральний проект про події дня початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну. URL: <https://zn.ua/ukr/CULTURE/u-kijevi-predstavili-pershij-teatralnij-projekt-pro-podiji-dnja-pochatku-povnomasshtabnoho-vtorhnennja-rosiji-v-ukrajinu.html>

11. *Верховна Рада України* 19 червня на пленарному засіданні прийняла низку законів, законопроектів і постанов. (2022). URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/224108.html>
12. Видання Національної історичної бібліотеки України у 2022 році. (2022). URL: <https://nibu.kyiv.ua/ourbooks/2022/>
13. Війна за незалежність України рекомендаційні списки літератури. (2022). URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/vystavka/rsp_viyuna.php3
14. Військове телебачення України. (2022a). URL: <https://www.youtube.com/@ctrstvua>
15. Військове телебачення України. Скільки триває російсько-українська війна. (2022b). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fftOLiQ94HU>
16. Волошин Н. (2022). Наративи російської пропаганди за пів року до війни з Україною. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/02/naratyvy-rosijskoji-propagandy-za-piv-roku-do-vijny-z-ukrayinoyu/>
17. Всупереч. (2022). URL: <https://dramicom.dp.ua/afisha/vsuperech/>
18. Галка Н. (2022). «Парад» знищеної техніки на Хрещатику триватиме до 26 серпня – військова адміністрація. URL: <https://suspilne.media/274054-parad-znisenoj-tehniki-na-hreschatiku-trivatime-do-26-serpna-vijskova-administracia/>
19. Генеральний штаб ЗСУ. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@GeneralStaffUA>
20. Грубина А. (2022). Свята Джавеліна, Патрон та Азовсталь – патріотичні мурали, на які надихнула війна. URL: <https://vikna.tv/styl-zhyttya/podorozhi/muraly-vijny-dobirka-vulychnogo-mystecztva-na-pidtrymku-ukrayiny/>
21. Дим Н. (2022). Виставку знищеної техніки РФ відкрили в регіоні, який єдиний не постраждав від обстрілів. URL: <https://novynarnia.com/2022/09/05/buk-expo/>
22. Допомога учених НАН України Збройним Силам України. (2022). URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8906>
23. Дукач Ю. (2022). Книжки під час війни: видано 290 нових. Про що вони? URL: <https://texty.org.ua/articles/107579/knyzhky-pid-chas-vijny/>
24. Єдині новини. (2022). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8
25. Загальні збори НАН України прийняли рішення про виключення зі складу Академії окремих її членів. (2022). URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=9171>
26. Заклади культури проводять для військових та внутрішньо переміщених осіб вистави та концерти. (2022). URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/116878>
27. Засідання Президії НАН України 30 березня 2022 року. (2022). URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8890>
28. Зварич О. (2022). Ще один театр в Україні відмовився бути «російським». URL: <https://novynarnia.com/2022/06/04/shhe-odyn-teatr-v-ukrayini-vidmovyvsvya-buty-rosijskym/>
29. Зелінченко О. (2022). Спротив на культурному фронті, який чинять українці, відчувають у всьому світі – Володимир Тилішак. URL: <https://suspilne.media/251930-sprotiv-na-kulturnomu-fronti-akij-cinat-ukrainci-vidcuvaut-u-vsomu-sviti-volodimir-tilisak/>
30. Зозуля К., Гасенко В. (2022). У Полтаві презентували виставку знищеної російської техніки. URL: <https://suspilne.media/284707-u-poltavi-prezentuvali-vistavku-znisenoj-rosijskoj-tehniki/>
31. Льків Я. (2022). 37 митців, які захищають Україну. URL: <https://liroom.com.ua/news/ukrainian-cultural-figures-at-war/>
32. Кабінет Міністрів України Постанова від 24 березня 2022 р. № 355 Київ. Про денонсацію Угод в галузі освіти і науки Російської Федерації. (2022a). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355-2022-%D0%BF#Text>
33. Кабінет Міністрів України Постанова від 9 квітня 2022 р. № 417 Київ. Про денонсацію Угод в галузі освіти і науки з Республікою Білорусь. (2022b). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417-2022-%D0%BF#Text>
34. Катаєва М. (2022). 100 поглядів на війну: у столиці презентували виставку сучасної карикатури. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/71656/>
35. Категорія: Ілюстрації. (2022). URL: <https://war-art.mkip.gov.ua/?cat=10>
36. Книжки для українського військового. (2022). URL: <https://nashformat.ua/catalog/pidtrymaty-novi-proekty-seriya-knyzhky-dlya-ukrainskogo-vijska>
37. Книжки серія: воєнні щоденники. (2022). URL: https://folio.com.ua/books?by_series=34
38. Кобак Х. (2022). Вони змінили творчість на зброю: які відомі люди захищають Україну на фронті. URL: https://showbiz.24tv.ua/zirki-yaki-zaraz-voyuut-hto-zahishhaye-ukrayinu-zi-zbroyeu_n2177735
39. Котубей О. (2022). За рік кількість виданих в Україні книжок зменшилося на 26% - Книжкова палата. URL: <https://suspilne.media/293590-za-rik-kilkist-vidanih-v-ukraini-knizok-zmensilasa-na-26-knizkova-palata/>

40. Котубей О. (2022). Найзрозуміліший вид діалогу: війна в ілюстраціях українських художників. URL: <https://suspilne.media/227609-najzrozumilij-vid-dialogu-vijna-v-ilustraciah-ukrainskih-hudoznikiv/>
41. Кравченко О. (2022). Столичний театр Лесі Українки позбувся «російської драми». URL: https://lb.ua/culture/2022/07/19/523669_stolichnij_teatr_lesi_ukrainki.html
42. Кречетова Д. (2022). "Очевидно, це тільки початок": у Мінкульті розповіли про масштаби руйнувань культурних пам'яток. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/03/17/247854/>
43. КультФронт. (2022). URL: <https://nlu.org.ua/article.php?id=561>
44. Куля А. (2022). Як пропаганда РФ спотворює історію України на свою користь – інтерв'ю з істориком Палієм. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220722-yak-propaganda-rf-spotvoryuye-istoriyu-ukrayiny-na-svoyu-koryst-intervyu-z-istorykom-paliyem/>
45. Куляс І. (2022). Підсумки моніторингу телемарафону «Єдині новини» за пів року (березень – вересень 2022 року) Перша частина. URL: <https://detector.media/shchodenni-telenovini/article/203137/2022-09-26-pidsumky-monitoringu-telemarafonu-iedyni-novyny-za-piv-roku-berezen-veresen-2022-roku-persha-chastyna/>
46. Купик І. (2022). Поштові марки як креативна зброя. URL: <https://ukrainer.net/marky-zbroia/>
47. Курфюст Я. (2022). Історія програних Росією війн каже: не списуйте з рахунків Україну! URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/03/2/7135060/>
48. Лагута Л. (2022). Робота бібліотек Кам'янець-Подільської МЦСБ за для перемоги. URL: <https://oth.nlu.org.ua/?p=6018>
49. Лисенко О. Є. (2022). Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень: за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25 травня 2022 року. *Вісник Національної академії наук України*. № 7. С. 85–98.
50. Міроненко Т. (2022). Київське метро стало головним концертним майданчиком країни. Як «підземні» виступи Боно, Бренсона і Монатіка допомагають пермагати у креативній війні. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/kiivske-metro-stalo-golovnim-kontsertnim-maydanchikom-kraini-yak-pidzemni-vistupi-bono-brensona-i-monatika-dopomagayut-peremagati-u-kreativnij-vijni-08092022-8177>
51. МКІП: утворено Раду з питань розвитку бібліотечної сфери. (2022). URL: <https://mkip.gov.ua/news/7066.html>
52. Моргун І. (2022). У Тернопільській громаді навчальні заклади готові прихистити 900 переселенців. URL: <https://suspilne.media/216126-u-ternopilskij-gromadi-navcalni-zakladi-gotovi-prihistiti-900-pereselenciv/>
53. Мосьондз О. (2022). Відбувся другий благодійний телемарафон Save Ukraine - #StopWar з Києва та Берліна. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/30/vidbuvsya-drugyj-blagodijnyj-telemarafon-save-ukraine-stopwar-z-kyueva-ta-berlina/>
54. Назарова Є. (2022). Три історії запорізьких митців, які своїм мистецтвом допомагають ЗСУ. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mytci-dopomoga-armiyi/32110816.html>
55. Наказ Держкомтелерадіо від 06.03.2022 № 94 «Про припинення видавничої продукції з території держави-агресора». (2022). URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=182973&cat_id=181946
56. Наука та бізнес під час війни: 86 наукових розробок і 26 пропозицій співпраці зареєстровано на комунікаційній платформі. (2022). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/nauka-ta-biznes-pid-chas-vijni-86-naukovih-rozrobok-i-26-propozicij-spivpraci-zareyestrovano-na-komunikacijnij-platformi>
57. Нашу «Червону калину» співає весь світ. (2022). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gVPfHRh-4bg>
58. Нові виставки до міжнародного дня музеїв відкрились в Ужгородському замку. (2022). URL: https://www.zkmuseum.com/2022/05/blog-post_20.html
59. Огнев'юк В., Відейко М. (2022). Історичний досвід української цивілізації. *Світогляд*. № 4 (96). С. 2–19.
60. Олег Жданов. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@OlegZhdanov>
61. Оновлено зміст навчальних програм ЗСО. (2022). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/onovleno-zmist-navchalnih-program-zso>
62. Оперативний тематичний план випуску поштових марок таблоків (воєнний час). (2022). URL: <https://ukrposhta.ua/ua/tematichni-plany-vyusku-produktsii>
63. Орлова В. (2022). У Києві виставили знищену військову техніку російських окупантів. URL: <https://www.unian.ua/society/vistavka-znishchenoji-rosiyskoji-viyskovoji-tehniki-u-kiyevi-foto-video-novini-kiyeva-11838303.html>
64. Освітняни Львівщини долучилися до допомоги військовим та переселенцям. (2022). URL: <https://old.loda.gov.ua/news?id=66025>
65. Палаш С. (2022). Культурна війна. URL: https://lb.ua/blog/serhiy_palash/508153_kulturna_viyna.html
66. ПАЛЯНИЦЯ. (2022). URL: https://www.youtube.com/@Palianitsia_gumor_ua
67. Пасіковська-Шнасс М. (2022). Війна Росії проти культурної спадщини України. URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage-FINAL-ForTrad.pdf

68. Пашкевич І. (2022). Артисти, які виступили у метро під час війни: зірки продовжують підтримувати українців, виступаючи з благодійними концертами під землею. URL: <https://glamurchik.tochka.net/ua/280572-artisty-kotorye-vystupili-v-metro-vo-vremya-voyny-video/>
69. Песня про байрактарновий хит 2022 в Україні. (2022). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QW8TID50L8I>
70. Плахтій Ю. (2022). Мистецтво заради перемоги: у Вінниці малювали картини, які згодом продадуть у Берліні для підтримки України. URL: <https://vezha.ua/mystetstvo-zarady-peremogy-u-vinnytsi-malyuvaly-kartyny-yaki-zgodom-prodadut-u-berlini-dlya-pidtrymky-ukrayiny-fotoreportazh/>
71. Постанова Кабінету міністрів України від 16 вересня 2022 р. № 1033 Київ Про вихід з Угоди про співробітництво в галузі освіти. (2022). URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vykhid-z-uhody-pro-spivrobotnyts-a1033>
72. Про припинення дії Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про науково-технічне співробітництво. (2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2299-20#Text>
73. Радіо Байрактар. (2022). URL: <https://www.radiobayraktar.com.ua/>
74. Рекомендації Міністерства культури та інформаційної політики України щодо актуалізації бібліотечних фондів у зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України. (2022). URL: <https://mkip.gov.ua/files/pdf/rekomendacii.pdf>
75. Рудь Є. (2022). Танки з цукру та ракета «Бледіна»: у Полтаві триває інтерактивна виставка. URL: <https://poltavawave.com.ua/p/tanki-z-tsukru-ta-raketa-bliedina-u-poltavi-trivaie-interaktivna-vistavka-699036>
76. Рускій воєний корабль, ІДІ НАХ*Й!. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@user-mt5bm4mv2n>
77. Сагайдак О., Френч А. (2022а). «Ця війна – війна культур»: як світ мистецтва виступає лідером ненасильницької боротьби проти окупації в Україні. URL: https://www.nonviolent-conflict.org/blog_post/war-of-cultures-ukrainian-translation/
78. Сагайдак О., Френч А. (2022б). Встановлення істини: культурний документальний спротив війні путіна. URL: https://www.nonviolent-conflict.org/blog_post/ukraine-setting-record-straight-ukrainian-translation/
79. Саф'янюк В. (2022). Перетворити посольство РФ на музей війни – що відомо про проєкт та які артефакти там будуть. URL: <https://vikna.tv/video/muzej-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny-shho-vidomo-pro-proekt-ta-artefakty/>
80. Секторальна робоча група «Освіта і наука». (2022). URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/mizhnarodna-tehnichna-dopomoga/sektoralna-robocha-grupa-osvita-i-nauka>
81. Сергій Шкарлет зазначив що освітній процес в більшості областей відновлено. (2022). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/sergij-shkarlet-zaznachiv-sho-osvitnij-proces-v-bilshosti-oblastej-vidnovleno>
82. Смолій В. А. (2022). Українська державність: історичні ретроспекції, сучасні загрози та виклики: стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 31 серпня 2022 року. *Вісник Національної академії наук України*. Вип. 10. С. 26–34.
83. Театр. (2022). URL: <https://www.ukrinform.ua/tag-teatr>
84. Телебачення Торонто. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@uttoronto>
85. Тополя, Положинський, Соболев: знаменитості, які вступили до тероборони Збройних Сил України. (2022). URL: <https://tsn.ua/glamur/topolya-polozhinskiy-sobolyev-znamenitosti-yaki-vstupili-do-teroboroni-zbroynih-sil-ukrayini-1978669.html>
86. Тристан Є., Головатюк Т. (2022). «Доброго вечора, ми з України»: АрміяInform зустрілась з автором хіта. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/08/06/dobrogo-vechora-my-z-ukrayiny-armiyainform-zustrilas-z-avtorom-hita/>
87. У Києві відкрили виставку про російсько-українську війну. (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/u-kyuevi-vidkryly-vystavku-pro-ukrayinsko-rosijsku-vijnu/>
88. У Львові відкрили виставку російської військової техніки, яку ЗСУ знищили на Київщині і Чернігівщині. (2022). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lviv-vystavka-rosiyskoyi-tekhniky/31983805.html>
89. Україна: мурали Великої війни. (2022). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/3580363-ukrainamurali-velikoi-vijni.html
90. Українське радіо. (2022). URL: <http://ukr.radio/>
91. Український Бендера. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@ukrainebendera/videos>
92. Учителі, які обрали другий фронт – волонтерський: 5 зворушливих історій. (2022). URL: <https://osvitoria.media/experience/uchyteli-yaki-obraly-drugyj-front-volonterskyj-5-zvorushlyvyh-istorij/>
93. Чалий Д. (2022). Відкрили виставку, присвячену російсько-українській війні. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/08/21/zhyttya-peremozhe-smert-u-poltavi-vidkryly-vystavku-prysvyachenu-rosijsko-ukrayinskij-vijni/>
94. Чоткий Паца. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@user-bw7mt8gf9n>
95. Шпет Я. (2022). Як розвивалась російська пропаганда. URL: <https://suspilne.media/224927-ak-rozvalasapropaganda-rosijska-propaganda/>
96. Шумлік І. (2022). Професійна освіта. Поточний стан. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/mizhnarodna/2022/Zasid.SRH.temat.pidhrup/Profesijna-profesijno-tehnichna-osvita/15.11.2022/Profesijna.osvita.Potochnyy.stan.03.11.2022.pdf>

97. Юрий ВЕЛИКИЙ. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@user-kj7il6yx5i>
98. Як зараз живе вся Україна». Марафон «Суспільне.Спротив» - на регіональних телеканалах. (2022). URL: <https://corp.suspilne.media/newsdetails/4865>
99. Alexey Arestovych. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@arestovych>
100. Oksana. (2022). У Староконстантинові запрацював центр реєстрації для отримання грошової допомоги від агентства ООН. URL: <https://unas.news/news/3338-u-starokostyantynovi-zapratsyuvav-tsentri-reyestratsiyi-dlya-otrymannya-hroshovoyi-dopomohy-vid-.html>
101. PTV.UA. (2022). Школи Полтави приймають переселенців. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=INqRzFDW9qg>
102. SAMOKHVALOV. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@SAMOKHVALOVSTUDIO>
103. Slidan. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@Slidan>
104. STERNENKO. (2022) URL:<https://www.youtube.com/@STERNENKO>
105. Ukrainian Witness. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@UkrainianWitness/featured>
106. Ukraïner. (2022). URL: <https://www.youtube.com/@ukrainernet>

References:

1. Andrij Khlyvniuk. *Oj u luzi chervona kalyna* [Oh, there is a red viburnum in the meadow]. (2022). Retrieved from: <https://www.instagram.com/p/Cae5TydPAxh/> [in Ukrainian].
2. Andrijchuk, T. (2022). *Yak teatry i muzei volonteriat' pid chas vijny* [How theaters and museums volunteer during the war]. Retrieved from: <https://ukraïner.net/volonterstvo-kulturnykh-zakladiv/> [in Ukrainian].
3. *Armii FM* [Army FM]. (2022). Retrieved from: <https://www.armyfm.com.ua/> [in Ukrainian].
4. *ArmiiInform* [ArmyInform]. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@ArmyInform> [in Ukrainian].
5. *Art-fleshmob. Vijnna v Ukraini* [Art flash mob. War in Ukraine]. (2022). Retrieved from: <http://www.golos.com.ua/art> [in Ukrainian].
6. *Bibliografichni vydannia. 2022* [Bibliographic publications. 2022]. (2022). Retrieved from: <http://library.kharkov.ua/source/biblio/> [in Ukrainian].
7. *Butusov Plus* [Butusov Plus]. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@ButusovPlus/about> [in Ukrainian].
8. *V Odesi vidkryly vystavku znyschenoi rosij's'koi vijs'kovoï tekhniki* [An exhibition of destroyed Russian military equipment was opened in Odessa]. (2022). Retrieved from: <https://omr.gov.ua/ua/news/229482/> [in Ukrainian].
9. Valevs'kyj, O.L., Lytvynenko, O.M. (2022). *Tsytuatsiia u sferi kul'tury: vyklyky ta podii* [The situation in the sphere of culture: challenges and events]. Retrieved from: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/kultura_viklyki.pdf [in Ukrainian].
10. Vaulina, F. (2022). *U Kyievi predstavlyly pershyj teatral'nyj proïekt pro podii dnia pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia Rosii v Ukrainu* [In Kyiv, the first theater project about the events of the day of the beginning of the full-scale Russian invasion of Ukraine was presented]. Retrieved from: <https://zn.ua/ukr/CULTURE/u-kijevi-predstavili-pershij-teatralnij-proïekt-pro-podiji-dnja-pochatku-povnomasshtabnoho-vtorhnennja-rosiji-v-ukrajinu.html> [in Ukrainian].
11. *Verkhovna Rada Ukrainy 19 chervnia na plenarnomu zasidanni pryjniala nizku zakoniv, zakonoproektiv i postanov* [On June 19, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted a number of laws, bills and resolutions at the plenary session]. (2022). Retrieved from: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/224108.html> [in Ukrainian].
12. *Vydannia Natsional'noi istorychnoi biblioteky Ukrainy u 2022 rotsi* [Publication of the National Historical Library of Ukraine in 2022]. (2022). Retrieved from: <https://nibu.kyiv.ua/ourbooks/2022/> [in Ukrainian].
13. *Vijnna za nezalezhnist' Ukrainy rekomendatsijni spysky literatury* [The War of Independence of Ukraine recommended lists of literature]. (2022). Retrieved from: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/vystavka/rsp_vijna.php3 [in Ukrainian].
14. *Vijs'kove telebachennia Ukrainy* [Vijs'kove telebachennia Ukrainy]. (2022a). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@ctrsTVua> [in Ukrainian].
15. *Vijs'kove telebachennia Ukrainy. Skil'ky tryvaie rosij's'ko-ukraïns'ka vijna* [How long does the Russian-Ukrainian war last?]. (2022b). Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=fftOLiQ94HU> [in Ukrainian].
16. Voloshyn, N. (2022). *Naratyvy rosij's'koi propahandy za piv roku do vijny z Ukrainoiu* [Narratives of Russian propaganda half a year before the war with Ukraine]. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2022/09/02/naratyvy-rosijskoyi-propagandy-za-piv-roku-do-vijny-z-ukrayinoyu/> [in Ukrainian].
17. *Vsuperech* [Contrary]. (2022). Retrieved from: <https://dramicom.dp.ua/afisha/vsuperech/> [in Ukrainian].
18. Halka N. (2022). *«Parad» znyschenoi tekhniki na Khreschatyku tryvatyme do 26 serpnia – vijs'kova administratsiia* [«Parade» of destroyed equipment on Khreschatyk will last until August 26 – military administration]. Retrieved from: <https://suspilne.media/274054-parad-znyschenoi-tehniki-na-hreschatyku-tryvatyme-do-26-serpna-vijskova-administracia/> [in Ukrainian].

19. *General'nyj shtab ZSU* [General Staff of the Armed Forces]. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@GeneralStaffUA> [in Ukrainian].
20. Hrubyna, A. (2022). *Sviata Dzhavelina, Patron ta Azovstal' – patriotychni muraly, na iaki nadykhnula vijna* [Holy Javelina, Patron and Azovstal – patriotic murals inspired by the war]. Retrieved from: <https://vikna.tv/styl-zhyttya/podorozhi/muraly-vijny-dobirka-vulychnogo-mystecztva-na-pidtrymku-ukrayiny/> [in Ukrainian].
21. Dym, N. (2022). *Vystavku znyschenoi tekhniki RF vidkryly v rehioni, iakyj iedynyj ne postrazhdav vid obstriliv* [The exhibition of destroyed equipment of the Russian Federation was opened in the region, which was the only one not affected by shelling]. Retrieved from: <https://novynarnia.com/2022/09/05/buk-expo/> [in Ukrainian].
22. *Dopomoha uchenykh NAN Ukrainy Zbrojnym sylam Ukrainy* [Assistance of scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine to the Armed Forces of Ukraine]. (2022). Retrieved from: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8906> [in Ukrainian].
23. Dukach, Yu. (2022). *Knyzhky pid chas vijny: vydano 290 novykh. Pro scho vony? [Books during the war: 290 new ones were published. What are they about?]*. Retrieved from: <https://texty.org.ua/articles/107579/knyzhky-pid-chas-vijny/> [in Ukrainian].
24. *Yedyni novyny* [The only news]. (2022). Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%96_%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8 [in Ukrainian].
25. *Zahal'ni zbory NAN Ukrainy pryjnialy rishennia pro vykliuchennia zi skladu Akademii okremykh ii chleniv* [The General Assembly of the National Academy of Sciences of Ukraine adopted a decision to exclude some of its members from the Academy]. (2022). Retrieved from: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=9171> [in Ukrainian].
26. *Zaklady kul'tury provodiat' dlia vijs'kovykh ta vnutrishn'o peremischenykh osib vystavy ta kontserty* [Cultural institutions hold performances and concerts for military personnel and internally displaced persons]. (2022). Retrieved from: <https://kharkivoda.gov.ua/news/116878> [in Ukrainian].
27. *Zasidannia Prezidii NAN Ukrainy 30 bereznia 2022 roku* [Meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine on March 30, 2022]. (2022). Retrieved from: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8890> [in Ukrainian].
28. Zvarych, O. (2022). *Sche o dyn teatr v Ukraini vidmovyvsia buty «rosijs'kym»* [Another theater in Ukraine refused to be «Russian»]. Retrieved from: <https://novynarnia.com/2022/06/04/shhe-odyn-teatr-v-ukrayini-vidmovyvsya-buty-rosijskym/> [in Ukrainian].
29. Zelinchenko O. (2022). *Sprotyv na kul'turnomu fronti, iakyj chyniat' ukraintsi, vidchuvaiut' u vs'omu sviti, – Volodymyr Tylishchak* [Resistance on the cultural front, which Ukrainians make, is felt all over the world, – Volodymyr Tylishchak]. Retrieved from: <https://suspilne.media/251930-sprotiv-na-kulturnomu-fronti-akij-cinat-ukrainci-vidcuvaut-u-vsomu-sviti-volodimir-tilisak/> [in Ukrainian].
30. Zozulia, K., Hasenko, V. (2022). *U Poltavi prezentuvaly vystavku znyschenoi rosij's'koi tekhniki* [An exhibition of destroyed Russian equipment was presented in Poltava]. Retrieved from: <https://suspilne.media/284707-u-poltavi-prezentuvali-vistavku-znisenoi-rosijskoi-tehniki/> [in Ukrainian].
31. Il'kiv, Ya. (2022). *37 myttsiv, iaki zakhyschaiut' Ukrainu* [37 artists who protect Ukraine]. Retrieved from: <https://liroom.com.ua/news/ukrainian-cultural-figures-at-war/> [in Ukrainian].
32. *Kabinet Ministriv Ukrainy. Postanova vid 24 bereznia 2022 r. № 355 Pro denonsatsiiu Uhod v haluzi osvity i nauky Rosijs'koi Federatsii. Kyiv.* [Cabinet of Ministers of Ukraine. Resolution of March 24, 2022 № 355. Kyiv. About the denunciation of the Agreements in the field of education and science of the Russian Federation]. (2022a). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355-2022-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
33. *Kabinet Ministriv Ukrainy. Postanova vid 9 kvitnia 2022 r. № 417. Pro denonsatsiiu Uhod v haluzi osvity i nauky z Respublikoiu Bilorus'.* Kyiv [Cabinet of Ministers of Ukraine. Resolution dated April 9, 2022, No. 417 Kyiv. About the denunciation of Agreements in the field of education and science with the Republic of Belarus]. (2022b). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417-2022-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
34. Kataieva, M. (2022). *100 pohliadiv na vijnu: u stolytsi prezentuvaly vystavku suchasnoi karykatyry* [100 views on war: an exhibition of modern caricatures was presented in the capital]. Retrieved from: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/71656/> [in Ukrainian].
35. *Katehoriia: Iliustratsii* [Category: Illustrations]. (2022). Retrieved from: <https://war-art.mkip.gov.ua/?cat=10> [in Ukrainian].
36. *Knyzhky dlia ukrains'koho vijs'kovoho* [Books for the Ukrainian military]. (2022). Retrieved from: <https://nashformat.ua/catalog/pidtrymaty-novi-proekty/seriya-knyzhky-dlya-ukrainskogo-vijska> [in Ukrainian].
37. *Knyzhky serii: voienni schodennyky* [Books series: military diaries]. (2022). Retrieved from: https://folio.com.ua/books?by_series=34 [in Ukrainian].

38. Kobak Kh. (2022). *Vony zminyly tvorchist' na zbroiu: iaki vidomi liudy zakhyschaiut' Ukrainu na fronti* [They turned creativity into weapons: which famous people protect Ukraine at the front]. Retrieved from: https://showbiz.24tv.ua/zirki-yaki-zaraz-voyuyut-hto-zahishhaye-ukrayinu-zi-zbroeyeu_n2177735 [in Ukrainian].
39. Kotubej, O. (2022). *Za rik kil'kist' vydanykh v Ukraini knyzhok zmenshylosia na 26% – Knyzhkova palata* [Over the year, the number of books published in Ukraine decreased by 26% – Book Chamber]. Retrieved from: <https://suspilne.media/293590-za-rik-kilkist-vidanih-v-ukraini-knizok-zmensilasa-na-26-knizkova-palata/> [in Ukrainian].
40. Kotubej, O. (2022). *Najzrozumilishyj vyd dialohu: vijna v iliustratsiiakh ukrains'kykh khudozhnykiv* [The most understandable type of dialogue: war in the illustrations of Ukrainian artists]. Retrieved from: <https://suspilne.media/227609-najzrozumilishyj-vid-dialogu-vijna-v-ilustraciiah-ukrainskih-hudozhnykiv/> [in Ukrainian].
41. Kravchenko, O. (2022). *Stolychnyj teatr Lesi Ukrainky pozbuvsia «rosijs'koi dramy»* [Lesya Ukrainka's capital theater got rid of «Russian drama»]. Retrieved from: https://lb.ua/culture/2022/07/19/523669_stolichniy_teatr_lesi_ukrainki.html [in Ukrainian].
42. Krechetova, D. (2022). *«Ochevydno, tse til'ky pochatok»: u Minkul'ti rozpovily pro masshtaby rujnuvan' kul'turnykh pam'iatok* [«Obviously, this is only the beginning»: the Ministry of Culture spoke about the extent of the destruction of cultural monuments]. Retrieved from: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/03/17/247854/> [in Ukrainian].
43. *Kul'tFront* [CultFront]. (2022). Retrieved from: <https://nlu.org.ua/article.php?id=561> [in Ukrainian].
44. Kulia, A. (2022). *Yak propahanda RF spotvoriuie istoriiu Ukrainy na svoiu koryst' – interv'iu z istorikom Paliem* [How the propaganda of the Russian Federation distorts the history of Ukraine in its favor – an interview with the historian Paliy]. Retrieved from: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220722-yak-propaganda-rf-spotvoryuye-istoriyu-ukrayiny-na-svoiu-koryst-intervyu-z-istorikom-paliem/> [in Ukrainian].
45. Kulas, I. (2022). *Pidsumky monitorynhu telemarfonu «Yedyni novyny» za piv roku (berezen' – veresen' 2022 roku). Persha chastyna* [Results of the monitoring of the telethon «Edyni Novyni» for half a year (March – September 2022). The first part]. Retrieved from: <https://detector.media/shchodenni-telenovini/article/203137/2022-09-26-pidsumky-monitoryngu-telemarfonu-iedyni-novyny-za-piv-roku-berezen-veresen-2022-roku-persha-chastyna/> [in Ukrainian].
46. Kupyk, I. (2022). *Poshtovi marky iak kreatyvna zbroia* [Postage stamps as a creative weapon]. Retrieved from: <https://ukrainer.net/marky-zbroia/> [in Ukrainian].
47. Kurfiust, Ya. (2022). *Istoriia prohranykh Rosiieiu vijn kazhe: ne spysujte z rakhunkiv Ukrainu!* [The history of wars lost by Russia says: do not write off Ukraine!]. Retrieved from: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/03/2/7135060/> [in Ukrainian].
48. Lahuta, L. (2022). *Robota bibliotek Kam'ianets'-Podil's'koi MTsSB za dlia peremohy* [The work of Kamianets-Podilskyi libraries of the Moscow State Library for Victory]. Retrieved from: <https://oth.nlu.org.ua/?p=6018> [in Ukrainian].
49. Lysenko, O.Ye. (2022). Phenomenology of Russia's war against Ukraine as an object of humanities research (According to the materials of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, May 25, 2022). *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*. №. 7. P. 85–98 [in Ukrainian].
50. Mironenko, T. (2022). *Kyivs'ke metro stalo holovnym kontsertnym majdanchykom krainy. Yak «pidzemni» vystupy Bono, Brensona i Monatika dopomahaiut' permahaty u kreatyvnyj vijni* [Kyiv metro has become the main concert venue of the country. How the «underground» performances of Bono, Branson and Monatik help to prevail in the creative war]. Retrieved from: <https://forbes.ua/lifestyle/kiivske-metro-stalo-golovnim-kontsertnim-majdanchikom-kraini-yak-pidzemni-vistupy-bono-brensona-i-monatika-dopomagayut-peremagati-u-kreatyvnyj-vijni-08092022-8177> [in Ukrainian].
51. *MKIP: utvoreno Radu z pytan' rozvytku bibliotechnoi sfery* [MKIP: the Council for the development of the library sphere was formed]. (2022). Retrieved from: <https://mkip.gov.ua/news/7066.html> [in Ukrainian].
52. Morhun, I. (2022). *U Ternopil's'kij hromadi navchal'ni zaklady hotovi prykhystyty 900 pereselentsiv* [In the Ternopil community, educational institutions are ready to shelter 900 displaced persons]. Retrieved from: <https://suspilne.media/216126-u-ternopils'kij-gromadi-navchalni-zakladi-gotovi-prihistiti-900-pereselenciv/> [in Ukrainian].
53. Mos'ondz, O. (2022). *Vidbuvsia druhyj blahodijnyj telemarfon Save Ukraine – #StopVar z Kieva ta Berlina* [The second charity telethon Save Ukraine – #StopWar from Kyiv and Berlin took place]. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2022/05/30/vidbuvsya-druhyj-blahodijnyj-telemarfon-save-ukraine-stopwar-z-kyieva-ta-berlina/> [in Ukrainian].
54. Nazarova, Ye. (2022). *Try istorii zaporiz'kykh myttsiv, iaki svoim mystetstvom dopomahaiut' ZSU* [Three stories of Zaporizhzhia artists who help the Armed Forces of Ukraine with their art]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/mytci-dopomoga-armiyi/32110816.html> [in Ukrainian].
55. *Nakaz Derzhkomteledradio vid 06.03.2022 № 94 «Pro pryypynennia vydavnychoi produktsii z terytorii derzhavy-ahresora»* [Order of the State Television and Radio Committee dated March 6, 2022 No. 94 «On the termination of publishing production from the territory of the aggressor state»]. (2022). Retrieved from: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=182973&cat_id=181946 [in Ukrainian].

56. *Nauka ta biznes pid chas vijny: 86 naukovykh rozrobok i 26 propozyzij spivpratsi zareiestrovano na komunikatsijnij platformi* [Science and business during the war: 86 scientific developments and 26 proposals for cooperation are registered on the communication platform]. (2022). Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/news/nauka-ta-biznes-pid-chas-vijni-86-naukovih-rozrobok-i-26-propozicij-spivpraci-zareyestrovano-na-komunikacijnij-platformi> [in Ukrainian].
57. *Nashu «Chervonu kalynu» spivaie ves' svit* [Our «Red viburnum» is sung by the whole world]. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=gVPfHRh-4bg> [in Ukrainian].
58. *Novi vystavky do mizhnarodnoho dnia muzeiv vidkrylys' v Uzhhorods'komu zamku* [New exhibitions for the International Day of Museums opened in the Uzhgorod Castle]. (2022). Retrieved from: https://www.zkmuseum.com/2022/05/blog-post_20.html [in Ukrainian].
59. Ohnev'iuk V., Videjko M. (2022). *Istorychnyj dosvit ukrains'koi tsyvilizatsii* [Historical Enlightenment of Ukrainian Civilization]. *Svitohliad*. No. 4 (96). P. 2–19 [in Ukrainian].
60. *Oleh Zhdanov* [Oleg Zhdanov]. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@OlegZhdanov> [in Ukrainian].
61. *Onovleno zmist navchal'nykh prohram ZSO* [The content of the educational programs of ZSO has been updated]. (2022). Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/news/onovleno-zmist-navchalnih-program-zso> [in Ukrainian].
62. *Operatyvnyj tematychnyj plan vypusku poshtovykh marok ta blokiv (voienynyj chas)* [Operational thematic plan for the issue of postage stamps of tabloids (wartime)]. (2022). Retrieved from: <https://ukrposhta.ua/ua/tematychni-plany-vypusku-produktsii> [in Ukrainian].
63. Orlova, V. (2022). *U Kyievi vystavyly znyschenu vijs'kovu tekhniku rosijs'kykh okupantiv* [Destroyed military equipment of the Russian occupiers was exhibited in Kyiv]. Retrieved from: <https://www.unian.ua/society/vistavka-znizhchenoji-rosiyskoji-viyskovoji-tehniki-u-kyievi-foto-video-novini-kiyeva-11838303.html> [in Ukrainian].
64. *Osvitiany L'vivschyny doluchylysia do dopomohy vijs'kovym ta pereselentsiam* [Educators of the Lviv region joined in helping the military and displaced persons]. (2022). Retrieved from: <https://old.loda.gov.ua/news?id=66025> [in Ukrainian].
65. Palash, S. (2022). *Kul'turna vijna* [Cultural War]. Retrieved from: https://lb.ua/blog/serhiy_palash/508153_kulturna_vijna.html [in Ukrainian].
66. *PALYaNYTsYa* [PALYANITSA]. (2022). Retrieved from: https://www.youtube.com/@Palianitsia_gumor_ua [in Ukrainian].
67. Pasikovs'ka-Shnass, M. (2022). *Vijna Rosii proty kul'turnoi spadschyny Ukrainy* [Russia's war against the cultural heritage of Ukraine]. Retrieved from: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage-FINAL-ForTrad.pdf [in Ukrainian].
68. Pashkevych, I. (2022). *Artysty, iaki vystupyly u metro pid chas vijny: zirky prodovzhuut' pidtrymuvaty ukraintsi, vystupaiuchy z blahodijnymy kontsertamy pid zemleiu* [Artists who performed in the subway during the war: stars continue to support Ukrainians by performing charity concerts underground]. Retrieved from: <https://glamurchik.tochka.net/ua/280572-artisty-kotorye-vystupili-v-metro-vo-vremya-voyny-video/> [in Ukrainian].
69. *Pesnya pro bajraktar novyj hit 2022 v Ukraine* [The song about bayraktar is a new hit of 2022 in Ukraine]. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=QW8TID50L8I> [in Ukrainian].
70. Plakhtij, Yu. (2022). *Mystetstvo zarady peremohy: u Vinnytsi maliuvaly kartyny, iaki zghodom prodadut' u Berlini dlia pidtrymky Ukrainy* [Art for the sake of victory: in Vinnytsia they painted pictures that will later be sold in Berlin to support Ukraine]. Retrieved from: <https://vezha.ua/mystetstvo-zarady-peremogy-u-vinnytsi-malyuvaly-kartyny-yaki-zghodom-prodadut-u-berlini-dlya-pidtrymky-ukrayiny-fotoreportazh/> [in Ukrainian].
71. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 veresnia 2022 r. № 1033 Kyiv Pro vykhid z Uhody pro spivrobotnytstvo v haluzi osvity* [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 16, 2022 No. 1033 Kyiv. On Withdrawal from the Agreement on Cooperation in the Field of Education]. (2022). Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vykhid-z-uhody-pro-spivrobotnyts-a1033> [in Ukrainian].
72. *Pro pryypynennia dii Uhody mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Rosijs'koi Federatsii pro nauково-tekhnichne spivrobotnytstvo* [On the termination of the Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Russian Federation on scientific and technical cooperation]. (2022). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2299-20#Text>
73. *Radio Bajraktar* [Radio Bayraktar]. (2022). Retrieved from: <https://www.radiobayraktar.com.ua/> [in Ukrainian].
74. *Rekomendatsii Ministerstva kul'tury ta informatsijnoi polityky Ukrainy schodo aktualizatsii biblioteknykh fondiv u zv'iazku zi zbrojnoiu ahresiieiu rosijs'koi federatsii proty Ukrainy* [Recommendations of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine regarding the updating of library funds in connection with the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine]. (2022). Retrieved from: URL:<https://mkip.gov.ua/files/pdf/rekomendacii.pdf> [in Ukrainian].
75. Rud', Ye. (2022). *Tanky z tsukru ta raketa «Bliedina»: u Poltavi tryvaie interaktyvna vystavka* [Sugar tanks and the «Bledina» rocket: an interactive exhibition is underway in Poltava]. Retrieved from: <https://poltavawave.com.ua/p/tanki-z-tsukru-ta-raketa-bliedina-u-poltavi-trivaie-interaktivna-vistavka-699036> [in Ukrainian].

-
76. *Ruskij voienyj korabl', IDI NAKh*J!* [Russian warship, GO NAH*Y!]. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@user-mt5bm4mv2n> [in Ukrainian].
77. Sahajdak, O., French, A. (2022a) «*Tsia vijna – vijna kul'tur*»: *iak svit mystetstva vystupaie liderom nenasyl'nyts'koi borot'by proty okupatsii v Ukraini* [«This war is a war of cultures»: how the world of art acts as a leader of the nonviolent struggle against the occupation in Ukraine]. Retrieved from: https://www.nonviolent-conflict.org/blog_post/war-of-cultures-ukrainian-translation/ [in Ukrainian].
78. Sahajdak, O., French, A. (2022b). *Vstanovlennia istyny: kul'turnyj dokumental'nyj sprotyv vijni putina* [Establishing the truth: cultural documentary resistance to Putin's war]. Retrieved from: https://www.nonviolent-conflict.org/blog_post/ukraine-setting-record-straight-ukrainian-translation/ [in Ukrainian].
79. Saf'ianiuk, V. (2022). *Peretvoryty posol'stvo RF na muzej vijny – scho vidomo pro proekt ta iaki artefakty tam budut'* [To turn the embassy of the Russian Federation into a war museum – what is known about the project and what artifacts will be there]. Retrieved from: <https://vikna.tv/video/muzej-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny-shho-vidomo-pro-proekt-ta-artefakty/> [in Ukrainian].
80. *Sektoral'na robocha hrupa «Osvita i nauka»* [Sectoral Working Group «Education and Science»]. (2022). Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/mizhnarodna-tehnichna-dopomoga/sektoralna-robocha-grupa-osvita-i-nauka1> [in Ukrainian].
81. *Serhij Shkarlet zaznachyv scho osvitnij protses v bil'shosti oblastej vidnovleno* [Serhii Shkarlet noted that the educational process has been restored in most regions]. (2022). Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/news/sergij-shkarlet-zaznachiv-sho-osvitnij-proces-v-bil'shosti-oblastej-vidnovleno> [in Ukrainian].
82. Smolii, V.A. (2022). Ukrainian statehood: historical retrospections, modern threats and challenges: transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, August 31, 2022. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*. No. 10. P. 26–34.
83. *Teatr* [Theater]. (2022). Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/tag-teatr> [in Ukrainian].
84. *Telebachennia Toronto* [Television Toronto]. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@utoronto> [in Ukrainian].
85. *Topolia, Polozhyns'kyj, Sobolev: znamenytosti, iaki vstupyly do teroborony Zbrojnykh syl Ukrainy*. (2022). [Topolya, Polozhynskiy, Sobolev: celebrities who joined the Armed Forces of Ukraine]. Retrieved from: <https://tsn.ua/glamur/topolya-polozhynskiy-sobolev-znamenytosti-yaki-vstupili-do-teroborony-zbroynih-sil-ukrayini-1978669.html> [in Ukrainian].
86. Trystan, Ye., Holovatiuk, T. (2022). «*Dobroho vechora, my z Ukrainy*»: *ArmiiaInform zustrilas' z avtorom khita* [«Good evening, we are from Ukraine»: ArmyInform met with the author of the hit]. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2022/08/06/dobrogo-vechora-my-z-ukrayiny-armiyainform-zustrilas-z-avtorom-hita/> [in Ukrainian].
87. *U Kyievi vidkryly vystavku pro rosij's'ko-ukrains'ku vijnu* [An exhibition about the Russian-Ukrainian war was opened in Kyiv]. (2022). Retrieved from: <https://mil.in.ua/uk/news/u-kyievi-vidkryly-vystavku-pro-ukrayinsko-rosijsku-vijnu/> [in Ukrainian].
88. *UL'vovi vidkryly vystavku rosij's'koi vijs'kovoï tekhniki, iaku ZSU znyschyly na Kyivs'chyni i Chernihivs'chyni* [An exhibition of Russian military equipment, which was destroyed by the Ukrainian Armed Forces in Kyiv and Chernihiv regions, was opened in Lviv]. (2022). Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lviv-vystavka-rosiyskoyi-tekhniky/31983805.html> [in Ukrainian].
89. *Ukraina: muraly Velykoi vijny* [Ukraine: murals of the Great War]. (2022). Retrieved from: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/3580363-ukraina-murali-velikoi-vijni.html [in Ukrainian].
90. *Ukrains'ke radio* [Ukrainian Radio]. (2022). Retrieved from: <http://ukr.radio/> [in Ukrainian].
91. *Ukrains'kyj Bendera* [Ukrainian Bendera]. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@ukrainebendera/videos> [in Ukrainian].
92. *Uchyteli, iaki obraly druhyj front – volonters'kyj: 5 zvorushlyvykh istorij* [Teachers who chose the second front – volunteer: 5 touching stories]. (2022). Retrieved from: <https://osvitoria.media/experience/uchyteli-yaki-obraly-drugyj-front-volonterskyj-5-zvorushlyvykh-istorij/> [in Ukrainian].
93. Chalyj, D. (2022). *Vidkryly vystavku, prysviachenu rosij's'ko-ukrains'kij vijni* [An exhibition devoted to the Russian-Ukrainian war was opened]. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2022/08/21/zhyttya-peremozhe-smertu-poltavi-vidkryly-vystavku-prysvyachenu-rosijsko-ukrayinskij-vijni/> [in Ukrainian].
94. *Chotkyj Patsa* [Chotky Patsa]. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@user-bw7mt8gf9n> [in Ukrainian].
95. Shpet, Ya. (2022). *Yak rozvyvalas' rosij's'ka propahanda* [How Russian propaganda developed]. Retrieved from: <https://suspilne.media/224927-ak-rozvalasa-rosijska-propaganda/> [in Ukrainian].
96. Shumlik, I. (2022). *Profesijna osvita. Potochnyj stan* [Professional education. Current state]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/mizhnarodna/2022/Zasid.SRH.temat.pidhrup/Profesijna-profesijno-tehnichna-osvita/15.11.2022/Profesijna.osvita.Potochnyy.stan.03.11.2022.pdf> [in Ukrainian].

97. *Yuryj Velykyj* [Yuri the Great]. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@user-kj7il6yx5i> [in Ukrainian].
98. *Yak zaraz zhyve vsia Ukraina. Marafon «Suspil'ne.Sprotyv» – na rehional'nykh telekanalakh* [How the whole of Ukraine lives now. Marathon «Society. Resistance» – on regional TV channels]. (2022). Retrieved from: <https://corp.suspilne.media/newsdetails/4865> [in Ukrainian].
99. *Alexey Arestovych*. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@arestovych> [in Ukrainian].
100. *Oksana*. (2022). *U Starokonstantynovi zapratsiuvav tsentr reiestratsii dlia otrymannia hroshovoi dopomohy vid ahentstva OON* [A registration center for receiving financial aid from the UN agency has opened in Starokonstantyniv]. Retrieved from: <https://unas.news/news/3338-u-starokostyantynovi-zapratsyuvav-tsent-reyestratsiyi-dlya-otrymannya-hroshovoyi-dopomohy-vid-.html> [in Ukrainian].
101. *PTV.UA*. (2022). *Shkoly Poltavy pryjmaut 'pereselentsiv* [Poltava schools accept immigrants.]. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=INqRzfDW9qg> [in Ukrainian].
102. *SAMOKHVALOV*. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@SAMOKHVALOVSTUDIO> [in Ukrainian].
103. *Slidan*. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@Slidan> [in Ukrainian].
104. *STERNENKO*. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@STERNENKO> [in Ukrainian].
105. *Ukrainian Witness*. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@UkrainianWitness/featured> [in Ukrainian].
106. *Ukrainer*. (2022). Retrieved from: <https://www.youtube.com/@ukrainernet> [in Ukrainian].

Лопатська Наталія Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії, завідувач кафедри історії
факультету географії, історії та туризму
Приватного вищого навчального закладу
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
orcid.org/0009-0007-5704-8813
natalopatska@gmail.com

НАЦІЯ, НАЦІОНАЛІЗМ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У роботі досліджено та проаналізовано значення та підходи до наукового вивчення та осмислення таких понять, як: «нація», «націоналізм» та «національна ідентичність». Висвітлення розуміння і тлумачення зазначених термінів окреслено крізь призму наукових трансляцій історіографічного потенціалу. У статті з'ясовано основні аспекти, які на прикладі праць українських та зарубіжних дослідників відображають розуміння та підходи щодо формування нації. Визначено критерії того, що відрізняє націю від народу. Досліджено, яким чином науковці у своїх працях визначають чинники для існування нації. Обґрунтовано в розрізі вивчення історіографічної спадщини, які є типології націоналізму, а також, який зміст може бути закладений щодо розуміння цього поняття. На прикладі змістовних засад монографії Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму» окреслено, які етапи можуть бути передбачені у становленні «націоналізму». Аналізуючи праці британського дослідника феноменів нації та націоналізму Ентоні Дейвіда Сміта, визначено головні положення доктрини націоналізму. Обґрунтовано, які підходи визначає вчений щодо значення самого терміна «націоналізм». Окреслено найважливіші риси національної ідентичності, які характеризуються у наукових працях Е. Сміта. Використовуючи обґрунтування представників української та зарубіжної історіографії, визначено, яку роль у формуванні нації, національної ідентичності відіграє духовність. Обґрунтовано наскільки остання може співвідноситись із суспільною ідеологією або ж релігійними факторами. Визначено, як національна ідентичність може впливати або поєднуватись з ідеологіями, суспільними рухами, при цьому не втрачаючи своєї унікальності та оригінальності.

Ключові слова: історіографія, феномен, історична спільнота, історична територія, суспільна єдність, формування нації.

Lopatska Natalia,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Head of the Department of History
Private Higher Education Establishment
“Academician Stepan Demianchuk International University
of Economics and Humanities”
orcid.org/0009-0007-5704-8813
natalopatska@gmail.com

NATION, NATIONALISM AND NATIONAL IDENTITY: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT OF RESEARCH

The work examines and analyzes the meaning and approaches to the scientific study and understanding of such concept as: «nation», «nationalism», and «national identity». The clarification of the understanding and interpretation of the mentioned terms is outlined through the prism of scientific translations of historiographical potential. The article elucidates the main aspects that reflect the understanding and approaches to the formation of a nation based on

the works of Ukrainian and foreign researchers. The criteria for what distinguishes a nation from a people have been determined. It has been studied how scientists in their writings determine the factors for the existence of a nation. It is substantiated, in the context of the study of the historiographical heritage, what are the typologies of nationalism, as well as what content can be laid in relation to the understanding of this concept. Using the example of the substantive foundations of G. Kasyanov's monograph «Theories of Nation and Nationalism», the stages that can be predicted in the formation of «nationalism» are outlined. Analyzing the works of the British researcher of the phenomena of the nation and nationalism Anthony David Smith, the main provisions of the doctrine of nationalism are determined. It is substantiated what approaches the scientist defines regarding the meaning of the term «nationalism» itself. The most important features of national identity, which are characterized in the scientific works of E. Smith, are outlined. Using the rationale of representatives of Ukrainian and foreign historiography, it is determined what role spirituality plays in the formation of a nation and national identity. It is determined to what extent the latter can be correlated with social ideology or religious factors. It is determined how national identity can influence or be combined with ideologies, social movements without losing its uniqueness and originality.

Key words: historiography, phenomenon, historical community, historical territory, social unity, national symbols.

Постановка проблеми. На різних етапах історичного витку розвитку українськими та зарубіжними вченими порушувалися і порушуються проблеми щодо розуміння таких понять, як: «нація», «націоналізм», «національна ідентичність». На сучасному етапі цивілізаційного поступу важливо усвідомлювати, що собою транслюють зазначені поняття у сьогодення і яким чином дослідники визначили ключові засади щодо пояснення їх у різні історичні епохи. Для населення країн, які спрямовуються у подальшому векторі свого розвитку як демократичні етнонаціональні держави, надзвичайно важливо розуміти генезис своєї нації, вирізняючись з інших етнонаціональних спільнот. Перспективність історіографічного дослідження щодо розуміння дослідниками і тлумачення понять «нація», «націоналізм» та «національна ідентичність» надзвичайно актуальна і вагома як науковий складник. Неупереджений аналіз історіографічної спадщини, розмаїття наукових підходів і конструкцій щодо заявленої проблеми сприятиме розумінню таких вагомих аспектів, як: національне самовизначення, формування нації, критеріїв цивілізаційної визначеності.

Метою статті є дослідження історіографічної спадщини українських та зарубіжних дослідників на різних історичних етапах щодо розуміння, обґрунтування та значення понять «нація», «націоналізм» та «національна ідентичність».

Виклад основного матеріалу. Нині поняття «нація» в історіографічній спадщині українських та зарубіжних учених тлумачиться з точки зору філософського і еволюційно-історичного складників. Крім того, у сучасності тривають наукові дискусії щодо заявленого

терміна, оскільки так і немає єдності у думках дослідників щодо того, що саме має визначатись як головне підґрунтя до розуміння «нації». Насамперед звернемося до енциклопедичного визначення цього поняття. Енциклопедія сучасної України подає таке визначення: «Нація (лат. nation – плем'я, народ) – це спільність людей, об'єднаних, незалежно від їхнього етнічного походження, політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками. Цій спільності характерна низка специфічних, притаманних саме їй ознак, а її члени виявляють почуття солідарності між собою» (Енциклопедія сучасної України, 2020).

Історик Іван Лисяк-Рудницький у праці «Історичні есе» щодо розуміння понять «народ» і «нація» зазначав: «Під «народом» слід розуміти одиницю етнічну, під «нацією» – одиницю політичну. Те, що творить народ, це сукупність певних об'єктивних прикмет, таких як походження, мова, побут, своєрідний спільний стиль, що пронизує всі ділянки життя такого колективу й надає йому одностайний (простірно й часово) «народний характер»...» (Лисяк-Рудницький, 1994). Справді, визначення народу як певної спільноти має ідентифікуватись у рамках визначення спільних ознак або ж, як їх називає І. Лисяк-Рудницький, «прикмет». Останні мають окреслювати найважливіші ознаки, які об'єднують народ і формують у подальшому націю, але при цьому «прикмети» мають бути індивідуальними. Вагомим чинником до формування народу є його «народна індивідуальність» та виховання: «... у змінених умовах модерної індустріальної цивілізації

зберігати, що дається з традиційного побуту в житті родини й громади. Але це свідоме плетання – підрядний момент в існуванні народу. ... Вся сфера соціального буття свідчить про те, що людина – духовна істота; тому природознавчі категорії неадекватні супроти історико-соціальних феноменів. ... приналежність до народу зумовлена не тільки народженням..., а й передусім вихованням (отже, фактом соціально-культурно-духовного порядку)» (Лисяк-Рудницький, 1994). Історик І. Лисяк-Рудницький вдало характеризує чинники, які формують народ, але водночас наголошує, що аспект виховання у цьому відіграє теж неабияку роль. Дослідник наголошує, що «... виховання, що зумовлює приналежність до такого народу, не ставить молоду людину перед вибором, відповідальністю, самостійним рішенням. Це те виховання, що відбувається несвідомо, через безпосередній вплив найближчого оточення, отже, насамперед родину» (Лисяк-Рудницький, 1994). Безумовно, з дитинства людина формує у собі «набір народних ознак», які вона транслює через родинне оточення, яке впливає на процес становлення. Проте не обов'язково, що ці «народні ознаки» в дорослому житті людина повною мірою може використати. Приклади в історії свідчать, що, переслідуючи певні політичні, релігійні інтереси, людина може приховувати свою приналежність до певного народу, але мовний акцент, поведінка може засвідчувати особливі ознаки того, до якої народної спільноти потенційно може вона належати: «...Ці приклади вказують на велику, нестерту силу прикмет народності, але рівнозначно на їх обмеження...» (Лисяк-Рудницький, 1994).

Натомість, І. Лисяк-Рудницький вказує, що «нація – феномен політичної сфери. Нація – це колектив людей, що хочуть бути державою» (Лисяк-Рудницький, 1994). В історичному минулому, на думку дослідника, не всі держави заслуговували на поняття нації. Вдалим є обґрунтування вченого, що території, які об'єднувались династичним шляхом, не творять націю. Негативно впливали завойовницькі процеси на формування нації. Як правило, примус до об'єднання різних етнічних спільнот ускладнював утвердження нації, оскільки остання піддавалась часто примусу до єдності, що зумовлювало штучний, несвідомий підхід до ідентифікації себе з певним національним складником.

У праці «Відродження нації» В. Винниченко зауважував, що «... нація складається та формується індивідами, які усвідомлюють свої політичні, культурні, економічні інтереси... Належність до нації може визначатися як об'єктивними умовами життя індивіда, так і його свідомим вибором» (Винниченко, 1990, с. 23–31), (Зелінська, 2009, с. 42).

Британський дослідник феноменів нації та націоналізму Ентоні Дейвід Сміт обґрунтував поняття нації та національної ідентичності таким чином: «Національна ідентичність та нація – це складні конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних. Вони означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільною пам'яттю, міфами та традиціями, і ці зв'язки можуть, а то й не можуть утілюватись у формі національних держав, проте вони нітрохи не схожі на суто юридичні та бюрократичні узи» (Сміт, 1994, с. 23). Таким чином, нація має поєднувати лаконічно такі виміри свого існування, як: громадянські, територіальні, етнічні та генеалогічні, але співвідношення між цими складниками на різних історичних етапах можуть бути неоднаковими. Нація визначає певний соціальний простір. Час і простір формують утвердження спільноти на певній території і у визначених обставинах: політичних, економічних, культурних тощо. В результаті покоління нації будуть утверджувати, примножувати і зберігати особливі риси свого унікального духовно-історичного феномену.

Зарубіжні та українські вчені також звертали і звертають особливу увагу на розуміння та обґрунтування поняття «націоналізм». Енциклопедія сучасної України дає таке визначення поняттю, а саме: «націоналізм – почуття, ідеологія та політична дія, що серед усіх ідентифікацій людини найбільшого значення надає її належності до спільноти, названої нацією, та, відповідно, вважає цю спільноту важливою вартістю, а турботу про інтереси нації – непорушним обов'язком її членів» (Енциклопедія сучасної України, 2020).

Серед українських дослідників найбільш ґрунтовно і системно опрацював проблему наявних теорій нації та націоналізму відомий історик, педагог Г. Касьянов. Його дослідження

викладене у монографічній праці «Теорії нації та націоналізму» (Касьянов, 1999). Вчений у праці характеризує типології націоналізмів, стверджуючи, що такий підхід «...відображає не лише особливості розвитку цього феномена, а й історію його вивчення й осягнення» (Касьянов, 1999, с. 185). Зокрема, Г. Касьянов зауважує, що «на думку К. Гейза, новітній націоналізм, що з'явився наприкінці XVIII ст. унаслідок тривалого розвитку інших форм ідентичності, пройшов декілька етапів, які можна класифікувати водночас і як історичні типи націоналізму...» (Касьянов, 1999, с. 185), до яких належать такі: «... спочатку це був гуманістичний націоналізм (націоналістичні доктрини епохи Просвітництва – Г. Дж. Болінгброка, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Гердера), далі виник яacobinський націоналізм (цей революційний тип націоналізму спирався на основні принципи попереднього, однак обстоював їх непримиренніше, фанатично, не зупиняючись перед застосуванням сили для досягнення своєї мети); наступним став традиційний націоналізм європейської аристократії (як реакція на революцію 1789 р., цей тип орієнтувався не на революційні та раціоналістичні методи досягнення національного ідеалу, а на традицію. При цьому представники традиційного націоналізму – Е. Берк, Ф. фон Шлегель, Л.-Г. Амбруаз, – також керувалися гуманістичними мотивами); його наступником став ліберальний націоналізм. Представники ліберального націоналізму (Д. Бентам в Англії, Дж. Мадзіні в Італії Ф. Гізо у Франції)... Згодом настала епоха інтегрального націоналізму. Цей тип націоналізму відкидав основні гуманістичні принципи, проповідував принципи повного підкорення інтересів особистості інтересам держави, фанатичну відданість власній нації...» (Касьянов, 1999, с. 185–186). Історик наводить приклади у праці й інших класифікацій типології націоналізмів, визначаючи їхні переваги і недоліки. Вищевказана класифікація К. Гейза, на думку Г. Касьянова, «... з погляду історії ідей, точніше еволюції націоналізму як доктрини в Європі XVIII–XX ст., його класифікація (К. Гейза – авторське) може вважатися майже зразковою» (Касьянов, 1999, с. 187). Дійсно, такий підхід у визначенні типів націоналізму дозволяє простежити різновиди його, визначити відмінності, обґрунтувати історичну зумовленість їх появи.

Згадуваний вище британський дослідник Ентоні Дейвід Сміт визначає націоналізм як ідеологічний рух за досягнення й утвердження незалежності, єдності та ідентичності від імені населення, яке має становити реальну або потенційну націю. Щодо терміна «націоналізм» зауважує дослідник таке, що він може вживатись у кількох значеннях, одне із них трактує як «... ідеологію, зокрема й культурну доктрину нації і волю нації, а також пропоновані способи здійснення національних прагнень і волі» (Сміт, 1994). Ентоні Сміт також окреслює головні положення доктрини націоналізму, а саме: «I. Світ поділений на нації, кожна з яких має власний характер і долю. II. Нація є джерелом будь-якої політичної влади, і лояльність до нації перевищує всі інші лояльності. III. Щоб бути вільними, люди мають ідентифікуватися з певною нацією. IV. Щоб бути самобутньою, кожна нація має бути автономною. V. Задля миру і справедливості на землі нації мають бути вільними і захищеними» (Сміт, 1994, с. 208–209). Таким чином, дослідник окреслює три найголовніші ідеали, які впливають із зазначених положень – це національна ідентичність, національна єдність та національна автономія. Е. Сміт стверджує, що вони є цілями націоналістів у різні часи і на всіх континентах, а «... узяті разом основні положення й ідеали підказують робоче визначення націоналізму: «ідеологічний рух за здобуття і збереження автономії, єдності й ідентичності, що розгортається від імені населення, яке, на думку декого з його представників, становить «націю»» (Сміт, 1994, с. 209).

Лаконічний взаємозв'язок понять нації, націоналізму і їх утвердження у історичному феномені на різних хронологічних етапах окреслюється і в трансляції національної ідентичності. Енциклопедія сучасної України дає визначення національної ідентичності: це «... усвідомлена приналежність до національної спільноти на основі стійкого емоційного зв'язку, що виникає у результаті сформованої системи уявлень щодо традицій, культури, мови, політики, а також прийняття групових норм і цінностей. Головним ідентитетом національної ідентичності є національна свідомість. За змістом національна ідентичність – сфера ідей, цінностей і смислів культури, сприйнятих й артикульованих більшістю громадян країни. Вона має власні

засади в конструюванні індивідом своєї тотожності. Вибір національної ідентичності зумовлений політичними, економічними, соціальними й історичними чинниками, що робить її рухомою» (Енциклопедія сучасної України, 2020).

Згадуваний вище британський вчений Ентоні Дейвід Сміт – дослідник феноменів нації та націоналізму – вважається засновником міждисциплінарної галузі досліджень націоналізму. Вчений виділив громадянські та етнічні типи націй і націоналізмів, науково обґрунтував, що всі нації мають певне «етнічне ядро». У відомій і ґрунтовній праці Е. Сміта «Національна ідентичність» (Сміт, 1994) дослідник визначає найголовніші риси національної ідентичності: «1) історична територія, або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території» (Сміт, 1994, с. 24). Обґрунтовує вчений і саме поняття «національна ідентичність», яка «... за самою своєю суттю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елемента – на таке неспроможні навіть окремі націоналістичні фракції, її не можна легко або швидко прищепити населенню з допомогою штучних засобів» (Сміт, 1994, с. 24). Зважаючи на такий підхід у визначенні національної ідентичності, можна стверджувати, що її багатовимірність сприяє гнучкості. Для прикладу, у політичній сфері це дозволяє ефективно поєднуватися їй

з іншими ідеологіями, суспільними рухами, при цьому не втрачаючи власних ознак унікальності, «власного характеру» (Сміт, 1994, с. 25). Дійсно, поняття «національна ідентичність» заслуговує уваги не лише з точки зору розуміння її у процесі становлення, а й генези та сучасної трансляції у суспільстві, державі. Національна ідентичність виступає сьогодні як основа для суверенітету народу, демократії. Крім того, в політичній площині як минулого, так і сучасності національна ідентичність легітимує, визначає політичні цілі, адміністративні засади, що реалізуються у щоденному житті суспільства.

Висновки. Отже, поняття «нація», «націоналізм», «національна ідентичність» вагомими не лише у сприйнятті їх генези, утвердження, але важливо розуміти їх з точки зору висвітлення, пояснення, наукового обґрунтування і дослідження українських та зарубіжних учених. Вивчення минулої спадщини науковців та сучасних підходів до розуміння цих понять сприяє не лише ґрунтовному вивченню дослідницьких проблем, що пов'язані із вивченням національних, державотворчих процесів, але і сприятиме визначенню ключових позицій різних народів щодо їх формування як національної спільноти, визначення рівнів розвитку націй. У сукупності наукові підходи щодо вивчення історіографічної спадщини заявленої проблеми сприятиме системному та глибокому науковому аналізу на сьогодні актуальних наукових тенденцій щодо розвитку суспільства та держави.

Список використаних джерел:

1. Винниченко В. (1990). Відродження нації. В 4-х Т. Київ. 1990.
2. Енциклопедія сучасної України (2020) / Гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 712 с. URL: <https://esu.com.ua/> (дата звернення: 22.06.2023).
3. Зелінська Є. І. (2009). Поняття «нація» та особливості її формування. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр.* Вип. 80. Київ. С.42-49.
4. Касьянов Г. В. (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь. 352 с. URL: <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm> (дата звернення: 23.06.2023).
5. Лисяк-Рудницький І. (1994). Історичні есе. В 2 Т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. Т. 1. Київ: Основи. 554 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/ (дата звернення: 22.06.2023).
6. Сміт Е. (1994). Національна ідентичність. Київ: Основи. 224 с. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> (дата звернення: 22.06.2023).
7. Сміт Е. (2006). Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-Центр. 320 с. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smg.htm> (дата звернення: 22.06.2023).

References:

1. Vynnychenko, V. (1990). *Vidrodzhennia natsii. V 4-kh T. Kyiv [Rebirth of the nation]*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Dziuba, I.M., & Zhukovskiy, M.H., Zhelezniak A.I. (Eds.). (2020). *Natsiia. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Nation. Encyclopedia of modern Ukraine]*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. 712 s. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-71029> [in Ukrainian].
3. Zelinska, Ye.I. (2009). *Poniattia «natsiia» ta osoblyvosti yii formuvannia. [The concept of «nation» and features of its formation]*. Multyversum. Filosofskiy almanakh: Zb. nauk. pr. 80. Kyiv. S. 42–49 [in Ukrainian].
4. Kasianov, H.V. (1999). *Teorii natsii ta natsionalizmu [Theories of nation and nationalism]*. Kyiv: Lybid. 352 s. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm> [in Ukrainian].
5. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Istorychni ese [Historical essays]*. V 2 t. T. 1. Kyiv: Osnovy. 554 s. Retrieved from: https://chtyvo.org.ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/ [in Ukrainian].
6. Smit, E. (1994). *Natsionalna identychnist [National identity]*. Kyiv: Osnovy. 224 s. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> [in Ukrainian].
7. Smit, E. (2006). *Natsii ta natsionalizm u hlobalnu epokhu [Nations and nationalism in the global era]*. Kyiv: Nika-Tsentr. 320 s. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/smith/smg.htm> [in Ukrainian].

Місостов Тотраз Юрійович,*кандидат історичних наук, доцент,**доцент кафедри всесвітньої історії**Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди**orcid.org/0000-0003-0595-7744**msttu@ukr.net*

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ДМИТРОВИЧА ТВЕРДОХЛІБОВА

Стаття присвячена вивченню історико-краєзнавчої діяльності видатного дослідника Охтирщини Олександра Дмитровича Твердохлібова. Автором дано коротку характеристику розвитку історико-краєзнавчого руху на Лівобережній Україні наприкінці XIX – початку XX століть. Розглянуто плеяду дослідників, які вивчали історію Сумщини, при цьому виокремлено значення дослідницької роботи місцевих «провінційних» краєзнавців. Наведено короткі біографічні дані О. Д. Твердохлібова, зокрема висвітлено початковий шлях його становлення як історика і краєзнавця. Прослідковано наукові зв'язки видатного дослідника Охтирщини з Харківським університетом: його діяльність у складі Харківського історико-філологічного товариства при університеті, а також плідна співпраця і дружба з відомим харківським істориком-етнографом М. Ф. Сумцовим. Проаналізовано різні напрями історико-краєзнавчої діяльності О. Д. Твердохлібова, а також складено перелік його найбільш відомих праць. Автором зосереджено значну увагу на аналізі роботи видатного краєзнавця з вивчення різних аспектів історії Охтирки та місцевих повітів. Розглянуто його історичний екскурс стосовно розвитку релігійного життя громади Охтирщини, а також наукові розвідки щодо історії виникнення та розбудови окремих старовинних церковних споруд у регіоні. Детально проаналізовані дослідження О. Д. Твердохлібова з вивчення історії організації освітніх закладів Охтирки та загалом історії розвитку місцевої освіти. На основі детального вивчення праць дослідника виявлено його неабиякий інтерес до історії промислового розвитку Охтирщини, а також економіко-статистичних досліджень краю. Проаналізовані результати окремих етнографічних експедицій, які О. Д. Твердохлібов здійснював у вільний від педагогічної діяльності час. Відзначено вагомий внесок дослідника-краєзнавця в реалізації державних проєктів з вивчення старовинних місцевих народних промислів. Висвітлено також участь О. Д. Твердохлібова у XII археологічному з'їзді в Харкові, зокрема його особистий внесок в організацію етнографічної виставки на цьому з'їзді. В заключній частині статті розглянуто фольклорно-літературну спадщину О. Д. Твердохлібова як перспективний шлях подальших досліджень у вивченні окремих напрямів діяльності цього видатного дослідника Сумщини.

Ключові слова: історичне краєзнавство, Твердохлібов, історико-краєзнавча діяльність, Охтирка, Охтирщина, Сумщина, Харківський університет, Харківське історико-філологічне товариство, наукові розвідки, етнографічні експедиції, народні промисли, історія освіти, XII археологічний з'їзд.

Misostov Totraz,*PhD in History,**Associate Professor at World History Department**H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University**orcid.org/0000-0003-0595-7744**msttu@ukr.net*

HISTORICAL AND LOCAL STUDIES ACTIVITIES OF OLEKSANDR DMYTROYCH TVERDOHLYBOV

The article is devoted to the study of the historical and local history activities of the outstanding researcher of Okhtyr region Oleksandr Dmytrovych Tverdokhlibov. The author provides a brief description of the development of the historical and local history movement in Left Bank Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The galaxy of researchers who studied the history of Sumy region is considered, while the importance

of the research work of local «provincial» local historians is highlighted. Brief biographical data of O. D. Tverdokhlibov, in particular, the initial path of his development as a historian and local historian is highlighted. The scientific connections of the outstanding researcher of Okhtyr region with Kharkiv University were traced: his activities as part of the Kharkiv Historical and Philological Society at the university, as well as fruitful cooperation and friendship with the famous Kharkiv historian-ethnographer M. F. Sumtsov. Various areas of historical and local history activity of O. D. Tverdokhlibov have been analyzed, and a list of his most famous works is also compiled. The author focused considerable attention on the analysis of the work of an outstanding local historian on the study of various aspects of the history of Okhtyrka and local counties. His historical excursion regarding the development of the religious life of the community of Okhtyr region, as well as scientific investigations regarding the history of the emergence and construction of certain ancient church buildings in the region, are considered. Detailed analyzes of research by O. D. Tverdokhlibov on the study of the history of the organization of educational institutions in Okhtyrka and, in general, the history of the development of local education. Based on a detailed study of the researcher's works, his great interest in the history of the industrial development of the Okhtyr region, as well as economic and statistical studies of the region, was revealed. The results of individual ethnographic expeditions, which O. D. Tverdokhlibov carried out in his free time from teaching activities. The significant contribution of the researcher-local historian in the implementation of state projects on the study of ancient local folk crafts was noted. The participation of O. D. Tverdokhlibov at the 12th archaeological congress in Kharkiv, in particular his personal contribution to the organization of the ethnographic exhibition at this congress. The final part of the article examines the folklore and literary heritage of O. D. Tverdokhlibov, as a promising path for further research in the study of individual areas of activity of this outstanding researcher of the Sumy region.

Key words: historical local history, Tverdokhlibov, historical and local history activity, Okhtyrka, Okhtyrshchyna, Sumyshchyna, Kharkiv University, Kharkiv Historical and Philological Society, scientific explorations, ethnographic expeditions, folk crafts, history of education, XII Archaeological Congress.

Постановка проблеми. Історія та культура рідного краю є невід’ємним складником у будь-якому історичному процесі. Базові дослідження так званої «великої» історії просто неможливі без вивчення історико-краєзнавчих праць, присвячених тому чи іншому регіону або місцевості. Саме з «пазлів» регіональної історії і складається загальна картина історичного минулого. Тому місцева давнина з її унікальною і самобутньою народною культурою завжди привертала увагу як професійних дослідників, так і аматорів-краєзнавців. Протягом століть вона слугувала невичерпним джерелом для краєзнавчих досліджень та наукових розвідок.

Історико-краєзнавчий рух, який розгорнувся на Лівобережній Україні наприкінці XIX – початку XX століть, виокремив кілька провідних науково-дослідницьких губернських центрів, в яких були згуртовані основні сили щодо вивчення рідного краю. Насамперед такі центри були у Харкові, Полтаві та Чернігові, де згуртувалася ціла плеяда науковців і дослідників, діяльність яких визначала провідні напрями у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у цих окремих регіонах. Втім не менш важливими за своїм значенням були дослідження окремих краєзнавців, які проводили історико-краєзнавчу роботу за місцем свого постійного проживання – в маленьких повітових містечках

чи селах, на певній відстані від губернських центрів. Зрозуміло, що географічна відірваність від крупних дослідницьких осередків, матеріальні складнощі, відсутність суттєвої підтримки з боку місцевих владних структур – усе це не давало змогу місцевим краєзнавцям-аматорам розгорнути масштабні та системні дослідження рідного краю і загалом значно гальмувало розвиток історико-краєзнавчого вивчення місцевої давнини. Нерідким явищем у дослідницькій діяльності таких «провінційних» краєзнавців була і складність опублікування результатів їх історико-краєзнавчих розвідок у тогочасних спеціалізованих наукових виданнях. У місцевих аматорів-краєзнавців не завжди вистачало можливостей для цього за браком коштів і потрібних зв’язків у наукових та видавничих колах. Як наслідок, далеко не всі подібні дослідження були достатньо і своєчасно висвітлені та отримали широкий розголос у науковому просторі, а певна частина результатів цієї роботи й взагалі була забута. Тому проблема висвітлення результатів історико-краєзнавчої роботи в окремих повітах лівобережних губерній нині є вкрай актуальною, а діяльність місцевих дослідників-краєзнавців потребує ретельного вивчення і аналізу.

Історіографічна база дослідження. Окремі епізоди діяльності та життєвого шляху Олександра Дмитровича Твердохлібова неодноразово,

хоча і з перервами, пригортали увагу дослідників. Вперше ім'я Олександра Дмитровича Твердохлібова згадується в працях його сучасників, видатних істориків Слобожанщини Д. І. Багалія та М. Ф. Сумцова. Втім це були не окремі дослідження його діяльності, а лише фрагментарне згадування його як дослідника-краєзнавця (Багалій, 1990; Сумцов, 2002). Після цього тривалий час ім'я О. Твердохлібова ніде не згадувалось і було практично забутим. Лише через півстоліття було опубліковано невеличку статтю В. І. Волиса, присвячену висвітленню деяких аспектів краєзнавчої та етнографічної діяльності видатного дослідника Охтирщини (Волис, 1962). З початком незалежності України інтерес до діяльності істориків-краєзнавців значно підвищився. Пов'язано це було насамперед з підвищенням інтересу до історії України, її самобутньої народної культури і національного колориту, а також історії окремих українських регіонів. Так, протягом кількох десятиліть незалежності України було опубліковано низку статей, в яких тією чи іншою мірою було розглянуто життєвий шлях О. Д. Твердохлібова та окремі напрями його дослідницької і педагогічної діяльності. Серед авторів, які у своїх працях розглядали діяльність видатного дослідника Охтирщини, можна виділити роботи І. Варченка, Є. Мегери, Л. Метки, Т. Місостова, Л. Міщенко, Г. Свердлова та інших (Варченко, 1999; Мегера, 2016; Метка, 2010; Місостов, 2022; Міщенко, 2022; Свердлов, 1991; Скирда, 2016). У роботах цих авторів висвітлені різні напрями історико-краєзнавчої діяльності О. Д. Твердохлібова, але досить фрагментарно і не системно. Натомість, у працях охтирської дослідниці Людмили Міщенко надано більш цілісну картину життєвого та науково-педагогічного шляху видатного охтирського краєзнавця. Співробітниця Охтирського краєзнавчого музею Л. Міщенко неодноразово публікувала статті, де були висвітлені біографічні дані О. Д. Твердохлібова, проаналізовано його педагогічну діяльність, етнографічні дослідження та окремі напрями з вивчення історії Охтирщини тощо (Міщенко, 2022). Втім постать Олександра Дмитровича Твердохлібова ще не є достатньо дослідженою та висвітленою в широкому науковому просторі. Його історико-краєзнавча діяльність є настільки багатогранною та різнобічною за

своїми напрямками, що потребує більш глибокого і системного вивчення. Його літературна діяльність, результати численних наукових розвідок по місцевих повітах, краєзнавча співпраця з М. Ф. Сумцовим, участь у державних проєктах з вивчення місцевих кустарних промислів, археологічні пошуки та багато інших напрямів дослідницької діяльності ще потребують окремого детального вивчення і можуть слугувати для подальших наукових досліджень. Це й зумовило вибір теми, вибраної автором для дослідження.

Мета статті полягає у системному вивченні історико-краєзнавчої діяльності видатного охтирського дослідника Олександра Дмитровича Твердохлібова, висвітленні основних етапів його становлення як історика і краєзнавця, а також аналізі основних напрямів його діяльності з вивчення історії Охтирщини.

Виклад основного матеріалу. Характерним за певною ознакою «провінціальності» було розгортання історико-краєзнавчого руху на теренах сучасної Сумщини. Значний внесок у вивчення історії Сіверського краю був зроблений цілою плеядою видатних дослідників, так би мовити «краєзнавчо-дослідницького десанту» з губернських центрів Лівобережжя, серед яких були відомі історики, етнографі-фольклористи, письменники, філологи, архівісти, відомі громадські діячі. Це такі відомі науковці, як: О. Маркович, М. Маркевич, О. Потебня, М. Сумцов, Є. Редін, О. Лазаревський, В. Модзалевський П. Куліш, Б. Гринченко, С. Ніс та інші (Місостов, 2022). Більшість з них були вихідцями саме із Сумщини і тому, навіть ставши відомими діячами науки та культури, вони ніколи не забували про свою малу батьківщину, час від часу досліджуючи окремі аспекти її історичного минулого і висвітлюючи зібрані по повітах регіону місцеві фольклорно-етнографічні матеріали. Втім нерідкі були випадки, коли вивченням місцевої давнини з власної ініціативи займалися окремі місцеві краєзнавці. Зокрема, відомі своїми краєзнавчими дослідженнями Г. Калиновський, П. Литвинова-Бартош, І. Абрамов, О. Твердохлібов та інші (Місостов, 2022).

Олександр Дмитрович Твердохлібов був одним з таких місцевих краєзнавців-дослідників, який багато років за власною ініціативою займався вивченням історії старовинного

містечка Охтирка і загалом Охтирщини – краю, де він народився і прожив більшу частину свого життя. Народився Олександр Дмитрович 17 жовтня 1840 року у невеличкому містечку Охтирка тоді ще Харківської губернії (зараз Охтирка адміністративно входить до Сумської області) (Волис, 1962, с. 94). Ще юнаком Олександр Дмитрович захоплювався історією і мав намір продовжувати навчання після закінчення школи. Не дивно, що вибір майбутнього видатного дослідника Охтирщини зупинився на найбільш відомому науково-освітньому центрі не тільки тогочасної Харківської губернії, а й всього Лівобережжя – Харківському університетові. Маючи бажання отримати саме історичну освіту, О. Твердохлібов вступив до історико-філологічного факультету Харківського університету. Після закінчення історико-філологічного факультету за старанність у навчанні та високі результати у навчально-науковій діяльності О. Твердохлібова було залишено на факультеті для можливості отримання наукового ступеня та подальшої наукової роботи. Скрутне матеріальне становище змушувало молодого дослідника поєднувати наукову роботу з постійними підробітками. Відомо, що в цей час він паралельно з науково-дослідницькою діяльністю викладав ще й у Харківському повітовому училищі. Надалі О. Д. Твердохлібов взагалі був вимушений остаточно переїхати до родини в Охтирку і поєднувати вже там свої наукові дослідження з викладацькою діяльністю в місцевому повітовому училищі і жіночій гімназії (Міщенко, 2022, с. 152).

Водночас, незважаючи на певні життєві складнощі, а також відстань від своєї *alma mater*, Олександр Дмитрович ніколи не поривав зв'язки з Харківським університетом і його науковим середовищем. Він був постійним членом Харківського історико-філологічного товариства, певний час навіть архіваріусом цього товариства (Варченко, 1999). Підтримував також теплі і дружні стосунки з відомими університетськими вченими, брав участь у етнографічних експедиціях та інших спільних наукових проєктах. Особливо плідною була його співпраця з відомим вченим Харківського університету, видатним краєзнавцем-етнографом, професором Миколою Федоровичем Сумцовим. Відомий професор на довгі роки став, так би мовити, справжнім партнером у науковій

справі для провінційного дослідника О. Твердохлібова, колегою по етнографічних дослідженнях Охтирщини, видавцем його праць і взагалі просто другом (Скирда, 2016).

Остаточно переїхавши до Охтирки у 1870-х роках, О. Д. Твердохлібов багато років працює вчителем в освітніх закладах міста, зокрема в Охтирському повітовому училищі та жіночій гімназії (Міщенко, 2022). Паралельно з педагогічною діяльністю Олександр Дмитрович активно працює над вивченням місцевої старовини. Як результат, ним було видано низку наукових та літературних праць, присвячених висвітленню окремих історико-краєзнавчих аспектів розвитку Сумського регіону, зокрема міста Охтирки та Охтирщині загалом. Серед найбільш відомих можна відзначити такі його праці, як: «Город Ахтырка» (1885 р.), «К истории Скельского монастыря» (1886 р.), «Переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг» (1887 р.), «Ахтырский Свято-Троицкий монастырь» (1887 р.), «Котельва» (1888 р.), «Судьба табачной фабрики, основанной Петром I в Ахтырке» (1886 р.), «Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 годов)» (1893 р.), «Ахтырский уезд накануне XIX века» (1903 р.), «Осколки старины в Зеньковском уезде» (1905 р.) та ін. (Твердохлібов, 1885; 1886; 1887; 1888; 1893; 1903; 1905).

Характерною рисою історико-краєзнавчої діяльності О. Д. Твердохлібова була її багатовекторність і різнобічність. Дослідник здійснював вивчення місцевої старовини за багатьма напрямками. В ході своїх досліджень О. Д. Твердохлібов проводив історико-краєзнавчі розвідки як у самій Охтирці, так і в навколишніх селах. Ним було реалізовано значну кількість етнографічних та історико-статистичних досліджень, особливе місце серед яких посідало вивчення місцевих народних кустарних промислів, зокрема гончарства (Твердохлібов, 1885). Вагомий внесок був зроблений ним у вивчення історії розвитку освіти Охтирщини, економічного та соціального розвитку Охтирки та місцевих повітів. Олександр Дмитрович захоплювався і вивчав пісні місцевих лірників і кобзарів, проводив фольклористичні дослідження по селах та містечках регіону. Далеко за межами рідного краю було відоме його колекційне зібрання малюнків із зображенням місцевих краєвидів

та народного життя. Серед авторів цих картин були й відомі художники Слобожанщини Г. Овчаренко та С. Васильківський. Ця колекція була представлена на етнографічній виставці під час проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові у 1902 році і викликала широкий резонанс серед відвідувачів (Каталог виставки, 1902). Також на цій виставці були представлені й інші предмети з власної колекції О. Д. Твердохлібова, зокрема, моделі старовинних ткацьких верстатів, добірка речей з народного побуту, колекція з гончарних виробів, зібрання народного одягу, головних уборів, плетеного взуття тощо. Охтирський краєзнавець проводив місцеві археологічні розвідки, а також займався дослідженням церковних споруд та історією їх походження.

Вивчаючи праці О. Д. Твердохлібова, можна відзначити, що серед багатьох напрямів його дослідницької діяльності пріоритетним був саме напрям системного вивчення історії міста Охтирки та Охтирського повіту. Без сумнівів, О. Д. Твердохлібов є одним з найавторитетніших дореволюційних дослідників Охтирщини. Його праці «Город Ахтырка» і «Ахтырский уезд накануне XIX века» вважаються й на сьогодні найбільш ґрунтовними історичними екскурсами цього регіону Сумщини. В них докладно розглянуто історію заселення Охтирщини, а також різні версії та гіпотези про походження назви самого міста Охтирка, висвітлено практично всі сторони життя охтирчан у XIX ст., значну увагу приділено розвитку сільського господарства та народних промислів, проаналізовано історико-географічні особливості розвитку Охтирки та Охтирського повіту, надано фізико-географічну характеристику місцевого краю тощо (Твердохлібов, 1885; 1903).

Окремим напрямом дослідницької діяльності О. Д. Твердохлібова було детальне вивчення старовинних церковних споруд у місцевих та сусідніх повітах, а також дослідження історії релігійного життя краю загалом. У згаданих працях дослідник надав ґрунтовну інформацію стосовно релігійної громади Охтирки, висвітлив статистичні дані стосовно кількості і видів культових релігійних споруд у місті. Цій тематиці автором було присвячено також дві окремі праці: «К истории Скельского монастыря» та «Ахтырский Свято-Троицкий монастырь» (Твердохлібов, 1886). Це були окремі спеціальні дослідження історії

цих монастирів від їх заснування у середині XVII століття та поетапної розбудови до кінця XIX століття. Дослідником було висвітлено основні етапи розбудови монастирів, включаючи опис монастирської місцевості, зокрема, печер, гrotів та двох місцевих гір: Доброславівської та Монастирської, а також проаналізовано та надано характеристику основним ремісничим заняттям монастирських ченців: іконопису, слюсарству, бондарству, столярству, бджільництву, млинарству та іншим ремеслам.

Працюючи вчителем в освітніх закладах Охтирки, О. Д. Твердохлібов приділяв значну увагу вивченню історії місцевої освіти. Зокрема, ним було досліджено історію заснування та розвитку цілої низки місцевих освітніх закладів: чоловічої та жіночої міських гімназій, духовного повітового, міського та жіночого училища, низки церковно-приходських шкіл тощо. З нагоди сторічного ювілею Охтирського повітового училища дослідником було опубліковано окрему працю, присвячену історії цього освітнього закладу («Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 годов)») (Твердохлібов, 1893). В рамках вивчення промислового розвитку Охтирщини окреме дослідження О. Д. Твердохлібова було присвячене історії заснування та розбудови Охтирської тютюнової фабрики. Результати копіткої дослідницької роботи з вивчення соціально-економічних і виробничих місцевих умов вирощування тютюну та виробництва тютюнової продукції були висвітлені в опублікованій праці «Судьба табачной фабрики, основанной Петром I в Ахтырке» (Твердохлібов, 1885).

У вільний від учительської роботи час О. Д. Твердохлібов неодноразово здійснював краєзнавчо-етнографічні розвідки по селах Охтирського і сусідніх повітів. Здебільшого це були заходи, які видатний краєзнавець здійснював за власний кошт і за власною ініціативою. Втім інколи він приєднувався до загальнодержавних програм і проєктів, спрямованих на збір інформації щодо розвитку народних промислів у різних регіонах. Так, О. Д. Твердохлібов, беручи участь у відповідному проєкті міністерства фінансів Російської імперії, досліджував цілу низку старовинних народних промислів, які були присутні в житті Охтирського та кількох сусідніх повітів. Зокрема, він досліджував місцеве гончарство, шкурництво, ковальство, плахотництво та інші кустарні промисли.

Результати цих досліджень були опубліковані у третьому випуску «Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии Ахтырского уезда» за 1885 р. (Твердохлібов, 1885). При цьому треба відзначити, що більшість матеріалів, які увійшли до цього видання, були зібрані саме О. Д. Твердохлібовим.

Цікавим є той факт, що Олександр Дмитрович, окрім своєї педагогічної та краєзнавчої дослідницької діяльності, захоплювався також літературним жанром і мав певні успіхи у цьому напрямі. Під псевдонімами «Земляк», «А. Т.», «Хома Абищо» він регулярно публікувався на шпальтах газет «Южный край» та «Киевская старина». До нашого часу дійшли його оповідання «Ще про Гаркушу», «Забутий куточок Приворскля», «Де до кого», «Старосвітська масниця», «Попівна», «З минулого та сучасного Поворскляння», «Кришталева гора», «Литовка, Боголюбовка і Бакирівка», «Федот» та інші (Твердохлібов, № КН 1255/ДР-506; № КН 1256/ДР-110). Слід відзначити також, що більшість його творів були присвячені місцевій краєзнавчій тематиці і мали фольклорно-літературний характер.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, підбиваючи підсумки аналізу історико-краєзнавчої діяльності О. Д. Твердохлібова, можна з упевненістю стверджувати про неабияке значення вагомого внеску цього видатного дослідника у розвиток не тільки історико-краєзнавчих досліджень в Охтирщині, а й загалом у розвиток історико-краєзнавчого руху на Слобожанщині, частиною якою була Охтирка і сусідні з нею повіти. Діяльність цього регіонального краєзнавця настільки багатобічна і різнопланова, що потребує окремого великого й ретельного вивчення. Слід зазначити також, що така тематика може бути прикладом і певним поштовхом для залучення більшої уваги з боку дослідників до вивчення та аналізу діяльності окремих, так би мовити, провінційних краєзнавців. Бо, як уже відзначалося раніше, краєзнавча діяльність подібних окремих дослідників рідного краю за своїм науковим і ціннісним значенням не поступається дослідженням відомих і всіма визнаних фахівців-краєзнавців, але доволі часто є не досить висвітленою, а іноді навіть і несправедливо забутою.

Список використаних джерел:

1. Багалій Д. І. (1990). Історія Слобідської України. Харків: Основа. 256 с.
2. Варченко І. Г. (1999). Олександр Дмитрович Твердохлібов – краєзнавець Слобожанщини та Полтавщини. *Матеріали 3-ої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції 7-8 грудня 1999*. Суми. СумДПУ ім. А. С. Макаренка. 55.
3. Волис В. І. (1962). Александр Дмитриевич Твердохлебов – краевед и этнограф. *Краеведческие записки Ахтырского краеведческого музея. Рукопись в 4 т.* 3, 94–97.
4. Каталог выставки XII-го археологического съезда (в Харькове). (1902). Этнографический отдел. Харьков: Паровая тип. и литогр. М. Зильберг и с-вья. III, 63–65.
5. Мегера Є. (2016). Охтирка в особистостях. *Лідер*, 35, 17.
6. Метка Л. (2010). Гончарство Слобідської України у другій половині XIX – першій половині XX століття: Асортимент та збут виробів. *Етнічна історія народів Європи*, 33, 4.
7. Місостов Т.Ю. (2022). Історико-краєзнавчі дослідження на Сумщині наприкінці XVIII – початку XX століть. *Вісник науки та освіти*, 5(5), 588–606.
8. Міщенко Л. (2022). Олександр Твердохлебов – історик, етнограф, літератор, педагог. *Витоки педагогічної майстерності*, 29, 151–157.
9. Міщенко Л.В. (2022). Полтавець Олександр Твердохлебов – педагог із когорти тих, хто готував гуманістичний макаренківський світогляд. *XXI міжнародна науково-практична конференція «Управлінський дискурс макаренківської педагогіки»*, 186–194.
10. Свердлов Г. (1991) Краєзнавець О. Д. Твердохлібов. *Прапор перемоги*, Охтирка, 4, 2–4.
11. Скирда І.М. (2016). XII Археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення. (Дис. канд. наук). Харків. нац. ун-т імені В.Н.Каразіна. Харків.
12. Сумцов М.Ф. (2002). Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. Х: Акта, 282 с.
13. Твердохлебов А. Д. (1886). Ахтырский Свято-Троицкий монастыр. *Харьковский сборник: литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1887 г.* 1, Харьков, 992 с.
14. Твердохлебов А. Д. (1903). Ахтырский уезд накануне 19 в. *СХИФИО*, 19.
15. Твердохлебов А. Д. (1885). Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году. *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии*. Харьков, III, 1–52.
16. Твердохлебов А. Д. (1885). Город Ахтырка. *Харьковский календарь на 1886 год*. Харьков, 636–651.

17. Твердохлебов А. Д. (1886). К истории Скельского монастыря. *Киевская старина*. 10, 392–398.
18. Твердохлебов А. Д. (1888). Котельва. *Харьковский сборник*. Харьков, 2, 115.
19. Твердохлебов А. (1885). Кустарные промыслы в Ахтырском уезде. *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии*. Харьков, III, 50–57.
20. Твердохлебов А. Д. (№ КН 1255/ДР-506). Литовка, Боголюбовка и Бакировка. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей м. Охтирка Сумської обл., Україна.
21. Твердохлебов А. Д. (1905). Осколки старины в Зеньковском уезде. *Киевская старина*, 7-8, 59–74.
22. Твердохлебов А. Д. (1887). Переписка по поводу борьбы двух полковничьих родов за полковничий ранг. *Киевская старина*, 5, 152–170.
23. Твердохлебов А. Д. (№ КН 1256/ДР-110). Попівна. На правах рукопису Охтирський краєзнавчий музей. м. Охтирка Сумської обл., Україна.
24. Твердохлебов А. Д. (№ КН 1256/ДР-110). Старосветская масница (Бывальщина). На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей м. Охтирка Сумської обл., Україна.
25. Твердохлебов А. Д. (1893). Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890 гг.). Харьков, 51 с.
26. Твердохлебов А. Д. (1885). Судьба табачной фабрики в Ахтырке. *Киевская старина*, XVI, Киев, 179–189.
27. Твердохлебов А. Д. (№ КН 1256/ДР-110). Федот. На правах рукопису. Охтирський краєзнавчий музей м. Охтирка Сумської обл., Україна.

References:

1. Bahalii, D.I. (1990). *Istoriia Slobidskoi Ukrainy [History of Slobidska Ukraine]*. Kharkiv: Osнова [in Ukrainian].
2. Varchenko, I.H. (1999). Oleksandr Dmytrovych Tverdokhlibov – krayeznavets' Slobozhanshchyny ta Poltavshchyny [Oleksandr Dmytrovych Tverdokhlibov – local historian of Slobozhanshchyna and Poltava region]. *Materialy 3-oyi Sums'koyi oblasnoyi naukovoyi istoryko-krayeznavchoyi konferentsiyi, 7–8 hrudnya 1999 – Materials of the 3rd Sumy regional scientific historical and local history conference, December 7–8, 1999*. Sumy, SumDPU im. A.S. Makarenka, 55 [in Ukrainian].
3. Volis, V.I. (1962). Aleksandr Dmitriyevich Tverdokhlebov – krayeved i etnograf [Alexander Dmitriyevich Tverdokhlebov is a local historian and ethnographer]. *Krayevedcheskiye zapiski Akhtyrskogo krayevedcheskogo muzeya. Rukopis' v 4 t. – Local history notes of the Akhtyrsky local history museum. Manuscript in 4 volumes*. 3, 94–97 [in Russian].
4. *Katalog vystavki XII arkheologicheskogo s'yezda (v Khar'kove). (1902) [Catalog of the exhibition of the 12th archaeological congress (in Kharkov)]*. Etnograficheskiy otdel. Khar'kov: Parovaya tip. i litogr. M. Zil'berg i s-v'ya. III, 63–65 [in Russian].
5. Mehera, Ye. (2016). Okhtyrka v osobystostyakh [Okhtyrka in personalities]. *Lider – Leader*, 35, 17 [in Ukrainian].
6. Metka, L. (2010.) Honcharstvo Slobids'koyi Ukrainy u druiy polovyni XIX – pershiy polovyni XX stolittya: Asortyment ta zbut vyrobiv [Pottery of Slobid Ukraine in the second half of the 19th – the first half of the 20th century: Assortment and sale of products]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 33, (p. 4) [in Ukrainian].
7. Misostov, T.Yu. (2022). Istoryko-krayeznavchi doslidzhennya na Sumshchyni naprykintsi XVIII – pochatku XX stolit' [Historical and local studies in Sumy region at the end of the 18th – beginning of the 20th centuries]. *Visnyk nauky ta osvity – Herald of science and education*, 5(5), (pp. 588–606) [in Ukrainian].
8. Mishchenko, L. (2022). Oleksandr Tverdokhlybov – istoryk, etnograf, literator, pedahoh [Oleksandr Tverdokhlebov – historian, ethnographer, writer, teacher]. *Vytoky pedahohichnoyi maysternosti – Origins of pedagogical skills*, 29, (pp. 151–157) [in Ukrainian].
9. Mishchenko, L.V. (2022). Poltavets' Oleksandr Tverdokhlybov – pedahoh iz kohorty tykh, khto hotuvav humanistychnyy makarenkivs'kyi svitohlyad [Oleksandr Tverdokhlebov from Poltava is a teacher from the cohort of those who prepared the humanistic Makarenko worldview]. *XXI mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Upravlins'kyi dyskurs makarenkivs'koyi pedahohiky» – The Twenty one international scientific and practical conference «Management discourse of Makarenko pedagogy»*, (pp. 186–194) [in Ukrainian].
10. Sverdlov, H. (1991). Kraieznaveets O.D. Tverdokhlibov [Local historian O.D. Tverdokhlibov]. *Prapor peremohy – Banner of victory*, Okhtyrka, 4, 2–4 [in Ukrainian].
11. Skyrda, I.M. (2016). XII Arkheolohichniy z'izd: peredumovy, perebih podii, istorychne znachennia [XII Archaeological Congress: preconditions, course of events, historical significance]. *Candidate's thesis*. Kharkiv. nats. un-t imeni V.N. Karazina. Kharkiv [in Ukrainian].
12. Sumtsov, M.F. (2002). *Slobozhane. Istoryko-etnografichna rozvidka [Slowed down Historical and ethnographic research]*. Kharkiv: Akta [in Ukrainian].
13. Tverdokhlebov, A.D. (1886). Akhtyrskiy Svyato-Troitskiy monastir [Akhtyrsky Holy Trinity Monastery]. *Khar'kovskiy sbornik: literaturno-nauchnoye prilozheniye k «Khar'kovskomu Kalendaryu» na 1887 g. – Kharkov collection: literary and scientific supplement to the «Kharkov Calendar» for 1887*, Khar'kov, 1, 992 [in Russian].

14. Tverdokhlebov, A.D. (1903). Akhtyrskiy uyezd nakanune 19 v. [Akhtyrsky district on the eve of the 19th century]. *SKHIFIO – Collection of Kharkov Historical and Philological Society*, 19 [in Russian].
15. Tverdokhlebov, A.D. (1885). Goncharnyy promysel v Akhtyrskom uyezde v 1881 godu [Pottery in the Akhtyrsky district in 1881]. *Trudy komissii po issledovaniyu kustarnikh promyslov Khar'kovskoy gubernii – Proceedings of the commission for the study of handicrafts of the Kharkov province*. Khar'kov, III (pp.1–52) [in Russian].
16. Tverdokhlebov, A.D. (1885). Gorod Akhtyrka [City of Akhtyrka]. *Khar'kovskiy kalendar'na 1886 god – Kharkov calendar for 1886*. Khar'kov, pp. 636–651 [in Russian].
17. Tverdokhlebov, A.D. (1886). K istorii Skel'skogo monastyrya [On the history of the Skelsky monastery]. *Kiyevskaya starina – Kievan antiquity*, 10, 392–398 [in Russian].
18. Tverdokhlebov, A.D. (1888). Kotel'va [Kotelva]. *Khar'kovskiy sbornik – Kharkov collection*. Khar'kov, 2, 115 [in Russian].
19. Tverdokhlebov, A. (1885). Kustarnyye promysly v Akhtyrskom uyezde [Handicrafts in the Akhtyrsky district]. *Trudy komissii po issledovaniyu kustarnikh promyslov Khar'kovskoy gubernii – Proceedings of the commission for the study of handicrafts of the Kharkov province*. Khar'kov, III, pp. 50–57 [in Russian].
20. Tverdokhlebov, A.D. (№ KN 1255/DR-506). *Lytovka, Boholyubovka y Bakyrova [Litovka, Bogolyubovka and Bakirovka]*. Na pravakh rukopysu. Okhtyrs'kyy krayeznavchyy muzey, m. Okhtyrka Sums'koyi obl., Ukrayina [in Russian].
21. Tverdokhlebov, A.D. (1905). Oskolki stariny v Zen'kovskom uyezde [Fragments of antiquity in the Zenkovsky district]. *Kiyevskaya starina – Kievan antiquity*, 7–8, 59–74 [in Russian].
22. Tverdokhlebov, A.D. (1887). Perepiska po povodu bor'by dvukh polkovnich'ikh rodov za polkovnichiy rang [Correspondence about the struggle of two colonel families for the rank of colonel]. *Kiyevskaya starina – Kievan antiquity*, 5, 152–170 [in Russian].
23. Tverdokhlebov, A.D. (№ KN 1256/DR-110). *Popivna [Popovna]*. Na pravakh rukopysu Okhtyrs'kyy krayeznavchyy muzey, m. Okhtyrka Sums'koyi obl., Ukrayina [in Ukrainian].
24. Tverdokhlebov, A.D. (№ KN 1256/DR-110). *Starosvet'skaya masnytsa (Byval'shchyna) [Old world carnival (Byvalshchyna)]*. Na pravakh rukopysu. Okhtyrs'kyy krayeznavchyy muzey, m. Okhtyrka Sums'koyi obl., Ukrayina [in Russian].
25. Tverdokhlebov, A.D. (1893). *Stoletiye Akhtyrskogo uyezdnogo uchilishcha (1790–1890 gg.) [Centenary of the Akhtyrsky district school (1790–1890)]*. Khar'kov [in Russian].
26. Tverdokhlebov, A.D. (1885). Sud'ba tabachnoy fabriki v Akhtyrke [The fate of the tobacco factory in Akhtyrka]. *Kiyevskaya starina – Kievan antiquity*, Kiyev, 16, 179–189 [in Russian].
27. Tverdokhlebov, A.D. (№ KN 1256/DR-110). *Fedot [Fedot]*. Na pravakh rukopysu. Okhtyrs'kyy krayeznavchyy muzey, m. Okhtyrka Sums'koyi obl., Ukrayina [in Russian].

Найденко Тарас Олександрович,

аспірант кафедри історії України

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

<https://orcid.org/0000-0003-4859-5173>

naidenko.t.ol@gmail.com

ОБРАЗ РАДЯНСЬКОГО ОСВІТЯНИНА ДОБИ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964 РОКИ) У ТВОРАХ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

У статті досліджується репрезентація образу радянського освітянина у творчості Олесь Гончара періоду десталінізації (1953–1964 років). На основі аналізу листів, щоденників та прозових творів автора досліджується, як зображував і рефлексував роль освітян у радянському суспільстві в цей трансформаційний період Олесь Гончар. Завдяки проведеному аналізу його творів, стаття проливає світло на еволюцію сприйняття та зображення ним радянських педагогів, в час, коли країна зазнала значних політичних і соціальних змін після смерті Йосипа Сталіна. Образ освітянина поступово змінювався від «Таврії» та «Перекопу» й до «Собору». Відбувалася його еволюція від образу канонічного палкого вчителя-революціонера, агітатора та пристрасного ліквідатора неписьменності, до рядового й майже непомітного функціонера в «Тронці». Згодом, зміни досягають свого апогею у образі освітянина-захисника народних традицій, скарбів та духовних багатств в «Соборі». У творах цього періоду немає вчителів, яких можна було б вважати яскравими особистостями, всі освітяни, не зважаючи на зміни в системі, залишаються у баченні автора людьми-функціями. Проте у більшості творів Олесь Гончар цих років освітянин залишається мірилом моральності та порядності, захисником традиційних українських цінностей. Зважаючи на зміст щоденників Олесь Гончар з великою імовірністю він проходив в цей період схожі трансформації як громадянин та особистість. Отримані результати сприяють кращому розумінню культурних та інтелектуальних зрушень, які відбулися в цей вирішальний період радянської історії.

Ключові слова: УРСР, десталінізація, Олесь Гончар, соцреалізм, освітяни, повсякдення, українська література.

Naidenko Taras,

Postgraduate Student at the Department of History of Ukraine

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

orcid.org/0000-0003-4859-5173

naidenko.t.ol@gmail.com

THE IMAGE OF THE SOVIET EDUCATOR DURING DE-STALINIZATION (1953–1964) IN THE WORKS OF OLES HONCHAR

The article examines the representation of the image of a Soviet educator in the works of Oles Honchar during the de-Stalinization period (1953–1964). Based on an analysis of the author's letters, diaries, and prose works, the study explores how Oles Honchar depicted and reflected on the role of educators in Soviet society during this transformative period. Through the analysis of his works, the article sheds light on the evolution of perception and portrayal of Soviet teachers at a time when the country underwent significant political and social changes after the death of Joseph Stalin. The image of the educator gradually changed from «Tavria» and «Perekop» to «The Cathedral». The evolution went from the portrayal of a canonical passionate teacher-revolutionary, agitator, and fervent eradicator of illiteracy to an ordinary and almost unnoticed functionary in «Tronka». Subsequently, the changes reach their culmination in the image of the educator as a defender of national traditions, treasures, and spiritual wealth in «The Cathedral». In the works of this period, there are no teachers who could be considered vivid personalities; all educators, regardless of changes in the system, remain functional figures in the author's perception. However, in the majority of Oles Honchar's works during these years, the educator remains a measure of morality and integrity, a defender of traditional Ukrainian values. Considering the content of Oles Honchar's diaries, it is highly likely that he underwent similar transformations as a citizen and an individual during this period. The obtained results contribute to a better understanding of the cultural and intellectual shifts that took place in this decisive period of Soviet history.

Key words: Ukrainian SSR, de-Stalinization, Oles Honchar, socialist realism, educators, everyday life, Ukrainian literature.

Актуальність теми. Питання про образ радянського освітянина доби деєталінізації, доби змін та потенційних можливостей, є особливо гостим в наші часи. Розвиток національної ієдентичності під пресом тоталітарного тиску, виховання нової, свідомої та гармонійної особистості, переоцінка власних стереотипів поведінки та розвінчання міфів щодо оточуючої реальності – всі ці наративи доби деєталінізації актуальні і у наш час. За доби деєталінізації на освітян покладали великі, проте різновекторні сподівання. З одного боку, від них чекали актуалізації трансферу досвіду, народних традицій, звичаїв між поколіннями. В освітянах бачили хранителів традиційних образів, символів, мови та історичної пам'яті. Їх сприймали як акторів національного відродження. Настільки, наскільки дозволяло тоталітарне повсякдення та лещата пропаганди. З іншої сторони, для партійної номенклатури освітяни були зручним та зрозумілим інструментом пропаганди, контролю свідомості нових поколінь громадян УРСР та поступового знищення всіх національних рис української культури та фальшування історії.

Саме така дихотомія у сприйнятті образу освітян була сприйнята Олесем Гончаром, та репрезентована у його творах доби деєталінізації. Його персонажі-освітяни пройшли повну арку розвитку, від радянських пропагандистів до хранителів собору душі української нації. Сьогодні ми ведемо війну проти іншої тоталітарної системи, яка хоче знищити нашу культуру, історію, мову. Досвід освітян доби деєталінізації, та його репрезентація в літературі доби може стати в нагоді сучасним освітянам, які стоять на варті біля того ж собору душі, який змалював у своєму видатному творі Олесь Гончар.

Огляд історіографії. Процес деєталінізації та його вплив на специфіку українського національного характеру вивчали П. Гнатенко, М. Юрій, В. Даниленко, Ю. Шаповал, В. Дєброва, Х. Арєндт, К. Поппер, З. Бжезинський, К. Фрідріх, Ш. Фіцпатрік, Д. Талмон. Історію та культуру повсякдення розглядали В. Смолій, К. Гінзбург, Ф. Бродель, Н. Коляструк, О. Удод, О. Прохорєнко. Напрямки реформ у культурно-мистецькій, політичній та соціально-економічній сферах доби «відлиги» досліджували П. Киридон, С. Кульчицький, С. Хук, В. Баран, А. Брумберг, Ю. Шаповал та ін. Методолого-теоретичні

засади дослідження освітянського повсякдення доби «відлиги» розглядає О. Лук'яєнко (Лук'яєнко, 2012, с. 3–6). Освітянам УРСР також присвячені роботи Б. Грушина, Ф. Боркєнау, Д. Істона, С. Мінц, М. Пірен. Дєробок Олєся Гончара не обділений увагою дослідників, досить згадати ґрунтовні дослідження його творчості М. Гуменного, В. Дончика, М. Жулинського, А. Поґрібноґо, М. Наєнка, М. Шумила, О. Килимника, В. Ковалєя, Є. Сверстюка, В. Галич та ін.

Мєта статті полягає в аналізі образу радянського освітянина доби деєталінізації (1953–1964 роки) в творчості Олєся Гончара, з'ясуванню еволюції образу в його творах, розкритті відповідності репрезентації повсякдення освітян у літературних творах реаліям доби деєталінізації.

Виклад основного матеріалу. Олєсь Гончар народився в Лємівці 3 квітня 1918 року. Своє дитинство провів у слєбоді Суха на Козельщині, що в Полтавській області. Навчаючись у Харківському університеті пішов добровольцем на фронт, воював на передовій, потрапив у полон, втік та був удостоєний двох бойових орденів і трьох медалей «За відвагу». До публікації його «Щодєнників», а дєким і після цього, він сприймався у якості типового письменника-соцрєаліста, спритного пристосуванця, що досяг за доби УРСР вищих щаблів успіху – став лауреатом двох Сталінських (1948 та 1949), Ленінської (1964) та Дєржавної премій СРСР (1982), академіком АН України (1978), Героем Соціалістичної праці (1978), довгий час керував Спільною письменників України. У 1973 році Олєсь Гончар підписав лист із засудженням Солжєніцина і Сахарова. Проте, зараз, особливо після того, як ми змогли проникнути до внутрішнього світу автора завдяки трьом томам «Щодєнника» ставлення до його творчості змінилося.

Олєсь Гончар зараз, це складна постать людини, яка залишалася віруючою, українською, скептично налаштованою до радянської системи попри всі життєві неґаразди. У 1966 році він відмовився брати участь у засудженні книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», мало не був заарештований. За свої погляди був підданий гонінням, йому поґрожували та спонукали до самоґубства. Лише особиста відвага старого фронтвика та популярність, як знаного в світі письменника,

врятували Олесю Гончару життя. Після занепаду СРСР, підтримавши становлення незалежності, він став Героєм України, почесним доктором Альбертського університету, а 2003 рік за рішенням ЮНЕСКО було оголошено роком Олеся Гончара.

Він прийшов у літературу молодим. Прийшов Воїном з фронтів у час, коли Європа і світ стікали кров'ю від найстрашнішої на планеті війни (Гоян, 2003, с. 59). Проте, саме період «відлиги» став для письменника «добою змін», в ці роки він пройшов шлях від автора «Прапорносців» до початку роботи над «Собором», який було видано у 1968 році. Як партійний функціонер, що, спираючись на рядки його «Щоденника», не сприймав вже у 1954 році оточуючу реальність та піддавав її критиці, він мав чудово розуміти завдяки яким принципам функціонує радянська система, на чому вона тримається, та що потрібно змінити, щоб і вся система мала шанс змінитися на краще. Однією з таких важливих, та чутливих до змін ланок була освіта. Саме освітяни, яких у пострадянський час стереотипно сприймають виключно у якості пропагандистів та агітаторів тоталітарної системи, виховували «нових людей». Саме вони закладали у дитячу свідомість дітей засади формаційного підходу, класової боротьби та вели інформаційну війну проти всього, що так чи так здавалося їм зайвим у світогляді молодого радянського «гвинтика». Було б доречним припустити, що Олесь Гончар, як людина, що не сприймала радянську систему, піддавала критиці своє повсякдення, цінувала і любила українську мову, історію та культуру мала б звернути на освітян увагу у своїх творах?

Валентина Галич у монографії «Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності зазначає, що «в архіві письменника зберіглося багато свідчень того, що він любив зустрічатися з молоддю – військовослужбовцями і робітниками, молодими прозаїками і поетами, студентами і старшокласниками» (Галич, 2004, с. 97). «На молодь – всі наші надії, бо ж тільки нові, що нині формуються покоління, зможуть духовно наповнити й піднести Україну, повнокровно ввести її в сім'ю цивілізованих, європейських суверенних націй» (Гончар, 2003, с. 136), – зазначав письменник у листі, адресованому в Рівне, відгукнувшись на поздоровлення з днем Перемоги студентів педінституту. Тобто, після доби

«відлиги» він вже стояв на позиції «молодь це майбутнє». Молодь сама себе не формує, потрібні, зокрема, освітяни. А їм у листах і щоденниках письменника за означений період 1953–1964 років місця автор майже не відвів.

Проте, ознайомившись в квітні 1964 року з проектом постанови партійно-державного керівництва України «Про заходи подальшого поліпшення естетичного виховання в загально-освітніх школах УРСР» він висловив побажання переглянути всі існуючі «читанки» та «хрестоматії», вилучити з них другорядні, низького художнього рівня твори (Тронько, 1999, с. 5). В цей же час Олесь Гончар ставив питання про підвищення фахового рівня викладачів української мови та літератури, забезпечення їх літературними новинками, періодикою, необхідними методичними розробками (ІЦДАМЛМ України).

В листах Олеся Гончара, написаних за доби «відлиги» місця освітянам не знайшлося. Проте, у відгуку на статтю Володимира Солоухіна «Что нас роднит?» від 8 лютого 1962 року він апелює до братерства між українським та російським народами. Схожі думки є і у «Перекопі» (1957) – «Спасибо вам...сердечное спасибо от русских матерей. Мы всегда будем дорожить дружбой с вами...Мы будем уважать вас!» (Гончар, 1987, с. 464). У тому ж листі письменник вважає думки В. І. Леніна стосовно національного питання дуже актуальними і доречними (Гончар, 2008, с. 95) – що було доволі типовим для доби відкидання культу Сталіна та пошуку нових орієнтирів. Можна апелювати до того, що Олесю Гончару було «так треба» написати, зважаючи на обставини. Бо вже дуже скоро після цього листа він починає працювати над «Собором», який є результатом його внутрішнього становлення та відкритого протистояння системі. Якщо це справді так, то цей стрибок відбувся напрочуд швидко.

У «Щоденнику» ми зустрічаємо лише кілька нотаток, які стосуються нашої теми. У 1953 році письменник змальовує історію про учнів ремісничого училища, що відмовились стригтися. Помічник по культурно-виховній роботі наказав вибити сокирою двері, що й було зроблено. Учнів постригли (Гончар, 2002, с. 154). Помічника директора ремісничого училища Олесь Гончар характеризує як гіркого п'яницю, що валявся перед училищем. Трохи згодом, він відмічає низький рівень правил хорошого тону

у студентів – вони не вміють триматися за столом, сервірувати його, погано знають основи кулінарії, не тямлять у елементарних основах музики (Гончар, 2002, с. 167–168). У 1954 році Олесь Гончар згадує історію про вчителя-п'яницю, який бив свою наречену (Гончар, 2002, с. 174), а потім вигнав її геть. Наступна згадка про освітян лише у 1963 році, проте вона знову мінорна. Письменник робить нотатку-чернетку для можливої трагедії, сюжет якої має будуватися навколо особистої драми молодого голови колгоспу, який одружився, взявши вчительку, яка щойно закінчила інститут. Але при пологах, вона впала у тихе божевілля і тепер вже чотири роки перебуває у Чернівцях, в психіатричній. «І вже й надії нема. А він не одружується, сам ростить сина. Трудне життя» (Гончар, 2002, с. 310).

Загалом, «Щоденник» виглядають довільним набором анекдотів, почутих від когось жартів, спогадів про власні мандри та відрядження, які могли бути написані і через годину і через роки після подій яких вони стосуються, нотаток, планів майбутніх творів та критичних заміток щодо оточуючої дійсності. Про майбутнє, національне та соціалістичне у письменника в «Щоденнику» є декілька суперечливих записів. Так, він мріє, що «зрештою прийде час, коли не буде великих і малих націй, а всі будуть просто людьми». Цитує Анатолія Луначарського, який називає «українську музику та поезію найбільш розкішною, найбільш запашною з усіх квіток світової народної творчості», та ставить українську пісню на «перше місце в музиці всіх народів». Пише про те, що українська культура краща, старша та багатша за російську. Критикує більшовиків, репресії, культ особистості, партійних діячів – заскоружлих та застарілих, «людей вчорашнього дня» які не можуть навіть самотужки виголосити промову перед робітниками. Проте він критикує і молодь за втрату ідеалів. Відмітимо, що візії «світлого майбутнього» для них у письменника в «Щоденниках», принаймні в цей період – немає.

Для Олесь Гончара майбутнє – комунізм з окремими, яскравими національними культурами у своєму складі. Суспільство для нього, це «симфонічний оркестр з творчих особистостей». Він за свободу індивідуальності, але її місце бачить тільки й виключно в колективі.

Для нього неприйнятний суржик, він за чистоту мови. Тобто, якщо звести все до стабільного нарративу, то Олесь Гончар бачить національну культуру, побудовану яскравими україномовними індивідами, що відкидають застарілий партапарат, бюрократію, культ особистості та працюють в колективі заради наближення комунізму як взірць. Проте освітяни на сторінках його «Щоденника» не є позитивними персонажами, любові до молоді там також не дуже багато, лише кілька критичних нотаток. Немає там і найголовнішого – чіткої візії майбутнього. Авторського бачення того куди, та яким чином має розвиватися УРСР і що й кому для цього потрібно зробити. Відсутність такого бачення ми зможемо прослідкувати і у його прозових творах доби десталінізації.

За добу «відлиги» Олесь Гончар написав багато творів, серед яких ми проаналізуємо наступні: «Таврія» (1952); повість «Щоб світився вогник» (1955); «Перекоп» (1957); «Тронка» (1963) та «Собор» (1968). Вибір саме цих творів пов'язаний з їх прив'язкою до української землі (на відміну від «Японських етюдів»), кількістю нарративного матеріалу, який дозволяє проводити цілісний аналіз, а образи освітян створені письменником у цих текстах дають можливість відстежити їх еволюцію в часі.

«Таврія» написана до зазначеного періоду, проте зважаючи на те, що роман «Перекоп» написано у 1957 році, ми включаємо «Таврію» до списку творів у якості точки відліку еволюції образу освітянина. «Собор» виданий пізніше, вже у 1968 році, але почав його писати Олесь Гончар раніше, о 1963 році.

Освітяни в «Таврії» позитивні персонажі, це «чесні, невідкупні люди, чудові агрономи, які вміли прищепити своїм вихованцям любов до науки і з якими під час занять десь у степу можна було поговорити про все одверто, по душах, і почути від них там таке, чого у класах ніколи не почув би» (Гончар, 1987, с. 53). За це освітян не люблять, хуторяни ненавидять, вважають розсадником крамоли. В школі та на квартирах у викладачів обшуки. Деяких учнів, разом з вчителем історії під конвоем забирають до Сімферополя.

Наступний образ – молода вчителька з Херсона. Вона не проста вчителька, «це видно, справжня революціонерка, правдистка!» (Гончар, 1987, с. 68). Її заарештовану, під вартою,

вітрильником кудись забирають. Олесь Гончар дає їй характеристику «жінки відважної й правдивої, що носить горде ім'я революціонерів і готується до революції» (Гончар, 1987 с. 71). Окрема, незначна згадка в тексті присвячена професорові, який живе в степу та виводить нові породи коней, але далі цього короткого опису письменник не заходить. Персонаж професора залишається нерозкритим.

Повість «Щоб світився вогник» дарує нам чудовий образ старої вчительки мови та літератури Ганни Панасівни, яку зустрічає дівчина, головна героїня твору. За суворою зовнішністю «таїться справжня доброта, глибоке зацікавлення подальшою долею кожного» (Гончар, 1987, с. 357). На думку героїні стара вчителька прийшла до парку, де вони зустрілися, для того, щоб спостерігати за своїми учнями, «любуватися оцими юнаками та дівчатами з почуттям заслужених гордощів». Дівчина прийшла до парку на побачення і Ганна Панасівна не оцінила її вибору. Бо «виходячи з парку, Ганна Панасівна пристукувала ціпочком якомсь сердито, наче Маріїн обранець одразу зіпсував їй настрій отим присвистом та отією модною своєю бобочкою в блискачких молніях на всі груди».

Роман «Перекоп», присвячено громадянській війні в Україні у візії Олесея Гончара. Однією із другорядних персонажів цього твору є вчителька Світлана Іванівна Мурашко з села Сірогози. Їй присвячено два епізоди, що комплексно характеризують її особистість: це напад білогвардійців на школу та сцена навчання червоноармійців грамоті. Вона прикриває собою поранених бійців, рятує дітей та сміливо дає відсіч озброєним бандитам. Проте закінчується для неї це не найкращим чином, бо «осавул подав знак своїм спішеним головорізам, і вони, підкравшись із-за спини, вхопили вчительку попід руки і з реготом повели-поволокли по східцях до школи (Гончар, 1987, с. 372). Дівчина змогла врятуватися від наруги, завдяки втручання генерала білогвардійця, якого вона відразу ж здала «червоним», яких вона зустріла і навела на школу в той же день. Кинувши своїх учнів, вона йде з бійцями, залишаючи Сірогози.

Наступного разу в тексті вчителька з'являється не скоро, тепер вона очолює ліквідацію неписьменності на плацдармі, головуючи в херсонській агітбригаді. Її учні складні, проте всім серцем бажають вчитися, «одначе вони не

кидали, ревню бралися до занять», «вгризалися в абетку з такою ж щирістю, як щойно вгризалися в тверду неподатливу землю плацдарму» (Гончар, 1987, с. 606–607). Нібито Олесь Гончар надає їй образу риси вчительки, яка любить дітей, цікавиться історіями краю в якому живе, прагне працювати, але головними вчинками цього персонажа є дві зради: зрада людині, яка її врятувала і зрада учнів с. Сірогози, кинутих напризволяще за яких вона відповідала. І якщо в логіка твору може виправдати зраду білого генерала – білий, то не людина для молодої «червоної» вчительки, яка чомусь в далекому селі вже є затятою комуністкою, то зраду дітей виправдати не виходить.

«Тронка» має глибокі та виразні образи учнів доби «відлиги», проте саме викладачам у цьому романі Олесь Гончар приділяє не так вже й багато уваги. Один із них – вчитель Василь Карпович застерігає дітей від мін, які все ще можуть бути небезпечними в степу. «І хоч, крім Василя Карповича, ніхто з них війни не зазнав, відома вона їм тільки з переказів та кінофільмів, але тут раптом почали спадати на думку різні нещасні випадки з радгоспними дітьми, що їх багато калічилося після війни у полях...» (Гончар, 1987, с. 44). Дітьми згадується вчитель, молодий фронтовик, що загинув, рятуючи дитину від міни. Над іншою, вчителькою мови діти глузують, обравши їх прізвисько «тощо». Кількома словами характеризується вчителька англійської мови. Трохи більше уваги заслуговує вчитель фізкультури – «в нього вигляд кислий, нудьгарський, на голові ціла купа важкого гофрованого чуба, під носом вусики» (Гончар, 1987, с. 91). Згадуючи про «брак естетики у студентів» з «Щоденника» Олесея Гончара ми знаходимо в «Тронці» такі рядки: «якось ще в п'ятому класі запитали ми Василя Карповича, що таке естетика, так він нам це якраз на прикладі із рожею пояснював. Гляньте, каже, надвечір, коли рожа розквітне, а сонце налє її, і пелюстки світяться наскрізь, і вся вона аж світиться красою... Оце і все, що мені запам'яталося про естетику» (Гончар, 1987, с. 182). В школі вчителі створили шкільний історичний музей, яким опікувалися разом з дітьми. Доволі цікавим є відношення персонажів роману до вищої освіти – не зважаючи на те, що «хабарі брати не можна», всі впевнені, що їх беруть і без протекції або хабаря вступити до ВНЗ може бути в край важко.

«Собор» нам цікавий двома постатями, це вчитель Хома Романович і професор Яворницький. Зважаючи на те, що образ собору, це образ духовності, культури, історії, душі нації, відмітимо, що на собор вчитель дивиться з очима «пойнятими слезою» (Гончар, 1992, с. 113). Він відсидів за те, що розповідав дітям про собор та його історію. Тепер старий вчитель «не переповідає, мовчить». «Вчить дітей арифметики, без будь-яких домішок».

Хома Романович стоїть на сторожі моралі так само, як і Ганна Панасівна з повісті «Щоб світився вогник». Від нього навіть очікують саме такої поведінки. «Зараз наш Романович утне щось, повчальне щось видасть у своєму класичному, у високому штилі» (Гончар, 1999, с. 185). І він «видає»: – Собори душ своїх бережить, друзі... Професор – поціновувач давнини, який збирає та досліджує історію та традицію України. Гончар дає йому великий епізод протистояння з Махном та його бандою, яких Яворницький не пускає до собору, майже віддаючи за це життя. Це доволі груба аналогія, але зважаючи на інші твори письменника, цей епізод

є вершиною розвитку образу освітянина в його книгах.

Отже, можемо зробити деякі висновки, щодо розвитку образу радянського освітянина доби десталінізації у творах Олесь Гончара. Можна відмітити еволюцію образу від аморальних вчителів пропагандистів, для яких агітація та пропаганда важливіші за виховання дітей. Чайання на варті моральних вершин у викладачів старого покоління переходить з пасивної фази до активної, крім критичних оцінок новому поколінню тепер звучать ще й поради. Від ролі людини-функції у «Тронці» вже в «Соборі» освітянин – дієвий захисник української культури, української історії, мови та традиції. Складно сказати, чи справді Олесь Гончар пройшов схожий шлях у власному розвитку, від радянського партійного функціонера до щирого патріота, чим він залишався ним завжди, але позитивні зміни у образі радянського освітянина в його текстах складно не відмітити. Проте, в цих романах поки що немає візії майбутнього радянської України, яку він міг би запропонувати своєму читачеві. Можливо тому, що саме радянською, він майбутню Україну в своїй душі просто не бачив.

Список використаних джерел:

1. (1999) Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. XX ст. Київ: Рідний край. 304 с.
2. Галич В. (2004) Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності. Київ: Наук. думка. 816 с.
3. Гончар О. (1987) Твори: В 7-и т. Київ: Дніпро. Т. 2. 717 с.
4. Гончар О. (1987) Твори: В 7-и т. Київ: Дніпро. Т. 3. 559 с.
5. Гончар О. (1987) Твори: В 7-и т. Київ: Дніпро. Т. 5. 487 с.
6. Гончар О. (1992) Собор. Київ: Веселка. 256 с.
7. Гончар О. (2002) Щоденник: У 3 т. (1943–1967). Київ: Веселка. Т. 1. 455 с.
8. Гончар О. (2003) Щоденник: У 3 т. Київ: Веселка. (1968–1983). Т. 2. 607 с.
9. Гончар О. (2008) Листи. Київ: український письменник. 431 с.
10. Гоян Я. (2003) Собор української душі. Київ: Веселка. 62 с.
11. Лук'яненко О. (2012) Методолого-теоретичні засади дослідження освітянського повсякдення доби «відлиги». Софія: «Бял ГРАД–БГ». С. 3–6.
12. ЦДАМЛМ України. Ф. 590, оп. 1, спр. 582. Арк. 210.

References:

1. (1999) Ternystym shliakhom do khramu: Oles' Honchar v suspil'no-politychnomu zhytti Ukrainy 60–80-kh rr. XX st. [A thorny path to the temple: Oles Gonchar in the social and political life of Ukraine in the 60s-80s of the 20th century]. Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian]
2. Halych V. (2004) Oles' Honchar – zhurnalist, publitsyst, redaktor: evoliutsiia tvorchoi majsternosti. [Oles Gonchar – journalist, publicist, editor: evolution of creative skill]. Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian]
3. Honchar O. (1987) Tvory: V 7-y t. [Writings]. Kyiv: Dnipro. T. 2. [in Ukrainian]
4. Honchar O. (1987) Tvory: V 7-y t. [Writings]. Kyiv: Dnipro. T. 5. [in Ukrainian]
5. Honchar O. (1987) Tvory: V 7-y t. [Writings]. Kyiv: Dnipro. T. 3. [in Ukrainian]
6. Honchar O. (1992) Sobor. [The Cathedral]. Kyiv: Veselka. [in Ukrainian]
7. Honchar O. (2002) Schodennyk: U 3 t. (1943–1967). [Diary]. Kyiv: Veselka. T. 1. [in Ukrainian]

-
8. Honchar O. (2003) Schodennyk: U 3 t. [*Diary*]. Kyiv: Veselka. (1968–1983). T. 2. [in Ukrainian]
 9. Honchar O. (2008) Lysty. [*Letters*]. Kyiv: ukrains'kyj pys'mennyk. [in Ukrainian]
 10. Hoian Ya. (2003) Sobor ukrains'koi dushi. [*Cathedral of the Ukrainian soul*]. Kyiv: Veselka. [in Ukrainian]
 11. Luk'ianenko O. (2012) Metodoloho-teoretychni zasady doslidzhennia osvitiats'koho povsiakdennia doby «vidlyhy». [*Methodological and theoretical foundations of the study of the 'thaw' of everyday life of educators*]. Sofiia:«Bial HPAD–BH». S. 3–6. [in Ukrainian]
 12. TsDAMLM Ukrainy. [*Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine*] – F. 590, op. 1, spr. 582. – Ark. 210. [in Ukrainian]

Петровиц Валентина Василівна,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
orcid.org/0000-0003-0407-0471
valyavp@ukr.net*

Бундак Олена Анатоліївна,

*кандидат історичних наук, доцент,
заступник директора з науково-методичної роботи
ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»
Луцького інституту розвитку людини
orcid.org/0000-0002-4398-560X
olenabundak@gmail.com*

ІСТОРИЧНА ІНФОРМАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

У науковій розвідці обґрунтовано роль історичної інформації як джерела формування української національної самосвідомості. Виділено аспекти, що визначають цінність впливу культурних традицій, науки та освітніх процесів на теренах Волині в наступності поколінь. Встановлено значення історико-культурних впливів, які генерують джерельний контент та проєктують важливу інформацію, на сучасну історію та культуру, розвивають актуальну історико-культурологічну проблематику. На основі проаналізованих джерел і наукових студій істориків, окреслено окремі етапи розвитку Волинської землі. Висвітлено загальні закономірності заселення її території слов'янськими племенами починаючи з доісторичних часів. Охарактеризовано основні тенденції становлення, стан, особливості розвитку та змін історико-культурних традицій українських племен. Проаналізовано процес трансформації назви племен – корінних мешканців Волині, що у першій половині IX століття стали називатися волинянами. З'ясовано, що Волинь, знаходячись на перехресті історичних шляхів, була одним із центрів освіти і культури Давньої Русі. Доведено, що в XVI та на початку XVII століть саме Волині належало одне з визначних місць у культурно-освітньому русі України. Питання національної належності вилилося в створенні низки навчальних закладів та системи братств. Зокрема, у цей час розпочала свою освітню та наукову діяльність Острозька академія, було засноване Луцьке Хрестовозвиженське братство і школа при ньому. Їх християнсько-просвітницьке спрямування сприяло консолідації прогресивних сил українського населення в його боротьбі за своє соціальне та національне визволення. Провідне місце у поглибленні в тогочасному суспільстві національної самосвідомості беззаперечно належить козацтву – збуднику й генератору національно ідентифікуючого потенціалу нації. Козаки уславилися як провідники й виразники національних сподівань та інтересів всього українського народу. Можна стверджувати, що незважаючи на викладені показники національної самосвідомості, загальний її стан вимагає істотної активізації і підвищення та задіяння до розвитку державотворчих процесів. Духовні засади та механізми формування національної самосвідомості є процесом поступальним і безперервним.

Ключові слова: історична інформація, національна самосвідомість, Волинська земля, навчальні заклади, братства, козацтво, історико-культурні традиції.

Petrovich Valentina,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Museology,
Monument Studies and Information and Analytical Activities
Lesya Ukrainka Volyn National University
orcid.org/0000-0003-0407-0471
valyavp@ukr.net*

Bundak Elena,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Deputy Director for Scientific and Methodological Work
Open International University
Human Development 'Ukraine' of Lutsk Institute Human Development
orcid.org/0000-0002-4398-560X
olenabundak@gmail.com*

HISTORICAL INFORMATION AS A SOURCE OF FORMATION OF NATIONAL IDENTITY

The scientific research substantiates the role of historical information as a source of formation of Ukrainian national identity. The aspects that determine the value of the influence of cultural traditions, science and educational processes in the Volyn region in the continuity of generations are highlighted. The importance of historical and cultural influences that generate source content and project important information onto modern history and culture, develop relevant historical and cultural studies into problems has been established. On the basis of the analyzed sources and scientific studies of historians, individual stages of development of the Volyn land are outlined. It highlights the general patterns and settlement of its territory by Slavic tribes since prehistoric times. The main tendencies of formation, state, peculiarities of development and changes of historical and cultural traditions of Ukrainian tribes are characterized. The process of transformation of the names of tribes – indigenous inhabitants of Volyn, which in the first half of the ninth century became known as Volynians, is analyzed. It was found out that Volyn, being at the crossroads of historical paths, was one of the centers of education and culture of Ancient Rus. It is proved that in the XVI and early XVII centuries it was Volyn that lay one of the prominent places in the cultural and educational movement of Ukraine. The emergence of nationality resulted in the creation of a number of educational institutions and a system of fraternities. In particular, at that time the Ostroh Academy began its educational and scientific activities, the Lutsk Holy Cross Brotherhood and a school were founded. Their Christian educational orientation contributed to the consolidation of progressive forces of the Ukrainian population in its struggle for their social and national liberation. The leading place in the deepening and in the society of national identity of that time undoubtedly belonged to the Cossacks – the causative agent and generator of the nationally identifying potential of the nation. The Cossacks were known as the leader and spokesman of the national aspirations and interests of the entire Ukrainian people. It can be argued that despite the stated indicators of national identity, its general state requires significant activation and increase and involvement in the development of state-building processes. The spiritual foundations and mechanisms of the formation of national identity are a progressive and continuous process.

Key words: historical information, national identity, Volynska zemlya, educational institution, brotherhoods, Cossacks, historical and cultural traditions.

Відродження та становлення України як незалежної демократичної держави неможливо без формування національної самосвідомості її громадян. Однією із рис національної самосвідомості є виховання любові до рідної землі, свого народу. Як зазначає І. Вдовенко, національна самосвідомість – це усвідомлення людиною своєї національної приналежності до відповідної національної спільноти, яке включає в себе уявлення, знання про свою національну

приналежність, про її історичне минуле і сьогодення, матеріальну і духовну культуру, мову, традиції (Вдовенко, 2015, с. 52).

Надійним фундаментом, на якому формується національна самосвідомість є історична інформація, що є успадкуванням минулого досвіду, що опредметнюється у відповідних культурних традиціях та відображає той чи інший бік людської діяльності на певній території. Виходячи з цього, національний характер українців формувався упродовж віків. Це визначає актуальність

даного дослідження, що впливає із завдань комплексного дослідження території Волинської землі, що ще з-за доісторичних часів була заселена предками всіх сьгоднішніх слов'янських народів. Згодом вони розселилися й вкрили своїми поселеннями нові простори Європи. Важливою була наступність у розвитку історико-культурних традицій, що суттєво вплинуло на формування національної самосвідомості українського козацтва. Освіта, наука та культура мешканців Волині, починаючи з часів активного заселення цієї території, завжди була в центрі уваги та вивчення окремих дослідників. Все це сформувало низку дослідницьких поглядів вчених і акумулювалося в історичну інформацію, що стала джерелом формування національної самосвідомості українського народу загалом.

Волинь – земля життедайна й цілюща, що плекає палких патріотів. У своїй науковій розвідці про Волинь І. Левкович визначає Волинську землю як частину тієї території, що в доісторичних часах була заселена предками всіх сьгоднішніх слов'янських народів, які розійшлися із цієї своєї прабатьківщини, зайняли нові простори в Європі та вкрили їх своїми поселеннями (Левкович, 1953, с. 16). На думку В. Сергійчука, Волинь з давніх-давен виявляла свій щирий український характер, а в пору найважчого лихоліття завжди ставала для усіх наших предків затишною хатою, щоб потім з неї знову творити соборне відродженн (Сергійчук, 2005, с. 3). Н. Батюшков у ХІХ столітті, досліджуючи історичні долі Волині, зазначає, що у «межах Волині мешкали чотири слов'янських племені: частина полян, древляни, волиняни, частина дреговичів, а ще на короткий час відомою була загадкова Бодоховська земля, розташована на півночі Подільської та півдні Волинської губерній» (Батюшков, 1992, с. 6).

Крайні поселення дреговичів знаходилися у Володимирівському, Ковельському, Луцькому, Рівненському та Острозькому повітах. Дещо пізніше сильне плем'я волинян, корінних мешканців Волині, було підкорене київськими полянами. Ймовірно, у VII столітті це плем'я мало родове ім'я дулібів, потім їх стали називати бужанами і, зрештою, у першій половині ІХ століття волинянами (Батюшков, 1992, с. 10). Працьовитими й свободолюбними, гордими та хоробрими вони були. Свідченням цього є літописи і народні перекази та легенди.

Скористаємось розлогою цитатою з книги В. Сергійчука «Український здвиг: Волинь», щоб презентувати одну із народних легенд: «... коли прийшла татарва на Русь, троє братів – Горинь, Стир і Буг поклялися кістьми лягти, щоб не посоромити рідної землі волинської... Але орда переважала силою, і тоді брати покинули свою рать і вирішили самі переховатися в затишних лісах...» (Сергійчук, 2005, с. 3). Як побачила тоді рать, що втекли воеводи, й собі покинула поле бою – багато тоді українства полягло, а від татарських стріл уже й край лісу загорівся... Там і зупинив трьох воевод сивий дід з полум'яним волоссям, проклинаючи їх за зраду синів Волині: «Хай земля вас не носить, і ріднеє сонце не гріє... Западіться в землю і станьте ріками, опояште собою Волинь в зачарований пояс, що не пустить вогню і чужинців до нас. І здригнулися всі троє від того прокляття й запалися глибоко в землю, а з тих місць на три боки річки потекли. На це диво спинилися татари, на це диво знову взяли до зброї наші воїни і побити ворога... А три лицарі давні – Стир, Буг і Горинь, зачаровані в ріки, й досі течуть крізь Волинь і пильно сторожать її» (Михайлюк, Кічій, 1991, с. 86).

З огляду на сьгодення, нам видається надзвичайно промовистою та символічною міфологема цієї легенди. Ймовірно, й у наші дні «три лицарі давні» допомагають боронити рідну землю від ворожої навали, палко «промовляють» до її сучасних захисників із застереженням та плекають віру незламності та перемоги. Тисячі волинян тримають оборону на передовій, стоять на лісових кордонах, рятують поранених військових та цивільних – творять новий героїчний український епос.

Волинська земля, на думку Л. Оляндер, завжди була на перехресті історичних шляхів, тож жодна подія європейського чи світового значення (монголо-татарська навала, наполеонівські походи, перша та друга світові війни, чорнобильська катастрофа тощо) не обминула наш край («Роде наш красний <...>, 1996, с. 3). Безумовно, усі ці події вплинули на долю Волині загалом й кожного її мешканця зокрема, сформували у них власне бачення світу, яке віддзеркалюють писемні джерела.

У незліченних наукових розвідках можна знайти докази щодо особливого ставлення волинян до освіти й культури. Саме Волинь відома

давніми пам'ятками писемності. Найбільш знаною є літопис, відомий як Іпатієвський, найдавніший з-поміж списків, що дійшли до наших днів. Аналіз паперу і почерків показав, що книгу було переписано близько 1425 року. Відповідно, саме цю дату слід вважати за старт грандіозної кар'єри слова «Україна». Під 1187 роком у Іпатієвському літописі згадується про смерть переяславського князя Володимира Глібовича і пишеться, що «... плакашася по немь вси Переяславци . бѣ бо любя дружиною [.....] бѣ бо князь добръ . и крѣпокъ на рати . и моужьствомъ крѣпкомъ показася и всакими добродѣтелми наполненъ ѿ нем же Оукраина много постони...» (Стаценко, 2021). Як зазначає В. Струбицький, літописець дивує читача знаннями грецької мови, теології грецької та вітчизняної, історії, літератури, вмінням грамотно та образно описувати події (Струбицький, 1996, с. 29).

Тож, вивчаючи давні джерела, можемо отримати не лише значну інформацію про минувщину, але й приклад прагнення до самовдосконалення та підґрунтя до національної самоідентифікації. Відомо, що Волинь була одним із центрів освіти і культури Давньої Русі. Тут було складено Волинський літопис, який є важливим історичним джерелом і пам'яткою літератури XIII століття. У Спаському монастирі біля Луцька у першій чверті XIV століття переписане Євангеліє (Луцьке Євангеліє), художньо оздоблене заставками орнаменту із зображенням звірів на синьому тлі. Розвивається живопис релігійного характеру. Про талант й уміння майстрів свідчить ікона «Луцька Богоматір» (XIII – початок XIV століття). Її знайдено в Покровській церкві. Фахівці вважають, що вона створена не рядовим монахом-іконописцем, а талановитим майстром, обізнаним з досягненнями живописців Візантії і домонгольського періоду Давньої Русі. На іконі не традиційне зображення християнської постаті Богоматері з сином, а світлий образ матері-страдниці – символ материнської любові, самопожертви. Символічно, що сучасник, ідучи з молитвою до неї, бачить узагальнений образ жінки, жінки-матері, Божої Матері, Батьківщини України і знаходить одвічний оберіг та насагу до її захисту.

У XVI та на початку XVII століть одне з визначних місць у культурно-освітньому русі України належало саме Волині. Тут свого часу розпочала свою діяльність знаменита Острозька академія, яка передала естафету

братській школі у Львові, а згодом, у 1620 році, до них приєдналася і Луцька братська школа (Струбицький, 1996, с. 324). Рукописний збірник її документів 1624 року містить, зокрема, перелік навчальних програм, серед яких поруч з граматиною, риторикою, діалектикою, арифметикою, геометрією, астрономією, музикою – українська мова. Луцька братська школа, окрім культурно-освітньої роботи, сприяла консолідації прогресивних сил українського населення в його боротьбі за своє соціальне та національне визволення. За допомогою братства в Луцьку заснована перша друкарня (1626–1627 рр.) (Михайлюк О. Г., Кічій І. В., 1991, с. 33).

Не лише народні перекази та легенди, не тільки писемні пам'ятки, але й стародруки свідчать про те, що Волинь – край козацький. Як поетично й палко пише Г. Гуртовий: «Українське козацтво – то живе пульсуюче серце нашої відроджуваної історії. Воно віками осяяне такою молодецькою, казковою відвагою, вражаючою всіх любов'ю до матінки України, таким здоровим гумором, що викликає захоплення і подив багатьох народів світу. А сивочолі кобзарі струнами бандур і серцем вимовляли, розсівали в пам'ять віків зоряні імена героїв, яких несла ніколи забути» (Гуртовий, 2009, с. 9).

У першому відомому козацькому реєстрі 1581 року зазначено 74 волинянина. Огляд багатьох інших документів, безумовно, дозволив би нарахувати їх значно більше. Тож сьогодні нікого не здивує той факт, що першим гетьманом низового козацтва, засновником Запорізької Січі був волинянин – князь Д. Вишневецький (у народі – Байда Вишневецький). У свідомість не лише земляків, а й усього українського народу Дмитро Вишневецький увійшов як гетьман-легенда, як символ незламності й надзвичайного героїзму та вірності Україні (Гуртовий, 2009, с. 48). Серед знаних імен – князі Михайло, Остафій, Богдан і Кирик Ружинські, Криштоф Косинський, Северин (Северій) Наливайко, Федько Гулевич та багато інших – хоробрих, відважних, відданих рідному народові та Батьківщині.

Справжнє козацьке серце у грудях мала і полум'яна волинянка Галшка (Лисаввета) Василівна Гулевичівна (Гуртовий, 2009, с. 105). Була вона дійсно з козацького роду. Народилася 9 грудня 1575 року в селі Затурці. Виросла високоосвіченою красунею, ревною та діяльною захисницею та покровителькою рідної землі, її

історії, віри, культури й традицій. Багатьом читачам запам'ятався епізод боротьби з жадливою пожежею, що сталася влітку 1614 року в Києві, змальована Сергієм Плачиндою. А серед пекельного вогню – Галшка Гулевичівна, котра рятує давні рукописи та стародруки. 15 жовтня 1615 р. у присутності багатьох почесних свідків Галшка Гулевичівна виписала дарчу, за якою її спадкова земля в Києві на Подолі переходила у власність братства «духовних і світських православних» за умови, що на цій землі буде збудовано монастир, будинок для іноземних паломників і, головне, «школу дітям як шляхетським, так і міщанським». Відновлена в садибі Єлизавети Київська братська школа поклала початок уславленої Києво-Могилянської академії, першого і тривалий час єдиного вищого навчального закладу у Східній Європі. Після того як у 1617 році помер її чоловік, мозирський маршалок Стефан Лозка, Галшка Гулевичівна переїхала до свого маєтку поблизу Луцька, де опікувалася Луцьким братством та його школою (Діячі освіти та науки <...>, 2022).

Багато славних, драматичних і трагічних сторінок викарбувано на скрижалях історії долями козаків у Волинській землі. Гортаємо ті гарячі сторінки, захоплюємося героїчним подвигом, знаходимо насагу і натхнення до священної боротьби. Ось одна із таких. 28 червня 1651 року почалась битва між Військом Запорозьким Богдана Хмельницького та союзним йому кримсько-татарським військом Іслама III Гірея з армією Речі Посполитої під командуванням короля Яна II Казимира, що закінчилась поразкою Хмельницького. Зазнавши великих втрат, він був змушений підписати з поляками Білоцерківський мирний договір, який значно обмежував повноваження гетьмана і автономію підконтрольних йому територій. Під Берестечком на полі, розташованому на межі Рівненської та Волинської областей, армія Речі Посполитої чисельністю 150 тисяч людей зустрілася зі 100-тисячним козацько-селянським військом та їхніми союзниками – 30-тисячним військом кримських татар (Лук'янюк, 2015).

Очевидець бою француз П'єр Шевальє так описував завершення цієї битви: «В одному місці серед болота скупчилося триста козаків і хоробро боронилися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусіль. Повністю оточені, вони загинули. Залишився один, який боровся протягом трьох годин проти всього війська польського» (Берестецька битва <...>, 2020). На болотяному озерці козак знайшов човна і, прикриваючись бортом, витримав обстріл. Коли ж закінчився порох, то косою відбивав усіх, хто хотів його схопити. Пробитий чотирнадцятьма кулями козак здивував своєю хоробрістю не лише жовнірів, описує дипломат, а й польського короля, в присутності якого закінчувався цей бій. Ян II Казимир пообіцяв дарувати герою життя, на що «останній гордо відповів, що уже не дбає про те, щоб жити, а лише хоче умерти, як справжній вояка». Козака заколов німець ударом списа (Бухало, 2021).

Є. Маланюк зазначає, що «явище Козацтва ... – це є історичне чудо нашої нації, воно було «логічним наслідком цілком реальних процесів», ... «їх лабораторією ... були ще свіжі руїни Галицько-Волинської держави, терени князівства Волинського, твердині таких міст, як Холм, Луцьк, Острог, Берестя, Львів» (Маланюк, 1992, с. 47).

Отже, доля усякого народу, як і певної людини, неповторна, має свої особливі історичні колізії. Однак вона формується, складається, живе множинністю кожного, хто є частиною того світу, тієї складної культурологічної системи. Волинська земля – прабатьківщина слов'янських народів. Волинь завжди знаходилась на перехресті історичних шляхів, що відіграло драматичну і героїчну роль у житті її мешканців. Давні літописи та стародруки є свідченням особливого ставлення волинян до освіти, науки і культури. Волинь – край козацький, джерело натхнення та насаги для сучасників у боротьбі за волю та незалежність. Все це відіграє важливу роль у створенні історичної інформації як джерела формування національної самосвідомості.

Список використаних джерел:

1. «Роде наш красний...» (Волинь у долях краян і людських документах) (1996) : у 3-х т. Т. 2. / авт.-упоряд. Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, М. М. Кучерепа. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки. 443 с.
2. Батюшков Н. Н. (1992) Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Передрук Волинської єпархії. Луцьк. 414 с.
3. Берестецька битва (2020). Рівненське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка URL: http://prosvita.rv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=109&Itemid=109.

4. Бухало О. (2021) Битва під Берестечком: як поразка козаків, яку прославляла Москва, об'єднала українців. *BBC News Україна*. 02 липня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-57651619>.
5. Вдовенко І. С. Формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді в процесі технологічної освіти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2015. Вип. 52. С. 51–57.
6. Гуртовий Г. О. Волинь – край козацький: Історико-краєзнавчі нариси. Вид. друге, доп., уточн. Луцьк : Надстир'я, 2009. 388 с.
7. Діячі освіти та науки. Галшка Василівна Гулевичівна (2022). Коротка біографія. Електронна бібліотека Князева. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/biographies/d_o_t_n/part2/207.htm.
8. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). Праці Інституту дослідів Волині за редакцією д-ра Ю. Мушка-Луцика. Вінніпег : Накладом «Волинського видавничого фонду», 1953. 159 с.
9. Лук'янюк В. Цей день в історії. Битва під Берестечком. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0628P/>.
10. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Київ : АТ «Обереги», 1992. 80 с.
11. Михайлюк О.Г., Кічій І.В. Історія Луцька. Львів : Світ, 1991. 192 с.
12. Сергіїчук В. Український здрив: Волинь. 1939–1955. Київ : Українська видавнича спілка, 2005. 840 с.
13. Стаценко Д. (2021) Слово і назва Україна: від Київського літопису до Богдана Хмельницького. *Історична правда*. 06 квітня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/04/6/159278/>.
14. Струбицький В.В. Тут закладалися основи національної школи. «Роде наш красний...» (Волинь у долях краян і людських документах) : у 3-х т. Том I. / авт.-упоряд. Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, М. М. Кучерепа. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 1996. 443 с.

References:

1. «Rode nash krasnyi...» (Volyn u doliakh kraian i liudskykh dokumentakh) (1996) [‘Our red rode...’ (Volhynia in the fate of the inhabitants of the region and human documents)]: u 3-kh t. T. 2. / avt.-uporiad. L. K. Oliander, L. V. Bubleinyk, M. M. Kucherepa. Lutsk : Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. 443 s. [in Ukrainian].
2. Batiushkov N. N. (1992) Во́льн. Ystorycheskiye sudby Yuho-Zapadnoho kraia [Volyn. Historical judgements of the South-West region]. Peredruk Volynskoi yeparkhii. Lutsk. 414 s. [in Ukrainian].
3. Berestetska bytva (2020) [Battle of Berestets]. Rivnenske oblasne obiednannia Vseukrainskoho tovarystva «Prosvita» imeni T. Shevchenka URL: http://prosvita.rv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=109&Itemid=109. [in Ukrainian].
4. Bukhalo O. (2021) Bytva pid Berestechkom: yak porazka kozakiv, yaku proslavliala Moskva, obiednala ukrainsiv [The battle of Berestechko: how the defeat of the Cossacks, which Moscow glorified, united Ukrainians]. *BBC News Ukraina*. 02 lypnia. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-57651619>. [in Ukrainian].
5. Vdovenko I. S. (2015) Formuvannia natsionalnoi samosvidomosti uchnivskoi ta studentskoi molodi v protsesi tekhnolohichnoi osvity [Formation of national identity of pupils and students in the process of technological education]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii. Pedahohichni nauky: realii ta perspektivy*. Vyp. 52. S. 51–57. [in Ukrainian].
6. Hurtovyi H. O. (2009) Volyn – krai kozatskyi: Istoryko-kraieznavchi narysy [Volyn – Cossack region: Historical and local history essays]. Vyd. druhe, dop., utochn. Lutsk : Nadstyria. 388 s. [in Ukrainian].
7. Diiachi osvity ta nauky. Halshka Vasylyvna Hulevychivna (2022) [Figures of education and science. Galshka Vasylyvna Hulevychivna]. Korotka biohrafia. Elektronna biblioteka Kniazieva. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/biographies/d_o_t_n/part2/207.htm. [in Ukrainian].
8. Levkovych I. (1953) Narys istorii Volynskoi zemli (do 1914 roku) [An Essay on the History of Volyn Land (before 1914)]. Pratsi Instytutu doslidiv Volyni za redaktsiieiu d-ra Yu. Mushka-Lutsyaka. Vinnipeh : Nakladom «Volynskoho vydavnychoho fondu». 159 s. [in Ukrainian].
9. Lukianiuk V. Tsei den v istorii. Bytva pid Berestechkom [This day in history. Battle of Berestechko]. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0628P/>. [in Ukrainian].
10. Malaniuk Ye. (1992) Narysy z istorii nashoi kultury [Essays on the history of our culture]. K. : АТ «Oberehy». 80 s. [in Ukrainian].
11. Mykhailiuk O. H., Kichii I. V. (1991) Istoriiia Lutska [History of Lutsk]. Lviv : Svit. 192 s. [in Ukrainian].
12. Serhiichuk V. (2005) Ukrainyskyi zdvyh: Volyn. 1939–1955 [Ukrainian Zdvih: Volyn. 1939–1955]. K. : Ukrainska vydavnycha spilka. 840 s. [in Ukrainian].
13. Statsenko D. (2021) Slovo i nazva Ukraina: vid Kyivskoho litopysu do Bohdana Khmelnytskoho [Word and name Ukraine: from the Kyiv Chronicle to Bohdan Khmelnytsky]. *Istorychna pravda*. 06 kvitnia. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/04/6/159278/>. [in Ukrainian].
14. Strubytskyi V. V. (1996) Tut zakladalysia osnovy natsionalnoi shkoly [The foundations of the national school were laid here]. «Roде nash krasnyi...» (Volyn u doliakh kraian i liudskykh dokumentakh) : u 3-kh t. Tom I. / avt.-uporiad. L. K. Oliander, L. V. Bubleinyk, M. M. Kucherepa. Lutsk : Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. 443 s. [in Ukrainian].

Хлібовська Ганна Миколаївна,
*кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
orcid.org/0000-0001-9764-3595
h.khlibovska@ukr.net*

ЛИТУАНІСТИЧНІ СТУДІЇ ЮЛІУША БАРДАХА (1914–2010 РР.)

У статті проаналізовано науковий доробок вченого-історика Юліуша Бардаха (1914–2010 рр.) – одного з найбільш відомих дослідників Великого князівства Литовського. Вказано, що його життєвий шлях, наукові інтереси пов'язані з теренами, об'єднаними в межах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Зазначено, що на формування наукового профілю Юліуша Бардаха вплинули відомі дослідники історії права – Стефан Еренкройц, Ян Адамус та медієвіст Генрих Ловмянський. Перші наукові розвідки вченого з литуаністики з'явилися вже за доби міжвоєнної під час його навчання у Вільнюському університеті імені Стефана Баторія. Надалі литуаністичні студії посідали чільне місце у науковому доробку дослідника, хоча до спектра його наукових зацікавлень входили питання історії держави і права, історіографії, методології історії. Вчений був співавтором узагальнюючих робіт із зазначених проблем і особливих досліджень.

Використовуючи здобутки литуаністики у польській історіографії міжвоєнного періоду, Юліуш Бардах розширив проблематику досліджень, проаналізував відомі та запровадив до наукового обігу раніше невивчені історичні джерела, запропонувавши власне бачення джерелознавчих проблем.

Основна увага звернена ним на функціонування політичного і суспільного механізму Великого князівства Литовського, соціальну структуру населення, причини та наслідки унійних процесів, історію кодифікації литовського права. Застосовуючи головні позитивістські методологічні підходи, науковець показав динаміку формування територіальних меж і державотворчих процесів на теренах Великого князівства Литовського, проаналізував статус ВКЛ після укладення Кревської та Люблінської уній. Історик зауважив, що частина литовських князів, починаючи від Вітовта, виступала проти інкорпорації Литви до Польщі. Тому Кревська унія не сформувала єдину державу. Литва і Польща фактично існували самостійно зі своїми правовими нормами. Єдине, що їх об'єднувало, – особа монарха. Натомість Люблінська унія, попри опір литовських князів, призвела до інкорпорації Великого князівства Литовського Королівством Польським. Розкрито отримані ВКЛ автономні права – окрему організацію влади, судочинство, власний скарб та військо. Юліуш Бардах стверджував, що зазначені чинники визначали ступінь самостійності ВКЛ.

Унійні події розглянуто ним у контексті загальноєвропейських тенденцій. Вказано, що сформовані Кревською та Люблінською уніями моделі державного устрою в тому часі були властиві іншим європейським країнам.

Аналізуючи Литовські статuti, вчений стверджував, що зазначені правові акти були одними з найкращих прикладів офіційно кодифікованого права у тогочасній Європі. Вони поєднували елементи звичаєвого права поліетнічної держави, писемних правових джерел, західноєвропейські ідеї гуманізму.

Вказано, що з наукової школи Юліуша Бардаха вийшло покоління дослідників-литуаністів, котрі продовжили справу свого вчителя.

Ключові слова: Юліуш Бардах, Велике князівство Литовське, кодифікація права, литуаністика, Литовські статuti, унія.

Khlibovska Hanna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History
Lesya Ukrainka Volyn National University
orcid.org/0000-0001-9764-3595
h.khlibovska@ukr.net

LITHUANIAN STUDIES OF JULIUSZ BARDACH (1914–2010)

The article analyzes the scientific achievements of the scientist-historian Juliusz Bardach (1914–2010), one of the most famous researchers of the Grand Duchy of Lithuania. It is indicated that his life path and scientific interests are closely related to the territories united within the borders of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

It is noted that the formation of the scientific profile of Juliusz Bardach was influenced by well-known researchers of the history of law – Stefan Ehrenkretz, Jan Adamus and the medievalist Henry Lovmianskyi. The first scientific explorations of the scientist in Lithuanian studies appeared already in the interwar period during his studies at the Stefan Batory Vilnius University. In the future, Lithuanian studies occupied a prominent place in the researcher's scientific output, although the spectrum of his scientific interests included issues of the history of the state and law, historiography, historical methodology. The scientist was a co-author of generalizing works on the specified problems and individual studies.

Using the achievements of Lithuanian studies in the Polish historiography of the interwar period, Juliusz Bardach expanded the research issues, analyzed known and introduced previously unstudied historical sources into scientific circulation, offering his own vision of source studies problems.

He paid main attention to the functioning of the political and social mechanism of the Grand Duchy of Lithuania, the social structure of the population, the causes and consequences of the union processes, the history of the codification of Lithuanian law. Applying mainly positivist methodological approaches, the scientist showed the dynamics of the formation of territorial boundaries and state-building processes on the territory of the Grand Duchy of Lithuania, analyzed the status of the Grand Duchy of Lithuania after the conclusion of the Union of Kreva and Lublin. The historian noted that some of the Lithuanian princes, starting with Vytautas, opposed the incorporation of Lithuania into Poland. Therefore, the Union of Kreva did not form a single state. Lithuania and Poland actually existed independently with their own legal norms. The only thing that united them was the person of the monarch. Instead, the Union of Lublin, despite the resistance of the Lithuanian princes, led to the incorporation of the Grand Duchy of Lithuania into the Kingdom of Poland. The autonomous rights obtained by the Grand Duchy of Lithuania were revealed – a separate organization of government, the judiciary, its own treasure and the army. Juliusz Bardach claimed that the mentioned factors determined the degree of independence of the Grand Duchy of Lithuania.

Union events were considered by him in the context of pan-European trends. It is indicated that the models of the state system formed by the Unions of Kreva and Lublin at that time were characteristic of other European countries.

Analyzing Lithuanian statutes, the scientist claimed that these legal acts were one of the best examples of officially codified law in Europe at the time. They combined elements of customary law of a multi-ethnic state, written legal sources, Western European ideas of humanism.

It is indicated that the scientific school of Juliusz Bardach produced a generation of Lithuanian researchers who continued the work of their teacher.

Key words: Juliusz Bardach, Grand Duchy of Lithuania, codification of law, Lithuanian studies, Lithuanian statutes, union.

Чільне місце в історії середньовічної та ранньомодерної Європи посідало Велике князівство Литовське (ВКЛ). У період найбільшої могутності воно поширювало владу на терени сучасної Литви, більшої частини України, Білорусі, невеликих частин на сході Польщі, Молдови та півдні Латвії. То був край, де у мирні часи поруч один з одним мешкали різні етноси. Суспільство продемонструвало

толерантність, мистецтво співіснування, традиції свободи.

Литуаністика, як напрям історичних досліджень, започаткований у національних історіографіях XIX століття як «практична історія», згодом отримав позитивістську методологію, що певною мірою було виправданим з огляду на запровадження до наукового обігу широкого кола історичних джерел (Василенко, 2006).

Серед європейського наукового загалу одним із найбільш відомих дослідників Великого князівства Литовського з особливим розумінням історії його державного устрою і політичної думки є Юліуш Бардах, котрого називають «Нестором» варшавських литуаністів (Zakrzewski, 2016). Життєвий шлях вченого, його наукові інтереси нерозривно пов'язані із землями, об'єднаними в межах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Як зазначила Олена Сокальська: «Доля Юліуша Бардаха – ілюстрація складного звивистого шляху інтелектуала, вченого на тлі революцій, державно-політичних катаклізмів, трагедій цілих народів та окремо взятих родин упродовж XX століття. Своєю Батьківщиною вчений вважав Польщу, «малою» батьківщиною – місцем, де виріс, де з'явилися перші друзі, де знайшли вічний спокій найближчі люди, для нього очевидно лишався Володимир-Волинський» (Сокальська, 2017, с. 18). «Вчений і свідок епохи» – стверджував польський історик Томаш Сіверський (Siewierski, 2015).

В українській історіографії життєвому шляху вченого, як і його науковому доробку, окрім статті О. Сокальської, не було присвячено наукових розвідок (Сокальська, 2017). Енциклопедичні видання містять лише короткі біографічні довідки. У Республіці Польща до ювілейних дат опубліковано кілька статей, у яких проаналізовано окремі аспекти наукової діяльності вченого, спогади про університетські роки тощо (Szlachta, 2014; Siewierski, 2015; Zakrzewski, 2016; Sobotka, 2018; Kosman, 2019).

Початковим етапом біографії вченого є періоди дитинства і юності, коли відбувається формування засад світогляду, основ життєвих та ідейних цінностей людини, вибудовуються передумови його інтелектуальних контактів і зв'язків. Не був винятком і Юліуш Бардах. Він народився 1914 року в місті Одеса в єврейській родині військового лікаря-стоматолога. Дитинство і юність провів на Волині. В 1933 році він закінчив гімназію імені Миколая Коперника в місті Володимирі-Волинському. Згодом продовжив навчання на факультеті права і суспільних наук Вільнюського університету імені Стефана Баторія, в якому завершив навчання в червні 1939 року. Саме тут Юліуш Бардах студіювався в науковому семінарі з історії польського та литовського права, котрий

проводив відомий учений, історик права, ректор університету Стефан Еренкройц. Під час навчання відвідував семінари Генриха Ловмянського – одного з найвидатніших польських медієвістів, якого згодом назвав «титаном польської історіографії». На формування наукового профілю Юліуша Бардаха мав значний вплив дослідник історії права професор Ян Адамус. 1934 року вийшла друком студентська наукова розвідка Юліуша Бардаха на тему: «Усиновлення в литовському праві XV–XVI століть». Згодом праця стала основою дисертації вченого, захищеної ним 1948 року в Ягелонському університеті міста Кракова.

В 1941 році його мобілізували до Червоної Армії, з 1943 року служив в 1-ій армії Війська Польського. Демобілізований 1950 року з репутацією, що могла зламати будь-яку кар'єру. Як згодом згадував учений, у висновку начальника кадрів йшлося, що він «мав праві погляди ППС (Польської соціалістичної партії) і вороже висловлювався проти Радянського Союзу» (Siewierski, 2015). Доля інших членів родини в роки Другої світової війни склалася трагічно. Сім'я Бардахів була розстріляна гітлерівцями у Володимирі-Волинському.

З 1950 року наукова діяльність Юліуша Бардаха пов'язана з Варшавським університетом. З 1957 року і до виходу на пенсію вчений очолював інститут, а потім кафедру історії польської держави і права. Вчений відіграв особливу роль у численних наукових інституціях та міжнародних товариствах. Особливе місце серед них посідали почесні докторати університетів у Лодзі (1995 р.), Варшаві (1996 р.), Вільнюсі (1997 р.), Ягелонському в Кракові (1999 р.). 2013 року інститут імені Великого князівства Литовського в місті Каунасі заснував нагороду його імені, яка присуджується авторам кращих магістерських і докторських робіт з проблематики державної, правової, культурної спадщини Великого князівства Литовського, а також питань, пов'язаних з історією колишніх земель ВКЛ – України, Білорусі, Литви і Польщі.

Спектр наукових інтересів вченого вирізнявся доробком у медієвістиці, історії держави і права, історіографії, методології історії. Натомість литуаністичні сюжети стали одним із пріоритетів його дослідницьких практик. Історик неодноразово стверджував, що «важко було не захоплюватися Великим князівством

Литовським – політичним організмом, що поєднував католиків литовців і православних русинів – предків білорусів і українців; його право було синтезом оригінальних литовських і руських начал з польськими і західноєвропейськими впливами, що найбільше проявилось в місті, в якому я власне почав студії, і надалі залишався під його чарами» (Сокальська, 2017, с. 14).

Використовуючи здобутки литуаністики доби міжвоєнної, напрацьовані польськими істориками, Юліуш Бардах розширив проблематику досліджень, проаналізував відомі та запровадив до наукового обігу не вивчені раніше історичні джерела, пропонуючи власне бачення джерелознавчих проблем.

Основна увага зверталася ним на формування політичного і суспільного устрою ВКЛ, унійні процеси, кодифікацію литовського права, форми власності, які, на переконання вченого, визначали зміст суспільних стосунків (Bardach, 1953; Bardach, 1960; Bardach, 1963; Bardach, 1999).

Наукові розвідки Юліуша Бардаха ґрунтувалися на використанні позитивістської методології, тобто дослідженні історичних фактів, їх інтерпретації, застосуванні нових методик джерелознавчого аналізу. Цей підхід виявився одним з найбільш оптимальних, позаяк значна частина сюжетів з історії ВКЛ залишалася не досить вивченою на той час, або ж дискусійною. Нині варто зазначити, що всі наступні дослідники історії ВКЛ не обходилися без його наукових розвідок «Нариси з історії устрою і права Великого князівства Литовського XIV–XVII століття» (*Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku*) (Bardach, 1970), «Про давню і новітню Литву» (*O dawnej i niedawnej Litwie*) (Bardach, 1988).

У працях ученого детально прослідковано процес становлення Великого князівства Литовського, окреслено його територіальні межі за доби Середньовіччя та ранньомодерного часу. Історик відзначив, що домінуючу роль у розвитку Литви в XIII–XIV століттях відіграла міцна влада великого литовського князя на теренах держави. Її матеріальною основою була налагоджена податкова система, що дозволило правителю утримувати власне військо, котре разом з посполитим рушенням, стали гарантами внутрішньої стабільності. Зазначено, що, крім етнічних литовських земель, великий

князь поширив владу на руські території, ослаблені боротьбою з монголами. Тому наприкінці XIV століття Велике князівство Литовське сформувалося як поліетнічна держава з чисельно переважаючим слов'янським населенням, котре чинило суттєвий цивілізаційний вплив на її існування і прискорило розвиток (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994, с. 123–124).

Вивчаючи функціонування державних інститутів ВКЛ, історик звернув увагу на їхню еволюцію після Кревської та Люблінської уній. Передумови унійних процесів Юліуш Бардах пов'язував з тогочасною міжнародною ситуацією. Литовська держава мала небезпечного ворога – Тевтонський орден, який відтіснив Польщу від Балтики і прагнув захопити ВКЛ. Тому вказано, що основну роль на укладення Кревської унії для обох держав відіграла загроза з боку Тевтонського ордену (Bardach, 1970, с. 18).

Відзначаючи, що умови Кревської унії досліджені польськими науковцями, Юліуш Бардах акцентує окремі її сюжети. Історик стверджує, що унія з Польською державою дозволяла ВКЛ вирішити важливе завдання – утримувати стабільну ситуацію в державі, де литовці становили, згідно з тогочасними підрахунками, від 10 до 20% мешканців, хоча переважали у верстві бояр (Bardach, 1970, с. 19). Вчений вважає, що унія була важлива для обох держав, однак більше значення мала для ВКЛ, позаяк експансія на землі Русі видавалася для литовської еліти, починаючи від князя Ольгерда, пріоритетним напрямом. Юліуш Бардах слушно зазначив, що Кревська унія вписувалася в загальноєвропейський контекст як династична угода. Саме така форма міждержавних відносин була властива Середньовіччю. Як приклад, історик порівнював її з Кальмарською унією 1397 року, вказуючи, що Кревська унія виникла внаслідок протистояння експансії Тевтонського ордену, а Кальмарська – Ганзі. Ще одним прикладом аналогічних державних утворень можуть слугувати об'єднання Австрії, Чехії та Угорщини під скіпетром династії Габсбургів (Bardach, 1970, с. 64–65).

Юліуш Бардах досить детально дослідив еволюцію правових норм та державних інститутів Великого князівства Литовського від Кревської до Люблінської уній. Відзначено, що частина литовських князів, починаючи від Вітовта, виступала проти інкорпорації Литви до Польщі. Ситуацію вдавалося нормалізувати

укладенням нових угод між польським королем і великим литовським князем (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994, с. 126). Заслужує на увагу підсумкове судження вченого, що Кревська унія не сформувала єдину державу. Литва і Польща фактично існували самостійно зі своїми правовими нормами. Єдине, що їх об'єднувало, – особа монарха.

Розглядаючи події Люблінського сейму 1569 року, вчений зауважив, що, попри опір частини литовських князів, відбулася інкорпорація Великого князівства Литовського до Королівства Польського. Він розкрив зміст автономних прав, отриманих ВКЛ: окрему організацію влади, судочинство, власний скарб та військо, які визначали ступінь самостійності держави. Юліуш Бардах розглянув ці події в руслі загальноєвропейських тенденцій, вказавши, що зазначена модель державного ладу гальмувала централізацію влади і, зрештою, була властива для інших європейських теренів.

Історик доводить, що з часом ВКЛ не вдалося зберегти широку автономію в Речі Посполитій. Починаючи із середини XVII століття посилюються централізаторські впливи, а рішенням сейму 1788–1792 років остаточно ліквідовано залишки автономії ВКЛ – сформовано єдині для Речі Посполитої органи виконавчої влади, військо, фінанси (Bardach, 1970).

Відзначено, що утворена внаслідок Люблінської унії Річ Посполита була поліетнічною державою, в якій перепліталися партикулярні та інтеграційні тенденції. Інтеграційну роль відігравала сама форма шляхетської демократії, за якої литовська й українська шляхта ще перед 1569 роком прийняла модель політичної, суспільної і частково культурної емансипації (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994, с. 247). «Культурна полонізація вищих верств литовського суспільства йшла паралельно зі збереженням почуття незалежності литовської шляхти. Згодом поняття «Литвин» не мало етнічного характеру, а було лише вираженням політичної ідентичності «народу шляхетського» Великого Князівства», – зазначив учений (Bardach, 1970, с. 186). Отже, політична конструкція «народу шляхетського» виявилася специфічною формою інтеграції правлячої еліти Речі Посполитої. Хоча цей «народ» характеризувала перевага польської культури, проте не варто применшувати культурного

внеску представників інших етносів (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994, с. 248).

Особливу увагу приділив учений дослідженню статутів Великого князівства Литовського, які, на думку Юліуша Бардаха, були найбільш званою «правовою пам'яткою епохи Відродження» і «унікальним явищем» (Bardach, 1974, с. 750). Визначаючи причини появи статутів, історик звернув увагу на емансипацію литовсько-руської шляхти найперше серед князів і панів та трансформації унії з Польщею. Обидва ці фактори збіглися в часі з активізацією процесів включення ВКЛ у сферу впливу західноєвропейської культури, зокрема й правової, що знайшло своє відображення в цих законодавчих актах. Власне, автор переконував, що на кодифікацію права впливала європейська знать, яка переселилася до ВКЛ, та тогочасна європейська ситуація, пов'язана з розробкою нових правових норм. Серед внутрішніх чинників кодифікації права вчений виокремив такі як: поява нових господарських практик, зміни у соціальній структурі, поширення нових учень. Цей комплекс зовнішніх і внутрішніх чинників вимагав узгодження з правовими нормами.

Юліуш Бардах вважав, що Перший Литовський статут був блискучою юридичною пам'яткою свого часу, однією з найкращих у тогочасній Європі офіційною кодифікацією права (Bardach, 1976, с. 246). Другий Литовський статут, як відзначив учений, був правничим документом незалежної держави, пов'язаної лише персональною унією з Польщею. Прискорювальним моментом для його розробки виявився той факт, що на порядку денному під час завершення кодифікаційної роботи стояла нова унія з Польською державою. Його основним змістом стала емансипація шляхти від переваги магнатів (Bardach, 1974, с. 764). Вказано, що для Другого Литовського статуту властива систематизація правових знань, відсутня у статуті 1529 року. Розділи I–III стосуються політичного устрою Великого князівства Литовського, IV – судочинства, V–X присвячені приватному праву, XI–XIV – кримінальному праву і процесу. Логічність і системність побудови цього юридичного документа свідчить про високу теоретичну підготовку його творців (Bardach, 1974, с. 765).

Джерелами статутів Юліуш Бардах вважав власне литовське звичаєве право та давнє право

населення Русі. Зв'язок з Польщею сприяв поступовому наближенню правових норм ВКЛ до польських у тій частині, де йшлося про правове становище шляхти. Історик вказав, що, попри таку еволюцію правових норм, «кодифікаційні практики поєднувалися із намаганням Литви зберегти політичну і правову автономію на більш сприятливих умовах, як у Польщі» (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994 с. 190; Bardach, 2000, с. 59).

Характеризуючи нову реальність для ВКЛ після укладення Люблінської унії 1569 року, Юліуш Бардах зазначив, що уніфікації правових норм Польського королівства і Великого князівства Литовського практично не відбулося, позаяк литовська знать була прив'язана до своєї правової системи. Проте власне таке завдання постало перед творцями Третього Литовського статуту.

Вчений детально проаналізував умови підготовки Третього Литовського статуту, склад кодифікаційної комісії, виокремив основні підходи її учасників до творення нового законодавчого акта, звернув увагу на дискусійні питання. Юліуш Бардах вказав на визначальну ідею Статуту – держава повинна захищати свободу прав громадян, а влада підпорядковуватися закону, висловлену в загальній формі одним із його творців – підканцлером ВКЛ Левом Сапегою (Bardach, 1974, с. 766). Тому гуманістичні ідеї епохи Відродження в цьому документі поєднувалися із системою покарань, властивих для XVI століття, елементи звичаєвого права із правовими новаціями століття. Науковець погоджується з думкою дослідників, що Третій Литовський статут виявився значним кроком уперед у кодифікації литовського права. Його вважали «вичерпним для свого часу зводом законів»,

який визначав становище різних верств суспільства (Bardach, 1974, с. 771).

Зауважено, що Литовські статuti були написані руською мовою – офіційною мовою в тому часі урядів ВКЛ. Натомість з посиленням полонізації вищих верств литовського суспільства в 1614 році здійснено польський переклад Третього Литовського статуту, котрий став основою для пізніших редакцій і використовувався на практиці. Завдяки чіткості, високій юридичній цінності він слугував як допоміжний закон у Речі Посполитій, зберігав чинність на землях ВКЛ після поділів Речі Посполитої, і лише в 1840 році був скасований російською владою і замінений імперським законодавством (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994, с. 190).

Отже, можна стверджувати, що наукова діяльність Юліуша Бардаха сприяла розвитку литуаністики в Республіці Польща. Його творчість характеризувалася використанням новітніх методик джерелознавчого аналізу, засвідчила варіативність будь-якої інтерпретації минулого, утвердження вимогливого ставлення до лабораторії власне наукового дослідження в історії, вивільнення інтелектуальної продукції з-під будь-яких ідеологічних надуживань. Ці засади наукового пошуку продовжили учні вченого.

У сучасній історіографії литуаністичні студії актуалізувалися з огляду як на минувшину, так і сучасність. Дослідницької уваги насамперед потребують проблеми історичної пам'яті, функціонування мультикультурного середовища у ВКЛ, ментальні уподобання населення, повсякденні практики жителів, функціонування пограниччя. Нині варто відзначити, що в українській історіографії литуаністичні студії перебувають на етапі становлення.

Список використаних джерел:

1. Василенко В. (2006) Східнослов'янська литуаністика: від «практичної історії» до критичних студій. *Український гуманітарний огляд*. Випуск 12. С. 9–36.
2. Bardach J. (1953) Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego. *Historia Polski do r. 1466*. Warszawa: PWN. S. 79–170.
3. Bardach J. (1960) Z praktyki kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego. *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R. Grodeckiemu w 70-lecie urodzin*. Warszawa: PWN. S. 321–352.
4. Bardach J. (1963) Swiecki character zwyczajowego prawa mazenskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII wiek). *Czasopismo prawnohistoryczne*. № 1. S. 85–150.
5. Bardach J. (1970) Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku. Białystok-Warszawa: PWN. 402 s.
6. Bardach J. (1970) Unia lubelska, jej geneza i znaczenie. *Kultura i Społeczeństwo*. № 2. S. 119–136.
7. Bardach J. (1974) Statuty litewskie — pomniki prawa epoki Odrodzenia. *Kwartalnik Historyczny*. T.84. S. 750–780.
8. Bardach J. (1976) O I Statucie Litewskim. *Czasopismo prawnohistoryczne*. Z. 2. S. 239–247.
9. Bardach J. (1980) Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVIII stulecia. *Kwartalnik Historyczny*. № 1. S. 21–51.

10. Bardach J. (1988) O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1988. 442 s.
11. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. (1994) Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 655 s.
12. Bardach J. (1999) Statuty litewskie a prawo rzymskie. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. 166 s.
13. Bardach J. (2000) Prawo litewskie w Koronie Królestwa Polskiego XVII – XVIII wieku. Kultura Litwy i Polski w dziejach: tożsamość i współistnienie. Warszawa: Wydawnictwo Międzynarodowe Centrum Kultury. S. 51–65.
14. Kosman M. (2019) W cieniu Uniwersytetu Stefana Batorego: Henryk Łowmiański i Juliusz Bardach, badacze dziejów Unii Jagiellońskiej. *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*. T. 19. S. 177-194.
15. Sobotka R. (2018) O mediewistycznej twórczości Juliusza Bardacha. *Czasopismo-Prawno-Historyczne*. № 65 (1). S. 363–382.
16. Сокальська О. В. (2017) Юліуш Бардах — історик права на перехресті епох і держав. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 2. С.13–19.
17. Szlachta B. (2014) Juliusz Bardach (1914–2010). Uczeń żydowskiego pochodzenia we współczesnych dziejach Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, S. 77–85.
18. <https://core.ac.uk/download/pdf/250300369.pdf> (дата звернення 25. 04. 2023.)
19. Siewierski T. (2015) Juliusz Bardach – historyk na zakrętach dziejów. <https://histmag.org/Juliusz-Bardach-historyk-na-zakretach-dziejow-10576> (дата звернення 19. 04.2023).
20. Zakrzewski A. (2016) Juliusz Bardach (1914–2010). https://www.researchgate.net/publication/347573626_Juliusz_Bardach_and_the_agenda_of_socialist_history_of_law_in_Poland (дата звернення 22.06. 2023).

References:

1. Vasylenko, V. (2006). Skhidnoslovianska lytuanistyka: vid «praktychnoi istorii» do krytychnykh studii [East Slavic Lithuanian studies: from “practical history” to critical studies]. *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad*. Vypusk 12 [in Ukrainian].
2. Bardach, J. (1953). Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego. Historia Polski do r. 1466 [Poland in the period of feudal fragmentation. History of Poland until 1466]. Warszawa: PWN [in Polish].
3. Bardach, J. (1960). Z praktyki kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego. Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R. Grodeckiemu w 70-lecie urodzin [From the practice of the Lithuanian Chancellery under Sigismund I the Old. Works on the history of feudal Poland donated to R. Grodecki on the 70th anniversary of his birth]. Warszawa: PWN [in Polish].
4. Bardach, J. (1963). Swiecki character zwyczajowego prawa mazenskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII wiek) [The secular character of the customary marriage law of the Ruthenian population of the Grand Duchy of Lithuania (15th–17th century)]. *Czasopismo prawnohistoryczne*. № 1 [in Polish].
5. Bardach, J. (1970). Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku [Studies on the system and law of the Grand Duchy of Lithuania in the 14th–17th centuries]. Białystok–Warszawa: PWN [in Polish].
6. Bardach, J. (1970). Unia lubelska, jej geneza i znaczenie [The Union of Lublin, its genesis and significance]. *Kultura i Społeczeństwo*. № 2 [in Polish].
7. Bardach, J. (1974). Statuty litewskie – pomniki prawa epoki Odrodzenia [Lithuanian statutes – monuments of law of the Renaissance epoch]. *Kwartalnik Historyczny*. T. 84 [in Polish].
8. Bardach, J. (1980). Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVIII stulecia [Cities under Magdeburg law in the Grand Duchy of Lithuania from the end of the 14 th century to the middle of the 18 th century]. *Kwartalnik Historyczny*. № 1 [in Polish].
9. Bardach, J. (1988). O dawnej i niedawnej Litwie [On ancient and recent Lithuania]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM [in Polish].
10. Bardach, J., Leśnodorski, B., Pietrzak, M. (1994). Historia ustroju i prawa polskiego [History of the Polish system and law]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
11. Bardach, J. (1999). Statuty litewskie a prawo rzymskie [Lithuanian statutes and Roman law]. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].
12. Bardach, J. (2000). Prawo litewskie w Koronie Królestwa Polskiego XVII–XVIII wieku. Kultura Litwy i Polski w dziejach: tożsamość i współistnienie [Lithuanian law in the Crown of the Kingdom of Poland in the 17th–18th centuries. Culture of Lithuania and Poland in history: identity and coexistence]. Warszawa: Wydawnictwo Międzynarodowe Centrum Kultury [in Polish].
13. Kosman, M. (2019). W cieniu Uniwersytetu Stefana Batorego: Henryk Łowmiański i Juliusz Bardach, badacze dziejów Unii Jagiellońskiej [In the shadow of the Stefan Batory University: Henryk Łowmiański and Juliusz Bardach, researchers of the history of the Jagiellonian Union]. *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*. T. 1 [in Polish].
14. Sobotka, R. (2018). O mediewistycznej twórczości Juliusza Bardacha [On the medieval works of Juliusz Bardach]. *Czasopismo-Prawno-Historyczne*. № 65 (1) [in Polish].

-
15. Sokalska, O.V. (2017). Yuliush Bardakh – istoryk prava na perekhresti epokh i derzhav [Juliusz Bardakh is a historian of law at the crossroads of eras and states]. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*. № 2 [in Ukrainian].
 16. Szlachta, B. (2014). Juliusz Bardach (1914–2010). Uczeni żydowskiego pochodzenia we współczesnych dziejach Uniwersytetu Jagiellońskiego [Juliusz Bardach (1914–2010). Scholars of Jewish descent in the contemporary history of the Jagiellonian University]. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellockiego [in Polish].
 17. Siewierski, T. (2015). Juliusz Bardach – historyk na zakrętach dziejów [Juliusz Bardach – a historian on the bends of history]. Retrieved from: <https://histmag.org/Juliusz-Bardach-historyk-na-zakretach-dziejow-10576> [in Polish].
 18. Zakrzewski, A. (2016). Juliusz Bardach (1914–2010) [Juliusz Bardach (1914–2010)]. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/347573626_Juliusz_Bardach_and_the_agenda_of_socialist_history_of_law_in_Poland [in Polish].

ФІЛОСОФІЯ

УДК 172.4:355.01

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.16>

Андрущенко Віктор Петрович,
*доктор філософських наук, професор,
академік Національної академії педагогічних наук України,
член-кореспондент Національної академії наук України,
ректор
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0002-7997-5913*

ЕТИКА ВІЙНИ

Від знаменитого шумерського царя Гільгамеша і до наших днів війни є постійними супутниками життя людей. Важко назвати відтинки світової історії, в якому б не було малого чи великого військового зіткнення. Люди не тільки обробляли землю чи випасали худобу, займались гончарством, полюванням чи рибальством, будували хати чи облаштовували свій побут, але й воювали. Причини війн, звичайно, різні. Когось приваблювали чужі землі, інші переймались пограбуваннями більш успішних і заможних народів, треті намагались підкорити собі сусідів, щоб жити за їх рахунок... При цьому вони грабували, руйнували життєву інфраструктуру, нищили матеріальні та духовні цінності, вбивали одне одного, калічили, забирали в полон, перетворювали в рабів, одним словом, воювали. Ініціаторів війн – тих, хто здійснює захоплення чужих земель, насильно оволодіває майном, матеріальними та духовними цінностями, – споконвіків називали завойовниками, окупантами. В свою чергу, тих, хто оборонявся, охороняв кого-, що-небудь від нападу, замаху, удару, ворожих, небезпечних дій, величали захисниками. Сучасна війна, яку веде проти України «старший брат», виявила найгірші, найбільш потворні риси цього злочинного етносу. Перейнявши антилюдську злобу і ненависть від ординської генетики, стократ посилені алкогольними засобами та облудливою ідеологією, росіяни у буквальному розумінні «розсекретили» й оприлюднили перед світом свою істинну злякисну сутність руйнівників, вбивць, окупантів, загарбників. Людські якості їм не притаманні. Українці у всі часи боролись за власну свободу. В цій боротьбі визрівали найбільш високі і благородні морально-етичні якості, з якими нині вони захищають власну Батьківщину, народ і культуру. Цю істину має знати кожен. Вона має домінувати в школі і ЗВО, в культурі, духовному житті кожного, хто шанує людей і життя, мирну працю і справедливість.

Ключові слова: війна, мир, насильство, справедливість, совість, свобода, чесність, доброта, лицарство, товариськість, підлість.

Andrushchenko Viktor,
*Doctor of Philosophy, Professor,
Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Rector
Mykhailo Dragomanov State University of Ukraine
orcid.org/0000-0002-7997-5913*

WAR ETHICS

From the renowned Sumerian king Gilgamesh to the present day, wars have remained constant companions in human life. It's difficult to identify a period in world history without some form of military conflict, whether minor or major. People have not only cultivated land, herded animals, engaged in pottery, hunting, or fishing, built houses, and arranged their households, but they have also waged wars. The reasons for wars are diverse. Some were drawn to foreign lands, others were driven by the desire to plunder more successful and affluent nations, while others sought to subjugate their neighbors to live off their resources... In doing so, they looted, destroyed life infrastructure, ravaged material and spiritual values, killed each other, maimed, captured, turned into slaves –

in short, they waged wars. Initiators of wars – those who seize foreign lands, forcibly acquire property, material, and spiritual assets – have historically been called conquerors, occupiers. Conversely, those who defended, protected someone or something from attack, assault, hostile and dangerous actions were called defenders. The modern war conducted against Ukraine by the "elder brother" has unveiled the worst, most hideous traits of this criminal ethnicity. Embracing inhuman malice and hatred from their genetic heritage, exponentially reinforced by alcoholic substances and deceitful ideology, Russians have quite literally "declassified" and exposed to the world their true malevolent essence as destroyers, killers, occupiers, and aggressors. Human qualities are not inherent in them. Throughout history, Ukrainians have fought for their own freedom. In this struggle, the highest and noblest moral-ethical qualities have flourished, with which they now defend their Homeland, people, and culture. This truth should be known to everyone. It should prevail in schools and higher education institutions, in culture, in the spiritual life of each person who respects humanity and life, peaceful labor, and justice.

Key words: war, peace, violence, justice, conscience, freedom, honesty, kindness, chivalry, companionship, treachery.

Розробленість проблеми. Реалізація людських якостей у період війн завжди була предметом досліджень філософів, політологів, культурологів від найдавніших часів і до наших днів. У працях Конфуція, Платона, Аристотеля, Цицерона, Св. Августина, Тома Аквінського і Гуго Гроція аналізувались ідеї справедливої та несправедливої війни, прояви в них таких людських чеснот, як добро і зло, справедливість і чесність, відданість Батьківщині і глибоке моральне падіння воїнів, які знехтувавши людськими чеснотами, скочувались до аморалізму й безчестя. Етичні категорії періоду війни аналізувались у працях Канта і Гегеля, Швейцера і Толстого, Махатма Ганді та багатьох інших мислителів, чиї висновки лягли в основу розуміння справжньої людяності як у мирний час, так і в період найжорсткіших військових зіткнень між народами в різних регіонах світу. Серйозні напрацювання означеної теми можна зустріти в працях Р. Арона, З. Бжезінського, К. Клаузевіца, Е. Людендорфа, С. Гантінгтона, Х. Хофмайстера, багатьох інших дослідників. Серед українських науковців до цієї теми звертались представники філософського загалу держави, зокрема В. Абрамов, В. Магера, Г. Тимко та ін., а також молоді військові історики М. Жирохов, М. Мамчак, В. Павлов, А. Скоробагатов, Я. Тинченко, М. Юнаків та ін. Їх розвідки здебільшого побудовані на військових історичних реаліях минулих соліть. Етика нинішньої війни, яку веде російський агресор проти України, залишається предметом найменш дослідженим у літературі.

Виклад основного матеріалу. Своєрідним парадоксом війни є те, що військові з обох сторін, зійшовшись на полі бою, стріляють та вбивають, проливають кров, наносять поранення, відбирають життя. Однак, якщо перші з них

роблять це з метою загарбання чужих земель, майна і підкорення людяності, а захопивши чужу територію, вдершись у соціокультурний простір іншого люду, руйнують, грабують, тобто діють як злочинці, бандити; то другі – захищають свої землі, родини, матеріальні та духовні цінності, створені власними руками впродовж своєї історії. Саме тому в усі часи й у всіх народів перших з них вважають носіями зла, насильства та жорстокості, а других – провідниками добра і справедливості. І якщо війни, за визначенням знаменитого німецького військового теоретика та історика Карла фон Клаузевіца, є продовженням політики іншими засобами, то цілком законним є розрізнення їх як «справедливих» (захисних, політично і морально виправданих) і «несправедливих» (політично і морально осуджених, загарбницьких). Захисник є завжди поборником людяності і справедливості; загарбник ніколи не буває справедливим, він – злодій, вбивця.

Як засвідчує практика, війна є найжахливішим явищем історії. Її порівнюють з природними катаклізмами, зокрема такими, як землетруси, виверження вулканів, руйнівні смерчі, тайфуни. Найбільш проникливі уми людства незмінно засуджували війну, мріяли (і прогнозували) світ без насильства і воєн, виводували проєкти «вічного миру» (І. Кант), «благоговіння перед життям» (А. Швейцер), «непротиплення злу насильством» (Л. Толстой). Дехто, щоправда, вбачав у війнах засіб очищення людства від скверни та застою, засіб оновлення життєвого процесу (Гегель), регуляції популяції населення (Т. Мальтус), упорядкування агресора, поневолення його до миру тощо. Однак від цього крові, жертв, насильства і руйнацій, спричинених війною, не зменшується. Війни – це потворне явище історії. Поза

всяким сумнівом, людство має мінімізувати, а в перспективі – позбавитись їх.

Є й ще одна правда війни, над якою варто замислитись: війни ведуть люди, а відтак у ній, як і в будь-якій іншій сфері людської діяльності, вони реалізують свої людські якості – позитивні, негативні, суперечливі. Совість і безстидство, мужність і боягузтво, толерантність і агресивність, впевненість і нерішучість, стійкість і зрада, добродійство і заздрість, чесність і безчестя, відкритість і замкнутість, безкорисливість і скупість, вірність і багато інших людських якостей. Війна загострює їх до крайності, доводить до «замежжя дозволеного» й залежно від того, які з цих якостей реалізуються у війні, піднімає людей на постаменти, вшановує їх як героїв або ж кидає у прірву зневаги, забуття як злочинців, негідників.

Сучасна війна, яку веде проти України та всього цивілізованого світу російська федерація, уособлює всі можливі й неможливі негативи людської природи – підлість, цинізм, злобу, брехливість, безчестя, злочинство. Як виявляється, «рашисти» воюють «не проти українських солдатів», а проти беззахисних жінок і дітей, пенсіонерів та інвалідів; вони руйнують не оборонні споруди чи склади боєприпасів, а насамперед школи, лікарні, житлові будинки та дитячі заклади; вони застосовують зброю, заборонену міжнародними домовленостями, а головне, знехтувавши узаконеними загальнолюдськими правилами життя, загрожують можливістю застосування ядерної зброї. Загальну й масову поведінку сучасних «рашистів» яскраво змалював журналіст С. Огородник: «Окупанти допитували на кухні господарів, а їхні подільники нищпорили і забирали цінні речі», – сказав він в інтерв'ю Ользі Москалюк (Огородник, 2022). Чи можна таких «вояків» назвати «людьми»? Зрозуміло, обдурені цинічною кремлівською пропагандою «зауральські спостерігачі», як і ті «цивілізовані громадяни» Москви та Санкт-Петербурга, яких війна ще не торкнулась, таку постановку питання будуть сприймати з обуренням. Мовляв, як так, «ми ж не воюємо», а ведемо «спеціальну операцію», захищаємо співвітчизників від «злочинців бендерівців», «ми теж люди». Подібні фейки широко тиражуються офіційною російською пропагандою, укорінюються у свідомості людей, слугують засобом маніпуляції.

Протилежну, але справедливую оцінку дають «рашистам» ті, на кого спрямована їх військова

агресія. А особливо ті, у кого окупанти вбили матір чи батька, дитину чи дружину, зруйнували дім, викрали майно, ті люди, які переховуються у бомбосховищах, потерпають від холоду і голоду, ловлять краплину дощової води чи очікують на «пакет» так званої гуманітарної допомоги. Їх позиція зрозуміла: якщо ти прийшов на чужу територію, ти – окупант; якщо стріляєш у ні в чому не винних людей, ти – вбивця; якщо грабуєш чуже надбання, ти – злодій, бандит, злочинець. Такими постали «рашисти» перед усім цивілізованим світом. Такими вони увійшли в історію і як такі рано чи пізно отримають одвічне засудження. Ні про які людяність, людські якості, а тим паче виправдання окупанта мови бути не може!

Етика війни має свої особливі виміри. Відомим в історії є вислів легендарного київського князя Святослава «Іду на ви!» – своєрідний ультиматум про оголошення війни, що свідчить про наявність в давньоукраїнських воїнів таких людських якостей, як благородство, честь і повага як до своїх супротивників, так і до себе. Чи могли такі слова сказати «рашисти» у 2014 році, зосереджуючи свої війська поблизу кордонів України? Навряд. Очевидно, вони таких слів не знають! Якби знали, ніколи б не перетнули кордони суверенної держави, ніколи б не підняли меч проти колишнього «братнього народу». Відкритість, повага до супротивника, порядність, дотримання раніше досягнутих домовленостей є своєрідними показниками, за якими можна спрогнозувати поведінку, характер і спрямованість дій, які несуть з собою ті чи інші сторони конфлікту.

Дехто може заперечити: мовляв, для перемоги у війні важливо мати не тільки зброю чи військовий вишкіл, але й проявити хитрість по відношенню до ворога, обміркувати і здійснити маневр, який забезпечить перемогу. Це справді так, але ж і хитрість, і маневр загальних людських законів не відмінняє. Особливо моральних. Мораль, виявлена до ворога, якщо й не обеззброює супротивника, то у всякому разі позначається на його духовному стані, світорозумінні, рішучості та волі, заставляє згадати про свою людську сутність, про гуманістичні загальнолюдські цінності. За що я воюю, за кого проливаю кров, чи виправданими є ті дії, які я вчиняю по відношенню до цивільного населення, особливо до дітей та людей похилого віку? Ці та інші питання завжди живуть у душах військових як

з одного, так і з іншого боку. Нерідко, приглушені крикливою, негативно спрямованою пропагандою, подібні якості в людині ледь жевріють. Їх треба розбудити, нагадати людині про її людську сутність. Важливо, щоб ці якості не лежали «мертвим тягарем», а активно діяли, окрилювали поведінку як на полі бою, так і в загальножиттєвому вимірі. На жаль, душі «рашистів» пусті. Означених якостей (сумнівів, переживань) у них немає. Їм нічим страждати! Саме тому вони й безчинствують, «не знають, що творять». А може й знають!?

Історія воєн засвідчує, а люди шанують й таку морально-етичну якість, як «лицарство» – кодекс поведінки і честі, якого офіційно дотримувалися воїни багатьох армій різних народів світу. Принциповими цінностями лицарства були: побожність, честь, доблесть, шляхетність, цнотливість і вірність. Довгий час вважалося, що лицарство сформувалося у військах країнах європейського простору в епоху Середньовіччя. Насправді, це не зовсім так. Дослідження українських істориків засвідчують, що ця благородна якість сформувалася ще у воїнів часів Київської Русі, супроводжувала українських воїнів впродовж історії. Лицарські цінності – мужність, честь, вірність своєму обов'язку та відвага – в крові у нашого народу. Їх виявляли князівські дружинники, піхота, кінні лучники, пізніше – козаки, які завжди першими піднімалися на захист держави і українського народу від чисельних набігів степової стихії, різного роду загарбників.

Справжніми українськими козаками-лицарями були Іван Богун, Северин Наливайко, Максим Кривонос, когорта сподвижників Богдана Хмельницького, які майстерно володіли зброєю, вражали ворога, але ніколи не піднімали її проти беззахисних, а тим паче – проти жінок та дітей. Захист дитини, родини, дружини вважались у них вищими чеснотами лицарства. «... лицарство, – писав Григорій Ващенко, – сприяло піднесенню людської гідності, пошани до своєї й чужої честі. А це своєю чергою сприяло тому, що елементи шляхетності увійшли й у комплекс війни і ушляхетнили її. Війна стала для кращих вояків ареною бою за славу й честь, внаслідок чого відступили на задній план грабунки і насильство» (Ващенко, 1999, с. 91).

Українське козацтво є унікальним явищем в історії загалом, морально-етичної поведінки

збройних формувань у мирний час, а особливо в період військових дій. Їх поведінка слугує зразком порядності, честі і героїзму як у ставленні до мирного населення, військових-побратимів, так і до ворогів. В численних історичних дослідженнях опису випадків, які б засвідчували знущання козаків над полоненими, я не зустрічав. Вороги українськими козаками-воїнами ідентифікувались не інакше, як «вороженьки», які «зникнуть, як роса на сонці!» Лицарство, порядність, справедливість були їх наскрізними якостями, назавжди вкарбованими в історію як зразок військової етики, генетично сформованої в середовищі українського люду.

Як зазначають дослідники, центральне місце в ній посідала категорія «колективна воля». Вона поєднувала в собі ідеї рівності; свободи громадянського голосу; права вільного обрання запорозьких старшин; визнання інституційної першості козацької ради в системі політичного козацького устрою; підпорядкованості меншості рішенням більшості; громадянської дисципліни. Колективна воля сприяла утвердженню в козаків почуття станово-корпоративної єдності та поведінкових стереотипів, заснованих на усвідомленні ними свого громадянського обов'язку і відповідальності, пріоритетності спільного блага. Система цінностей запорозьких козаків вирізнялася лицарською орієнтацією. Неписаний кодекс козацької честі охоплював такі моральні категорії, як свобода, особиста гідність, добре ім'я, слава, відвага, самопожертва, вірність, дотримання публічно даного слова. Морально вартісною чеснотою визнавалося служіння високим ідеалам: боротьбі проти «ворогів Святого Хреста», захисту вітчизни, обороні православної віри... Морально-етичне та політико-правове уявлення запорожців про їхню належність до лицарів будило в козаків почуття власної гідності, станово-корпоративної окремішності та політичної правосуб'єктності... (Сас, 2005).

Як засвідчує перебіг військових подій в Україні від 2022 року й до цього часу, рашистські агресори такої чесноти, як лицарство не мають. Вони вбивають, руйнують, спалюють все підряд. І це не випадково. Руйнація, злоба, насильство – це їхня генетика, сформована від часів бланкування перед кочовою стихією. Жорстокість увійшла у їх плоть і кров. Стократно посилена більшовицькою наругою над простим людом, генетично

успадкована жорстокість подавила мораль, співпереживання, чутливість до чужого болю. Ні про яке навіть елементарне лицарство сучасних російських загарбників не може бути й мови. Людські жертви, руїни, яких зазнали Харків, Чернігів, Буча, Ізюм, Маріуполь й багато інших міст і сіл України, не тільки викреслює «рашистів» з переліку воїнів-лицарів світової історії воєн, але й відмовляє їм у праві перебувати у лоні людської спільноти загалом. Звірства, вчинені ними в Україні, не дозволяють їх величати людьми. Вони – «нелюди», «не люди», а тому мають бути виведені за межі людської цивілізації.

Серед етичних якостей, які суперечливо проявляються в ході війни, знаходяться такі чесноти, як дисциплінованість, вірність, обов'язок, честь, товариськість, відданість. Серед окупантів і в середовищі українських воїнів-захисників власних земель вони проявляються по-різному. І це зрозуміло. Стан і самопочуття людини війни визначається характером самої війни, обумовлюється її метою та спрямованістю. Загарбницькі війни зрощують у своїх військових якості, далекі від загальнолюдських. У їх середовищі вони ледь жевріють. У той же час у воїнів-захисників людські якості розквітають пишним цвітом, піднімають людину над обставинами, звеличуючи її особистість, людяність.

Вважається, що найбільш дисциплінованими у військовому розумінні цього слова були римські легіонери. Їх дисципліна, порядок і організація війська тримались на засобах заохочення, винагород та різноманітних духовних чинників, серед яких домінували ідеологічно зрощені принципи славнозвісного «духу Риму» як найбільш могутньої та розвиненої світової імперії. Легіонери пишались своєю приналежністю до римлян, сприймали її як «дух звияги і свободи», яку треба захищати від чисельних набігів варварів, відвойовувати на будь-якій території, куди ступала ного римського воїна. Важливу роль у зміцненні дисципліни відігравали покарання за мале чи велике відступництво, а тим паче – за зраду. Втеча з поля бою каралась стратою легіонера. Дисципліна в римській армії розглядалась не тільки як військова чи політична, але й як моральна чеснота. Сформована військовою практикою римлян військова дисципліна утвердилась як один найголовніших морально-політичних та організаційних чинників військових перемог більшості

армій світу. З її розкладом на завершальних етапах існування імперії розпочався період і занепаду самої імперії.

Дисципліна як моральний чинник у середовищі нинішніх російських загарбників практично відсутня. Її дотримуються тільки епізодично та й то у силу жорстокості ставлення командування до власних солдат, їх страху перед покаранням, а не в морально-духовному вимірі. У свій час найбільшу жорстокість у ставленні до власного війська практикували Іван Калита, Петро I, Катерина II, а особливо більшовики-сталіністи. Відомим є вислів зневажливого ставлення до солдат російського «маршала перемоги» Георгія Жукова, який увійшов в історію війни з прізвиськом «м'ясник». «Баби ще нарожають!» – повторював він, кидаючи в горнило бою, фактично на убій маси непідготовлених, погано озброєних, без належного військово-технічного супроводу солдат.

В наші дні у військах «рашистів» подібна практика стала ще більш глибокою. Життя простого солдата для них нічого не варте. Заходи, які командири застосовують для забезпечення військової дисципліни, до моралі ніякого відношення не мають. У більш-менш організованому стані російську армію утримують примусово-репресивні чинники, серед яких вирізняються позбавлення обіцяної винагороди за участь у бойових діях, переслідування рідних і близьких родичів воїна у разі порушення ним військової дисципліни, порушення кримінальної справи, засудження, розстріл («за законами військового часу») тощо. Їх женуть на передову, як скотину на убій. Як засвідчують учасники подій, журналісти та аналітики, поле бою вкрите сотнями трупів «рашистів», кинутих туди без належної підготовки, зброї та військової техніки. Десятки й сотні російських військових відмовляються йти у бій, здаються в полон, тікають та переховуються в українських лісах та чагарниках.

Тисячі так званих «визволителів» переймаються крадіжками, пограбуванням, мародерством, катуваннями мирних громадян, насильством над жінками та дітьми. Як повідомляє журналістка Христина Жиренко, 24 травня 2022 року командири підрозділів збройних сил російської федерації спільно зі співробітниками військової контррозвідки федеральної служби безпеки росії організували масове мародерство

на окупованих територіях. За іншими джерелами стало відомо, що росіяни викрали 80% колекції з фонду музею Шовкуненка на Херсонщині. Встановлено, що командиром 503 мотострілкового полку 19 мотострілкової дивізії 58 загальновійськової армії (в/ч 75394) полковником Євгеном Малигіним спільно зі співробітником ФСБ РФ Іваном Загуборним організовано масштабне мародерство та пограбування місцевого населення в окупованому Мелітополі... Такі процеси вже призвели до зростання морально-психологічної напруги в підрозділах полку: особовий склад звинувачує командування в постановці цілей мародерства та вивезення награваного до росії вище за завдання щодо ведення бойових дій. Багато військовослужбовців шукають можливості донести інформацію про те, що відбувається, вищому командуванню і готові давати особисті свідчення (Главком.іа., 2023).

Серед моральних пріоритетів, які врегулюють складні стосунки між військовими в мирний час, а особливо в період військових дій, вирізняється й така якість, як товарицькість. Щира дружба зміцнює дух воїна, зрощує його впевненість у собі, налаштовує на об'єднання зусиль задля досягнення перемоги. Означена чеснота з найдавніших часів притаманна як українському люду, так і його війську. Найбільш переконливим обґрунтуванням її значення є роздуми про товарицькість, висловлені Миколою Гоголем у повісті «Тарас Бульба»: «Нет уз святее товарищества! Отец любит свое дитя, мать любит свое дитя, дитя любит отца и мать. Но это не то братцы: любит и зверь свое дитя. Но породнится родством по душе, а не по крови может один только человек... Первый долг и первая честь козака есть соблюдение товарищества. Сколько ни живу я на веку, не слышал я, паны-братья, чтобы козак покинул где или продал как-нибудь своего товарища...» (Гоголь, 2017). З давніх часів, а особливо в період козацтва, дружба постійно супроводжувала українське військо. В народі домінує правило «сам погибай, а товариша виручай». Серед військових-рашистів це правило не приживається. Як засвідчують безпосередні учасники бойових дій, відступаючи з поля бою, вони кидають як мертвих, так і поранених.

З особливою виразністю це правило утвердилось у структурі етичних цінностей запорізького

козацтва. Воно означало, що кожен козак мав дотримуватися принципів військового побратимства, поділяти засади братерської злагоди, єдності, взамовиручки, вірності, дружби, поважати моральний закон «хліб-сіль», бути вірним соціальним і політичним ідеалам козацтва. На відміну від лицарства поняття товариства меншою мірою пов'язувалося з політичними маніфестаціями, офіційним етикетом, а більшою – з повсякденним життям запорожців, з діяльністю, яка забезпечувала їм «козацький хліб». Публічно репрезентуючи політичні позиції щодо «лицарської служби», козаки найчастіше послуговувалися такими категоріями, поняттями й моральними настановами, як лицарська честь, слава, вірність, відвага, служіння спільному благові, патріотизм, вшанування монаршого трону та політична лояльність до нього. Поняття «козацький хліб» означало всяку діяльність, яка давала козакам засоби до існування і здійснювалася насамперед збройним шляхом, «шаблею» (легальне військово найманство, дозволені, а також несанкціоновані воєнні постой, контрибуції, трофеї, «здобич», козацькі промисли тощо) (Гоголь, 2017).

Найвищим проявом моральності українських військових є їх відданість у служінні власному народові, Батьківщині. «Україна – понад усе!» – це промовисте гасло злітає з вуст кожної української людини як свідчення любові до Неньки України, її талановитого і працьовитого люду, загальноцивілізаційних надбань української культури. «Рашисти» подібною морально-патріотичною установкою не переймаються. Зрощені на марксистській установці про те, що «пролетарі не мають батьківщини», вони такого почуття не мають. Відданістю люду і Батьківщині, а відтак чесністю, порядністю, людяністю в середовищі «рашистів» навіть не «пахне».

На противагу їм в українській культурі завжди домінував принцип, поетично обґрунтований великим українським письменником І. Котляревським, «Де общее добро в упадку, забудь отца, забудь и матинку, лети повинность исправлять» (Котляревський, 2018). Саме в цьому положенні сконцентровані найголовніші людські якості воїна-захисника Вітчизни, які чи не найяскравіше характеризують людину як ЛЮДИНУ: чесність – моральна якість, що вимагає правдивості, принциповості, вірності взятим зобов'язанням, суб'єктивної

переконаності у правоті справи, що проводиться, щирості перед іншими і перед самим собою відносно тих мотивів, якими людина керується, визнання і дотримання прав інших людей на те, що їм законно належить. Протилежністю цій загальнолюдській чесноті є обман, брехня, крадіжка, віроломство, лицемірство. Любити Батьківщину, бути чесним у період війни не просто. Адже на кону стоїть

життя – твоє чи іншого. Пройшовши випробування на чесність, людина може впевнитись у своїй людській ідентичності; не пройшовши таке випробування, вона не має права називатись людиною. Етика війни невблаганна. І тільки той, хто дотримується її норм і правил, випестуваних в горнилі війни кривавою історією людської цивілізації, заслуговує на своє право бути людиною. Все інше – від лукавого.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко, В. (2020). Педагогічна Конституція Європи (хроніка відкладеного проєкту). Філософський альманах. Київ : Видавництво Людмила ; Франкфурт-на-Майні.
2. Панафідін, І. (2014). Еволюція ідеї справедливої війни в контексті теорії вічного миру (соціально-філософський аналіз) : дисертація канд. філософ. наук : 09.00.03. Дніпропетровськ.
3. Смолій, В. А. (Ред.). (2002). Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси. Київ : Наукова думка.
4. Ряшко, В., & Ряшко, О. (2014). Проблеми війни і миру у «філософії права» Г.В.Ф. Гегеля. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 801. С. 97–102.
5. Бистрицький, Є. (2020). Культура і комунікація в глобальному світі. Київ. Дух і літера.
6. Ващенко, Г. (1999). Виховання характеру і волі. Київ.
7. Огородник, С. (2022). Окупанти допитували на кухні господарів, а їхні подільники нищпорили і забирали цінні речі. URL: <https://www.chesno.org/post/5411/>.
8. Сас, П.М. (2005). Запорозьких козаків система цінностей. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка». URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zaporozkykh_kozakiv_systema_cinnostey.
9. Главком.ua. (2023). URL: <https://glavcom.ua>.
10. Гоголь, М. (2017). Тарас Бульба. Львів : Апріорі.
11. Котляревський, І. (2018). Енеїда. Наталка Полтавка. Київ : Знання.

References:

1. Андрущенко, В. (2020). Pedagogichna Konstytutsiya Yevropy (khronika vidkladenoho proyektu). *Filosofs'kyi al'manakh* [Pedagogical Constitution of Europe (a chronicle of a postponed project)]. Kyiv: Vydavnytstvo Lyudmyla; Frankfurt-na-Mayni. [in Ukrainian].
2. Panafidin, I. (2014). *Evolutsiia Idei Spravedlyvoi Viiny v Konteksti Teorii Vichnoho Myru (Sotsialno-Filosofskyi Analiz)* [Evolution of the Idea of Just War in the Context of the Theory of Eternal Peace (Socio-Philosophical Analysis)]. Dissertation Abstract. [in Ukrainian].
3. Smolii, V. A. (Ed.). (2002). *Politychnyi Teror i Teroryzm v Ukraini. XIX–XX st.: Istorychni Narisy* [Political Terror and Terrorism in Ukraine. XIX–XX Century: Historical Essays]. Kyiv. Naukova Dumka. [in Ukrainian].
4. Riashko, V., & Riashko, O. (2014). Problemy Viiny i Myru u "Filosofii Prava" H.V.F. Hegelia [Issues of War and Peace in H.F.V. Hegel's "Philosophy of Law"]. *Visnyk Natsionalnoho Universytetu "Lvivska Politekhnikha"*, 801, 97–102. [in Ukrainian].
5. Bystritskyi, Ye. (2020). *Kultura i Komunikatsiia v Hlobalnomu Sviti* [Culture and Communication in the Global World]. Kyiv. Duxh i Litera. [in Ukrainian].
6. Vashchenko, H. (1999). *Vykhovannia Kharakteru i Voli* [Character and Will Education]. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Ogorodnyk, S. (2022). *Okupanty dopytuvaly na kuhni hospodariv, a yikhni podylnyky nyshporyly i zabraly tsinni rechi* [Occupiers interrogated homeowners in the kitchen, while their collaborators looted and took valuable items]. Retrieved from: <https://www.chesno.org/post/5411/> [in Ukrainian].
8. Sas, P.M. (2005). *Zaporozkykh kozakiv systema tsinnostey* [System of Values of Zaporozhian Cossacks]. *Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 3: E-Y* / Eds.: V. A. Smolii (Chair) and others. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: V-vo "Naukova dumka". Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Zaporozkykh_kozakiv_systema_cinnostey [in Ukrainian].
9. Glavcom.ua. (2023). Retrieved from: <https://glavcom.ua/tags/> [in Ukrainian].
10. Gogol, M. (2017). *Taras Bulba. Persha Redaktsiia* [Taras Bulba. First Edition] [Translation by V. Shkliar]. Lviv. Apriori. [in Ukrainian].
11. Kotliarevskyi, I. (2018). *Eneida. Nataalka Poltavka* [Aeneid. Nataalka Poltavka]. Kyiv. Znannia. [in Ukrainian].

Бугеря Марина Олександрівна,
*аспірантка кафедри філософських і політичних наук
Черкаського державного технологічного університету,
завідувачка відділу науково-просвітницької та виставкової роботи
Черкаського обласного краєзнавчого музею
orcid.org/0000-0001-8712-8784
marmuse@i.ua*

ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРНІ ДОМІНАНТИ У ТВОРЧОСТІ ВІКТОРА ОЛЕКСЕНКА: СИМВОЛІЧНИЙ ТА КОМЕМОРАТИВНИЙ КОНТЕКСТИ У ВІЗУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

Метою даної статті є застосування мультидисциплінарного підходу до мистецького твору, виявлення культурних кодів, розкриття його перцептивного образу як «фігури пам'яті» за Яном Ассманом. Методологічною основою дослідження є семантичний аналіз та іконологічна інтерпретація мистецьких образів, конотацій та ремінісценцій. Науковою новизною дослідження є комплексний полідискурсивний підхід, застосований до одного твору мистецтва. Такий підхід надає можливість означити його палімпсестний, інтертекстуальний та інтермедіальний характер, а також важливий сенс у теорії соціальної пам'яті.

У статті проаналізовано філософсько-культурологічні смисли, ремінісценції та історико-культурні конотації мистецького твору заслуженого художника України Віктора Олексенка. Філософсько-символічна реальність мистецтва актуалізована крізь призму знакового сенсу художнього твору та окремих його символів і концептосфер. Нашарування принципів кольорознавства, іконографічних та геральдичних схем, когнітивної психології, історії та філософії візуального мистецтва перетворюють живописний твір на метатекст культури. Простеження мотивів і смислів, культурно-семіотичних рецепцій та візуальних ремінісценцій у мистецько-візуальному конструкті твору дозволяє переосмислити національні духовні цінності та сакралізовані образи української культури, що набувають архетипового значення. Особливу увагу приділено питанням мистецького втілення філософії та ментальності кордоцентризму, принципів геометричних гештальтів та геральдичного образу козака з мушкетом, декоративності та орнаментованості як складової традицій українського бароко. Аналіз і конкретизація семантичного виміру візуальної мови твору дозволяє припустити можливість його перцептивного впливу на формування та актуалізацію політики пам'яті засобами мистецтва.

Ключові слова: візуальні символи, сакралізовані образи, національна філософія, філософія серця, теорія соціальної пам'яті, фігура пам'яті.

Bugeria Maryna,
*Postgraduate Student at the Department of Philosophy and Political Science
of the Cherkasy State Technological University,
Head of the Department of Scientific-Educational and Exhibition Work
of the Cherkasy Regional Museum of Local Lore
orcid.org/0000-0001-8712-8784
marmuse@i.ua*

PHILOSOPHICAL AND CULTURAL DOMINANTS IN THE WORK OF VIKTOR OLEKSENKO: SYMBOLIC AND COMMEMORATIVE CONTEXTS IN THE VISUAL SPACE

The purpose of this article is to apply a multidisciplinary approach to a work of art, to identify cultural codes, and to reveal its perceptual image as a “memory figure” according to Jan Assmann. The methodological basis of the study is semantic analysis and iconological interpretation of artistic images, connotations and reminiscences. The scientific novelty of the study is a comprehensive polydiscursive approach applied to one work of art. This approach makes it possible to identify its palimpsest, intertextual and intermedial character, as well as its important meaning in the theory of social memory.

The article analyses the philosophical and cultural meanings, reminiscences, and historical and cultural connotations of the artwork by the Honoured Artist of Ukraine Viktor Oleksenko. The philosophical and symbolic reality of art is actualised through the prism of the iconic meaning of the artwork and its individual symbols and concepts. The layering of the principles of colour science, iconographic and heraldic schemes, cognitive psychology, history and philosophy of visual art turn a painting into a metatext of culture. Tracing the motives and meanings, cultural and semiotic receptions and visual reminiscences in the artistic and visual construct of the work allows us to rethink national spiritual values and sacralised images of Ukrainian culture that acquire archetypal significance. Particular attention is paid to the artistic embodiment of the philosophy and mentality of cordocentrism, the principles of geometric gestalt and the heraldic image of a Cossack with a musket, decorativeness and ornamentation as part of the Ukrainian Baroque traditions. The analysis and specification of the semantic dimension of the visual language of the work suggests the possibility of its perceptual influence on the formation and actualisation of the politics of memory by means of art.

Key words: visual symbols, sacralised images, national philosophy, philosophy of the heart, theory of social memory, memory figure.

Постановка проблеми. Твір мистецтва виступає як символічна реальність, що може бути значима як для автора і реципієнтів, так і для культурно-мистецької традиції загалом. Візуальні образи художнього твору можна розглядати як особливий семіотичний текст. Семіотична інтерпретація мистецького твору дає бачення багатьох кроскультурних цитат, рецепцій та ремінісценцій, значення яких важливе у дослідженнях суспільно-культурних явищ, традицій, світоглядно-філософських основ націогенезу, історії та філософії мистецтва. Таке культурологічне декодування також цінне для формування національної ідентичності та політики національної пам'яті засобами мистецького впливу. Тема статті є важливою для висвітлення комеморативних та філософсько-символічних аспектів художньої культури України, питань відродження та сучасної інтерпретації національних традицій у мистецтві та візуальному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження за напрямками Visual Studies та Cultural Studies, семіотичний аналіз явищ культури все більше актуалізуються в контексті гуманітарного знання. Сучасний стан уваги до проблематики візуальної культури, семіотичного аналізу та інтертекстуальності художньої мови артикульовано тематикою науково-практичних конференцій: «Символічні виміри візуальної культури» (музей сучасного українського мистецтва Корсаків, Луцьк, 10–11 жовтня 2019 р.) та «Візуальність в естетичних практиках: український вимір» (Черкаський обласний художній музей, 24–25 жовтня 2019 р.), виходом у світ монографій і посібників: «Семіотичний аналіз явищ культури» (*Семіотичний аналіз*, 2021), «Візуальні дослідження в контексті теорії та історії культури» (Панченко, 2022).

Мета даної наукової розвідки – визначити філософську проблематику вивчення візуальних символів та взаємозв'язок з теорією соціальної пам'яті; на основі сучасних наукознавчих підходів – семантичного, іконологічного та інтерпретаційного аналізу – охарактеризувати символічні репрезентації філософсько-культурних доміант у мистецтві, представлені у творі «Доктрина серця» заслуженого художника України Віктора Олексенка.

Виклад основного матеріалу. Знак і символ завжди були у центрі філософської думки. Однак найбільша увага до цих форм культурної діяльності людства припала на творчість романтиків та дослідників ХХ століття. Закладена Шеллінгом у «Філософії мистецтва» дуалістична інтерпретація символу як єдності окремого і загального, знаходить своє бачення у подальших наукових пошуках. Чарлз Пірс, Бертран Расселл, Рудольф Карнап, Жан Піаже, Ернст Кассіерер, Сюзанна Лангер, Фердинанд де Соссюр, Карл Густав Юнг, Умберто Еко та багато інших вчених опрацьовували мову символів.

З кінця ХІХ століття зароджується та трансформується окремий напрям інтелектуального пошуку – семіотика. Важливою у загальній теорії семіотики стала «філософія символічних форм» Е. Кассієра. Відомий дослідник філософії культури у типології «символічних форм» буття людини окремою формою культури на рівні з мовою, міфом, релігією та наукою розглядає мистецтво. Феноменологічний метод дослідника ставив на меті зрозуміти розвиток духовних форм зсередини. Послідовниця Кассієра С. Лангер запропонувала ідею «символічної трансформації», де мистецтво, мова, ритуал – це активне завершення символічної

трансформації досвіду. Дослідниця порівнює мистецький символ з метафорою, вказує, що твір мистецтва – це розгорнута метафора.

Інтерпретація мистецьких символів тісно пов'язана з історією й теорією мистецтва, а також проблемним полем філософії мистецтва та естетики. Значну увагу особливостям мистецьких зображень (іконологічних схем і образів) приділив німецький теоретик мистецтва Абі Варбург (Warburg, 1932). Головний концепт Варбурга під назвою «міграція образів» означає спадкоємність мистецького символізму, його тяглість та можливості до інтерпретації в залежності від знання і розуміння втілених на полотнах символів, сюжетів, алегорій. Принципи іконологічного аналізу були розвинені учнями і послідовниками вченого – представниками Варбурзької школи. Важливо зауважити, що дослідження А. Варбурга поєднують бачення символічного характеру культури і теорії соціальної пам'яті, де візуальні архіви виступають образами пам'яті.

На українському підґрунті багатоманітність концепцій та інтерпретацій, що лягла в основу характеристики культурних явищ і процесів, які мають семантичний сенс, тісно пов'язана з дослідженням та характеристикою етнокультурних особливостей та проблем

національно-культурної ідентичності. Символічну природу має концепція архетипів національної культури, що виступає важливим засобом розуміння світобачення та світовідчуття української нації. Виокремлені українським філософом Сергієм Кримським (1998) кордоцентризм як домінанта «серця» та софістичність становлять основи української культури.

Мистецтво репрезентує світогляд нації, представлений позачасовими та всеосяжними духовними координатами, її історію та культуру. Твір мистецтва може нести у собі не лише мистецькі символи, художні образи й прийоми, а й культурологічні коди, а за характером публічного розповсюдження для огляду й ознайомлення може відігравати роль «фігур пам'яті» (за німецьким культурологом Яном Ассманом), здатних до активізації національної ментальності, ідентичності й солідаризації.

Яскравим прикладом мистецької рефлексії національного етико-естетичного ідеалу, переосмислення буття «серця» та історико-культурної спадщини України є живописний твір Віктора Олексенка «Доктрина серця» (рис. 1) з колекції Черкаського обласного художнього музею. У якості стислої біографічної довідки зазначимо, що Віктор Андрійович Олексенко – заслужений художник України, член

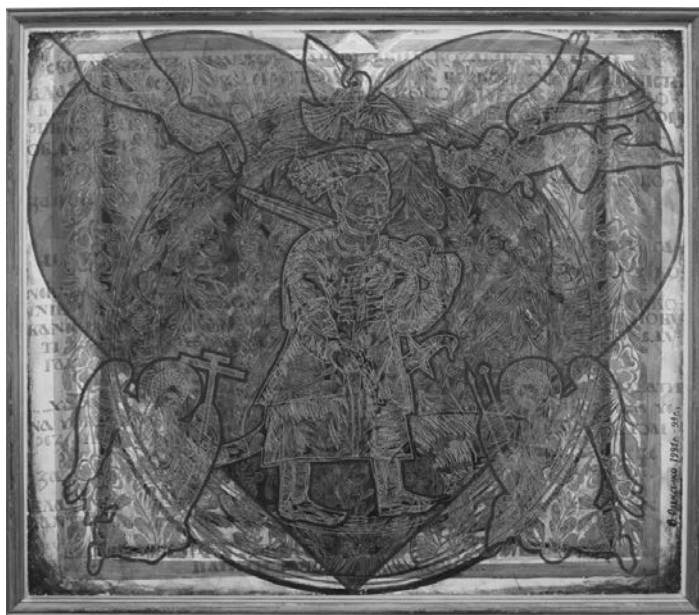

Рис. 1. Віктор Олексенко. Доктрина серця. 1991–1997. Полотно, олія. 110x116 см (КУ «Обласний художній музей» Черкаської обласної ради).

Національної спілки художників України, доцент кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Народився 1948 року у Дрогобичі Львівської області. Закінчив Українську академію друкарства у Львові. Основними напрямками творчої діяльності митця є: станковий живопис, монументально-декоративний живопис (розпис, мозаїка, вітраж), асамбляж, об'єкт, інсталяція, станкова графіка, книжкова графіка, комп'ютерна станкова графіка, поезографіка, геральдика, вексилологія, поезія, проза. У творчості митець демонструє глибинність змісту, філософічність, ідейність, новаторство, герметизм, своєрідність пластичної і колористичної мови. Результатом його літературної творчості стали збірки поезій, прози, поезографіки і поезомалярства «Доктрина серця», «Крик», «Космічні вібрації» (Олексенко, 1999, 2001, 2021).

Слід підкреслити, що Віктор Олексенко є дослідником питань сучасної семіотики та специфіки впливу геометричних фігур на підсвідомість людини, прикладів об'єктивності даного феномену у мистецтві доби Відродження. Зокрема, на прикладі твору Тіціана науковець доводить візуальну семантичну метамову нумерології та просторово-композиційної побудови творів мистецтва, співставляючи їх з принципами геометричних гештальтів, сформованих у когнітивній психології. Наприклад, правильний трикутник є «гарним гештальтом», адже виражає геометричний образ тріади (трисуття, Трійці) (Олексенко, 2016, с. 93–94).

Зауважимо, що елементи композиційної структури роботи Віктора Олексенка «Доктрина серця» вписані в коло, а обрамляє полотно контурна лінія у формі квадрата. Зрозуміло, що геометричні фігури є не лише обрамленням, але й важливими атрибутами числової та геометричної символіки, закладеної автором у метатекст художнього твору. Названі фігури нарівні з центральним образом серця та геральдичним символом козака з мушкетом виступають цілісною схемою кроскультурних кодів, формою художньої рецепції морально-етичних, художньообразних та геральдичних доміант українства та універсальних символів людства.

Назва та образна виразність композиції твору Віктора Олексенка «Доктрина серця» співзвучні ключовій культурній доміанті

філософії українців – кордоцентризму або «філософії серця». Кордоцентризм – парадигма українського менталітету, філософії та культури. «Серце» тут – цілісний світогляд, генератор любові, носій віри, внутрішнього морального життя і духовності людини, співмірний з «моральним імперативом» філософії Канта.

«Філософія серця» є концепцією, що відображає морально-етичні цінності української нації. Духовна творчість українського народу має добре розвинену філософію моралі, антропоцентричні погляди. Онтологічний та морально-етичний аспекти філософії кордоцентризму складають світоглядну платформу українців. Тема «серця» посіла чільне місце у творчості Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка. По-різному висловлювали обґрунтування онтологічного сенсу національного культурного коду з провідним мотивом «серця» Григорій Сковорода, Памфіл Юркевич, Дмитро Чижевський (Чижевський, 1992). Для української філософії і культури кордоцентризм – це пріоритет милосердя, добра, людяності, злагоди, загального миру, ладу і гармонії.

Національна традиція мислення і менталітету в Україні яскраво позначена кордоцентричними мотивами та знаками. Нерідко саме ці символи і знаки забезпечують ідентифікацію за національною ознакою. Вони знаходять своє уособлення у творах народного та сучасного образотворчого мистецтва.

Твір В. Олексенка має багатошарову структуру палімпсеста. Через нашарування декількох символіко-образних рівнів, зокрема орнаментального декору та іконографічних образів, художник об'єктивує давність і тяглість українських історії та культури. Центральна частина твору репрезентує художню інтерпретацію герба Війська Запорозького – козака з мушкетом. Козак з мушкетом (або лицар із самопалом), що протягом століть асоціювався з боротьбою за Україну та посів чільне місце в українській геральдичній системі, у живописному творі В. Олексенка постає вписаним у серце, таким, що має «бути у серці» кожного українця.

Іконографічного мотиву роботі надають образи янголів. Святі жителі неба, ефірні безтілесні створіння, що є втіленням чистоти і святості, за іконографічною традицією відіграють важливе місце у духовній сфері. У нижніх кутах

твору зображені два вколінені янголи, один тримає у руках хрест, другий – спис і тростину з губкою. По боках, у горішніх кутах композиційної схеми твору, змальовані благословляюча правиця та янгол, який коронує головного персонажа твору. Символ благословляючої десниці уособлює образ руки божої, що з небес іменем Господнім благословляє усе зображене. Фігури янголів та правиця посилюють значення композиційної рівноваги твору, є елементом відродження у філософії мистецтва давньої української іконописної традиції та сакралізації представлених образів. Голуб, що зображений вгорі над головою козака, у християнстві вважається символом Святого Духа. Як і будь-який птах в українському народному світогляді, він виступає символом душі та зв'язку зі світом божественного (Куйбіда, 2015, с. 669). Образи янголів зі зброями Страстей Христових додають вагомості центральній частині твору, тобто козаку з мушкетом.

За традиційною іконографічною схемою у центральній частині твору міг бути зображений шанований святий. В українській ментальності козак – національний герой, готовий до самопожертви й подвигу, охоронець православної віри і традицій, символ героїчної доблесті, лицарської честі. Отже, розміщення козака у центрі композиції надає сакральності його образу і притаманним доблестям, пошанованим у народній традиції на рівні святих. Порівнюючи дане зображення козака з мушкетом з відомою геральдичною композицією Георгія Нарбута (1918 р.), зауважимо на більшій монументальності останньої. Однак, в інтерпретації Віктора Олексенка перед глядачем постає іконографічний, сакралізований образ.

Нижній шар палімпсестної структури твору утворює текст, виконаний репрезентативним для української культури шрифтом Георгія Нарбута, та рослинно-орнаментальне тло. Рослинні мотиви, що є візуальним втіленням тягlosti традицій українського бароко, також широко використовувались Георгієм Нарбутом. Орнаментальна складова народної ікони та декоративного мистецтва України є важливим візуально-естетичним етносимволом та уособленням культурно-національної картини світу в мистецькому просторі. У самому низу композиції є також вплетене у рослинну орнаментуку зображення тризуба – національного символу

державності. Варто зауважити, що твір Віктора Олексенка був створений у період між 1991 і 1997 роками, у часи здобуття і утвердження державної незалежності Україною, і став лауреатом обласної премії імені Данила Нарбута 2018 року (Черкаси).

Особливе значення для митця має концептосфера кольору. Колористична мова твору демонструє поєднання (тріаду) жовтого, синього і зеленого кольорів. Останній утворюється від поєднання перших двох. Блакитний (синій) та жовтий (золотий) кольори є традиційними для української геральдики та вексилології. Жовто-блакитні барви широко використовувалися у гербах українських міст, козацькій символіці, прапорах Війська Запорізького. На початку ХХ століття жовто-блакитна символіка була закріплена на державному рівні.

Поєднання синього і жовтого кольорів може трактуватися багатозначно. Жовто-блакитні барви символізують дві першооснови буття: позитив і негатив, добро і зло, дух і матерію та є основою державної символіки України. Згідно символіки кольорів: синій колір – вода, жовтий – світло (Дем'яненко, 2015, с. 262). Ці два начала дають основу всьому живому на землі. Тому головна ідея синьо-жовтого – це велика гармонія космосу, сонця, землі і всього, що живе на ній. Зелений асоціюється з надією на відродження, пробудження природи навесні, на досягнення спокою, миру та гармонійного розвитку.

Таким чином, митцеві вдалося створити виразний багаторівневий твір, мистецько-візуальний конструкт. Семантичний рівень останнього характеризує відображення культурного поля та хронотопічних цінностей української та світової культури, де засобами мистецького впливу виступають:

- 1) механізми евокації (здатність викликати емоції);
- 2) рефлексійність та перцептивність;
- 3) інтертекстуальність;
- 4) палімпсестність і відкритість до інтерпретацій (семіозису за Ч. Пірсом).

Такі характеристики дають можливість конвергенції двох дискурсів – ідеї твору мистецтва як символічної реальності та теорії соціальної пам'яті. Адже презентовані у творі символи сконцентровують та актуалізують важливі культурно-філософські доміанти української ментальності, історії, мистецьких традицій,

геральдики й культурні універсалії (геометрію візуальної мови, гешталти тощо).

Висновки. Сучасне полікультурне дискурсивне поле практично повністю будується на ремінісценціях, перетворюючи текст на інтертекст, текст, створений зі зразків і смислів попередньої культури, надаючи візуальній мові ознак інтертекстуальності та медіатекстуальності. Семіотичний аналіз культури передбачає інтерпретацію останньої як світу артефактів, смислів і знаків. Мистецькі твори є невід'ємною складовою художньо-естетичної об'єктивації знаково-символічної складової культури.

Інтерпретація твору Віктора Олексенка «Доктрина серця» дозволяє з'ясувати питання смислів, які прагне генерувати художник, наслідування споконвічним ідеальним принципам, ідеям

та архетипам, геометрії візуальної мови і гештальт-образів живописного твору, взаємозв'язку кольору, символу і тексту. Твір представляє мистецьку концептуалізацію етнічної і мистецької традицій та ментальності кордоцентризму, принципу гештальтів у мистецтві. Філософія образів, символізм кольорів, представлених у творі Віктора Олексенка, мають значення інтертексту, що репрезентує українську історію та культуру, та комеморативну інтеракцію, яка втілює символіко-символі комунікації у мистецькому просторі. Багаторівневий аналіз твору доводить роль мистецтва як особливої «символічної форми» за Е. Кассіером, символічної реальності. Твір мистецтва здатен до актуалізації соціальної пам'яті і сам починає виступати символічним топосом або, за означенням Я. Ассмана, «фігурою пам'яті».

Список використаних джерел:

1. Візуальні дослідження у контексті теорії та історії культури : навч. посібник (2022) / за ред. В. І. Панченко. К.: ВПЦ «Київський університет». 559 с.
2. Дем'яненко Б, Дем'яненко В. (2015). Жовтий. *Енциклопедичний словник символів України* / за заг. ред. В. П. Коцура, О.І. Потапенка, В. В. Куйбіди. 5-е вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В. П. С. 262–266.
3. Комунальна установа «Обласний художній музей» Черкаської обласної ради. Фонд Ж-1504.
4. Кримський С. Б. (1998). Архетипи української культури. *Вісник НАН України*. № 7–8. С. 74–87.
5. Куйбіда В. Птахи, птахи на фресках Софії Київської. *Енциклопедичний словник символів України* / за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. 5-е вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.П. С. 669–673.
6. Олексенко В. А. (1999). Доктрина серця : поезії, поезографіка, поезомалярство, асамбляжі, об'єкт / передм. В. Т. Поліщука. Черкаси.: Брама. 32 с.
7. Олексенко В. А. (2001). Крик : поезії, проза, поезографіка, графіка. Передм. С. П. Левченка. Черкаси: Брама. 2001. 40 с.
8. Олексенко В. А. (2016). Геометрія візуальної мови живописного твору. *Традиції та новітні технології у розвитку сучасного мистецтва* : збірник матеріалів III Всеукраїнської наук.-практ. конференції. Мін-во освіти і науки України, Черкаський національний ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси. С. 96–103.
9. Олексенко В. А. (2021). Космічні вібрації: поезографія. Післямова О. К. Федорук. Черкаси: видавець Олександр Третяков. 72 с.
10. Сайт кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. URL: <http://artka.ck.ua/professors/oleksenko-viktor-andrijovych/> (дата доступу 21.09.2022).
11. Семіотичний аналіз явищ культури : монографія (2021). К.: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди. 396 с.
12. Чижевський Д. (1992). Нариси з історії філософії на Україні. К.: вид-во «Орій» при УКСП «Кобза». 230 с.
13. Warburg A.M. (1932). *Gesammelte Schriften*. Bd.1-2. Leipzig: B.G. Teubner.

References:

1. *Vizualni doslidzhennia u konteksti teorii ta istorii kul'tury : navch. posibnyk (2022) [Visual Studies in the Context of Theory and History of Culture: a textbook]*. In V. I. Panchenko (Ed.). K.: VPTs «Kyivskiyi universytet» [in Ukrainian].
2. Demianenko, B. Demianenko, V. (2015). Zhovtyi [Yellow]. In V. P. Kotsura, O. I. Potapenko, V. V. Kuibidy (Eds.), *Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv Ukrainy –Encyclopaedic dictionary of Ukrainian symbols* (pp. 262–266). Korsun-Shevchenkivskiy: FOP Havryshenko V.P. [in Ukrainian].
3. Komunalna ustanova «Oblasnyi khudozhnyi muzei» Cherkaskoi oblasnoi rady [Regional Art Museum of the Cherkasy Regional Council]. Fond Zh-1504.
4. Krymskyi, S. B. (1998). Arkhetypy ukrainskoi kul'tury [The archetypes of Ukrainian culture]. *Visnyk NAN Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine* (Issue 7–8), (pp. 74–87) [in Ukrainian].

-
5. Kuibida, V. (2015). Ptakhy, ptakhy na freskakh Sofii Kyivskoi [Birds, birds on the frescoes of St Sophia of Kyiv]. In V. P. Kotsura, O. I. Potapenko, V. V. Kuibidy (Eds.), *Entsyklopedychnyi slovnyk symboliv Ukrainy – Encyclopaedic dictionary of Ukrainian symbols* (pp. 669–673). Korsun-Shevchenkivskyi: FOP Havryshenko V.P. [in Ukrainian].
 6. Oleksenko, V. A. (1999). *Doktryna sertsia : poezii, poezohrafika, poezomaliarstvo, asambliazhi, obiekt [Doctrine of the Heart: poems, poetry, poetryography, poetry painting, assemblages, object]*. (V. T. Polishchuk, Introd.) Cherkasy: Brama [in Ukrainian].
 7. Oleksenko, V. A. (2001). *Kryk : poezii, proza, poezohrafika, hrafika [Scream : poems, prose, poetry, graphics]*. (S. P. Levchenko, Introd.) Cherkasy: Brama [in Ukrainian].
 8. Oleksenko, V. A. (2016). Heometriia vizualnoi movy zhyvopysnoho tvoruu [Geometry of the visual language of a painting]. *Tradytsii ta novitni tekhnolohii u rozvytku suchasnoho mystetstva: zbirnyk materialiv III Vseukrainskoi nauk.-prakt. Konferentsii – Traditions and New Technologies in the Development of Contemporary Art: Collection of Materials of the III All-Ukrainian Scientific and Practical Conference*. Cherkasy. (pp. 96–103) [in Ukrainian].
 9. Oleksenko, V. A. (2021). *Kosmichni vibratsii: poezohrfia [Cosmic vibrations: poetry]*. Cherkasy: vydavets Oleksandr Tretiakov [in Ukrainian].
 10. Sait kafedry obrazotvorchoho ta dekoratyvno-prykladnoho mystetstva Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho [Website of the Department of Fine and Decorative Arts of Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University]. Retrieved July 14, 2022, from: <http://artka.ck.ua/professors/oleksenko-viktor-andriyovych/> [in Ukrainian].
 11. *Semiotychnyi analiz yavnyshch kultury : monohrafiia* (2021) [Semiotic analysis of cultural phenomena : a monograph]. K.: Instytut filosofii imeni H.S. Skovorody [in Ukrainian].
 12. Chyzhevskiy, D. (1992). *Narysy z istorii filosofii na Ukraini [Essays on the history of philosophy in Ukraine]*. K.: vyd-vo «Orii» pry UKSP «Kobza» [in Ukrainian].
 13. Warburg, A.M. (1932). *Gesammelte Schriften* (Bd.1-2). Leipzig: B.G. Teubner [in German].

Верещагін Олег Юрійович,

аспірант кафедри філософії

Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

orcid.org/0009-0006-2515-7698

vndesign.oleg@gmail.com

Федоренко Микола Олександрович,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри суспільних наук

Національної музичної академії імені П. І. Чайковського

fed2000@ukr.net

БАГАТОВИМІРНІСТЬ КУЛЬТУРНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ДИЗАЙНУ: ОСВІТНЬО-ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Статтю присвячено дослідженню багатовимірності культурних репрезентацій дизайну. Основний акцент зроблено на освітньо-виховних можливостях дизайну у сучасних складноструктурованих контекстах. Показано, що розвиток промислового дизайну змінює й способи духовного та культурного виробництва. Доведено, що дизайн пронизує різні аспекти повсякденного життя, сприяючи самореалізації людини та формуванню її ціннісних орієнтацій, естетичного смаку та культури споживання. Сучасний дизайн і архітектура розглядаються як носії гуманістичного та етичного потенціалу, що віддає перевагу досвіду людей у їхньому антропогенному середовищі. У статті доводиться нагальна потреба активізації гуманістичних, освітніх і навіть терапевтичних аспектів дизайну. Ця актуальність пояснюється зростаючим впливом дизайну на глобальне суспільство та його здатністю гармонізувати існування. В статті вказується що надаючи численні можливості для самовираження, дизайн сприяє творчості та спонукає до самоаналізу, навіть під час звичайного споживання. На засадах міждисциплінарного синтезу, здійснений комплексний аналіз дизайну іграшки та обґрунтовується важливість якісних дизайнерських рішень у сфері промислового дизайну, споживачами якого є діти. Доведено, що для посилення освітньо-виховного потенціалу даного виду дизайну важливою є взаємодія дизайнерів, психологів та педагогів, бо в іншому випадку можна не досягти бажаного ефекту від продукту. Особливо важливо уникнути цієї загрози та виявити освітньо-виховну перспективність промислового дизайну у постіндустріальному суспільстві, яке надає широкі перспективи для реалізації людської креативності, але й посилює споживацьку активність, що може привести до капсулізації людини у світі речей.

Ключові слова: промисловий дизайн, дизайн іграшок, освітньо-виховний потенціал, філософія дизайну, людиновимірність, постіндустріальне суспільство.

Vereshchagin Oleg,
Postgraduate Student at the Department of Philosophy
Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovoroda
orcid.org/0009-0006-2515-7698
vndesign.oleg@gmail.com

Fedorenko Oleksandrovych,
Candidate of Sciences (Philosophy),
Associate Professor of the Department of Social Sciences
Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine
fed2000@ukr.net

MULTIDIMENSIONAL CULTURAL REPRESENTATIONS OF DESIGN: EDUCATIONAL POTENTIAL

The article focuses on the exploration of the multidimensional aspects of cultural representations within design. The primary emphasis lies in highlighting the educational and developmental possibilities of design within contemporary intricate contexts. It is demonstrated that the evolution of industrial design also transforms avenues for spiritual and cultural production. The article substantiates the notion that design permeates various facets of daily life, contributing to human self-realization and the formation of value orientations, aesthetic preferences, and consumer culture.

Contemporary design and architecture are positioned as carriers of humanistic and ethical potential, prioritizing individuals' experiences within their anthropocentric environments. The article advocates for the pressing necessity to activate the humanistic, educational, and even therapeutic dimensions of design. This relevance is underpinned by the escalating influence of design on global society and its potential to harmonize existence. It is highlighted that by offering numerous opportunities for self-expression, design fosters creativity and encourages introspection, even in routine consumption.

Through the lens of interdisciplinary synthesis, a comprehensive analysis of toy design is conducted, underscoring the significance of high-quality design solutions within the realm of industrial design, especially when the intended recipients are children. The article establishes that collaborative interactions among designers, psychologists, and educators are essential to amplify the educational potential of this design category. Neglecting such collaboration may hinder the intended impact of the products. This notion gains particular importance in recognizing the educational and developmental prospects of industrial design in a post-industrial society. This epoch offers extensive prospects for human creativity while also amplifying consumer activity, which holds the potential to immerse individuals within a materialistic world.

Key words: industrial design, toy design, educational potential, design philosophy, human dimension, post-industrial society.

Постановка проблеми та її актуальність. У сучасній повсякденній культурі дизайн відіграє значну роль, оскільки він не тільки наповнює повсякденну життєву рутину, але й відкриває нові виміри самореалізації людини, і впливає на світовідчуття. Але слід зазначити, що дизайн має багато форм репрезентації. Кожна з яких впливає на людину, на її самовідчуття, але найголовніше – стимулює її творчу активність. В цьому сенсі, сучасний дизайн та архітектура демонструють значний гуманістичний потенціал, фокусуючись на добробуті та досвіді людей у створеному середовищі. Безперечно, активізація гуманістичної, виховної і, навіть терапевтичної функції дизайну є нагальною потребою сьогодення. Свідченням чого

є, як зростаюче посилення впливу дизайну на життя людей в глобальному світі, так і розуміння людиною спроможності дизайну гармонізувати буття. Дизайн, пропонуючи людині нескінченну кількість форм саморепрезентації, сприяє розвитку креативності, спонукає людину до творчості та певних рефлексій навіть у пасивному стані споживання. Промисловий дизайн для людини постіндустріальної ери стає чимось набагато більшим ніж комфорт та естетика, в певному сенсі він є філософією її життя. Широкий діапазон смислів дизайну свідчить про можливість його практичного застосування в різних сферах матеріального і духовного буття людини. В даному дослідженні пропонується розглянути його освітньо-виховний потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дизайн вже набув свого всебічного висвітлення у працях з технічної естетики, культурології, образотворчого мистецтва. Серед відомих дослідників Тоні Фрай, Ємма Фелтон, Алан Фінделі. Значний внесок у дослідження філософських аспектів дизайну, зокрема дизайн розглядається як духовно-практичний феномен, як культурна універсалія, як арт-терапія тощо, зробили українські дослідники, зокрема, Ю. Легенький, І. Риждова, Л. Рожечук, І. Бобровський, О. Бойчук, Л. Гнатюк та інші. Проте, дослідження освітньо-виховного потенціалу дизайну, зокрема промислового, досі залишається прогалиною у галузі філософської антропології, філософії культури та філософії освіти.

Мета дослідження полягає в виявленні багатовимірності культурних репрезентацій промислового дизайну у складноструктурованих контекстах, а також в осмисленні його освітньо-виховного потенціалу та ролі у стимулюванні творчої активності людини.

Виклад основного матеріалу. Поява сучасного промислового дизайну та архітектури ознаменувала вагомими змінами у способах матеріального та духовного буття людини. Це й створення нових об'єктів, нові форми організації простору, розширення меж естетики та творчості, акультурація людини тощо. Еволюціонуючи від традиційних ремесел та кустарного виробництва, промисловий дизайн зазнав впливу різних факторів, зокрема таких як: технологічний прогрес, урбанізація та зміна соціальної та культурної динаміки.

Якщо здійснити невеличкий історичний екскурс, то можна стверджувати, що значного поштовху у своєму розвитку промисловий дизайн зазнав наприкінці 19-го та на початку 20-го століть, промислова революція призвела до глибоких змін у виробничих процесах. Методи масового виробництва революціонізували спосіб виробництва товарів, зробивши їх більш доступними і дешевими. Цей зсув призвів до зародження промислового дизайну, який прагнув гармонійно поєднати естетику та функціональність. Такі дизайнери, як Генрі Дрейфус та Реймонд Льюїс були першопроходцями у цьому напрямку, наголошуючи на обтічних формах та ергономічних міркуваннях. У 20-му столітті дизайн почав виходити за межі

національних кордонів, перетворюючись на глобальне явище. Виникнення естетичних тенденцій стало більш швидким і широким завдяки розвитку комунікації та транспорту. Дизайнерські виставки і публікації відіграли ключову роль у демонстрації та обміні інноваційними ідеями на міжнародному рівні. Відчувши дух часу, такі дизайнери, як Дітер Рамс та Чарльз і Рей Імз, створюючи продукти та простори, що відповідають людським потребам і бажанням, вплинули на розвиток дизайнерського мислення, започаткувавши концепт філософії дизайну. До якого долучилося багато талановитих дизайнерів, котрі зробили свій внесок у появу та розвиток сучасного промислового дизайну та архітектури. Це Вальтер Гропюс засновник школи Баугауз, яка сприяла інтеграції мистецтва, ремесла та технологій в дизайн-освіті та практиці; Ле Корбюзьє – започаткував міжнародний стиль, підкреслюючи чисті лінії, функціональний дизайн та використання нових матеріалів і методів будівництва; Френк Ллойд Райт – відомий своїм підходом до органічної архітектури, що інтегрує будівлі з їх природним оточенням; Ейлін Грей – впливова фігура в модерністському дизайні, особливо відома своїми меблями та дизайном інтер'єрів; Дітер Рамс – відомий своїми мінімалістичними та функціональними дизайнами для Braun та «Десятьма принципами гарного дизайну», які стали священною заповіддю для кожного дизайнера.

У дослідницькій традиції загальноприйнятим є розподіл дизайну на три основних види: графічний, промисловий, дизайн середовища. В останні роки робиться акцент на сталості, цей принцип став рушійною силою в дизайні та архітектурі. Ширяться практики, коли архітектурний процес може залучати громади до процесу проектування, надаючи людям право вибору дизайну у облаштуванні спільного середовища. Такий партисипативний підхід сприяє формуванню почуття власності та приналежності, посилюючи цінності співпраці та інклюзивності. Сучасний дизайн та архітектура можуть включати сталі практики, такі як енергоефективні технології та відновлюванні джерела ресурсів, сприяючи збереженню середовища для нащадків. Гуманізм прийшов на зміну цілеспрямованості модернізму та скептицизму постмодернізму з оновленою

прихильністю до етичних та екологічних міркувань. На цьому неодноразово наголошують дослідники, зокрема І. Рижова (Рижова І., 2006). Дизайнери тепер прагнуть створювати рішення, які є не лише естетично привабливими та функціональними, але й екологічно відповідальними та соціально свідомими. Цей зсув відображає ширше усвідомлення взаємопов'язаності глобальних і локальних проблем, а також на важливості залишити позитивну спадщину для майбутніх поколінь, зосередженість на дизайні та інноваціях, орієнтованих на людину.

Безперечно, поява сучасного промислового дизайну та архітектури була зумовлена технологічним прогресом, масовим виробництвом та глобальною взаємозалежністю. Розвиток дизайну витіснив традиційне ремісничє виробництво і став потужним інструментом поширення глобальних естетичних тенденцій у всьому світі.

У постіндустріальному суспільстві промисловий дизайн відіграє вирішальну роль у формуванні об'єктів і продуктів, з якими ми щодня взаємодіємо. Він зосереджений на створенні функціональних, орієнтованих на користувача та естетично привабливих дизайнів. Завдяки продуманим проектам промислові дизайнери підвищують зручність використання, безпеку та екологічність продуктів, впливають на формування культури споживання в суспільстві. Промисловий дизайн сприяє підвищенню якості життя та сталому розвитку, задовольняючи матеріальні та культурні потреби суспільства. Зосереджуючись на естетиці, функціональності та користувацькому досвіді, промисловий дизайн спонукає споживачів до належного осмислення власних потреб, морального та фінансового зобов'язання, стримування безмежного споживання та естетизації штучного довкілля.

Однак, повсякденне перебування людини у просторі дизайну є очевидністю, яка робить його буденним та майже непомітним атрибутом людського життя. Слід зазначити, що сутність дизайну амбівалентна, він одночасно містить в собі латентні імпульси, що можуть посилювати як конструктивний так і деструктивний аспект соціально-культурної природи людини. Під тиском споживацьких потреб людини, на кшталт – «мати все й відразу», самоосувається духовно-ціннісний, виховний

та функціональний потенціал дизайну. Саме тому, освітньо-виховний аспект дизайну доволі часто залишається поза увагою як пересічного споживача, так і дослідників. Хоча виховні можливості дизайну є незаперечним фактом.

Дизайн відіграє важливу роль у самореалізації та самовихованні людини, розвиває творчі і креативні здібності. Також, промисловий дизайн є надзвичайно значущим в еволюційному та цивілізаційному поступках людства. Доволі ілюстративним та наглядним в цьому сенсі є дизайн іграшок та розширення ігрових сценаріїв на дизайн для дорослої аудиторії.

Дизайн іграшок як окремий жанр промислового дизайну спрямований на освітню та навчальну роль. Дизайн іграшок має прямий вплив на розвиток дітей та набуття ними ігрового досвіду. Як зауважив Ерік Берн: «Кожен несе в собі маленького хлопчика чи дівчинку» (Берн Е., 2016, с. 12). Розвиваючі іграшки покращують когнітивні, моторні та соціальні навички, одночасно сприяючи творчості та уяві.

Дослідження ролі та функції іграшки в житті дитини є предметом спеціальних розвідок у педагогіці, психології та історії, які наголошують не тільки на виховній цінності іграшки, алей акцентують увагу на її дизайні, який не в останню чергу сприяє вистроюванню «первинних відношень» дитини з іграшкою. Адже, «цікаві за змістом і формою іграшки позитивно діють на психічний стан дитини, світосприймання, активізують життєвий тонус, що впливає на її здоров'я і фізичний розвиток» (Загарницька, 2011, с. 12). Розвиваючі іграшки, які заохочують дітей до рольової гри, дослідження та співпраці, сприяють їхньому інтелектуальному та соціальному розвитку. Загальновідомо, що перехід з дитинства до дорослого життя є важливим етапом у житті кожної людини. Цей перехід супроводжується змінами у соціальних ролях, поведінці, відповідальності та самоідентифікації. Іграшки можуть відігравати роль у підтримці цього переходу, допомагаючи дитині розвивати навички, які необхідні для дорослого життя, такі як: самостійність, творчість, співпраця та формування власної ідентичності, у тому числі й національної. Зокрема, роль іграшок та забав у формуванні національного характеру досліджував М. Грушевський (Грушевський М., 2011). Дуже важливим у вихованні, скажімо, «маленьких українців» використовувати у дизайні іграшок

етнічні мотиви, одягати ляльок в національні костюми, вводити національні елементи в різноманітні ігрові простори. Але не менш важливим є формування позитивного сприйняття надбань інших культур саме через іграшки. Творча взаємодія у ранньому віці з різними стилями дизайну також може сприяти співпереживанню та розумінню кодів інших культур. Коли маленькі споживачі вчаться з дитинства цінувати дизайни різних культур, вони привчаються розуміти та поважати Чуже, а не зазіхати на нього. Саме дизайнер іграшки опосередковано стає тією людиною, яка впливає на виховний процес. Дуже важливо розуміти, що «іграшка як створений дорослими для розвитку дітей предмет культури має освітнє і виховне значення лише тоді коли використовується за призначенням. Дитина повинна розуміти іграшку, хотіти з нею творчо діяти» (Загарницька, 2011, с. 12). Навички, які дитина отримує взаємодіючи з іграшками виконують важливу функцію й у дорослому житті. Зокрема це стосується сексуального виховання. В цьому сенсі дизайн іграшок кидає виклик гендерним стереотипам і сприяти інклюзивності, створюючи іграшки, які задовольняють різноманітні уявлення про норму.

Безперечно, дизайн іграшок відіграє важливу роль у формуванні у дитини уявлень про красу, функціональність, практичність. Шляхом фокусу на візуальній привабливості, інтуїтивній функціональності, ідентичності продукту, сталості та культурних впливах, дизайн покращує у дитини споживацький досвід, сприяє свідомому прийняттю рішень та розвиває творчу активність.

Саме тому, іграшки та ігрові прийоми дуже активно використовуються у навчанні та вихованні школярів молодшого віку. Начальні заклади, в яких ігрові форми навчання визначають дизайн і філософію навчальних планів, мають високий рейтинг серед навчальних закладів та користуються особливою популярністю у батьків. Навчання через ігри широко популяризується на віртуальних освітніх майданчиках, зокрема це освітньо-виховні проекти НУШ, дистанційні онлайн-школи «Альтернатива» та «Оптима» тощо.

Підсумовуючи варто зазначити, що іграшки, гра, ігрові форми взаємодії мають велике значення як для дітей так і дорослих. Розвиваючи та зміцнюючи емоційний інтелект людства, гра є вагомим складовим цивілізаційних поступів,

відбиває розвиток людства та є важливим джерелом культурної спадщини народу.

Феномен гри детально аналізується в фундаментальній праці Й. Гейзінга *Homo Ludens* (1938). Якщо ми поширимо цю концепцію на дизайн, який можна розглядати як гру в наслідування в деяких аспектах, є потенціал для навчання через сам процес проектування. Ігрові елементи можуть бути цікавими як при створенні проектів, так і при використовуванні результатів праці дизайнерів. По суті, специфіка дизайнерської професії зумовлюється тим, що вона у певному сенсі є грою. Для дизайнера, щоб створити новий продукт, важливо схопити суть простого у складному та навпаки – у складному побачити просте.

Дизайн, як і багато творчих процесів, передбачає спостереження, наслідування, експериментування та повторення. У цьому сенсі він має деякі спільні елементи з іграми. Дизайнери часто аналізують існуючі проекти, імітують їх успішні аспекти та породжують інновації. Утворення таких концептуальних паралелей нагадує спосіб, яким гравці навчаються та адаптують нові стратегії в грі.

Незважаючи на той факт, що Ерік Берн, не розглядав у своїх теоріях зв'язок між дизайном та іграми, він розробляє своєрідний дизайн людської поведінки та моделей спілкування, визначаючи його базис. Він пише: «Матеріальне програмування виникає від мінливостей, що з'являються під час діяльності із зовнішньою реальністю. Воно цікаве нам лише тому, що створює основу (підґрунтя) для... визнання та інших, більш складних форм соціальних зв'язків» (Берн Е., 2016, с. 12). Зосередження Берна на транзакційних взаємодіях, его-станах і сценаріях можна інтерпретувати паралельно з ітеративним і стратегічним мисленням, яке використовують дизайнери, навчаючись на своїх дизайнерських викликах.

Стилізація в дизайні передбачає навмисне використання візуальних елементів, таких як форма, колір і текстура, для створення характерної естетики. Стилізацію можна розглядати як форму гри в дизайні, де дизайнери експериментують з різними візуальними компонентами для досягнення бажаного ефекту. Це грайливе експериментування водночас розширює творчу уяву дизайнера і доводить до автоматизму механічні навички. В цьому й полягає

професіоналізм дизайнера.

Така професійна компетентність особливо важлива для фахівців у сфері медіа дизайну. Адже, гра в контексті медіа дизайну виходить за рамки простої розваги. Це спосіб дослідження, що розширює межі традиційного мислення та заохочує до розробки нових ідей. Цей тип гри в дизайні сприяє розвитку креативності, здатності до адаптації та відкритості до набуття нового досвіду. Коли дизайнери беруть участь у ігрових процесах проектування, вони, ймовірно, відкривають нові можливості та унікальні рішення, що, у свою чергу, сприяє їхньому зростанню та розвитку як особистості. «Твердження, що основна частина соціальної діяльності складається з ігор, не обов'язково означає, що це здебільшого «весело» або що сторони несерйозно ставляться до відносин» (Берн Е., 2016, с. 15). Ця теза, наглядно демонструє логіку взаємодії, виробників та споживачів в сфері промислового дизайну, яка утворюється за принципом рольової гри. Вона дозволяє відтворити та простежити виховний потенціал промислового дизайну. Дизайнери іграшок, меблів, одягу тощо намагаються створити, навіть в звичайних матеріалах, формах і конструкціях, ексклюзивні і самобутні речі, залучаючи споживачів до естетики повсякденного буття. В свою чергу споживачі, які активно дотримуються певних стилів та споживчих стратегій, занурюючись в світ дизайнерських пропозицій, долучаються до своєї рольової гри, правила якої встановлюються не тільки балансом ціни/якості, але й глибинними смислами – навчання та розвитку.

Зауважу, що споживачі досить часто обирають певні стилі дизайну, намагаючись в них віднайти співзвучність зі своїм характером, ціннісними переконаннями та естетикою і філософією власної душі. Приєднуючись до певного естетичного або дизайнерського руху, вони самовиражаються у такий спосіб. Цей процес схожий на вибір ролі в рольовій грі, де люди обирають персонаж, який відображає власну природну суть. Цей вибір може бути зроблений несвідомо, або навпаки, людина свідомо проектує в собі того ким вона хоче здаватися. Але як в першому, так і другому випадку промисловий дизайн дозволяє людині стилізувати власне життя на свій смак. Контакти з різними стилями дизайну розширюють у споживачів

різнопланові знання: про історичні та культурні контексти, принципи дизайну та візуальну мову, пов'язану з цими стилями. Цей процес навчання передбачає дослідження, спостереження та критичне мислення, які також є ключовими елементами навчальних ігор. Так само, як гравці в грі дізнаються про механізми та правила, споживачі занурюються в тонкощі стилів дизайну, навчаються аналізувати та оцінювати дизайн з різних точок зору. Подібно до того, як персонажі в рольових іграх пристосовуються до різних сценаріїв і викликів, споживачі, які експериментують з різними стилями дизайну, або споживчої поведінки, розширюють свої адаптаційні можливості. Це вимагає від людини вміння творчо синтезувати елементи з різних джерел, креативно мислити та виходити за межі формалізованої й стандартизованої широким загалом культури споживання. Ця здатність до адаптації та творчий пошук сприяє самореалізації та розширенню особистісного простору комунікації.

Висновки. В цілому, дизайн – це потужний виховний інструмент, який може перетворювати ідеї на конкретні або нематеріальні прояви. Він може впливати на наше оточення, впливати на наші вчинки та відображати наші цінності. Широкий діапазон смислів дизайну свідчить не тільки про можливість його практичного застосування в різних сферах матеріального і духовного буття людини, але й про його освітньо-виховний потенціал. Оскільки промисловий дизайн глибоко пов'язаний з культурними та соціальними контекстами, то для розкриття його виховної функції важливою є творча взаємодія з дизайнерами та їх дизайн-проектами спеціалістів з педагогічної та психологічної галузі. Особливо важливим таке партнерство є при створенні продукції для дітей. Продукти, що включають елементи місцевих традицій, естетики або культурних послань, можуть навчати споживачів про різні культури та сприяти усвідомленню різноманітності. Відкритість споживачів до різноманітних дизайнерських проект-програм симулює творчу активність у людини, впливає на формування культури смаку та культури споживання. Отже, шляхом усвідомленого та відповідального підходу до дизайну ми можемо створити кращий світ, що є естетично привабливим, функціональним та значущим для всіх.

Список використаних джерел:

1. Берн, Е. (2016). Ігри, у які грають люди. Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
2. Гейзінга, Й. (1994). Homo Ludens. Київ. «Основи».
3. Грушевський, М. (2011). Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Київ. Вид-во Либідь.
4. Загарницька, І.І. (2011). Роль сучасних іграшок в житті дитини. *Нова парадигма, Зб наук. праць*. К. Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 103. С. 11–17.
5. Ришова І.С. (2006). Філософія дизайну: теоретико-методологічні засади. ЗНТУ.
6. Felton, E., Zelenko, O., & Vaughan, S. (Eds.). (2013). *Design and ethics: Reflections on practice*. Routledge.
7. Fry, T., & Nocek, A. (Eds.). (2020). *Design in Crisis: New Worlds, Philosophies and Practices*. Routledge.
8. Findeli, A. (1994). *Design Issues: History, Theory, Criticism*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts. Volume: 10, Issue: 2, pp. 49–68.
9. Fry, T. (2004). The voice of sustainment: Design ethics as futuring. *Design Philosophy Papers*, 2(2), 145–156.

References:

1. Bern, E. (2016). Ihry, u yaki hrayut' liudy [Games People Play]. Knyzhkovyi klub "Klub Simeinoho Dozwillia" [in Ukrainian].
2. Heyzinh, Y. (1994). Homo Ludens. Kyiv. "Osnovy". [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy, M. (2011). Dyty na u zvychaiakh i viruvanniakh ukrains'koho narodu. Kyiv. Vyd-vo Lybid [in Ukrainian].
4. Zaharnytska, I.I. (2011). Rol' suchasnykh ihra shok v zhytti dytyny. Nova paradyhma, Zbirnyk naukovykh prats'. Kyiv. Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. Vyp. 103. S. 11–17 [in Ukrainian].
5. Ryzhova, I.S. (2006). Filosofii dyzainu: teoretyko-metodolohichni zasady. ZNTU [in Ukrainian].
6. Felton, E., Zelenko, O., & Vaughan, S. (Eds.). (2013). *Design and Ethics: Reflections on Practice*. Routledge [in English].
7. Fry, T., & Nocek, A. (Eds.). (2020). *Design in Crisis: New Worlds, Philosophies, and Practices*. Routledge [in English].
8. Findeli, A. (1994). *Design Issues: History, Theory, Criticism*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts. Volume: 10, Issue: 2, pp. 49–68 [in English].
9. Fry, T. (2004). The voice of sustainment: Design ethics as futuring. *Design Philosophy Papers*, 2(2), 145–156 [in English].

Gasimov Azer Ali,*Teacher at the Department of Philosophy and History**Western Caspian University**orcid.org/0000-0003-1430-039X*

THE RELATIONSHIP BETWEEN FAITH AND POLITICS IN THE FIRST PERIOD IN SALIM IBN ZEKWAN'S WORK "AS-SIRA"

In the book "as-Sira", Salim ibn Zekwan has presented the essential codes of the Kharijites/Ibadi thought and the relationship between faith and politics in the early period. In "as – Sira" he reflected the specific examples of the Kharijites/Ibadi thought in faith and action context by using explanation of events of the time of Hazrat Osman and Hazrat Ali. Also, Salim has become one of the important figures of this thought by evaluating political events in the context of faith. Religion is one of the most effective values in the life of an individual and society. It is a motivation that influences, directs and gives enthusiasm and spirit to the individual and society. Therefore, religion does not serve any political, legal, individual and social purpose. Also, it cannot be sacrificed to a false belief or thought and fanaticism. When religious texts are taken out of their context, they can be misunderstood. One of the problematic reasons for religious fanaticism is the commentaries that contradict the purpose when they assign a meaning to divine orders and apply them to daily life. It causes chaos and discomfort trying to force your own political and intellectual views as absolute truths and imposing them on others. As a result of that people are directed to the wrong direction and purpose, they are divided, grouped, separated and become enemies to one another. Thus, religion, which its real purpose is making people live in unity, equality and sense of brotherhood, appears as a problem and chaos by being got off its point. Especially, it turns into means of violence, oppression and chaos in the hands of some malicious people. The Holy Quran has established the faith as high and sacred value principles. It invites people to believe in these values independently and gives people the freedom to accept or reject the values of Islamic faith. It does not accept any pressure or direction on this subject. Allah has not given a right to anyone or organization to make pressure or coercion in worships. The Quran has ordered Prophet Muhammad to preach revelation and not to put pressure upon this issue.

Key words: faith, politics, Salim ibn Zekwan, spiritual values.

Гасимов Азер Алі,*викладач кафедри філософії та історії**Західно-Каспійського університету**orcid.org/0000-0003-1430-039X*

ВІДНОШЕННЯ МІЖ ВІРОЮ ТА ПОЛІТИКОЮ В ПЕРШІЙ ПЕРІОД У ТВІРІ САЛІМА ІБН ЗЕКВАНА «АС-СІРА»

У книзі «ас-Сіра» Салім ібн Зекван представив основні коди думки хариджитів/ібадітів і зв'язок між вірою та політикою в ранній період. У «ас – Сіра» він відобразив конкретні приклади думки хариджитів/ібадітів у контексті віри та дії, використовуючи пояснення подій часів Хазрат Османа та Хазрат Алі. Крім того, Салім став однією з важливих фігур цієї думки, оцінюючи політичні події в контексті віри. Релігія є однією з найдієвіших цінностей у житті особистості та суспільства. Це мотивація, яка впливає, спрямовує та додає ентузіазму та духу особистості та суспільству. Тому релігія не служить жодній політичній, юридичній, індивідуальній чи соціальній меті. Крім того, його не можна приносити в жертву хибним переконанням чи думкам і фанатизму. Коли релігійні тексти вириваються з контексту, вони можуть бути неправильно зрозумілі. Однією з проблемних причин релігійного фанатизму є коментарі, які суперечать меті, коли вони надають значення божественним наказам і застосовують їх у повсякденному житті. Це викликає хаос і дискомфорт, намагаючись нав'язати свої власні політичні та інтелектуальні погляди як абсолютну істину та нав'язати їх іншим. Внаслідок цього людей спрямовують не в той бік і ціль, вони роз'єднуються, групуються, роз'єднуються і стають ворогами один одному. Таким чином, релігія, справжньою метою якої є змусити людей жити в єдності, рівності та почутті братерства, постає проблемою та хаосом, коли її збивають із цілі. Зокрема, воно перетворюється на засіб

насильства, гноблення та хаосу в руках деяких зловмисників. Священний Коран встановив віру як принцип високої та священної цінності. Він заохочує людей самостійно вірити в ці цінності та дає людям свободу приймати або відкидати цінності ісламської віри. Він не сприймає жодного тиску чи вказівок щодо цього питання. Аллах не дав права нікому чи організації чинити тиск чи примушування в поклонінні. Коран наказує пророку Мухаммаду проповідувати одкровення і не тиснути на це питання.

Ключові слова: віра, політика, Салім ібн Зекван, духовні цінності.

Introduction to the problem. Salim ibn Zekwan is one of the significant figures of Ibadī / Kharijite thought. Salim who lived in the first century of the Islamic calendar, wrote his work “as – Sira” within the framework of Kharijite / Ibadī thought. The work covers important religious and political events of early Islamic history. In his work “as – Sira”, Salim depicts subjects like The Quran, prophets, Prophet Muhammad’s prophecy, belief structure of the period, first four caliphs, Kharijites, Majus, Sabaiyya and Fitna.

The degree of research of the problem

There is no accurate information about when, where he was born and when he died. It is believed that he lived in 1st century BH / 7th century AD and died the end of this century. He takes an important place among Muslim scholars in the early period. After studying “as – Sira” it is suggested that he lived in 1st century BH / 7th century AD and passed away the end of this century (Salim b. Zekvan, 2016, p. 15-16).

Some information in the historical resources is not accurate. In the book “History of Sistan” by Farrukhi Sistani it is written that there was a young man in the city of Bust which was occupied by Arabs and he was known later (Salim b. Zekvan, 2016, p. 15). Ibadī scholar Shammakhi (928/1522) wrote that he corresponded with Jabir ibn Zeyd (93/712) who is prominent representative of Ibadism and he lived with Abu Ubeyda Muslim ibn Abi Karima (145/762-763) in the same period (Əbül Abbas Şəmməxi, 2009, p. 235).

It is not possible for Salim ibn Zekwan to correspond with Jabir ibn Zeyd and also be a contemporary of Abu Ubeyda who died about fifty years later from Jabir. Therefore, only one of the information written by Shammakhi is correct (Sönmez Kutlu, 1996, p. 467).

A Libyan Ibadī researcher Amr Khalifa an-Nami suggests in an article which he wrote about some unknown Ibadī manuscripts in North Africa that there is a letter from Jabir ibn Zeyd to Salim in a collection of treatises which belong to Jabir ibn Zeyd (Sönmez Kutlu, 1996, p. 15–17). According to some researchers who are interested in this subject

they believed that Salim was a contemporary of Jabir. Based on this information, it has been revealed that Salim lived in the first century of the Islamic calendar. The absence of events after 70/689 in Salim’s work about Kharijite, and also there is only information about first formation period of Murjiah sect, and it shows that Salim lived with Jabir ibn Zeyd in the same period, and also the work was written in the early years of 70/689 (Sönmez Kutlu, 1996, p. 467–469).

It is said that Salim lived between in 717-719/99-101 and was born in Tawam region of Oman. The most known characteristic of Salim is his being in the group of six people who went to Omar ibn Abdulaziz. Being in a group of six people who went to Omar ibn Abdulaziz and his work “as – Sira” shows that Salim was an important scientific and intellectual figure in Ibadī sect (Orhan Ateş, 1999, p. 99).

Patricia Crone and Fritz Zimmerman who published “Sira” have said that corresponding with Jabir ibn Zeyd (93/712) makes us think he lived outside of Basra, but it is not clear in which period and place he lived (Zimmermann, 2011, p. 12–16).

The purpose and objectives of the article

Salim’s book “as-Sira” is an important and original work related to early Islamic theology, the history of Islamic sects and the history of Islam. We have set the task of considering the main ideas related to the provisions on faith and politics in the specified work of the author.

Research methods.

In the first chapter of “as – Sira”, Salim described the reasons of the descent of Quran and its characteristics, topics covered by tawhid and its meaning, the importance of taqwa and jihad. The continuation of this part he depicted messengers, their duties, the position and duty of the Prophet Muhammad in this context, religious sects like Ahli – Kitab, the Majoos and the polytheists that located in the Arabian Peninsula. Also, he gave information about four caliphs. The periods of Hazrat Osman and Hazrat Ali are explained in detail. The emergence of Kharijite, the battles of Jamal and Siffin and arbitration case are

specifically discussed. Later, he depicts Kharijite firqas like Azariqa and Najdat. The book presents the first information about early Kharijite firqas from an original source. In the final part of his work Salim, criticizes Murji'ah, mentions Sabaiyya who he calls Sabbaba and talks about the Fitna group which he calls Fatana and thought, belief of this group (Sönmez Kutlu, 1996, p. 100–114). The analysis of the text of the work was carried out.

Introduction of the scientific work within the academic community coincides with an early period. With the emergence of “as – Sira”, some ideas and points of views about History of Sects have been discussed and some of them compelled to change. Also, “as – Sira” has a distinction of being the first source which gives information about Kharijite. The work also presents the events and development of early Islamic history with Ibadi/Kharijite perspective.

Main content

The concept of faith and politics in Salim ibn Zekwan's book “as – Sira”.

Salim ibn Zekwan also evaluates the first four caliphs in his work. Salim talks about a positive and satisfactory period for people without touching Hazrat Abu Bakr's and Hazrat Omar's election process, political and legal decisions. Salim saw the elections and caliphates of Hazrat Abu Bakr and Hazrat Omar as a legal and correct decision. After Prophet Muhammad's death sahabas chose Hazrat Abu Bakr who was the closest to Allah for religion, state and society. He stated that the election of Hazrat Abu Bakr, his administration and decisions were legal and correct. Also, he was the old friend and companion of Allah's messenger, and he had established a fair administration (Salim b. Zekwan, 2016, p. 56).

Salim stated that the election of Hazrat Omar was carried out through consultation, in accordance with Allah's book, messenger's way and Abu Bakr's path. Salim noted that during Hazrat Omar's reign, new legal events such as inheritance laws which were not mentioned in the Quran or sunnah, Hazrat Omar expressed his view on these subjects. He wrote that Hazrat Omar followed the way which Muslims adopted and applied. Hazrat Omar adopted the leadership style of Prophet Muhammad and Hazrat Abu Bakr in terms of management and implementation, and therefore, the believers were satisfied with him (Salim b. Zekwan, 2016, p. 56-58).

Salim links the management, legal, religious and social issues with ayahs in Hazrat Omar's period [3, An – Nisa 4/59]. He reports that the first two caliphs followed the Quran, behaved in a same way of the Allah's messenger, ensured justice and exhibited a leadership style that Muslims approved of.

Salim, evaluated events of Hazrat Osman's and Hazrat Ali's periods in the context of Kharijite / Ibadi perspective. He has explained political and legal decisions of this period by using ayahs and he has chosen a conservative and rigid style. He has evaluated the period in terms of political background, action / faith context and the concept of takfir. He has claimed that Hazrat Osman was elected as a caliph with advice and consent of the Muslims, followed the Allah's book and the sunnah of the Prophet, later he was attracted to the world and introduced innovations by changing the sunnah. Salim criticized Hazrat Osman's decisions which were against the Quran, sunnah and justice in the context of ayahs.

He also noted that Muslims obeyed Hazrat Osman because he promised he would follow Hazrat Ali, Allah's book, also followed the paths of Prophet Muhammad and two caliphs who came after him. Salim stated that by appointing someone other than Allah as a judge in a matter where Allah had already passed a judgment, Hazrat Ali had deviated from the path of Muslims and therefore invalidated Allah's ruling (Salim b. Zekwan, 2016, p. 58–65).

Salim, criticized and condemned Azariqa and Najdat firqas of Kharijite. He also evaluated Murjiah firqa in his work, and accused Murjiah of insulting and immorality due to their belief in the idea of irjaa (Salim b. Zekwan, 2016, p. 81–88). He accused them of choosing their opinions as a religion, criticizing it for their own interest. The Murjiah defended the idea of leaving the judgments of Hazrat Osman and Hazrat Ali to Allah's judgment.

Salim, criticized the view of the Murjiah's that a person who did not witness or see a topic had made a judgment for someone, which was actually made a judgment for themselves. Salim, also criticized the Murjiah's thought that Hazrat Osman, Hazrat Ali and great sinners cannot be deemed as infidels in this context (Salim b. Zekwan, 2016, p. 83-88).

The events of the periods of Hazrat Osman, which Salim ibn Zekwan associated with faith.

Hazrat Osman gave state property to his relatives in an unjust way. He gave one – fifth of the territory of Ifriqa to Marvana; the income of Bahrain to Haris ibn Hakim; the income of the Kaleb tribe to Valid ibn Uqbah. He ordered the governor of Makkah, Haris ibn Nofal to give three hundred thousand dirhams to his uncle Hakim. Hazrat Osman disregarded the judgment of Allah and ruled based on something other than the Quran by making such decisions [3, al – Maida 5/44].

Hazrat Osman acquired public property and had houses built in it and shared them with his children and family [3, al – Hashr 59/7].

Valid ibn Uqba killed one of the righteous persons among the Muslims of Kufa. Although Valid's punishment was death penalty, Osman opposed his execution. However, Allah says, “A life for a life” [3, al – Maida 5/45].

Although Valid ibn Uqba drank alcohol, Osman did not punish him because of their friendship.

Hazrat Osman allocated areas that were irrigated by rainwater belonging to the Bedouins for himself. He declared it as the property of his family and the people around him [3, al – Maida 5/47].

He kept the Badouins away from jihad in order to avoid them sharing the spoils of war [3, al – Fath 48/16].

The Messenger of Allah, Abu Bakr, Omar had called the Badouins to join jihad with the Muslims. Osman opposed the sunnah of Prophet Muhammad in this topic [3, Nisa 415].

Osman fired the jurists who were friends of Allah's Messenger and appointed his incompetent relatives to the positions [3, Sad 38/26]. The believers warned Osman about this issue and advised him sincerely. However, he insulted, humiliated and unjustly exiled them [3, Baqara 84-86].

Osman learned about the people who were against him, found them through spies and deprived them of wealth. He used to beat them, give them severe punishments [3, Nisa 4/29-30].

Osman borrowed money from Abdullah ibn al – Arkam the officer of Beytulmal. Despite of the fact that Arkam has warned him, he did not give it back and fired him.

Osman gave the property of Abu Musa al – Ashari which he brought from Iraq to his daughters and family, because of that Abu Musa wept.

Hazrat Osman wrote to Muawiya that people of Medina had fallen into disbelief and disobedience because of rebellion happened in Medina.

When Osman was asked whether he or someone else wrote the letter to the governor of Egypt, he said that he did not know any information about it. Even he was innocent in this situation, he had to find the perpetrator.

Despite being asked to resign because of his unjust decisions, Osman did not accept it.

A Muslim called Dinar ibn Iyaz was killed, although his killer's punishment was demanded from Osman, he opposed it. People who demanded revenge of Dinar ibn Iyaz killed the person who committed it and people who supported the crime. The judgment of the people of Qibla and the people whose blood is halal was applied to those who were killed (Salim b. Zekvan, 2016, p. 63–65).

The events of the periods of Hazrat Ali, which Salim ibn Zekwan associated with faith.

Talha and Zubeyr had rivalled Osman during his caliphate and opposed him and demanded his blood. When Osman was killed, they also opposed Hazrat Ali because of his blood. Therefore, Ali's resistance and ruling against them were right.

In the Battle of Siffin, Hazrat Ali rejected Allah's judgment on a matter [3, al – Mumin 40/20] and turned away from it because he considered Allah's judgment ineffective [3, al – Maida 5/50].

Ali agreed to his enemies' judgment instead of Allah's judgment and allowed them to judge [3, al – Aman 6/114]. Instead of seeking Allah's guidance, people were appointed as judges who were not just in Allah's religion (Salim b. Zekvan, 2016, p. 67).

Salim ibn Zekwan's reasons for relating the political actions of the Kharijite to matters of faith.

In Salim's work “as – Sira”, he describes evaluations of the period of Hazrat Ali and Hazrat Osman, faith and political thoughts of Kharijite / Ibadis. Political events are related to faith. Just like in any government, positive and negative political, legal and religious decisions were made during the periods of Hazrat Osman and Hazrat Ali. The decisions made by these two caliphs were sometimes right and sometimes wrong and unjust. These are natural and human characteristic. The Quran has imposed responsibility and duties on people therefore, they feel responsibility. Each person has right and beautiful behaviors as well as they have sins, mistakes stemming from their weaknesses. Only Allah is perfect and impeccable. Therefore, the events that happened during the period of these

two caliphs are human factor. It is necessary to evaluate and see the events in this context. It is best to present and evaluate the events of this period without attributing them to any ideology, religion, tribe or person. Relation of the political and legal events to faith and manipulation has reached its peak with the Kharijite in Islamic thought history. This kind of thought reflects the thoughts and characteristic features of the Kharijite. Kharijite's perspective is completely political.

Conclusion

One of the most important features of Salim's "as – Sira" is his critical and takfiri thoughts about Hazrat Osman and Hazrat Ali. Salim, analyzed the political, religious, legal and social events that happened in the period of these two caliphs through the Ibadi / Kharijite perspective and related these events to faith. Salim excommunicated Hazrat Ali and Hazrat Osman for different reasons. The reason of excommunicating Hazrat Osman was his political, legal and religious decisions that contradicted the Quran and sunnah. Hazrat Osman acted against the Quran, sunnah and decisions of two previous caliphs in his second caliphate period. He was murdered by the Muslims because he went against the Quran and sunnah and his behaviors allowed takfir.

In Salim's opinion, the reason of Hazrat Ali's excommunication is his acceptance of the Tahkim incident. According to their thoughts, not only Hazrat Ali, but also everyone who accepts Tahkim is disbelievers.

The idea of linking political judgments to the Quran emerged after the Battle of Siffin which happened in the period of Hazrat Osman and reached

its peak afterward. This kind of thought, affected Muslim society deeply, therefore religious ideas were on the table. Background of these religious ideas was faith.

Salim, by evaluating political events within the framework of faith, became one of the representatives of the politicization of faith. This perspective caused differences in belief, thought, and political formation within Muslim society during a certain period. Faith / religion form the power of influence and the core of the most important values of Islamic society. The influence of religion has been tried to be legalized because of disagreements that emerged during this period. This situation is the form of thought and belief of Kharijites. The presence of religion on the background of developing events is seen as a natural, human defense reflex. Hazrat Ali and Hazrat Osman are also human beings. It is natural for them to have rights and mistakes as they are being tried and have the sense of responsibility. Political, religious, legal and social decisions that they accepted may be correct or wrong. Therefore, it is normal to be criticized. However, it is wrong to relate these criticisms to faith, to use it in the belief / faith context and to excommunicate. Showing religion as the legal background for political, juridical and social disagreements and misunderstanding is contrary to the existential purpose of religion. Religion has been sent to ensure safety, to protect freedom of belief and thought. Religion is the whole of divine principles that left to human's will. These kind of evaluations damage religion, its values and the faith in them.

Bibliography:

1. Əbül Abbas Şəmmaxi. Kitabus-Siyər Benqazi: Darül-Medaril-İslami. 2009, 1/235.
2. Əmr Xəlifə ən-Nami. A Description of New İbadi Manuscripts from North Africa. Journal of Semitic Studies, Oxford. 1970, 15/1.
3. Qurani-Kərim. Bakı: "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2011.
4. Orhan Ateş. Salim ibn Zekvanın "əs-Sirə" adlı əsərində Hz. Osmanla bağlı hissənin İbadi fikirləri baxımından dəyərləndirilməsi. İstanbul: 1999.
5. Patricia Crone-Fritz Zimmermann. Introduction, Salim b. Zekvan es-Sire. New Oxford University Press. 2011, pp. 12.
6. Salim b. Zekvan. Əs-Sirə (Tər. Harun Yıldız). Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 2016, pp. 15.
7. Sönmez Kutlu. Salim b. Zekvanın "əs-Sirə" adlı əsərindəki Mürciə bağlı bölmənin tərcüməsi. Ankara Universitesi, İlahiyyat Fakültəsi Dergisi, 35, 1996, s. 467.

References:

1. Əbül Abbas Şəmmaxi. Kitabus-Siyər Benqazi: Darül-Medaril-İslami [Kitabus – Siyar]. 2009, 1/235 (in Arabic).
2. Əmr Xəlifə ən-Nami. A Description of New İbadi Manuscripts from North Africa. Journal of Semitic Studies, Oxford. 1970, 15/1.

3. Qurani-Kərim [Holy Quran]. Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011 (in Arabic).
4. Orhan Ateş. Salim ibn Zekvanın “əs-Sirə” adlı əsərində Hz. Osmanla bağlı hissənin İbadi fikirləri baxımından dəyərləndirilməsi [Evaluation of the section about Hazrat Osman in Salim ibn Zekwan’s work “as – Sira” from the Ibadi perspective]. İstanbul: 1999 (in Turkish).
5. Patricia Crone-Fritz Zimmermann. Introduction, Salim b. Zekvan es-Sire. New Oxford University Press. 2011, pp. 12.
6. Salim b. Zekvan. Əs-Sirə (Tərc. Harun Yıldız) [Zekwan, “as-Sira”]. Ankara: Ankara Okulu Yayınları. 2016, pp. 15 (in Turkish).
7. Sönmez Kutlu. Salim b. Zekvanın “əs-Sirə” adlı əsərindəki Mürciə bağlı bölmənin tərcüməsi [Translation of the section about Majoo in Salim b. Zekwan’s work “as – Sira”]. Ankara Universitesi, İlahiyyat Fakültəsi Dergisi, 35, 1996, s. 467 (in Turkish).

Гончаренко Катерина Сергіївна,

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії

Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

orcid.org/0000-0003-1162-9464

agneshka13@gmail.com

ПОЕТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРНИХ ЯВИЩ

У розвідці розглядається концепт «поетики» як інструменту методології, який у філософії та культурі може бути застосований до аналізу тексту. Відтак якщо в традиційних літературних, культурологічних etc. підходах – поетика декларувала головні творчі принципи та правила тексту, то наразі ми можемо вважати її одним з конститутивних методів у вивченні механізмів його створення та функціонування.

Точкою опори до контекстуального визначення методологічного поетичного прийому взято сучасність/contemporary, в якій текст є відкритою структурою та горизонтом множинних міждисциплінарних тлумачень та інтерпретації. Головним джерелом до розуміння та пояснення методології поетики виступають розвідки структуралізму та постструктуралізму.

Ключові слова: поетика, структуралізм, постструктуралізм, постмодерн, текст, інтертекстуальність, міждисциплінарність.

Honcharenko Kateryna,

Ph.D., Associate Professor,

Associate Professor at the Department of Philosophy

Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy

Dragomanov Ukrainian State University

orcid.org/0000-0003-1162-9464

agneshka13@gmail.com

POETICS AS A METHODOLOGICAL TOOL FOR RESEARCHING PHILOSOPHICAL AND CULTURAL PHENOMENA

The research examines the concept of “poetics” as a methodological tool that can be applied to text analysis in philosophy and culture. Therefore, if in traditional literary, cultural, etc. approaches – poetics declared the main creative principles and rules of the text, so currently we can consider it one of the constitutive methods in studying the mechanisms of its creation and functioning.

The point of support for the contextual definition of the methodological poetic technique is contemporary, in which the text is an open structure and a horizon of multiple interdisciplinary interpretations and interpretations. The main source for understanding and explaining the methodology of poetics is the exploration of structuralism and poststructuralism.

Key words: poetics, structuralism, poststructuralism, postmodernism, text, intertextuality, interdisciplinarity.

Вступ. В гуманітарному науковому дискурсі побутує твердження, що «поетика», то насамперед, про поетичність (тобто, складність/відповідність формі) та нормативність структури літературного твору/тексту. Відтак, починаючи з визначень у Wikipedia чи в словниках по типу літературознавчого, знаходимо твердження,

що *поетика займається вивченням та описом художньої форми*. На нашу думку, дане твердження не полишене смислу, але лише в аспекті опису певної структури тексту. Щодо художньої форми, то тут варто зазначити спірність даного аспекту, оскільки структуралістська/постструктуралістська традиції вивчення текстової форми все

ж схиляється до думки, що текстом буде виступати все те, що підлягає зчитуванню, тлумаченню та інтерпретації. Власне тому, якщо вже й говорити про вивчення структури тексту *в межах поетики*, то *текстом буде виступати будь-яке культурне чи суспільне явище, до прикладу, кіно, фотографія, процес, ситуація, подія etc.*

Ще одним досить сумнівним твердженням є те, що поетика належить царині літератури/літературознавства. «Подеколи поетикою називають, на відміну від теорії літератури, ту частину літературознавства, яка вивчає її конкретні сегменти (композиція, поетичне мовлення, версифікація і т.п.), наявні спроби замінити її одним із напрямів теорії літератури – стилістикою, присвяченою висвітленню поетичного мовлення. Інколи поняття поетики використовується для обслуговування певних локальних потреб розкриття жанру (роман у віршах, притча та ін.), цілісної системи творчих засобів письменника, стильових тенденцій або літературних напрямів, зокрема історичних закономірностей їхнього розвитку» (Гром'як, 2007, с. 542). Власне, зведення поетики лише до царини літератури й призводить до надто вузьких її тлумачень та обмежує той загальний смисл та методологічний навантаження, який вона може дати. Тим більш, коли йдеться про поняття, яке ввів у свою філософську систему ще Аристотель та яке потужно реактуалізують філософи ХХ–ХХІ ст. Тобто для того аби зрозуміти, що таке поетика, необхідно розглядати її не лише в площині літературної теорії, але і відкрити горизонт тлумачень, які є в філософії.

Метою репрезентованої розвідки є спроба обґрунтування поетики як методологічного підходу, що може бути застосований до філософських, культурних явищ.

Завдання дослідження полягають в наступному: проаналізувати специфіку визначень та тлумачень поняття «поетика», зокрема філософами – структуралістами/постструктуралістами; обґрунтувати міждисциплінарність концепту «поетика», що необмежений лише літературознавством та літературною теорією; довести методологічну значимість поетики; проілюструвати дієвість та ефективність структурно-поетичного та поетичного методологічних прийомів.

Методологія дослідження. Методологічним підґрунтям роботи виступає аналітика

дослідницького матеріалу, пов'язаного з вивченням поняття «поетика» або ж застосуванням його як певної методологічної настанови для вивчення окремих явищ філософії чи культури. Власне тому в даній розвідці ми будемо звертатися до матеріалів таких мислителів, як: Ролан Барт, Роман Якобсон, Цветан Тодоров, Роман Інгарден та ін.

Обговорення. Ролан Барт, насамперед, вносить поетику до переліку напрямків післявоєнного літературознавства. Відак ми знаходимо твердження про те, що є сенс внести поетику в перелік методологічного узаконення (мається на увазі, визнання) з-поміж таких напрямків, як: екзистенціалізм, тематично-соціологічна критика, структурна поетика тощо. Французький інтелектуал вбачав у цьому важливий крок на шляху боротьби з «новою критикою», яка надто поглинала літературознавчий простір другої половини ХХ-го ст. та тяжіла до склеювання («*mélange de colle*») всього спільними ярликами та загальними назвами. Іншим аспектом, до якого звертається Р. Барт, – це виведення поетики за межі літературознавства. Апелюючи до пост-аристотелівських розвідок питання поетики, він вважає, що протягом всього розгортання історико-філософського процесу поетика виступала методологічним принципом філософії, а вже в меншій мірі естетики та літературознавства.

Власне тому для самого Р. Барта поетика – це насамперед про з'ясування *внутрішнього каркасу (структури) твору, явища, процесу на основі якого ми можемо додатково знаходити смисли*. «Додатковий» смисл в бартівському тлумаченні має надзвичайне значення, адже саме завдяки цьому ми можемо припустити, що поетика не лише шукає структуру тексту/явища, не лише визначає його міру відповідності певній формі, але й віднаходить смисли. Більше того, поетика здатна не лише до опису всього того, що знаходиться в межах виявленої структури, але й певною мірою віщує («*préfigure l'apparition*») появу того смислу, що може виникнути. Таким чином, виходячи з бартівської логіки, ми можемо вивести короткий *feedback*: *поетика є певною аналітичною процедурою, яку можна застосовувати до будь-яких процесів та явищ текстового горизонту та яка здатна не просто сформулювати структуру та звирити її на відповідність формі, але*

й знайти, як закладені, так і додаткові смисли, що в ній містяться.

Всупереч попередній концепції структураліст Роман Якобсон намагався максимально втиснути поетику в межі мовознавства. «Поетика займається проблемами словесної структури, так само як і аналіз живопису стосується образотворчої структури. А оскільки лінгвістика є світовою наукою про словесну структуру – поетика має розглядатися як невід’ємна частина мовознавства» (Jakobson, 1960, с. 2). Але попри це твердження, мислитель залишає певний зазор до розуміння поетики. Оскільки її предметом є *differentia specifica*, то й визначення предметного поля може варіюватися. До прикладу, на сьогоднішній день міждисциплінарність, яка розширила межі кожної з наук, дозволяє застосовувати й інструментар кожної з суміжних галузей.

І хоча Роман Якобсон робить акцент на граматичні структури, їх відповідність фонетичним та семантичним показникам, все ж в нього ми знаходимо і дещо ширше значення поетики, аніж звичайне зведення до поетичного мистецтва. Оскільки Р. Якобсон був палким прихильником мистецтва авангардизму та експресіонізму, в його роботах буде часто зустрічатися аналітичні вкраплення щодо цих мистецьких практик. Відтак він вважає мистецтво є своєрідною граматичною структурою, яка є рушієм до поетичної міфології, а також вимагає додаткової експертизи з боку самої поетики. Тобто тут ми можемо припустити, що він притримується бартівської логіки та уможливує потенційність поетики виступити в якості аналітичного методу.

Також у Романа Якобсона ми знаходимо пояснення поетики як деякого методу, що виходить за межі літературознавчої теорії, а також виходить за межі вивчення системи літературних форм та прийомів у їх нормованому вигляді. «Хоча літературознавці приписують лінгвістам прагнення «рахувати поетичне висловлювання відхиленням від норми», насправді ж відхиленням від норми, випадковим винятком на тлі тисячолітньої історії науки про мову, є сама точка зору літературознавців» (Jakobson, 1960, с. 5). Саме тому в ході свої розмірковувань Роман Якобсон виводить два окремих поняття поетика та поетичність (до прикладу, поетична тканина поетичного тексту), і сам просить не

сприймати це за тавтологію, а розрізнити два окремі поняття; сприймати поетику як метод, що займається розглядом поетичного твору крізь призму мови і домінуючої в ньому функції, але не виключає можливості дослідження з фактичної, психоаналітичної, соціологічної та ін. позицій.

Подібний погляд знаходимо і у Цветана Тодорова. Власне, він підмічає, що варто розмежовувати поезія, яка відповідає за жанри та поетику, що виступає теорією жанрів (Тодоров, 2006, с. 25). Цветан Тодоров пише, що літератури без жанрів ніколи не було. Це система, яка переживає постійну трансформацію, а для того аби схопити цей процес і задіюється поетика. «Жанри функціонують як «горизонти очікування» для читача як «моделі письма» для автора» (Тодоров, 2006, с. 29). Суть процесу трансформації жанрової парадигми полягає в тому, що письменники, змінюючи «моделі письма», порушують тим самим «горизонти очікування» читача. Тут ми можемо вийти на крістевське бачення інтертекстуальності тощо. Згідно з Ц. Тодоровим, *поетика займається не так виявленням якихось константних структур тексту, як виявленням способів означення наявного та види породження нових смислів.* Згідно з французьким структуралістом, поетика – це наука про нарративні трансформації, які реалізуються у творі. У цьому відношенні основоположним можна вважати наступне зауваження, зроблене на самому початку книги «Поетика прози»: «Великий твір створює, певним чином, новий жанр, але в той же час він порушує норми попередніх жанрів, які діяли раніше... Можна було б сказати, що всяка велика книга встановлює існування двох жанрів, реальність двох норм: норму жанру, яку вона порушує; норму, що панувала у попередній літературі; і норму жанру, що вона створює» (Todorov 1973, с. 10).

«Літературознавство, у центрі якого знаходиться поетика, складається з двох груп лінгвістичних проблем: синхронії та діахронії. Синхронічний опис передбачає не лише літературне продукування на будь-якій зі стадій, але й включає ту частину літературної традиції, яка залишилася життєво важливою для відродження та її розвитку... Синхронічна поетика, як синхронічна лінгвістика, не плутати зі статикою: на будь-якому з етапів створення текстової

структури розрізняє більш консервативні та більш інноваційні її форми...» (Jakobson, 1960, с. 7). Власне тому, не занурюючись в діхронію, яка виключає систему та вивчення цілісного погляду на структуру тексту, але керуючись даними розрізненнями, ми можемо стверджувати, що синхронічна поетика дозволяє виявити та реалізувати приховані можливості тексту. До прикладу, поетичність поезії передбачає той факт, що вони відповідають певній формі, структурі того ж таки вірша, нормам, правилам, стилістиці etc. Поетика ж буде поступлювати, що в центрі уваги знаходяться образність слів, їх прихований зміст і асоціації думок та почуттів, що викликаються ними, смисли, які ми можемо тлумачити та пояснювати.

На основі попередніх теорій ми можемо стверджувати, що поетика є таким методом, що дозволяє подолати межі суто лінгвістичного або ж суто медіального. Власне в чомусь поєднуючи ці дві сфери, вона розширяє межі лінгвістичного, і при цьому занурюється в субмедіальне, нерепрезентоване. Якщо говорити більш утровоно, то вона встановлює зв'язки між мовою та текстом/зображенням та висотує той обценний (висловлюючись бодрійярівською термінологією), матеріал.

Більш очевидним та увиразненим є тлумачення поетики польським структуралістом – Романом Інгарденом. Напевне, всім відомим є той факт, що значний пласт його досліджень присвячено саме питанням з горизонту естетичного. Власне, відштовхуючись від цього, він приходить думки, що естетичне може тлумачитися з різних напрямкових позицій та за різних методологічних прийомів. Відтак естетичне можна розглядати з позиції суто філософської – рефлексії щодо мистецтва та його цінності, з позиції історії мистецтва, театрології, фільмології etc., а також поетики. На жаль, ми не маємо змогу звернутися до його роботи «Поетика», оскільки це один з найважливіших його творів, пізнього львівського періоду, який залишився незавершеним і тому виводити весь схематизм його розуміння поетики, ми можемо хіба з творів, що периферично з цим питанням пов'язані, або ж керуючись шматками вступних розділів до цієї праці.

Постать Романа Інгардена становить цікавість для нашої розвідки, насамперед, за рахунок того, що вийнявши з геометрії чи

архітектури деяку образку конфігурацію, він застосовує її по відношенню до літературного простору в цілому та до тексту зокрема. Так, за його твердженнями, літературний твір має декілька вимірів. Сам мислитель погоджується з тим, що дану ідею він виводить з основ «Поетики» Аристотеля, хоча й вважає його дещо «спрощеним та примітивним» у своїх розмислах. Та попри це, ми пам'ятаємо, що Аристотель на більш емпіричному рівні вказав на те, що текст містить декілька пластів (структура, мова, риторика etc.). Відтак сам Р. Інгарден стверджує, що в структурі літературного твору, а надалі як показують його роботи і мистецького, закладено декілька вимірів/пластів, які є незалежні один від одного, але при правильній комбінаториці дають нам конкретний матеріал для подальшого аналізу. Для мислителя кожен літературний текст виступає певним «трьохвимірним геометричним тілом», яке складається з «горизонтального» (як його називають в критичній теорії, а сам же Р. Інгарден називає «поздовжній розріз») виміру – це сама форма тексту та його структура, яка належить певній сфері та може бути нею оцінена, а також «вертикального», що становить багатоплановий вимір, який актуалізується та розкручується читачем. Множинність пластів останнього виміру залежить від природи та сукупності діючих у творі факторів, які поступово розгортаються для читача та визначаються більше емоційним фоном аніж схематизмом мовної структури. Так, якщо горизонтальний вимір є чимось літературно впорядкованим (мова, структура, належність жанру тощо), то у вертикальному вимірі розгортається сюжетний, смисловий, предметний зрізи, які є чимось видовим для всієї сукупності тексту. Роман Інгарден говорить, що текст є деяким живим та динамічним організмом, що становить «безперервне ціле».

На основі аналізу цієї «двовимірності» тексту ми можемо прийти висновку, що сенс поетики полягає в тому аби заглибитися та спробувати дістати смисли з того матеріалу, який дає нам «жива емоція». Але не зупинятися на досягнутому. Р. Інгарден стверджує, що від чуттєвого завжди є можливість перейти до позачуттєвого, яке власне і дозволяє «зануритися в тишу, що не порушує жоден з нових факторів споглядання». Пройшовшись таким чином по цим двом вимірам, ми маємо змогу дійти до

цілісності, а відповідно й завершеності тексту. Таким чином, поетика, як деякий методологічний інструмент, дозволяє здійснювати блукання схематичною ризою тексту. Роман Інгарден, підмічає одну цікавинку, що споріднює сприйняття літературного тексту та твору мистецтва, яка власне і підвладна хіба поетиці та її аналітичним здібностям. Кожен з цих текстів, будь-то літературний чи мистецький, має як зримий, так і незримий пласт, який властивий сприйняттю. Звичайно, те що ми бачимо, воно має місце беззаперечної цінності: форма, колір, структура, жанр, сюжет тощо, це все каркас текстової структури. Але в цій структурі немає місця для випадковості – тут все не випадкове, все можливе до комбінування та надання тексту характеристик. Однак не враховувати випадкове теж не можна. Все нечітке, неточне, миттєве, все те, що сприймається хіба чуттями та уявою, додає більшої глибини в розумінні тексту. Те ж саме стосується і помилок чи неточностей тексту. З точки зору поетичного сприйняття так можна критикувати за неправильність строф чи розміру, порушення структури чи логіки, але з позиції поетики кожна неточність чи ламаність структури – то лише запрошення заглянути за лаштунки видимої структури. Власне тому читач/глядач в системі інгарденівського підходу – це така собі Аліса, що отримала без запрошення йде слідом за білим кроликом, або ж мандрівник лісами літератури Умберто Еко, чи Борхеса.

З моменту, коли постмодернізм повністю зруйнував та усунув традиційні уявлення про цілісність структури естетичного твору та палітри сукупності його сприйняття, синтезувалися в плавильному тиглі дослідницької методології, такі явища, як: літературно/мистецьки критичний деконструктивізм, прийоми структуралізму/постструктуралізму etc. Відповідно, сприйняття тексту, з позиції постмодерну, відбувається з урахуванням розуміння, що текст є деякою гетерогенною структурою

та багатошаровим, дещо фрактальним, утворенням. Про що власне і говорять Роман Інгарден чи Роман Якобсон, коли виокремлюють пласти/зрізи, які варто розглядати при тлумаченні тексту. Окрім того, що постмодерн відкриває структуру тексту та вбачає текст у всьому, що підлягає зчитуванню (обличчя, твір мистецтва, фото, кіно etc.), він ще й формує концепт інтертекстуального перетікання одного тексту в інший. А так звана співголосність текстів розкриває можливості до продукування нових горизонтів смислів на калейдоскопічному тлі суцільної глобалізації.

Доповнити джерело відтворення в розумінні та поетичному тлумаченні тексту можна ще й завдяки тим зрізам при розгляді тексту, які пропонує Альгідрас Греймас. Так, будучи безпосереднім учасником групи «Поетика та інтерпретація» литовсько-французький структуралізм займається не лише питанням формування актантної моделі/структури тексту, розвиваючи при цьому теорію логічного квадрата Аристотеля, але й пропонує окремі тонкощі в його розумінні. Денотативні та конотативні смислові блоки, які містяться в тексті розташовані на периферії його сюжету, композиції, ідейної канви etc.

Висновок. Так, аналізуючи різні підходи до вивчення тексту, ми маємо змогу зробити висновок, що поетичність як суто формула до з'ясування композиції, структури, вивіреності чи змістовності тексту має місце бути на рівні літературознавчої теорії. Коли ж виходимо на рівень філософії, філософії культури, культурологічної теорії, то тут ми маємо справу з поетикою як методом, що може бути застосований до деконструкції будь-якого тексту літературознавчої, мистецтвозначої etc. практики. Оскільки саме з позиції поетики можна побачити різні зрізи текстуального горизонту, а відповідно, розв'язувати не лише поверхневі змісти, але й віднайти та витлумачити обсценні смисли.

Список використаних джерел:

1. Гром'як, Р. (2007). Літературознавчий словник-довідник. Київ. Видавничий центр «Академія». 753 с.
2. Греймас, А. (2018). Про богів та людей: дослідження з литовської міфології. Київ. Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 464 с.
3. Русаков, С. (2012). Особливості художньо-образного осмислення дійсності: культурологічно-історичний аналіз української філософської думки. *Пам'ять століть*. № 5 (99).
4. Тодоров, Ц. (2006). Поняття літератури та інші есе / Ц. Тодоров ; пер. з фр. Є. Марічева. Київ. Києво-Могилян. акад., 162 с.
5. Barthes, R. (1981). *Poétique*. № 4, 1981. Publisher: Paris: Seuil. Pp. 259–390.

6. Barthes, R. (1977). Introduction à l'analyse structurale des récits. *Poétique du récit*. Éditions du Seuil. Pp. 1–27 / 192 p.
7. Greimas, A. J. (1966). *Sémantique structurale: Recherche de méthode*. [Structural Semantics: Method Search]. Larousse, 263 p.
8. Ingarden, R. (1949). Des Différentes Conceptions de la vérité dans l'oeuvre d'art. *Revue d'Esthétique* 2, pp. 162–180.
9. Ingarden, R. (1957). La Valeur esthétique et le problème de son fondement objectif. *Atti del III Congresso Internazionale die Estetica, Venezia 1956*. Turin: Rirista di Estetica, pp. 167–173.
10. Jakobson, R. (1960). Linguistics and Poetics. Originally presented at a conference on style held at Indiana University in the spring of 1958, then revised and published in *Style in Language*, ed. Thomas A. Sebeok (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1960). URL: https://pure.mpg.de/rest/items/item_2350615_3/component/file_2350614/content
11. Todorov, Tz. (1973). *Poétique*. Paris: Seuil, 111 p.

References:

1. Hromiak R. (2007). *Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk*. [Literary dictionary-reference]. Kyiv. Vydavnychi tsentr «Akademiia». S.753.
2. Hreimas A. (2018). *Pro bohiv ta liudei: doslidzhennia z lytovskoi mifolohii*. [About Gods and People: Studies in Lithuanian Mythology]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 464 s.
3. Barthes, R. (1981). *Poétique*. [Poetic]. № 4, 1981. Publisher: Paris: Seuil. rr. 259–390.
4. Barthes, R. (1977). Introduction à l'analyse structurale des récits. [Introduction to the structural analysis of narratives] // *Poétique du récit*. Éditions du Seuil. Pp. 1–27 / 192 r.
5. Greimas, A. J. (1966). *Sémantique structurale: Recherche de méthode*. Larousse, 263 r.
6. Ingarden R. (1949). Des Différentes Conceptions de la vérité dans l'oeuvre d'art. [Different conceptions of truth in the work of art] // *Revue d'Esthétique* 2, rr.162–180.
7. Ingarden R. (1957). La Valeur esthétique et le problème de son fondement objectif. [Aesthetic value and the problem of its objective foundation] // *Atti del III Congresso Internazionale die Estetica, Venezia 1956*. Turin: Rirista di Estetica, rr. 167–173.
8. Jakobson, R. (1960). Linguistics and Poetics. Originally presented at a conference on style held at Indiana University in the spring of 1958, then revised and published in *Style in Language*, ed. Thomas A. Sebeok (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1960). Elektronnyi resurs. – Rezhym dostupu: https://pure.mpg.de/rest/items/item_2350615_3/component/file_2350614/content
9. Todorov, Ts. (2006). *Poniattia literatury ta inshi ese*. [Understanding Literature and Others]. / Ts. Todorov ; per. z fr. Ye. Maricheva. – Kiïv. : Kyievo-Mohylian. akad., 162 s.
10. Todorov Ts. (1973). *Poétique*. [Poetic]. Paris: Seuil, 111 p.

Гриценко Андрій Петрович,
*доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*
orcid.org/0000-0002-9107-1394
grikand@ukr.net
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/278416?state=%7B%7D>
<https://www.researchgate.net/profile/Andriy-Hrytsenko>

Колієнко Анжеліка Анатоліївна,
*асистентка кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка*
orcid.org/0009-0008-5366-8561
kolienkoanzelika@gmail.com
<https://www.researchgate.net/profile/Anzelika-Kolienko>

ГЛУХІВСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ: ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ЗАСНУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті з'ясовані основні відмінності між філософією освіти і науки. Висвітлено загальний сенс педагогічної освіти, основну мету, завдання. Детально проаналізовано заснування перших закладів підготовки майбутніх учителів на теренах України XIX – початку XX ст. (Глухівського, Феодосійського).

Комплексно розглянуті різні аспекти діяльності згаданого педагогічного закладу освіти (навчальний термін; число студентів; дисципліни; контролі знань та інше). Окреслено фахову підготовку майбутніх учителів, зокрема становлення їх професійної майстерності через тодішні форми і методи навчання, а також початок впровадження та використання інформаційних ресурсів у освітню практику для предметів гуманітарного циклу. Охарактеризовано повсякденність вихованців інституту (умови проживання, графік навчання, розподіл бюджетних коштів установи).

Вивчено рівень життя викладачів Глухівського вчительського інституту (1874–1917 рр.). Обґрунтовано головні проблеми підготовки майбутніх педагогічних кадрів. Проаналізовано Статут 1920 р. Глухівського педагогічного інституту (загальні положення, структурні підрозділи, обов'язкові та вибіркові предмети). Враховано причини ліквідації 1924 р. вищезазначеної установи за архівними матеріалами Ніжинського фонду.

На основі філософської, історичної та педагогічної літератури охоплено всі важливі моменти від заснування до фактичного закриття Глухівського вчительського інституту (1874–1917 / 1924 рр.): історія відкриття закладу; підготовка до вчительської роботи та буденність студентської молоді; персоналії викладацького складу (професіоналізм та заробітні плати); освітній процес (навантаження, дисципліни); трансформація в технікум (причини); історіографія досліджуваної проблеми. З'ясовані всі аспекти нашої теми.

Ключові слова: Глухівський учительський інститут, філософія освіти, студенти, викладачі, фахова підготовка.

Hrytsenko Andrii,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Head of Department of History, Law and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
orcid.org/0000-0002-9107-1394*

grikand@ukr.net

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/278416?state=%7B%7D>

<https://www.researchgate.net/profile/Andriy-Hrytsenko>

Kolienko Anzhelika,

*Assistant at the Department of History, Law and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
orcid.org/0009-0008-5366-8561*

kolienkoanzelika@gmail.com

<https://www.researchgate.net/profile/Anzelika-Kolienko>

GLUKHIV TEACHING INSTITUTE: PHILOSOPHICAL PRINCIPLES OF FOUNDATION AND FUNCTIONING

The article clarifies the main differences between the philosophy of education and science. The general meaning of pedagogic education, the main goal, tasks are highlighted. The establishment of the first training institutions for future teachers in Ukraine in the 19th and early 20th centuries is analyzed in detail. (Glukhivskyi, Feodosiyskyi).

Various aspects of the activity of the mentioned educational institution are comprehensively considered (academic term; number of students; disciplines; knowledge control, etc.). The professional training of future teachers is outlined, in particular, the formation of their professional skills through the then forms and methods of education, as well as the beginning of the introduction and use of information resources in educational practice for subjects of the humanitarian cycle. The everyday life of the institute's pupils is characterized (living conditions, study schedule, distribution of the institution's budget funds).

The standard of living of the teachers of the Glukhiv Teachers' Institute (1874–1917) was studied. The main problems of training future teaching staff are substantiated. The 1920 Statute of the Glukhiv Pedagogical Institute was analyzed (general provisions, structural subdivisions, compulsory and optional subjects). The reasons for the liquidation of the above-mentioned institution in 1924 are taken into account according to the archival materials of the Nizhyn Foundation.

On the basis of philosophical, historical and pedagogical literature, all important moments from the foundation to the actual closure of the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917 / 1924) are covered: the history of the establishment of the institution; preparation for teaching work and everyday life of student youth; professionalism and salaries of teaching staff; educational process (load, disciplines); transformation into a technical school (reasons); historiography of the researched problem. All aspects of our topic are clarified.

Key words: Glukhiv Teacher's Institute, philosophy of education, students, teachers, professional training.

Освітній процес та підготовка різних фахівців у закладах вищої освіти України постійно удосконалюється. Важливу роль у розробці ефективних систем навчання відіграє історичний досвід. На основі діяльності перших учительських інститутів можна простежити філософські засади їх заснування та функціонування, рівні освіченості викладачів України XIX – початку XX ст., програмне навантаження та складові для формування майбутніх учителів. Найстарішими педагогічними вузами вважаються Глухівський та Феодосійський, які були засновані 1874 р. і заклали початок

фахової підготовки педагогічних працівників різних спеціальностей.

Необхідно ґрунтовно вивчити філософські засади якості освіти Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.) для майбутніх учителів (умови вступу та особливості навчання, професіоналізм (методики) викладачів, повсякденне буття). Не менш цікаво простежити обов'язки (розпорядок дня, навантаження) студентів Глухівського учительського інституту та причини його фактичної ліквідації 1924 р.

Основною метою та завданнями є аналіз різниці між філософією освіти та науки; вивчення

призначення педагогічної освіти та відкриття перших вишів в Україні по підготовці вчителів; дослідження якості фахової підготовки майбутніх спеціалістів (методи, форми, інформаційні ресурси) та повсякденності вихованців закладу; вивчення соціального забезпечення викладацького складу інституту; розгляд причин трансформації установи (1920 р. / 1924 р.).

З останніх дослідників філософії освіти та науки найбільш відомі: Л. Абизова, В. Андрущенко, Г. Ємельяненко, В. Загороднюк, М. Заремський, Л. Мозговий, С. Терепищій тощо. Історії відкриття та діяльність перших українських учительських інститутів описали Л. Булда, О. Глузман, Н. Дем'яненко, Л. Задорожна, І. Кравченко, М. Лескевич, О. Лук'яненко, Н. Рудницька та інші. Питання функціонування Глухівського учительського інституту за різними критеріями вивчили Т. Ащанулова, В. Белашов, А. Гриценко, М. Гурець, В. Заїка, С. Зозуля, В. Крижанівський, О. Курок, І. Мошик, Ю. Нікітін, О. Рудь. Нам необхідно систематизувати всю знайдену інформацію та узагальнити для проведення подальшого дослідження

Наука і освіта нині переплітаються, особливо у вищій школі, але багато у чому і різняться. Філософія науки – це форма людської інтелектуальної праці, куди входять фактичні дані, принципи, закони. Одним з ключових її завдань є накопичення та висвітлення наукових закономірностей, збагачення основ пізнання для подальшого дослідження та застосування (Заремський, 2022, с. 29–32). У свою чергу, філософія освіти є галуззю знань, яка почала вивчатись у нашій державі з ХХ ст. і саме тому ще мало напрацьовань, що стосуються різних її аспектів. Спектром досліджень тут є еволюція педагогічної практики, культурні цінності та досягнення, подальші освітні перспективи (Філософія освіти і науки, 2017, с. 16–20). Мета педагогічної освіти незмінна – підготовка кваліфікованих вчителів чи майбутніх викладачів. Така робота пов'язана з безпосереднім навчанням учнів, всебічним розвитком їх здібностей (вмінь та навичок) та вихованням культурних особистостей (Філософія освіти, 2021, с. 158–159).

На теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. розпочалось довготривале заснування учительських інститутів. Відомо, що з 1860-х рр. над цією проблемою вже працював учений комітет Головного управління шкіл, який запропонував

навчати майбутніх учителів на підготовчих курсах при гімназіях. Ще понад 10-річний термін робились незначні спроби щодо вдосконалення цієї системи. Зокрема, у 1862 р. Міністерством народної освіти оприлюднено Статут учительських інститутів, який залишився на стадії проєкту, але ним прописані були особливості підготовки при народних училищах протягом 2-х років. У 1872 р. імператор Олександр II узаконив Положення про міські училища та вчительські інститути для більш якісної підготовки майбутніх педагогічних кадрів (Курок, 2022, с. 12–14; Дем'яненко, 2010, с. 36–38).

Першими в історії України вчительськими інститутами стали Глухівський та Феодосійський, які були офіційно відкриті у 1874 р. і утримувалися за державний рахунок. Навчалися у них по 3 роки, тому навряд їх можна прирівнювати до нинішньої вищої освіти. Дотримуємось думки, що це щось на зразок ступеня молодшого бакалавра. Практику такі студенти проходили у однокласних чи двокласних міських училищах, які існували при інститутах. Кількість здобувачів була обмеженою і складала переважно до 75 осіб. Більшість перебувала на повному забезпеченні Міністерства народної освіти і ціна їх річного навчання становила 150 рублів. Хто отримував знання за власні кошти, то сплачував 10 рублів. До того ж, ще по 50 рублів віддавали за облаштування в гуртожитку.

Вчилися лише православні парубки з 16-річного віку і здебільшого до 26. Для вступу складала єдиний іспит, але не всі. Якщо хлопець завершив навчання у гімназії чи духовній семінарії, то зараховувався до інституту автоматично. Позитивним моментом було звільнення від рекрутської повинності. Відмітимо, що ті, хто отримував стипендію мали відпрацювати за фахом 6 років, або повернути мінімально 450 рублів, які вкладала держава на їх утримання. Університетська освіта заборонялась після завершення вчительських інститутів. Як бачимо, робилось все для того, щоб випускники подібних закладів працювали лише за отриманою спеціальністю без права на інше життя та можливості (Ломако, 2018, с. 56–61; Курок, 2022, с. 14–15).

Навчальний рік розпочинався з вересня-жовтня (нині з цього питання тривають дискусії, адже згідно офіційних документів дати різняться) і тривав до червня. З 1876 р. освітній процес всіх без винятку вчительських інститутів

базувався на Інструкції відносно обсягу і методів викладання навчальних предметів. Дисципліни для засвоєння були обов'язковими, а програми рекомендувались Міністерством народної освіти (Закон Божий, педагогіка, історія, російська мова, чистописання, географія, математика, фізика, креслення, природнича історія). До 1897 р. ручна праця, співи, гімнастика існували як факультативні заняття. Перераховані предмети були однаковими кожен рік, але матеріал ставав складнішим (Рудь, 2013, с. 183–186).

Серед популярних методів навчання були словесні, практичні та наочні. До форм та видів робіт належали: індивідуальні та групові (бесіди, конференції (настанові та звітні), самостійні (контрольні) письмові роботи (практичні, твори, характеристики літературних героїв, реферати), екскурсії (історичні чи природничо-географічні)). Навчали висловлювати свої думки, робити висновки. На заняттях з історії використовували інформаційні ресурси, насамперед документальні джерела (хрестоматії), які треба було аналізувати, порівнювати, систематизувати. У педагогічну практику студентів входило спостереження за уроками вчителів училищ, опис у щоденниках, розробка конспектів та безпосереднє проведення з подальшим осмисленням. Окремо існувала ще й музейна практика, під час якої здобувачів об'єднували в невеликі групи з опрацювання навчальних та методичних посібників, довідників, наочності для написання рефератів. Результатом ставали мультифункціональні вчителі, які могли викладати всі предмети у міських училищах. Кожен курс завершувався іспитами з вивчених дисциплін. У разі їх не складання могли залишити на наступний рік для кращого засвоєння. Проте так можна було робити лише один раз за весь період навчання. Кращих вихованців відзначали відповідними дипломами, медалями (Гриценко, 2014, с. 249–252; Рудь, 2013, с. 183–186).

Графік дня студентської молоді був наступний: 06:00 – підйом, молитва; 07:00–07:30 – чаювання; до 08:45 – повторення матеріалу до уроків; 09:00–12:00 – 3 заняття; 12:00–12:30 – сніданок; до 14:30 – 2 заняття; до 17:00 – гімнастика, обід та прогулянка (за дозволом чергового); до 20:30 – виконання домашніх завдань; о 21:30 – вечірня молитва та вечеря (чай і хліб); 23:00 – відбій. На нашу думку, повсякденність була рутинною. Мало часу відводилось

на харчування та відпочинок. У гуртожитку та класних кімнатах відчувалась нестача світла, відсутність штучної вентиляції. Крім матеріального забезпечення давали ще й білизну, верхній одяг, взуття. До інституту щосуботи приходив перукар, чисту постіль видавали раз на тиждень. Стипендії на 1906 р. становили 12 карбованців 50 копійок, але за ці кошти вже винаймали квартири з пристойними умовами, купували продукти (Крижанівський, 2021, с. 108–112).

Зарплати викладачів були замалі. Наприклад, у 1900 р. вони отримували близько 1200 рублів на рік, а працівники Глухівської чоловічої гімназії – від 1500 до 2500 рублів в середньому. Доплати за трудовий стаж чи звання в інституті не здійснювались. Саме тому за можливості професійні педагоги влаштовувались працювати у гімназії чи училища, де дохід більшим був від 10 до 100%. Виходить, що робота в інституті не була занадто престижною, але навіть з найнижчою зарплатою викладачі забезпечували собі високий рівень життя у невеличкому містечку, де ціни на всі види товарів та послуг були посередні (Крижанівський, 2018, с. 246–248; Ащаулова, 2022, с. 29–30).

До головних проблем підготовки майбутніх педагогічних кадрів відносять: загальнодержавні (зміна влади та революційні події), освітянські (термінові дидактичні новації; інтегративні заняття), фінансові (скорочення бюджетних місць для студентів; збільшення заробітних плат для працівників інституту), обов'язкову наукову роботу викладачів (друком виходить «Щорічник Глухівського вчительського інституту», 1909 р.) тощо (Нікітін, 2019, с. 108–112).

Розвитку Глухівського учительського інституту завадила Перша світова війна. Заклад проіснував фактично до 1917 р., а з 1920 р. трансформувалася. Відмітимо, що тут поступово збільшується навантаження на всіх учасників освітнього процесу. У Статуті 1920 р. Глухівського педагогічного інституту наявні загальні положення, структурні підрозділи закладу, обов'язкові та вибіркові предмети. Тривалість навчання вже не 3, а 4 роки, де останній курс – практика. До структурних підрозділів інституту належать: Педагогічна Рада (законодавчий орган), Президія (виконавчий орган), Правління (відповідальний за господарські справи), відділи (словесно-історичний, фізико-математичний, природничо-географічний) та дослідні школи (для проходження педагогічної практики).

Кількість дисциплін набагато збільшилась. Наприклад, серед обов'язкових тепер: історія філософії, логіка, експериментальна психологія, етика, історія культури, історія соціалізму, політична економія тощо. Як бачимо, з релігійної сфери основну увагу студентства переключили на політичну (Мошик, 2021, с. 263–268).

Причинами ліквідації 1924 р. вищезазначеної установи за архівними матеріалами Ніжинського фонду є: реформа вищої освіти УСРР 1921–1922 рр. (всі вищі заклади освіти стали народними інститутами), надлишок педагогів та навчальних установ такого рівня (проблеми з фінансуванням) тощо. 20 червня 1924 р. Колегія Головного комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти НКО УСРР затвердила Постанову про ліквідацію інституту у Глухові. Ніжинський та Чернігівський мали довести глухівських студентів

та працевлаштувати викладачів. У 1925 р. на базі підготовчих курсів та колишнього інституту було відкрито Глухівський педагогічний технікум (Зозуля, 2002, с. 181–191).

Таким чином, проаналізувавши чималу кількість філософської та педагогічної літератури, можна з упевненістю стверджувати, що першим учительським інститут України став Глухівський (1874–1917 рр.), який хоч і трансформувався багаторазово, але невпинно продовжує якісно готувати майбутніх вчителів, викладачів та науковців вже 150 рік поспіль.

Викладачі Глухівського вчительського інституту, беззаперечно, сприяли підготовці розумних та морально-культурних фахівців. Їх методи, форми і види робіт багато в чому подібні до сучасних. Фактично у XIX–XX ст. відбувся пошук прогресивних ідей, на яких нині побудована вся вища педагогічна освіта.

Список використаних джерел:

1. Ащанулова Т.А., Гриценко А.П. (2022). Порівняльна характеристика соціального статусу та рівня життя викладачів Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського інституту в 1870-х–1900-х роках. *Сумський історико-архівний журнал*, XXXIX, 26–32.
2. Белашов В.І. (2014). Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874–2014 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*, 2, 39–51.
3. Гриценко А.П. (2014). Історія впровадження методики використання інформаційних ресурсів у практику навчання історії у вітчизняних школах на рубежі XIX–XX ст. *Сіверщина в історії України*, 7, 249–252.
4. Дем'яненко Н.М., Кравченко І.М. (2010). Учителські інститути в системі педагогічної освіти України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Фенікс. 510 с.
5. Заремський М.Й. (2022). Філософія науки: навчально-методичний посібник для аспірантів. Глухів. 211 с.
6. Зозуля С.Ю. (2002). Справа про ліквідацію Глухівського інституту народної освіти в фондах Ніжинського архіву. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць за матеріалами восьмої науково-краєзнавчої конференції*. Глухів, 2, 184–191.
7. Крижанівський В.М. (2021). Повсякденне життя вихованців Глухівського учительського інституту в 1874–1914 рр. *Сіверянський літопис*, 2, 107–114.
8. Крижанівський В.М. (2018). Соціальний та професійний портрет викладачів історії Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.). *Сіверщина в історії України*, 11, 245–249.
9. Курок О.І., Гриценко А.П. (2022). Організація фахової підготовки майбутніх педагогів у Глухівському учительському інституті в 1870-х роках. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*, 50 (3), 12–24.
10. Ломако Л. (2018). Учителські інститути в системі педагогічної освіти Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: аналіз сучасної історіографії. *Історичні і політологічні дослідження*, 1 (62), 55–69.
11. Мошик І.В. (2021). Статут Глухівського педагогічного інституту 1920 р. *Сіверщина в історії України*, 14, 263–268.
12. Нікітін Ю.О. (2019). Проблема підготовки педагогічних кадрів у педагогічних інститутах у кінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі Глухівського учительського інституту). *Гілея: науковий вісник. Серія: Історичні науки*, 151 (12), 108–113.
13. Рудь О.М. (2013). Розвиток педагогічної майстерності вихованців Глухівського вчительського інституту (1874–1917 рр.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 16: Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики*, 20, 182–186.
14. Філософія освіти і науки: навчальний посібник (2017) / В.П. Загороднюк та ін. Київ: Знання України. 348 с.
15. Філософія освіти: навчальний посібник (2021) / В.П. Андрущенко та ін. Київ: Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова. 348 с.

References:

1. Andrushchenko V.P. *Filosofia osvity: navchalnyi posibnyk (Philosophy of education: study guide)*. Kyiv : Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Drahomanova (in Ukrainian).
2. Ashchaulova, T.A., & Hrytsenko, A.P. (2022). Porivnialna kharakterystyka sotsialnoho statusu ta rivnia zhyttia vykladachiv Hlukhivskoi cholovichoï himnazii ta Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu v 1870-kh–1900-kh rokakh (Comparative characteristics of the social status and standard of living of the teachers of the Glukhiv Men’s Gymnasium and the Glukhiv Teacher’s Institute in the 1870s–1900s). *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal – Sumy historical and archival journal*, XXXIX. Pp. 26–32 (in Ukrainian).
3. Bielashov V.I. (2014). Istoriohrafichna tradytsiia ta dzherelna baza vyvchennia istorii Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka (1874–2014 rr.) (Historiographic tradition and source base for the study of the history of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (1874–2014)). *Istorychni studii suspilnoho prohresu – Historical studies of social progress*, Issue 2. Pp. 39–51 (in Ukrainian).
4. Demianenko N.M. & Kravchenko I.M. (2010). *Uchytelski instytuty v systemi pedahohichnoi osvity Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): monohrafiia (Teacher’s institutes in the system of pedagogical education of Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): monograph)*. Kyiv: Feniks (in Ukrainian).
5. Hrytsenko A.P. (2014). Istoriiia vprovadzhennia metodyky vykorystannia informatsiinykh resursiv u praktyku navchannia istorii u vitchyznianykh shkolakh na rubezhi XIX–XX st. (The history of the introduction of the method of using information resources into the practice of teaching history in domestic schools at the turn of the 19th and 20th centuries). *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 7. Pp. 249–252 (in Ukrainian).
6. Kryzhanivskiy V.M. (2021). Povsiakdenne zhyttia vykhovantsiv Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu v 1874–1914 rr. (Everyday life of pupils of the Glukhiv Teacher’s Institute in 1874–1914). *Siverianskyi litopys – Severyan Chronicle*. Issue 2. Pp. 107–114 (in Ukrainian).
7. Kryzhanivskiy V.M. (2018). Sotsialnyi ta profesiynyi portret vykladachiv istorii Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu (1874–1917 rr.) (Social and professional portrait of history teachers of the Glukhiv Teacher’s Institute (1874–1917)). *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*. Issue 11. Pp. 245–249 (in Ukrainian).
8. Kurok O.I. & Hrytsenko A.P. (2022). Orhanizatsiia fakhovoi pidhotovky maibutnikh pedahohiv u Hlukhivskomu uchytelskomu instytutu v 1870-kh rokakh (Organization of professional training of future teachers at the Glukhiv Teachers’ Institute in the 1870s). *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka – Bulletin of the Glukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko*. Issue 50, (3). Pp. 12–24 (in Ukrainian).
9. Lomako L. (2018). Uchytelski instytuty v systemi pedahohichnoi osvity Naddniprianskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: analiz suchasnoi istoriohrafii (Teachers’ institutes in the pedagogical education system of Trans-Dnieper Ukraine in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries: an analysis of modern historiography). *Istorychni i politolohichni doslidzhennia – Historical and political studies*. Issue 1 (62). Pp. 55–69 (in Ukrainian).
10. Moshyk I.V. (2021). Statut Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu 1920 r. (Charter of the Glukhiv Pedagogical Institute of 1920) *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*. Issue 14. Pp. 263–268 (in Ukrainian).
11. Nikitin Yu.O. (2019). Problema pidhotovky pedahohichnykh kadriv u pedahohichnykh instytutakh u kintsi XIX – na pochatku XX st. (na prykladi Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu) (The problem of training of pedagogical personnel in pedagogical institutes at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century. (on the example of the Glukhiv Teacher’s Institute)). *Hileia: naukovyi visnyk. Serii: Istorychni nauky – Gilea: Scientific Bulletin. Series: Historical sciences*. Issue 151 (12). Pp 108–113 (in Ukrainian).
12. Rud O.M. (2013). Rozvytok pedahohichnoi maisternosti vykhovantsiv Hlukhivskoho vchytelskoho instytutu (1874–1917 rr.) (Development of pedagogical skills of students of the Glukhiv Teacher’s Institute (1874–1917)). *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Drahomanova. Serii 16: Tvorchia osobystist uchytelia: problemy teorii i praktyky – Scientific journal of Mykhailo Drahomanov National Pedagogical University. Series 16: Creative personality of the teacher: problems of theory and practice*. Issue 20. Pp 182–186 (in Ukrainian).
13. Zahorodniuk V.P. (2017). *Filosofia osvity i nauky: navchalnyi posibnyk (Philosophy of education and science: study guide)*. Kyiv : Znannia Ukrainy (in Ukrainian).
14. Zaremskyi M.I. (2022). *Filosofia nauky: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia aspirantiv (Philosophy of science: educational and methodological guide for graduate students)*. Hlukhiv (in Ukrainian).
15. Zozulia S.Iu. (2002). Sprava pro likvidatsiiu Hlukhivskoho instytutu narodnoi osvity v fondakh Nizhynskoho arkhivu (The case of the liquidation of the Glukhiv Institute of Public Education in the funds of the Nizhyn Archive). *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats za materialamy vosmoi nauково-kraieznavchoi konferentsii – Sivershchyna in the history of Ukraine: a collection of scientific papers based on the materials of the 8th scientific and local history conference*. Hlukhiv, Issue 2. Pp. 18–191 (in Ukrainian).

Книш Інна Василівна,
*доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та іноземних мов
Національної академії управління
orcid.org/0000-0003-1746-359X
knysh_sumy@ukr.ua*

Дутка Ганна Яківна,
*доктор педагогічних наук, професор,
заступник керівника Центру забезпечення якості освіти,
професор кафедри дошкільної та початкової освіти
Львівського національного університету імені Івана Франка
orcid.org/0000-0002-6504-1554
dutkaanna@ukr.net*

КОГНІТИВНІ ЕКСПЛОРАЦІЇ НОМАДОЛОГІЧНОГО КОНЦЕПТУ В НОВІЙ ПАРАДИГМІ ОСВІТИ

Проаналізовано причини когнітивного перевороту, що відбувся у середині ХХ століття й проявився: у філософії – антропологізацією і соціалізацією гносеології, які спричинили перехід до неklasичної стадії розвитку; в науці – революційною зміною співвідношення між об'єктом і суб'єктом пізнання в бік подальшої суб'єктивізації процесу пізнання (релятивізація, зміна підходів до наукової істини та її критеріїв тощо); у соціумі – внаслідок науково-технічної революції (особливо комп'ютерної) відбулися якісні зміни щодо переходу від речової форми капіталу до нової – знаннєвої (інформаційної та інноваційної). Зазначено наслідки когнітивного перевороту: гносеологічна проблематика в царині філософії з периферії перемістилася в авангард; у межах конкретних наук з'явилися розділи або навіть цілі дисципліни, де почали вивчати особливості та механізми когнітивної діяльності. Розглянуто запропоновану Ж. Дельозом концепцію репрезентативного й номадичного мислення. З'ясовано, що перше формується онлайн-освітою як системою, натомість друге – офлайн-освітою як мережею. Висвітлено концепцію спостерігача в парадигмі складності. Зауважено, що «мислення у складності» має формуватися впродовж конкретної когнітивної практики – в новій парадигмі освіти впродовж життя. Окреслено проблему «розширення людини» (human enhancement). Доведено, що людство зараз перебуває на другій стадії, коли NBIC-конвергенція породжує новітні human enhancement. Констатовано, що когнітивний учений може помислити ці трансформаційні зміни, наноліди в змозі їх вибудувати, біоліди – впроваджувати, а ІТ-люди – моніторити та контролювати. Встановлено, що в цьому сенсі суб'єкт-спостерігач теперішнього – це синергетичний спостерігач часу, який розрізняє минуле, теперішнє й майбутнє, а отже, є для нас спостерігачем складності й одночасно квантовим спостерігачем.

Ключові слова: репрезентативне мислення, номадичне мислення, мислення у складності, «розширення людини», NBIC-конвергенція, нова освітня парадигма.

Knysh Inna,
*Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Social and Humanitarian Disciplines and Foreign Languages
National Academy of Management
orcid.org/0000-0003-1746-359X
knysh_sumy@ukr.ua*

Dutka Hanna,
*Doctor of Pedagogical, Professor,
Ivan Franko National University of Lviv
orcid.org/0000-0002-6504-1554
dutkaanna@ukr.net*

COGNITIVE EXPLORATIONS OF THE NOMADOLOGICAL CONCEPT IN THE NEW PARADIGM OF EDUCATION

The reasons for the cognitive upheaval that took place in the middle of the 20th century have been analyzed. It was manifested: in philosophy – through anthropologization and socialization of epistemology, which caused a transition to a non-classical stage of development; in science – through a revolutionary change in the relationship between the object and the subject of knowledge towards further subjectivization of the cognition process (relativization, change in approaches to scientific truth and its criteria, etc.); in society – as a result of the scientific and technical revolution (especially the computer revolution), there have been qualitative changes regarding the transition from the material form of capital to a new one – knowledge (informational and innovative). The consequences of the cognitive revolution are indicated: epistemological problems in the realm of philosophy have moved from the periphery to the avant-garde; sections or even entire disciplines appeared within specific sciences, where they began to study the peculiarities and mechanisms of cognitive activity. The concept of representative and nomadic thinking proposed by G. Deleuze is considered. It has been found that the first is formed by online education as a system, while the second is formed by offline education as a network. The concept of the observer in the complexity paradigm is highlighted. It is noted that “thinking in complexity” should be formed during specific cognitive practice – in a new paradigm of lifelong education. The problem of “human enhancement” is outlined. It is proved that humanity is now in the second stage, when the NBIC-convergence gives birth to the latest human enhancement. It has been established that a cognitive scientist can consider these transformational changes, nano-humans can build them, bio-humans can implement them, and IT-humans can monitor and control them. It is established that, in this sense, the subject-observer of the present is a synergetic observer of time, who distinguishes the past, present and future, and therefore is for us an observer of complexity and at the same time a quantum observer.

Key words: representative thinking, nomadic thinking, thinking in complexity, “human extension”, NBIC-convergence, new educational paradigm.

Постановка проблеми. Когнітивна наука – галузь наукового знання, яка впродовж постнекласичного періоду розвитку почала набувати неабиякої популярності тому, що завдання, які стоять перед нею, надзвичайно складні – відкриття таємниць пізнання і свідомості, ще не пізнаних наукою. Ми розглянемо запропоновану Ж. Дельозом концепцію репрезентативного й номадичного мислення, а також проаналізуємо концепцію спостерігача в парадигмі складності. «Мислення у складності», на нашу думку, має формуватися в конкретній когнітивній практиці – новій парадигмі освіти впродовж життя, що ґрунтується на репрезентативному (сформованому онлайн-освітою як системою) й номадичному мисленні (сформованому

офлайн-освітою як мережею). Водночас на перший план виходить проблема «розширення людини» (human enhancement), що зараз перебуває на другій стадії, коли NBIC-конвергенція породжує новітні human enhancement: суб'єкт-спостерігач теперішнього розглядається як синергетичний спостерігач часу, й у цьому контексті він є для нас спостерігачем складності (квантовим спостерігачем).

Мета дослідження полягає в:

– розгляді запропонованої Ж. Дельозом концепції репрезентативного й номадичного мислення, які формуються відповідно онлайн-освітою як системою й онлайн-освітою як мережею;
– опануванні концепцією спостерігача в парадигмі складності та доведенні, що «мислення

у складності» має формуватися в плині конкретної когнітивної практики – в новій парадигмі освіти впродовж життя;

– аналізі проблеми «розширення людини» та доведенні, що людство зараз перебуває на другій стадії (коли спостерігач розглядається не як система (перша стадія), а як мережа), на якій NBIC-конвергенція спричиняє новітні human enhancement;

– з'ясуванні, що суб'єкт-спостерігач теперішнього – це синергетичний спостерігач часу, який є спостерігачем складності, тобто квантовим.

Вступ. У філософії ХХ століття відбулися суттєві зміни, означені як «перевороти» – онтологічний, лінгвістичний, антропологічний, герменевтичний, когнітивний тощо. Вони істотно видозмінили образ філософії, по-новому розставивши акценти в традиційній проблематиці, стали джерелом виникнення нових проблем і вплинули на розташування блоків у структурі філософського знання. Ми проаналізуємо саме когнітивний переворот, який виник у середині ХХ століття внаслідок дії трьох основних чинників: у **філософії** – антропологізації та соціалізації гносеології, що спричинили перехід до неklasичної стадії її розвитку (еволюційна епістемологія, соціальна епістемологія); в **науці** – революційних змін у різних її галузях, пов'язаних із переходом до нового типу об'єктів пізнання, які змінили співвідношення між об'єктом і суб'єктом у бік суб'єктивізації процесу пізнання з усіма наслідками, як-от релятивізація пізнання, зміна підходів до наукової істини та її критеріїв тощо; у **соціумі** – після науково-технічної революції (особливо комп'ютерної) відбулись якісні зміни, що призвели до переходу від речової форми капіталу до нової – знаннєвої (інформаційної), пов'язаної з інформатизацією всіх галузей суспільного життя, з безпрецедентним зростанням ролі знання, насамперед наукового як основи соціального розвитку. Когнітивний переворот проявляється як у тому, що гносеологічна проблематика в царині філософії з периферії, на яку вона потрапила в першій половині ХХ століття, перемістилася на передові позиції філософських досліджень, так і в тому, що в конкретних науках (психології, лінгвістиці, нейрофізіології тощо) з'являються розділи або й окремі дисципліни, що мають на меті вивчення особливостей і механізмів когнітивної діяльності. Привертає

увагу такий новий процес у розвитку сучасної науки, як її когнітивізація, ґрунтована на нанотехнологіях, що спираються на інновації.

Для нашого дослідження, з огляду на постнеklasичний тип раціональності, об'єктом якої є людиновимірні системи, особливу роль відіграє саме суб'єкт спостереження та його складні комунікаційно-рекурсивні взаємозв'язки з людиновимірним об'єктом. Саме тому М. Гайдеггер зазначає, що когнітивний переворот, уведення людини, суб'єкта в центральний фокус дослідження передбачає істотні зміни на рівні побудови картини світу. «Якщо тепер людина стає першим і винятковим суб'єктом, то це означає: вона робиться тим сущим, на яке в роді свого буття й у вигляді своєї істини спирається все суще. Людина стає точкою відліку для сущого як такого. Таке можливо лише зі змінами сприйняття сущого загалом» (Heidegger, 1977, p. 48–49).

На Заході почалися й уже набули наукового резонансу і в Україні інтенсивні дебати з приводу конвергувальних технологій у контексті становлення сучасної нанотехнауки. З 2001 року під егідою Національного наукового фонду США було запропоновано NBIC-ініціативу (NBIC = Nano-, Bio-, Information Technologies and Cognitive Sciences), у якій чітко простежуються два цільових фокуси-атрактори.

Перший акцентує увагу на синергетичній взаємодії зазначених галузей дослідження і наукових розробок у нанометричному масштабі (економіко-технологічному). Другий зосереджений на проблемі «покращення людини», піднесення «людської функціональності» (improving human performance), або «розширення людини» (human enhancement).

Про те, що трансформації відбуваються у формі практичного усвідомлення співтовариством «нановчених» яскраво свідчить твердження одного з учасників першого NBIC-воркшопу: «Якщо когнітивний учений може помислити це, нанолюди в змозі побудувати це, біолюди зможуть упровадити (implement) це, і, зрештою, ІТ-люди зможуть моніторити та контролювати це» (Roco, 2003, p. 13).

Виклад основного матеріалу. До спроби розбудувати відкритий вільний простір для мислення вдавалися Б. Спіноза, що таку філософію називав «етикою», Ф. Ніцше з його «веселою наукою», А. Арто – «коронованою

анархією», М. Гайдеггер – «подоланням метафізики». М. Бланшо вважав таке мислення «простором літератури», М. Фуко – «зовнішнім мисленням», Ж. Дельоз – «номадичним мисленням», і це стало однією з найплідніших і найвпливовіших емансипаторських спроб, які зберігають практичне значення у сучасному контексті щодо вивчення й пояснення феномену мереж. Водночас одним із пріоритетних завдань подальшого дослідження має стати, як зазначає К. Левін, саме «вивчення мережевих зон життєвого простору» (Lewin, 1982, s. 149).

Запропонована Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі метафора «ризому» займала «когнітивну нішу» наукового знання із 70–80-х років ХХ століття, але з ХХІ століття щодо неї почав відзначатися «парадигмальний інерційний тиск». Його, на нашу думку, було спричинено насамперед тим, що Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі запропонували концепцію «ризому» наприкінці ХХ століття, тоді вона відповідала всім вимогам і критеріям тогочасних процесів у розвитку наукового знання. Проте час плине дуже швидко, й зазначена концепція вже вповні не відповідає вимогам сьогодення. Саме тому ми пропонуємо сьогочасному науковому співтовариству започаткувати дискусію щодо доречності впровадження й використання «номадичних концептів» у постмодерністській епістемології, пропонуючи на заміну «гіфа-концепти».

І. Стенгерс зазначає, що сучасній науці притаманний особливий стан «розмитості дисциплінарних меж», за цих умов наукові концепти стають номадичними, оскільки набувають здатності переходити з одного наукового дискурсу до іншого. Таке трансдисциплінарне поширення концептів має як позитивні (виникнення численних взаємозв'язків і переміщень, особливо від «точних» до «неточних»; доля поняття «складність»), так і негативні аспекти (перевантаженість метафорами, тобто понятійний безлад, проти якого вона рішуче протестує, закликаючи до нової «нормальної епістемології» «як тимчасової стоянки» (Горбунова, 2015, с. 190), що допомогло б уникнути безладу і сприяло б чіткішим і відповідальнішим способам перетину парадигмальних і дисциплінарних меж) (Stengers, 1987, p. 9–26). На цьому неодноразово наголошували І. Книш і Н. Кочубей, зауважуючи неадекватне метафоричне наповнення поняття «ризому».

На зміну класичним теоріям суб'єкта Ж. Дельоз уводить поняття номадичних сингулярностей (Deleuze, 1969, p. 150) (кочових одиниць). «Номадичне мислення» будується на довільному розтіканні номад, на нелінійному способі організації цілісності, на відміну від жорсткої структури організації буття. Номадичне мислення протистоїть філософії уявлення й виступає проти суб'єктно-репрезентативної філософської схеми.

Важливим моментом є ставлення до цінностей, які, на думку Ж. Дельоза, не можуть бути об'єктивно або суб'єктивно загальними. Тому необхідна плюралістична інтерпретація, що враховує різноманіття й рухливість життя. Підґрунтя всіх життєконституювальних процесів становить повторення, яке є ключем до розуміння відмінності. Повторення – це не повернення до того самого, це виробництво відмінностей. Якщо західна філософія намагалася звести доіндивідуальні та безособові одиниці до ідей Бога, Суб'єкта, Буття, що формує незмінні структури, то номадичні сингулярності звільнені від усіх концептуалізацій і позбавлені характеристик, створюваних бінарними опозиціями. Вони посідають місце посередині між «безоднею» емпіризму й «небесами» раціоналізму, розташовуючись на поверхні. Завдяки цьому вони уникають визначення як з боку ідей, так і з боку тіл (Deleuze, 1969, p. 153–154).

Усі поняття культури розподіляються між двома антагоністичними способами мислення: шизофренією, що визначає «безодню» тіл, і параноєю, що створює єдність сфери ідей. Відзначимо, що у сучасній культурі вільні потоки сингулярностей, вироблені «машиною бажань», постійно обмежуються («територіалізуються») в межах поля суб'єкта. Це призводить до того, що сучасна людина хвора на нігілізм. Водночас наприкінці ХХ століття людина хвора також і на пасивну шизофренію, таку, що піддається медикаментозному лікуванню. Своє завдання Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі вбачають у розкріпаченні світу бажань, «детеатралізації» несвідомого й перетворенні шизофренії з пасивної на активну. Для цього необхідний «шизоаналіз» – «детериторіалізація» потоків сингулярностей і звільнення їх із-під влади метафізики суб'єкта, або «державної філософії». Сама вона ґрунтується на поняттях параної, тотожності,

істини та справедливості, які структурують межі репрезентаційного мислення (суб'єкт, об'єкт, поняття). Параноїдальному мисленню протистоїть мислення номадичне, що зберігає відмінності та вимагає відсутності ієрархії з єдиним центром – суб'єктом. Централізований порядок руйнує вільна гра сил у просторі номадичних потоків на гладкій поверхні з можливістю руху в різних напрямках, що означає наявність безлічі варіантів розвитку (Deleuze, 1969, p. 176, 246–253).

Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі у вступі до праці «Тисяча плато» запропонували свою модель репрезентативного мислення як «деревоподібну», що їй притаманні такі ознаки, як: моно-вкоріненість, монопорядкованість і влада стовбура-центра. Усе життя дерева підкоряється внутрішньому закону, що сприяє формуванню порядку як переважно закритої ієрархії.

Репрезентативне мислення, за уявленнями Ж. Дельоза, породжує подвійну ідентичність: з одного боку, суб'єкта, що мислить, з іншого – витворених ним концептів. Суб'єкт, витворені ним концепти й об'єкти, до яких вони причетні, мають однакову сутність, підґрунтя їхньої ідентичності становить самототожність. Саме в цьому й полягають стратегія і мета репрезентативного мислення: привести ці подібно організовані структури у відповідність між собою.

Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі пропонують розмежовувати кінцеву й нескінченну репрезентацію. **«Кінцева репрезентація** – уявлення форми, що включає матерію, але матерію вторинну, пронизану крайнощами... вона представляє відмінність, опосередковуючи її, підпорядковуючи тотожності як роду і забезпечуючи таке підпорядкування аналогії самих родів, логічна опозиція визначення, а також подібність власне матеріальному змісту. Інша річ – **нескінченна репрезентація**, що включає зміст як сировину і сутність суб'єкта (суб'єкта, що мислить, або абсолютну форму). Вона відносить до обґрунтування або до достатньої основи сутність і зміст одночасно, а також відмінність між ними. Навіть опосередкування стає обґрунтуванням. Зміст стає нескінченною континуальністю властивостей універсального, що упаковується в кінцевих приватних Мислячих суб'єктів, що розглядаються як сутності. Ці приватні особи – тільки властивості або види, що розвиваються в нескінченній універсальній глибині, але

відсилаючи до сутностей як до істинних визначень чистого Мислячого суб'єкта або, скоріше, «Себе», замуваного в цій глибині. В обох випадках нескінченна репрезентація – предмет подвійного дискурсу: властивостей і сутностей; фізичних і метафізичних точок або точок зору Г. Лейбніца, образів або моментів, чи категорій у Гегеля» (Deleuze, 2013, p. 70).

Вищою владою наділена саме *схожість*, яка наглядає за трьома «учасниками» філософії, стежить за тим, щоб вони завжди дорівнювали самі собі та вступали в «правильні» взаємозв'язки, а також виносить про все це остаточне рішення. У сфері думки такий підхід породжує *істину*, у сфері дії – *правосуддя*. Інструментами наведення такого ладу постають обмежений розподіл і суворі дефініції як чітке визначення набору властивостей кожного елемента, що протиставляє його іншим (логос, закон), та ієрархічний розподіл як визначення ступеня самототожності елемента щодо вищого стандарту (цінність, моральність). Принципом дії тут є заперечення ($X = X \neq Y$). Отже, основними характеристиками репрезентованого мислення можна назвати *ідентичність*, *тотожність*, *істину*, *правосуддя* й *заперечення*. Саме вони становлять раціональне обґрунтування усталеного Порядку, природно втіленого в Державі.

Ми вважаємо, що онлайн-освіта як система формує репрезентативне мислення. Як зауважує Л. Горбунова, у філософії воно є «переважно духовною абсолютною Державою», що безкінечно репродукується на всіх рівнях соціальної структури. У цій своїй якості воно було втілене у системі університетської освіти. До того ж потрібно зазначити, що сучасний контекст мережевого суспільства потребує радикальної трансформації університету на підставі переосмислення його місії в інформаційну добу й передусім завдання формування нового «універсального» мислення як транверсального, або номадичного, релевантного в динамічних мережних просторах переходів (Горбунова, 2015, с. 184). Цьому має сприяти офлайн-освіта як мережа. Розглянемо докладніше, що ж являє собою «номадичне мислення».

«Номадичне мислення» постає як «ризоморфне», не-вкорінене (або багатовкорінене, подібно до кореневища), яке не формує ієрархій, не ув'язнюючи себе у внутрішніх межах,

долає їх, набуваючи свободи руху в зовнішньому, не концентруючись на *схожості*, тому що її інтенцією є *відмінність*. Але тут ми вбачаємо неспівпадіння, адже саме кореневища й корені формують ієрархічну структуру (головний, або перший, корінь насінневої рослини розвивається із зародкового корінця насінини. Від головного кореня відходять бічні корені першого порядку, які закладаються в перициклі... Вони започатковують бічні корені другого, третього та інших порядків... Існують придаткові корені, які розвиваються від листків, стебел і старих коренів (Тимчук, 2010), а от метафоричне наповнення поняття «гіфа», яке ми запропонували вживати замість кореня (лат. radix) і ризоми, не описує таку ієрархію. Тому ми не вбачаємо жодних перешкод, щоб замінити «ризомне мислення», запропоноване Ж. Дельозом, адекватнішою, на нашу думку, метафорою «гіфіковане мислення», якому притаманні всі ознаки, виокремлені Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі для ризоми.

Номадичне мислення у Ж. Дельоза виходить за межі території репрезентації, втіленої у суб'єкті, концепті і суцільному, змінюючи категоріальну низку схожості (схожість, тотожність, ідентичність), яка породжує межі, «провідністю», що не знає меж, або трансгресію, яка їх долає. Його основним інструментом є **концепт**. Номадичні концепти не визначаються узаконеним суб'єктом, вони породжуються й визначаються зіткненнями та зв'язками вільних і суперечливих сил, щодо яких суб'єкт вторинний, якщо він узагалі може існувати в полі номадичного мислення. Водночас, за Л. Горбуновою, поняття «сила» і «міць» у Ж. Дельоза відрізняються щодо прояву влади. Якщо «міць» являє собою те, що зводить стіни та зміцнює кордони, то «сила» приходить іззовні, руйнує стіни, долає кордони та за допомогою концептів відкриває нові обрії. Ці концепти нічого не оповідають про *буття* світу, але, занурені в нестабільність мінливих речей, повістують про *становлення* і, як головний інструмент номадичного мислення, допомагають з'ясувати особливості епістемологічної позиції номадизму (Горбунова, 2015, с. 185). Ми вважаємо, що офлайн-освіта як мережа має формувати номадичне мислення.

Утверджуючи відкритість простору мислення, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі у праці «Тисяча

плато» зазначають, що кожне «плато» є своєрідним інтелектуальним ландшафтом, де стикаються й перетинаються різноспрямовані вектори в точці нечіткого з'єднання метафор і концептів: «Ми називаємо «плато» будь-яку множину, поєднувану з іншими за допомогою близьких до поверхні підземних стебел так, щоб формувати й поширювати ризому. Ми створювали кола сходження. Кожне плато може бути прочитане з будь-якого місця й бути поєднаним з яким завгодно іншим місцем» (Deleuze, 1987, р. 40). Тоді концепти стають відкритими нерівноважними системами, що складаються з елементів, які рухаються своїми траєкторіями. Ефект «плато» досягається, коли виникає максимальна енергетична інтенсивність, що породжує тривалий і відносно сталий післяобраз, який можна реактивувати та привести в інші стани. Відбувається «згущення», внаслідок чого виникає гетерогенна структура, зібрана зі станів інтенсивного мислення, яка поєднує різноманітні елементи в єдиному утворенні (Deleuze, 1971).

Варто зазначити, що в номадичній епістемології концепт як форма збереження знання не усувається, лише змінюється уявлення про його природу (утверджується подієва природа концепту як представлення речі в різноманітті її моментів як самої думки, що нескінченно й різнобічно осмислює свій предмет, переживає себе й утверджує в акті цього переживання). Отже, в номадичному розумінні концепт постає не статикою і не тривалістю, а є подієвий (подієвість як форма знання не тотожна процесуальності). Об'єкт пізнання не може існувати в часі, а лише в розриві тривання, коли припиняється будь-яка процесуальність, і тоді він може бути представлений тут-і-тепер як цілісність, що не розпадається на фрагменти (тобто знання можна розглядати саме із зупинкою). Якщо представлення цілого взагалі можливе, то лише тоді, коли трапилася зупинка, тобто сталася подія. Тому можна зробити висновок, що знання не процесуальне, а подієве.

Мета освіти, на переконання Ж. Дельоза, полягає в тому, щоб набути здатності ставити завдання й розвивати кожну здібність до трансцендентного застосування. Це передбачає вміння мислити динамічно, критично й трансгресивно, долаючи межі будь-яких закритих статистичних «порядків»: культурних,

дисциплінарних, парадигмальних тощо, тобто вміння мислити відкритими поняттями – концептами, які ковзають лінією зіткнення різноспрямованих сил, що виражають буття як множинне, конституують смисл і утверджують відмінності. Підґрунтям такого мислення може бути реальний досвід, що має свої трансцендентальні засади – нове відчування світу як його естетичне переживання (Цит. за: Горбунова, 2015, с. 196).

Таке складне мислення розробляється постнекласичною наукою й може бути експлікованим у вигляді цілісної єдності взаємозалежних принципів, що реалізуються в міждисциплінарних і трансдисциплінарних дослідженнях, як-от офлайн-освіта як система й онлайн-освіта як мережа, що сприятиме переосмисленню нової парадигми освіти впродовж життя.

Одним із трендів сучасного наукового пізнання є формування в ньому як ядра постнекласичної науки XXI століття якісно нової міждисциплінарної (й, можливо, трансдисциплінарної) «парадигми складності», яка має відразу кілька «поглядів». Варто зазначити, що в першому своєму значенні це поняття у серії монографій видавництва «Шпрінгер» потрактовується так: «складні системи – це системи, які складаються з багатьох частин, які взаємодіють і мають здатність породжувати нові якості на рівні мікроскопічної колективної поведінки, проявом чого є спонтанне формування помітних темпоральних просторових або функціональних структур» (Castellani, Yafferty, 2009, p. 2). У моделюванні зазначених систем «можна виокремити такі головні концепції та інструменти, як: самоорганізація, нелінійна динаміка, синергетика, теорія турбулентності, динамічні системи, катастрофи, неврівноваженості, стохастичні процеси, хаос, графи та мережі, клітинні автомати, адаптовані системи, генетичні алгоритми та комп'ютерний інтелект» (Castellani, Yafferty, 2009, p. 2).

Її становлення має бути також і процесом формування нового способу «постнекласичного мислення», або, на нашу думку, «мережевого мислення», орієнтованого на синергійну конвергенцію сучасної «філософії складності», когнітивних наук і «наук про природу» як епістемічної культури, інтелектуальним піком якої є квантова механіка. Нове «мислення у складності» (Mainzer, 2004, p. 482) має сформуватися в конкретній когнітивній практиці як один із

результатів реалізації таких масштабних трансдисциплінарних проєктів, як проєкт створення штучного інтелекту. З іншого боку, (само)формування «мислення у складності» виявиться результативним і конструктивним, якщо воно із самого початку буде виступати в ролі «трансдисциплінарного» стратегічного навігатора в когнітивно-гетерогенному середовищі різноманіття різних наукових дисциплін і технологічних проєктних практик. І ця ситуація «зацикленості» одного на іншому є типовим прикладом цієї «рефлексивно-рекурсивної» епістемології складності, яка має становити підґрунтя сучасних підходів до проблеми створення штучного інтелекту в контексті «складнісного мислення». Рефлексуючи над цією зацикленістю, ми приходимо до фігури «спостерігача складності» як мета-спостерігача «другого порядку»; фігури, якщо мати на увазі традиції «науки про природу», що веде свій родовід від квантовомеханістичного спостерігача Н. Бора і В. Гейзенберга і спостерігача часу в теорії дисипативних структур І. Пригожина.

У некласичному природознавстві проблема спостерігача (з «мисленням як системою») як усвідомлюваного посередника інтерсуб'єктивності інтелектуальної комунікації постала через становлення спеціальної теорії відносності, а згодом і квантової механіки. Цей процес був пов'язаний із розширенням поля внутрішньонаукової рефлексії над процесом генерації нового знання, особливо над засобами здійснення цього процесу (над поняттями експерименту, спостереження, ролі класичної мови як мови спостереження й повсякденного досвіду, розширеного завдяки додаванню понять класичної фізики). Одним із продуктів цієї рефлексії став принцип додатковості Н. Бора як принцип інтерсуб'єктивності комунікації, який спирається на принципово дуалістичну перспективу квантового спостереження. Саме тому вже у квантово-релятивістській фізиці занурення спостерігача передбачає його можливість усвідомлювати присутність як спостерігача другого порядку, який спостерігає самого себе й одночасно є спостерігачем щодо «локалізованих спостерігачів першого порядку».

Однак для цього суб'єкт-спостерігач складності має бути «оснащений спеціальними засобами» такого усвідомлення, що можуть бути імпортовані з відповідних розділів

філософського знання і відповідним чином, отже, переосмисленими. Ось як розмірковують із цього приводу «філософи складності» Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі: «Тепер же й у науці ми виявляємо часткових спостерігачів щодо функцій у системах референції... Щоб зрозуміти, що таке «часткові спостерігачі, які так і роються в усіх науках і в усіх системах референції, варто уникати розглядати їх як межу пізнання або ж як суб'єктивне джерело висловлювання. Уже зазначалося, що в декартових координатах привілейоване положення мають точки, розташовані близько до начала координат, у проєктивній же геометрії координати дають «кінцеве відображення всіх значень змінної та функції» (Deleuze, Guattari, 1996, p. 167–168). Однак перспектива «фіксує часткового спостерігача, немов око, на вершині конуса, а тому вловлює контури предметів, але не бачить їх рельєф і структуру поверхні, що потребують іншого положення спостерігача...

Перспективний зір і відносність у науці ніколи не співвідносяться з яким-небудь суб'єктом; суб'єкт констатує не відносність істинного, а навпаки, істину відносного... Стисло кажучи, роль часткового спостерігача – сприймати та відчувати на собі, тільки ці сприйняття й переживання належать не людині (як це зазвичай розуміється), а самим речам, які він вивчає» (Deleuze, Guattari, 1996, p. 167–168).

Отже, для Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі «спостерігачі є всюди, де виникають суто функціональні властивості впізнання й відбору, не пов'язані з прямою дією; наприклад, у молекулярній біології, імунології або ж в алостеричних ензимах... Фізика елементарних частинок потребує незліченної кількості нескінченно тонких спостерігачів. Можна уявити собі таких спостерігачів, чий ландшафтний вигляд особливо вузький, оскільки стан речей проходить через зміну координат. Зрештою, ідеальні часткові спостерігачі – це чуттєві сприйняття або переживання, властиві самим функтивам» (Deleuze, Guattari, 1996, p. 167–168).

З'ясуємо, чи можна із цих спостерігачів «зібрати» (мета) спостерігача складності, еквівалентного універсальному (а не частковому) штучному інтелекту, як Alter природному Ego, а не просто розпізнавача образів, мови, перекладача з мови на мову, нарешті, здатного розв'язувати все більш складні й уповні

формалізовані задачі. Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі самі це питання не порушують, але очевидно, що їхня відповідь була б негативною.

Цей висновок випливає з того, що, вводячи «часткового спостерігача», який є «несуб'єктивним», вони фактично виключають можливість інтерсуб'єктивності комунікації як обміну сенсами та розуміннями в тому світі наукового пізнання, в якому немає фігури філософського спостерігача (Аршинов). Вочевидь, для Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі інтерсуб'єктивність є мережевим процесом, який реалізується «між» філософією й наукою, а точніше, між «концептуальними персонажами» у філософії та «частковими спостерігачами» в науці; процес, який здійснюється за посередництвом «артефактів мистецтва». Можливості інших посередників, таких, наприклад, як логіка, в цій якості для вчених сумнівні, оскільки, на їхню думку, «логіці притаманний редуccionізм – не акцидентальний, а за своєю сутністю необхідний; слідуючи шляхом, прокладеним Г. Фреге і Б. Расселом, вона прагне перетворити концепт на функцію». З погляду «концептуальних персонажів» Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, ця редуccionія неможлива, оскільки, «стаючи пропозиціональним, концепт втрачає всі ті характеристики, що їх він мав як філософський концепт – автореференцію, ендоконсистенцію й екзоконсистенцію. Причина полягає в тому, що на зміну принципу неподільності приходить принцип незалежності змінних величин, аксіом і нерозв'язних пропозицій. Навіть можливі світи відрізані від концепту іншого, який надавав би їм консистенцію» (Deleuze, Guattari, 1996, p. 167–168), ось тому логіка така беззбройна проти соліпсизму.

Отже, з погляду Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, логіка в концепції Г. Фреге і Б. Рассела, «беззбройна проти соліпсизму», не може бути інструментом комунікації спостерігачів або суб'єктів у складному світі, як природних, так і штучних. Відповідно, вона не може бути й підґрунтям «зібрання» штучного інтелекту. Однак формування нової «нередуccionістської» парадигми складності відкриває тут і нові можливості, і саме Е. Морен (Морен, 1991) був тим, хто в 70-х роках ХХ століття вдався до спроби розвинути метод, який пов'язував би філософію й науку (science) за допомогою самої складності, – метод рекурсії.

Саме рекурсія наділяє концепти (й не тільки філософські) комунікативними якостями «автореференції, ендоконсистенції та екзоконсистенції» та заново повертає нас у світ «зв'язкової парадигми складності» та мережевої комунікації. Свій родовід концепт рекурсії веде від математичної логіки та математики. Звідти вона перейшла в інформатику й кібернетику, де завдяки зусиллям фон Ферстера і Гр. Бейтсона стала ключовою концепцією кібернетики другого порядку, кібернетики процесів спостереження і самоспостереження, – радикального конструктивізму, вихідним пунктом теорії автопоезису Ф. Варели та Ф. Матурани, а тому і соціології Н. Лумана. Однак у цій своїй комунікативній функції як єдності автореференції та інореференції, що реалізується спостерігачем складності, міжособистісним інтерфейсом між Alter і Ego, концепція рекурсії і як системнонаукова, і як філософська була усвідомлена не відразу.

Саме в цьому усвідомленні Е. Морен одним із перших вступив на шлях «від концепції системи до парадигми складності» у той час, коли зародилися синергетика Г. Хакена, теорія дисипативних структур І. Пригожина, було «винайдено» динамічний хаос і математичні конструкції, що його репрезентують, відомі під назвою «дивних атракторів», підґрунтя яких так само становить ідея рекурсії. Потрібно не оминати увагою й «Біблію науки комп'ютерної доби» – книгу Д. Хофштадтера «Гедель, Ешер, Бах», працю В. Лефевра «Структури, що конфліктують», а також «Закони форми» британського інженера Дж. Спенсера Брауна (Spencer Brown, 1969). Рукопис цього дослідження гаряче схвалив Б. Рассел, що вбачав у ньому адекватне розв'язання логічних парадоксів самовіднесеності, які він спільно з Вайтхедом намагався виключити з логічної комунікації за допомогою спеціально розробленої ієрархії типів.

Про працю Дж. Спенсера Брауна так само схвально відгукнувся Ф. Ферстер, який написав на неї доброзичливу рецензію; згодом ідеї автора намагався розвинути Ф. Варела в розвідках із автономії біологічних форм. Але свого найповнішого значення «Закони форми» набувають разом із розробкою постлуманівських стратегій у соціокібернетиці та кіберсеміотиці, філософії створення нових програмних продуктів. Саме в «Законах форми» концепти спостерігача і спостереження було введено спочатку як саморефлексивні рекурсивні концепти, що «хапають» сам процес дієво усвідомлюваного

спостереження як конструктивної семіотичної процедури створення форм відмінностей, рекурсивно (циклічно) розрізняють самих себе. Концепція Дж. Спенсера Брауна як конструктивна спроба операційно ввести у сучасний науково-філософський дискурс концепт спостерігача складності, який відкриває нові можливості для розуміння комунікативної інтерсуб'єктивності, що включає у себе так само й великі досягнення філософії Е. Гуссерля, філософії складності Е. Морена, Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, філософії принципу додатковості Н. Бора й генерує новий погляд на можливості «збирання» штучного інтелекту. У постнекласичний період розвитку наукового знання постає проблема «розширення людини», що, як зазначає Дж. Хашф (George Khushf), зараз вийшла на другу стадію, де спостерігач розглядається як мережа.

Перша стадія, коли спостерігач розглядається як система, – це попередні дебати, які були пов'язані із суто медичними проблемами хвороб і відновленням здоров'я (допінг у спорті, косметична хірургія, «розумні пігулки» (smart drugs)). Хоча ці три сфери практик enhancement й існують окремо одна від одної, поза тим вони мають і деякі спільні риси: зв'язок із медициною й постаттю лікаря; «дискретний» характер; вони спрямовані на досягнення досить вузьких специфічних цілей; можуть заподіяти шкоду, яка має бути ідентифікована й досліджена; ці практики продукують чіткі, такі, що піддаються документуванню, ефекти; саме вони є відносно помірними. Проте не йдеться про виникнення радикально нових надлюдських здібностей. Тому, як резюмує Дж. Хашф, соціальний і етичний аналіз практик enhancement першої стадії може повною мірою реалізовуватись у формі оцінки ризиків і вигод такого покращення (Khushf, 2011, р. 1–6).

Другій стадії, на якій NBIC-конвергенція породжує новітні human enhancement, притаманні такі риси:

1. Enhancement забезпечує якісно нові здібності, причому межа між лікуванням і enhancement розмивається. Наприклад, людина, яка втратила зір, із нейро/відеоінтерфейсом може набути здатності бачити в інфрачервоному й ультрафіолетовому діапазоні.

2. Enhancement виявляється багатофункціональним. Так, інтерфейс «мозок-машина» (комп'ютер) може спочатку зосереджуватися на усуненні певної специфічної вади, наприклад,

втрачає зору, але створена з цією метою технологія може, подібно до мобільного зв'язку, набути багатьох додаткових функцій, створюючи широкий діапазон можливостей для породження й дослідження нових форм людської життєдіяльності.

3. Траєкторії різноманітних шляхів *enhancement* розвиваються й переплітаються, залучаючи до конвергенції різні технології. Так відбувається делокалізування проблеми *enhancement*, її трансформування в проблему становлення нової технології культури гібридних інтерфейсів (квазіоб'єктів).

4. *Enhancement* розвивається прискореними темпами. Центральною темою NBIC-воркшопу й було питання про те, як найкраще сприяти дослідженням у галузі *enhancement*.

5. Лише *enhancement* дасть значні переваги тим, для кого ці технології стануть доступними. У змаганнях між бізнесом, освітою, військовими тощо тиск щодо користі від використання *human enhancement technologies* зростатиме, а спричинені ними проблеми стануть першорядними й усепроникними для всіх людей.

Ми стикаємося з проблемою «збирання» суб'єкта-спостерігача складності в контексті теперішнього, «тут і зараз», здатного акцентувати майбутнє й ті можливості, які воно несе. У цьому сенсі суб'єкт-спостерігач теперішнього – це синергетичний спостерігач часу, який розрізняє минуле, теперішнє і майбутнє. І в цьому ж контексті він є (для нас) спостерігачем складності й одночасно квантовим спостерігачем.

Висновки. Отже, запропонована Ж. Дельозом концепція репрезентативного мислення вже не вповні відповідає вимогам сьогодення й формується онлайн-освітою як системою, а номадичне мислення, що є актуальним, формується офлайн-освітою як мережею. Метою освіти є здатність ставити завдання й розвивати кожну здібність до трансцендентного застосування завдяки вмінню мислити динамічно, критично й трансгресивно, долаючи межі будь-яких закритих статистичних «порядків»: культурних, дисциплінарних, парадигмальних тощо (вміння мислити відкритими поняттями – концептами). Підґрунтям такого мислення є досвід, що постає на трансцендентальних засадах.

Аналіз концепції спостерігача в парадигмі складності засвідчив, що «мислення у складності» має формуватися в межах конкретної когнітивної практики – нової парадигми освіти впродовж життя на підставі «розширення людини» (*human enhancement*) завдяки NBIC-конвергенції.

NBIC-технології входять у наш побут, у наш спосіб життя. Як наслідок, незвичні для нас логічні конструкції завдяки квантовому характеру інновацій безперервно спостерігатимуться в повсякденному житті. Нам доведеться змінити своє мислення і світогляд, і очевидне перестане бути таким. Як це змінить людину, побачимо. Показовими тут можуть бути приклади змін, які вже відбулися з людською свідомістю під тиском інформаційних технологій і віртуальної реальності.

Список використаних джерел:

1. Горбунова Л. С. (2015). Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські практики : монографія. Суми : Університетська книга. 710 с.
2. Тимчук Н. Ф. (2010). Корінь. У: Фармацевтична енциклопедія / гол. ред. ради та автор передмови В. П. Черних ; Нац. фармац. ун-т України. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : МОРІОН. С. 1325–1326. URL: <http://www.pharmacencyclopedia.com.ua/article/3693/korin>
3. Castellani B., Yafferty F. (2009). *Sociology and Complexity. A New field inquiry*. Berlin, Springer. 276 p.
4. Deleuze G. (1969). *Logique du sens*. Paris : Les Éditions de Minuit. Collection Critique. 392 p.
5. Deleuze G. (1971). *Proust et les signes*. Paris : Presses universitaires de France. 195 p.
6. Deleuze G. (1987). *A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia*. Paris : Minneapolis : University of Minnesota Press. 610 p.
7. Deleuze G. (2013). *Différence et répétition*. Paris : Presses Universitaires de France. 416 p.
8. Deleuze G., Guattari F. (1996). *What is philosophy?* New York : Verso. 253 p.
9. Heidegger M. (1977). *The Age of World Picture*. In: W. Lovitt (Ed.), *The Question Concerning Technology*. New York : Harper and Row. P. 115–154.
10. Khushf G. (2011). *The Use of Emergent Technologies for Enhancing Human Performance: Are We Prepared to Address The Ethical and Policy Issue*. In: *Public Policy & Practice*. P. 1–17. URL: [http://www.ipspr.sc.edu/ejournal/ej511/George%20Khushf%20Revised%20Human%](http://www.ipspr.sc.edu/ejournal/ej511/George%20Khushf%20Revised%20Human%20Performance)
11. Lewin K. (1982). *Feldtheorie*. In: Kurt-Lewin-Werkausgabe, hg. von C.-F. Graumann, Bd. 4. Bern : Huber; Stuttgart : Klett-Cotta. S. 133–154.
12. Mainzer K. (2004). *Thinking in Complexity. The computational Dynamics of Matter, Mind and Mankind*. Berlin : Springer. 238 p.

-
13. Morin E. (1991). *La Methode: La nature de la nature*, Paris : Seuil. 266 p.
 14. Roco M. C., Bainbridge W. S. (2002). *Converging Technologies for Improving Human Performance*. In: NSF-DOC Report. Vol. 4, Iss. 4, Boston : Cluwer. P. 281–295.
 15. Spencer Brown G. (1969). *Laws of Form*. London : George Allen and Unwin, 165 p. URL: <http://www.siese.org/modulos/biblioteca/b/G-Spencer-Brown-Laws-of-Form.pdf>
 16. Stengers I. (1987). *D'une science à l'autre. Des concepts nomads*. Paris : Seuil. 392 p. URL: http://www.philosciences.org/notices/document.php?id_document=163

References:

1. Horbunova, L.S. (2015). *Filosofia transformatyvnoi osvity dlia doroslykh: universytetski praktyky [Philosophy of transformative adult education: university practices]*. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].
2. Tymchuk, N.F. (2010). Korin [Root]. In *Farmatsevychna entsyklopediia [Pharmaceutical encyclopedia]*. Kyiv: MORION, pp. 1325– 1326. Retrieved from: <http://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/3693/korin> [in Ukrainian].
3. Castellani, B., Yafferty, F. (2009). *Sociology and Complexity. A New field inquiry*. Berlin, Springer.
4. Deleuze, G. (1987). *A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia*. Paris: Minneapolis: University of Minnesota Press.
5. Deleuze, G. (1971). *Proust et les signes*. Paris: Presses Universitaires de France.
6. Deleuze, G. (2013). *Différence et répétition*. Paris: Presses Universitaires de France.
7. Deleuze, G., Guattari, F. (1996). *What is philosophy?* New York: Verso.
8. Deleuze, G. (1969). *Logique du sens*. Paris: Les Éditions de Minuit. Collection Critique.
9. Heidegger, M. (1977). *The Age of World Picture*. New York: Harper and Row.
10. Khushf, G. (2011). The Use of Emergent Technologies for Enhancing Human Performance: Are We Prepared to Adress The Ethical and Policy Issue. *Public Policy & Practice*, pp. 1–17. Retrieved from: [http://www.ipspr.sc.edu/ejournal/ej511/George%20Khushf%20Revised%20Human%](http://www.ipspr.sc.edu/ejournal/ej511/George%20Khushf%20Revised%20Human%20).
11. Lewin, K. (1982). Kurt-Lewin-Werkausgabe. *Bd. 4: Feldtheorie*. Hg. von C.-F. Graumann. Bern: Huber; Stuttgart: Klett-Cotta.
12. Mainzer, K. (2004). *Thinking in Complexity. The computational Dynamics of Matter, Mind and Mankind*. Berlin: Springer.
13. Morin, E. (1991). *La Methode: La nature de la nature*. Paris: Seuil.
14. Roco, M.C., Bainbridge, W.S. (2002). *Converging Technologies for Improving Human Performance. NSF-DOC Report*, Vol. 4, Issue 4, 281–295.
15. Spencer Brown, G. (1969). *Laws of Form*. London: George Allen and Unwin. Retrieved from: <http://www.siese.org/modulos/biblioteca/b/G-Spencer-Brown-Laws-of-Form.pdf>.
16. Stengers, I. (1987). *D'une science à l'autre. Des concepts nomads*. Paris: Seuil. Retrieved from: http://www.philosciences.org/notices/document.php?id_document=163.

Колесник Ігор Миколайович,
*кандидат філософських наук, доцент,
докторант філософського факультету
Львівського національного факультету імені Імені Франка
orcid.org/0000-0001-5189-3804*

КОНТЕМПЛЯТИВНІ СТУДІЇ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ГАЛУЗІ

У статті розглянуто основні аспекти нової галузі – контемплятивних студій. Це галузь, яка поєднує у собі інтереси прикладних і гуманітарних наук, відіграє роль майданчика для співпраці, обміну знаннями та досвідом поміж дослідниками із різних дисциплін: когнітивних наук, нейронаук, медицини, філософії, педагогіки, психології, культурології, релігієзнавства тощо.

Історія галузі зумовлена кількома важливими етапами: діалогом релігійних і духовних традицій світу (кінець XIX ст.), змінами і імміграційною політикою на Заході у XX ст., посиленням уваги до східних духовних практик і трансляції цих практик завдяки живим носіям із Азії. Зрештою, у науці формуються осередки дослідників медитації, йоги та інших феноменів, які нині узагальнюються під спільним поняттям контемплятивних практик. Можна умовно виділити дві великі гілки у наукових дослідженнях: контемплятивну науку (когнітивні студії, нейронауки, медицина тощо) і контемплятивні студії (переважно гуманітарна освіта).

У статті також проаналізовано основні поняття та ідеї, які застосовуються методологічно фахівцями галузі: «контемпляція», «контемплятивні практики», «досвід» (від першої, другої та третьої особи). Нові методології у навчанні мають на меті побудувати довіру до суб'єктивного досвіду, створити сприятливе освітнє середовище діалогу між практиками і формування на основі цих двох попередніх кроків ширшої, поглибленої ціннісно та осмисленої картини світу. Основними перспективами контемплятивних студій є створення освітніх форматів, які включають особистий досвід, навички створення спільного поля смислів і далі на основі втіленого пізнання краще розуміння природи свідомості людини. Надалі ці відкриття мають застосовуватися у філософії, на практиці у мистецтві та інших креативних формах реалізації людини.

Ключові слова: філософія, епістемологія, контемплятивні студії, контемплятивні практики.

Kolesnyk Ihor,
*PhD, Associate Professor,
Doctoral Student at the Faculty of Philosophy
Ivan Franko National University of Lviv
orcid.org/0000-0001-5189-3804*

CONTEMPLATIVE STUDIES: STATUS AND PROSPECTS OF THE SCIENTIFIC FIELD

The article examines the main aspects of a new field – Contemplative Studies. This is a field that combines the interests of applied sciences and humanities, plays the role of a platform for cooperation, exchange of knowledge and experience between researchers from various disciplines: cognitive sciences, neurosciences, medicine, education, philosophy, psychology, cultural studies, religious studies etc.

The history of the field is determined by several important stages: the dialogue of religious and spiritual traditions of the world (19th century), changes in immigration policy in the West in the 20th century, increased attention to Eastern spiritual practices and the transmission of these practices thanks to living carriers from Asia. Later, centers of researchers of meditation, yoga and other phenomena are formed in science, which are currently summarized under the common concept of contemplative practices. We can conditionally distinguish two major branches in scientific research: Contemplative Science (cognitive studies, neuroscience, medicine, etc.) and Contemplative Studies (mainly humanities).

In the article, I also analyze the main concepts and ideas that are used methodologically by specialists in the field: contemplation, contemplative practices, experience (from the perspective of first, second and third person). New methodologies in education are aimed at building trust in subjective experience, creating a healthy educational

environment for dialogue between practitioners and forming a broader, deepened valuable and meaningful picture of the world on the basis of these two previous steps. The main perspectives of Contemplative Studies are the creation of educational formats that include personal experience, the skills of creating a common field of meanings, and further, on the basis of embodied cognition, to better understand the nature of human consciousness. In the future, these discoveries should be applied in philosophy, in practice, art and other creative forms of human realization.

Key words: philosophy, epistemology, contemplative studies, contemplative practices.

У другій половині ХХ ст. у науковому середовищі з'являється інтерес до медитації і йоги. Зазвичай цей інтерес розпочинався із погляду на традиційне середовище релігій, де контемплативні практики є складником ширшого дискурсу, доктрини, шляху, який зумовлюється цінностями та метою релігійного життя.

Спершу інтерес переважно був інструменталістський, тобто вилучалися певні складники, які можна було би застосувати поза межами традиційного контексту. Так з'явилася галузь контемплативної науки (англ. *Contemplative Science*), де представники прикладних наук застосовували свої знання та нові технології для дослідження впливу різних практик (найчастіше медитації та йоги) на здоров'я людини. Ця галузь продовжує доволі активно розвиватися, щорічно дає значну кількість публікацій, які стосуються різних аспектів застосування медитації: тіла, нервової системи, серцево-судинної, мозкової діяльності тощо. Однак існують певні обмеження у дослідженнях, зокрема, ігнорування історії певних феноменів (медитації, йоги), їхній зв'язок із традицією, у якій вони виникали, надмірно прагматичний та інструменталістський підхід до вивчення.

На початку ХХІ ст. виникає запит щодо дослідження медитації не лише у контексті інструментального, реконтекстуалізованому, де часто ігнорувався культурний спадок. На перетині інтересів філософії, релігієзнавства, антропології і культурології поступово формувалися окремі осередки гуманітарної науки, які намагаються дотепер виявити сутнісні риси контемплативних традицій і їхніх практик без розриву із первісним контекстом. Таким чином, ми маємо дві великі гілки у дослідженнях медитації – контемплативну науку (нейронауки, когнітивні студії тощо) і контемплативні студії (площина гуманітарного знання). Саме другій галузі я приділяю увагу у цій статті.

У процесі написання статті я спирався на публікації провідних фахівців галузі, зокрема Артура Зайонца, Гарольда Рота, Луїса Ком'яти, Деніеля

Барбезата, Мірабай Буш, Бет Беріла, Кенді Гюнтер Браун, Мігеля Фаріаса, Девіда Брезіера, Річарда Брауна, Сюзан Бургграф, Хуана Буша, Джудіт Сіммер-Браун, Анне Кляйн, Фран Грейс, Тома Кобурна, Пітера Гросенбахера, Олена Гуннлаугсона, Тобіна Харта, Джозефа Лоїццо, Карін Матко, Пітера Седлмаєра, Дани Шнайдер, Елізабет Кінан, Шони Шапіро, Кірка Брауна, Джона Остіна, Джейкоба Шермана, Бреда Салівана, Алана Волеса, Гана де Вітта та ін. Серед згаданих прізвищ є як представники першої генерації мислителів та методологів, так і сучасні викладачі, спеціалісти, дослідники прикладних аспектів контемплативних практик. Їхня спеціалізація буває різною, однак спільний вектор зберігається: застосування медитативних методик у процесі навчання, самонавчання та взаємодії із середовищем.

Для кращого розуміння особливостей методології у контемплативних студіях пропоную дещо зазирнути у витоки цієї галузі, як це сприймають та тлумачать її представники. Зокрема, у праці «Вступ до контемплативних студій» Л. Ком'яти розпочинає мета-історію із першого Світового парламенту релігій у 1893 р. Саме там заклалися основи міжкультурного і міжрелігійного діалогу, а представники релігій світу могли поспілкуватися між собою як живі носії традицій. Другий значний прорив відбувся після прийняття змін до імміграційного закону США у 1965 р., що відкрило двері для більшої еміграції із країн Азії та Далекого Сходу. Таким чином представники місцевих релігій також змогли потрапити на Захід та інтенсифікувати глибше розуміння західною наукою індуїзму, даосизму, буддизму та ін. Ця хвиля «духовної еміграції» також співпала у часі зі значним спалахом інтересу до альтернативних світоглядних систем у молодіжному середовищі (Ком'яти, 2017, р. 35).

Східні духовні вчення і релігії потрапили у доволі специфічну ситуацію, де релігія і світський виміри між собою законодавчо розділені. Також тлумачення поняття «релігія», яке формувалося у переважно християнському

теологічному контексті, не завжди знаходило відгук у носіїв буддизму чи індуїзму. Однак на хвилі Нью Ейджу формується окремий феномен «духовного, але не релігійного» (англ. «spiritual, but not religious» (SBNR)), який охоплював певні ідеї із релігійного контексту, але за межами звичних шаблонів організованої релігії. У релігієзнавчій науці ми говоримо у такому випадку про сукупність нових релігійних рухів та течій, які самовизначаються окремо від традиційних рамок релігійного.

Характерні риси першої генерації популяризаторів контемплативних студій були зумовлені культурним контекстом «антиавторитаризм, егалітарність, експериментальність, свобода, незалежність, справедливість, мир, прогрес та ін.» (Komjathy, 2017, p. 36). Також цікаво, що Л. Ком'яти зараховує до першого покоління дослідників «бебі бумерів», які народилися поміж 1946 і 1964 роками (Komjathy, 2017, p. 36). Біля витоків контемплативних студій також згадується Західний буддизм, дослідження медитації, гібридна духовність і критична педагогіка. Сюди я хотів би додати також «контемплативну психологію», засновник якої Г. де Вітт одним із перших почав говорити про психологічну природу досвідів, які отримують люди у різних релігіях. Він пише: «Концепція контемплативних традицій покриває релігійні дисципліни, які практикуються у контексті повсякдення... Існує певний тип знання і навичок у світських контемплативних традиціях психологічної природи, і це можна назвати «контемплативною психологією» (Wit, 2017, p. 415).

Історія контемплативних студій триває завдяки появі низки інституцій та організацій. Серед найвідоміших у світі – «Інститут розуму і життя» (англ. Mind and Life Institute), заснований у 1991 р. спільними зусиллями Далай Лами XIV, чилійського філософа Франциско Варели і підприємця Адама Енгла. До членів цього інституту у різні роки належали Алан Воллес, Алекс Берцін, Роші Джоан Галіфакс, Джон Кабат-Зінн, Джек Корнфілд, Деніель Гоулмен, Річард Девідсон та інші. На основі інституту проводяться багаторічні майданчики для діалогу між буддизмом і наукою.

Значний внесок у формування методологічної основи, застосування у вищій освіті зробив «Центр контемплативного розуму у суспільстві» (англ. Center for Contemplative Mind in Society).

Тривалий час ця організація фінансувала різноманітні гранти для викладачів та спеціалістів із метою популяризації контемплативних практик у навчанні. Так, вони пишуть про себе: «Наша подорож розпочалася у 1995 р., коли група філантропів, освітян, лікарів і психологів зібралися на дискусію щодо ролі контемплативних практик, які застосовувалися успішно у програмах охорони здоров'я і медицини, у системі освіти» (Barbezat and Bush, 2013, p. xi).

«Інститут Фетцера» (англ. Fetzer Institute) – ще одна організація, яка підтримувала Дж. Кабат-Зінна і його програму MBSR. Серед інших ініціатив – підтримка гуманістичних цінностей, поваги і довіри у суспільстві. Кожна зі згаданих організацій має тривалу історію імплементації контемплативних практик у різні сфери діяльності людини, а результати зумовили появу цілої плеяди нової генерації науковців. Також неймовірно потужним є вплив на систему освіти. Для прикладу наведу перелік університетів із наявними програмами і різними освітніми ступенями у США, які мають стосунок до контемплативних студій і випускають щороку спеціалістів та фахівців.

Концентрації, вибіркові блоки, сертифіковані програми:

- Антіохійський університет Нової Англії;
- Університет Брауна;
- Каліфорнійський державний університет Сан-Бернардино;
- Університет Леслі;
- Університет Сиракуз;
- Університет Мері Вашингтон;
- Університет Північної Кароліни Ашевіль.

Бакалаврські програми:

- Університет Наропи (спеціальність «Психологія і початкова освіта»);
- Мічиганський університет (бакалаврат із Джазу і контемплативних студій).

Магістерські програми:

- Каліфорнійський інститут інтегральних студій;
 - Антіохійський університет Нової Англії;
 - Каліфорнійський державний університет Сан-Бернардино;
 - Університет Райсу;
 - Університет Наропи;
 - Університет Леслі;
 - Університет Лойоли Мерімаунт.
- Аспірантура/докторантура:**
- Університет Райсу;
 - Каліфорнійський інститут інтегральних студій.

Контемпліативні студії є новою галуззю, яка активно розвивається, залучається до системи освіти і нині формує власну методологію дослідження, поєднуючи прикладні та гуманітарні науки. Далі я хочу визначити чіткіше контемпліативні студії і окреслити загальні методологічні засади галузі на основі праць її представників.

Л. Ком'яти визначає контемпліативні студії як «інтердисциплінарне поле, присвячене дослідженню і навчанню контемпліативних практик і досвідів, включно із потенційними відкриттями та застосуванням у широкій палітрі дисциплін. Тут можуть використовуватися підходи від першої, другої та третьої особи, однак визначальною характеристикою є «критичний дискурс від першої особи» (Komjathy, 2017, р. 25). Вже у цьому фрагменті помітними є кілька важливих елементів теоретико-методологічного блоку галузі: контемпліативні практики і досвід, «критичний дискурс від першої особи» і балансування знання між трьома епістемологічними позиціями: від першої, другої і третьої особи. Розглянемо детальніше кожен із них.

Контемпліація (лат. *contemplatio*) визначається як уважне споглядання вибраного предмета в особливому просторі сприйняття і в особливому режимі (Barbezat and Bush, 2013, р. 21). У цьому акті споглядання фундаментальну роль відіграє інтроспекція – «ментальний акт уважної присутності щодо внутрішніх феноменів, часто у відповідь на акт, теорію, текст» (Barbezat and Bush, 2013, р. 21). У Д. Шерман можна зустріти доповнення: «контемпліація сприймається як особливий термін для вказування на стан суб'єктивного розширення, глибокої концентрації, відчуття дива, спокою, просвітлення або спільності» (Sherman, 2014, р. 3).

Контемпліативні практики – ширше поняття, що містить у собі підходи і практики, які зазвичай називають «медитація», «молитва» і аналогічні до них. У межах галузі до практик належить усе, що сприяє розвитку уваги, усвідомлення, співчуття та інших якостей людського розуму. До певної міри йдеться про практичне застосування феноменологічного методу, де людина виступає джерелом пізнання, а тренування певних якостей посилює і покращує пізнавальні акти. Для контемпліативних студій практика є ключовою – саме це зумовлює фундаментальну якісну перевагу галузі поруч

із іншими: набір прикладних інструментів для внутрішнього самопізнання та осмислення.

Важливо, що контемпліативні практики не обмежуються лише медитацією та йогою. Проблема тут полягає у тому, що медитація – це широке поняття, яке потребує класифікації, окреслення і відповідних середовищ для дослідження. Медитації у буддизмі, даосизмі, індуїзмі, християнстві, ісламі або у світському вимірі можуть суттєво відрізнятися функціонально, хоча термін однаковий. У одній із останніх статей К. Матко і П. Седлмаєр (Matko and Sedlmeier, 2019, р. 9) роблять спробу визначення медитації у взаємодії із відповідним середовищем практиків – це ще один зі значних впливів контемпліативних студій на дослідження медитації. Тілесно центровані практики, уважне спостереження, аналітичне споглядання, медитація із мантрою, практики з емоціями, медитація в русі, візуалізація – це лише короткий список практик, які належать до контемпліативних.

Окрім практик, акцент робиться на особистому і спільному досвіді контемпліації. Саме у досвіді полягає місточок між прикладними галузями, які акцентують на знанні «від третьої особи» і науками гуманітарного поля: контемпліативні студії створюють простір для інтеграції особистого досвіду через діалог у нові смисли, вкоріненість яких у особистий досвід, культурні коди і глобальний контекст стають очевиднішими. Новий тип знання про людину і нерозривну пов'язаність її зі світом та середовищем – це результат «спільного зусилля когнітивних науковців і професійних контемпліативних практиків, поєднання їхніх екстраспективних та інтроспективних навичок у спробі вирішити важку проблему свідомості» (Wallace, 2000, р. 189).

Контемпліативні студії роблять акцент на втіленому пізнанні, практиці, суб'єктивності та альтернативних цінностях взаємодії в освіті. У цій галузі часто згадують долання «табу на суб'єктивність», виміри якого детально розглядає А. Воллес (Wallace, 2000). Намір відновити довіру до суб'єктивного досвіду (від першої особи), здатність транслювати і формувати нові смисли на основі цього досвіду є одним із визначальних для всієї галузі.

Щодо цінностей, які пропагують фахівці у контемпліативних студіях, то перелік позицій дещо

відрізняється, але це зумовлене середовищем та застосуванням методології. Наприклад, С. Бургграф зосереджує увагу на інтимності дослідження, неупередженості, сприйнятливості, відкритості, навіть грайливості тощо (Burggraf, 2007, р. 4). А. Зайонц виділяє кілька ключових понять: повагу до об'єкта дослідження, турботливість (або делікатність), інтимність, партисипацію, глибину, вразливість, трансформацію, освіту як формування, інсайт (Zajonc, 2006, р. 1746–1749). Застосовуючи у процесі дослідження або навчання альтернативні цінності, ми відкриваємо інші перспективи, ширший горизонт знання, у якому людина та її неповторний досвід знаходить місце. На думку мислителів галузі, це може бути кардинальною зміною у парадигмі пізнання, де людина зі знеособленого об'єкта стає активним учасником нерозривного досвідчування.

Застосування контемплативних практик, окрім покращення ментального здоров'я і навичок у навчанні, веде нас до зміни у методології наукового пізнання, формування нової епістемології, де суб'єктивне знання інтегрується через партисипацію у об'єктивну картину світу. Методологію контемплативних студій можна застосовувати у гуманітаристиці (філософії, релігієзнавстві, культурології тощо), а також у прикладних науках (соціології, економіці, фізиці, праві тощо), оскільки всі ці галузі діяльності належать до сфери людської, а краще розуміння свідомості і як вона формує знання,

дозволяє глибше розуміти будь-який предмет дослідження. Зміни в освіті ведуть до значних змін у сприйнятті і, можливо, доланні кризи цінностей, у якій ми нині глобально перебуваємо (Coburn et al., 2011, р. 168). Йдеться про важливі зміни у етиці, якою ми оперуємо у взаємодії із оточенням (Roth, 2006, р. 1794).

Таким чином, контемплативні студії історично сформувалися на основі міжкультурного і міжрелігійного діалогу, обміну найпотужнішими інструментами для самопізнання людини. Ця молода галузь нині у процесі формування основних епістемологій, але ключові поняття і цінності загалом відповідають основній меті дослідників – пізнання людської свідомості, включення глибшого знання у процес дослідження і навчання, зміна парадигми освіти і згодом різних галузей науки, куди після інтенсивного тренування контемплативними практиками потрапляють молоді спеціалісти. Хоча тривають дискусії щодо того, як розмежувати коректно духовні, релігійні і світські практики, яким чином застосувати їх у світській системі освіти, однак це не впливає загалом на значну кількість досліджень, публікацій та виникнення інституцій (Shapiro et al., 2011, р. 520). Одним із найяскравіших аргументів щодо запиту на контемплативні студії та фахівців із відповідними навичками є значна кількість освітніх програм різних рівнів у провідних університетах США і Західної Європи.

Список використаних джерел:

1. Barbezat, D.P., & Bush, M. (2013). *Contemplative Practices in Higher Education: Powerful Methods to Transform Teaching and Learning*. 1st edition. Jossey-Bass.
2. Burggraf, S. (2007). *Contemplative Modes of Inquiry in Liberal Arts Education*.
3. Coburn, T., Grace, F., Klein, A., Komjathy, L., Roth, H., & Simmer-Brown, J. (2011). Contemplative Pedagogy: Frequently Asked Questions. *Teaching Theology & Religion*, 14, 167–174. Retrieved from: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9647.2011.00695.x>.
4. Farias, M., Brazier, D., & Lalljee, M. (2022). *The Oxford Handbook of Meditation*. Oxford University Press.
5. Brown, C.G. (2021). Meditation and Education. / In M. Farias, D. Brazier, & M. Lalljee (eds.). *The Oxford Handbook of Meditation* (969 p.). Oxford University Press. Retrieved from: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198808640.013.40>.
6. Grossenbacher, P.G., & Rossi, A.J. (2014). A Contemplative Approach to Teaching Observation Skills. *The Journal of Contemplative Inquiry*, 1(1). Article 1. Retrieved from: <https://journal.contemplativeinquiry.org/index.php/joci/article/view/3>.
7. Gunnlaugson, O. (2015). *Contemplative Learning and Inquiry across Disciplines* / E.W. Sarath, C. Scott, & H. Bai (eds.); Reprint edition. State University of New York Press.
8. Zajonc, A. (2014). Contemplative pedagogy in higher education toward a more reflective academy. *Contemplative Learning and Inquiry Across Disciplines*, 15–29.
9. Hart, T. (2004). Opening the Contemplative Mind in the Classroom. *Journal of Transformative Education*, 2(1), 28–46. Retrieved from: <https://doi.org/10.1177/1541344603259311>.
10. Komjathy, L. (ed.). (2016). *Contemplative Literature: A Comparative Sourcebook on Meditation and Contemplative Prayer*. Reprint edition. State University of New York Press.

-
11. Komjathy, L. (2017). *Introducing Contemplative Studies*. 1st edition. Wiley–Blackwell.
 12. Matko, K., & Sedlmeier, P. (2019). What Is Meditation? Proposing an Empirically Derived Classification System. *Frontiers in Psychology, 10*, 2276. Retrieved from: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02276>.
 13. Roth, H. (2006). Contemplative Studies: Prospects for a New Field. *Teachers College Record – TEACH COLL REC, 108*, 1787–1815. Retrieved from: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00762.x>.
 14. Roth, H. D. (2008). Against Cognitive Imperialism. *Religion East and West, 8*. Retrieved from: https://www.academia.edu/5770211/Against_Cognitive_Imperialism_A_Call_for_a_Non_Ethnocentric_Approach_to_Cognitive_Science_and_Religious_Studies_1.
 15. Shapiro, S.L., Brown, K.W., & Astin, J. (2011). Toward the Integration of Meditation into Higher Education: A Review of Research Evidence. *Teachers College Record, 113*(3), 493–528. Retrieved from: <https://doi.org/10.1177/016146811111300306>.
 16. Sherman, J. (2014). On the Emerging Field of Contemplative Studies and Its Relationship to the Study of Spirituality. *Spiritus: A Journal of Christian Spirituality, 14*, 208–229. Retrieved from: <https://doi.org/10.1353/scs.2014.0031>.
 17. Simmer-Brown, J., Grace, F., & Komjathy, L. (2011). *Meditation and the Classroom: Contemplative Pedagogy for Religious Studies*. SUNY Press.
 18. Sullivan, B. (n.d.). *Liberal Arts Education and the Cultivation of Attention*. Retrieved from: https://www.academia.edu/477480/Liberal_Arts_Education_and_the_Cultivation_of_Attention (December 16, 2022).
 19. Wallace, B.A. (2000). *The Taboo of Subjectivity: Towards a New Science of Consciousness*. 1st edition. Oxford University Press.
 20. Wit, H. (2017). On Contemplative Psychology. *Philosophy Study, 7*. Retrieved from: <https://doi.org/10.17265/2159-5313/2017.08.002>.
 21. Zajonc, A. (2006). Love and Knowledge: Recovering the Heart of Learning Through Contemplation. *Teachers College Record, 108*, 1742–1759. Retrieved from: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00758.x>.

Коник Мар'яна Михайлівна,

магістр філософії,

аспірантка кафедри філософії, соціології та політології

імені професора Валерія Скотного

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

orcid.org/0000-0002-7458-3179

maranakonik48@gmail.com

ВИКЛИКИ СУЧАСНОГО СВІТУ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

У статті розглянуто питання технологічного прогресу у його глобальних масштабах, виявлено неоднозначність процесу, що поєднує позитивні та негативні прояви (втручання техніки та технологій у життя особистості, що загострює питання «рабства», зникнення людського, катаклізми). Зауважено, що спільним знаменником усіх викликів сучасного світу є антропологічний вимір. Із застосуванням найсучасніших технологій штучного інтелекту можна випрацювати модель подолання економічної, екологічної чи іншої кризи, проте рішення прийматиме людина.

Піддаючи філософській рефлексії досвід ХХ століття, прослідковано особливе загострення питання людини: від «антропологічного повороту» до «смерті людини». Звідси випливають проблеми із самовизначення сучасної людини, яка у своїй буттєвій розгубленості намагається самореалізуватися.

У центр уваги потрапляє проблематика світоглядних орієнтирів сучасної людини, яка, відкидаючи трансцендентне, творить закритий всесвіт за логікою її природних потреб. Погляд у вічність замінюється моментом релаксації, нігілізмом. Людина починає завантажуватися різними повсякденними справами, входить у «стурбоване» ставлення до всього і перетворюється на «Воно» – дещо посереднє, бо прагне «жити як всі» або ж зміщує повсякденну реальність в інформаційний простір. У варіанті віртуалізації відбувається відрив свідомості особистості від реальності, симуляція чуттєвих даних, занурення в «інший світ». Віртуальна реальність – більше ніж технологія, це – вираження сучасних тенденцій культури, які впливатимуть на естетичний досвід людства у майбутньому.

Висвітлено основні аспекти втрати людського, породжені сутнісними змінами особистісного світу, зовнішнього світу, суспільства. Висловлюється ідея, що відповіддю людини на виклики сучасного світу є пошук цілісного Я через «занурення» у культуру, пережиття особливого духовного досвіду, що дає змогу «побачити» закон світового буття, завдяки творчому осягненню світу відчутти гармонійний взаємозв'язок та єдність сущого, через відчуття кожного факту буття, в будь-якій деталі нашого існування розкрити абсолютне, вічне.

Підсумовуючи, зауважено: шлях становлення особистості – процес діалектичний, відповідальний та найголовніше – самостійний. Найсучасніші інженерні проекти щодо модифікацій людини, що практично втілюються, не лишень залишаються зовнішніми маніпуляціями щодо людини як об'єкта, але й не виходять за межі органіки людини, а класична філософська проблематика не втрачає своєї актуальності.

Ключові слова: філософська антропологія, Я, трансгуманізм, постгуманізм, масове суспільство, технології, культура.

Konyk Maryana,

Master of Philosophy,

Ph.D. Student at the Department of Philosophy, Sociology,

and Political science named after Prof. Valeriy Scotniy

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

orcid.org/0000-0002-7458-3179

maranakonik48@gmail.com

CHALLENGES OF THE MODERN WORLD: THE ANTHROPOLOGICAL DIMENSION

The article deals with the issues of technological progress on a global scale and the ambiguity of the process, which combines positive and negative manifestations (intervention of technology and technologies in the life

of personality, exacerbating the issue of “slavery”, disappearance of humans, cataclysm). It is noted that the common denominator of all the challenges of the modern world is an anthropological dimension. With modern artificial intelligence technologies, a model of overcoming economic, environmental, or other crises can be worked out; however, a person will decide.

Explaining the experience of the twentieth century, a special aggravation of the issue of man was traced from the “anthropological turn” to “death of man”. Hence, problems with the self-determination of the modern man who tries to self-realize his existence.

The focus comes with the problem of modern man’s worldviews, who rejects the transcendent and creates a closed universe according to the logic of its natural needs. The look into eternity is replaced by the moment of relaxation, nihilism. A person begins to load different everyday business, enters a “concerned” attitude to everything, and turns into “it” – mediocre because he wants to “live as everyone” or shifts everyday reality into the information space. In the variant of virtualization, there is a separation of personality consciousness from reality, simulation of sensory data, and immersion in “another world”. Virtual reality is more than technology, and it is an expression of current tendencies of culture that will influence the aesthetic experience of humanity in the future.

The essential changes of the personal world, the outside world, and society generate human loss. The idea is that answer a person to the challenges of the modern world, the search for a holistic self through “immersion” in culture, the experience of unique spiritual experience, which enables one to “see” the law of world being through the creative comprehension of the world to feel the harmonious relationship and unity of things, due to the feeling of every fact of being, in any detail of our existence to reveal the absolute, eternal.

Summing up, it is noted: the path of personality – the process of dialectical, responsible, and most importantly – independent. The most current engineering projects for practically embodied human modifications remain not only external manipulations about man as an object but do not go beyond human organic matter, and classical philosophical issues do not lose their relevance.

Key words: philosophical anthropology, I, transhumanism, posthumanism, mass society, technologies.

Постановка проблеми. У ХХ столітті відбулось два великих переломи у світогляді людей, коли «маргінали» відіграли важливу роль у розвитку культури. Йдеться про злам епох ХІХ та ХХ століття, а також період після Другої світової війни.

Початок ХХ ст. фіксує зміну становища людини, яка втратила своє привілейоване положення у світі, усвідомлює свою проблематичність, не має цілісного уявлення про людину, то ж філософи намагались з’ясувати, що власне робить людину людиною. Внутрішнім поштовхом до «антропологічного повороту» стала потреба самовизначення людини.

Характерною рисою філософської антропології стане визначення буття через його протиставлення тваринному буттю.

Лейтмотивом екзистенціалізму є опис граничного буття як реальності, що піднімається над повсякденним буттям.

Персоналізм наполягатиме на тому, що вирішальним для людини є не її властивості, а те, що вона є особа, точніше особистість.

Вчення З. Фрейда неспростовно довело, що людину та її поведінку не можна звести до розумових розрахунків, людина постає значно складнішою, ніж це видавалось класичній культурі.

«Смерть людини» як антропологічний проєкт логічно розгорнувся після смерті бога. Образ

людини втрачає трансцендентальний вимір. Людина згубила джерело своєї ідентифікації.

М. Фуко констатує «смерть» картезіанського суб’єкта як історичної моделі суб’єктивності, наполягаючи на деконструюванні раціоналістичної метафізики.

Постмодерн «заборонить» самовизначення та самоідентифікацію людини з якимось граничним «образом людини», за яким стояла би певна фундаментальна онтологія і чіткі світоглядні детермінації. Тому «мовні ігри», які стають полем для осмислення всіх когнітивних та дискурсивних форм, не мають обов’язкового або нормативного характеру, вони не підпорядковані правилам і нормам. Вони є довільними, як довільний вибір людини, її емоційні переживання та вітальні потреби.

Відбувається заперечення, що людині притаманна загальна чи єдина природа, конститується образ людини, яка підпорядкована імпульсам підсвідомого та всьлякого роду безособовим структурам.

Постмодернізм, який відзначається плюралізмом у релігійному відношенні та релятивним відношенням щодо таких понять, як істина, смисл, бог, добро, краса, все ж не зміг остаточно зруйнувати духовно-релігійних шукань людини, хоч і значно змістив їх з наміченого, прокладеного традицією шляху.

Закономірним продовженням постмодерного дискурсу стане поширення ідей постгуманізму та трансгуманізму. І виникає питання: це сучасна альтернатива чи протест класичній гуманістичній думці? Загроза цих ідеологій, втілених у життя через технологічний інструментарій, в «ущербленості» людського буття, зведення до матеріалу, об'єкта, руйнування не редукованих до біології людських цінностей.

Наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. відбулась глобальна тектоніка і радикальні метаморфози людини. Постає питання: яким бачиться майбутнє у ситуації «пост» людини? Деякі ескізи антропологічного форсайту зустрічаємо у Фукуями, М. Епштейна та інших.

Отже, антропологічний вимір простежується у глобальних кризових явищах сьогодення (економічних, екологічних, соціальних...), які кидають виклик сучасній людині. Тлумачення поняття виклику у А. Тойбні пов'язане із загрозою існуванню цивілізації. А серед вертикальних та горизонтальних розколів цивілізацій найглибший розкол відбувається у людській душі, що виражається у житті суспільства. Проте виклик стимулює розвиток, пошук відповідей і вихід на новий рівень.

Мета статті – здійснення філософсько-культурологічного аналізу антропологічного виміру викликів сучасного світу та обґрунтування позиції, що культура – підґрунтя, на якому сучасна людина знаходить шляхи виходу з криз.

Аналіз наукових джерел. Думка автора у статті формується на першоджерельній базі праць М. Шелера, Х. Плеснера, М. Гайдеггера, З. Фройда, К. Леві-Стросса, М. Фуко, Е. Фромма, Х. Ортега-і-Гассета, Р. Гвардіні, М. Бубера.

Виклад основного матеріалу статті. Проблема людяності людського буття Мартін Бубер розрізняє як два типи епох – епохи облаштованості та епохи безпритульності: якщо для першого типу характерне відчуття Всесвіту своїм власним житлом, то в епоху безпритульності людина відчуває себе не вкоріненою та полишеною у голому полі. Ці типи засвідчують факт наявності у людському відношенні до світу цих двох варіантів.

Антропологічна проблематика тому на початку ХХ ст. досягає «зрілості», що «людина нового часу втратила відчуття своєї облаштованості у світі». М. Бубер виділяє фактори, які спричинили загострення відчуття самотності, – руйнування старих органічних форм

суспільного життя, які хоча можуть зберігати свою зовнішню оболонку, але руйнуються зсередини, втрачаючи сенс і духовну міцність. Нові суспільні форми і людські взаємозв'язки, які вони породжують, не дають відчуття стабільності. І як тільки людина відсторонюється від суєти, увійшовши у «клоно реального життя, вона відразу пізнає усю глибину самотності, а опинившись віч-на-віч з питаннями свого буття, переживає глибинність людської проблематики.

Другий фактор, за визначенням М. Бубера, – фактор історії духу, точніше душі, дії якого несуть руйнівний характер. Особливість нашої кризи – відірваність людини від її творинь.

Фіксується зміна у відношенні людини до предметів, які вона створила. «Ця хвороблива кульгавість людської душі» проявилась у трьох взаємопов'язаних сферах життя: сфері техніки, яка за задумом повинна бути інструментом, певним доповненням людських рук, але людина перетворилась на додаток техніки, дрібну деталь; сфері господарства, у якій з-під контролю людини вийшов процес виробництва і споживання; сфері політичної практики, адже людина в жахіттях Першої світової війни по обидві сторони виявляла, що перебуває у владі ірраціональних сил, які несуть знищення живому.

Дії людини щодо оволодіння природою та соціальний розвиток привели до антропологічної кризи, тобто людина як активний суб'єкт історії опинилась у пастці своєї могутності. Про це пише С. Б. Кримський: «Науково-технічний прогрес обернувся екологічною кризою, наслідки якої тепер важко прогнозувати. Могутній розвиток науки породив загрозу ядерного Армагеддону. Антична любов до істини була скомпрометована цинізмом знання, звільненого від моральних горизонтів. І головне – буття як вищий дар долі перетворили на інструментальний засіб технічної стратегії людства, на предмет виробничої перебудови. Втрачається благоговіння перед суцям, повага до нього та відповідальність за буття... Навіть природу розглядають як сировинну базу чи поле розважальної індустрії туризму» (Кримський, 2010, с. 282).

Впродовж історичного розвитку людство супроводжували економічні, технічні інновації, які змінювали людське буття. Проте відбувались не так масштабно і повільніше. І парадокс, що загибель людства можлива від шоку, стану

психологічного оніміння, який відчувають люди від змін нової реальності (О. Тофлер).

Найвищою метою людини повинні бути не підпорядкування зовнішній силі, а реалізація свого внутрішнього потенціалу і розвиток своєї особи. Якщо індивідуум рухається до реалізації свого «Я» і не звертає уваги на сторонні спокуси, то поступово він залучається до позитивної свободи, а його антисоціальні устремління сходять нанівець. Позитивна свобода припускає те, що індивідуум максимально повно реалізує свої здібності і при цьому веде активний спосіб життя, повний спонтанних проявів (Е. Фром). Однак отримання свободи – не гарантія її відповідальної реалізації.

Бунт мас – основне явище, яке спостерігається у XX столітті і було підготовлене попередніми епохами. Із нього випливають трансформації, які кардинально змінюють структуру суспільства. Суспільство стає масовим, оскільки у ньому переважає новий тип людини – масова людина. Ідея зрівняння (усереднення) свідчить про те, що якісний рівень життя насправді знижується, хоча рівень пересічного життя і зростає. Розрив із культурною традицією, що спостерігається у ставленні до звичних норм і стандартів, репрезентує замкненість цього періоду, який видається новим дитинством, новим початком, який немає історичного підґрунтя.

«Людина маси» – це не соціальне і не класове, а суто психологічне поняття. Панування масової людини – пряма загроза для існування західної цивілізації. Ось як Ортега-і-Гассет визначає масову людину: «Маса – кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки – доброї чи злої, а натомість почуває, що “такий, як усі”, і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним із іншими» (Ортега-і-Гассет, n.d.).

Щоб визначити природу «сучасної маси», Ортега-і-Гассет вдається до аналізу її природи. В цьому аспекті він вказує, що, на відміну від маси попередніх епох, сучасна масова людина – це суміш: власне маси, вплив якої є найзначнішим; людини-спадкоємця, в якій поєднуються шляхтич (аристократ) і «розпещена дитина». Саме з такого поєднання цих «складників» філософ виводить такі її риси і уподобання, як: гордовитість, нахил робити з ігор і спорту центральне заняття свого життя; культивування тіла – гігієнічний режим і дбайливість у одязі;

брак романтики у відношенні до жінки; інтелектуальні розваги; воління життя під абсолютним авторитетом, ніж під режимом вільної дискусії. Основна властивість маси – її інертність. Можна відзначити три якості, які яскраво її характеризують: відчуття легкості і надміру життя; відчуття власної переваги і сили, вважає свій інтелектуальний рівень більш ніж достатнім; втручається всюди, нав'язуючи свою вбогість в усіх сферах.

Розвиваючи тему «масової людини», Р. Гвардіні наголошує, що людина, яка належить цьому типу, є прямою протилежністю «класичній особистості». Однак це не привід, підкреслює Гвардіні, обмежуватися лише негативними оцінками нової людської структури. Звичайно, такий тип людини ще не має ніякої традиції, більше того, він змушений пробивати собі дорогу наперекір ще значущим традиціям і проявляється зараз в основному у своїх негативних властивостях.

Мислитель визнає, що для нового типу людини дійсно характерно прагнення залишатися анонімною, не виділятися з маси, не акцентувати своєрідність своєї індивідуальності. Він згоден і з тим, що існує небезпека розчинення окремої людини в безособових системах. У цій ситуації поступово зникає відчуття власного буття людини і недоторканість сфери «особистого», що лежало в основі соціальної поведінки. Все частіше з людиною поводяться як з об'єктом, і це сприймається як щось саме собою зрозуміле: починаючи з незліченних форм адміністративного обліку та статистики і закінчуючи планомірним насильством над окремими людьми і цілими соціальними групами. У суспільствах XX в. це стає нормальною формою державного управління, і сучасна людина, своєю чергою, сприймає це як щось нормальне. Вона не має особливого бажання жити за власною ініціативою. Подібна свобода не несе для неї початкової цінності. Для неї природно вбудовуватися в організацію, залишатися анонімною, немов самотність і автономія особистості є чимось непристойним. Навіть соціальна еліта в цьому сенсі не є винятком: вони не є творчими особистостями у старому сенсі слова, лише доповнюючи безособистісну масу інших, хоч у соціальному цілому вони виконують інші функції.

Взаємодіючи із глобалізованим світом, людина покликана дати відповідь на сучасні виклики, вибравши свій духовний шлях. Пошук – процес діалектичний, що охоплює

сутнісні риси особистості, вольові зусилля у здійсненні людиною свідомого відповідального вибору, а відповідно, впливає на формування долі держави, світові процеси загалом.

Згадаймо слова Хосе Ортега-і-Гассет про життя людини у світі: «Життя – це хаос, дика пуша, плутанина. Людина губиться в ньому. Та її розум реагує на це відчуття катастрофи й розгубленості: розум працює, щоб знайти в пуші «стежки» й «дороги», тобто ясні і сталі уявлення про Всесвіт, незаперечні переконання щодо того, якими є речі і світ» (Хосе Ортега-і-Гассет, 2002, с. 76). Порятунком від катастроф, на думку філософа, у культурі, яку отримують від попередніх поколінь або творять самостійно. «Культура – це доконечна потреба всього життя, основоположний вимір людського існування так само, як руки – неодмінний атрибут людини» (Ортега-і-Гассет, 2002, с. 97). Цивілізація коливається між поверненням у рай – через мистецтво або милування природою – і діяльністю, в якій поєднані наукові знання і технічні досягнення, як «гуманізацією» всесвіту (О. Клеман).

Розвиток індивідуальної свідомості це і є долучення особистості до духовної скарбнички людства загалом. Через подолання протиріч, що накопичились в історії, свідомість може зробити внесок у скарбничку. Особистість у процесі навчання, виховання сприймає, «живиться», вбирає людську історію у формах, в яких наче застиг потік історії людства, щоб

скипіти та перелитись у нові форми, вони стають його формами, у яких відбувається мислення і чуттєво-емпірична діяльність. Кожен витвір – опредметнений і відчужений від людини дух, то і предметний світ культури – це ідеальний світ духу, свідомості видимо втілений.

Задумуючись над тим, у чому полягає людське у людині, Р. Гвардіні відповідає: у тому, щоб бути «обличчям». Бути покликаним Богом; бути готовим відповідати за свої вчинки і вступати у дійсність, керуючись внутрішніми силами, які спонукають. Саме це робить людину єдиною. Саме таке «обличчя» і може послужити опорою для нового образу людського буття, яке становить завдання сучасності. І формується воно у суб'єкт-суб'єктних стосунках небайдужої діяльності.

Висновки. Особливо загострено звучать виклики сучасного світу, які носять глобальний характер. На жаль, найновітніші інформаційні та інші технології не зможуть вирішити актуальну духовну кризу. Її антропологічний вимір спонукає людину до усвідомлення проблематичності ситуації та віднаходження відповідей. Культура – підґрунтя, на якому плекається небайдуже ставлення людини до світу, зростає цілісне Я. Людський рід наче прокидається, коли народжується дитя, яке, зростаючи, через культуру долучається до людства. Суб'єктивність спрямована зовні і у взаємному визнанні суб'єктивності зустрічаються особистості – у спільній діяльності, любові.

Список використаних джерел:

1. Бубер М. (2012). Я і ти. Шлях людини за хасидським вченням. Київ : Дух і літера.
2. Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі. (2009). Київ : ТОВ «XXI століття: діалог культур». 404 с.
3. Кримський С.Б. (2010). Про софійність, правду, смисли людського буття. *Збірник науково-публіцистичних і філософських статей*. Київ. 464 с
4. Ортега-і-Гассет Х. (2002). Ідея Університету: Антологія. Львів : Літопис. 304 с.
5. Хосе Ортега-і-Гассет. Бунт мас. (n.d.). URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3813> (дата звернення: 15.06.2023).

References:

1. Buber, M. (2012). *Ya i ty. Shliakh liudyny za khasyds'kym vchenniam* [Me and you. The path of man according to Hasidic teachings]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
2. *Informatsiine suspilstvo u sotsialno-filosofskii retrospektyvi ta perspektyvi (2009)* [Information society in socio-philosophical retrospect and perspective]. Kyiv: TOV «XXI stolittia: dialoh kultur» [in Ukrainian].
3. Krymskyi, S.B. (2010). *Pro sofijnist, pravdu, smysly liudskoho buttia: Zbirnyk naukovo-publitsystychnykh i filosofskykh statei* [About wisdom, truth, the meaning of human existence: A collection of non-fiction and philosophical articles]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Orteha-i-Hasset, Kh. (2002). *Ideia Universytetu: Antolohiia* [The Idea of the University: An Anthology]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
5. Khose Orteha-i-Hasset. *Bunt mas* [Rebellion of the masses]. (n.d.). [ukrlib.com.ua](https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3813). Retrieved from: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3813> [in Ukrainian].

Крижановська Тетяна Олександрівна,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри мистецтвознавства та загальногуманітарних дисциплін

Міжнародного гуманітарного університету

orcid.org/0000-0002-6391-6871

tetkryzhanovska@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ ПЕРІОДУ КЛАСИКИ

Стаття присвячена розгляду критичного мислення як феномену, основні особливості якого, як показано в цій роботі, склались у період класичного періоду античної філософії. Філософське визначення критичного мислення постає у вигляді складного комплексного завдання. Можемо говорити про три точки уваги: перша – операціональна; критичне мислення має бути раціональним, логічно обґрунтованим, цілеспрямованим; друга – аксіологічна, має бути готовність людини до критичного перегляду своїх глибинних ціннісних переконань та світоглядних настанов; третя – соціальна, можливість доводити свою думку, не завжди погоджуватись із загальноприйнятими речами, чути та розуміти інших. Крім того, можна говорити про: 1) критичне мислення як динамічний процесуальний феномен; 2) критичне мислення як метод; 3) критичну думку як сформований та усталений феномен. Ці значення, на нашу думку, постали ще в класичній античній філософії. Сократ намагався привернути увагу співрозмовників до відомих речей та наповнити їх новими сенсами, які перевертали традиційні погляди. Аксіологічний та соціальний смисл критичного мислення був закладений саме Сократом. Платон продовжує лінію свого вчителя, але розвиває методологічний інструментарій критичного мислення, показує хиби, які можуть заважати отриманню істинного знання: небажання почути іншого або навіть острах перед думкою іншого; схильність людини входити в такий стан, коли емоції переважають розум; прийняття правдоподібності без будь-яких доказів; звуження кола підтверджень та аргументів для отримання знання, що призводить до неповноти доказів; нечесність. Операціональний смисл критичного мислення розвивається Арістотелем, який вважав, що людина має не пригадувати смисли, а вчитись на досвіді їх формулювати, розуміючи, що критичне мислення має свої особливості, немає вічних і єдиних смислів, вони можуть бути альтернативними.

Ключові слова: критичне мислення, антична філософія, метод, діалог, хиби мислення.

Kryzhanovska Tetiana,

Ph.D. in Philosophy,

Associate Professor at the Department of Art Studies and General Humanities

International Humanitarian University

orcid.org/0000-0002-6391-6871

tetkryzhanovska@gmail.com

PECULIARITIES OF CRITICAL THINKING IN THE ANCIENT PHILOSOPHICAL THOUGHT OF THE CLASSICAL PERIOD

The article is devoted to the examination of critical thinking as a phenomenon, the main features of which, as shown in this work, developed during the classical period of ancient philosophy. The philosophical definition of critical thinking appears as a complex task. We can talk about three points of attention: the first is operational, critical thinking should be rational, logically based, and purposeful. The second is axiological; there must be a person's readiness to critically review his deep-seated value beliefs and worldview guidelines. The third is social; the opportunity to prove one's opinion, not always to agree with generally accepted things, to hear and understand others. In addition, we can talk about: 1) critical thinking as a dynamic procedural phenomenon, 2) critical thinking as a method, 3) critical thought as a formed and established phenomenon. These meanings, in our opinion, appeared in classical ancient philosophy. Socrates tried to draw the attention of his interlocutors to known things and fill them with new meanings that overturned traditional views. The axiological and social meaning of critical thinking was

laid by Socrates. Plato continues the line of his teacher, but develops a methodological toolkit of critical thinking, shows errors that can prevent the acquisition of true knowledge: reluctance to hear another, or even fear of another's opinion, the tendency of a person to enter such a state where emotions prevail over reason; acceptance of plausibility without any evidence; narrowing the range of confirmations and arguments for obtaining knowledge, which leads to incompleteness of evidence; dishonesty, which leads to the destruction of a person's inner world. The operational meaning of critical thinking is developed by Aristotle. He believed that a person should not recall meanings, but learn to formulate them through experience and understand that critical thinking has its own characteristics, there are no eternal and single meanings, they can be alternative.

Key words: critical thinking, ancient philosophy, method, dialogue, thinking errors.

Вступ. Критичне мислення поставало та змінювалось разом із філософським знанням. Здатність аналізувати, оцінювати, аргументувати, відрізнати докази від припущень, формулювати обґрунтовані висновки, тобто критично переосмислювати думки та ідеї, усталені концепції, традиційні погляди, є основою філософії. Якщо в класичну добу розвитку європейського знання критичне мислення було притаманне в основному філософам, науковцям, педагогам, то у XXI столітті ми бачимо необхідність наявності критичного мислення у кожної людини, чим би вона не займалась. У сучасному світі «прискорених змін, дедалі більшої складності та зростаючої взаємозалежності критичне мислення тепер є необхідною умовою економічного та соціального виживання» (Elder, 2019). І якщо основна мета філософії полягає в тому, щоб допомогти нам розуміти світ та нашу роль у ньому, то саме критичне мислення допомагає нам підходити до цих питань з аналітичною та раціональною перспективою. Розуміння особливостей критичного мислення в античній філософії періоду класики дає змогу пролити світло на сутність філософських дебатів і розвиток людської думки. Дослідження класичних філософських текстів та аналіз філософських систем того часу дозволяють нам зрозуміти, які принципи та методи були використані для критичного осмислення світу та людської діяльності.

Розробка теми. Проблематика критичного мислення досліджувалась і досліджується багатьма філософами як зарубіжними, так і українськими. Так, К. Поппер розвинув поняття критичного раціоналізму і підкреслив важливість тестування гіпотез та спростування неправильних тверджень шляхом логічного аргументування. М. Фуко займався критичним аналізом влади та знання. Ж.-П. Сартр пропагував ідею критичного мислення як необхідності постійного переосмислення світу та власного існування. Г. Арендт акцентувала увагу на

необхідності критичного мислення та активної участі громадян у суспільних процесах. Р. Рорті переорієнтує увагу з пізнання істини на розмову і комунікацію та найкращим способом критичного прочитання вважає прагматичний метод реконтекстуалізації. Серед українських філософів, які розробляли тематику критичного мислення, можна назвати О. Потебню, який розглядав критичне мислення як здатність особистості вільно та незалежно оцінювати дійсність, досліджувати істину та діяти відповідно до неї. М. Драгоманов звертав увагу на важливість критичного мислення для суспільного розвитку народу. І. Огієнко активно розглядав критичне мислення як здатність аналізувати, порівнювати та оцінювати різні точки зору на дійсність. М. Попович розглядав такі поняття, як логіка, критичне мислення, аргументація та раціональність, досліджуючи, як вони пов'язані між собою. А. Лой звертає увагу на роль критичного мислення у формуванні критичної свідомості та культури діалогу.

З огляду на вищезазначене, вважаємо доречним дослідити особливості критичного мислення в античній класичній період філософії, що дає змогу зрозуміти ґрунтовні ідеї, завдяки яким сформувалось критичне мислення, які зміни відбувались у його смислах та методологічних підходах.

Метою статті є дослідження руху критичного мислення та виявлення особливості критичної думки в основних ученнях античної класичної філософії.

Основна частина. На початку визначимось щодо розуміння смислу критичного мислення. Слово «критик» прийшло в європейські мови «через латину, сходячи до грецького слова *krinein*, що означає “судити, вирішувати”» (Critic, 2023). Судити, з одного боку, означає розглядати, розмірковувати про що-небудь, аналізувати якийсь об'єкт, намагатися зрозуміти його зміст; з іншого боку, судити означає

робити остаточний висновок про об'єкт, тобто або засудити його, відкинути, або виправдати, визнати позитивним.

Філософське визначення критичного мислення постає у вигляді складного комплексного завдання, рішення якого мають самі різноманітні вигляди з огляду на те, що ми покладемо в центр нашої уваги. При цьому наша увага може переміщуватись залежно від тих завдань, які ми виконуємо. Так, критичне мислення визначають як «ретельне мислення, спрямоване на мету» (Hitchcock, 2022). В цьому визначенні розкривається телеологічний смисл, динаміка руху думки, яка, по-перше, спрямована на досягнення певної цілі, а по-друге, має розглядати кожен щабель просування до неї та аналізувати необхідну інформацію на цьому шляху. Тобто це визначення має операціональний характер. Критичне мислення також визначають як «здатність та схильність критично оцінювати переконання, їх основні припущення та світогляд, у який вони вбудовані» (Paul, 1992, p. 46). В цьому формулюванні ми бачимо зовсім інший смисл – у центрі уваги ставляться глибинні внутрішньоособистісні процеси переоцінки власних настанов, світогляду, навіть ціннісної картини світу. Тобто в цьому визначенні критичне мислення виходить на аксіологічну проблематику та стосується внутрішньої готовності людини до кардинальних змін у своєму погляді на світ. Не можна також не враховувати соціальний контекст, і дослідники вважають, що «критичне мислення має соціальний характер і розвивається в умовах діалогічної взаємодії з іншими людьми, під час обговорення проблеми, представлення власної позиції, суперечки, доведення аргументів та аналізу контраргументів» (Громова, 2014, с. 134). Тож, виходячи з вище наведених визначень та характеристик, можемо говорити про три точки уваги, які, гадаємо, мають першочергове значення для розкриття смислу критичного мислення. Перша – операціональна; критичне мислення має бути раціональним, логічно обґрунтованим, цілеспрямованим. Друга – аксіологічна; має бути готовність людини до критичного перегляду своїх глибинних ціннісних переконань та світоглядних настанов, тому що без цього логічні аргументи будуть поверховими і фактично не відбудеться критичний перегляд дійсності, що оточує людину. Третя – соціальна;

можливість доводити свою думку, не завжди погоджуватись із загальноприйнятими речами, показувати нові шляхи рішення проблем, чути та розуміти інших, мати можливість бути почутим та зрозумілим для інших є, на нашу думку, основою поставання та розвитку критичного мислення.

Крім того, важливим є, за нашою думкою, розуміння «значного ступеня концептуальної невизначеності. З одного боку, критичне мислення – це явно річ (іменник), але воно також відноситься до окремого методу (дієслово/прикметник)» (Dunne, 2019, p. 33). В цьому сенсі можна говорити про:

- по-перше, критичне мислення як динамічний процесуальний феномен;
- по-друге, критичне мислення як інтелектуальний інструмент, тобто метод;
- по-третє, критичну думку як сформований та усталений феномен.

Ці значення постали в класичній європейській філософії і далі спробуємо проаналізувати основні, на наш погляд, учення античної класики, які спричинили найбільший вплив на подальший розвиток та сучасне розуміння критичного мислення.

У добу Античності, в період з приблизно VIII століття до н.е. до VI століття н.е., відбувався важливий період поставання критичного мислення. Цей період був вирішальним для розвитку європейської філософії, науки та політики, що привело до виникнення багатьох цінних ідей, які досі впливають на наш світогляд. Одним з головних моментів у формуванні критичного мислення було заснування діалектики, яка є методом пошуку істини через логічні доводи та аргументи.

Сократ, який вважається одним із засновників класичної філософії античності, використовував діалектику у своїх бесідах з учнями, ставив їм запитання та спрямовував їх на формування самостійної думки. Нам мало що відомо про Сократа. До нас дійшли деякі з його думок завдяки працям його учнів, в основному ранніх діалогів Платона. В «Апології Сократа» Платона ми знаходимо рядки, в яких говориться про перегляд Сократом усталених на той період часу думок щодо мудрості та мудрої людини: «... я помітив таке: ті, що славилися своїм розумом, видалися мені, коли я за вказівкою Бога досліджував справу, ледь чи не

найбільшими неуками, а інші, що вважалися гіршими, навпаки, обдарованішими» (Платон, 2022, с. 27). Ті, хто вважається мудрими, «... тільки удають начебто щось знають, насправді, нічого не знають» (Платон, 2022, с. 29). Тобто Сократ спростовує прийняті суспільні авторитети, певним чином «перевертає» ситуацію щодо розуміння знання та мудрості, показує неспроможність старого підходу, який був заснований на вірі, традиції та авторитетах, до вирішення задач, що утворювались на той час у давньогрецькому суспільстві. Мудрість «нічого не варта» (Платон, 2022, с. 28), якщо не розуміти її межі, не навчитись нею користуватись в нових умовах життя.

Ще одна думка Сократа стосується необхідності пізнавати самого себе: «... я ніяк не в спроможі, як проголошує дельфійський напис, пізнати самого себе. Тим то мені здається смішним, не пізнавши самого себе, займатись не властивими мені дослідженнями» (Платон, 2022, с. 240). Треба зауважити, що в цій фразі Сократ знову ж таки переосмислює усталені сенси. Дійсно, при вході до храму в Дельфах був надпис «Знай себе», що мало на увазі знати людині своє місце у світі порівняно з богами, не намагатися підвищувати думку про себе, а чітко усвідомлювати свою підкореність справам богів. Але Сократ, як бачимо, знову ж таки кардинально змінює смисл цих слів і спрямовує їх на самоусвідомлення людиною своїх якостей та спроможність розуміти себе не в якості підкореної істоти (нехай навіть і всесильним богам), а як вільної самостійної інтелектуальної сутності. Цим самим Сократ закликає мати сміливість бути вільним та неупередженим, пізнавати себе і світ через себе, але робити це не на суб'єктивних началах, а в процесі діалогічного пошуку об'єктивного знання.

Критичне мислення набуває подальшого розвитку в працях Платона, який розробляє його методологічний складник. На думку Платона, вельми важливим є точне визначення понять, що становить основу подальших міркувань та правильних висновків. На цьому шляху необхідно бути пильним щодо хиб різного штибу, які й заважають неупередженості думки, що прагне дійти істини. Серед таких хиб можемо виділити такі:

– небажання почути іншого, або навіть острах перед думкою іншого, тому що «...

з усіх лих, що можуть спіткати людину, нема більшого за ненависть до слова...» (Платон, 2022, с. 197). Відкритість до діалогу далеко не завжди дається просто, а тим паче до плідного обміну думок. Критичне мислення має на увазі внутрішню сміливість сказати «ні» іншому, якщо він навіть має значний авторитет, або підтримати іншого у випадку, коли його думка не збігається з більшістю;

– схильність людини входити в такий стан, коли емоції переважають розум. Платон застерігає: «Пильнуйте, щоб я не запалився та не увів в оману себе самого і вас...» (Платон, 2022, с. 200). Запалення власною думкою призводить до того, що людина втрачає самокритичність і неупередженість. Причому емоційне запалення може діяти більш сильно на співрозмовників, ніж раціональна аргументація, і філософ розуміє це та попереджує;

– прийняття правдоподібності без будь-яких доказів: «А втім я свідомий того, що твердження, які ґрунтуються на правдоподібності, – це пустослів'я, і, якщо не бути на сторожі, вони дуже легко можуть увести людину в оману» (Платон, 2022, с. 201). Правдоподібність, яка ґрунтується певним досвідом, так само як і очевидність, що засновується довірою до власного чуттєвого сприйняття, не можуть бути опертям для істинного знання. І досвід, і чуттєве сприйняття мають проходити випробування критичним мисленням, логічними доводами, виходом на об'єктивний рівень міркувань, на відміну від суб'єктивної життєвої позиції або чуттєвого сприйняття;

– звуження кола підтверджень та аргументів для отримання знання, що призводить до неповноти доказів: «А коли треба буде виправдати саму основу, обґрунтуй це в такий самий спосіб – шукай іншу підставу, кращу порівняно з першою, аж поки знайдеш тверду опору» (Платон, 2022, с. 214). Критичне мислення передбачає високий ступінь об'єктивності та аналітичності в оцінці інформації та доведенні своїх позицій. Однак коли ми звужуємо коло допустимих підтверджень і аргументів, ми обмежуємо можливість отримати повне та об'єктивне знання щодо обговорюваної проблеми.

Також важливим є дотримання чесності: «Повір мені, дорогий Критоне, що, коли ти говориш неправду, то це не тільки само собою хибне, а й завдає шкоди душі» (Платон,

2022, с. 233). Брехня руйнує внутрішній світ людини. Нагадаємо, що в платонівській філософії душа людини складається з трьох частин: розумної, вольової та пристрасної. Кожна з цих частин відіграє свою роль у забезпеченні гармонії і здоров'я душі. За поглядами Платона, коли людина починає брехати, вона порушує внутрішню гармонію своєї душі. Одним з найголовніших завдань людини постає постійне підтримання злагоді в душі: «... та душа, яка слідує за Богом, побачить хоч дрібку істини, стає неушкодженою аж до наступного коlobігу, і якщо їй кожного разу вдаватиметься теж саме, то з нею ніколи нічого не станеться» (Платон, 2022, с. 263). Душа, яка розуміє істину і слідує за нею, залишається непошкодженою і досягає вищого стану гармонії та просвітлення.

Тож визначення понять, тобто розуміння смислу, який вкладається в те чи інше слово, має вирішальне значення для отримання знання, є правильною стежкою для збагнення істини. Методологічною основою цього шляху є пильне ставлення до можливих вад, які можуть спричинити помилки і спрямувати дослідника до хибних висновків. Критичне мислення якраз і постає тим методологічним інструментом, завдяки якому можна тримати у фокусі правильний шлях і не піддатися описаним хибам.

Ще одним важливим аспектом у подальшому розвитку критичного мислення було зростання навичок чіткої та послідовної співвіднесеності думок, що і просував ще один з видатних філософів античної класики Арістотель. Він поклав основи логіки та методології, які сприяють ретельному оцінюванню правильності доказів та аргументів.

Позиція Арістотеля більш інструментальна. Він вважає, що «ні риторика, ні діалектика не є науковим вивченням якогось окремого предмета: обидві вони є здатністю надавати аргументи» (Aristotle, 2008, 1355b). Риторика та діалектика є засобами критичного мислення та висловлювання, взаємопов'язані і мають спільну ціль – надавати аргументи. Риторика допомагає формувати переконливі аргументи та ефективно висловлювати їх, тоді як діалектика допомагає аналізувати та оцінювати аргументи з логічної точки зору. Обидва ці підходи використовуються для досягнення правди та переконання інших людей. Їх функція полягає не в тому, щоб переконати, а в тому, щоб

виявити доступні засоби переконання в кожному конкретному випадку.

Крім того, Стагірит показує, що «більшість речей, щодо яких ми приймаємо рішення і про які, отже, запитуємо, дають нам альтернативні можливості. Тому що ми обмірковуємо і досліджуємо наші дії, і всі наші дії мають випадковий характер; навряд чи будь-яка з них визначається необхідністю» (Aristotle, 2008, 1357a). Тобто аргументи, які використовуються для переконання, не базуються на фактах «необхідного» типу. Вони складаються з посилок, які виражають те, що є «звичайним» або «можливим». Він показує, що наше розуміння і мислення про справи світу, наші рішення і дії зазвичай мають стихійний і випадковий характер, а не зумовлені необхідністю. Це важливо брати до уваги у разі формулювання аргументів і висновків, особливо в риторичному контексті, де ми намагаємося переконати і впливати на інших людей.

Але що є кінцевою метою діяльності людини, в тому числі й аргументативної? Арістотель вважає, що існують джерела, які є основою наших переконань і орієнтирів щодо цінностей і мети нашого життя: «Щастя, як бажане саме по собі і достатнє саме по собі, і як те, заради чого ми вибираємо багато інших речей <...> І життя: оскільки, навіть якби ніяке інше благо не було результатом життя, воно бажане саме по собі» (Aristotle, 2008, 1362b). Тож щастя і життя, у кінцевому рахунку, є зародками, з яких люди черпають засоби переконання і те, до чого прагнуть у будь-якій своїй діяльності.

Висновок. Отже, можемо дійти висновку, що критичне мислення як процес та критична думка як феномен у західній культурі постали в період античності, а саме в діалогічній практиці та працях визнаних класиків цього періоду – Сократа, Платона, Арістотеля. Саме ці філософи заклали основи розуміння критичного мислення в його основних смислах, які ми вкладаємо в це поняття й досі. Сократ намагався привернути увагу співрозмовників до усталених, здавалося б, відомих речей та наповнити їх новими сенсами, які перевертали традиційні погляди. Причому він був, як відомо, прихильником живого дискусійного знання. Аксиологічний та соціальний смисл критичного мислення був закладений саме Сократом. Платон продовжує лінію свого вчителя, але розвиває методологічний інструментарій критичного мислення,

показує хиби, які можуть заважати отриманню істинного знання. Думка Платона спрямована саме на пригадування тих вічних істинних смислів, завдяки яким усе існує, і які розумний складник душі людини має розгледіти для гармонійного просвітленого існування. Критичне мислення є шляхом для досягнення цієї мети. Операціональний смисл критичного мислення

розвивається Арістотелем, який вважав, що людина має не пригадувати смисли, а вчитись на досвіді їх формулювати, розуміючи, що критичне мислення має свої особливості: немає вічних і єдиних смислів, вони можуть бути альтернативними, змінюватись з часом, з обставинами. Критичне мислення тісно пов'язане з кінцевою метою людини – жити і досягнути щастя.

Список використаних джерел:

1. Critic. (2023). Vocabulary.com Dictionary, Vocabulary.com. URL: <https://www.vocabulary.com/dictionary/critic>.
2. Dunne, Garry. (2019). Critical Thinking: A Neo-Aristotelian Perspective. URL: <http://www.tara.tcd.ie/bitstream/handle/2262/86046/Gerry%20Dunne%20thesis%202019.pdf?sequence=3&isAllowed=y>.
3. Elder Linda. (2019). About the Foundation for Critical Thinking. URL: <https://www.criticalthinking.org/pages/our-mission/405>.
4. Hitchcock David. (2022). Critical Thinking. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/critical-thinking/>.
5. Громова Н.М. (2014). Проблема критичного мислення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. *Педагогічний процес: теорія і практика*. Вип. 3. С. 133–136.
6. Paul R. (1992). Critical thinking: What every person needs to survive in a rapidly changing world. Santa Rosa, CA: The Foundation for Critical Thinking.
7. Платон. (2022). *Діалоги* / пер. з давньогрецької. Харків : Фоліо. 349 с.
8. Aristotle. (2008). *The Rhetoric*. A translation by R. Jebb. Cambridge : the University Press. 207 p. URL: <https://library.uoh.edu.iq/admin/ebooks/35321-aristotle-rhetoric.pdf>.

References:

1. Critic (2023). Vocabulary.com Dictionary, Vocabulary.com. Retrieved from: <https://www.vocabulary.com/dictionary/critic>.
2. Hitchcock, David (2022). Critical Thinking / Stanford Encyclopedia of Philosophy. Retrieved from: <https://plato.stanford.edu/entries/critical-thinking/>.
3. Dunne, Garry (2019). Critical Thinking: A Neo-Aristotelian Perspective. Retrieved from: <http://www.tara.tcd.ie/bitstream/handle/2262/86046/Gerry%20Dunne%20thesis%202019.pdf?sequence=3&isAllowed=y>.
4. Elder, Linda (2019). About the Foundation for Critical Thinking. Retrieved from: <https://www.criticalthinking.org/pages/our-mission/405>.
5. Hromova, N.M. (2014). Problema krytychnoho myslennia u pratsiakh vitchyznianskykh ta zarubizhnykh doslidnykiv [The problem of critical thinking in the works of domestic and foreign researchers]. *Pedahohichnyi protses: teoriia i praktyka*. Vyp. 3. S. 133–136 [in Ukrainian].
6. Paul, R. (1992). Critical thinking: What every person needs to survive in a rapidly changing world. Santa Rosa, CA: The Foundation for Critical Thinking.
7. Platon (2022). *Dialohy* [Dialogues]; per. z davnohretskoi. Kharkiv: Folio. 349 s. [in Ukrainian].
8. Aristotle (2008). *The Rhetoric*. A translation by R. Jebb. Cambridge: the University Press. 207 p. Retrieved from: <https://library.uoh.edu.iq/admin/ebooks/35321-aristotle-rhetoric.pdf>.

Крилова Вселена Олександрівна,
*кандидат філософських наук,
докторант
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0001-6675-3433
VselenaINC@gmail.com*

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНІ ОСНОВИ ХАРИЗМИ ЕКСПЕРТА ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО ВИЗНАННЯ

У цій статті аналізується феномен харизми експерта як такого екзистенціального шарму людини, що виникає в результаті її особистісного становлення, практики власних знань та щирої співтворчої комунікації із оточуючими у процесі служіння власній місії.

Осмилюється феномен квазіхаризми експерта, що виступає результатом напрацьованих зовнішніх поведінкових сигналів за відсутності значного багажу знань, навичок та щирої залученості як у власну діяльність, так і у діяльність і комунікацію з Іншими.

Відзначається, що екзистенціально-комунікативними основами дійсної харизми експерта виступають: знання, практика знань, переживання експертом власної діяльності як «сродної» та діалогічність риторики.

Аналізуються феномени об'єктивної та суб'єктивної експертності людини.

Розвивається думка, що харизма експерта зумовлена сприйняттям загалу і виступає результатом не лише особистісної проявленості, а також напрацьованого досвіду людини, її соціальної та зокрема професійної репутації.

Обґрунтовується положення, що жвавість знань, доповнених досвідом і креативним підходом, дає експерту можливість знайти новаторські методи дослідження дійсності, здійснюючи нові відкриття із глибин власної особистості. Таким чином, дійсно харизматичний експерт створює і виражає ексклюзивність власної діяльності.

Робиться висновок, що харизма експерта виступає вираженням його відкритості до себе самого, світу та іншого у процесі особистісного зростання та служіння власній місії, що змінює життя інших на краще. Дійсна харизма експерта завжди максимально розкривається у контексті служіння Іншому своєю діяльністю, що стає місією. Пропонуючи певну завершену цінність у власній діяльності та адаптуючи її подачу під сприйняття послідовника, експерт укріплює свою харизму як людини, що є джерелом ексклюзивності та унікальності, пусковим механізмом життєвих змін на краще та яскравим маяком на шляху особистісних трансформацій оточуючих.

Ключові слова: харизма експерта, особистість, квазіхаризма експерта, знання, практика, світогляд, діалогічність, об'єктивна експертність, суб'єктивна експертність.

Krylova Vselena,
*PhD,
Doctoral Student
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0001-6675-3433
VselenaINC@gmail.com*

EXISTENTIAL AND COMMUNICATIVE FOUNDATIONS OF AN EXPERT'S CHARISMA AS A FACTOR OF SOCIAL RECOGNITION

In this article the phenomenon of an expert's charisma as such an existential charm which arises as a result of its personal formation, practice of its own knowledges and sincere co-creative communication with others in process of serving its mission is analyzed.

The phenomenon of quasi-charisma of an expert, which is the result of accumulated external behavioral signals in absence of a significant baggage of knowledges, skills and sincere involvement both in one's own activities and in communication with others is comprehended.

It is noted that existential and communicative foundations of the real expert's charisma are: knowledges, practice of knowledges, experiencing by an expert of its own activity as "kindred" and dialogical rhetoric.

The phenomena of objective and subjective expertise of a man are analyzed.

An idea is being developed, that expert's charisma is conditioned of social perception and is not an only a result of personal manifestation, as well as the accumulated experience of a person, but also a result of its social and, in particular, professional reputation.

The proposition is substantiated, that the liveliness of knowledges, supplemented by experience and creative approach, gives an expert the opportunity to know innovative methods of studying reality, making new discoveries from the depths of its own personality. Thus, a truly charismatic expert creates and expresses the exclusivity of its own activity.

It is concluded, that an expert's charisma is an expression of its openness to itself, the world and Others in the process of personal growth and serving its own mission, changing lives of Others for the better. The real expert's charisma is always revealed to the maximum in the context of service to the Other by his activity, which becomes a mission. By offering a certain complete value by its own activity and adapting its presentation to the perception of the follower, the expert will strengthen its charisma as a person who is a source of exclusivity and uniqueness, a trigger for life changes for the better and a bright beacon on the path of personal transformations of surrounding people.

Key words: expert's charisma, personality, quasi-charisma of an expert, knowledges, practice, worldview, dialogicity, objective expertise, subjective expertise.

У сучасних реаліях війни наявною є потреба людини у комунікації з експертом як особистістю, яка не лише знає, а й практикує знання у власному житті, отримуючи помітні конструктивні результати. Помітною нині є моральна й професійна недоброчесність деяких експертів, орієнтованих на підвищення відсотка продажів та маніпуляцію, ніж на щире допомогу людям. Саме поняття експертності все більше набуває масового характеру, тоді як харизма експерта все частіше перетворюється на імітацію, або квазіхаризму – інструмент задля самовираження, досягнення успіху, слави або влади замість дійсної актуалізації особистості послідовників шляхом передачі знань. Тому актуальним стає осмислення феномену харизми експерта, який веде за собою у ситуаціях особистісних та соціальних випробувань, «екзистенціального вакууму» людини та держави, відсутності світоглядних та духовних орієнтирів, пошуку діяльності для самореалізації та ін.

Концептуальне осмислення феномену харизми у соціумі здійснювали М. Вебер, Е. Трельч, Д. Еммет, Р. Зом. Харизму у контексті політичного лідерства аналізують Ж. Блондель, Р. Гласман, К. Льовенштейн, У. Сватос, К. Фрідріх, А. Уілнер, А. Швейцер.

Феномени псевдохаризми досліджують Й. Бенсман і М. Гайвант, сфабрикованої харизми – Р. Гласман, синтетичної харизми – Р. Лінг.

Соціально-комунікативні особливості харизми у своїх роботах аналізують Дж. Антонакіс, Р. Даліо, В. ван Едвардс, Ніколаус Б. Енкельман, О. Ф. Кабейн, П. Кінг, Дж. Н. Ландрам,

Дж. С. Най, Й. Менге, Р. Ріджіо, Ч. Хуперт. Харизму у політиці, релігії та масмедіа як результат пережитих екзистенціальних травм відомих особистостей осягає Д. Абербах.

Феномени знання загалом та наукового знання зокрема, істини та експертності осмислюють у своїх дослідженнях Л. Вітгенштейн, О. Калаєнова, Т. Кун, В. Парето, К. Поппер, М. Фуко, С. Фуллер. Значимість риторики у соціально-економічних відносинах як аспекту успішної самопрезентації аналізується Д. Макклоскі. Ефективність риторичного іміджу, риторичної культури особистості досліджує М. Препотенська.

Аналіз специфіки набуття людиною знання і життєвого досвіду аналізують П. Бергер, Т. Лукман, А. Шюц.

Методологічно плідним видається підхід С. Фуллера, який осмислює феномен експертності як однієї з форм відчуження знання у «суспільстві знання», кредо якого – «Знання – сила». Теоретично значущим виступає і підхід Г. Сковороди про «сродну» працю людини як вираження поклику її серця.

Осмислюючи феномен харизми експерта у нашому дослідженні, почнемо з визначення основних понять: експертизи і харизми. Експертизою, на думку С. Фуллера, виступає «основне джерело виникнення вузьких місць у потоках інформації» (Фуллер, 2018, с. 38).

Харизма, на думку М. Вебера, є даною людині Богом, екстраординарною здатністю людини впливати на Інших власними виключними особистісними якостями (Вебер, 2009, с. 38).

За визначенням М. Препотенської «харизма – це така сукупність рис в образі, поведінці, риторичі людини, яка робить її чарівною в очах спостерігачів, слухачів, аудиторії» (Препотенська, Кайс-Красовська, 2020, с. 44–62).

Автор цієї статті розуміє харизму як духовно-душевну та тілесну цілісність особистості, що актуалізує Інших на позитивні життєві трансформації шляхом діалогічної співтворчості (Крилова (Світла), 2020, с. 1).

Важливо зауважити, що харизма людини значним чином пов'язана з її соціальною або творчою діяльністю, яку вона переживає як своє покликання, «сродну працю». Г. Сковорода підкреслює: «Робота наша – джерело радості... Щасливий той, хто поєднав любов собі роботу із загальною! Вона є справжнім життям» (Сковорода, 2005, с. 44–45). Така відповідність діяльності людини та її внутрішніх уподобань створює гармонію її знання та практики цього знання у власному житті. Доповнене творчим підходом і цілісністю мислення, волею до розвитку та любові до Іншого, знання у діяльності за покликанням, стає експертним знанням, яке реалізується не лише на рівні інтелекту, а й на рівні переживання. Тому *харизмою експерта можна назвати такий екзистенціальний шарм людини, який виникає в результаті її особистісного становлення, практики набуття власних знань та щирої співтворчої комунікації із оточуючими у процесі служіння власній місії*.

Наявним є й існування квазіхаризми експерта, що виступає результатом напрацьованих людиною зовнішніх поведінкових сигналів за відсутності значного багажу знань, навичок та щирої залученості як у власну діяльність, так і у діяльність і комунікацію з Іншими. Така людина пропонує загалу *експертний імідж*, проте зовсім не експертність як таку. Поширенню квазіхаризми експерта сприяє сучасна медіакультура та культура соціальних мереж, у просторі яких те, що демонструється на екрані, вважається авторитетним апіорі, хоча не завжди відповідає дійсності. Цікавим прикладом сказаного є реальна історія Гая Гома – іммігранта з Африки, який у 2006 році прийшов на співбесіду на телеканал «BBC News 24» з приводу працевлаштування. У сусідній кімнаті на інтерв'ю у прямому ефірі очікував Гай К'юні – експерт у галузі персональних комп'ютерів, журналіст. Через помилку

працівника знімальної групи у студію запросили Гая Гома, який спокійно відповів на поставлені запитання ведучої у прямому ефірі та сприйнявся глядачами як дійсний експерт. Цей приклад підтверджує, що фрагментарність появи експерта у медіапросторі й контекст, у якому він виступає, іноді стають вирішальними у сприйнятті його образу на екрані.

Помітним також є своєрідне розширення, розмивання експертності через маніпуляцію харизмою людини, що випромінює впевненість у собі. І дійсно, впевнений голос, постава та спеціальні прийоми впливу, доповнені власним життєвим прикладом, допомагають людині створити переконливий, харизматичний експертний імідж навіть за відсутності високого рівня знань або довготривалого досвіду в конкретній сфері.

З іншого боку, нині харизматичним усе частіше вважається той експерт, який володіє впливовою риторикою та кінесикою (сукупністю візуальних характеристик людини: жестів, міміки, ходи, постави, пози) (Препотенська, Кайс-Красовська, 2020, с. 44–62). Такий експерт може бути медійною особистістю, вміє робити харизматичну самопрезентацію, підкреслюючи неймовірну *цінність* власних послуг. Важливу роль відіграє й фінансовий статус експерта, що дає йому можливість створювати й викладати в онлайн-просторі якісні, привабливі відеоматеріали задля реклами. Засобами монтажу та влучними маркетинговими слоганами у мережі Інтернет часто-густо відтворюється завершений образ експерта із власною історією, що підсвічує саме те, що він вміє і знає найкраще, те, що змінило його власне життя. Харизматичного експерта обожають послідовники, клієнти та друзі, висловлюючи свій захват у коментарях. Такий експерт інтригує заявами про власний авторський метод та знання, якими володіє лише він, що і виокремлює його серед Інших. С. Фуллер вдало відзначає, що саме належність знань експерту надає йому перевагу перед аудиторією, яка цими знаннями не володіє (Фуллер, 2009, с. 12).

Виходячи зі сказаного, варто відзначити, що саме через відсутність знань у певній сфері людині легко розгубитись у потоках інформації, що виходить від величезної кількості харизматичних експертів, доступних онлайн та офлайн. Необхідною є здатність відрізнити справжнього експерта від

шарлатана або бізнесмена. Тому надзвичайно важливим є осмислення основ дійсної харизми експерта як чинника його соціально-комунікативного успіху. Якими є ці основи? Як було відзначено вище, це – знання, регулярна практика цих знань, переживання своєї діяльності як сродної, як місії, та діалогічність риторики. Окремо варто відзначити і світоглядну цілісність (Хамітов, 2022, с. 44–45), що дає харизматичному експерту можливість силою власного знання вибудувати гуманістичні професійні та життєві стратегії, вільні від маніпуляцій.

Сказане вище наштовхує нас на осмислення феноменів об'єктивної та суб'єктивної експертності людини. Об'єктивна експертність виражає визнання навичок і знань особистості широкими колами людей, іноді позбавлених критичності мислення. Через відповідність строгим канонам, які можуть старіти із часом, така експертність стає ніби безликою та позбавляє особистість можливості виразити власну харизму як виключний екзистенціальний шарм, а її діяльність втрачає ексклюзивність.

Суб'єктивна експертність людини також породжується оцінкою вузького кола людей (експертів або послідовників) та, що важливо підкреслити, самого експерта, що розкриває загалу власний світогляд, цінності та ідеали, ділиться творчими знахідками та ключами до успіху із оточуючими, відштовхуючись не лише від власних цілей, а й від цілей інших людей. Знання і життєвий досвід такого експерта є показниками не лише освіченості, а й інтуїції та творчого підходу, вони постійно оновлюються. Тому у просторі суб'єктивної експертизи людина володіє значною можливістю розкриття власної харизми, її поглиблення і вираження.

Своєрідна жвавість знань, доповнених досвідом і креативним підходом, дає експерту можливість знайти новаторські методи дослідження дійсності, здійснюючи нові відкриття із глибин власної особистості. Таким чином, дійсно харизматичний експерт створює і виражає ексклюзивність власної діяльності. С. Фуллер підкреслює значимість цілісності особистості експерта та його інтелектуального здобутку. «Моє експертне знання належить мені таким чином, що його неможливо строго відділити від інших аспектів моєї особистості», – відзначає автор (Фуллер, 2009, с. 16). Розвиваючи таку ідею, варто наголосити, що харизма експерта

виникає саме із цілісності його особистості і системності тих знань, якими вона володіє. Далі харизма експерта виражається у його здатності викликати довіру оточуючих шляхом репрезентації власних життєвих результатів, які підтверджують актуальність його знань і значущість особистих відкриттів. Демонстрація проходження певного «режиму» надає діям експерта та його особистості загалом «набагато більшу значимість, ніж ту, яку вони мали б у протилежному випадку» (Фуллер, 2009, с. 18).

Важливо зауважити, що перевірені й підтверджені практикою знання однієї людини дійсно роблять її своєрідним експертом у певному вузькому напрямі, проте чи будуть її методи дієвими для Інших? Адже у кожного своя доля, своє покликання та місія. Квазіхаризматичний експерт, викликаючи сильну емпатію через маніпуляцію свідомістю та емоціями послідовників, може спровокувати світоглядну плутанину, закликаючи до сліпого наслідування власному прикладу. Це може спровокувати низку життєвих випробувань послідовників, які вони не зможуть пройти. Тому важливо, щоб експерт, окрім здатності надихати й причаровувати, закликав людей думати критично й винаходити власні методи успіху в житті.

Дійсно харизматичний експерт завжди залишає місце світоглядному діалогу та співтворчості із послідовниками, відкриваючи їм можливість особистісно розкритися у сьайві власного екзистенціального шарму, та створити власні проєкти життя і діяльності, що будуть лише актуалізувати конструктивні зміни та внутрішній ріст. Він закликає оточуючих до мислення, пошуку ефективних рішень, надихає опановувати необхідні знання та продукувати власні методи досягнення успіху та визнання. На підтвердження цих думок варто навести слова М. Препотенської, яка відзначає, що «успіх спілкування у будь-якому дискурсі багато в чому залежить від ентузіазму, наснаги, енергетики промовця, співрозмовника» (Препотенська, Кайс-Красовська, 2020, с. 44–62). І дійсно, людина, яка щиро «горить» своєю справою і присвячує їй своє життя, набуває значної харизми у очах оточуючих.

Сказане вище спонукає зробити висновок, що харизма експерта зумовлена сприйняттям загалу і виступає результатом не лише особистісної проявленості й напрацьованого досвіду

людини, а і її соціальної та, зокрема, професійної репутації. «Одне й те ж саме висловлювання має різну цінність залежно від того, чи висловлене воно вустами професора Гарварду або студента», – ілюструє С. Фуллер різницю сприйняття людини залежно від її соціального статусу (Фуллер, 2009, с. 20). Дійсно, з одного боку, вагомість вербалізованого повідомлення експерта пов'язана із його соціальним статусом, проте не завжди повідомляє про його харизматичність. Тому важливою є не лише наявність у мові експерта професійних термінів, а й індивідуальність, новизна та діалогічність його риторики загалом. «Люди потребують інноваційних повідомлень, що впливають на почуття і розум, здатних здивувати чи надати користь... Новизна – це якість риторики людей, що мають власну думку й здатні відтворювати творчий підхід до реальності. Нове – «секрет» будь-якої цікавої розповіді, це вміння розповідати інтригуюче про невідоме і талант бачити надзвичайне у звичайному», – відзначає М. Препотенська (Препотенська, Кайс-Красовська, 2020, с. 44–62).

Цікавим є те, що харизма експерта може виражатися як ним самим у процесі комунікації,

так і проявлятися завдяки репутації, що поширюється через вербалізований захват оточуючими його досягненнями та особистісними якостями. Визнання оточуючими харизми експерта і вагомості його слів можливі й за умови наявності значного комерційного успіху його проєктів, як доказу значущості його діяльності (Фуллер, 2009, с. 20). Комерційний успіх повідомляє і про дійсність досвіду харизматичного експерта та викликає довіру людей.

Можна зробити висновок, що харизма експерта виступає вираженням його відкритості до себе самого, світу та Іншого у процесі особистісного зростання та служіння власній місії, що змінює життя інших на краще. Дійсна харизма експерта завжди максимально розкривається у контексті служіння Іншому своєю діяльністю, що стає місією. Пропонуючи певну завершену цінність у власній діяльності та адаптуючи її подачу під сприйняття послідовника, експерт зміцнює свою харизму як людини, що є джерелом ексклюзивності та унікальності, пусковим механізмом життєвих змін на краще та яскравим маяком на шляху особистісних трансформацій оточуючих.

Список використаних джерел:

1. Крилова В. О. Світла Вселена. (2022). Харизма людини як духовно-душевна та тілесна цілісність: метаантропологічний аналіз. *Культурологічний альманах*. Вип. 3. С. 131–136.
2. Скворода Г. С. (2005). Твори. Т. 1 : Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. [пер., авт. прим. М. Кашуба, пер., авт. прим. В. Шевчук, авт. передм. О. Мишанич]. 2-ге вид. Київ : Обереги. 528 с. URL: https://royallib.com/book/skovoroda_grigory/bayki_harkvsk.html
3. Препотенська М., Кайс-Красовська З. (2020). Риторика. 10 ключових тем + практикум. Навчальний посібник (друге доповнене видання). Київ : Інтерсервіс. 295 с.
4. Хамітов Н.В. (2022). Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 5-е видання, виправлене і доповнене. Київ: КНТ. 394 с.
5. Pareto V. (1984). *The Transformation of Democracy (Social Science Classics Series) 1st Edition*. Oxfordshire. 104 p.
6. Fuller S. (2009). *The sociology of intellectual life: the career of the mind in and around the academy (Published in association with Theory, Culture & Society)* California: SAGE Publications Ltd. 192 p.
7. Fuller S. (2018). *Post-Truth: Knowledge As A Power Game (Key Issues in Modern Sociology)*. London : Anthem Press. 218 p.
8. Weber M. (2009). *Economy and Society : A New Translation*. London : Harvard University Press. 520 p.

References:

1. Krylova (Svitla), V. (2022). Kharyzma liudyny yak dukhovno-dushevna ta tilesna tsilisnist: metaantropologichnyi analiz [Human charisma as spiritual- soulful and corporeal integrity: a metaanthropological analysis]. *Kulturolohichniy almanakh*. Vyp. 3, pp. 131–136. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.18> [in Ukrainian].
2. Skovoroda, H.S. (2005). Tvory. T. 1: Poezii. Baiky. Traktaty. Dialohy. (per., avt. prym. M. Kashuba, per., avt. prym. V. Shevchuk, avt. peredm. O. Myshanych). 2-he vyd. [Writings. T. 1: Poems. Fables Treatises. Dialogues]. Kyiv: Oberehy. 528 s. Retrieved from: https://royallib.com/book/skovoroda_grigory/bayki_harkvsk.html [in Ukrainian].
3. Prepotenska, M., Kais-Krasovska, Z. (2020). Rytoryka. 10 kliuchovykh tem+praktykum: Navchalnyi posibnyk (druhe dopovnene vydannia) [Rhetoric. 10 key topics+workshop. Study guide (second updated edition)]. Kyiv: Interservis. 295 s.

4. Khamitov, N.V. (2022). *Filosofska antropohiia: aktualni problemy. Vid teoretychnoho do praktychnoho povorotu. 5-e vydannia, vypravlene i dopovnene* [Philosophical anthropology: current problems. From theoretical to practical turn. 5-th edition, corrected and supplemented]. Kyiv: KNT. 394 s.
5. Pareto, V. (1984). *The Transformation of Democracy (Social Science Classics Series)*. 1st Edition. Oxfordshire. 104 p. [in English].
6. Fuller, S. (2009). *The sociology of intellectual life: the career of the mind in and around the academy* (Published in association with *Theory, Culture & Society*). California: SAGE Publications Ltd. 192 p. [in English].
7. Fuller, S. (2018). *Post-Truth: Knowledge As A Power Game (Key Issues in Modern Sociology)*. London: Anthem Press. 218 p. [in English].
8. Weber, M. (2009). *Economy and Society: A New Translation*. London Harvard University Press. 520 p. [in English].

Рилова Ольга Юрїївна,*викладач кафедри філософських і політичних наук
Черкаського державного технологічного університету**orcid.org/0000-0002-1735-613X**o.rylova@chdtu.edu.ua*

ПРИЧИНИ ТА СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ МАСОВІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У другій половині ХХ століття у всьому світі спостерігалися вражаючі масштаби розширення систем вищої освіти. Після Другої світової війни цей феномен незалежно від регіональних та національних особливостей набув всезагального характеру. Однак в Україні масовізація вищої освіти має свою власну динаміку, яка визначається особливостями історичного, політичного, культурного, соціального та економічного розвитку нашої країни. Дослідження феномена масовізації вищої освіти в Україні дозволяє виділити деякі суперечливі тенденції. З одного боку, рівень охоплення населення вищою освітою продовжує зростати навіть у періоди кризи; в той час як після закінчення навчання спеціалісти з вищою освітою стикаються з реальністю, яка не здатна запропонувати їм можливості для професійної самореалізації; в умовах економічної нестабільності та постійного коливання рівня бідності, поглиблення соціальної нерівності, яка в свою чергу призводить до нерівності у сфері освіти. З іншого боку, збільшення попиту на вищу освіту в Україні та відповідно розширення мережі закладів вищої освіти суперечать національній стратегії сталого розвитку. Метою даної статті є аналіз соціально-економічного розвитку України, що впливає на формування суперечливих тенденцій, які призводять до масовізації вищої освіти. Для досягнення цієї мети досліджуються причини масовізації вищої освіти в Україні; розглядаються наслідки цього феномена в контексті продуктивного розвитку та соціального розшарування суспільства, а також акцентується увага на зміні функціоналу закладів вищої освіти, спричиненій масовізацією.

Ключові слова: вища освіта, масовізація вищої освіти, причини масовізації вищої освіти, суперечливість масовізації вищої освіти, соціальна нерівність, демократизація освіти.

Rylova Olha,*Lecturer at of the Department of Philosophical and Political Sciences
Cherkasy State Technological University**orcid.org/0000-0002-1735-613X**o.rylova@chdtu.edu.ua*

THE REASONS AND CONTROVERSY OF THE MASSIFICATION OF HIGHER EDUCATION

In the second half of the 20th century, an impressive scale of expansion of higher education systems was observed all over the world. After the Second World War, this phenomenon, regardless of regional and national characteristics, acquired a universal character. However, in Ukraine, the massification of higher education has its own dynamics, which is determined by the peculiarities of the historical, political, cultural, social and economic development of our country. The study of the massification of higher education in Ukraine allows us to identify some contradictory trends. On the one hand, the level of coverage of the population by higher education continues to grow even in periods of crisis; while after graduation, specialists with higher education face a reality that is unable to offer them opportunities for professional self-realization; in conditions of economic instability and constant fluctuations in the level of poverty, the deepening of social inequality, which in turn leads to inequality in the field of education. On the other hand, the increase in demand for higher education in Ukraine and, accordingly, the expansion of the network of higher education institutions contradict the national strategy of sustainable development. The goal of this article is to analyze the socio-economic development of Ukraine, which affects the formation of contradictory trends that lead to the massification of higher education. To achieve this goal, the reasons for the massification of higher education in Ukraine are investigated; the consequences of this phenomenon are considered in the context of productive development and social stratification of society, and attention is also focused on the change in the functionality of higher education institutions caused by massification.

Key words: higher education, massification of higher education, causes of massification of higher education, contradictions of massification of higher education, social inequality, democratization of education.

Масовізація вищої освіти є одним із найвишарніших суспільних явищ другої половини ХХ століття. Згідно з типологією, запропонованою Мартіном Троу, на основі показників охоплення населення системи вищої освіти поділяються на три різні групи: модель елітного доступу, коли рівень охоплення вищою освітою становить менше 15%; модель масового доступу, коли зазначений показник не перевищує 50%; модель всезагального (або універсального) доступу, коли кількість людей з вищою освітою перевищує 50% (Trow, 1999, p. 7).

У випадку України цифри є дуже красномовними. Кількість вітчизняних закладів вищої освіти збільшилася зі 140 у 50-х роках ХХ століття до 280 на початку 2020-2021 начального року, чисельність студентів зросла з 325 тис. у 1956 році до понад 1 млн. у 2021 році (Туркот, 2011, с. 34). Таким чином, за цей період рівень охоплення населення вищою освітою суттєво піднявся і у 2021 році становив понад 70% (Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки, 2022, с. 7).

До вивчення причин масовізації вищої освіти зверталося багато науковців. Проте аналізуючи результати їхніх досліджень, можна прийти до висновку, що жодна окремо взята причина не пояснює високий рівень попиту на вищу освіту, адже в різних країнах різні причини мають різну вагу. Тож процес масовізації вищої освіти швидше є відповіддю на певну сукупність причин. Як зазначає Саймон Маргінсон, коефіцієнт охоплення населення вищою освітою в основному реалізується «в тандемі з політичними, економічними та культурними факторами» в умовах «розширення міського середнього класу» (Marginson, 2016, p. 269). В той же час він наголошує, що не існує прямого зв'язку між масовізацією вищої освіти та економічним розвитком. На його думку, суто економічні причини є фрагментарними, мінливими і недостатніми для пояснення повсюдності та динамізму зростання системи високої участі (Marginson, 2016, p. 270). Маргінсон переконаний, що масовізація вищої освіти пов'язана з прагненнями населення до соціального покращення та реалізацією політичних цілей, а не з динамікою, зумовленою диверсифікацією економіки. Таким чином, зростання

попиту на вищу освіту постає у вигляді характерної культурної ознаки сучасних суспільств, яку він називає «соціальним попитом». Сьогодні цей фактор можна вважати ключовим, оскільки він впливає на системи освіти через відстоювання принципів соціальної справедливості та демократизації освіти, а також через спробу реалізувати прагнення до соціальної мобільності.

Окрім соціокультурного виміру дослідники виділяють ще низку причин, які впливають на розширення попиту на вищу освіту. Серед них варто виділити всезагальність середньої освіти, фемінізацію вищої школи та попит на кваліфіковані людські ресурси.

Зокрема в Україні на розвиток вищої освіти значно впливає обов'язковість повної загальної середньої освіти, оскільки збільшується кількість людей, які мають формальні підстави для доступу до закладів вищої школи. В середині ХХ століття особливої актуальності для розвитку системи вищої освіти набувають такі структурні перетворення українського суспільства як внутрішня міграція населення із сільської місцевості до міста та інтеграція жінок в галузь. Справжній бум розвитку вищої освіти в Україні розпочався після виходу зі складу СРСР у серпні 1991 року. За перші двадцять років незалежності кількість студентів збільшилася майже у 2,5 рази. Пік масовізації припадає на 2007–2008 навчальний рік, коли у 351 закладі вищої освіти навчалося близько двох мільйонів трьохсот п'ятдесяти двох тисяч п'ятисот студентів (Дежавна служба статистики України, 2021).

Також не варто забувати про роль вищої освіти при виборі майбутньої професії та її вплив на процеси соціальної мобільності. За результатами дослідження розвитку людського капіталу в Україні, проведеного у 2018 році фахівцями Центру Разумкова, збільшення кількості вступників до закладів вищої освіти в першу чергу пов'язане з соціальними і трудовими прагненнями, хоча, як правило, не залежить від реальних можливостей, які пропонує випускникам ринок праці. У звіті зазначається, що «...проблемою вищої освіти в Україні є те, що майже у 90% випадків вона не гарантує випускнику ВНЗ відповідної роботи за фахом» (Пищуліна, 2018, с. 122).

Таким чином, процес масовізації вищої освіти пов'язаний не стільки з економічним зростанням України після Другої світової війни, скільки з культурними, соціальними та політичними перетвореннями, які відбувалися за останні сімдесят років. Сукупність цих причин чинить тиск на систему вищої освіти, яка розглядається не лише як канал соціального просування, але й як елемент, що сприяє визначенню культурної ідентичності середнього класу. В той же час в Україні лише 25% населення можна віднести до середнього класу, а серед критеріїв, яким обов'язково мають відповідати його представники, освіта займає останнє місце (Шурупова, 2021, с. 143).

Проблему масовізації вищої освіти в Україні можна пояснити двома ключовими тенденціями. Перша – це панування «ліберальних цінностей», які «подаються як спосіб поліпшення життя» (Берегова, 2019, с. 53) і впливають з переконання, що наявність вищої освіти є ознакою гарного соціального та матеріального становища. Друга пов'язана з ідеєю рівних можливостей та розглядає доступ до вищої освіти як своєрідну форму соціальної демократизації. Ці тенденції взаємодоповнюють одна одну та певною мірою відображають вимоги населення до освітньої системи. При цьому часто ігноруються освітні вимоги та фундаментальний зміст вищої освіти. Все це ілюструє певні розбіжності між риторикою в сфері вищої освіти і потребами структурних перетворень, а також підносить політичні рішення чиновників від освіти до рівня надбудови, відокремлюючи їх від конкретних дій, спрямованих на трансформацію галузі.

Отже, діяльність системи вищої освіти визначається постійним соціальним тиском у бік відкритості, який пов'язаний із прагненнями населення досягти певного соціального та матеріального прогресу, а не з потребами ринку праці. Така ситуація сприяє поглибленню певних суперечливих тенденцій, які проявляються в освітній системі через погіршення якості на рівні загальної середньої освіти при одночасному зростанні суспільного попиту на вищу освіту. У зв'язку з цим можна говорити про наявність певної суперечності, в якій сектор економіки не може чітко і ясно донести свої вимоги до системи освіти, що призводить до погіршення рівня підготовки фахівців. В такій ситуації

можна говорити про частковий перерозподіл соціальних переваг на користь вищого класу і про шкоду для представників нижчих верств населення, які не мають можливості вступу до закладів вищої освіти. Ця явна суперечливість між масовізацією вищої освіти та нехтуванням якістю загальної середньої освіти є фактом, на якому наголошують багато авторів.

Ще одним рушієм масовізації вищої освіти можна вважати кризу. Цілком логічно, що на етапі економічного зростання люди прагнуть покращити своє становище в суспільстві через доступ до вищої освіти. Тоді як у періоди кризи вища освіта часто розглядається як тимчасовий, вимушений крок, як альтернатива безробіттю, або як своєрідна компенсація в умовах зменшення можливостей працевлаштування. У 2022 році у зв'язку з повномасштабним вторгненням військ РФ в Україні були суттєво спрощені правила прийому на всі рівні вищої освіти, що дало можливість вступити до магістратури 150,6 тис. осіб (у т. ч. випускникам бакалаврату попередніх років). Для порівняння – у 2021 році до магістратури на основі ступеня бакалавра вступили 83 тис. осіб (Ніколаєв, 2023, с. 11). Хоча здавалося б в такій ситуації варто було б обрати курс на обмеження масовізації вищої освіти.

Термін «обмежена масовізація» також містить у собі суперечливість. Він виражає відсутність чіткого критерію в структуруванні системи освіти, що частково є відображенням глибоких соціальних диспропорцій. Тоді як кількість охочих здобувати вищу освіту зростає, якість шкільної підготовки погіршується, таким чином зміцнюючи маргінальне становище нижчих верст суспільства, хоча номінально вони мають однакові освітні можливості з представниками більш високих соціальних класів. Отже, масовізація вищої освіти виявляється неспроможною сприяти демократизації освіти, а в умовах зростання соціальної нерівності лише зміцнює соціальне розшарування в освітньому полі.

З іншого боку, збільшення контингенту студентів робить заклади вищої освіти жертвами адміністративних, академічних та бюджетних проблем, з якими вони не можуть ефективно впоратися, і це негативно впливає на якість викладання. Збільшення кількості студентів в аудиторіях, бюрократизація роботи науково-педагогічних працівників у комплексі із

застарілою матеріально-технічною базою призводять до суттєвого зниження якості освітніх послуг. Таким чином можна говорити, що університети, інститути та академії із закладів, де готують високопрофесійних фахівців для ринку праці, перетворюються, за словами В. Рябченка, на установи з легітимізованою видачі дипломів про вищу освіту (Рябченко, 2019, с. 18).

Ще одним доказом того, що масовізація вищої освіти – це процес, який не залежить від економічного розвитку, можна вважати непропорційно високий попит серед абітурієнтів на такі спеціальності як право, комп'ютерні науки та філологія (іноземні мови), відносно загальної кількості вступників. Так, у найбільшому закладі вищої освіти України, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, близько 10% абітурієнтів щороку, обирають спеціальність «Право», приблизно така ж цифра відповідає кількості охочих вивчати іноземні мови. Схожа ситуація спостерігається і в багатьох інших закладах вищої освіти України, де приблизно половина вступників щороку розподіляється між факультетами права, інформаційних технологій та філології (Івженко М., 2023). З іншого боку, попит на спеціальності, пов'язані з фундаментальними науками та інженерією в Україні історично низький, що є перешкодою на шляху до промислового і наукового розвитку країни. Цей дисбаланс між спеціальностями відображається на ринку праці, де фахівці з вищою освітою часто змушені погоджуватися на роботу, для якої вони мають надмірну кваліфікацію. З іншого боку, існує гостра потреба у кваліфікованих кадрах з професійно-технічною освітою.

З метою реформування та модернізації системи вищої освіти, покращення її якості 23 лютого 2022 року Кабінетом міністрів України було схвалено Стратегію розвитку вищої освіти на 2022–2032 роки, основоположні принципи якої, в свою чергу, узгоджені зі Стратегією людського розвитку, Національною економічною стратегією та іншими програмними документами. Таким чином, система вищої освіти України реагує на запити суспільства шляхом збільшення кількості студентів, що не тільки не відповідає потребам ринку праці, але також не має чіткого зв'язку з освітньою політикою держави.

Процес масовізації вищої освіти разом із очевидним збереженням глибокої соціальної

нерівності, яка в сучасних умовах має тенденцію до поглиблення, бере виток з тези про існування зв'язку між розширенням вступу та передбачуваною демократизацією освіти. Однак велика кількість здобувачів вищої освіти не лише не дозволяє говорити про тенденцію до її демократизації, а фактично приховує ситуації вибірковості та несправедливості, які виникають як всередині, так і поза університетами. З одного боку кількість людей, яким вдається отримати доступ до вищої освіти збільшується, але в той же час збільшується і кількість людей, які вважають свої освітні можливості обмеженими порівняно з середньою школою.

На думку Т. Жижко, «серцевину демократизації становить принцип людиноцентризму та рівних можливостей у доступі до якісної університетської освіти. Це означає, що в демократичному суспільстві кожен громадянин, незалежно від його майнового стану, етно-національного походження, типу віросповідання чи конфесійної належності, повинен мати можливість одержання як загальної, так і професійної освіти на будь-якому доступному для нього рівні» (Жижко, 2014, с. 209). Тобто ймовірність вступу до закладів вищої освіти має бути однаковою для всіх соціальних секторів. Проте масовий вступ до закладів вищої освіти навпаки приховує ситуації нерівності, які пронизують освітню систему в цілому, і які стоять на заваді дискусіям щодо справжньої демократизації освітньої галузі.

У зв'язку з цим постають два ключові питання: по-перше, чи відображає масовізація вищої освіти реально більші можливості доступу широких мас населення до цього рівня освіти та, по-друге, чи можна запровадити механізми, які допоможуть досягти більшої рівності у доступі до вищої освіти? У випадку України йдеться про два ключові варіанти, в яких гостро стоїть проблема справедливості, що стосується як можливостей вступу до закладів вищої освіти, так і можливості продовження та завершення навчання.

По-перше, це виключення можливості вступу до закладів вищої освіти для випускників шкіл через формальні вимоги, такі як низький рівень навчальних досягнень в середній школі або результати вступних випробувань. Тут вибір тісно пов'язаний зі шкільним капіталом, накопиченим на попередніх рівнях, який, у свою чергу, визначається типом школи, до якої можна

отримати доступ, соціально-економічним становищем сім'ї у суспільстві, можливістю не працювати під час навчання в середній школі, а також іншими факторами. Наприклад, дитина із заможної сім'ї краще харчується, а отже, її інтелектуальний потенціал збільшується, вона живе в комфорті, а це сприяє кращій концентрації на навчанні. Тож за умови однакового рівню інтелекту та навичок у навчанні, той, у кого більше грошей, має явні переваги. Таким чином, спостерігається процес зростання соціальної нерівності, який проектується на всю освітню систему, визначаючи різні можливості для представників різних соціальних верств.

По-друге, це ретельний відбір серед тих, хто зміг вступити до університету, який має бути пов'язаний зі здатністю студентів здобувати вищу освіту. Адже як зазначає В. Рябченко, з року в рік багато вітчизняних закладів вищої освіти «на умовах контракту за мінімальними вимогами до рівня знань підбирають усіх бажаних стати номінальними студентами та отримати легітимний диплом про вищу освіту». Таким чином «формується контингент студентів надзвичайно низької якості. Серед цих студентів значна чисельність осіб, які невмотивовані сумлінно навчатися, а багато з них навіть нездатні отримати вищу освіту» (Рябченко, 2019, с. 18). За таких умов можливим наслідком необмеженого вступу до закладів вищої освіти може стати відносне зменшення кількості випускників у порівнянні з кількістю вступників та ймовірно зниження академічного рівня. У першому випадку це явище може бути пов'язане з відрахуванням більшої кількості здобувачів освіти, які не виконують навчальний план. У другому випадку причиною може стати той факт, що масовий попит на вищу освіту значно перевищує можливості якісної підготовки кваліфікованих кадрів для її обслуговування. Загалом все це наштовхує на думку, що не можна з абсолютною впевненістю стверджувати, що масовізація вищої освіти свідчить про її розвиток. Навпаки, наявні механізми відбору під час вступу до закладів вищої освіти дозволяють зробити висновок, що вони лише переносять проблему справедливості всередину університетів.

Отже, як було зазначено, різні дослідження щодо масовізації вищої освіти пояснюють збільшення кількості студентів на цьому рівні світовою тенденцією, яка здається відносно незалежною від економічних умов. Причини, які стимулюють зростання попиту на вищу освіту беруть витоки переважно з соціальної сфери і не зважають на потреби ринку праці. Часто спостерігається відсутність прямого зв'язку між наявністю диплому про вищу освіту та доходами громадян. Незадовільне соціально-економічне становище людей та зростання рівня бідності впливають на можливості їхнього доступу до якісної освіти на всіх рівнях.

Масовізація вищої освіти швидше є результатом особливої соціальної динаміки, коли прагнення належати до вищого класу призводить до зростання попиту на вищу освіту. В той же час доступ широких мас населення до університету сам по собі не може запобігти поширенню наслідків соціального відчуження на освітню систему, що призводить до посилення соціальної нерівності.

До причин соціальної нерівності у вищій освіті можна віднести відмінності в якості здобутої середньої освіти і відповідно в рівні навчальних досягнень у представників різних соціально-економічних верств; потребу молоді з нижчих верств суспільства розпочати трудову діяльність у більш ранньому віці; витрати на середню та вищу освіту. Адже хоча в нашій державі середня освіта є безкоштовною, навчання вимагає оплати додаткових витрат, що може бути надто складним для незаможних сімей. А це впливає як на шанси на вступ до закладів вищої освіти, так і на продовження навчання в університеті та його закінчення.

Розширенню реалізації соціальних прав, що включає доступ до якісної системи освіти на всіх рівнях усім верствам населення має сприяти демократизація освіти. Тільки підхід, що зважає і на економічну і на соціальну структуру дозволить реалізовувати відповідну освітню політику, спрямовану на справжню демократизацію та справжнє приведення освітньої системи в цілому у відповідність до потреб національного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Берегова Г. Д. (2019). Сучасна освіта: між консерватизмом і лібералізмом. *Scientific Journal Virtus*. № 31. С. 53–56.
2. Дежавна служба статистики України. (2021). *Вища та фахова передвища освіта в Україні*. URL: <https://ukrstat.gov.ua/>.

3. Жижко Т. А. (2014). Місце демократії в університетській освіті. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. Вип. 42. С. 207–217.
4. Ївженко М. (2023). Найпопулярніші спеціальності та ВНЗ. За скільки окупається вища освіта в Україні. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/markets/za-skilki-okupayetsya-vishcha-osvita-na-naupopulyarnishih-specialnostyah-v-ukrajini-50319451.html>.
5. Marginson S. (2016). High Participation Systems of Higher Education. *The Journal of Higher Education*. № 87:2, P. 243–271. DOI: 10.1080/00221546.2016.11777401.
6. Міністерство освіти і науки України. (2022). *Попередні результати вступної кампанії 2022 року*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/poporedni-rezultati-vstupnoyi-kampaniyi-2022-roku>.
7. Міністерство освіти і науки України. (2022). *Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#n12>.
8. Ніколаєв Є., Рій Г., Шемелинець І. Вища освіта в Україні: зміни через війну : аналітичний звіт. Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с.
9. Пищуліна О., Юрочко Т., Міщенко М., Жаліло Я. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ : аналітична доповідь Центру Разумкова. Київ : Заповіт, 2018. 368 с.
10. Рябченко В. І. Демократизація соціального середовища закладу вищої освіти як передумова розвитку особистісного потенціалу суб'єктів його діяльності. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2019. Вип. 18(11–12). С. 7–24.
11. Trow M. From Mass Higher Education to Universal Access: The American Advantage. *Minerva*. 1999. Vol. 37, № 4. P. 303–328.
12. Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. Київ : Кондор, 2011. 628 с.
13. Шурупова К. В., Шустрова К. В. Соціально-психологічний портрет середнього класу в Україні. *Розвиток промисловості та суспільства. Матеріали міжнародної науково-технічної конференції*. Кривий Ріг : Криворізький національний університет, 2021. С. 143.

References:

1. Berehova, H.D. (2019). Suchasna osvita: mizh konservatyzmom i liberalizmom [Modern education: between conservatism and liberalism]. *Scientific Journal Virtus*, 31, 53-56 [in Ukrainian].
2. Dezhavna sluzhba statystyky Ukrainy Vyshcha ta fakhova peredvyshcha osvita v Ukraini [State Statistics Service of Ukraine. Institutions of tertiary and professional pre-tertiary education]. (n.d.) *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <https://ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
3. Zhyzhko, T.A. (2014). Mistse demokratii v universytetskii osviti [A place of democracy in university education]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody. Filosofia – Bulletin of Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovoroda. Philosophy*, 42, 207-217 [in Ukrainian].
4. Yivzhenko, M. (2023). Naipopuliarnishi spetsialnosti ta VNZ. Za skilky okupaietsia vyshcha osvita v Ukraini [The most popular specialties and universities. How much does higher education in Ukraine cost?]. *biz.nv.ua*. Retrieved from <https://biz.nv.ua/ukr/markets/za-skilki-okupayetsya-vishcha-osvita-na-naupopulyarnishih-specialnostyah-v-ukrajini-50319451.html> [in Ukrainian].
5. Marginson, S. (2016). High Participation Systems of Higher Education. *The Journal of Higher Education*, 87:2, 243–271 [in English].
6. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Poporedni rezultaty vstupnoi kampanii 2022 roku [Ministry of Education and Science of Ukraine. Preliminary results of the introductory campaign of 2022]. *mon.gov.ua*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/news/poporedni-rezultati-vstupnoyi-kampaniyi-2022-roku> [in Ukrainian].
7. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Stratehiia rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022-2032 roky [Ministry of Education and Science of Ukraine. Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2022-2032]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#n12> [in Ukrainian].
8. Nikolaiev, Ye., Rii, H., & Shemelynets I. (2023). *Vyshcha osvita v Ukraini: zminy cherez viinu: analitychnyi zvit [Higher education in Ukraine: changes due to the war: an analytical report]*. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka [in Ukrainian].
9. Pyshchulina, O., Yurochko, T., Mishchenko, M., & Zhalilo, Ya. (2018). *Rozvytok liudskoho kapitalu: na shliakhu do yakisnykh reform: analitychna dopovid Tsentru Razumkova [Development of human capital: on the way to quality reforms: analytical report of the Razumkov Center]*. Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
10. Riabchenko, V.I. (2019). Demokratyzatsiia sotsialnoho seredovysshcha zakladu vyshchoi osvity yak przedumova rozvytku osobystisnoho potentsialu subiektiv yoho diialnosti [Democratization of the social environment of higher education institution as a prerequisite for the individuals' development potential of the subjects of its action]. *Osvitnii dyskurs: zbirnyk naukovykh prats – Educational Discourse: Collection of Scientific Papers*, 18 (11–12), 7–24 [in Ukrainian].

-
11. Trow, M. (1999). From Mass Higher Education to Universal Access: The American Advantage. *Minerva*, 37 (4), 303–328 [in English].
 12. Turkot, T.I. (2011). *Pedahohika vyshchoi shkoly: navch. Posib [Higher school pedagogy: study guide]*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
 13. Shurupova, K.V., & Shustrova, K.V. (2021). Sotsialno-psykholohichniy portret serednoho klasu v Ukraini [Social and psychological portrait of the middle class in Ukraine]. Proceedings from DIS 21: *Mizhnarodna naukovo-tekhnichna konferentsiia «Rozvytok promyslovosti ta suspilstva» – The International Scientific and Technical Conference «Development of industry and society»*. (p. 143). Kryvyi Rih: Kryvorizkyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].

Ткаченко Валерія Вікторівна,
аспірантка кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
orcid.org/0000-0002-7135-6659
lerok.t@gmail.com

КІНЕЦЬ «ПРИВАТНОГО» У ДИСКУРСІ НАСИЛЬСТВА КРІЗЬ МОРАЛЬНУ РИТОРИКУ

Актуальність запропонованої роботи зумовлена тезою про те, що «стать – це предикат страху». Тема насильства ніколи не втрачає своєї актуальності, вона лише трансформується і розглядається під різними кутами зору. Але тема домашнього та гендерного насилля особливо актуалізувалася в Україні у останні кілька десятиріч. Розглядаючи тему насильства як соціального феномену, автор наголошує на тому, що ми, як пострадянська країна були у полоні низки міфів та стереотипів, замовчування, заляканості, упередженості та слабкості правової системи. Ще до повномасштабної війни 2022 року Україна стала на шлях Європейського розвитку та вирішення цієї проблеми. Набули розвитку юридичні аспекти дослідження цієї теми, створювались притулки для жінок, надавалась уся необхідна їм допомога. Але головним фактором, на думку автора, є ментальні зміни у суспільстві та підходи до висвітлення цієї проблеми. Автор вбачає одним із рішень цієї проблеми у моральній риторичі та піднятті дихотомії «Я» – «інший» між жертвами та суспільством. Розповідаючи реальні історії насильства, суспільство піднімає цю тему на новий рівень, привертає увагу до проблеми, надаючи жінці бути почутою, а іншим – шанс на безпеку та обізнаність. «Щоб не повторилось з іншою» – такий наратив будується у дихотомії «Я» – «Інший». У дослідженні автор спирається на порівняльний, дедуктивний, герменевтичний методи. Висновки, що представлені у кінці роботи, можуть бути невеликим доповненням до профілактики та боротьби із гендерним та домашнім насильством, формуванням відповідних уявлень у свідомості людей сучасного українського суспільства.

Ключові слова: насильство, риторика, мораль, гендер, приватне, стать, #metoo.

Tkachenko Valeriia,
Postgraduate Student at the Department of Theoretical and Practical Philosophy
named after Professor J. B. Shad
V. N. Karazin Kharkiv National University
orcid.org/0000-0002-7135-6659
lerok.t@gmail.com

THE END OF THE “PRIVATE” IN THE DISCOURSE OF VIOLENCE THROUGH MORAL RHETORIC

The relevance of the research is determined by the thesis that «gender is a predicate of fear». The topic of violence never loses its importance, it only transforms and is examined from different angles. But the topic of domestic and gender-based violence has become particularly relevant in Ukraine in recent decades. Considering the topic of violence as a social phenomenon, the author emphasizes that as a post-Soviet country we were in the grip of various myths and stereotypes, suppression, intimidation, prejudice and the legal system's weakness. Prior to the full-scale war in 2022, Ukraine was on the path of European development and resolution of this problem. The legal aspects of the study on this subject were developed, women's shelters were created, and all the help needed was provided. But the major factor, according to the author, is mental changes in society and approaches to highlighting this problem. The author sees one of the solutions to this issue in moral rhetoric and raising the dichotomy of «Me» – «the Other» between victims and society. By telling real stories of violence, society raises the subject to a new level, draws attention to the problem, providing women an opportunity to be heard and others a chance for safety and awareness. «So that it does not happen again with another» – such a narrative is built in the dichotomy «Me» – «the Other». In the research, the author relies on comparative, deductive and hermeneutic methods. The summary presented at the end of the work can be implemented as a small addition to preventing and fighting against gender and domestic violence, formation of relevant ideas in the minds of people of modern Ukrainian society.

Key words: violence, rhetoric, morality, gender, the «private», #metoo.

«Стать – це придикут страху». Страх фізичної шкоди переслідує жінок набагато частіше, ніж чоловіків. І така ситуація бере своє коріння не у сучасному суспільстві. Уся історія людства, патріархальне суспільство, стереотипне мислення, фізична перевага чоловіків над жінками, законодавство впливали та продовжують впливати на життя жінок та формування предикату страху.

Феномен насильства є частиною самого суспільства і ніколи не втрачає своєї актуальності. Цю проблему намагаються осмислити у теоретичному значенні психологи, соціологи, філософи, та подолати на практиці правозахисники та соціальні активісти. Ця проблема протягом століть не вирішується, але показує свої різноманітні сторони, у залежності від кризових явищ, що спіткають те чи інше суспільство: від війни до расизму, від расизму до гендерного та домашнього насильства, від психологічного тиску до агресії, від власного досвіду до колективного. Тому прояви насильства сягають величезної кількості випадків. Сьогодні у світі і в Україні зокрема (до повномасштабної війни 2022 року) приділяють увагу саме гендерному та домашньому насильству. А з початком війни усі напрацьовані дані втрачають свою актуальність. Відстежувати відсоток постраждалих жінок дедалі складніше, а відносини між людьми простіше не стають. Окрема проблема, що вимагає детальних досліджень, стосується проявів сексуального насильства з боку окупантів.

Якщо раніше тема насильства замовчувалась, жертви боялись відкрити свої обличчя та розповісти власну історію, боялись осуду з боку родини, знайомих та суспільства, боялись почути щось на кшталт «сама винна», то зараз все більше жінок розповідають свої власні історії. Ці дорікання не зникнуть за мить, але це і не означає, що треба перестати боротися.

Практика – це розповідь реальних історій про випадки насильства у медіа-просторі, що може бути розглянута як дихотомія «Я»-«Інший» та частина моральної риторики. Таким чином, **метою** нашої роботи є дослідження кінця «приватного» як прояву моральної риторики у дискурсі насильства.

У дослідженнях гуманітаристики тема насильства бере свій початок із античної доби. Їй приділяли увагу і Аристотель, і Платон, і хоча дослідників було багато, ми звернемо увагу

саме на вітчизняних та закордонних дослідників сучасності. До вітчизняних фахівців у галузі насильства ми можемо віднести: В. Слюсара (дослідження насильства як соціо-культурного феномену), Ю. Кузьменко (дослідження теми насильства з боку права), О. Замашкіну (дослідження практичної допомоги жінкам). Корисними та цікавими для нашої роботи є статті, що відсилають нас до минулого. Це стаття О. Хамедової про репрезентацію насильства у радянській пресі, та робота І. Ігнатенко, яка досліджувала феномен насильства в українській традиційній культурі. Дослідженнями філософії «Іншого» займається В. Суковата.

«XX століття, попри утвердження гуманістичних ідеалів, упровадження принципу толерантності у різні сфери людського буття, можна сміливо назвати епохою урочистостей насильства» (Слюсар, 2015, с. 111). А чи була доба «ненасильства» насправді? Чи на практиці в індивідуальному бутті людини насильство хоч на добу зникало? При цьому XXI століття стало кульмінацією насильницьких дій. Пострадянські країни страждають від кількості домашнього насильства, а Україна і від наслідків бойових дій у зоні АТО з 2014 року, повномасштабної війни з лютого 2022 року. Але що таке насилля?

Ситуація у сучасному науковому дискурсі складається таким чином: право та психологія здебільше розглядають тему насильства як «власний досвід» людини, займаються практичним визначенням кордонів насильства, а також захистом людей. Філософія займається загальним дослідженням цього феномену і не торкається юридичних питань. Для філософії насильство – це соціокультурний феномен.

Насильство визначається як суспільні відносини, у яких одні індивіди чи соціальні групи та класи застосовують до інших примус, спрямований на їхню волю, завдають фізичної, психічної чи моральної шкоди іншій особі шляхом застосування сили чи погрози її застосування із метою спонукати об'єкт впливу до визначеної поведінки, до певних дій, а також стигматизований суспільством як «необхідне» та водночас «небажане» застосування сили Атрибутами насильства, виходячи із цього визначення, виокремлено примус, соціальну стигматизацію, нанесення фізичної, психічної чи/та моральної шкоди (Слюсар, 2017).

Останні декілька років в українських дослідженнях приділялася увага (чимала частина у філософському аспекті) питанням домашнього та гендерного насильства. Слабкість юридичної системи, стереотипне та патріархальне мислення, слабкість медіа поля, відсутність статевого виховання стали факторами розвитку цих проблем у суспільстві. Але повернемося до самої дефініції та зрозуміємо, що у нашій державі розуміють під домашнім та сексуальним насильством.

Згідно із Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 2018 року під домашнім насильством прийнято вважати наступне: «Домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» (Про запобігання та протидію домашньому насильству, Закон України).

Під сексуальним насильством розуміють форму домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності (Про запобігання та протидію домашньому насильству, Закон України).

Соціологічні дослідження констатують, що саме жінки є категорією людей, яка найбільше зазнає насильства. На початку статті вказано тезу, що стать – це предикат страху. У сучасних жінок більше страхів перед «насильницьким злочиним». Закордонні дослідники зазначають, що жінки самостійно застосовують методи щодо запобігання насильства. Наприклад, вони не ходять одні вночі, обходять стороною підозрілі місця, не ходять поодиноці

тощо. Р. Леннос проводила дослідження щодо вивчення такого страху у жінок та його запобігання. Ситуація ускладнюється через багато агентів суспільства. З одного боку, є жінки та насильники, з іншого, є держава та закони, але вони не можуть на 100% вберегти жінок. Тому основна практика – це самостійна робота над своєю фізичною безпекою. Але ще залишається домашнє насильство, перед яким у більшості випадків було психологічне насильство та позбавлення волі.

Соціокультурне середовище склалось таким чином, що воно позиціонується як чоловіче. Завдяки мас-медіа (на момент 2007 року) у жінки було всього два образи: перший – це хороша жінка, другий – погана жінка, яка не є взірцем та сама провокує чоловіків на їх діяння). Звідси бере свій початок думка про те, що «сама винна». Ця тема частково перетинається із розподілом влади у сім'ї. Насильство зі сторони інтимного партнера – це загальнолюдська проблема, яка за даними ВООЗ на момент 2011 року сягала від 30–60% у різних країнах світу. З появою інтернету інформаційний простір наповнюється тисячами історій про сексуальне та психологічне насильство. Незахищеність жінки не закінчується як тільки вона переходить в приватний простір із публічного. Тема домашнього насильства сьогодні набирає обертів у наукових дослідженнях і буденному світосприйнятті. Під сімейною владою зазвичай розуміють здатність одного з членів сім'ї змінювати своє ставлення чи надавати вплив на дію інших членів родини. Людина, яка захопила владу, чинить тиск на членів сім'ї, часто не враховує їх власні думки та почуття, змушує їх виконувати певні дії. Джерела розподілу влади у сім'ї мають витoki із різних аспектів життєдіяльності суспільства на різних етапах домінування того чи іншого світогляду, культурно-історичних особливостей, індивідуально-психологічних особливостей конкретних людей. Наприклад, влада розвивається із економічних, релігійних, гендерних факторів. Таким чином, у людини в одних руках концентрується фінансовий потік, значний вплив на свідомість інших, домінантність думки, а також агресивна поведінка до своїх «підлеглих». Цікаво, що патріархальна риторика домінування живиться виключно закріпленими на рівні буденного життя стереотипами, котрі, наразі, постають

головною причиною збереження в Україні гендерної дискримінації.

Стереотипне мислення – це постійне джерело насильства над жінками. Займаючись розподілом простору на категорію «приватний» та «публічний», жінка залишається у «приватному» просторі як частина чоловічого майна. Досліджуючи тему насильства у традиційній українській культурі, вітчизняні дослідниці зазначають, що насильство відбувалось за провину за «провину». Під провинною розумілись лінощі, марнотратство, непокора, зрада, брехня. Тому такий розповсюджений вислів як «заслужила» вживався у минулі кілька століть. Слід зазначити, що діти могли стати об'єктом насильства з боку матерів. Один із факторів, які впливали на прояви насильства – це пияцтво, бо чоловік втрачав здатність мислити та опановувати себе у відповідному стані. І, на жаль, домашнє насильство у традиційній культурі того часу не було поодиноким практикою. Більше того, саме суспільство ще й толерувало його, якщо воно застосовувалось у «добрих» справах (Ігнатенко, 2019). Дивлячись на ці факти, ми можемо побачити, що сучасні звинувачення «сама винна» мають довгий шлях свого розвитку у свідомості.

Окремим етапом у висвітленні застосування насильства до жінок та сприйняття суспільством цієї проблеми є радянська доба, коли тема насильства тотально була під ідеологію. В газетах писали тільки про фатальні випадки (які закінчувались смертю), а з приходом Сталіна і в загалі перестали майже писати. Насильство – це було явище західного світу і воно аж ніяк не торкалось «справжню» радянську жінку, працювиту комуністку (Хамедова, 2020).

Сьогодні юридичним пасткам, негативній риториці медіапростору, стереотипному мисленню намагаються протидіяти активісти та правозахисники. Після роботи у правовому полі, на наш погляд, друга дія – це активна робота у публічному просторі, розповсюдженні інформації та активна поступова зміна мислення по відношенню до визначеної теми. Ці дії мають формувати навколо жінки та кожного громадянина – відчуття (установку) онтологічної безпеки. «Онтологічна безпека» – це безпека, яка заснована на загальній довірі до світу та людей. А своєю сутністю вона повинна претендувати на загальнолюдську цінність сучасного світу.

Розвиток і формування «онтологічної безпеки» має реалізовуватися у наступних сферах: перша – зміна соціальних норм; друга – запровадження концепції ненасильства; третя – здорова сексуальність суспільства.

Виходячи із вищеозначених сфер, ми пропонуємо формування онтологічної безпеки крізь «моральну риторику», яка несе у собі практику оприлюднення реальних історій насильства.

Наше століття можна назвати епохою «голосу». У публічному дискурсі задіяні активісти, інфлюенсери, політики, митці, усі, хто може проводити перфоманси, акції, створювати програми на Youtube, організувати демонстрації тощо. З'явилося сотні нових шляхів передачі думок та звернення уваги до багатьох проблем світу. Але ми сконцентруємо свою увагу на тих проектах, де жертвам насильства давали змогу розповісти свою історію. Найвідомішим прикладом подібної практики можна назвати акцію «#MeToo», яку дослідники назвали проявом «м'якої сили».

Так, у жовтні 2017 року після того, як американська акторка Аліса Мілано перестала мовчати про домагання із боку відомого кінопродюсера Гарві Вайнштейна, вона почала флешмоб у соціальних мережах, закликавши жінок, які пережили подібний досвід ставити гештег #metoo. Головна мета полягала у тому, щоб привернути увагу світу та показати кількість харасменту, домагань, гвалтування жінок. Один із головних ефектів полягав у тому, що жертви сексуального насильства та домагань отримали можливість відкрито і не соромлячись розповісти свої історії та почути про досвід інших людей, що також стали жертвами цього виду насильства. Такий флешмоб надихнув до громадської дискусії про проблему сексуального насильства та домагань, а також про культурні стереотипи, які підтримують цей вид насильства. Цей прецедент став яскравим початком руйнування «приватного» засобами та можливостями медійного простору.

Іншим прикладом є акція феміністського руху українських дівчат «Білкис» (@fem.bilkis). До «16 днів проти насильства» кожен день дівчата публікували одну історію, яка розповідала про прояви насильства та порушення власних кордонів. Історії не обмежувались тільки згвалтуваннями, але це були і домагання, торкання інтимних місць у громадських місцях, натяки на секс та нерозуміння слова «ні».

На наш погляд, подібні акції покликані виконати кілька завдань одночасно: надати можливість жінці висловитись, не мовчати; відчуті підтримку з боку інших; продемонструвати, що це не є нормою і як може бути. Головне – це може бути врятування когось іншого від того, що пережили самі. А може і навіть покарати винного (якщо задіяти відповідні органи влади). Така думка виходить із дихотомії «Я»-«Інший».

Філософія «Іншого» має довгу традицію і не втрачає свою актуальність у контексті порушеної у статті проблеми. Поки існують релігійні, етнічні конфлікти, поки тривають війни, поки одна людина буде намагатись пізнати іншу, поки існує комунікація, до тих пір буде актуальна ця концепція. Проблематика дихотомії походить від Аристотеля, який вважав, що без Іншого ми не можемо пізнати самого себе. Зміна методологічного статусу категорії Іншого почалась у середині ХХ століття, як символ важливих зрушень у структурі європейського мислення. Це етика та філософія після Освенциму; гендерна теорія, постколоніалізм; теорія влади, лакановський психоаналіз; квіртеорія; теорія меншин; постмодернізм (Суковата, 2014).

Інший у концепції кінця приватного та моральній риторичі може бути – тим, хто не маж «мого досвіду». Інший – близький і має такий самий досвід.

Осягнення Іншого як плоті змушує підійти до розуміння себе як тіла-серед-інших-тіл (з позиції Я Інший вибудовується у форматі «Я Там-як-Тут»).

Згідно з нашими ідеями, Інший повинен бути маркером власних дій. Піклування про іншого, щоб з ним не відбулось те, що відбулось зі мною, щоб Інший не був у тому бутті, що й ти.

Закладена дихотомія «Я»/«Інший» може відтворюватись крізь моральну риторіку. Термін «моральна риторика» вводить у політичний дискурс Пораховська, визначаючи як спірання політиків на мораль. Моральна риторика застосовується у політиці інструментально. Апеляція до моралі посилює політику, робить її більшою привабливою та більш дієвою. Мораль розглядається інструментально: вона має братися до уваги, якщо сприяє досягненню політичних цілей, і може ігноруватися, якщо заважає самому політику.

На нашу думку, моральна риторика може бути модератором між жертвами насильства та суспільством. Буде відсутня концепція «жертва», буде відсутня концепція «винна» – абсолютна

нова мова у суспільстві та свідомості. Незважаючи на те, що риторика є інструментом конкретних фізичних осіб, так і цілої держави, ми хочемо звернути увагу, що у запропонованому дослідженні риторика виступає елементом двох сторін. З одного боку – це риторика цілої держави і її фокус на профілактику домашнього насильства. З іншого – це інструмент окремої людини, оскільки вона розкриває свою історію та впускає нас у свій простір, кладе кінець приватному. Також слід зауважити, що риторика – це засіб для переконання (переконання заради себе, заради правди, заради іншого).

Розповідати, щоб знали. Розповідати, щоб не повторилось з іншими. Розповідати, щоб (мені) допомогли.

Висновки. Насильство у всіх своїх проявах є не невиліковною тисячолітньою хворобою усього людства, воно є темною його стороною, атрибутом життя суспільства і постійною, але проблемою, що постійно трансформує суспільство і саме трансформується (насильство).

Насильство – це соціальний феномен, який означає фізичну або психологічну шкоду(тиск) однієї людини/групи щодо іншої. Феномен насильства прийнято поділяти на: економічне, фізичне, психологічне, гендерне, сексуальне насильство. Але не забуваємо про очевидне, що ці категорії у кожному окремому випадку об'єднуються між собою.

Зважаючи на те, що найбільша частка серед жертв насильства припадає на жінок, то ми мусимо констатувати і говорити про онтологічну безпеку жінки, що має будуватись на державному рівні (юридична захищеність), створенні осередків допомоги жінкам, тимчасових місць розташування та абсолютно нового простору без упереджень, стереотипів, страху.

На наш погляд, у сучасному світі завдяки медіапростору тема насильства може обговорюватись з метою підтримки через надання публічності історіям жінок, які його зазнали. Наприклад, як флешмоб MeToo. Це і буде практичне втілення концепції моральної риторичі. Розповіді реальних історій – це наочне зображення етичної дихотомії «Я» – «Інший». Можливість для жінки висловитись і бути почутою та прийнятою Іншими, знайти відгук у Іншому/Інших, порушувати цю проблему без упереджень є запорукою попередження насильства інших. Така дихотомія ставиться як турбота про інших.

Список використаних джерел:

1. Ігнатенко, І. (2019). Домашнє насильство в традиційній культурі Українців. Народна творчість та етнологія, (2), 56–65.
2. Кузьменко, Ю. В. (2020). Адміністративна діяльність національної поліції: протидія та запобігання домашньому насильству. Прикарпатський юридичний вісник, (2(27)), 104–107. [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(27\).198](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(27).198)
3. Про запобігання та протидію домашньому насильству, Закон України № 2229-VIII (2023) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
4. Рубан, О. (2022). Філософський аналіз феномену безпеки у бутті людини в умовах війни, гендерна складова. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, (3), 12–17.
5. Слюсар, В. (2015). Атрибути насилля. Українська полоністика. Філософські науки, (12), 111–118.
6. Слюсар, В. (2017). НАСИЛЛЯ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА ПРИРОДА. Євенюк О.О. http://eprints.zu.edu.ua/30554/1/монографія_Слюсар_насилля_2017.pdf (Оригінал опубліковано 2017 р.)
7. Суковата, В. (2014). Філософія Іншого, її джерела та сучасні напрямки: методологічний аналіз. *Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження*, (31), 285–301. http://nbuv.gov.ua/UJRN/totallogy_2014_31_16.
8. Хамедова, О. (2020). репрезентація сексуального насильства в українській радянській пресі 1920–1930-х років: ідеологічний контекст. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, (47), 44–55.

References:

1. Ihnatenko, I. (2019). Domashnye nasyt'stvo v tradytsiyniy kul'turi [domestic violence in the traditional culture of Ukrainians] *Ukrayintsiv. Narodna tvorchist' ta etnolohiya*, (2), 56–65. [in ukrainian].
2. Kuz'menko, YU. V. (2020). Administratyvna diyal'nist' natsional'noyi politsiyi: protydiya ta zapobihannya domashn'omu nasyt'stvu [administrative activities of the national police: combating and preventing domestic violence.]. *Prykarpat-s'kyu yurydychnyy visnyk*, (2(27)), 104–107. [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(27\).198](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(27).198) [in ukrainian].
3. Pro zapobihannya ta protydiyu domashn'omu nasyt'stvu [About preventing and combating domestic violence], *Zakon Ukrayiny № 2229-VIII (2023) (Ukrayina)*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> [in ukrainian].
4. Ruban, O. (2022). Filosofs'kyu analiz fenomenu bezpeky u butti lyudyny v umovakh viyny, henderna skladova. [a philosophical analysis of the phenomenon of security in the human being in the conditions of war, with a gender component] *perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal*, (3), 12–17. [in ukrainian].
5. Slyusar, V. (2015). Atrybuty nasyt'lyya [Attributes of violence]. *Ukrayins'ka polonistyka. Filosofs'ki nauky*, (12), 111–118. [in ukrainian].
6. Slyusar, V. (2017). Nasyt'lyya: sotsial'no-filosofs'ka pryroda [violence: social and philosophical nature]. Yevenok O.O. http://eprints.zu.edu.ua/30554/1/monohrafiya_Slyusar_nasyt'lyya_2017.pdf (Oryhinal opublikovano 2017 r.) [in ukrainian].
7. Sukovata, V. (2014). Filosofiya Inshoho, yiyi dzherela ta suchasni napryamky: metodolohichnyy analiz [The philosophy of the Other, its sources and modern directions: a methodological analysis]. *Totallogy-XXI. Postneklasichni doslidzhennya*, (31), 285–301. http://nbuv.gov.ua/UJRN/totallogy_2014_31_16. [in ukrainian].
8. Khamedova, O. (2020). reprezentatsiya seksual'noho nasyt'stva v ukrayins'kiy radyans'kiy presi 1920–1930-kh rokiv: ideolohichnyy kontekst [representation of sexual violence in the ukrainian soviet press of the 1920s-1930s: ideological context]. *Visnyk l'vivs'koho universytetu. Seriya Zhurnalistyka*, (47), 44–55. [in ukrainian].

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

UDC 791.3:791.43

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.29>

Bandarzewska Weronika,

*Studentka Wydziału Nauk Społecznych
Uniwersytet Śląski w Katowicach
orcid.org/0009-0004-7998-4213
weronika.felicja.bandarzewska@gmail.com*

Burek Paulina,

*Studentka Wydziału Nauk Społecznych
Uniwersytet Śląski w Katowicach
orcid.org/0000-0001-9568-7850
paulina.burek00@gmail.com*

Gliszczyńska Sabina,

*Studentka Wydziału Nauk Społecznych
Uniwersytet Śląski w Katowicach
orcid.org/0009-0004-0306-092X
sabgli@op.pl*

KULTUROWE I PSYCHOLOGICZNE ASPEKTY KINEMATOGRAFII – NEGATYWNE SKUTKI FILMU

Niniejszy artykuł przybliży tematykę możliwych konsekwencji wynikających z oddziaływania filmu na oglądającego. Autorki podejmują próbę przedstawienia negatywnych skutków, będących konsekwencją kontaktu ze specyficznym rodzajem kina. Z jednej strony zauważa się znaczenie filmu dla podtrzymywania szkodliwych społecznie stereotypów, dotyczących, np. postrzegania chorób psychicznych czy wizerunku kobiet i mężczyzn (społecznie przypisywanych ról czy oczekiwań). Z drugiej strony podkreśla się istnienie szeregu negatywnych skutków, wynikających z bardzo wczesnej ekspozycji na telewizję i inne materiały audiowizualne. Podejmując rozważania nad wpływem kina, w artykule opisano także czym cechują się nieodpowiednie treści filmowe i w jaki sposób młodzi widzowie naśladują zachowania bohaterów filmowych. W dalszych częściach tekstu czytelnik zapozna się z nowym pojęciem, obrazującym kino wywołujące negatywne doświadczenia poznawcze i emocjonalne.

Artykuł zamykają podrozdziały, dotyczące odpowiedzialności twórców w zakresie tworzenia dzieł mogących mieć negatywny wpływ na oglądających (niekiedy nawet niezależnie od wieku). Autorki poruszają temat granic twórczości czy etyki produkcji filmu, wymieniając w tym kontekście kilka rodzajów etyczności tworzenia dzieła audiowizualnego. Celem artykułu jest podkreślenie, iż mimo wiązania filmu z pozytywnymi aspektami - rozrywką, odpoczynkiem czy formą sztuki, może mieć on także negatywny wpływ na widza. Podkreśla się potrzebę prowadzenia badań empirycznych, dotyczących długofalowych konsekwencji obejrzanego filmu na różnorodnych widzów. Film, bez odpowiedzialnych i świadomych postaw odbiorców (konsumentów), stanowić może niebezpieczne narzędzie. Jak wiadomo przemysł filmowy pozostaje niezwykle dochodową gałęzią działalności komercyjnej, co niektórych twórców może skłaniać do masowego «testowania» granic publiczności.

Słowa kluczowe: film, psychologia filmu, etyka filmu, wpływ filmu, odpowiedzialność twórcy.

Bandarzewska Weronika,
Student at Faculty of Social Sciences
University of Silesia in Katowice
orcid.org/0009-0004-7998-4213
weronika.felicja.bandarzewska@gmail.com

Burek Paulina,
Student at Faculty of Social Sciences
University of Silesia in Katowice
orcid.org/0000-0001-9568-7850
paulina.burek00@gmail.com

Gliszczyńska Sabina,
Student at Faculty of Social Sciences
University of Silesia in Katowice
orcid.org/0009-0004-0306-092X
sabgli@op.pl

CULTURAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CINEMATOGRAPHY – NEGATIVE EFFECTS OF FILM

This article presents the subject of potential consequences arising from the impact of film on the viewer. The authors attempt to portray the negative effects caused by the exposure to a specific type of cinema. On one hand, the significance of films in perpetuating socially harmful stereotypes is observed, such as perceptions of mental illnesses or the portrayal of women and men (in socially attributed roles or expectations). On the other hand, a range of adverse effects stemming from early exposure to television and other audio-visual materials is emphasized. While contemplating the influence of cinema, this article also describes what inappropriate film content entails and how young audiences mimic the behaviour of film characters. In subsequent parts of the text, the reader will become acquainted with a new concept of cinema which triggers negative cognitive and emotional experiences.

The article concludes with subsections discussing the responsibility of film creators in producing works that could have a negative impact on viewers. The authors address the topic of creative and ethical boundaries of film production, mentioning several considerations in creating audio-visual works in this context. The aim of the article is to emphasize that despite associating films with positive aspects such as entertainment, relaxation, or a form of art, they can also have a negative influence on the viewer. The need for empirical research regarding the consequences of watching films on diverse audiences is emphasized. Film, without responsible and conscious approaches from recipients (consumers), can become a dangerous tool. As it is well-known, the film industry remains an extremely profitable branch of commercial activity. This might lead some creators to abuse their power by testing the moral boundaries of their audiences.

Key words: film, psychology of film, film ethics, influence of film, creator's responsibility

Wstęp. Jak twierdzą Armen Mekhakyan, Agata Szulci i Wojciech Imielski (2018), film jest sposobem na najwierniejsze i najbogatsze w informacje dokumentowanie wydarzeń, a także masowo wykorzystywanym środkiem komunikacji. Cechą, która odróżnia film od innych dziedzin sztuki, jest możliwość wiernego odtworzenia świata. Można w tym upatrywać powodu, przez który stał się jednym z najbardziej popularnych utworów artystycznych.

Przez możliwość wiernego odtworzenia rzeczywistości, film może mieć znaczący wpływ na myśli, emocje czy zachowania widza. Wpływ filmu na człowieka z pewnością podkreśla

fakt, że powstała technika terapeutyczna zwana filmoterapią, której głównym celem jest «aktywizacja indywidualnych procesów poznawczych i emocjonalno-motywacyjnych, ukierunkowana na ich ekspresję, doskonalenie czy też uspołniczenie (Tylikowska, 2016, s.128)».

Film jest nie tylko poznawczym wyzwaniem, które wymaga od widza przetwarzania informacji, ale także ma możliwość generowania emocji, które są różnorodne pod kątem jakości i intensywności (Pisarek, Francuz, 2007). Ważnym zdaje się być fakt, że film to najbardziej wpływowe medium, które wiąże się z emocjonalnością, a każda

niebezpieczna interpretacja może mieć nieetyczny wpływ na widza (Kumari & Joshi, 2015).

Pozytywne skutki filmów na społeczeństwo obejmują między innymi rozwój wyobraźni, poszerzenie horyzontów myślowych, powzięcie informacji o świecie, kształtowanie postaw czy rozwój zrozumienia relacji międzyludzkich oraz reakcji emocjonalnych. Niniejszy artykuł skupia się na analizie negatywnych aspektów oraz skutków filmu na widza.

Stereotypy występujące w filmach. Film jest jednym z ważniejszych źródeł pomagających kształtować przekonania oraz wyobrażenia ludzi na temat różnych zjawisk czy grup społecznych, stąd też ważnym zdaje się być podjęcie tematu stereotypów występujących w filmach oraz ich wpływu na jednostki i ich postrzeganie świata. Sztuka jest generalnie postrzegana jako źródło, które przybliży wartości takie jak otwartość na świat czy tolerancja (Nęcka, 2011). Film sam w sobie może zmienić sposób myślenia czy wzbogacić wiedzę o świecie (Działa, 2012)

Według Katarzyny Bojarskiej (2011) stereotypy to «zgeneralizowane i sztywne przekonania, że w zasadzie wszystkie osoby z danej grupy mają w swojej naturze pewne wspólne, negatywnie oceniane właściwości, a ich brak u kogoś z danej populacji traktowany jest jedynie jako wyjątek od reguły».

Filmy same w sobie, o ile mogą uświadamiać oraz rozszerzać światopogląd widza, jednocześnie mogą również wzmacniać istniejące już stereotypy. Jednym z takich utartych przeświadczeń jest tradycyjny model ról płciowych, z uległą kobietą oraz dominującym mężczyzną (Lines, 2015).

Badania Coyne, Rasmussen, Linder, Nelson i Birkbeck (2016) wykazały, że zaangażowanie dzieci w filmy i produkty związane z księżniczkami Disneya wiązało się z bardziej kobiecymi zachowaniami, zarówno u dziewczynek, jak i chłopców. Tłumacząc wyniki, autorki powołały się na analizę wykonaną przez Englanda, Descartesa i Collier-Meeke (2011), która wskazała, że szczególnie w starszych filmach o księżniczkach Disneya, które nadal są bardzo popularne wśród dzieci (a więc istotne dla ich nauki oraz rozwoju), istnieją silne, stereotypowe przekazy dotyczące ról płciowych, w których kobieta ukazywana jest jako fizycznie słaba, uległa, lękliwa czy opiekuńcza (Coyne i in., 2011). Co więcej, w starszych filmach Disneya księżniczka jest ukazywana jako kobieta, która dzięki poznaniu księcia, staje

się szczęśliwa – a więc nawet księżniczka, która z pozoru jest postępową, może być szczęśliwa jedynie wtedy, gdy zdobędzie miłość księcia (Lacroix, 2004). Podczas, gdy kobieta jest ukazana jako ta, którą najczęściej trzeba uratować, tak książę zazwyczaj jest dobrze urodzonym arystokratą. Jak wskazują badania, oglądanie filmów zawierających stereotypowe ukazanie płci wiąże się z postawami nastolatek oraz zachowaniami związanymi z tym obszarem (Morawitz, Mastro, 2008). Inne badania wskazały, że reprezentacja płci w mediach (w tym w filmach) wzmacnia stereotypowy, tradycyjny i patriarchalny model płci, przy czym to kobiety w większym stopniu od mężczyzn zgadzały się z ukazaniem kobiety w tradycyjnej roli płciowej jako uległej żony czy idealnej córki, która nie daje ponieść się emocjom bądź kobiety potrzebującej pomocy od mężczyzny (Kumari & Joshi, 2015). O ile film może pomagać w promowaniu równości płci oraz podnoszeniu statusu kobiet w społeczeństwie, często jednak wręcz przeciwnie - wzmacnia ich stereotypowe wizerunki.

Dostrzega się również wiele stereotypów dotyczących osób z chorobami psychicznymi. Postawy społeczeństwa wobec chorób psychicznych są zazwyczaj negatywne i oparte na błędnych przekonaniach (Pirkis i in., 2006). Ci zazwyczaj w filmach są przedstawiani jako inni, dziwni czy niebezpieczni (Wahl, Lefkowitz, 1989). Dostrzega się co prawda w nowych produkcjach chęć zmiany tego trendu i próbę pokazania osób chorych psychicznie w bardziej przychylny sposób, jednak to nadal ten negatywny obraz przeważa w kulturze. Pirkis i współpracownicy (2006) doszli do wniosku, że taki sposób przedstawienia chorób psychicznych w filmach może wpływać na negatywny obraz osób chorych w przestrzeni publicznej, a co za tym idzie – utrzymywać stereotypy i zwiększać stygmatyzację.

By lepiej zrozumieć temat, Wahl i Lefkowitz (1989) przeprowadzili badanie eksperymentalne, w którym podzielili badanych na trzy grupy: pierwszą, która oglądała film o psychicznie chorym mężczyźnie, który podczas przepustki ze szpitala psychiatrycznego zabija swoją żonę («Murder: By Reason of Insanity» reżyserii Donalda Shebiba); drugą, która przed i po filmie obejrzała trailer, który podkreślił, że historia i zachowanie mężczyzny chorego psychicznie przedstawione w filmie nie są odzwierciedleniem charakterystyki osób chorych psychicznie, z których zdecydowana większość

nigdy nie stosuje przemocy; oraz trzecią – kontrolną – która obejrzała «Morderstwo w Orient Expressie», w którym morderca nie ma związku z chorobą psychiczną. Każda z osób badanych po obejrzeniu filmu musiała wypełnić kwestionariusz mierzący postawy wobec osób chorych psychicznie. Wyniki wskazały, że wyniki pierwszej i drugiej grupy były do siebie zbliżone, jednocześnie odbiegając od wyników grupy kontrolnej – a konkretniej, wskazując na mniejszą życzliwość, większą restrykcyjność społeczną i mniej przychylni wobec osób cierpiących na choroby psychiczne. W tym wypadku można wyciągnąć wnioski, że film fabularny bardziej wpłynął na postrzeganie badanych, a trailer informacyjny wskazujący na jednostkowość zachowań bohaterów filmu nie był w stanie zmienić ich zdania. Filmy angażują widza emocjonalnie dzięki grze aktorskiej, muzyce i scenografii (Wahl, Lefkowitz, 1989), co może mieć związek z kształtowaniem się postaw wobec określonych grup czy zachowań, również tych negatywnych.

Wpływ telewizji na dzieci. Program Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) pod tytułem «Zdrowie dla wszystkich w XXI wieku» przywiązuje szczególną wagę do troski o zdrowie dzieci i młodzieży. W czasach dynamicznych przemian cywilizacyjnych, kulturowych i społeczno-ekonomicznych, Priorytetem jest dbanie o zdrowie psychiczne (Brzozowska, Sikorska, 2016). Jest to niezwykle ważne szczególnie w przypadku dzieci, ponieważ pierwsze trzy lata są kluczowe dla rozwoju wielu funkcji psychicznych. Mózg jest wtedy podatny na wpływ środowiska w tym również takie czynniki zewnętrzne jak oglądanie telewizji czy kontakt z mediami. Współcześnie istnieje zjawisko zwane «bedroom culture», które prowadzi do tego, że dzieci spędzają większość czasu we własnym pokoju, korzystając z mediów. Badania wskazują, że coraz młodsze dzieci mają dostęp do telewizji. Około 60% z nich ogląda telewizję regularnie przez 1–2 godziny dziennie (Brzozowska, Sikorska, 2016).

Wyniki badań potwierdzają negatywny wpływ ekspozycji na telewizję i materiały audiowizualne na funkcjonowanie poznawcze dzieci poniżej 3 roku życia. Szczególnie obniża się zdolność skupienia uwagi oraz zwiększa się zespół nadpobudliwości psychoruchowej. Ponadto wiele scen filmowych może prowadzić do przestymulowania mózgu dziecka, ucząc go oczekiwania na intensywne

bodźce. Co w konsekwencji może prowadzić do odbierania rzeczywistości jako mniej interesującej w porównaniu do filmów (Brzozowska, Sikorska, 2016). Dlatego należy właściwie dobierać to, co dzieci oglądają. Friedrich i Stein w swoim badaniu wykazali, że dzieci, które oglądały programy edukacyjne, niezawierające szybkich zmian scen, miały większą tolerancję na odroczenie gratyfikacji w porównaniu z dziećmi, które oglądały kreskówkę zawierającą szybkie zmiany akcji. Z kolei Geist i Gibson odkryli, że dzieci oglądające bajki zawierające szybkie zmiany scen, miały zmniejszoną zdolność uwagi w porównaniu z dziećmi oglądającymi bajki niezawierające szybkich zmian scen lub z dziećmi bawiącymi się. Doniesienia z badań sugerują zatem, że wczesna ekspozycja na telewizję może stanowić czynnik ryzyka rozwoju zaburzeń uwagi.

Nieodpowiednie treści filmowe. Młodsze dzieci mają trudności w odróżnieniu fantazji od rzeczywistości, dlatego nie powinny one oglądać horrorów czy innych filmów przedstawiających brutalne sceny. Dzieci już od piątego roku życia zgłaszają nawracające lęki po obejrzeniu filmu grozy (Sargent i in., 2002). Dlatego niepokojące są wyniki badania przeprowadzonego w 2002 roku wśród uczniów szkół średnich w New Hampshire i Vermont. Dostali oni listę filmów i mieli zaznaczyć te, które widzieli. Wykazano, że wśród młodych nastolatków bardzo rozpowszechnione są brutalne filmy, często zawierające sceny przemocy seksualnej. Może to przyczynić się do agresywnego zachowania nastolatków. Zauważono, że chłopcy są bardziej narażeni na oglądanie filmów obrazujących przemoc, prawdopodobnie ze względu na swoje preferencje dotyczące filmów akcji (Sargent i in., 2002).

Wśród seriali zawierających nieodpowiednie treści z pewnością wymienić należy popularny «Squid Game». Według klasyfikacji jest on przeznaczony dla dorosłych w wieku co najmniej 17 lat, ponieważ zawiera sceny sadystycznej przemocy i nieodpowiedniego zachowania seksualnego. Niemniej jednak, w rzeczywistości, ponad 111 milionów kont obejrzało ten serial podczas pierwszego miesiąca emisji w sieci (Siregar i in., 2021). «Squid Game» wywołało również lawinę wyzwań na platformach mediów społecznościowych, takich jak TikTok i Instagram, które opierają się na scenach z tego serialu, co jest dowodem na to, ile dzieci i nastolatków go ogląda.

Dzięki temu serialowi wzrosła popularność tradycyjnych dziecięcych zabaw, ale wraz z tym, dzieci i nastolatki oglądają niekontrolowane sceny przemocy, a grydziecinstwo zostało połączone z przemocą i przeniesione do rzeczywistości. W związku z rosnącym rozpowszechnieniem tej sytuacji, emisję serialu zakazano w niektórych krajach (Pelin i in., 2023).

Naśladowanie bohaterów filmowych. Po latach rozważań i badań nad tym, potwierdzona została teza, że ekspozycja na przemoc w telewizji i filmach powoduje wzrost agresywnego zachowania u osób oglądających takie sceny (Bandura, 1973; Berkowitz, 1993; Carlson, 1990; Eron, 1982; Geen, 1990; Huesmann, 1986; Paik i Comstock, 1994; Wood, 1991). Zauważono także, że kiedy przemoc jest w filmie usprawiedliwiona i bohater ją stosujący odnosi sukces, bardziej prawdopodobny jest wzrost agresji krótkoterminowej u widza niż oglądanie filmów przedstawiających nieuzasadnioną lub nieudaną przemoc (Berkowitz i Geen, 1966). Ważny jest zatem kontekst oglądanych treści. Sposobem na zmniejszenie przemocy jest rozmowa z dzieckiem, wyjaśnienie niepożądanych skutków przemocy jako rozwiązania problemów i sugerowanie alternatywnych nieagresywnych (Eron, 1982; Huesmann i Miller, 1994).

W jednym z eksperymentów uczestnicy, którzy oglądali fragment agresywnego filmu, zgłaszali później wyższy poziom wrogości niż ci, którzy oglądali fragment nieagresywnego filmu. Co więcej, kolejny eksperyment wykazał, że w wyniku oglądania filmu zawierającego treści związane z przemocą, wzrasta dostępność agresywnych myśli, ale tylko u osób o niskim poziomie drażliwości. Innymi słowy, agresywne bodźce takie jak ekspozycja na przemoc w mediach, ma większy wpływ na osoby, które zwykle nie myślą w kategoriach agresywnych (Anderson, 1997). Te krótkoterminowe konsekwencje uzasadniają spekulacje na temat możliwych długoterminowych skutków. Badania nad uczeniem się sugerują, że jednym z kluczy do wprowadzenia długoterminowych zmian w strukturze myśli i afektu jest powtarzanie. Zatem jedną z dróg do stania się osobą chronicznie drażliwą lub agresywną może być powtarzanie doświadczania bodźców, które aktywują myśli i uczucia agresywne. W ten sposób powtarzana ekspozycja na przemoc w mediach może znacząco

zwiększyć poziom chronicznej wrogości u osoby. W rezultacie może to prowadzić do wzrostu zachowań agresywnych w całym społeczeństwie, co może objawiać się w zwiększonym obwinianiu innych za niepożądane wydarzenia, większej ilości pozwów sądowych i zwiększonej przestępczości z użyciem przemocy (Anderson, 1997).

Ponadto Światowa Organizacja Zdrowia (2009) uważa, że narażanie nastolatków na oglądanie scen palenia papierosów w filmach stanowi istotny globalny problem zdrowotny. Badania pokazują, że taka ekspozycja na palenie w filmach wiąże się ze zwiększeniem palenia wśród nastolatków. Motywy palenia przedstawione w filmach (radzenie sobie z negatywnymi emocjami, ułatwienie interakcji społecznych) odpowiadają motywom palenia wśród nastolatków. Teoria uczenia się społecznego sugeruje, że nastolatki uczą się tych motywów z filmów. Przeprowadzony został eksperyment, w którym młodzież 11–14 lat była podzielona na grupy. Jedna grupa oglądała fragment filmu, w którym przedstawiony był społeczny motyw palenia papierosów – aktorzy palili dla ułatwienia interakcji społecznych. W drugiej grupie postacie filmowe paliły, żeby się zrelaksować. Trzecia grupa oglądała fragment, w którym aktorzy palili bez wyraźnego powodu. W grupie kontrolnej osoby oglądały podobne sceny, w których jednak nie było motywu palenia papierosów. Eksperyment wykazał, że ekspozycja na filmy, które przedstawiają motywy palenia, zwiększa ryzyko palenia w przyszłości (Shadel i in., 2012).

Kino dyskomfortu. Pojęcie «kina dyskomfortu», pokrewne zjawiskom określanym jako «kino zakłóceń» czy «film dołujący», nie posiada jednoznacznej definicji (Stańczyk, 2018), precyzującą znaczenie czy możliwe implikacje wynikające z doświadczania tego rodzaju sztuki audiowizualnej. Z łatwością można ulec złudzeniu iż termin «mind-game films», zaproponowany przez T. Elsaessera (2009), wiąże się z opisywanym rodzajem kina. Kino gier umysłowych, zakładających udział widza w doświadczaniu wysoce skomplikowanych (na poziomie poznawczym i afektywnym, a być może także wielomodalnym) dzieł, może powodować doświadczanie nieprzyjemnych doznań, w tym – dyskomfortu (Pekala, 2021). Trudno nie zgodzić się z faktem iż niektórzy twórcy filmowi, np. David Cronenberg, uznawany za pioniera gatunku body horror'u, czy Todd Solondz, sięgają po

zabiegi, które czynią ich dzieła nieestetycznymi, budzącymi wstręt czy dyskomfort. Według Sołodki (2018) wyróżnić można szczególne gatunki filmowe poruszające w narracji obszary tematyczne wywołujące w oglądającym wstręt, przerażenie, często przeplatające się z podnieceniem i rozbawieniem: komedie, horrory i filmy pornograficzne.

Jak podkreśla Stańczyk (2018), twórcy kina dyskomfortu cechują się (zastanawiającą) potrzebą uczynienia widza podmiotem torturowanym. Wykorzystują ku temu różnorodne zabiegi, wywołujące nie tylko dyskomfort – doświadczany na poziomie poznawczym i afektywnym (King, 2021), ale i obrzydzenie czy różnorodne objawy cielesne – np. unikają dynamicznych cięć, przybliżają oglądającego w sposób wydający się naruszać granice intymności aktorów, przedstawiają zwierzęce zachowania (np. szczekanie) odgrywane przez aktorów, romantyzują tematy zakazane / niedostępne / tabuizowane (np. związki kazirodcze), korzystają z chaotycznej ścieżki dźwiękowej (pozbawionej rytmu, wywołującej negatywne przeżycia, zakłócającej seans), itp. Badania wykorzystujące techniki neuroobrazowania wskazują, iż oglądanie sytuacji bolesnych dla bohatera filmowego pobudza te same obszary, które poddawane są stymulacji wyłącznie w sytuacjach bezpośredniego odczuwania bólu – identyczny fenomen dotyczy przeżywania strachu (Nummenmaa, 2020).

Podczas gdy część badaczy poszukuje w dziełach twórców kina dyskomfortu odniesień do psychologii jungowskiej (np. Ferrell, Silverman, 2014), bardzo niewiele decyduje się włączyć takowe dzieła do badań empirycznych, np. eksperymentalnych. Rozważając nad powodami kierującymi widzów do sięgania po tak specyficzną twórczość, Stańczyk (2018) powołuje się na pewne koncepcje mogące wyjaśnić przyczyny swoistej otwartości na dyskomfort w sztuce. Niektóre z nich zakładają wyobraźniowy (nie bezpośrednio doświadczalny) lub niepełny (pozbawiony «jakości») charakter przeżywanych emocji, inne podkreślają możliwą kompensację trudnych przeżyć pozytywnymi emocjami, doświadczanymi podczas seansu (Stańczyk, 2018). Co ciekawe, według niektórych teoretyków filmoterapii, efektywność procesu oglądania filmu zależy od doświadczenia przez widza katharsis, tj. swoistego oczyszczenia uzyskiwanego dzięki intensywnym przeżyciom

emocjonalnym (Kozubek, 2016). Zgodnie z takim rozumieniem, filmy kategoryzowane jako przykłady «kina dyskomfortu» mogłyby zostać uznane za idealne materiały pomocowe. Przykładowo, wielu adolescentów dojrzewających i próbujących zrozumieć postępujące zmiany w ciele, identyfikuje się z bohaterami horrorów, którzy, podobnie jak oni – doświadczają odrzucenia ze strony społeczeństwa mimo silnej potrzeby integracji z innymi (Pawelec, 1992). Obecnie wiadomym jest, że oglądanie agresywnych treści filmowych nie pozwala na faktyczne odcięcie się od napięcia - doświadczenie swoistego oczyszczenia emocjonalnego nie następuje (Wojciszke, 2011, za: Brol, 2014). Wnioski te prowadzą do rozważań na temat etyczności tworzenia «sztuki agresywnej», budzącej gamę negatywnych przeżyć u widzów.

Odpowiedzialność twórcy czy odpowiedzialność oglądającego? Dyskusja o wpływie kina na oglądającego wydaje się zbędna – wiele badań i analiz (np. Kubrak, 202) podkreśla znaczenie sztuki audiowizualnej w zakresie kreowania postaw, zachowań czy przekonań odbiorców. Muzur i Rinčić (2010) zalecają, aby zwrócić uwagę na cechy filmu, nie zaś gatunek czy rodzaj jaki reprezentuje dane dzieło. W ich przekonaniu etyczne postępowanie, moralność czy empatia mogą być kształtowane z użyciem adekwatnego filmu; jako przykłady podają: «Listę Schindlera» (USA, 1993, reż. S. Spielberg), «Titanic'a» (USA, 1997, reż. J. Cameron) czy «Życie jest piękne» (Włochy, 1997; reż. R. Benigni). Nawet młody (nie będący jeszcze adolescentem) odbiorca posiada pewną zdolność do krytyki dzieła, szczególnie w kontekście zachowań bohaterów – według Wonderly (2009) film może stanowić narzędzie umożliwiające rozwój moralności, szczególnie dzięki doświadczaniu identyfikacji (np. Igartua, 2010) z postaciami przedstawionymi na ekranie.

Czy jednak twórcy filmowi, konstruując dzieła, kierują się standardami zwracającymi ich uwagę na pewną odpowiedzialność, związaną z procesem powstawania produktu końcowego – filmu? Według Bałutowskiego (2010) szczególnie narażone na negatywny wpływ są jednostki, które «nie wykształciły jeszcze mechanizmów obronnych, mechanizmów selekcji informacji, zdolności krytycznego myślenia ani nie osiągnęły odpowiedniego poziomu rozwoju moralnego i [...] nie są w stanie bronić się przed napływającymi

obrazami i informacjami» (Bałutowski, 2010, s. 19). W takiej sytuacji odpowiedzialność dotyczy nie tylko twórcy (filmów kierowanych do młodych odbiorców), ale i opiekuna, decydującego o włączeniu określonego przekazu. W przypadku dojrzałego wiekiem odbiorcy zdecydowanie trudniej ustalić jednoznaczną odpowiedź dotyczącą odpowiedzialności. Wiedząc, iż twórcy filmowi niejednokrotnie sięgają po zabiegi, mające celowo wprowadzić oglądającego w stan dyskomfortu czy przerażenia, trudno uznać że zło filmu wynika z aktywności widza (stanowisko Bałutowskiego, 2010, s. 20). Osobowość twórcy to podstawowa zmienna, wchodząca w różnorodne zależności z doświadczeniem i przekonaniami, prowadząca do powstania ostatecznej zawartości filmu (Pryluck, 1976). Trudno więc uznać, że treść przedstawiona w produkcji końcowym jest dziełem całkowitego przypadku, za który nie da się wziąć odpowiedzialności. Przykładowo, ukazanie w jednym z odcinków serialu «13 Powodów» (USA, 2017, prod. Anonymous Content, Paramount Television) sceny aktu samobójczego doprowadziło do powtórzenia niemal identycznego działania przez jedną z widzek serialu. Po około 2 latach od wyemitowania feralnego odcinka, platforma streamingowa Netflix zdecydowała o wycięciu drastycznej sceny.

Co więcej, należałoby rozważyć etyczność procesu tworzenia dzieł filmowych, obfitujących w przemocowe, brutalne treści. Jak podkreśla Maccarone (2010) twórcy filmów dokumentalnych, chcąc pozostać etycznymi w swym zawodzie, muszą zadbać o bezpieczeństwo osób filmowanych czy uzyskać od nich zgodę na wystąpienie w stworzonym filmie. Tematyka etyczności produkcji filmowych jest wysoce złożona. Według Sinnerbrink i Trahair (2016) możliwe jest rozpatrywanie 4 różnorodnych aspektów dotyczących tej tematyki:

1. Etyczność dotycząca sposobu prowadzenia narracji w filmie (tj. budowa scenariusza, przedstawienie w filmie moralnie niejednoznacznych sytuacji).

2. Etyczność dotycząca sposobu prezentacji treści filmowych (np. kwestia rozważenia sposobu odbioru przez widzów scen przedstawiających przemoc).

3. Etyczność dotycząca przekazu filmowego (rozumienie filmu jako kulturowego medium, będącego nośnikiem ideologii, społecznych wartości czy przekonań moralnych).

4. Etyczność dotycząca estetyki filmu (wykorzystywanie przez twórców form intensyfikujących doznania widza).

Rozważania nad etycznością w przemyśle filmowym prowadzą do stawiania pytań o słuszność powstawania dzieł obfitujących w wątpliwe moralnie przekazy. Niemożliwym jest ograniczenie potrzeb twórców do tworzenia alternatywnych, awangardowych dzieł – możliwe jest jednak wprowadzenie pewnych «zewnątrznych» rozwiązań. Kluczowe jest informowanie widzów, jeszcze przed właściwym pokazem filmu, o obecności scen mogących wywołać u oglądających dyskomfort czy inne, trudne przeżycia. Innym rozwiązaniem może być zawieranie informacji o uzyskaniu świadomych zgód ze strony aktorów do udziału w takim filmie. Nie należy zapominać o stosowaniu oznaczeń ograniczeń wiekowych, o których ustalać powinien nie tylko producent, ale przede wszystkim niezależne, obiektywne grono eksperckie.

Poruszany obszar tematyczny wymaga prowadzenia dalszych badań, szczególnie w kontekście używania filmu jako narzędzia pomocy psychologicznej, psychoterapeutycznej. Niewielu teoretyków podkreśla wagę etyczności wyboru filmu wykorzystywanego w procesie filmoterapii. Mekhakyan, Szulc i Imielski (2018) uwzględniają takie aspekty jak: «dostępność materiału filmowego, osobiste przekonania i wiedza psychoterapeuty, charakter problemu pacjenta, a także jego preferencje i upodobania» (Mekhakyan i wsp., 2018, s. 133). W tym wyliczeniu brakuje kluczowego elementu – odpowiedzialnego wyboru. Obecnie wiadome jest, iż specyficzna treść materiału audiowizualnego może doprowadzić do rozwoju symptomów PTSD (tzw. «trauma film paradigm»), co prowadzi do wniosku iż nie ma konieczności bezpośredniego przeżycia wydarzenia skrajnie urazowego, aby doszło do wzbudzenia wyjątkowo silnych i trudnych do opanowania reakcji (Pinchevsky, 2015). O tym aspekcie, wydaje się, wielu twórców filmowych wciąż zapomina.

Podsumowanie. Kino, filmy, kultura kojarzy się często pozytywnie, jako forma rozrywki czy edukacji. Należy mieć jednak również na uwadze negatywne aspekty kina i telewizji, zwłaszcza w kontekście wpływu tych mediów na widza. Kino dyskomfortu, będące zjawiskiem określanym również jako «kino zakłóceń» czy «film dołujący»,

wywołuje u oglądającego nieprzyjemne doznania, w tym dyskomfort, obrzydzenie czy strach. Twórcy tego rodzaju filmów celowo sięgają po kontrowersyjne zabiegi, które mają poddawać widza trudnym doświadczeniom emocjonalnym. Z kolei filmy zawierające przemoc czy stereotypowe przedstawienie płci i chorób psychicznych mogą wpływać negatywnie na postawy i zachowania widzów, zwłaszcza dzieci i młodzieży.

Ważne wydaje się zwiększenie świadomości i odpowiedzialności w zakresie produkcji i

konsumpcji filmów oraz telewizji. Rodzice powinni odpowiedzialnie wybierać treści filmowe, z którymi mają do czynienia dzieci i młodzież, aby uniknąć negatywnych konsekwencji. Jednocześnie należy pamiętać o potencjale filmu jako medium edukacyjnego i inspirującego, którego odpowiednie wykorzystanie może mieć pozytywny wpływ na rozwój społeczeństwa. Zbadanie etycznych aspektów filmu i telewizji jest kluczowe, aby przeciwdziałać negatywnym skutkom i promować odpowiedzialne podejście do sztuki audiowizualnej.

Bibliografia:

1. Anderson, C. A. (1997). Effects of violent movies and trait hostility on hostile feelings and aggressive thoughts. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 23(3), 161–178.
2. Bałutowski, D. (2010). Jak oglądać filmy z młodzieżą. Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, Warszawa, 2010.
3. Działa, B. (2012). Społeczny odbiór osób homoseksualnych a edukacyjny potencjał filmu. *Ogrody Nauk i Sztuk*, (2), 358-373.
4. Behm-Morawitz, E., & Mastro, D. E. (2008). Mean girls? The influence of gender portrayals in teen movies on emerging adults' gender-based attitudes and beliefs. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 85(1), 131–146.
5. Bojarska, K. (2011). Psychiczne i społeczne uwarunkowania stereotypów, uprzedzeń i dyskryminacji, [w:] Denas, D. (red.). Jak zorganizować wydarzenie antydyskryminacyjne, podręcznik działań w społecznościach lokalnych. www.przeciwdzialajdyskryminacji.pl/ [podrecznik_przeciwdzialajdyskryminacji.pdf](#). 12.
6. Broł, M. (2014). Psychologia i film. W: M. Broł, A. Skorupa (red.), *Psychologiczna praca z filmem*, 11–40. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
7. Brzozowska, I., & Sikorska, I. (2016). Wpływ telewizji na rozwój poznawczy dzieci poniżej 3. roku życia (przebieg badań). *Developmental Period Medicine*, XX, 1, 75–81.
8. Coyne, S. M., Linder, J. R., Rasmussen, E. E., Nelson, D. A., & Birkbeck, V. (2016). Pretty as a princess: Longitudinal effects of engagement with Disney princesses on gender stereotypes, body esteem, and prosocial behavior in children. *Child development*, 87(6), 1909–1925.
9. Elsaesser, T. (2009). The Mind-Game Films. W: W. Buckland (red.), *Puzzle Films: Complex Storytelling in Contemporary Cinema*, Oxford, 2009.
10. Ferrell, D., Silverman, M. (2014). *A Dangerous Movie? Hollywood Does Psychoanalysis*. *Journal of Religion and Health*, 53, 6. DOI: 10.1007/s10943-014-9930-3.
11. Igartua, J. (2010). Identification with characters and narrative persuasion through fictional feature films. *Journal of Mass Media Ethics*, 35, 4, 347–373. DOI: <https://doi.org/10.1515/comm.2010.019>.
12. King, G. (2021). *The Cinema of Discomfort. Disquieting, Awkward and Uncomfortable Experiences in Contemporary Art and Indie Film*. Bloomsbury Publishing, 2021.
13. Kozubek, M. (2016). *Filmoterapia. Teoria i praktyka*. Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, Gdańsk 2016.
14. Kubrak, T. (2020). *Impact of Films: Changes in Young People's Attitudes after Watching a Movie*. *Behavioral Sciences*, 2020, 10. DOI: 10.3390/bs10050086.
15. Kumari, A., & Joshi, H. (2015). Gender stereotyped portrayal of women in the media: Perception and impact on adolescent. *IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)*, 20(4), 44–52.
16. Lacroix, C. (2004). Images of animated others: The orientalizing of Disney's cartoon heroines from The Little Mermaid to The Hunchback of Notre Dame. *Popular Communication*, 2(4), 213–229.
17. Lines, L. (2015). Chains & Whips: Gender Roles in BDSM Erotica Published After «Fifty Shades of Grey».
18. Maccarone, E. M. (2010). *Ethical Responsibilities to Subjects and Documentary Filmmaking*. *Journal of Mass Media Ethics*, 25(3), 192–206. DOI: 10.1080/08900523.2010.497025.
19. Mekhakyian, A., Szulc, A., & Imielski, W. (2018). Film jako narzędzie psychoterapeutyczne. Wybrane problemy filmoterapii. *Psychiatria*, 15(3), 127–134.
20. Muzur, A., Rinčić, I. (2010). *Ethics and film: from identification to moral education in film art*. *Jahr - European journal of bioethics*, 1, 144–152.
21. Nęcka, M. (2011). Rozszerzanie świata–sztuka w rozwoju świadomości i tożsamości, [w:] M. Jabłońska (red.). *Sztuka jako przestrzeń edukacyjna–teoria i praktyka*.

22. Nummenmaa, L. (2020). Psychology and neurobiology of horror movies.
23. Pawelec, D. (1992). Baśń, mit i film. W: M. Haltof (red.), *Kino Łęków*. Wydawnictwo Szumacher, Kielce.
24. Pelin, A. V. C. I., BAYRAKDAR, A., & KILINÇARSLAN, G. (2023). Reflections Of Squid Game on Children's Games and Viewers; An Example of Twitter Sentiment Analysis and Qualitative Research. *Akdeniz Spor Bilimleri Dergisi*, 6(1), 173–185.
25. Pękala, I. (2018). *Ucieleśniona percepcja filmowych gier umysłowych*. Literatura i Kultura Popularna XXVII, Wrocław, 2021. DOI: <https://doi.org/10.19195/0867-7441.27.33>.
26. Pinchevski, A. (2015). *Screen Trauma: Visual Media and Post-traumatic Stress Disorder. Theory, Culture & Society*, 33(4), 51–75. doi:10.1177/0263276415619220
27. Pirkis, J., Blood, R. W., Francis, C., & McCallum, K. (2006). On-screen portrayals of mental illness: Extent, nature, and impacts. *Journal of health communication*, 11(5), 523–541.
28. Pisarek, J., & Francuz, P. (2007). Poznawcze i emocjonalne zaangażowanie widza w film fabularny w zależności od typu bohatera. *Psychologiczne aspekty komunikacji audiowizualnej*, 165-188.
29. Pryluck, C. (1976). *Ultimately We Are All Outsiders: The Ethics of Documentary Filming*. *Journal of the University Film Association*, 28, 1, 21–29. Dostęp: <http://www.jstor.org/stable/20687309>.
30. Rusakow, S. (2015). Modern Television Series as a Phenomenon of Popular Culture. *Studia Warmińskie*, 52, 85–94. <https://doi.org/10.31648/sw.123>
31. Sargent, J. D., Heatherton, T. F., Ahrens, M. B., Dalton, M. A., Tickle, J. J., & Beach, M. L. (2002). Adolescent exposure to extremely violent movies. *Journal of Adolescent Health*, 31(6), 449–454.
32. Shadel, W. G., Martino, S. C., Setodji, C., Haviland, A., Primack, B. A., & Scharf, D. (2012). Motives for smoking in movies affect future smoking risk in middle school students: An experimental investigation. *Drug and alcohol dependence*, 123(1-3), 66–71.
33. Sinnerbrink, R., Trahair, L. (2016). Film and/as ethics. *Sub-Stance*, 45, 3, 3-15. Dostęp: <https://muse.jhu.edu/article/634214>.
34. Siregar, N., Angin, A. B. P., & Mono, U. (2021). The cultural effect of popular korean drama: Squid game. *IDEAS: Journal on English Language Teaching and Learning, Linguistics and Literature*, 9(2), 445–451.
35. Sołodki, P. (2018). *Abiekt w filmie*. *Ekrany*, 5, 2018.
36. Stańczyk, M. (2018). *Strefa dyskomfortu. W pułapce kinowej nieprzyjemności*. *Ekrany*, 5, 2018.
37. Wahl, O. F., & Lefkowitz, J. Y. (1989). Impact of a television film on attitudes toward mental illness. *American journal of community psychology*, 17(4), 521.
38. Wonderly, M. (2009). *Children's film as an instrument of moral education*. *Journal of Moral Education*. 38, 1, 1-15. DOI: 10.1080/03057240802601466.

Боришполь Ганна Іванівна,

аспірантка кафедри культурології та міжкультурних комунікацій

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

orcid.org/0000-0002-9014-6657

angolovatska@gmail.com

КУЛЬТУРНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ «СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ» В УКРАЇНСЬКОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено процес розгортання дискусії і культурно-філософського осмислення феномену «суспільний ідеал» в українському гуманітарному дискурсі початку ХХ століття. Розглянуто деякі аспекти бачення та розуміння феномену суспільного національного ідеалу провідними українськими культурними та політичними діячами початку ХХ століття. Вказано на особливості протікання аргументованого дискурсу в межах української гуманітаристики початку ХХ століття щодо цього феномену. Встановлено загальні тенденції культурно-філософського осмислення феномену «суспільний ідеал» як національної ідеї українськими культурними та політичними діячами цього періоду хронотопу. Підкреслено, що культурно-філософське бачення та культурні виміри суспільного ідеалу як національно ідеї не були єдиними і головними векторами розвитку гуманітарної думки для учасників дискусії внаслідок обстоювання різних базових чинників, а також внутрішніх та зовнішніх впливів. Зауважено, що активні дії діячів культури звужувались до культурно-просвітницьких громадських практик. Наголошено на актуальності пошуку культурологічних вимірів феномену суспільного ідеалу України ХХ століття – початку ХХІ століття в зв'язку з українським універсалізмом, на необхідності осягненні фундаментального значення та впливу суспільного ідеалу на її соціокультурний простір. Використаний метод формального аналізу текстів та наукових розвідок культурних та історичних діячів України початку ХХ століття, висновки за ним дали підстави вказати на важливість концептуального окреслення загальнонаціональної мети розвитку українського суспільства, її імплантації в практику, а також проявлення в суспільній культурній взаємодії суб'єктів соціокультурного простору України початку ХХІ століття. Доведено необхідність визначення культурологічних змістоутворюючих компонент феномену суспільного ідеалу як основи для формування нової концепції гуманізму, осмислення принципово нової системи культурно-духовних цінностей українського суспільства.

Ключові слова: суспільний ідеал, культурний вимір, національна ідея, соціокультурний простір.

Boryshpol Hanna,

Postgraduate Student

National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald

orcid.org/0000-0002-9014-6657

angolovatska@gmail.com

CULTURAL AND PHILOSOPHICAL COMPREHENSION OF THE PHENOMENON OF THE “PUBLIC IDEAL” IN THE UKRAINIAN HUMANITARIAN DISCOURSE OF THE EARLY XX CENTURY

The article traces the development of the discussion and cultural and philosophical understanding of the phenomenon of «public ideal» in the ukrainian humanitarian discourse of the early XX century. Some aspects of the vision and understanding of the phenomenon of the public national ideal by leading Ukrainian figures of the early XX century are considered, and the peculiarities of the reasoned discourse within the Ukrainian humanities of the early XX century on this phenomenon are analyzed. The general trends in the cultural and philosophical comprehension of the phenomenon of «public ideal» as a national idea by Ukrainian cultural and political figures of the early XX century are established. It is emphasized that the cultural and philosophical vision and dimensions of the so public ideal as a national idea were not the only and main vectors of the development of humanitarian thought due to the advocacy of various basic factors, as well as internal and external influences by cultural figures, and therefore

actions were narrowed to cultural and educational public practices. The author emphasizes the relevance of the search for cultural measures of the phenomenon of the public ideal of Ukraine in the XX century – early XXI century in connection with Ukrainian universalism, the need to comprehend the fundamental importance and influence of the public ideal on its socio-cultural space. The method of formal analysis of texts and scientific researches of cultural and historical figures of Ukraine of the early XX century was used, and the conclusions drawn from it gave grounds to point out the importance of conceptualizing the national goal of development of Ukrainian society, its implantation in the praxis and manifestation in the public cultural interaction of the subjects of the socio-cultural space of Ukraine of the early XXI century. The author proves the necessity of defining the cultural content-forming components of the phenomenon of the public ideal as a basis for the formation of a new concept of humanism, comprehension of a fundamentally new system of cultural and spiritual values of Ukrainian society.

Key words: public ideal, cultural measure, national idea, socio-cultural space.

Вступ. Традиційно людина завжди прагнула передбачити в майбутнє на рівні побутового мислення через пророцтва та містифікації, на рівні мистецьких інтерпретацій, шляхом побудови філософських концепцій. Розмаїття підходів створювало яскраву і суперечливу палітру гаданого майбутнього завжди. Ідеал «золотого віку» Стародавньої Греції – образ цілісного, гармонійного буття – виникає в наслідок породження майнової нерівності через ідеалізацію родового ладу. Просвітники-раціоналісти раннього Модерну створювали оптимістичні сценарії руху народів до моменту тріумфу Ratio. Науковці-романтики уявляли майбуття через призму свого ірраціонального інтуїтивного мислення на прикладах минувшини. В усі історичні періоди не бракувало і вселюдських філософських концепцій колективного чи спільного майбутнього. Так, на порозі XX століття укорінилась ідея, що невідоме майбуття можливо відвернути всесильним суспільним поступом, сходами і доверху. Проте в просторі культурно-мистецького середовища початку XX століття бачення майбутнього не були надто довгими. Руйнування архаїчного картини світу соціокультурного простору проявлялось у специфічних поглядах, які мали доволі песимістичні настанови. Фантастично далекоглядним є передбачення письменника Г. Велса в книзі «Передбачення про вплив прогресу механіки та науки на людське життя і думку» про перспективу відмови від чималої кількості людей, що не встигатимуть за суспільними змінами (Велс, 1901). В перші десятиліття XX століття футуристи, представники авангардного напрямку, досить виразно і грубо, «крупними мазками», протестували проти перспективи тотального колективного майбутнього, існування в культурі «масового суспільства», яке таки було реалізовано протягом прийдешнього

віку. І саме футуристи вітали початок I світової війни як засіб «гігієнічного очищення» суспільства задля спільного блага і «кращого» світу. Термін «футурологія» у листі до О. Гакслі запропонував соціолог О. Флехтгейм (нар. в Миколаєві) для позначення «надідеологічної філософії майбутнього» або «науки майбутнього» як контраверсійного поняття для ідеологізованого вкрай «наукового комунізму». Таке тлумачення за терміном «футурологія» не закріпилось. Згодом, Т. Вотсон, голова ІВМ, в 1943 році говорив, що світу з головою вистачить п'яти комп'ютерів. Закінчилось «довге XIX сторіччя» та настало «коротке XX сторіччя», «епоха крайнощів» (Е. Гобсбаум).

Виклад основного матеріалу дослідження. Модальність часових вимірів суспільних уявлень, концепцій та планів про гадане майбуття покликали осмислення феномену «суспільний ідеал» в українському гуманітарному дискурсі XX – початку XXI століття.

Кожного разу проходячи рубіж між століттями люди чекають на зміни від особливої межі моментів, вірять в початок іншого нового і кращого соціально-історичного часу. І. Франко точно окреслив настрої і час як «систематичне віддалювання границь неможливого» (Франко, 1900) і зауважив про «деколи певне переоцінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливості загалом нема ніяких...» У праці «Поза межами можливого» І. Франко доводить, що ідеали відіграють провідну роль в організації стосунків між суб'єктами соціокультурного простору і подоланні суперечностей між ними. Філософ критикує представників української інтелігенції, що спирались на здоровий глузд, «простий холопський розум», як критерій розуміння глибоко філософської дискусії про межі можливого і неможливого, заперечував твердження про пріоритет

соціально-економічного розвитку та іронічно називав такі міркування «жолудовими ідеями», які «пруть усяку націю до виборювання... політичної самостійності... розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невідьництва... культурного застою і упадку» (Франко, 1900). І. Франко іронізує з пропозиції М. Драгоманова розвивати лише українську мову, літературу та освіту і робить висновок про політичну несвободу М. Драгоманова від його абсолютизації західноєвропейських ідеалів соціальної рівності і політичної волі і не здатність бачити ідеал національної самостійності. *Відсутність консолідованої думки щодо національного ідеалу в гуманітарному дискурсі початку ХХ століття гальмувала створення єдиних культурно-філософських традицій трактування ідеалу національної самостійності*. І. Франко висловлює досить далекоглядний висновок в звертанні до М. Драгоманова: «..брак віри в національний ідеал<...>був головною трагедією в житті М. Драгоманова<...>причиною безплатності його політичних змагань» (Франко, 1900).

І. Франко розумів, що національний ідеал динамічно розвивається разом з життям і має бути абсолют, який гарантом моральності стосунків і допомогою індивіду долати скінченність свого життя, буди духовним ресурсом для нього. *І. Франко першим в українській культурно-філософській думці поставив проблему національного ідеалу й довів, що він мусить мати пріоритет над соціально-економічними проблемами*.

Межа століть ознаменувала собою передачу в українському русі провідних позицій від культурної «генерації Антоновича – Драгоманова» (Смолій, Ясь, 2019) до «генерації І. Франко – М. Грушевський» та наймолодшим: Д. Дорошенку, Д. Донцову, С. Єфремову, В. Липинському та ін. Очікуване майбутнє перш за все пов'язували з популяризацією культурно-громадських практик. Питома частина активістів українського руху поповнила групи російських революціонерів. З цього приводу слушно зазначив І. Франко: «якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолобних думках, якими вони були пройняті» (Франко, 1896). Проте М. Грушевський вбачав майбутнє у межах здобутків попереднього ХІХ століття: «спеціально для нашої українсько-руської

суспільності слово «століття» особливо багате надіями, перспективами. Молодечими очима, повними ждання, дивиться воно перед себе..» (Грушевський, 1901).

Перспективи та здобутки українства в цей історичний період знаходились під пильним контролем у імперських чиновників, які розглядали їх як культурний і літературний сепаратизм. Справедливим буде зауважити щодо відсутності єдності думок і позицій серед українських діячів. Так, на протигагу оптимістичним настроям М. Грушевського щодо горизонтів майбутнього організатори львівського суспільно-політичного часопису «Будучність» пропонували «нав'язати систематичну дискусію щодо ідеалу українців, точніше українсько-руської національної ідеї у світлі найрізноманітніших подій і контекстів» (Смолій, Ясь, 2019), наголошували на відсутності українського національного ідеалу і фокусувались лише на українсько-руському (русинському. – *Авт.*) національному ідеалі. Їм різко заперечив І. Франко, намагаючись розширити поле дискусії і вийти на рівень «ідейного капіталу» українців, здобутого в час підйому в ХІХ столітті, який має «бути нестanno в живім обороті, в крові і в думках нації» як прояв життя суспільства. В цій полеміці із львів'янами І. Франко проголошує ще декілька цікавих сентенцій, які є актуальними для сучасного українського соціокультурного простору: 1) «українці перейняли свою організацію, ... подиктовану нещасним географічним положенням...»; 2) «Не брак національної ідеї, а брак власної адміністрації є причиною нашої національної слабості» (Франко, 1896).

У першому випадку, йдеться про положення країни-мультифронтира, існуючої в умовах перманентних зовнішніх викликів, в другому – про відсутність культурної та політичної національної еліти. Згадаємо, що в останні десятиліття ХХ століття істориком Е. Гобсбаумом, філософом і антропологом Е. Геллнером («Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року. Програма, міф, реальність», 1990), Б. Андерсоном («Нації та націоналізм», 1983, «Націоналізм», 1997), («Уявлені спільноти», 1983) та іншими дослідниками розроблено так звану «конструктивістську парадигму» націоналізму, за якою нації в їх сучасному форматі утвердилися порівняно недавно, на рубежі ХІХ–ХХ ст. Згідно з відомою

тезою Е. Геллнера, не «нації породжують націоналізм, а націоналізм – нації».

Нація – продукт епохи Модерну, що змінив релігійні, локальні, етнічні ідентичності попередніх епох. Формування нації починається з певних груп інтелектуалів, які розробляють концепцію нації і поширюють її через систему освіти, наукову і популярну літературу, засоби масової інформації. Процес формування націй потребує свідомих організаційних та інтелектуальних зусиль їх провідників. М. Грушевський апелював до містичного й ірраціонального розуміння української ідеї, котра дозволила вижити народу/нації за найнесприятливіших умов ХІХ ст.

Сучасний український історик Я. Грицак зробив першу спробу «реформулювати» новітню «модерну» історію України в руслі західних концепцій націогенези (Грицак, 1996). *Нове майбутнє потребує нової історії.*

Ще одна прикметна риса української ідеї соціокультурного простору початку ХХ століття – її персоналізація, тобто ототожнення з визначними постатями національної минувшини та їх історичними здобутками. Практики вшанування пам'яті Т.Шевченка, до прикладу, покликали появу символічного підтексту, подальшої персоналізації, закладеної формуванням культу поета як національного символу (саме про це писав ще М. Драгоманов). Взаємозв'язок української національної ідеї та Великого Кобзаря як національного символу набуває в цей час викінченої форми.

Інша персоналізація – І. Мазепа, якого звинувачували в сепаратизмі в публікаціях імперської преси і закидали його (сепаратизм) українським діячам. Це мало явну мету – розділити українство за культурними та політичними ціннісними ознаками. Українські інтелектуали негативно зреагували на таку персоналізацію, з «*summaximo granosalis* (лат. певною долею скепсису)» (Смолій, Ясь, 2019). М. Грушевський в дискусії з Ю. Кулаковським, до прикладу, наголошував, що послідовники національної української ідеї мають мало спільного з історичною постаттю І. Мазепа.

Українська національна ідея як провісник українського суспільного ідеалу подавалась не тільки через постаті, але й у контекстах різноманітних культурних, освітніх, громадських практик: під час вітання перших українських

професорів на українських кафедрах, відзначенні ролі Галичини для розвитку національного ідеалу, в оглядах виборів депутатів в Лубенському повіті тощо. Розробка української національної ідеї посідає чільне місце в публічній полеміці та текстах як реакція українських діячів на новітні тенденції в політиці, культурі, модерні духовні пошукові практики.

На початку ХХ століття контекст культурного дискурсу в щодо української національної ідеї містив в собі і полеміку з українофільськими поглядами. Так М. Грушевський доволі жорстко висловився про «старше покоління українських патріотів», звинувативши їх у захопленні культурною сферою діяльності, дослідями та підтримкою історичної традиції. С. Єфремов назвав українофільство «непорозумінням», оскільки любов українців до України не говорить нічого про людей до моменту визначення, чого ця любов вимагає, аргументував він. Такі погляди вказують на прояв нової стадії розвитку української ідеї за своєрідною часовою шкалою і у різному контекстному використанні назви-означенні українства, демонструючи іронічні метафоричні метаморфози у визначеннях української ідеї С. Єфремова, критичні претензії до української інтелігенції ХІХ століття М. Євшана.

Зростаючий політичний спектр інтересів українських інтелектуалів спрямовував їх увагу і зацікавленість активним культурно-політичним життям, появою нових практик та філософських концепцій в Європі на початку ХХ століття. Літературознавець Б. Грінченко здійснив переклад статті А. Бебеля та Е. Пернерсторфера українською мовою і створив ґрунтовну передмову, намагаючись проаналізувати співіснування нових поглядів щодо національної ідеї та філософської західноєвропейської думки, а також пролетарського вчення. Б. Грінченко робить висновок, що засновники марксизму не дають права самостійного існування та розвитку, відмовляючи йому в існуванні історичних, географічних, політичних та економічних підстав для цього.

Національно-культурна автономія була провідним орієнтиром українського національного руху. Наприкінці першого десятиліття ХХ століття ідея автономії набуває рис своєрідного суспільного ідеалу у межах стремління українських соціал-демократів: спорідненості

соціалізму та національно ідеї, національності окремих культур, боротьбі зі впливами збоку, мирного порозуміння національного питання. Європейські філософські погляди давали привід сподіватись українським інтелектуалам на ліберальні зміни в середині імперії династії Романових, з'явилося визначення ситуації як «сфінкс непевної майбутності». Проте, подальші події та соціокультурна ситуація були несприятливими для розвитку загального національного ідеалу: культурно-просвітницькі та громадські практики та суспільна активність значно згасли, українська преса переживала складні часи. М. Грушевський в своїх дописах висловлює занепокоєння станом тодішнього українства, вбачає його загрозливим і настоє на закладенні значних і потужних підстав для «національного життя». Власне, наступні змагання українських діячів за національну культуру та мовну сферу виказали справжнє ставлення імперії до ліберальних змін, оскільки в цих відстоюваннях українцями своїх культурних та мовних прав вбачалося зазіхання на загальноросійський культурний шар. Ця культурна вертикаль посідала чи не найважливіше місце у імперській свідомості «лояльних» діячів: ліберали ставали правими консерваторами стосовно українського питання. На тлі ідеї «єдності російської культури» для росії як «великої країни» будь-які національні культурні практики та проекти сприймалися ворожо, як «культурний сепаратизм» і загроза політичному устрою.

Слід зауважити, що широка дискусія щодо подвійного змісту національних мотивів у творчості М. Гоголя, в яку заглибились тодішні критики діяльності українських діячів, також ілюструє соціокультурну ситуацію у ставленні до всього українства в середині імперії Романових початку ХХ століття.

Під впливом трансформації загальної ситуації в імперії сталися суттєві зміни у ставлення М. Грушевського до перспектив майбутнього: з доволі оптимістичних сподівань на самому вході у ХХ століття на песимістичні погляди. В своїх прогнозах М. Грушевський висловлював побоювання, що українці будуть вдовольнятися ілюзією дії, «спізнюватимуться і відставатимуть на усі потяги, якими ідуть інші люди» і «можуть zostатись за флагом» (Грушевський, 1914).

М. Грушевський попереджає далі, що для цього не треба цілого століття, а досить декілька десятків втрачених літ, «коли протягом одного покоління українствоне стане нацією, то воно може стратити сю можливість назавсіді. Події йдуть не однаковим темпом, і енергія життя не рівна. Процеси соціальні, політичні, так само і національні, для яких іншими часами треба було б століття, іншими часами розгортаються в границях десятиліть» (Грушевський, 1914). М. Грушевський є суголосним з І. Франком щодо динамічності енергії і етапів розвитку національного ідеалу як абсолюту. Основна модернізація поглядів М. Грушевського вилася у дихотомію: або ми станемо нацією впродовж одного покоління, вказував історик, або втратимо історичний шанс. Дихотомія, проявлена у процесі розвитку мислення М. Грушевським в його пошуках культурних вимірів української національної ідеї, повстала і в наш історичний «товстий час», проте тепер втрата «моменту» має екзистенційний зміст і несе загрозу для суб'єктного існування України.

Висновки. Загальну картину культурно-філософського осмислення феномену «суспільний ідеал» в українському гуманітарному дискурсі на початку ХХ століття можна репрезентувати через аналіз публіцистичної та філософської спадщини українських мислителів та культурних діячів того часу. Загальні настрої провідних українських діячів висловлювали сподівання на оптимістичні перспективи для українського майбутнього в очікуванні ліберальних змін. Проте культурні національні виміри стосовно майбутнього українства, а значить і культурно-філософське бачення і виміри суспільного ідеалу, не були єдиними і головними векторами розвитку думки, звужувались до культурно-просвітницьких громадських практик.

Прискорення етнокультурних та соціокультурних трансформацій в суспільстві імперії дедалі породжували з середини запити в соціокультурному та міжнаціональному контексті. Утримання свідомості українського суспільства у полоні інонаціональних стереотипів на тлі соціальних змін ставило його в «перехідний чи невизначений стан», на думку М. Грушевського. Відсутність усвідомлення українською інтелігенцією своєї провідної ролі в реалізації суспільного ідеалу походила від невіри в свою значущість як взірця, а також від відсутності

спільної мети та конструктивності спільної діяльності, констатував І. Франко.

Соціокультурні відмінності людей і спільнот, розмитість соціальних, культурних, побутових укладів, суспільних середовищ та структур, відсутність спільного бачення майбутнього в усвідомленому горизонті подій, політична акцентуація діяльності деяких українських діячів унеможлилювали синергію і не давали виникнути підставам для суспільного руху, визначеного національними ідеалом, цінностями і потребами спільного суспільного блага.

Перспектива дослідження питання. Продовженням дослідження стане пошук

культурологічних актуальних вимірів феномену суспільного ідеалу України ХХ століття – початку ХХІ століття у зв'язку з українським універсалізмом в територіально-просторовому чи соціокультурному сенсі, намаганнями окреслити загальнонаціональну мету та концепцією національного відродження через переживання присутності в світі минулого та майбутнього «колективним або громадським чоловіком» (М. Грушевський), абсолютизм ідеалу І. Франка та «органічну солідарність» в розвинутих суспільствах (Е. Дюркгейм), що почали зароджуватись в українському гуманітарному дискурсі початку ХХ.

Список використаних джерел:

1. Грицак Я. (2000). Нариси з історії України: формування української модерної нації. / Я. Грицак. Київ. : Генеза. 249 с.
2. Грушевський М. (2002). На порозі століття. Зібрання творів: в 50-х т. / Під заг. ред. П. Сохань, Я. Дашкевич. Львів : Світ. 592 с.
3. Грушевський М. (2005). Нові гасла. Зібрання творів: в 50-х т. / Під заг. ред. П. Сохань, Я. Дашкевич. Львів : Світ. 774 с.
4. Смолій В., Ясь О. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / за ред. д.і.н., акад. В.А. Смолія. Київ : НАН України, 2019. 302 с.
5. Франко І. (2010). З кінцем року. Зібрання творів: в 50-х т. / Під заг. ред. М. Жулинського. Київ : Наукова думка. 1216 с.
6. Франко І. (1986). Поза межами можливого. Зібрання творів: в 50-х т. / Упоряд. О.Я. Безпальчук та ін. Київ : Наукова думка. 396 с.

References:

1. Franko, I. (2010). *Z kintsem roku (With the end of the year)* (Vols. 1–50). Kyiv: Naukova dumka. 1216 p. (in Ukrainian).
2. Franko, I. (1986). *Beyond the limits of the possible* (Vols. 1–50). Kyiv: Naukova dumka. 396 p. (in Ukrainian).
3. Hrushevskyy, M. (2002). *Na porozhi stolittia (On the threshold of the century). Zibrannia tvoriv (Collection of works)*. (Vols. 1–50). Lviv: Svit. 592 p. (in Ukrainian).
4. Hrushevskyy, M. (2005). *Novi gasla (New slogans). Zibrannia tvoriv (Collection of works)*. (Vols. 1–50). Lviv: Svit. 774 p. (in Ukrainian).
5. Hrytsak, Y. (2000). *Narysy z istorii Ukrainy : formuvannia ukrainskoi modernoi natsii (Essays on the history of Ukraine: the formation of the Ukrainian modern nation)*. Kyiv: Geneza. 249 p. (in Ukrainian).
6. Smoliy, V. (Ed.) (2019). *Suspilni idely ta uyavni proektsii ukrainskogo maibutnogo u reprezentatsii «diyuchykh» generatsii intelektualiv XX – pochatku XXI st. (Social Ideals and Imaginary Projections of the Ukrainian Future in the Representation of the «Acting» Generations of Intellectuals of the XX – Early XXI Centuries)*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine. 302 p. (in Ukrainian).

Гаврилюк Олег Павлович,*здобувач**Київського національного університету культури і мистецтв**orcid.org/0009-0000-2294-5935**oleg.gavryliuk@ukr.net*

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ЧИННИК КУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ І СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Наголошено, що завдяки своїм властивостям, соціальні мережі стали дієвим чинником міжкультурної адаптації – люди використовують їх для отримання інформації про країни перебування, встановлення та підтримання стосунків, а також для того, щоб бути в курсі подій в їхніх рідних країнах. Міжкультурну адаптацію представлено як процес розвитку взаєморозуміння через взаємодію з метою підвищення рівня пристосованості до вимог нового культурного середовища. У цьому процесі люди схильні використовувати соціальні мережі для того, щоб краще інтегруватися в приймаючу культуру і підтримувати зв'язок зі своєю батьківщиною. Наголошено, що міжкультурний діалог вкрай важливий у сучасному глобалізованому і змішаному світі, де різні культури стикаються одна з одною щодня, особливо у соціальних мережах, як-от Facebook, YouTube, Twitter, та ін. Соціальні мережі, які, по суті, є веб-сервісами, дають змогу людям створювати публічний або напівпублічний профіль; формувати список користувачів, з якими вони підтримують зв'язок; переглядати й переміщатися списком своїх зв'язків і зв'язків, створених іншими людьми в межах системи. Зазначено, що зрозуміти відмінності між культурами і націями та між особливостями сприйняття «чужої» культури, а також у ставленні до нововведень якими є соціальні мережі, можна за допомогою шести «культурних вимірів» Г. Гофстеде (теорія дає змогу порівнювати культури у міжнародних масштабах) і теорії дифузії інновацій (пояснює сутність поширення ідей і технологій у різних культурах). Наведено загально-визнані чинники впливу на міжкультурну адаптацію (територія; тривалість взаємодії; мета; тип залучення до життя суспільства; частота і глибина контактів; відносна рівність статусу та прав; кількісне співвідношення; чіткі диференціюючі ознаки). У контексті дослідження культурної адаптації та соціалізації згадано про явище «культурного шоку», його характерні ознаки. Підсумовано, що конструктивний підхід до міжкультурної адаптації вимагає ставитися до неї не просто як до природного процесу освоєння нового, у даному разі нового соціокультурного середовища, а усвідомити необхідність поведінки відповідно до норм певної культури. Наведено типи сприйняття нового в культурі (егоцентричні, етнорелятивні). Соціалізацію розглянуто як спосіб входження в суспільство, процес адаптації людини до оточуючого світу, який передбачає оволодіння соціальними нормами, цінностями і правилами тощо, які зумовлюють успішне існування індивіда в соціумі. Роль соціальних мереж у цьому процесі незаперечна – вони є потужним засобом об'єднання різних груп людей незалежно від відстані, крім того, вони забезпечують відмінну платформу для обміну новинами, провадження творчих здібностей та навчання.

Ключові слова: соціальні мережі, медіа, культура, культурна адаптація, соціалізація, міжкультурний діалог.

Havrylyuk Oleh,*PhD student**Kyiv National University of Culture and Arts**orcid.org/0009-0000-2294-5935**oleg.gavryliuk@ukr.net*

SOCIAL NETWORKS AS A FACTOR OF CULTURAL ADAPTATION AND SOCIALIZATION

It is noted that, due to their properties, social networks have become an effective factor in intercultural adaptation – people use them to obtain information about their host countries, establish and maintain relationships, and also to keep abreast of events in their home countries. Intercultural adaptation is presented as a process of developing mutual understanding through interaction in order to increase the level of adaptability to the requirements of the new cultural

environment. In this process, people tend to use social media to better integrate into the host culture and maintain connections with their homeland. It is noted that intercultural dialogue is extremely important in today's globalized and mixed world, where different cultures encounter each other every day, especially on social networks such as Facebook, YouTube, Twitter, etc. Social networks, which are essentially web services, allow people to create a public or semi-public profile; create a list of users with whom they maintain contact; review and navigate through the list of your connections and connections created by other people within the system. It is noted that it is possible to understand the differences between cultures and nations and between the characteristics of the perception of "alien" culture, as well as in relation to innovations such as social networks, using G. Hofstede's six "cultural dimensions" (the theory allows one to compare cultures on an international scale) and the theory of diffusion of innovations (explains the essence of the spread of ideas and technologies in different cultures). Generally recognized factors influencing intercultural adaptation are given (territory; duration of interaction; purpose; type of involvement in the life of society; frequency and depth of contacts; relative equality of status and rights; quantitative ratio; clear differentiating signs). In the context of the study of cultural adaptation and socialization, the phenomenon of "culture shock" and its characteristic features are mentioned. It is summarized that a constructive approach to intercultural adaptation requires treating it not just as a natural process of mastering a new, in this case, a new sociocultural environment, but recognizing the need to behave in accordance with the norms of a particular culture. The types of perception of the new in culture are given (egocentric, ethnocentric). Socialization is considered as a way of entering society, the process of a person's adaptation to the world around him, which involves mastering social norms, values and rules, etc., which determine the successful existence of an individual in society. The role of social networks in this process is undeniable – they are a powerful means of connecting different groups of people regardless of distance, in addition, they provide an excellent platform for sharing news, expressing creativity and learning.

Key words: social networks, media, culture, cultural adaptation, socialization, intercultural dialogue.

Вступ. Соціальні мережі стають дедалі популярнішими компонентами повсякденного життя в сучасному глобалізованому суспільстві, забезпечуючи середовище й атмосферу, в яких люди в усьому світі можуть спілкуватися, обмінюватися повідомленнями, ділитися знаннями та взаємодіяти один з одним та з інформацією з інтернету незалежно від відстані, різних відмінностей та географічних кордонів. Об'єднуючи людей у просторі та часі, соціальні мережі дають змогу знаходити спільноти однодумців і брати участь у принципово новому форматі суспільного життя. Спілкування, що відбувається в цих онлайн-контекстах, сприяє публічним інтерактивним діалогам, які допомагають зрозуміти різні точки зору. Вочевидь, «нові соціальні медіа означають, що кожен є видавцем і кожен – критиком» (*Georgetown University, 2010*). У той час, як у різних культурах світу цінуються своєрідні традиції, вірування і норми, що роблять їх унікальними, соціальні мережі не просто пов'язують людей по всьому світу, а сприяють взаємопов'язаності та взаємозалежності культурно різноманітного світу, обумовлюючи спосіб об'єднання людей завдяки знанням, поведженню та відносинам, відчуттю приналежності до більшої соціальної мережі, відмінної від власної місцевої спільноти.

Завдяки своїм властивостям, соціальні мережі стали дієвим чинником міжкультурної адаптації – люди використовують їх для

отримання інформації про країни перебування, встановлення та підтримання стосунків, а також для того, щоб бути в курсі подій в їхніх рідних країнах. Міжкультурна адаптація – це процес розвитку взаєморозуміння через взаємодію з метою підвищення рівня пристосованості до вимог нового культурного середовища. У цьому процесі люди схильні використовувати соціальні мережі для того, щоб краще інтегруватися в приймаючу культуру і підтримувати зв'язок зі своєю батьківщиною.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед усієї сукупності праць, присвячених різноманітним питанням функціонування соціальних мереж варто виокремити дослідження, зорієнтовані на проблеми класифікації соцмереж (А. Турчин, 2016, та ін.), з'ясування сутності аксіологічного статусу соціальних мереж як соціокультурної проблеми (Ю. Калиновський, 2021, та ін.), формування культурних трендів через інтернет-спільноти (Х. Кац, 2016, та ін.), педагогічного та культуротворчого потенціалу (С. Русаков, 2014), особливостей і тенденцій розвитку міжкультурної комунікації в контексті специфіки простору соціальних мереж на сучасному етапі (І. Конюкова, 2022, та ін.) та ін. Питань міжкультурної адаптації і адаптації до нового культурного середовища торкається у своїй праці І. Біленька (2011). Стрес акультурації, культурний шок та психічне здоров'я особистості в умовах добровільної або вимушеної

міграції є об'єктом вивчення у статті Л. Смовакої (2019). Утім, у зв'язку з тим, що соціальні мережі з'явилися зовсім недавно, а швидкість розвитку сервісів величезна, у дослідженнях існують великі прогалини.

Мета статті – розкрити сутність соціальних мереж як чинника культурної адаптації і соціалізації.

Результати дослідження. Міжкультурний діалог вкрай важливий у сучасному глобалізованому і змішаному світі, де різні культури стикаються одна з одною щодня, особливо у соціальних мережах, як-от Facebook, YouTube, Twitter, та ін. В якості ілюстрації значення соціальних мереж у міжкультурній адаптації варто навести висловлювання М. Цукерберга: «якби Facebook був країною, він був би 8-м за кількістю населення у світі, випереджаючи лише Японію» (*Top 50 Mark Zuckerberg Quotes [without a year]*). У Facebook, середовищі для обміну повідомленнями, доступно 111 мов, у тому числі й українська, кількість щоденних активних користувачів, переважна більшість яких перебуває за межами США, де було винайдено цю соціальну мережу, ледь не досягає трьох мільярдів (Статистика та тенденції соціальних мереж у 2023 році, 2023). Аудиторія YouTube, головне призначення якого полягає в обміні створеними користувачами відеоматеріалами, становить 2,5 мільярди активних користувачів. За цим показником YouTube займає другу позицію у рейтингу найбільш популярних соціальних мереж світу (*Статистика та тенденції соціальних мереж у 2023 році*, 2023). Оскільки відеоматеріалами обмінюються люди з різних країн, традиційні стереотипи про групи людей починають змінюватися – у людей з'являється можливість коментувати відео, яке може, наприклад, суперечити суспільним нормам і стереотипам, брати участь у дискусіях і конференціях тощо.

У свою чергу Twitter дає змогу передавати інформацію за допомогою мікроблогів – багато людей стежать за друзями, знаменитостями і музикантами на цьому сайті, що дає їм змогу відчувати зв'язок і розвивати власне розуміння дій та почуттів інших людей. Twitter, маючи 1,3 мільярди акаунтів і трохи більше 368 мільйонів активних користувачів (*55+ статистик, фактів і тенденцій Twitter за 2023 рік*, 2023), тим не менш також вплинув на міжкультурний діалог, оскільки багато людей у всьому

світі зосереджені на індивідуальному житті інших людей і прагнуть бути в курсі подій. Twitter уможливив скорочення дистанційних зв'язків і таким чином надав можливість дізнатися чим займається людина, не спілкуючись із нею віч-на-віч. Instagram – соціальна мережа для обміну фотографіями та відео, спілкування з друзями, просування бізнесу. Щомісячний коефіцієнт залучення в Instagram становить понад 2 мільярди людей. Користувачі цієї мережі не просто публікують свій контент, а все більше взаємодіють зі своєю аудиторією через опитування, трансляції наживо та інші функції. «Instagram – це маніфестація певного способу життя. Здатність насолоджуватися кожним моментом, жити насиченим життям, жити так, щоби це виглядало красиво. Ми, покоління, десятиріччями бомбардоване недоступними образами реклами, гламуру та глянцю, завдяки демократичній камері смартфона, спрощеним технікам постобробки та спеціальним фільтрам, нарешті маємо змогу переміститись у ці сталі прекрасні картини *dolce vita*» (Набієва, 2017).

Динаміка зростання популярності соціальних мереж вражає – це щорічний приріст аудиторії, що обраховується мільйонами і сотнями мільйонів активних користувачів. Тож соціальні мережі, швидко поширюючись по всьому світу, завойовують дедалі більше визнання. Соціальні мережі, які, по суті, є веб-сервісами, дають змогу людям створювати публічний або напівпублічний профіль; формувати список користувачів, з якими вони підтримують зв'язок; переглядати й переміщатися списком своїх зв'язків і зв'язків, створених іншими людьми в межах системи. Володіючи такими можливостями, соціальні мережі є важливим засобом зв'язку з різноманітністю людей, місць, ідей і культур, а також потужним інструментом міжкультурної адаптації, яка виражається в почутті задоволеності і повноти життя і водночас проявляється в участі індивіда в соціальному і культурному житті нової групи (Смокова, 2019). Це процес, «завдяки якому людина досягає відповідності (сумісності) з новим культурним середовищем» (Смокова, 2019). Як слушно зазначають дослідники, адаптацію людини до культури спільноти чи країни доцільно розглядати як природний процес навчання новому, в ході якого змінюється система цінностей, ідентичність особистості, набуваються нові соціальні навички,

змінюються уявлення про норми поведінки, відбувається емоційне пристосування до «чужої» культури (Біленька, 2011).

Теза про «відмінності в тому, як люди, які відносять себе до різних культур, як за національною ознакою, так і за статевою, керують своєю комунікативною поведінкою» (Rosen & Stefanone & Lackaff, 2010) в соціальних мережах сприймається сьогодні як доконаний факт. Зрозуміти ці відмінності можна за допомогою шести «культурних вимірів», запропонованих нідерландським соціологом Г. Гофстеде (Hofstede, 2014), і теорії дифузії інновацій. Цінність теорії культурних вимірів Г. Гофстеде полягає в тому, що вона дає змогу порівнювати культури у міжнародних масштабах, а теорія дифузії інновацій пояснює сутність поширення ідей і технологій у різних культурах. Отже, до культурних вимірів Г. Гофстеде відносить дистанцію влади, індивідуалізм/колективізм, маскулінізм/фемінінізм, уникнення невизначеності, довгострокову/короткострокову орієнтацію на майбутнє та поблажливість до самообмежень. Дистанція влади – це ступінь, до якого менш впливові члени організацій та інститутів приймають й очікують, що влада розподіляється нерівномірно. Індивідуалізм і колективізм належать до міри інтеграції індивідів у групи. Маскулінізм і фемінінізм описують розподіл ролей між статями, наприклад, наполегливість і суперництво порівняно з турботою і вихованням. Уникнення невизначеності стосується толерантності суспільства до невизначеності та двозначності, а довгострокова і короткострокова орієнтація ілюструє спрямованість і цінності культури. Поблажливість до самообмежень стосується міри свободи, яку суспільні норми надають громадянам щодо реалізації їхніх бажань (Пришляк, 2019). Зокрема, стосовно соціальних мереж відмінності між індивідуалістичною і колективістською культурами проявляються в стилях спілкування і поведінки користувачів. Наприклад, представники індивідуалістичних культур прагнуть познайомитися з новими людьми, а не підтримувати вже наявні стосунки. Натомість представники колективістських культур використовують сайти соціальних мереж для підтримання близьких стосунків із невеликою кількістю своїх знайомих, а не для налагодження нових контактів.

Теорія дифузії інновацій пояснює, як відбувається поширення досягнень і нових ідей

у соціальній системі, у даному разі поширення соціальних мереж. Найбільш прийнятною щодо визначення дифузії інновації є точка зору американського теоретика у сфері комунікацій Е. Роджерса, який позиціонує її як «... процес, під час якого інновація з плином часу через певні канали поширюється серед членів соціальної системи» (Роджерс, 2009, с. 216). Дифузія інновацій «може розглядатися як особливий тип комунікації та комунікаційний процес», «це завжди соціальний процес, що охоплює відповідні відносини, та інформаційний процес, параметри якого залежать від каналів, сприйняття суб'єктів, характеру відносин учасників» (Середюк, 2019, с. 23). Оскільки створення соціальних мереж забезпечується інформаційно-комунікаційними технологіями і значною мірою залежить від постійної участі користувачів, теорія дифузії інновацій пояснює різний вплив соцмереж на окремі культури.

У контексті вищевикладеного варто також згадати про загально визнані чинники впливу на міжкультурну адаптацію: територія, що може бути спільною чи «своєю» для однієї з груп; тривалість взаємодії (постійна, довготривала чи короткочасна); мета (спільна діяльність, проживання, навчання, дозвілля); тип залучення до життя суспільства (від участі до спостереження); частота і глибина контактів; відносна рівність статусу та прав; кількісне співвідношення (більшість – меншість); чіткі диференціюючі ознаки (мова, релігія, раса) (Савицька, Співак, 2019, с. 145). Складність досягнення цих умов міжкультурної адаптації чітко вказує на можливість того, що входження в нове культурне середовище може бути пов'язане з явищем характерні ознаки симптомами якого, на переконання автора відповідної концепції канадського антрополога К. Оберга, може виявитися невпевненість у собі, тривожність, дратівливість, безсоння, депресія – всі ті характеристики, неодноразово констатовані численними дослідниками поведінки користувачів мережі Інтернет. До характерних ознак культурного шоку К. Оберг відносить: нервову напруженість через необхідність психологічної адаптації; зміна статусу, відчуття втрати через відсутність рідних і близьких людей і звичних предметів побуту; небажання спілкуватися з новою культурною групою; плутанина в попередніх і нових соціальних ролях і цінностях,

зміна ідентичності; відчуття подиву, стурбованості, а іноді навіть відрази або обурення від спостереження культурних розбіжностей; відчуття свого безсилля через соціальну неадекватність і нове культурне середовище (Oberg, 1960, p. 180). «Власне кажучи, культурний шок – це конфлікт двох культур на рівні індивідуальної свідомості» (Біленька, 2011). Тож конструктивний підхід до міжкультурної адаптації вимагає ставитися до неї не просто як до природного процесу освоєння нового, у даному разі нового соціокультурного середовища, а усвідомити необхідність поведінки відповідно до норм певної культури. Серед навичок і якостей, необхідних для функціонування в новій культурі – «певний рівень самосвідомості особистості, усвідомлення своїх культурних коренів, загальне знання нової для реципієнта культури, вміння пояснити поведінку іншої людини, її цілі і наміри, здатність оволодіти прийнятими в суспільстві формами поведінки використовувати життєвий досвід для вирішення нових завдань» (Біленька, 2011).

Дослідники виокремлюють типи сприйняття нового в культурі: егоцентричні (заперечення різниці між культурами, захист власної культурної ідентичності) та етнорелятивні (прийняття існування культурних відмінностей, адаптація до нової культури, інтеграція в нову культуру) (Біленька, 2011). В залежності від цілей людини, яка адаптується до нової культури і можливості успішного до неї пристосування, стадіями адаптації є: 1) психічна переорієнтація на рівні цілеспрямованого конформізму (індивід не сприймає систему цінностей нового культурного середовища); 2) взаємна терпимість (індивід і нова культура проявляють взаємну терпимість до цінностей і форм поведінки); 3) акомодация (означає взаємні поступки); 4) повне пристосування, або асиміляція (індивід повністю відмовляється від своїх попередніх цінностей і приймає систему цінностей нового середовища) (Біленька, 2011).

Із культурною адаптацією тісно пов'язана й соціалізація – спосіб входження в суспільство, процес адаптації людини до оточуючого світу, який передбачає оволодіння соціальними нормами, цінностями і правилами тощо, які зумовлюють успішне існування індивіда в соціумі. Роль соціальних мереж у цьому процесі незаперечна – вони є потужним засобом

об'єднання різних груп людей незалежно від відстані, крім того, вони забезпечують відмінну платформу для обміну новинами, прояву творчих здібностей та навчання. Водночас, прийнято вважати, що соціальні мережі є причиною зменшення безпосереднього спілкування і навіть деградації соціальних інститутів. Утім, варто взяти до уваги відсутність чіткого, а головне однозначного, уявлення стосовно позитивного і негативного впливу соціальних мереж на різні верстви і вікові групи людей, незначні зусилля з боку суспільства з контролю за технологічним розвитком, суттєвий розрив між теорією та практикою поведінки людей тощо. Як наслідок – у соціумі побутує думка про те, що нові технологічні розробки створюють напруженість, натомість очевидним є те, що мета використання соціальних мереж залежить від способу мислення людини. У соціальних мережах кожна людина може просувати такі соціальні цінності, як співпраця, братерство, толерантність, почуття приналежності тощо. Соціальні мережі є також ефективною платформою для отримання нового досвіду, вони формують та поглиблюють відчуття спільності, розширюють особисті можливості тощо.

Висновок. Соціальні мережі забезпечують людям міжособистісний зв'язок з іншими, задоволення від відносин і спосіб дізнатися про оточуюче культурне середовище. При цьому під час культурної адаптації соціальні мережі впливають на те, як люди сприймають «чужу» культуру. Цей зв'язок підтверджується частотою взаємодії інтернет-користувачів з представниками «чужої» культури та ідентифікацією себе з цією культурою, використанням «чужих» медіа, ознайомленням з «чужими» мовою і культурними нормами, причетністю до політичної системи іншої країни, а також мотивація до адаптації чи акультурації. Загалом збільшення використання соціальних мереж, особливо серед осіб з однієї соціальної групи, швидше за все, призведе до зменшення кроків до акультурації. Водночас соціальні мережі можуть стати й чинником збереження групової ідентичності за рахунок підтримання зв'язків з «рідною» культурою, зміцнення суспільних зв'язків. Тож використання сайтів соціальних мереж впливає на збереження ідентичності членів етнічної групи, що підтверджується частотою онлайн-взаємодій представників різних

культур в таких сферах, як вибір мови під час використання соціальних мереж, вибір онлайн-груп і вибір соціальних мереж.

Зважаючи на значення соціальних мереж у сучасному світі і в міру того, як такі вебсайти набувають популярності, не можна ігнорувати їхню роль у процесі культурної адаптації. Дослідникам належить вивчити, як частота використання іммігрантами соціальних мереж, таких, як Facebook, Myspace, Twitter та ін., впливає на процеси адаптації іммігрантів різними способами, включаючи частоту взаємодії з домінуючою

культурою, використання ними домінуючих та етнічних засобів масової інформації та інших медіа, сприйняття домінуючої культури, ознайомлення з домінуючою мовою або культурними нормами, ідентифікація з домінуючою або етнічною культурою, участь у домінуючій політичній системі та мотивація до акультурації. Що стосується життєздатності групи, емпіричні дослідження могли б з'ясувати, як онлайн-взаємодія, вибір мови в інтернеті та вибір соціальних мереж впливають на рівень акультурації та бажання акультуруватися.

Список використаних джерел:

1. Біленька І. Г. (2011). "Культурний шок" і адаптація до нової культури. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки*. 940, вип. 41. С. 12–16. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKkhITK_2011_940_41_5 (дата звернення: 05.12.2022).
2. Калиновський, Ю. (2021). Аксіологічний статус соціальних мереж як соціокультурна проблема. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції* (13–14 травня 2021 р., м. Тернопіль). Тернопіль: Вектор, 2021. С. 14–18.
3. Кац, Х. (2016). Формування культурних трендів через інтернет-спільноти. URL : <https://www.mediakrytyka.info/ohlyady-analytika/formuvannya-kulturnykh-trendiv-cherez-internet-spilnoty.html> (дата звернення: 10.07.2023)
4. Конюкова І. Я., Сидоровська Є. А. (2022). Тенденції розвитку міжкультурної комунікації в соціальних мережах. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. № 4. С. 21–25.
5. Набієва О. (2017). Instagram: комунікація, щоденник і спільнота. URL : <http://korydor.in.ua/ua/opinions/instagram-komunikatsiya-shhodennik-i-spil-nota.html>. (дата звернення: 10.02.2023).
6. Пришляк О. Ю. (2019). Аналіз теорії культурних вимірів Г. Хофстеде. URL : <https://cutt.ly/JwzxCA79> (дата звернення: 10.02.2023).
7. 55+ статистики, фактів і тенденцій Twitter за 2023 рік. 2023. URL : <https://cutt.ly/2wzuffg> (дата звернення: 10.12.2022)
8. Роджерс Е. М. Дифузія інновацій. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 591 с.
9. Русаков С.С. (2014). Потенціал соціальних мереж в сучасному навчально-виховному процесі. Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, психології, педагогіки та історії], випуск 2, К. НПУ імені М.П. Драгоманова, С. 101–102.
10. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія : навч. посібн. Київ : Каравела, 2019. 264 с.
11. Середюк Т. Б. (2019). Теоретичні основи дослідження та особливості дифузії інновацій у секторі ІКТ. Економічний простір. Вип. 148. С. 19–36.
12. Смокова Л. С. (2019). Стрес акультурації, культурний шок та психічне здоров'я особистості в умовах добровільної або вимушеної міграції. URL : <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/24965/1/64-70.pdf>. (дата звернення: 12.12.2022)
13. Статистика та тенденції соціальних мереж у 2023 році. (2023). URL : <https://cutt.ly/FwzxBu2R>. (дата звернення: 12.12.2022)
14. Турчин А. В. (2016). Класифікація соціальних мереж. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 23–25 листоп. 2016 р., м. Кропивницький. Кропивницький, 2016. С. 206.
15. Georgetown University. (2010). Bridging Babel: New social media and interreligious and intercultural understanding. Retrieved 4 November 2010. URL : <http://repository.berkeleycenter.georgetown.edu/UGFNewSocialMedia.pdf>. (date of application: 10.12.2022)
16. Hofstede G. (2014). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Readings in Psychology and Culture*. Vol. 2, № 1. DOI: 10.9707/2307-0919.1014.
17. Oberg K. (1960). Cultural Shock: Adjustment to new cultural environments. *Practical Anthropology*. № 7. Pp. 177–182.
18. Rosen D., Stefanone M. A., Lackaff D. (2010). Online and offline social networks: Investigating culturally-specific behavior and satisfaction. In *Proceedings of the 43rd Hawai'i International Conference on System Sciences*. New Brunswick: Institute of Electrical and Electronics Engineers, Inc. (IEEE). URL : <https://www.academia.edu/325640/>

19. Top 50 Mark Zuckerberg Quotes. [without a year]. URL : <https://quotefancy.com/quote/1482263/Mark-Zuckerberg-If-Facebook-were-a-country-it-would-be-the-8th-most-populated-in-the>. (date of application: 10.01.2023)

References:

1. Biliienka I. H. (2011). "Kulturnyi shok" i adaptatsiya do novoyi kul'tury. ["Culture shock" and adaptation to a new culture]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Teoriya kul'tury i filozofiya nauky*, 940, vyp. 41, S. 12–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhITK_2011_940_41_5 (data zvernennia: 05.12.2022) [in Ukrainian].
2. Kalynovskyi, Yu. (2021). Aksiolohichniy status sotsial'nykh merezh yak sotsiokul'turna problema [Axiological status of social networks as a sociocultural problem]. *Tsinnisni oriyentyry v suchasnomu sviti: teoretychnyy analiz ta praktychnyy dosvid: zbirnyk tez III Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi* (13–14 travnia 2021 r., m. Ternopil'). Ternopil': Vektor, 2021. S. 14–18 [in Ukrainian].
3. Katz, H. (2017). *Formuvannia kulturnykh trendiv cherez internet-spilnoty* [Formation of cultural trends through Internet communities]. URL: <https://www.mediakrytyka.info/ohlyady-analytyka/formuvannya-kulturnykh-trendiv-cherez-internet-spilnoty.html> [in Ukrainian].
4. Konyukova, I. Ya., Sidorovska, E. A. (2022). *Tendentsii rozvytku mizhkulturnoi komunikatsii v sotsialnykh merezhakh* [Development trends of intercultural communication in social networks]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*. № 4. Pp. 21–25 [in Ukrainian].
5. Nabieva, O. (2017). *Instagram: komunikatsiia, shchodennyk i spilnota* [Instagram: communication, diary and community]. URL: <http://korydor.in.ua/ua/opinions/instagram-komunikatsiya-shhodennik-i-spil-nota.htm> [in Ukrainian].
6. Pryshlyak, O. Yu. (2019). *Analiz teorii kulturnykh vymiriv H. Hofstede* [Analysis of the theory of cultural dimensions by H. Hofstede]. URL: <https://cutt.ly/JwzxCA79> [in Ukrainian].
7. *55+ statystyky, faktiv i tendentsii Twitter za 2023 rik* [55+ Twitter Stats, Facts and Trends for 2023]. (2023). URL: <https://cutt.ly/2wzffuffg> [in Ukrainian].
8. Rogers, E. M. (2009). *Dyfuziia innovatsii* [Diffusion of innovations]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiiia» [in Ukrainian].
9. Rusakov, S.S. (2014). Potentsial sotsialnykh merezh v suchasnomu navchalno-vykhovnomu protsesi [The potential of social networks in the modern educational process]. *Humanitarnyy korpus: [zbirnyk naukovykh statey z aktualnykh problem filozofii, psykhologii, pedahohiky ta istorii] – Humanitarian corpus: [collection of scientific articles on current problems of philosophy, psychology, pedagogy and history]*, 2, Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova, 101–102 [in Ukrainian].
10. Savytska, O. V., Spivak, L. M. (2019). *Etnopsykhohiia* [Ethnopsychology]: Tutorial. Kyiv : Caravela [in Ukrainian].
11. Seredyuk, T. B. (2019). *Teoretychni osnovy doslidzhennia ta osoblyvosti dyfuzii innovatsii u sektori IKT* [Theoretical foundations of research and features of diffusion of innovations in the ICT sector]. *Ekonomichnyi prostir*. Issue 148. Pp. 19–36 [in Ukrainian].
12. Smokova, L. C. (2019). *Stres akulturatsii, kulturnyi shok ta psykhichne zdorovia osobystosti v umovakh dobrovilnoi abo vymushenoii mihratsii* [Stress of acculturation, culture shock and mental health of the individual in conditions of voluntary or forced migration]. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/24965/1/64-70.pdf> [in Ukrainian].
13. *Statystyka ta tendentsii sotsialnykh merezh u 2023 rotsi* [Statistics and trends of social networks in 2023]. (2023). URL: <https://cutt.ly/FwzxBu2R> [in Ukrainian].
14. Turchyn, A. V. (2016). *Klasyfikatsiia sotsialnykh merezh* [Classification of social networks]. *Actual problems and achievements in the field of cyber security: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference, November 23–25 2016, Kropyvnytskyi*. Kropyvnytskyi. p. 206 [in Ukrainian].
15. Georgetown University. (2010). *Bridging Babel: New social media and interreligious and intercultural understanding*. Retrieved 4 November 2010. URL : <http://repository.berkeleycenter.georgetown.edu/UGFNewSocialMedia.pdf>
16. Hofstede, G. (2014). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Readings in Psychology and Culture*. Vol. 2, № 1. DOI: 10.9707/2307-0919.1014.
17. Oberg, K. (1960). Cultural Shock: Adjustment to new cultural environments. *Practical Anthropology*. № 7. Pp. 177–182.
18. Rosen, D., Stefanone, M. A., Lackaff, D. (2010). Online and offline social networks: Investigating culturally-specific behavior and satisfaction. In *Proceedings of the 43rd Hawai'i International Conference on System Sciences*. New Brunswick: Institute of Electrical and Electronics Engineers, Inc. (IEEE). URL : https://www.academia.edu/325640/Online_and_Offline_Social_Networks_Investigating_Culturally_Specific_Behavior_and_Satisfaction
19. Top 50 Mark Zuckerberg Quotes. [without a year]. URL : <https://quotefancy.com/quote/1482263/Mark-Zuckerberg-If-Facebook-were-a-country-it-would-be-the-8th-most-populated-in-the>

Гостева Оксана Вікторівна,
*здобувач третього освітнього рівня
спеціальності 034 «Культурологія»
Міжнародного гуманітарного університету
okvanova@gmail.com*

«КУЛЬТУРНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ»: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ ЧИННИКИ

У статті досліджується еволюція теорії культурного детермінізму та його визначальні чинники. На основі теоретичного аналізу розкрито поняття детермінізму, яке у застосуванні до наукового дослідження набуває форми основного, вихідного принципу. Встановлено, що вчення про культурний детермінізм знайшло широке розповсюдження в наукових дослідженнях, пройшовши певні етапи. У статті досліджено еволюцію концепції детермінізму від давнини до його інтерпретації у сучасності. Сучасне бачення культурного детермінізму увібрало у собі всі попередні вчення, узагальнивши їх. У дослідженні наголошено, що саме філософська доктрина детермінізму продовжує відігравати важливу роль у дослідженнях культури. Виокреслено «детермінізм культурний» та представлені основні етапи його становлення в культурологічних дослідженнях. Інтерпретація культурного детермінізму характеризується розширювальним тлумаченням поняття культури, що означає, що культура описується як чинник, який визначає всі інші. Зазначено, що значний вплив на становлення культурного детермінізму у наукових дослідженнях здійснила школа культурної антропології. В статті проаналізовано уявлення у наукових поглядах про визначальні чинники культурного детермінізму. Встановлено, що визначними чинниками культурного детермінізму постають цінності (тому числі релігійні), традиції, звичаї, символи, архетипи. Зроблено висновок, що «культурний детермінізм» (cultural determinism) означає перетворення нових видів і способів людської діяльності (нововведень) у соціальні норми і зразки, які забезпечують їх інституційне оформлення, інтеграцію і закріплення у культурі суспільства.

Ключові слова: культура, детермінізм, культурний детермінізм, технологічний детермінізм, чинники культурного детермінізму, цінності, традиції, звичаї, символи, архетипи.

Gosteva Oksana,
*Postgraduate Student at the Faculty of Cultural Studies
International Humanitarian University
okvanova@gmail.com*

“CULTURAL DETERMINISM”: EVOLUTION OF THEORY AND DETERMINING FACTORS

The article examines the evolution of the theory of cultural determinism and its determining factors. On the basis of theoretical analysis, the concept of determinism is revealed, which, when applied to scientific research, takes the form of a basic, original principle. It is established that the doctrine of cultural determinism has found wide distribution in scientific research, having passed through certain stages.

The article examines the evolution of the concept of determinism from ancient times to its modern interpretation. The modern vision of cultural determinism has absorbed all previous teachings, generalizing them. The research emphasizes that it is the philosophical doctrine of determinism that continues to play an important role in cultural studies. «Cultural determinism» is outlined and the main stages of its formation in cultural studies are presented. The interpretation of cultural determinism is characterized by an expansive interpretation of the concept of culture, which means that culture is described as a factor that determines all others. It is noted that the school of cultural anthropology had a significant influence on the formation of cultural determinism in scientific research. The article analyzes the ideas of scientific views about the determining factors of cultural determinism. It has been established that values (including religious ones), traditions, customs, symbols, archetypes are significant factors of cultural determinism. It was concluded that «cultural determinism» means the transformation of new types and methods of human activity (innovations) into social norms and models that ensure their institutionalization, integration and consolidation in the culture of society.

Key words: culture, determinism, cultural determinism, technological determinism, factors of cultural determinism, values, traditions, customs, symbols, archetypes.

Вступ. Сучасна наука культурологія не обмежена завданнями кількісного переліку й зовнішнього опису власних об'єктів. Досвід теоретичного розподілу культурних феноменів на специфічні групи, класи, категорії, набутий культурологами, ґрунтується на різноманітних концепціях, що об'єднує термін «детермінізм» (від лат. «*determinatio*» – межа, границя, край, кінець). У загальному розумінні – детермінізм – це вчення про визначення одних подій, або станів іншими, у контексті взаємозв'язку і взаємозумовленості всіх явищ і процесів реальності. Актуальним для аналізу культурних феноменів є розуміння сутності культурного детермінізму як сукупності уявлень про визначальну роль якогось певного чинника в суспільному розвитку та зумовленість його дією усіх соціальних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільшій розробленості концепція детермінізму знаходить у філософських дослідженнях – у першу чергу, у пов'язаності з ідеєю непорушного та постійного порядку у відносинах між феноменами С. Кононенко (Кононенко, 2004), М. Парнюк (Парнюк, 1972), В. Тимошенко (Тимошенко, 2006–2007), І. Шалотович (Шалотович, 2010).

Методологічний принцип детермінізму є одночасно й основним принципом філософського навчання про буття (Парнюк, 1972; Лук'янець, 1998).

Істотний внесок у становлення теорії детермінізму вносять представники синергетичної школи, у тому числі вітчизняні науковці (Робуль, 2006; Черняк, 2007) та ін.

Також репрезентацію детермінізму у науковій літературі представлено у контексті досліджень географічного, економічного, технологічного та інших типів детермінізму. У кожному з них розуміння сутності принципу характеризується ознаками необхідності та причинності. Так, наприклад, географічний детермінізм – на визнанні залежності суспільного розвитку від географічних факторів. Технологічний детермінізм заснований на визнанні визначальної ролі техніки. Сама ж концепція технологічного детермінізму розглядається у наукових розвідках В. Онга (Ong, W. J, 1982) та (Chandler, D., 2002).

Окремий прошарок наукових робіт присвячено детермінізму культурному. У більшій мірі це дослідження з культурної антропології М. Мід (Freeman D, 1983), а також Р. Бенедикт (Benedict R.,

1983), А. Крьобера (Kroeber A., 1917) Л. Уайта (*White L., 1959*), М. Вебера (Weber M, (1991) – в дослідження яких культура визнається провідним чинником розвитку людства.

Незважаючи на висвітлення у наукових доробках концепції культурного детермінізму, системне представлення його здійснено не було. Основною метою роботи є дослідження еволюції концепції детермінізму та окреслення основних чинників детермінізму культурного.

Виклад основного матеріалу. Будь-яке наукове дослідження завжди спирається на попередні знання та певні філософсько-світоглядні основи. В першу чергу, вважаємо виправданим для інтерпретації культурного детермінізму, є загальний розгляд детермінізму, як основного, вихідного принципу в історії наукової думки.

Різні версії філософського детермінізму, розроблені ще в Стародавній Греції Демокритом та Епікуром, пізніше були розвинуті і зайняли домінуюче становище в природничо-наукових поглядах XIV–XIV ст. Ньютона, Лапласа П.-С., Ж. О. де Ламетри, П. А. Гольбаха, Е. Канта.

З XIX ст. існує безліч версій детермінізму, що відрізняються вибором того чи іншого домінуючого фактора, який пов'язується з розвитком соціуму. Найпопулярнішою у XIX ст. була економічна форма детермінізму, що витікала з визнання первинності економіки відносно інших форм соціальної практики. У рамках економічного детермінізму закони економіки визнаються універсальними: цими законами нібито підпорядковані всі сфери життя суспільства. Взагалі детермінізм у соціальних науках означає, насамперед, визнання наявності причинно-наслідкових зв'язків у соціальному житті та, відповідно, у її науковому аналізі. Такий підхід є у багатьох теоріях, які з більшою чи меншою «жорсткістю» спираються на принцип каузальності у поясненні соціальних процесів та явищ. При цьому зауважимо, що таке визнання детермінізму не позбавляло значущості соціальної діяльності людей, оскільки через неї і виявляються соціальні закономірності.

Детермінація соціальних процесів характеризується тим, що відбувається більша орієнтація на моделі пояснення, прийняті в природничих науках, які визнають «жорстку» обумовленість соціальних процесів, а прояви випадковості та свободи волі в суспільстві відносять на рахунок ще не пізнаних об'єктивних

законів, які зможуть точно виявити причини та наслідки всіх явищ.

У другій половині ХХ ст., значну увагу в дослідженнях приділено детермінізму у зв'язку з розвитком синергетики. В контексті проблеми самодетермінації, що характеризує поведінку складних систем. Моделі жорсткої детермінації та ймовірнісні моделі розглядалися як два граничні види базових моделей, що аналізують відповідно зовнішні або внутрішні детермінанти («позакаузальні» та «надкаузальні» детермінанти). Моделі самодетермінації виступали як своєрідний синтез цих двох класів базових моделей.

У наукових дослідженнях окреслюється традиція пояснення складних соціальних явищ до більш простих явищ нижчого класу. Наприклад, «біологічний детермінізм», який зводив соціальне до природного, розглядав суспільство за аналогією із живим організмом, як розвиток – із законами природної еволюції. «Географічний детермінізм», який абсолютизував вплив природного середовища на ступінь економічної та політичної розвиненості країни, так само як і на особливості характеру та менталітету її населення. «Демографічний детермінізм», популярний в етнографічних та антропологічних дослідженнях, вважав детермінантою соціальної стратифікації та економічного розвитку зростання населення, яке визначало політику у сфері освіти, виховання та ідеології. «Психологічний детермінізм», який визнавав первинність психічних явищ і пояснював соціальну поведінку через фактори індивідуальної чи колективної психіки (З. Фрейд, 1905). «Поведінковий детермінізм» був розроблений у рамках біхевіоризму (Б. Скіннер, 1967) і потім отримав застосування в теоріях раціонального вибору американського соціолога і соціального психолога-необіхевіориста Дж. Хоманса (Дж. Хоманс, 1958). У концепції раціонального вибору Хоманса принципи біхевіористської теорії Скіннера, виведені на експериментах із тваринами, були застосовані до поведінки людей. Суть підходу полягала у визнанні, що людина керується своєю вигодою, коли робить ті чи інші дії, відмінність лише в тому, які вигоди (економічні, соціально-психологічні і т. д.) детермінують подібну поведінку.

Принципи багатофакторного соціального детермінізму застосовуються в контексті

системного аналізу, що враховує різноманітні зв'язки та відносини соціуму як цілісної системи. Так, згідно з функціональною версією Б. Малиновського (Malinowski B, 1944) та А. Редкліфф-Брауна (Reginald Radcliffe-Brown A., 1940) суспільство є єдиним цілим, в якому кожен елемент виконує певну функцію, що підтримує стійке існування соціального цілого. Соціальний детермінізм характеризується взаємною заміненістю місця суб'єкта та об'єкта в ланцюжку їх зв'язків, оскільки обидва є діючими агентами зі своїми намірами та інтересами. Він по-різному проявляється у тій чи іншій сфері діяльності, у різних соціальних структурах, залежить від історичного контексту. З використанням системного підходу у соціальних науках розширилося розуміння детермінізму, оскільки було визнано, що саме система загалом визначає функціонування та розвиток її окремих елементів.

Також детермінізм застосовують в контексті розвитку технологій. У ХХ ст. з'являється поняття «Технологічний детермінізм». З ним пов'язана історія людства як послідовна зміна створених суспільством технологій – від ручних знарядь праці давнини до автоматизованої машинної праці на електричній та атомній тязі, інформаційних технологій чи супутникового зв'язку.

Отже, детермінізм дуже багатозначний, тому що зміни в існуванні явищ природи, суспільства, культури зумовлюють як безпосередні субстанційні причини, так і опосередковані просторові й часові кореляції, генетичні та функціональні залежності й т. д. (Сохань, 1982, с. 149). В наукових поглядах детермінізм представлено як метод наукового аналізу, спрямований на пошук взаємозв'язків і взаємообумовленості явищ матеріального й духовного світу, з'ясування причин, унаслідок яких утворюються явища.

Окремим напрямком в наукових дослідженнях можна виокремити детермінізм культурний, який виникає з теорій якісної своєрідності соціуму і незвідності пояснення його до більш простих рівнів. Становлення теорії «культурного детермінізму» (англ. determinism, cultural) в першу чергу пов'язано з дослідженнями у сфері культурної антропології. Її представники досліджували примітивні суспільства як культурні системи, вважаючи, що регуляція цих систем пов'язана виключно з традиціями

і звичаями. Дослідниця М. Мід (Freeman M., 1983) висуває теорію, згідно з якою уся різноманітність феноменів культури витікає з самої культури: культурне середовище, у якому соціалізований індивід, визначає не тільки його думки, дії, особистісні якості, а також і соціальні інститути і норми.

Інша культуролог Р. Бенедикт у своїй роботі «Моделі культури» (Patterns of Culture) стверджувала, що «діти стають частиною своєї культури з усіма її усвідомлюваними можливостями та обмеженнями, що у подальшому визначає перебіг їх життя» (Benedict R., 1989). Культурний детермінізм розглядається як точка зору, відповідно якої людська поведінка детермінується (визначається) переважно культуральними чинниками. Культурний детермінізм наголошує на наслідуванні схем поведінки протягом тривалого часу, коли засвоєна поведінка передається від одного покоління до наступного.

Подальшу розробку культурний детермінізм знайшов в антропології А. Крьюбера та Л. Уайта. Крьюбер А. як головний предмет соціальної (культурної) антропології розглядав людську культуру. При цьому культура розглядалася не на рівні граничних узагальнень, а як культура людських груп. В його концепції культура розглядається як цілісна система взаємопов'язаних елементів, а моделі культури ототожнюються з поняттям культурних цінностей. А. Крьюбер вважав, що культурні моделі слід розглядати, як певні абстракції, які дозволяють дослідникам бачити всі елементи культури в єдності: політичний устрій, одяг, їжу, витвори мистецтва, технологію будівництва житла тощо (Kroeber, 1917).

Значним внеском в теорію культурного детермінізму стали наукові погляди Лесли Уайта (White, 1959). Йому належить постановка питання про вивчення культурних явищ як особливого класу феноменів та теза, що культура має свої власні закономірності функціонування та розвитку. Визначальною особливістю концепції Л. Уайта є ствердження принципу еволюціонізму у науках про культуру. Еволюція, згідно з Л. Уайтом, означає процес, в якому одна форма виростає з іншої в хронологічній послідовності. Форми утворюються із злиття елементів культури. Вирішальним для уайтовського розуміння культури є поняття «символ». «Символ – це предмет чи явище, значення якого визначає той, хто використовує його як

засіб комунікації. Символ може мати будь-яку форму, що розпізнається: жест, звук, обрис, колір, смак або запах. Проте найважливішою формою символічного висловлювання є членороздільна мова. Людина наділила звуки – або письмові значки – змістом і з їхньою допомогою почала обмінюватися ідеями з собі подібними. Людина може вигадувати і нав'язувати значення та цінності речей на свій вибір. У світі символів людина може діяти на свій розсуд, вона може будь-чому надати будь-яке значення. І жодна інша істота на це не здатна. Все існування залежить від цього унікального дару і ґрунтується на ньому» (White, 1959).

Дослідження принципу культурного детермінізму також знайшло своє відображення у роботах М. Вебера, який вказував на те, що «культурний детермінізм характеризується, надмірно широким тлумаченням поняття культури, розуміючи її як сукупність поділених більшістю членів суспільства цінностей і значень (фундаментальні суспільні ідеї та принципи, вірування, звичаї традиції тощо)» (Weber, 1991). Започаткована у роботах М. Вебера, ця концепція відтворює думку, що розвиток суспільства залежить від пануючих у ньому релігійних цінностей. Для Вебера ця роль є визначальною, оскільки релігія є системою цінностей і смислів, що мотивують і виправдовують поведінку людей. Таким чином, в силу направляючого впливу на людську діяльність релігія стає провідною детермінантою суспільного розвитку.

Такої ж думки притримувався Т. Парсонс, який у якості культурних детермінант визнавав релігійні цінності. У дослідженнях Т. Парсонса культурний детермінізм пов'язується з розвитком суспільства та у залежності від домінуючих у ньому релігійних цінностей. Слід зазначити, що у Т. Парсонса ідеї культурного детермінізму сформульовані найбільш послідовно. Культура ж ним інтерпретується як частина соціальної системи, що забезпечує структурування та існування ціннісних форм. Системна концепція культури Т. Парсонса визначає вирішальну роль культури в організації суспільного життя внаслідок того, що вона містить у собі «символічні ресурси суспільства», визначає межі нормативної системи (соціальних інститутів) та її зміни та, відповідно, поведінку індивідів. З позицій культурного детермінізму розвиток

суспільства представляється як послідовна реалізація спочатку закладених у культурній матриці ідей та цінностей, насамперед – релігійних, оскільки останні, на думку Т. Парсонса, «співвідносять людину з кінцевими умовами її існування» (Parsons T., 1962).

Надалі ідеї культурного детермінізму знайшли як своїх прихильників, так і противників. Досить яскраво це виявилось наприкінці ХХ – початку ХХІ століть. У новітніх версіях культурного детермінізму загальнолюдські символи та цінності розглядаються як культурний код, аналогічний генетичному коду, що зумовлює програму поведінки кожного індивіда окремо.

Є теорії, що позначають терміном «культурний детермінізм» віру у те, що культура розпоряджається долею кожної людини. Важливість культури у детермінації поведінки чітко проглядається у концепції «соціальних годин»: культурно обумовлена поведінка як становить справжню сутність нашого життя. Очікувана і схвалена в конкретній культурі поведінка має бути присвоєна людиною до певного часу. Цю концепцію представляють Берніс Ньюгартен (Neugarten, B., 1961) та Ганхїлд О. Хагестад (Hagestad, G. O., & Uhlenberg, P., 2005). Тобто життя людини підрозділяється на періоди, через які ми проходимо згідно з «розкладом», складеним культурою, в якій живемо. Життя має протікати з певною швидкістю, відповідно до цього встановленого графіку руху. У періоди дитинства, зрілості та старості культура надає сприятливі можливості та видає нагороди (або позбавляє того та ін.) не тільки залежно від кількості прожитих років, а й від того, наскільки синхронізовано перебіг життя індивіда з соціальними годинами, передбаченими цією культурою. Тобто, як підкреслює Терон Александер у роботі «Проблеми життєвого шляху» (The life course issues) (Культурний детермінізм, 2006), культурний детермінізм означає, що насправді ми практично позбавлені можливості обирати свій життєвий шлях. Незначна кількість можливостей залишається для індивідуальної свободи

або експериментування з варіантами вирішення проблем, відмінними від прийнятих в даній культурі, як, втім, культурний детермінізм не допускає вільного вираження індивідуальних відмінностей, ґрунтованих на генетичній мінливості.

Висновки. Принцип культурного детермінізму знайшов широке розповсюдження в наукових дослідженнях, пройшовши, як і будь-яке вчення, певні етапи. Сучасне бачення культурного детермінізму увібрало у собі всі попередні вчення, узагальнивши їх. Можна констатувати, що у загальному значенні філософська доктрина детермінізму продовжує відігравати важливу роль у науці, і у тому числі у культурології.

Значний вплив на становлення культурного детермінізму у наукових дослідженнях здійснила школа культурної антропології. Відповідно до сучасних бачень детермінізму існують об'єктивні чинники взаємозв'язку між різними явищами, при цьому цей зв'язок може бути не явним і не причинним. На сьогодні інтерпретація культурного детермінізму характеризується розширювальним тлумаченням поняття культури, під якою, зазвичай, розуміється сукупність цінностей і значень, що включають фундаментальні соціальні ідеї, вірування, звичаї, традиції. Тобто «культурний детермінізм» постає як методологічна установка, що відстоює принцип розуміння явищ культури на ґрунті самої культури (пояснення «культурного» «культурним»), що означає, що культура описується як чинник, який визначає всі інші. Такий погляд на культурний детермінізм дозволяє культуру розглядати як відносно автономне утворення, незалежне від інших сфер суспільного життя, яке відіграє вирішальну роль у суспільному розвитку. У кінцевому результаті «культурний детермінізм» (cultural determinism) означає перетворення нових видів і способів людської діяльності (нововведень) у соціальні норми і зразки, які забезпечують їх інституційне оформлення, інтеграцію і закріплення у культурі суспільства.

Список використаних джерел:

1. Benedict R., (1983) *Patterns of Culture* : [Benedict, Ruth: . Routledge & Kegan Paul Freud, Sigmund] Tres ensayos sobre teoría sexual. Buenos Aires: Alianza Editorial, Biblioteca Freud; pág. 61.
2. Freeman D., (1983) *The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. *Derek Harvard University Press*, Cambridge, Mass., 1983. xviii, 380 pp.
3. Kroeber A., (1917) L. The Superorganic. *American Anthropologist*. Vol. 19, iss. 2. P. 163–213.
4. Кононенко С., (2004) Політичний детермінізм (нарис теорії влади). *Антологія творчих досягнень*. Київ: ІСЕМВ НАН України, 2004. Вип. 1. С. 210–215.

5. Культурний детермінізм (2006). Режим доступу: http://ni.biz.ua/13/13_12/13_126681_kulturniy-determinizm.html (дата звернення: 10.05.2023).
6. Лук'янець В.С., (2006) Філософія реконструкції: походження, стратегія, загальнокультурне значення. *Філософська думка*. № 1.
7. Malinovski B., (1944). A Scientific Theory of Culture. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 944, p. 150.
8. Hagestad, G. O., & Uhlenberg, P., (2005). The social separation of old and young: A root of ageism. *Journal of Social Issues*, 61, 343–360.
9. Havighurst, R.J., & Tobin, S.S., (1961). The Measurement of Life Satisfaction. *Journal of Gerontology*, 16, 134–143.
10. Робуль, О., (2006). Синергетика як інноваційна методологія педагогічної освіти. *Філософія освіти*, 1(3), С. 35–41.
11. Сохань Л. В., (1982) Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы. Киев : Научная мысль, 1982. – 372 с.
12. Chandler, D., (2002) Technological or Media Determinism. URL: https://www.wolern.org/pluginfile.php/45/mod_page/content/23/chandler2002_PDF_ful.pdf. (дата звернення: 17.06.2023).
13. Skinner, B. F. (1967). In Boring, E. G.; Lindzey, G. (eds.). A History of Psychology in Autobiography. Vol. 5. New York: Appleton-Century-Crofts. pp. 387–413.
14. Homans, G. C., (1958). Social behavior as exchange. *Am. J. Sociol.* 63, 597-606.
15. Ong, W. J., (1982) Orality and Literacy: The Technologizing of the Word. New York: Methuen, 1982. 201 p.
16. Парнюк М.А., (1972) Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. Киев : Наукова думка, 1972. 356 с.
17. Parsons T., (1962) Youth in the Context of American Society. *Daedalus*. – 1962. Vol. 91. P. 97–123.
18. Reginald Radcliffe-Brown A., (1940) On Joking Relationships. *Africa: Journal of the International African Institute*, Vol. 13, № 3 (Jul., 1940), pp. 195–210.
19. Тимошенко В.І., (2006-2007) Проблема свободи волі: від механістичного детермінізму до нормативного ідеалізму. *Проблеми філософії права*. Т. IV–V С. 232-235.
20. Черняк М.П., (2007) Знайомтесь – синергетика. *Країна знань*, 4-5, 29-33.
21. Шаталович І.В., (2010) Нові дослідження проблемних аспектів концепції детермінізму на межі ХХ–ХХІ століть. *Філософія. Культура. Життя*, 34, 215–225.
22. Weber Max; Hans Heinrich Gerth; Bryan S. Turner (1991) From Max Weber: essays in sociology – Psychology Press, P.1.
23. White L., (1959) The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome ., New York: McGraw-Hill Book Company, Inc., xi, 378 pp.

References:

1. Benedict R., (1983) Patterns of Culture : Benedict, Ruth: . Routledge & Kegan Paul Freud, Sigmund (1905) Tres ensayos sobre teoría sexual. Buenos Aires: Alianza Editorial, Biblioteca Freud; pág. 61. [in English].
2. Freeman D., (1983) The Making and Unmaking of an Anthropological Myth. Derek Harvard University Press, Cambridge, Mass., xviii, 380 pp. [in English].
3. Kroeber A., (1917) L. The Superorganic. *American Anthropologist*. Vol. 19, iss. 2. – P. 163–213. [in English].
4. Cononenco S., (2004) Polituchnyi determinism (narys teorii vldy). *Antologia tvorchux dosuagnen*. Kyiv: ICEMB NAN Ucrainu, Vup. 1 – S. 210–215. [in Ukrainian].
5. Culturnui determinism (2006). URL: http://ni.biz.ua/13/13_12/13_126681_kulturniy-determinizm.html [in Ukrainian].
6. Lukianets V., (2006) Filosofia reconstructsii: poxodjennia, strategia, zagalnoculturene znachennia. *Filosofska dumca*. № 1. [in Ukrainian].
7. Malinovski B., (1944). A Scientific Theory of Culture. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 944, p. 150. [in English].
8. Hagestad, G. O., & Uhlenberg, P. (2005). The social separation of old and young: A root of ageism. *Journal of Social Issues*, 61, 343–360. [in English].
9. Havighurst, R.J., & Tobin, S.S. (1961). The Measurement of Life Satisfaction. *Journal of Gerontology*, 16, 134–143. [in English].
10. Robul. O., (2006). Sunergetuca iac innovatsiina metodologia pedagogichnoi osvitu. *Filosofia osvitu*, 1(3), S. 35–41. [in Ukrainian].

11. Soxan L., (1982) *Stul juzni lichnostu. Teoretichescie i metodologichescie problemu.* Kuev: Nauchnaja musl, 372 s. [in Ukrainian].
12. Chandler, D., (2002) *Technological or Media Determinism.* URL: [https:// www.wolern.org/pluginfile.php/45/mod_page/content/23/chandler2002_PDF_ful.pdf](https://www.wolern.org/pluginfile.php/45/mod_page/content/23/chandler2002_PDF_ful.pdf). [in English].
13. Skinner, B. F., (1967). In Boring, E. G.; Lindzey, G. (eds.). *A History of Psychology in Autobiography.* Vol. 5. New York: Appleton-Century-Crofts. pp. 387–413. [in English].
14. Homans, G. C., (1958). *Social behavior as exchange.* *Am. J. Sociol.* 63, 597–606. [in English].
15. Ong, W. J., (1982) *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word.* New York: Methuen, 201 p. [in English].
16. Parnuc M., (1972) *Prunsup determinizma v sisteme materialistichesci dialectici,* Kyiv: Naucova dumca, 356 s. [in Ukrainian].
17. Parsons T. (1962) *Youth in the Context of American Society.* *Daedalus.* Vol. 91. – P. 97–123.). [in English].
18. Reginald Radcliffe-Brown A., (1940) *On Joking Relationships.* *Africa: Journal of the International African Institute,* Vol. 13, № 3, pp. 195–210. [in English].
19. Tumowenco V., (2006–2007) *Problema svobody voli: vid mexanichnogo determinizmu do normativnogo idealizmu. Problemu filosofii prava.* – 2006-2007. – T. IV–V – S. 232–235. [in Ukrainian].
20. Cherniac M., (2007) *Znaiomtes – sunergetuca.* *Kraina znan.* № 4–5. – S. 29–33. [in Ukrainian].
21. Watalovich I., (2010) *Novi doslidjennia problemnux aspectiv consepsii determinizmu na meji XX – XXI stolit.* *Filosofia. Cultura. Juttia.* № 34. – S. 215–225. [in Ukrainian].
22. Weber Max; Hans Heinrich Gerth; Bryan S. Turner (1991) *From Max Weber: essays in sociology.* Psychology Press, P. 1. [in English].
23. White L., (1959) *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome.* New York: McGraw-Hill Book Company, Inc., 1959. xi, 378 pp. [in English].

Клімук Володимир Володимирович,

*магістр освітніх наук,
викладач кафедри германської філології
Українського гуманітарного інституту
orcid.org/0000-0002-9260-2556
mr.klimuk.ua@gmail.com*

Клімук Ольга Сергіївна,

*магістр філології,
викладач кафедри германської філології
Українського гуманітарного інституту
orcid.org/0000-0001-6741-9648
olhasadlovska@gmail.com*

Рябець Анастасія Романівна,

*студентка спеціальності 035 «Філологія»
Українського гуманітарного інституту
orcid.org/0009-0000-2916-2407
a.riabets@ugi.edu.ua*

ВПЛИВ КНИЖОК ДЕТЕКТИВНОГО ЖАНРУ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

У статті досліджується вплив детективних романів на особистісний розвиток та встановлюється зв'язок між читанням детективного жанру та особливостями розвитку особистості. Дослідження дає визначення терміна «детектив», а також окреслює особливості походження та характерні риси цього жанру літератури. У статті також детально пояснюється унікальність жанру, зокрема типові сюжетні елементи, структура та характеристики персонажів. Аналізуються основні закони детективних сюжетів, такі як закон паркування, закон очікування, закон бібліотек, та їхній вплив на читача. Показано, як ці закони використовуються в детективній літературі для створення напруженості, посилення інтриги та забезпечення невизначеності. У дослідженні проаналізовано різні прийоми, що використовуються в детективній літературі, такі як розгадування таємниць, логічне мислення, дедукція та аналіз доказів. Було вивчено вплив цих методів на критичне мислення, логічне мислення та розвиток уяви читачів. Крім того, у межах роботи над розвідкою було досліджено вплив детективного жанру на розвиток когнітивних функцій людини, таких як сприйняття та обробка інформації, увага та концентрація, мовленнєва пам'ять та мовлення. Аналіз показав, що читання детективів підвищує креативність, розвиває критичне мислення та покращує соціальний інтелект. Дослідження також вивчило вплив детективних романів на психічне здоров'я читачів. Таким чином, дослідження підтвердило, що детективи позитивно впливають на розвиток особистості, сприяють розвитку різних когнітивних процесів та покращують психічне здоров'я читачів. Детективний жанр досліджується з точки зору порівняння британської та української культурних традицій. Значна увага дослідження приділяється вивченню впливу детективного жанру на мислення читача. Зокрема, досліджено, які елементи детективного жанру мають позитивний вплив на психіку читачів, як-от: цікаві сюжети, несподівані події, загадки та головоломки, а які – негативний, як-от: насильство, знущання та жорстокість. Результати цього дослідження можуть бути корисними для письменників, адже допомагають краще зрозуміти ставлення людей до детективного жанру та передумови того, що читацька аудиторія позитивно сприйме твір. Крім того, дослідження допоможе читачам краще підбирати літературу для особистого читання, зокрема, у статті можна ознайомитися із порадами про те, як отримати максимальну користь від читання детективів та кому варто утриматися від літератури такого стилю.

Ключові слова: детектив, закони детективної фабули, детективний жанр, розвиток особистості.

Klimuk Volodymyr,
*Master of Educational Sciences,
Lecturer at the Department of Germanic Philology
Ukrainian Institute of Arts and Sciences
orcid.org/0000-0002-9260-2556
mr.klimuk.ua@gmail.com*

Klimuk Olga,
*Master of Philology,
Lecturer at the Department of Germanic Philology
Ukrainian Institute of Arts and Sciences
orcid.org/0000-0001-6741-9648
olhasadlovska@gmail.com*

Riabets Anastasia,
*Student of Specialty 035 "Philology"
Ukrainian Institute of Arts and Sciences
orcid.org/0009-0000-2916-2407
a.riabets@ugi.edu.ua*

INFLUENCE OF DETECTIVE BOOKS ON PERSONALITY DEVELOPMENT

The article examines the influence of detective novels on personal development and establishes the connection between reading the detective genre and the features of personality development. The study defines the term "detective", as well as outlines the peculiarities of the origin and characteristic features of this genre of literature. The article also explains in detail the uniqueness of the genre, including typical plot elements, structure and character characteristics. The main laws of detective stories are analyzed, such as the law of parking, the law of waiting, the law of libraries and their impact on the reader. It shows how these laws are used in detective fiction to create tension, increase intrigue, and provide uncertainty. The study analyzed various techniques used in detective fiction, such as mystery solving, logical thinking, deduction and evidence analysis. The impact of these methods on critical thinking, logical thinking and development of readers' imagination was studied. In addition, the influence of the detective genre on the development of human cognitive functions, such as perception and processing of information, attention and concentration, verbal memory and speech, was investigated within the framework of intelligence work. Analysis showed that reading detective stories increases creativity, develops critical thinking and improves social intelligence. The study also examined the impact of detective novels on readers' mental health. Thus, the study confirmed that detective stories have a positive effect on personality development, promote the development of various cognitive processes, and improve readers' mental health. The detective genre is studied from the point of view of comparing British and Ukrainian cultural traditions. Considerable attention is paid to the study of the influence of the detective genre on the reader's thinking. In particular, it was investigated which elements of the detective genre have a positive effect on the psyche of readers, such as interesting plots, unexpected events, riddles and puzzles, and which elements have a negative effect, such as violence, bullying and cruelty. The results of this study can be useful for writers, because they help to better understand the attitude of people to the detective genre and the prerequisites that the readership will perceive the work positively. In addition, the study will help readers to better select literature for personal reading, in particular, the article provides advice on how to get the most out of reading detective stories and who should refrain from literature of this type.

Key words: detective, detective plot laws, detective genre, personality development.

Актуальність теми дослідження. У минулому столітті, коли телебачення стало загальнодоступним джерелом для розваг, книги перестали приносити настільки багато задоволення і поволі почали відходити на задній план. На жаль, з появою соціальних мереж ситуація значно погіршилася і у якийсь момент

читати книги стало просто не модно. За словами директорки Інституту книги Олександри Коваль, усього 27% українців читають книги хоча б раз на тиждень, 23% з них читають детективи. Так само, як і м'язам нашого організму, мозку потрібне певне тренування, наприклад, шахи або головоломки, які допомагають

відновлювати та покращувати пам'ять, а також мають позитивний вплив на когнітивно-перцептивну діяльність мозку загалом. Зокрема, читання книг має значний позитивний ефект на мозок, сприяє збереженню продуктивності та працездатності людини на довгі роки. Завдяки читанню людина отримує змогу пізнати світ і саму себе, а також розвиває навички логіки, мовного прогнозування, критичного мислення та швидкої реакції. Було доведено, що хвороби, такі як слабоумство чи синдром Альцгеймера, розвиваються повільніше внаслідок постійної активності та завантаження мозку під час читання, що не дає йому втратити продуктивність. З огляду на той факт, що саме книги детективного жанру не втрачають своєї популярності серед читача уже багато десятиліть поспіль, вважаємо за доцільне дослідити, яким чином ці книги впливають на процес розвитку особистості. Таким чином, **мета** цього дослідження полягає в аналізі впливу читання книжок детективного жанру на мислення людини та розвиток особистості. Для цього необхідно виконати такі наукові **завдання**: визначити поняття «детектив» як жанр літератури; проаналізувати наявні класифікації детективних творів та запропонувати найбільш повні, на думку авторів статті; виокремити закони детективної фабули, застосування яких робить детективні твори захопливими для аудиторії; показати, які методи проведення дослідження детективом найчастіше застосовують автори детективного жанру, їх особливості та вплив на читача; провести порівняльний аналіз ролі та характерних особливостей детективних творів у британській та українській культурах; окреслити основні причини і передумови позитивного і негативного сприйняття детективних творів читацькою аудиторією; дослідити вплив детективних творів на читача та вказати, що у творі є основою для позитивного впливу, а що – для негативного; надати рекомендації щодо того, як отримати максимальну користь та позитивний вплив на когнітивно-перцептивну діяльність завдяки читанню детективних творів; зазначити, які особистісні риси слід взяти до уваги, вибираючи детективи як книги для читання.

Основні результати дослідження. Детективи є тим жанром літератури, який цікаво читати всім віковим групам, адже ці твори змушують замислитися над сюжетом, гадаючи,

хто ж виявиться злочинцем. Очевидно, що ці твори неможливо уявити без пригод, розумного героя-детектива, злочинів, слідів та інших типових елементів жанру. Власне, поняття «детектив» визначаємо як різновид творів літератури, у якому дія відбувається навколо розкриття певних таємничих подій, пов'язаних із злочином. А. Вулліс стверджував, що детектив є пригодницьким романом, у якому дія відбувається у вигляді розслідування злочину, внаслідок чого сам роман набуває гострого сюжету, а наприкінці читач виявляє оригінальний намір, який розкриває детектив (Вулліс, 2012). У літературознавстві основоположником жанру детективу вважається англійський письменник Едгар Аллан По. У 1841 році він опублікував оповідання «Вбивство на вулиці Морґ», яке стало першим в історії літератури оповіданням з детективним сюжетом. У цьому творі По представив головного героя, детектива Огюста Дюпена, який розслідує загадкове вбивство на вулиці Морґ. Розповідь По мала величезний успіх і надихнула багатьох інших письменників на створення подібних творів. Згодом жанр детективу став популярним у всьому світі. У Великій Британії він був представлений творчістю письменників, таких як Артур Конан Дойл («Пригоди Шерлока Холмса»), Агата Крісті («Вбивство в Орієнт Експресі» та «Десять негринят»). У США жанр детективу представлений творами Реймонда Чандлера («Більше ніж вбивство») та Дашиела Гамметта («Мальтійський сокіл») (Детектив як жанр, н. д.). Нині жанр детективу продовжує розвиватись і ставати все більш популярним серед читачів у всьому світі. Він включає у себе піджанри, такі як космічний детектив, історичний детектив та інші. Читаючи книгу, можна уявити себе детективом або слідчим. Саме це приносить цікавість та інтерес до цього жанру. Популярність детективам надає заплутаність історії, вигадані таємниці, які розбурхують уяву і примушують відчувати незвичайні емоції. Жанр детективу має свої особливості, які приваблюють читачів. Сюжети детективних творів завжди напружені та непередбачувані, і читачі не можуть наперед вгадати, як закінчиться розслідування. Головні герої детективних романів зазвичай є сильними, винахідливими та розумними людьми, що завжди знаходять спосіб вирішити складну справу (Чому жанр

детективу, 2019). Читачі із захопленням слідкують за розслідуванням, намагаючись розв'язати головоломку, яку ставить перед ними письменник. Жанр детективу також успішно перейшов на екрани, де він став основою для створення кінофільмів та телесеріалів. Такі кінотвори, як «Шерлок» (BBC), «Містерія Мердока» (ITV) та «Вікторія» (PBS), є дуже популярними серед глядачів у всьому світі.

Нині наявні різні варіанти класифікації детективних творів. Проаналізувавши наявні класифікації, вважаємо за доцільне виокремити класифікацію, запропоновану у книзі «Криваве вбивство», автором якої є Дж. Сімонс, не лише теоретик, але й практик детективного роману. У межах цієї класифікації виділяються такі види романів детективного жанру: 1. Роман про злочини, які виступають у формі соціального протесту. 2. Твори, де детектив виступає у ролі захисника суспільства (цю лінію розпочав саме Едгар Аллан По). 3. Роман, який пропагує ідею, що детектив-захисник має право знаходитися поза законом (таким був Шерлок Холмс). 4. Твори, у яких реалізується перехід від новели до роману, визначається важливість збереження соціального статусу-кво. 5. Твори, що відображають розвиток кримінального роману, адже у них перетинаються і комедія, і трагедія (Сімонс, 1990). Жанр детективу має багато піджанрів, тому важко сказати, який саме вид детективу є найпопулярнішим серед читачів, оскільки це залежить від багатьох факторів, таких як вік, стать, національність, освіта, смаки та інтереси. Проте можна сказати, що серед детективів, що мають найбільшу популярність, виокремлюються такі піджанри: **класичний детектив** (це твір, де головний герой – детектив вирішує загадку злочину за допомогою розумових здібностей та логіки), **поліцейський детектив** (це твір, де головний герой – поліцейський, який розслідує злочини, пов'язані зі злочинністю чи наркотиками), **психологічний детектив** (це твір, де головний герой – психолог або психіатр, який вивчає психологічний портрет злочинця та використовує свої знання для розкриття злочину), **кримінальний детектив** (це твір, де головний герой – злочинець або злочинна група, які розслідують злочини та намагаються виправдати себе або знайти виправдання для своїх дій). Незважаючи на те, що кожен піджанр має свої особливості

та прихильників, важливо зазначити, що популярність детективу як жанру полягає в його здатності створювати напруження та захоплювати увагу читачів, незалежно від того, який саме піджанр їм подобається (Детективний процес, 2019).

Під час написання детективів автори послуговуються спеціальними правилами, що мають назву закони детективної фабули. Ці правила застосовуються для створення напруження, інтриги та забезпечення непередбачуваності у творі. Основні закони детективної фабули включають: **Закон парковки:** цей закон вимагає, щоб у детективному романі всі рушії дії були розташовані на початку книги. Це означає, що всі ключові факти, персонажі та інші важливі деталі повинні бути відомі читачеві ще до того, як почнеться розв'язка. **Закон чекання:** цей закон вимагає, щоб детективний роман був побудований на поєднанні викликів та відкриттів. Читач повинен бути зацікавлений інтригою, яка поступово розкривається, а не просто знаходити відповіді на запитання без будь-яких зусиль. **Закон бібліотеки:** цей закон вимагає, щоб у детективному романі були представлені різноманітні факти та інформація, які можуть допомогти вирішити загадку. Ці факти можуть бути розкидані по всій книзі, але читач повинен мати можливість знайти їх та використовувати у процесі розв'язання загадки. Особливе значення детективного сюжету має деталь. Це не просто життєва подробиця, адже вона має бути прикметою, відбитком події (Детективний процес, 2019). Коли ви читаєте детективний роман, кожен, хто бере до рук книгу, стає слідчим. Це робить їх ще цікавішими для читання, особливо якщо роман динамічний і захопливий. Застосування перелічених вище законів сприяє тому, що детективи є найпопулярнішим жанром серед читачів.

Як уже було зазначено, однією з ключових ознак детективу є розкриття злочину, який скоїв антагоніст. Детектив при цьому виступає як протагоніст, уособлюючи такі риси, як кмітливість, допитливість, холодний тверезий розум та зосередженість на викритті злочинця. Цікавим є той факт, що методи роботи детектива можуть бути різними і не існує загальноприйнятого канону щодо того, як саме детектив розкриває злочин і проводить свої дослідження. Якщо говорити про найпоширеніші методи

проведення дослідження, які вибирають автори детективного жанру, можна назвати такі:

1. Логічне мислення. У літературному жанрі логічне мислення детектива є ключовим елементом, який привертає читачів до цього жанру. В детективному творі зазвичай є складна загадка, що потребує розгадування, і це вимагає логічного мислення від головного героя та, відповідно, від читача. Характерним для детективного жанру є включення логічного мислення у сюжет, де головний герой – детектив – використовує свої розумові здібності, щоб розв'язати складну загадку або злочин. Логічне мислення у детективному жанрі виявляється в побудові сюжету, зокрема у розвитку сюжету через зіставлення фактів та дедукції, де від головного героя вимагається виявлення зв'язків між фактами та здійснення висновків на основі логічних міркувань. Також логічне мислення виявляється в характерах героїв, які зазвичай мають високий рівень інтелекту та здатність до аналізу, а також здібність до здогадок та інтуїції. Часто в детективних романах герої намагаються відновити суспільство та відповісти на етичні проблеми через своє логічне мислення та розуміння моральних принципів.

2. Дедукція. Це метод мислення, який є дуже типовим у детективному жанрі та використовується для розв'язання складної загадки або злочину. Особливо знайомим цей метод є для поціновувачів історій про Шерлока Холмса, який, як відомо, був генієм дедукції. Дедукція полягає у вивченні деталей та фактів, а потім здійсненні логічних висновків на основі цих даних. У детективному жанрі дедукція зазвичай використовується головним героєм, який є детективом або приватним слідчим, для виявлення правди про злочин. Герой збирає факти, здійснює спостереження та інтерв'ю з підозрюваними, а потім використовує ці дані, щоб здійснити висновки про те, що трапилось. Процес дедукції в детективному жанрі допомагає героєві та читачеві розгадати загадку та зробити висновки про те, хто є винним у злочині. Цей метод мислення також допомагає читачам розвивати свої розумові здібності та аналітичні навички, оскільки він вимагає від них логічного мислення та здатності до аналізу даних.

3. Аналіз доказів. Аналіз доказів є невід'ємним та важливим складником детективів. Логічне мислення та дедукція, які були

розглянуті раніше, допомагають розгадати загадки та знайти правильні відповіді на запитання. Проте для правильного та органічного розвитку сюжету твору надважливо не тільки знайти докази, але й дослідити їх, зіставити, проаналізувати та зробити висновки. У детективних творах герой-детектив зазвичай збирає докази на місці злочину, проводить допити свідків та підозрюваних, аналізує фізичні докази (сліди, зброя, речі тощо) та робить висновки на основі цих даних. Для того щоб аналізувати докази, детектив повинен мати відповідні знання, досвід та логічне мислення. Це дає змогу докладно проаналізувати кожен доказ та знайти зв'язки між ними. Детектив повинен бути уважним та детальним, адже навіть найменший доказ може мати велике значення в розслідуванні. Загалом, аналіз доказів у літературному жанрі детектива є складним та важливим процесом, що дозволяє детективу, а відтак і читачу, дійти правильного висновку. Дуже цінно, що аналіз доказів читач здійснює (подекуди взагалі підсвідомо) протягом читання усього твору, що позитивно впливає на розвиток когнітивних навичок та покращує пам'ять (Хан, 2021).

Жанр детективу посідає важливе місце у британській та українській літературних традиціях. Ці дві культури мають свої особливості та різноманітності, але вони також мають деякі спільні риси у детективному жанрі. Насамперед британський детективний жанр відомий своєю здатністю створювати складні сюжетні лінії та захоплюючих персонажів. У британських детективних романах зазвичай трапляються психологічні аспекти та аналіз глибинних переживань персонажів. Такі автори, як Агата Крісті, Артур Конан-Дойл, Дороті Л. Сейер та інші, знайомі читачам по всьому світі та є визнаними майстрами детективного жанру. Український детективний жанр, своєю чергою, має більшу орієнтацію на соціально-політичний контекст та реалії українського життя. В українських детективних творах можна зустріти образи чиновників, бізнесменів, політиків та інших суспільних діячів, які є актуальними для української дійсності. Відомі українські детективні письменники – Оксана Забужко, Андрій Кокотюха, Юрій Андрухович та інші – створюють твори з відображенням українських реалій та історії. В українському детективі сюжетна лінія створюється за рахунок актуальності

соціального оточення, яке породжує конфлікт. У період з 1945 по 1990 рр. в українському сюжеті переважає шпигунський роман. В цей період у творі присутні політична та військова тематика, також зароджується й інтелектуальна складова частина жанру, яка показує трагічну долю звичайної людини. Від початку незалежності України спостерігалася тенденція до формування детективу як самостійного жанру, для якого характерні національно-специфічні ознаки. Також визначалися стійкість стереотипів, повторюваність основних структур та схем. Однак, як і в британській культурі, український детективний жанр також має свої глибинні персонажі та складні сюжети, які часто включають елементи психології (Козачек, 2017: 103–105).

Значна кількість читачів отримує позитивні емоції та задоволення під час читання творів детективного жанру, на що існує ціла низка причин. Зокрема, під час проведення дослідження були встановлені такі причини і передумови позитивної реакції на читання книг детективного жанру. **Покращення функції мозку:** багато детективів містять вирішення складних завдань та головоломок, але не на початку книги, а наприкінці, тобто читачу потрібно активно думати про розгадку під час читання книги, що стимулює розумову діяльність. Така особлива характеристика детективних книг має позитивний вплив на розвиток та підтримку мозкової активності. **Відчуття досягнення:** під час читання детективу читачі можуть відчувати відчуття досягнення, коли вони розуміють, які події відбуваються та дійшли до розв'язки. Це може викликати почуття задоволення та самодостатності, позитивно вплинути на самооцінку. **Емоційна залученість:** детективи часто містять емоційні сюжетні лінії та персонажів, що здатні залучати читачів і робити їх більш емоційно вразливими. Це допомагає читачам легше відчувати емпатію та співпереживання до персонажів. **Вивчення людської природи:** детективи часто досліджують людську природу та взаємодію людей між собою. Це дає змогу читачам краще розуміти інших людей та покращувати свої комунікативні навички. **Розвиток логіки:** детективи зазвичай містять складні логічні сюжети та докази, що стимулює розвиток логічного мислення. Це позитивно впливає на аналітичні та критичні навички читачів. Таким чином, читання детективних романів може

мати позитивний вплив на психіку та настрої читачів. Воно допомагає зняти стрес, підвищує концентрацію та зосередженість, розвиває логічне мислення та вдосконалює навички аналізу інформації. Позитивне сприйняття детективів полягає в тому, що читач може зануритися у світ інтриг, загадок та пригод, вирішувати разом з детективом складні справи та відчувати задоволення від успіхів головного героя. Крім того, читання детективів може допомогти розвивати емоційний інтелект, покращувати здатність до емпатії та співпереживання, а також розширювати кругозір та знання про різні країни та культури. Ще один позитивний аспект читання детективів – це можливість навчитися дотримуватися логіки та розумової гнучкості. Читання детективу вимагає від читача уваги до деталей та здатності до узагальнення інформації. Це розвиває вміння бути систематичним та логічним у мисленні, що корисно для розвитку розумових процесів (10 причин, 2019).

З іншого боку, має місце і негативне сприйняття творів детективного жанру, що теж зумовлене низкою причин та передумов. Серед найбільш поширених причин негативного сприйняття детективу можна виділити такі. **Жорстокість:** детективи, які містять жорстокі сцени насильства, можуть викликати неприємні емоції та засмучувати читача. Для деяких людей це може бути надто неприємним досвідом, що викликає відчуття зневаги до жанру загалом. Особливо неприйнятними детективні твори є для осіб із вразливою психікою, а також для тих, хто стикнувся із насильством у реальному житті. **Страх:** деякі читачі можуть відчувати страх під час читання детективу, особливо якщо він містить елементи книги жахів або трилера. Це може бути пов'язано із сильними емоціями, які викликають дії відповідних персонажів. Саме тому детективні твори не є рекомендованими до читання для людей, у яких підвищений стан тривожності чи схильність до депресії. **Негативні емоції:** детективи зазвичай містять елементи інтриги та підозрливості, що може викликати негативні емоції у деяких читачів. Вони можуть відчувати дискомфорт або незадоволення, коли персонажі несправедливо звинувачуються чи стають жертвами злочину. **Несподівані сюжетні повороти:** детективи можуть містити несподівані сюжетні повороти та розв'язки, що викликають здивування

та певну невпевненість у читачів. Для деяких людей це може бути неприємним досвідом, який викликає незадоволення. Крім того, детективи можуть містити складні сюжетні лінії та велику кількість персонажів, що може призвести до перевантаження мозку та відчуття втоми від спроб розібратися у складному сюжеті. Нарешті, деякі люди можуть занадто занурюватися у світ детективного жанру та ставати надмірно підозрілими чи нервовими, переносячи це на своє повсякденне життя. Таким чином, твори детективного жанру можуть мати позитивний вплив на наш розвиток та настрій, проте, з іншого боку, вони також можуть мати негативний вплив на нашу психіку та емоційний стан, залежно від того, як ми сприймаємо цей жанр літератури. Тому індивідуальні особливості психіки та життєвий досвід індивіда повинні неодмінно враховуватися під час вибору книги для читання.

Позитивне та негативне сприйняття під час читання детективу можуть відрізнятися за декількома параметрами. Перше, що варто зазначити, – це емоційне забарвлення вражень. Як правило, позитивне сприйняття від детективу пов'язане зі сном, відчуттям досягнення, емоційною залученістю, вивченням людської природи та розвитком логіки. Негативне сприйняття, з іншого боку, може бути пов'язане зі страхом, тривогою, невпевненістю та відчуттям жаху. Друге, що варто зазначити, – це наслідки читання. Позитивне сприйняття може допомогти читачам розвивати свої розумові та емоційні здібності, покращувати комунікативні та критичні навички, а також забезпечити відчуття задоволення та самодостатності. Негативне сприйняття може призвести до негативних емоційних реакцій, таких як тривога, страх, погіршення настрою. Третє, що варто зазначити, – це особливості детективних сюжетів та персонажів. Позитивне сприйняття може бути пов'язане з інтригуючим сюжетом, цікавими персонажами та їх взаємодією, здатністю автора до підготовки досить складних та заплутаних сюжетів. Негативне сприйняття може бути пов'язане з жорстокими або насильницькими сценами, жахливими злочинами, відсутністю справедливого розв'язання конфлікту, низькою якістю мовлення чи літературної техніки автора. Позитивне та негативне сприйняття під час читання

детективу можуть значно відрізнятися залежно від того, як людина сприймає цей жанр та на чому зосереджує свою увагу під час читання. Детективні романи викликають захоплення своєю інтригуючою сюжетною лінією та складними дослідженнями. Їхні культові герої, такі як Шерлок Холмс або Еркюль Пуаро, завжди розпалюють уяву та підсилюють інтелектуальні зусилля читача. Детективи можуть збільшити володіння словниковим запасом та розуміння лінгвістичних поворотів. Є загально визнаною думкою, що читання детективних романів може поліпшити реакцію головного мозку на складні проблеми та інтелектуальні виклики. Читання детективів може зміцнити інтуїцію та проявляти більшу основу для приймання рішень по розуму. Натомість, негативним сприйняттям є те, що в детективних романах надмірна увага ставиться на насильство, криваві деталі та злочини, що можуть провокувати страх та тривогу у читача. Також є ризик, що сильне емоційне напруження може спричинити зневагу читача до безпечності свого оточення. Дуже емоційні детективи можуть призводити до депресії, тривоги та недостатньої сміливості в поєднанні зі збудливим режимом читання. Прочитавши занадто багато книжок з кривавими деталями і насильством, можна стати залежним від злочинних тем. Детективні романи можуть подати не досить чіткий або шкідливий моральний приклад, що приведе до того, що читач буде відволікати свої інтелектуальні зусилля на шкідливі заняття. Інколи детективи можуть навіть бути причиною психологічного насильства для деяких аудиторій, зокрема дітей та молоді.

Варто зазначити, що методи дослідження, які використовуються у детективному творі, теж мають безпосередній вплив на мислення читача, оскільки ці методи працюють на різних рівнях пізнання та аналізу. Наприклад, логічне мислення та дедукція можуть сприяти розвитку аналітичних та логічних навичок у читача завдяки тому, що читач аналізує та співставляє факти впродовж читання твору, щоб зрозуміти загадку або злочин, що розглядається. Окрім того, читання детективних романів може підвищити рівень інтелектуальної активності, позаяк вони вимагають від читача використовувати свій розум для з'ясування загадок та розв'язання складних справ. Це може допомогти зміцнити пам'ять, концентрацію та розумову гнучкість.

Нарешті, детективні романи можуть підвищити рівень емоційної інтелігентності, позаяк вони часто включають у себе складні персонажі та складні взаємини між ними. Читання детективного роману може допомогти розвивати навички емпатії та розуміння людської психології, що може бути корисним у житті. Крім того, детективні твори можуть викликати у читачів інтерес до науково-технічних засобів, які використовуються детективами для розв'язання злочинів. Наприклад, у деяких творах можуть бути описані складні наукові методи, такі як аналіз ДНК або форензична експертиза, які можуть зацікавити читачів і надихнути їх на дослідження цих тем у майбутньому. Таким чином, очевидно, що читання творів детективного жанру має низку переваг та потенційної користі для читацької аудиторії.

З іншого боку, оскільки детективна література нерідко містить описи насильства, злочинів та жорстокості, її вплив може бути і негативним, особливо для дітей, занадто вразливих осіб, а також тих, хто має природну схильність до підвищеного рівня тривожності і депресивних станів. З метою мінімізації негативного впливу детективних романів на психіку читача варто дотримуватися таких порад:

1. Вибирайте детективи, які відповідають вашому віку та інтересам. Детективні романи для дорослих можуть містити більше насильства та жорстокості, тому не варто читати їх підліткам або дітям.

2. Вибирайте детективи з відомих та надійних видавництв, що не пропагують насильство та жорстокість. Перед тим, як читати детектив, дізнайтеся більше про автора та його стиль. Деякі автори можуть бути більш схильні до насильства та жорстокості у своїх творах, ніж інші.

3. Обмежте кількість детективів, які ви читаете. Читання детективів щодня може призвести до перенасичення від жорстоких сцен та негативного впливу на психіку.

4. Не читайте детективи перед сном, оскільки це може викликати негативні сни та нездоровий сон.

5. Розмовляйте з друзями та родичами про те, що ви читаете, обговорюйте з ними ваші враження та думки.

6. Запам'ятайте, що детективи – це творчість та фантазія автора, а не реальне життя. Не слід сприймати їх як реальну подію.

7. Використовуйте час, який ви проводите на читанні детективів, розумно. Наприклад, спробуйте розвивати свої навички читання або вчитися аналізувати текст.

Висновки. На основі проведеного дослідження були зроблені такі висновки: поняття «детектив» визначаємо як різновид творів літератури, у якому дія відбувається навколо розкриття певних таємничих подій, пов'язаних зі злочином; основоположником жанру вважається Е.А. По. Нині є різні варіанти класифікації детективних творів, зокрема Дж. Сімонс виокремлює такі види детективів: романи про злочини, які виступають у формі соціального протесту, твори, де детектив виступає у ролі захисника суспільства, романи, які пропагують ідею, що детектив-захисник має право перебувати поза законом, твори, у яких реалізується перехід від новели до роману, визначається важливість збереження соціального статусу, твори, що відображають розвиток кримінального роману. Жанр детективу має багато піджанрів, зокрема, класичний детектив, поліцейський детектив, психологічний детектив, кримінальний детектив. Під час написання детективів автори послуговуються спеціальними правилами, що мають назву закони детективної фабули, серед них – закон парковки, закон чекання, закон бібліотеки. Найпоширеніші методи проведення дослідження, які вибирають автори детективного жанру, включають логічне мислення, дедукцію, аналіз доказів. У англійській та українській культурах детективи є дуже популярними серед глядачів, однак перелік актуальних тем та підтем визначається культурними особливостями кожної нації. Причини і передумови позитивної реакції на читання книг детективного жанру серед читачів включають покращення функції мозку, відчуття досягнення, емоційну замученість, вивчення людської природи, розвиток логіки. Негативне сприйняття творів детективного жанру, що теж зумовлене такими причинами, як жорстокість, страх, негативні емоції, несподівані сюжетні повороти. Позитивне та негативне сприйняття під час читання детективу можуть відрізнятися за декількома параметрами. Методи дослідження, які використовуються у детективному творі, теж мають безпосередній вплив на мислення читача, оскільки ці методи працюють на різних рівнях пізнання та аналізу.

Детективні твори сприяють розвитку когнітивно-перцептивних навичок читача, розвивають пам'ять, логічне мислення, концентрацію, аналітичне і критичне мислення, покращують інтелектуальні здібності та мозкову діяльність, допомагають розвивати навички емпатії та поглиблюють знання про людську психологію, є чудовою розвагою та способом зняти

стрес. З іншого боку, оскільки детективна література нерідко містить описи насильства, злочинів та жорстокості, її вплив може бути і негативним, особливо для дітей, занадто вразливих осіб, а також тих, хто має природну схильність до підвищеного рівня тривожності і депресивних станів, тому таким особам потрібно обережно підходити до вибору книг для читання.

Список використаних джерел:

1. Детектив як жанр літератури. *Ukrtvory*. URL: <https://ukrtvory.in.ua/detektiv-yak-zhanr-literaturi/>.
2. Детективний процес. Що таке детектив у літературі? Характеристика та особливості детективного жанру. *Thestrip*. 2019. URL: <https://thestrip.ru/uk/pencil/detektivnyi-process-cto-takoe-detektiv-v-literature-harakteristika-i/>.
3. Козачек О. (2017). Детективний жанр: порівняльний аспект (на матеріалі британської, американської, української та російської культурних традицій). *Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту. Серія: Філологія*, 2, 29, 103–106.
4. У Інституті книги підраховали скільки читають українці. Профспілка працівників освіти і науки України. (2023). URL: <https://pon.org.ua/novyny/8590-u-nstitut-knigi-pdrahuvali-sklki-chitayut-ukrayinc.html>.
5. Хан О.Г. (2021). Перекладацькі аспекти відтворення композиційної системи детективного тексту. *Науковий вісник ХДУ. Серія «Германістика та міжкультурна комунікація». Секція 2: Перекладознавство*, 60–65.
6. Чому жанр детективу найпопулярніший у читачів? *Короткі відповіді на цікаві питання*. (2019). URL: <https://korotko.info/1773>.
7. 10 причин, чому наш мозок хоче читати. *Видавництво Старого Лева*. (2019). URL: <https://starylev.com.ua/blogs/10-prychyn-chomu-nash-mozok-hoche-chytaty>.

References:

1. Detektiv yak zhanr literatury [Detective as a genre of literature]. (n. d.). *Ukrtvory*. Retrieved from: <https://ukrtvory.in.ua/detektiv-yak-zhanr-literaturi/> [in Ukrainian].
2. Detektivnyi protses. Shcho take detektiv u literaturi? Kharakterystyka ta osoblyvosti detektivnoho zhanru [Detective process. What is a detective in literature? Characteristics and features of the detective genre]. (2019). *Thestrip*. Retrieved from: <https://thestrip.ru/uk/pencil/detektivnyi-process-cto-takoe-detektiv-v-literature-harakteristika-i/> [in Ukrainian].
3. Kozachek, O. (2017). Detektivnyi zhanr: porivnialnyi aspekt (na materialy brytanskoï, amerykanskoï, ukrainskoï ta rosiiskoi kulturnykh tradytsii) [Detective genre: comparative aspect (based on the material of British, American, Ukrainian and Russian cultural traditions)]. *Nauk. visn. Mizhnar. humanit. un-tu. Serii: Filolohiia*, 2(29), 103–106 [in Ukrainian].
4. U Instytutu knyhy pidrahuvaly skilky chytaiut ukrainsi [The Book Institute calculated how many Ukrainians read]. (2023). *Profspilka pratsivnykiv osvity i nauky Ukrainy*. Retrieved from: <https://pon.org.ua/novyny/8590-u-nstitut-knigi-pdrahuvali-sklki-chitayut-ukrayinc.html> [in Ukrainian].
5. Khan, O.H. (2021). Perekladatski aspekty vidtvorennia kompozytsiinoi systemy detektivnoho tekstu [Translational aspects of reproduction of the compositional system of the detective text]. *Naukovyi visnyk KhDU. Serhiia Hermanistyka ta mizhkulturna komunikatsiia. Sektsiia 2: Prekladoznepstvo*, 60–65. [in Ukrainian].
6. Chomu zhanr detektivu naipopuliarnishyi u chytachiv? [Why is the detective genre the most popular among readers?] (2019). *Kороткі відповіді на tsikavi pytannia*. Retrieved from: <https://korotko.info/1773> [in Ukrainian].
7. 10 prychnyn, chomu nash mozok khoche chytaty [10 reasons why our brain wants to read]. (2019). *Vydavnytstvo Staroho Leva*. Retrieved from: <https://starylev.com.ua/blogs/10-prychyn-chomu-nash-mozok-hoche-chytaty> [in Ukrainian].

Ковач-Петрушенко Анастасія,
*аспірантка кафедра філософської антропології та культури
Львівського національного університету імені Івана Франка
petrushenkokovach@gmail.com*

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФСЬКОГО ПОСТМОДЕРНІЗМУ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В 70–80-Х РОКАХ 20-ГО СТОЛІТТЯ

Темою даної статті є ознаки прояву постмодернізму в європейській культурі ХХ століття. У статті приділяється особлива увага регіональним ознакам процесів формування та змістовних акцентів в постмодернізмі провідних країн Європи. Застосовуються методи герменевтики, порівняльного та контекстуального аналізу. Подальші перспективи досліджень пов'язані з детальним аналізом культурного єднання та ідейних дифузій європейського постмодернізму.

Актуальність теми полягає в пошуку нових цінностей та змісту, що виникли в результаті подій другої світової війни та соціокультурних змін, що відбувалися в Європі у зазначений період. Стаття спрямована на розкриття регіональних особливостей постмодернізму в європейській культурі ХХ століття з метою подальших досліджень культурного єднання та ідейного впливу постмодернізму в Європі.

Зокрема, стаття пропонує вивчення взаємозв'язку між регіональними особливостями європейського постмодернізму та його впливом на формування ідентичності культурних спільнот. Дослідження розкриває унікальність і варіативність постмодерністських проявів у різних європейських країнах, враховуючи історичні, соціокультурні та політичні умови. Це дозволяє отримати глибше розуміння розвитку постмодернізму як феномену, що впливає на менталітет, творчість та спосіб життя сучасного європейського суспільства. Подальше дослідження цієї теми сприятиме відкриттю нових перспектив для аналізу постмодерністських проявів у контексті європейської культури і сприяє збагаченню наукового дискурсу в цій області.

Додатковою метою статті є розкриття впливу постмодернізму на сучасну культурну сферу Європи. В умовах глобалізації та швидкого розвитку інформаційних технологій, постмодерністські ідеї та естетика виявляють свою актуальність та значущість. Вони знайшли втілення в різних сферах життя, таких як мистецтво, література, архітектура, дизайн, масова культура та інтернет-простір. Дослідження поширення і впливу постмодернізму на сучасну європейську культуру дає змогу краще розуміти динаміку та тенденції її розвитку. Аналіз цих процесів відкриває шлях до розуміння важливості та значення постмодернізму в сучасному світі, а також допомагає прогнозувати його подальшу еволюцію в майбутньому.

Ключові слова: постмодернізм, постмодерн, Італія, Франція, Великобританія, Німеччина, деконструкція, симулякр, інтертекстуальність.

Kovach-Petrushenko Anastasiia,
*Postgraduate Student at the Department of Philosophical Anthropology and Culture
Ivan Franko National University of Lviv
petrushenkokovach@gmail.com*

COMPARATIVE ANALYSIS OF PHILOSOPHICAL POSTMODERNISM IN THE COUNTRIES OF CENTRAL AND WESTERN EUROPE IN THE 70S–80S OF THE 20TH CENTURY

The topic of this article is the manifestations of postmodernism in European culture of the 20th century. The article pays special attention to the regional characteristics of the formation processes and thematic accents in the postmodernism of leading European countries. The methods of hermeneutics, comparative and contextual analysis are employed. Further research prospects are associated with a detailed analysis of the cultural integration and ideological diffusion of European postmodernism.

The relevance of the topic lies in the search for new values and content that emerged as a result of the events of the Second World War and socio-cultural changes that took place in Europe during the specified period. The

article aims to uncover the regional peculiarities of postmodernism in European culture of the 20th century, with the purpose of further investigating the cultural integration and ideological influence of postmodernism in Europe.

Specifically, the article proposes to study the interrelationship between the regional characteristics of European postmodernism and its impact on the formation of cultural identities. The research reveals the uniqueness and variability of postmodern manifestations in different European countries, taking into account historical, socio-cultural, and political conditions. This allows for a deeper understanding of the development of postmodernism as a phenomenon that influences the mentality, creativity, and lifestyle of contemporary European society. Further exploration of this topic will contribute to the discovery of new perspectives for analyzing postmodern manifestations in the context of European culture and enriching the scholarly discourse in this field.

An additional objective of the article is to explore the influence of postmodernism on the contemporary cultural sphere of Europe. In the era of globalization and rapid development of information technologies, postmodernist ideas and aesthetics demonstrate their relevance and significance. They have found embodiment in various domains of life, such as art, literature, architecture, design, mass culture, and the internet space. Investigating the dissemination and impact of postmodernism on contemporary European culture allows for a better understanding of its dynamics and trends. The analysis of these processes paves the way for comprehending the importance and significance of postmodernism in the modern world, as well as predicting its further evolution in the future.

Key words: postmodernism, postmodernity, Italy, France, United Kingdom, Germany, deconstruction, simulacrum, intertextuality.

Актуальність теми статті полягає в тому, що на початку ХХ століття в філософії розвивалися авангардні течії, які протистояли класичним. Вони не змогли повністю сформуватися через події двох світових воєн. Після Другої світової війни європейська культура переживала деякий шок, а між 50-ми та 70-ми роками ХХ століття, коли Європа відновлювалася після війни, ці течії почали знаходити своїх прихильників. Однак, в цей період звичні для того часу модерні авангардні напрямки культури стали еволюціонувати в нові форми. Під впливом економічної кризи після Другої світової війни, а також таких подій, як студентські протести, інтелектуальна «революція» у Франції в 1968 році, створення експериментального авангардного та теоретичного журналу «Tel Quel», сексуальна революція, війна у В'єтнамі, загроза використання ядерної зброї, «холодна війна» – інтелектуали почали шукати нові цінності та зміст, що призвело до появи нових ознак, які перетворилися на постмодернізм як напрямок культури. З 70-х років ХХ століття вплив – прямий та опосередкований – ідей та практик постмодернізму на західну культуру став помітним та навіть скандальним, залишаючись в певному сенсі таким і в наш час. Тому явище постмодернізму залишається предметом наукового дослідження. При цьому досить часто постмодернізм розглядають у загальному плані, тоді як у своїх реальних проявах він дещо відрізняється в різних культурних регіонах та країнах, що також потребує обґрунтованої уваги.

Ціль і завдання статті. Ця стаття присвячена ознакам постмодернізму в європейській культурі ХХ століття, зокрема його регіональним особливостям. Автор використовує методи герменевтики, порівняльного та контекстуального аналізу для дослідження процесів формування та змістовних акцентів постмодернізму в провідних країнах Європи.

Основна частина. Актуальність теми полягає в тому, що постмодернізм став одним з основних напрямків культури на початку ХХ століття, а його вплив на західну культуру був помітним і навіть скандальним (Татаркевич В., 2001, с. 421). Проте, постмодернізм має свої реальні прояви в різних культурних регіонах та країнах, що потребує обґрунтованої уваги. Дослідження постмодернізму може сприяти розумінню сучасної культури та її еволюції.

Одною з провідних країн Європи, де постмодернізм отримав значний розвиток, є Франція. Відомий французький філософ Жан-Франсуа Ліотар започаткував концепцію «стану постмодерну», яка полягає в тому, що суспільство перетворилось на глобальну мережу зв'язків, де немає одного центру контролю та влади (Ігнатенко М., 2001). Це призвело до розпаду традиційних ієрархій та структур, що були характерні для модернізму.

У Німеччині постмодернізм проявився в літературі та філософії. Одним з провідних представників постмодерністської літератури є Гюнтер Грасс, який у своїх творах поєднує реалістичний опис з міфологічними елементами та іронією (Васильєва А. В., 2009).

У філософії постмодернізм представлений роботами Юргена Габермаса та Мішеля Фуко.

У Великобританії постмодернізм проявився в архітектурі, мистецтві та культурній теорії. Одним з провідних архітекторів постмодернізму є Роберт Venturi, який використовував іронію та гумор у своїх проектах. У мистецтві постмодернізм представлений роботами Дейвіда Хокні та Деймона Херста. У культурній теорії постмодернізм представлений роботами Фредріка Джеймсона та Джона Фоулза (Шахова К. О., Жлуктенко Н. Ю., Павличко С. Д. та ін., 1993).

В Італії постмодернізм проявився в архітектурі та дизайні. Одним з провідних архітекторів постмодернізму є Альдо Россі, який використовував елементи класичної архітектури та іронію у своїх проектах. У дизайні постмодернізм представлений роботами Еttore Сотсасса та Алессандра Мендіні.

У кожній країні постмодернізм має свої особливості та реалізується у різних сферах культури. Дослідження постмодернізму допомагає зрозуміти сучасну культуру та її еволюцію, а також виявити спільні та відмінні риси різних культурних регіонів.

Постмодернізм проявляється в різних сферах культури та мистецтва. Загальна ідея постмодернізму полягає в тому, що він заперечує єдину істину та намагається розглядати різноманітність та багатоманітність культурних проявів як щось, що не може бути об'єктивно оцінене чи інтерпретоване. Він також наголошує на тому, що суспільство не можна сприймати як єдину структуру з централізованим управлінням, а потребує розуміння як складного мережевого утворення з багатьма рівнями влади та контролю.

Деконструкція – метод читання тексту з метою виведення на поверхню конфліктів, прихованих та явних, і розбіжностей, нових складових змісту вже відомого твору за допомогою переосмислення тексту під новим кутом погляду (Ч. Вінквіста і У. Тейлора, 2003, с. 203).

У філософському постмодернізмі активно використовується поняття «хаос». Ж. Дельоз запропонував розуміти під хаосом певний стан середі, який не ідентифікується в системі опозицій хаос-космос, смисл-несмисл, а характеризується складним потенціалом смислопородження (упорядкування) без наявності певної семантики (порядку). Це поняття зв'язується з концептами «нечіткості» та «нестабільності»,

оскільки сам феномен постмодерну «породжує атмосферу нестабільності» (С. Я. Підопігора, А. С. Підопікору, 2013, с. 496).

Ще одним важливим терміном філософського постмодерну є «симулякр», для якого характерна абсолютна неподібність та неповторюваність об'єктів з реальністю. У французькому постмодернізмі це поняття називають «естетикою стабільності». В кожній частині Європи постмодернізм має свої особливості, але в цілому він прагне до фрагментарності як позитивного явища (Спанос В., 1999, с. 327).

У літературі постмодернізм проявляється у відмові від класичної структури твору та наголошенні на фрагментарності, перетинах жанрів та метатекстуальних елементах. У музиці постмодернізм виявляється у поєднанні різних стилів та жанрів, а також у використанні семплів та інших елементів з інших музичних творів.

У мистецтві постмодернізм намагається змінити спосіб сприйняття мистецтва, використовуючи іронію, гумор та ігрову форму. В архітектурі постмодернізм проявляється у використанні елементів з різних епох та стилів, а також у створенні будівель з нестандартною формою та конструкцією.

У поп-культурі постмодернізм проявляється у використанні цитат та елементів з інших культурних творів, а також у створенні нових мемів та інтернет-мемів.

Усі ці прояви постмодернізму відображають його прагнення до розуміння світу як багатоманітного, складного та неповторного, що не може бути охоплене однією істинною версією. Водночас, постмодернізм наголошує на тому, що цей світ все ж таки можна сприймати та розуміти, але тільки через призму різноманітних поглядів та інтерпретацій.

Ж.-Ф. Ліотар вводить поняття наративу, стверджуючи, що вони є основною формою «використання» знань. «Наративи» - це повідомлювальні структури, характеризуються визначеним типом дискурсу в різні історичні періоди. Їх ділять на макро-, мета- та мікронаративи. Особливістю постмодернізму в його книзі «Становлення постмодерна» є злиття макронаративів через катастрофи ХХ століття, відсутність віри в силу розуму, а також криза старих цінностей. Так у філософії постмодернізму з'являються «мовні ігри» як основа світу (Татаркевич В., 2001, с. 421).

Ж. Дельоз відкидає традиційний емпіризм на користь «трансцендентального емпіризму», тобто емпіризму, який доповнюється кантовською філософією, стверджуючи, що принцип суб'єктивності, поняття фактичного реального досвіду має вийти на перший план. Він разом з Ф. Гваттарі відкидає капіталістичний соціум, стверджуючи, що він перетворює людей на бездуховних маріонеток. Ці автори стверджували, що виробництво товарів стало фабрикою по виробництву бажань і людей, а завдання постмодерністів полягає в демашинізації виробництва бажань.

Крім того, Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі вводять у філософію постмодернізму таке поняття, як ризома (кореневище), яке відкидає «ієрархію» дерева та приносить поняття багатства взаємодії (Ferroni G., 1991).

У Великобританії світова війна суттєво позначилась на філософії. Після війни почала розпадатися Британська імперія. Після нестабільності того періоду звичний порядок життя британців розширився, фактично весь світ мав бути збережений. Але звичне для британців суспільство, історична послідовність, були підірвані. Це призвело до зростання інтересу до нових філософських ідей, які були спрямовані на вивчення соціальних та культурних змін.

Один з найбільш відомих філософів постмодернізму в Великобританії - це Джон Фоулз. У своїх романах він висловлював ідеї постмодернізму, зокрема, відкидання традиційних моральних норм та прагнення до індивідуалізму (Сенчук І. А., 2011).

Інший визначний філософ Великобританії – це Річард Рорті. Він розвивав ідеї постмодернізму, зокрема, вказував на те, що історія не є об'єктивною, а залежить від того, як її сприймає людина. Він також стверджував, що знання не є статичним, а постійно змінюється (Шахова К. О., Жлуктенко Н. Ю., Павличко С. Д. та ін., 1993).

У США філософія постмодернізму розвивалася в напрямку культурної теорії. Один з найбільш відомих представників цього напрямку – це Фредерік Джеймсон. Він стверджував, що культура стала головною силою, яка визначає сучасний світ. Він також вказував на те, що постмодернізм є реакцією на кризу модернізму, яка проявилася у втраті віри в прогрес та раціональність.

Інший визначний філософ Франції – це Жак Дерріда. Він розвивав ідеї

постструктуралізму, зокрема, вказував на те, що мова не є об'єктивною, а залежить від того, хто її використовує. Він також стверджував, що ідеї та концепти не мають чітких меж та значень, а є постійно змінними.

У загальному, філософія постмодернізму відкидає ідею об'єктивності та універсальності знань, а також прагне до розуміння культурних та соціальних змін у світі. Вона також стверджує, що мова та концепти не є статичними, а постійно змінюються в залежності від контексту та інтерпретації.

Філософія постмодернізму також прагне до індивідуалізму та підкреслює важливість ролі суб'єктивного досвіду в процесі формування знань. Вона визнає, що культура та соціальні структури є складними та багатомірними, і не можуть бути повністю описані за допомогою одного підходу чи теорії.

Одним з ключових аспектів філософії постмодернізму є критика метанаративів. Метанаративи – це широко прийняті ідеології, які намагаються пояснити всі аспекти життя та суспільства, такі як релігія, наука, політика тощо. Філософи постмодернізму вважають, що метанаративи не можуть бути повністю правдивими, оскільки вони не враховують індивідуальних досвідів та контекстуальних факторів (Джеймсон Ф., 1996).

Одним з найбільш відомих прикладів критики метанаративів є філософія постколоніалізму. Цей підхід розглядає вплив колоніальної епохи на культуру та ідентичність народів, які були піддані колоніальному гніту. Філософи постколоніалізму вважають, що метанаративи, такі як євроцентризм, не враховують унікальних досвідів та культурних традицій народів, які були піддані колоніальному гніту.

Усе більше філософів починають об'єднувати постмодернізм з ідеями екології та сталого розвитку. Вони вважають, що постмодерністський підхід може допомогти нам краще розуміти складну взаємодію між людиною та природою, а також сприяти розвитку більш сталого та екологічного суспільства.

У загальному, філософія постмодернізму продовжує розвиватися та впливати на різні галузі знань. Вона надає інноваційний погляд на культуру, соціальні структури та ідентичність, і допомагає нам краще розуміти складний світ, в якому ми живемо.

Філософія постмодернізму в Німеччині з'явилася з десятирічною затримкою порівняно з Францією та Великою Британією. Це викликало багато складнощів у встановленні стосунків з попередніми ідеологіями та лідерами, які колись були популярними серед німців. Німці стидалися своєї національності та героїв минулого. Після Другої світової війни в Німеччині все було перевернуто з ніг на голову. І це також вплинуло на культуру та сприйняття світу, а отже, і на постмодернізм.

Також слід зазначити, що Німеччина є родом «серйозної філософії», тобто концепцій Канта, Гегеля, Ніцше, Шопенгауера та інших. Тому сприйняти серйозно постмодернізм з його ігровим підходом та відкиданням усього, що було раніше, для німців було досить складно. Однак, як зазначає Х.-Й. Ортхайль, вони знайшли спосіб поєднати ці дві концепції, створивши «німецький постмодернізм» (Ortheil Н.-J., 1986, с. 322).

Коли постмодернізм вплинув на культуру Німеччини, він приніс з собою багатополарність та багатоманітність. Тут важливу роль відіграла розбитість нації на два регіони, що призвело до розвитку плюралізму в німецькій культурі. Це сприяло народженню одного з найвідоміших романів німецького постмодернізму – «Парфюмер» Патріка Зюскінда. Також варто зазначити метафору – роз'єднання Німеччини на два табори, які потім об'єдналися (ФРН та НДР), що призвело до парадоксу: німці мріють про єдність, але не можуть поєднати дві різні культури, економіки та сприйняття світу. Це вплинуло на постмодернізм та його використання інтертекстуальності. Таким чином, німецький постмодернізм відзначався високим почуттям хаосу життя та невизначеності буття (Васильєва А. В., 2009, с. 190-192).

Одним з головних представників німецького постмодернізму є Юрген Габермас. Він вважає, що постмодернізм відкидає ідею прогресу та раціональності, але водночас він сам використовує ці принципи для критики самого постмодернізму. Габермас стверджує, що постмодернізм не може бути основою для будь-якої політичної програми, оскільки він не має чіткої концепції соціальної справедливості та не може запропонувати реальних засобів досягнення цієї справедливості (Спанос В., 1999).

Постмодернізм у Німеччині розглядається як можливість «втечі» від суспільної дійсності та визначених ролей. Він дає можливість відчувати себе вільним від обмежень та стереотипів, але це може призвести до втрати контакту з реальністю та відчуття безпорадності перед нею (Ч. Вінквіста і У. Тейлора, 2003).

У німецькому постмодернізмі велику увагу приділяли питанням мови та її впливу на сприйняття світу. Філософ Мартін Хайдеггер стверджував, що мова не просто відображає дійсність, але й формує її. Він розглядав мову як засіб побудови світу та існування людини у ньому (Татаркевич В., 2001). Це погляд став основою для розвитку концепції «мовного обертаючого пункту» у постмодернізмі, яка стверджує, що мова не може бути об'єктивною та нейтральною, а завжди має свої приховані значення та ідеологію (Центральний О. Ю., 2010).

Узагальнюючи, можна сказати, що німецький постмодернізм відрізняється від французького та британського своєю спрямованістю на «серйозну філософію» та використанням інтертекстуальності для висловлення хаосу та невизначеності буття. Водночас, він зберігає загальні риси постмодернізму, такі як критика метанаративів, плюралізм та багатоманітність культурних проявів.

Італія, яка воювала в альянсі з Німеччиною, пройшла складну історію. Тут люди після війни сконцентрували всі свої сили (моральні, фізичні, інтелектуальні) на відновленні економіки, що призвело до відомого в усьому світі «економічного чуда». Але разом із таким активним розвитком економіки та поліпшенням життя італійців у 60-х роках почало приходити розуміння, що гроші не можуть виміряти багато речей та не замінять тих втрат, які зазнали італійці під час Другої світової війни. В Італії почалося загальне відкидання всіх попередніх цінностей, і тут з'явився постмодернізм. Разом з розумінням, що розвинена економіка не змінює життя статистичного італійця, у культурі став прориватися мас-маркетинг, перетворюючи його в масову культуру. Це відобразилось найбільш у постмодернізмі цієї країни. Почалась «гра» з протиставленням масовості елітарності, яка перетворилась на колажування, як один з головних ознак італійського постмодернізму. Серед авторів, які досліджували поняття «постмодернізм» в італійській культурі,

є такі: Дж. Ваттімо, У. Еко, Е. Маджіо, К. Сині, Дж. Чералле та інші.

Варто зазначити, що італійський постмодернізм отримав назву «слабкого мислення». Перший, хто ввів цей термін, був Дж. Ваттімо, маючи на увазі зневагу італійців до абсолютних і несумісних істин, але це не обмежує загального сприйняття минулого, а скоріше викликає почуття поваги до цінностей та ідеалів попередніх традицій. Нові автори прийняли, що вони прийшли «після» і потрібно сприймати все, що було «до», з повагою, але виходити за межі, експериментувати. Перші офіційні прояви постмодернізму в Італії сталися на фестивалі Бієннале в Венеції в 1980 році, а саме на виставці під назвою «Присутність минулого». Там було представлено два аспекти італійського постмодернізму: повернення до історичних коренів та повернення до новаторського лінгвістичного експерименту, заснованого на подвійному коді (Enciclopedia on-line).

В цілому, італійський постмодернізм можна характеризувати п'ятьма головними ознаками:

1. Лавиною складних та дезорієнтуючих виразів.

2. Повернення до мови та перетворення світу на мову.

3. Опис влади з усіма її секретними заговорами, які звичайна людина на в змозі розшифрувати, адже героїв серед простих людей не буває.

4. Перетворення культури на масову культуру та зміна ставлення до неї.

5. Колажування та протиставлення масовості елітарності (Lucia Gasperini, Stefano Sandrelli).

Італійський постмодернізм змінив сприйняття культури та мистецтва в Італії, відкрив нові можливості для експериментування та зміни підходу до традиційних цінностей. Це стало можливим завдяки складному історичному шляху країни та її відносинам з Німеччиною під час Другої світової війни. Сьогодні італійський постмодернізм залишається одним з найбільш впливових напрямків у світовому мистецтві та культурі.

Висновки. Ще в кінці 90-х років вважалося, що визначити національні особливості постмодернізму в різних країнах практично неможливо (Сосновська Д., 1995, с. 6). Проте в цій статті ми спробували продемонструвати, що, незважаючи на його інтернаціональність

як таку, культурний код кожної окремої країни вплинув на деякі її регіональні особливості. Тому ми акцентували увагу на деяких відмінностях у поглядах, філософських позиціях, літературних творах, а також архітектурі та кіно в залежності від країни походження та поширення даного культурного явища. Навіть у межах однієї лише Європи існували різні погляди та ідеології напрямків, а також позиції, які відрізнялися не тільки в прямому, але й у переносному сенсі (наприклад, після Другої світової війни). У Франції постмодернізм виявився у двох концепціях: «трансцендентальний емпіризм» та «мовні ігри». У Великобританії вплив постмодернізму був пов'язаний з епохою королеви Вікторії (вікторіанська). В Німеччину постмодернізм прийшов з запізненням, що пов'язано з подальшою ситуацією у державі та психологією «програвших війну та втративших все», що змусило німців деякий час переосмислювати цей напрямок. Також не слід забувати про сильну класичну школу філософії в Німеччині, через що тут часто звертаються до інтелектуальної традиції, з'являється свехмірне використання інтертекстуальності. У Італії постмодернізм прийшов з Німеччини, увібравши «старі» особливості німецького постмодернізму. Тут його назвали «слабкими думками» через те, що нічого нового не створюється після ідей Ніцше та Хайдеггера.

У США постмодернізм проявився у двох напрямках: «післямодернізм» та «ню-йоркський постмодернізм». Перший з них був пов'язаний з культурою популярної масової культури, такою як кіно, музика та телебачення. Другий - з архітектурою, дизайном та мистецтвом, які відрізнялися своєю еkleктикою та розмаїттям стилів.

У Японії постмодернізм проявився в культурі «манга» та «аніме», які поєднують в собі японську традицію та західні впливи. Також в Японії постмодернізм виявився у архітектурі, яка характеризується використанням нових матеріалів та форм.

Отже, можна стверджувати, що постмодернізм, незважаючи на свою інтернаціональність, має свої регіональні особливості, які пов'язані з культурним кодом кожної окремої країни. Це виявляється у поглядах, філософських позиціях, літературних творах, а також архітектурі та кіно.

У Європі постмодернізм проявився у багатьох країнах, але найбільш відомим є французький

постмодернізм. У Франції постмодернізм виявився у літературі, мистецтві та архітектурі. Літературний постмодернізм в Франції характеризується використанням іронії та гумору, а також зверненням до класичної літератури. Архітектурний постмодернізм у Франції характеризується використанням елементів класичної архітектури та еkleктикою стилів.

У Великобританії постмодернізм проявився у літературі, мистецтві та архітектурі. Літературний постмодернізм в Великобританії характеризується використанням іронії та гумору, а також зверненням до популярної культури.

У мистецтві британський постмодернізм виявився у творчості таких художників, як Дейвід Хокні та Деймон Херст. Архітектурний постмодернізм у Великобританії характеризується використанням елементів класичної архітектури та еkleктикою стилів.

Отже, постмодернізм - це культурний феномен, який проявляється у різних країнах світу залежно від їх культурного коду. Цей рух характеризується еkleктикою стилів, зверненням до популярної культури, іронією та гумором. Постмодернізм охоплює різні галузі культури, такі як література, мистецтво, архітектура та кіно.

Список використаних джерел:

1. Васильєва, А.В. (2009). Національний характер німецького постмодернізму. Молодий учений, 10.
2. Джеймсон, Ф. (1996). Політика теорії: Ідеологічні погляди у постмодерністичних дебатах. У М. Зубрицької (Ред.), Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. (с. 567–579). Львів.
3. Вінквіст, Ч., & Тейлор, У. (2003). Енциклопедія постмодернізму (В. Шовкун, Пер., О. Шевченко, Навч. ред.). Київ: Вид-во Соломії Павловичка «Основи».
4. Ігнатенко, М. (1998). Ігрова культура постмодерну (або вже не-культура). Вікно в світ, 2, 16-24.
5. Сенчук, І.А. (2011). Ірландський модернізм кінця ХІХ – першої половини ХХ століть: Вільям Батлер Єйтс і Джеймс Джойс: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
6. Сосновська, Д. (1995). Кінець пафосу. Кінець вартостей? (На матеріалі новітньої української літератури). Сучасність, 6, 145–149.
7. Спанос, В. (1999). Сучасна теорія та відновлення забутого. Вікно в світ, 5, 112–121.
8. Старовойт, І. (1998). Future in the Past: метафорика історії у постмодерній прозі. У Т.4. Філологія (с. 30–33). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».
9. Татаркевич, В. (2001). Історія шести понять: Мистецтво. Прекрасне. Форма. Творчість. Відтворництво. Естет. переживання (В. Корнієнко, Пер.). Київ: Юніверс.
10. Підопігора, С.Я., & Підопікору, А.С. (2013). Філософський словник (Вид. 2-е, стр.). Постів н / Д: Фенікс.
11. Центральний, О.Ю. (№ 5). Культурно-світоглядні засади головного мережевого суспільства ХХІ ст. Людина і культура, 1–57.
12. Шахова, К.О., Жлуктенко, Н.Ю., Павличко, С.Д., & ін. (1993). Література Англії ХХ століття: Навчальний посібник. Київ.
13. British postmodernism. (Електронний ресурс). Отримано з <http://dilka11.wixsite.com/bp001>
14. Enciclopedia on-line. (Електронний сайт). Отримано з <http://www.treccani.it/enciclopedia/postmoderno/>
15. Ferroni, G. (1991). Storia della letteratura italiana, T. 4. Einaudi Scuola.
16. Lucia Gasperini & Stefano Sandrelli. Calvino e il Sistema solare. (Електронний ресурс). Отримано з <http://www.brera.inaf.it/utenti/stefano/occhiopianeti/carducci/postmoderno.htm>
17. Ortheil, H.-J. (1987). Das Lesen-ein Spiel. Postmoderne Literatur? Die Literatur der Zukunft! Deutsche Literatur, Stuttgart, 592 с.

References:

1. Vasyliieva, A.V. (2009). Natsionalnyi kharakter nimets'koho postmodernizmu [National character of German postmodernism]. Molodyi Uchenyi, 10. [in Ukrainian].
2. Dzheimson, F. (1996). Polityka teorii: Ideolohichni pohliady u postmodernistychnykh debatakh [The Politics of Theory: Ideological Views in Postmodern Debates]. In M. Zubrytska (Ed.), Slovo. Znak. Dyskurs: Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky KhKh st. (s. 567–579). Lviv [in Ukrainian].
3. Vinkvist, Ch., & Teilor, U. (2003). Entsyklopediia postmodernizmu (V. Shovkun, Per., O. Shevchenko, Navch. ped.) [Encyclopedia of Postmodernism (V. Shovkun, Trans., O. Shevchenko, Ed.)]. K.: Solomii Pavlovychka «Osnovy» [in Ukrainian].
4. Ihnatenko, M. (1998). Ihrova kultura postmodernu (abo vzhe ne-kultura) [Gaming Culture of Postmodernity (or Non-Culture Already)]. Vikno v svit, 2, 16–24. [in Ukrainian].

-
5. Senchuk, I.A. (2011). Irlandskyi modernizm kintsia KhKh – pershoi polovyny KhKh stolit: Viliam Batler Yeits i Dzheims Dzhois: navch. Posibnyk [Irish Modernism of the Late 19th to the First Half of the 20th Century: William Butler Yeats and James Joyce: textbook]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
 6. Sosnovska, D. (1995). Kinets pafosu. Kinets vartostei? (Na materiali novitnoi ukrainskoi literatury) [The End of Pathos. The End of Values? (Based on the Material of Contemporary Ukrainian Literature)]. *Suchasnist*, 6, 145–149 [in Ukrainian].
 7. Spanos, V. (1999). Suchasna teoriia ta vidnovlennia zabutoho [Contemporary Theory and the Recovery of the Forgotten]. *Vikno v svit*, 5, 112–121 [in Ukrainian].
 8. Starovoit, I. (1998). Future in the Past: metaforyka istorii u postmodernii prozi [Future in the Past: Metaphorics of History in Postmodern Prose]. U T.4. *Filolohiia* (s. 30–33). Kyiv: Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
 9. Tatarkevych, V. (2001). Istoriia shesty poniat: Mystetstvo. Prekrasne. Forma. Tvorchist. Vidtvornytstvo. Estet. perezhvannia (V. Kornienko, Per.) [History of Six Concepts: Art. Beauty. Form. Creativity. Reproduction. Aesthetic Experience (V. Kornienko, Trans.)]. K.: Yunivers [in Ukrainian].
 10. Pidopihora, C.Ia., & Pidopikoru, A.C. (2013). *Filosofskyi slovnyk* (Vyd. 2-e, stp.) [Philosophical Dictionary (2nd ed., rev.)]. Postiv n/D: Feniks [in Ukrainian].
 11. Tsentralnyi, O.Iu. (№ 5). Kulturno-svitohliadni zasady holovnoho merezhevoho suspilstva XXI st. [Cultural and Philosophical Foundations of the Main Network Society of the 21st Century]. *Lyudyna i Kultura*, 1–57 [in Ukrainian].
 12. Shakhova, K.O., Zhluktenko, N.Iu., Pavlychko, S.D., & in. (1993). *Literatura Anhlii 20 stolittia* [Literature of England of the 20th Century: Textbook]. K. Navchalnyi posibnyk [in Ukrainian].
 13. British postmodernism [Electronic resource]. Retrieved from <http://dilka11.wixsite.com/bp001> [in English].
 14. Online Encyclopedia [Electronic website]. Retrieved from <http://www.treccani.it/enciclopedia/postmoderno/> [in English].
 15. Ferroni, G. (1991). *Storia della letteratura italiana*, Vol. 4. Einaudi Scuola. [in Italian].
 16. Gasperini, L., & Sandrelli, S. *Calvino and the Solar System* [Electronic resource]. Retrieved from <http://www.brera.inaf.it/utenti/stefano/occhiopianeti/carducci/postmoderno.htm> [in English].
 17. Ortheil, H.-J. (1987). *Reading – a Game. Postmodern Literature? The Literature of the Future!* Deutsche Literatur, Stuttgart, 592 p. [in English].

Купрій Тетяна Іванівна,

*викладач кафедри режисури та акторської майстерності
Київського національного університету культури і мистецтв*

kupriipr@gmail.com

orcid.org/0000-0002-2039-089X

Scopus Author ID: 57216832021

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТЕЛЕБАЧЕННЯ, КУЛЬТУРИ І СУСПІЛЬСТВА: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДИСКУРСУ

У статті наголошено на значенні телебачення як своєрідного інституту, невіддільної частини соціокультурного життя сучасного суспільства, як чинника радикального повороту в його функціонуванні, як потужного інструменту для передавання культурних цінностей і формування громадської думки. Акцентовано, що саме культурологічні дослідження роблять визначальний внесок у роздуми про те, як культура, суспільство і повсякденна практика нерозривно пов'язані між собою і можуть бути проблематизовані за допомогою засобів комунікації – зокрема, телебачення. Розглянуто концепції представників різних наукових шкіл і напрямів у вивченні медіа, телебачення, його взаємозв'язку із культурою та суспільством загалом. Зокрема, Р. Вільямса, який визначає телебачення явищем, що взаємопов'язує три важливі процеси: технологічний, інституційний та культурний, і пропонує два підходи до вивчення телебачення: з точки зору його технологій; як форму вираження культури. Звернено увагу на переконання Е. Антунеса та П. Б. Ваза про те, що концепції, які ґрунтуються на технологічних аспектах, суттєво обмежують дослідження телебачення як одного з видів нових медіа, насправді телебачення відіграє важливу роль у посередництві культурних та ідеологічних цінностей завдяки таким жанрам, як новини, фільми, серіали та ін. З'ясовано, що Х. Мартін-Барберо розглядає телебачення як спосіб інтерпретації світу, пропонуючи поняття посередництва, акцентування уваги на часових аспектах і множинності культурних матриць. У свою чергу С. Голл підкреслив важливість соціального та культурного контексту, пропонуючи розглядати практику перегляду телебачення як процес переговорів між глядачем і текстом, як тип дискурсивного конфлікту. Вказано на необхідність звернення особливої уваги на зв'язок телевізійного споживання із культурним капіталом, який є важливим предиктором моделей споживання телебачення. Зазначено, що зміни, які відбуваються у звичках глядача, динамічно пов'язані з технологією, і з самою телевізійною індустрією, це перехідний момент, коли галузь намагається знайти шляхи та рішення, щоб залишитися прибутковою і привабливою для глядача. Констатовано реконфігурацію телевізійної індустрії, яка поступилася місцем торрентам і потоковим передачам в інтернеті, – по суті, телебачення сконфігурувало себе як важливий агент, у якому переплітаються культурні практики сучасного суспільства. Практики, сконструйовані аудиторією, змусили телевізійну індустрію переосмислити себе, надавши докази зміни гегемоністських і контргегемоністських уявлень про те, що можна вважати «телебаченням».

Ключові слова: телебачення, культура, суспільство, засоби масової комунікації, соціокультурне явище, культурні цінності.

Kuprii Tetiana,

Lecturer at the Department of Directing and Acting

Kyiv National University of Culture and Arts

orcid.org/0000-0002-2039-089X

Scopus Author ID: 57216832021

THE RELATIONSHIP OF TELEVISION, CULTURE AND SOCIETY: CULTURAL STUDIES ANALYSIS OF FOREIGN DISCOURSE

The article notes the importance of television as a unique institution, an inseparable part of the sociocultural life of modern society, as a factor in a radical turn in its functioning, as a powerful tool for the transmission of cultural values and the formation of public opinion. It is emphasized that it is cultural studies that make a decisive contribution to thinking about how culture, society and everyday practice are inextricably linked and can be problematized through

the means of communication – in particular, television. The concepts of representatives of different scientific schools and directions in the study of media, television, and its relationship with culture and society as a whole are considered. In particular, R. Williams, who defines television as a phenomenon interconnected by three important processes: technological, institutional and cultural, and offers two approaches to the study of television: from the point of view of its technologies; as a form of cultural expression. Attention is drawn to the belief of E. Antunes and P. B. Vaz that concepts based on technological aspects significantly limit the study of television as one of the types of new media; in fact, television plays an important role in the mediation of cultural and ideological values thanks to such genres., like news, movies, TV series, etc. It is found that Martin-Barbero views television as a way of interpreting the world, proposing the concept of mediation, focusing on temporal aspects and the multiplicity of cultural matrices. In turn, S. Goll emphasized the importance of the social and cultural context, proposing to consider the practice of reviewing television as a process of negotiation between the viewer and the text, as a type of discursive conflict. The need to pay special attention to the connection between television consumption and cultural capital, which is an important predictor of television consumption patterns, is indicated. It is noted that the changes taking place in viewer habits are dynamically related to technology and to the television industry itself; this is a transitional moment when the industry is trying to find ways and solutions to remain profitable and attractive to the viewer. The reconfiguration of the television industry has been stated, giving way to torrents and streaming on the Internet – in fact, television has configured itself as an important agent in which the cultural practices of modern society are intertwined. Audience-constructed practices forced the television industry to rethink itself, providing evidence of shifting hegemonic and counter-hegemonic notions of what could be considered “television.”

Key words: television, culture, society, mass media, sociocultural phenomenon, cultural values.

Вступ. Телебачення було і досі залишається своєрідним інститутом, невіддільною частиною соціокультурного життя сучасного суспільства. Як мало не головна рушійна сила у функціонуванні соціуму, вплив телебачення важко переоцінити – воно змінило те, як люди отримують інформацію, як навчаються, як проводять своє дозвілля. Це також потужний інструмент для передавання культурних цінностей і формування громадської думки, враховуючи миттєвий і швидкий його вплив у порівнянні із традиційними ЗМІ. Телебачення, як один із порівняно «молодих» засобів масової інформації, спираючись на досвід своїх «попередників», тривалий час за своїми технічними параметрами, інформаційною мобільністю і силою впливу залишалося найбільш суттєвим чинником соціокультурного розвитку. Зумовивши радикальний поворот у функціонуванні суспільства, телебачення сьогодні з культурологічної точки зору є найменш вивченим, у порівнянні з тими таки традиційними ЗМІ. Тож актуальність культурологічного вивчення не лише його сутнісних характеристик, а й різних проблем функціонування є нагальною проблемою. Адже саме культурологічні дослідження роблять визначальний внесок у роздуми про те, як культура, суспільство і повсякденна практика нерозривно пов'язані між собою і можуть бути проблематизовані за допомогою засобів комунікації – зокрема, телебачення. Культурологічне вивчення телебачення передбачає спростування

поділу культури на «вищу» і «нижчу», і таким чином підвищення цінності таких культурних форм, як телебачення, кіно, популярна музика та ін. Сучасне розуміння культури – це не лише сукупність інтелектуальної і творчої роботи, а й стиль життя, це не лише продукт – книги і твори мистецтва тощо, а й процес, в ході якого повсякденна практика формують культуру. Досліджуючи культуру з точки зору, з урахуванням повсякденних процесів і зважаючи на форми вираження популярної культури, визнаючи тісний зв'язок матеріального і культурного життя, культурологія пропонує цінний погляд на телебачення, його зв'язки із культурою та суспільством загалом.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій з теми. В українській науці досягнуто певних успіхів у вивченні історії, теорії та практики телебачення, окремих аспектів його функціонування. Зокрема, телебачення як соціокультурний феномен розглядається у працях Ю. Літвінової (2006), С. Русакова (2015), Н. Цімох та А. Гнатюка (2023). Як інструмент трансформації свідомості сучасної людини телебачення проаналізовано Н. Літінською (2019). Методи та підходи до вивчення й аналізу інтернет-телебачення розкрито у статті С. Добрової (2015). Сутність і місію комерційного телебачення в інформаційному просторі розкрито Т. Шальман (2015). Огляд нових концепцій і технологій дослідження телевізійної аудиторії в англійській фаховій періодиці представлено у статті Л. Федорчук (2018). Інфотейнменту як

одному з жанрів телебачення присвячена стаття К. Чорної (2015). Стан сучасного телевізійного простору та риторика окремих телеканалів, медіагруп та холдингів, їхню програмну політику проаналізовано у розвідці Л. Борис (2020). Практики споживання контенту медіа в сучасному інформаційному суспільстві і формування громадянської культури розглянуто у статті Л. Климанської та Г. Луцишина (2022). Особливості впливу контенту засобів масової комунікації на український соціум розкрито у спільні праці В. Корнеєва та М. Хилька (2014). Принципи діяльності телебачення у контексті пропагування українських національно-духовних цінностей розглянуто О. Білоус (2018). Особливості функціонування телебачення і радіомовлення в сучасних умовах інформаційно-психологічної і військової російської агресії проти України охарактеризовано В. Лизанчуком (2020).

Таким чином, у дослідженні телебачення, з одного боку, превалює тенденція до вивчення окремих питань його функціонування. З іншого, явно недостатньо працює теоретичного характеру, в яких телебачення розглядається як суто культурологічна категорія.

Мета статті – з культурологічної точки розкрити сутність взаємозв'язку телебачення із культурою і суспільством загалом у працях зарубіжних дослідників.

Результати дослідження. Британський теоретик культури Р. Вільямс у своїй праці «Телебачення: технологія та культурна форма» (Williams, 2003a), уперше виданій ще у 1974 році, визначає телебачення явищем, що взаємопов'язує три важливі процеси: технологічний, інституційний та культурний. Заперечуючи уявлення сучасників про телебачення як поєднання і розвиток попередніх форм культури (газети, громадські збори, театру, кіно, рекламні щити тощо), Р. Вільямс дотримується протилежної точки зору, згідно з якою, «адаптація отриманих форм до нової технології призвела в ряді випадків до значних змін і до деяких реальних якісних відмінностей» (Williams, 2003a, p. 38). Дослідник розглядає телебачення як технологію та культурну форму у соціально-історичному контексті, що дає підстави вважати телебачення та соціокультурну сферу нерозривними агентами. Р. Вільямс пропонує два підходи до вивчення телебачення: 1) з точки зору його технологій, його історичного розвитку, точніше, як винахід, технічний

пристрій, пов'язаний з іншими технологічними інноваціями; 2) як форму вираження культури, що передбачає дослідження специфіки його дискурсивної форми в артикуляції з аспектами його матеріальності (Williams, 2003b). Враховуючи, що суспільство проявляє певні імпульси та практики, які провокують зміни, тобто зумовлює появу соціокультурних потреб, пропозиція Р. Вільямса про розгляд телебачення як технологічного засобу з урахуванням його історії та соціально-історичного контексту є фундаментальною. Більше того, дослідження того, як соціокультурні потреби спонукають до різноманітності використання можливостей телебачення в суспільстві, нових взаємодій та відповідних наслідків, видається важливим для дискусії про телевізійні реконфігурації.

Іншу помилкову позицію про телебачення як суто сервіс, систему розповсюдження або потік програм, спростували свого часу португальські дослідники Е. Антунес та П. Б. Ваз (Antunes & Vaz, 2006). На їхнє переконання, концепції, що ґрунтуються на технологічних аспектах, суттєво обмежують дослідження телебачення як одного з видів нових медіа: «враховуючи зростаючу важливість і визначальну роль, яку відіграють медіа на сучасній сцені, вивчення комунікації означає вивчення того, як працюють медіа. Якщо пріоритет надається медіа як соціально-технічному апарату (інстанції детермінації), це призводить до мінімізації втручання співрозмовників, відходу від комунікативного процесу. Таким чином, зменшується розуміння динаміки виробництва смислів, закривається розуміння розлогої “прози” світу, що відбувається паралельно з втручанням медіа, маркується ними або без їхнього відома». У сучасному світі телебачення стало місцем для анотації почуттів, встановлення інтерактивних і процесуальних форм, а також інструментом (ре)інтерпретації переживань. Телебачення не випадково відіграє важливу роль у посередництві культурних та ідеологічних цінностей завдяки таким жанрам, як новини, фільми, серіали та ін. Носій власної ідентичності, телебачення встановило «персоналізований» погляд на конструювання опосередкованої реальності, регулюючи видимість медіа та легітимізуючи їх як інстанцію влади.

У дискурсі про телевізійні практики та їхнє посередництво іспано-колумбійський вчений у сфері комунікацій Х. Мартін-Барберо

характеризує телебачення як культурний пристрій, що має власні форми, логіку та зв'язки, місце видимості, яке ритуалізує манери інтерпретації світу та соціально прийнятні способи «спостереження» (Martin-Barbero, 1993). На його переконання, телебачення пов'язане зі способом інтерпретації світу, тож глядачам не варто сприймати чи «читати» з єдиної й остаточної перспективи. У цьому процесі задіяно кілька типів інтерпретації, тож глядачі діють відповідно до поданого їм контенту. У теорії Х. Мартіна-Барберо основним поняттям є посередництво: «центр дискусії має бути перенесений із засобів до посередництва; від артикуляції між комунікаційними практиками та соціальними рухами до різних часових аспектів і множинності культурних матриць» (Martin-Barbero, 1993, р. 258). Дослідник пропонує перехід від аналізу засобів до місця, де виникають почуття, до сфери соціального використання, «культурного посередництва комунікації» (Martin-Barbero, 1993, р. 196). Це дає підстави припустити, що у різних соціальних групах різні відносини з телебаченням, отже їх вивчення сприятиме виробленню способу представлення телевізійного пристрою.

Вивчаючи телебачення, британський соціолог культури і масових комунікацій С. Голл пропонує модель, яка охоплює ідею активної рецепції, переосмислення кодів у процесі спільного виробництва. В есе «Кодування та декодування в телевізійному дискурсі» він аналізує телепрограми як відкриті тексти, які можна інтерпретувати різними способами. У цій схемі «кодування – це визначення сенсу всередині текстової форми, під впливом практик медіа-професіоналів, а декодування – це робота, яку виконує рецептор, щоб зрозуміти ці тексти» (Hall, 2007). Цей підхід підкреслив важливість соціального та культурного контексту, що стоїть за потоком «значущого» дискурсу, і з високою мірою ймовірності припускає можливу напругу між текстом, який підтримує панівну ідеологію, та глядачами, які інтерпретують повідомлення за допомогою власної системи знань. Перегляд телепередач стає процесом «переговорів» між глядачем і текстом, а відтак ця концепція відкриває прерогативу можливості різних прочитань телевізійних текстів. С. Голл стверджував, що для того, щоб телевізійна програма була успішною та мала місце змістовна комунікація,

виробники тексту та аудиторія, яка сприймає цей текст, повинні мати спільне розуміння знаків, що використовуються в побудові трансляції (Hall, 2007). За словами С. Голла, «одним із найважливіших політичних моментів (вони також збігаються з моментами кризи в телевізійних компаніях із очевидних причин) є той, коли події, які зазвичай позначаються та декодуються шляхом переговорів, починають мати не-конформістське читання. Тут фіксується «політика значення»; боротьба в дискурсі» (Hall, 2007). Справді, телевізійні програми є відносно відкритими текстами, які різні люди можуть «читати» різними способами. Отже, практику перегляду телебачення можна розглядати як процес переговорів між глядачем і текстом як тип дискурсивного конфлікту. Утім, зважаючи на різні способи споживання телевізійного контенту, зв'язок між глядачем і текстом варто доповнити іншим складником – пристроєм: комп'ютер, мобільний телефон та інші гаджети, і врешті решт дослідити конфлікт між цим пристроєм та різними формами циркуляції цього дискурсу.

Погоджуючись з тезою про те, що під час «переговорів» між глядачем і текстом часто виникає опір дискурсу, представленому в тексті, Р. Вільямс на прикладі телевізійного тексту демонструє, як він конфігурує себе і як пропонує режими досвіду для глядача. Розмірковуючи про акт перегляду телевізора, дослідник наголошує на складності його опису: «Це все одно, що намагатися описати читання двох п'єс, трьох газет, трьох чи чотирьох журналів того ж дня, коли ви були на естрадному шоу, лекції та грі у футбол» (Williams, 2003а, р. 96). Цей досвід дає змогу створити гетерогенну і різноманітну форму, на яку перетворюється телебачення. Цю форму Р. Вільямс називає «поток», безперервною послідовністю зображень, з яких розробляються телевізійні програми: «Цей феномен запрограмованого потоку є, можливо, остаточною характеристикою мовлення, одночасно як технологія і як культурна форма» (Williams, 2003а, р. 86). У центрі цього «поток» глядач може отримати доступ до різних типів «подій» у своєму домі в унікальному вимірі. Ці аспекти розкривають форми створення телевізійного тексту та те, як аудиторія ставиться до них. Жоден із цих вимірів, тим часом, не є стабільним у часі. У сучасному

світі кількість нових технологій зростає, і телебачення функціонує в момент змін, пов'язаних із появою нових акторів у ЗМІ. Спостерігається нова поведінка в суспільстві, де аудиторія все більше розпорошується (тобто стає менш поширеною практика спільного перегляду телепередач), розподіляючи свій час між різноманітними можливостями розваг та інформації, як-от, власне, телебачення, комп'ютери, відеоігри, мобільні телефони тощо. Споживання телевізійного контенту не обмежується лише телевізором. Щодо телевізійного споживання, то особливу увагу варто звернути на його зв'язок із культурним капіталом, який є важливим предиктором моделей споживання телебачення, оскільки телеперегляд поєднується з іншими моделями культурного споживання як чіткий маркер орієнтації на спосіб життя та як спосіб позиціонувати себе в ширшій соціокультурній конфігурації. Ця потенційна реконфігурація культурного капіталу особливо помітна в телевізійних уподобаннях молоді.

Отже, можна стверджувати, що, на відміну від критичної теорії (Horkheimer, 1976), яка вказує на абсолютне панування ЗМІ і культурних індустрій, культурологія для осмислення відносин, в яких присутнє не підпорядкування, а «переговори», використовує поняття гегемонії. Утім, щодо гегемонії телебачення – питання спірне, оскільки у ХХІ ст. вплив телебачення явно поступається іншим медіа. На початку ХХ ст. телебачення було новою технологією розваг і дозвілля, у 1980-х рр. телевізійний контент і пропозиції телеканалів стали професіоналізованими, у 1990-х відбулася «міграція» глядачів до спеціалізованого контенту, не на користь обширним телевізійним програмам. Матеріальна телевізійна підтримка стала більше не потрібною, доступ до телевізійного контенту поширився на інші медіа, такі, як комп'ютер, планшет, мобільний телефон. Таким чином, зміни, що відбулися і досі відбуваються у звичках глядача, динамічно пов'язані з технологією, і з самою телевізійною індустрією. Культурна індустрія, навіть у концепції критичної теорії, розглядала мистецтво не як товар, а як засіб нав'язування цінностей за допомогою домінуючого дискурсу, тож символічний вимір є суттєвим. Але сьогодні фонографічна, телевізійна і навіть кінематографічна галузі опинилися у складній ситуації, стикаючись із

можливостями, які пропонує інтернет, надаючи продукти, які підтримують культурну індустрію, безкоштовно та без обмежень. Поразка моделі авторських прав призвела до колапсу в купівлі дисків, DVD та blu-ray, тепер музика, серіали та фільми завантажуються через інтернет. Вочевидь, це перехідний момент, коли галузь намагається знайти шляхи та рішення, щоб залишитися прибутковою. У конкретному випадку телевізійної індустрії очевидно, що ці зміни відбуваються навіть в основі того, що розуміється як телебачення.

Причина таких змін криється у самому розумінні культури як явища, тісно пов'язаного з промисловістю, стилем життя, який передбачає власні способи організації дозвілля, змінюваними у відповідності з новими телевізійними можливостями, пов'язаними з інтернетом. Завдяки інтернету відсутність доступу до програми на відкритому чи закритому каналі чи навіть неможливість перегляду за розкладом перестає бути проблемою: альтернативою є можливість завантажити, переглянути в інтернеті той самий контент. Це свідчить про реконфігурацію телевізійної індустрії, яка поступилася місцем торрентам і потоковим передачам в інтернеті. Саме в такому контексті з'явилися такі платформи, як Netflix, створені у відповідь на прогрес в інтернеті та у спробі залучити глядачів туди, де виробляються програми. Разом із тим, звички та вподобання телевізійної аудиторії допомогли змінити конфігурацію самої індустрії в динамічному процесі – йдеться про те, як глядач сприймає культурні продукти та технологічні інструменти, які є в його розпорядженні. Сьогодні можна стверджувати, що аудиторія перемістилася з телеекранів на численні цифрові платформи, які пропонують телевізійний контент у будь-який час і в будь-якому місці. Глядачі звільнилися від фіксованої телевізійної платформи і можуть споживати свої улюблені програми найкращим для них способом. Хоча велика частина індустрії намагалася (і досі намагається) боротися з цим процесом, акцентуючи увагу на негативних аспектах функціонування інтернету, такі платформи, як Netflix використовують інтернет як союзника у спробі вибудувати нову телевізійну пропозицію: персоналізований контент, різноманітний і практичний доступ, і все це за доступною місячною ціною. Netflix вдалося залучити частину аудиторії, яка не

підписувалася на завантаження через відсутність знань про те, як завантажувати програми, відсутність інтересу до пошуку торрентів, і навіть переконаних у «незаконності» цієї моделі. Зрозуміло, що Netflix орієнтується на власні економічні інтереси. Netflix безпосередньо пов'язана з традиційним телебаченням, оскільки транслює його програми, які також приносять прибуток.

Таким чином, телебачення сконфігурувало себе як важливий агент, у якому переплітаються культурні практики сучасного суспільства. Якщо раніше звички полягали в перегляді телевізійного контенту, пропонованого мовниками, у знайомому середовищі та спільному прийомі, то сьогодні поширене індивідуальне та персоналізоване споживання в будь-який час і в будь-якому місці, яке не завжди пов'язане з мовником чи каналом. Практики, сконструйовані аудиторією, змусили телевізійну індустрію переосмислити себе, надавши докази зміни гегемоністських і контргегемоністських уявлень про те, що можна вважати «телебаченням».

Висновки. Вивчення медіа-феноменів кризі призму культурології дає змогу зрозуміти динамічний процес функціонування телевізійної індустрії. Зрештою, саме в основі повсякденності, у взаємодії між аудиторією, телебаченням та його контентом вибудовуються телевізуальні реконфігурації. У сучасному світі відбувається не лише інтенсивне узгодження між новими практиками, якими користується аудиторія, та структурою телевізійного пристрою, а й впровадження нових технологій і процесів, які впливають на форму звернення до глядача і виробництво телевізійного контенту. Усі ці аспекти переналаштовують телевізійний досвід у цілому. Коли йдеться про телебачення, форму і зміст доцільно розглядати у взаємозв'язку, оскільки вони являють собою динамічні відносини. Форми звернення до глядача і споживання суттєво впливають на телевізійний контент, який, що важливо, не втрачає своєї унікальності при зіткненні з іншими середовищами (Netflix) у цьому процесі.

Список використаних джерел:

1. Білоус, О. (2018). Принципи діяльності телебачення у контексті пропагування українських національно-духовних цінностей. *Теле- та радіожурналістика*. Вип. 17. С. 79–82.
2. Борис, Л. (2020). Український телепростір періоду незалежності. *Теле- та радіожурналістика*. Вип. 19. С. 131–138.
3. Добрава, С. (2015). Новітні підходи у вивченні інтернет-телебачення. *Теле- та радіожурналістика*. № 15. С. 162–167.
4. Климанська, Л. Д., Луцишин, Г.І. (2022). Практики споживання контенту медіа в сучасному інформаційному суспільстві і формування громадянської культури. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. № 2. С. 166–177.
5. Корнєєв В. М., Хилько М. М. (2014). Вплив контенту засобів масової комунікації на український соціум. *Актуальні питання масової комунікації*. Вип. 16. С. 57–68.
6. Лизанчук, В. (2020). Телебачення і радіомовлення в інформаційно-гуманітарному просторі України. *Теле- та радіожурналістика*. 2020. Вип. 19. С. 44–77.
7. Літвінова, Ю. М. (2006). Телебачення як соціокультурний феномен. *Український соціум*. 6(17): 39-45 <https://doi.org/10.15407/socium2006.06.039> (дата звернення: 17.06.2023)
8. Літінська, Н. (2019). Телебачення як інструмент трансформації свідомості сучасної людини. *Грані*. Т. 22. № 6. С. 31–41.
9. Федорчук, Л. (2018). Телевізійна аудиторія: нові концепції і технології дослідження. *Теле- та радіожурналістика*. 2018. Вип. 17. С. 64–70.
10. Цімох Н. І, Гнатюк А. В. (2023). Телебачення як соціокультурний феномен і предмет культурологічного дослідження. *Культурологічний альманах*. № 1. С. 238–243.
11. Чорна, К. В. (2015). Використання жанру інфотеймінг в українських теленовинах, пошук нових засобів і прийомів гри та розваги в інформаційних програмах. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Мистецтвознавство*. Вип. 32. С. 148–155.
12. Шальман, Т. М. (2015). Інформаційний простір: сутність і місія комерційного телебачення в ньому. *Інформаційне суспільство*. № 21. С. 12–18.
13. Antunes, E., & Vaz, P. B. (2006). Mídia: um aro, um halo e um elo. *Na mídia, na rua: narrativas do cotidiano. Belo Horizonte: Autêntica*, 43–60.
14. Hall, S. (2007). Encoding and decoding in the television discourse. In *CCCS selected working papers* (pp. 402-414). Routledge.
15. Horkheimer M. (1976). Traditional and Critical Theory. In P. Connerton (Ed.). *Critical Sociology: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin. 1976. . 206–224.

16. Martin-Barbero J. (1993). *Communication, Culture and Hegemony: From the Media to Mediations* (Communication and Human Values series). London : SAGE Publications, 272 p.
17. Rusakow, S. (2015). Modern Television Series as a Phenomenon of Popular Culture. *Studia Warmińskie*, 52(52), 85–94.
18. Williams R. (2003). *Television: technology and cultural form*. London : Routledge.
19. Williams, R. (2003). The technology and the society. *Television: Critical concepts and cultural studies*, 2, 42–57.

References:

1. Bilous, O. (2018). *Pryntsypy diialnosti telebachennia u konteksti propahuvannia ukraïnskykh natsionalno-dukhovnykh tsinnosti* [The principles of television activity in the context of promoting Ukrainian national and spiritual values]. *Tele- ta radiozhurnalistyka*. Issue 17. Pp. 79–82. [in Ukrainian]
2. Borys, L. (2020). *Ukraïnskyi teleprostir periodu nezalezhnosti* [Ukrainian telespace of the period of independence]. *Tele- ta radiozhurnalistyka*. Issue 19. pp. 131–138. [in Ukrainian]
3. Dobrova, S. (2015). *Novitni pidkhody u vyvchenni internet-telebachennia* [The latest approaches in the study of Internet television]. *Tele- ta radiozhurnalistyka*. 2015. № 15. S. 162–167. [in Ukrainian]
4. Klymanska, L. D., Lutsyshyn, G. I. (2022). *Praktyky spozhyvannia kontentu media v suchasnomu informatsiinomu suspilstvi i formuvannia hromadianskoi kultury* [Media content consumption practices in the modern information society and the formation of civic culture]. *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal*. № 2. Pp. 166–177. [in Ukrainian]
5. Korneev, V. M., Khil'ko, M. M. (2014). *Vplyv kontentu zasobiv masovoi komunikatsii na ukraïnskyi sotsium* [The influence of mass media content on Ukrainian society]. *Aktualni pytannia masovoi komunikatsii*. Issue 16. Pp. 57–68. [in Ukrainian]
6. Lyzanchuk, V. (2020). *Telebachennia i radiomovlennia v informatsiino-humanitarnomu prostori Ukraïny* [Television and radio broadcasting in the informational and humanitarian space of Ukraine]. *Tele- ta radiozhurnalistyka*. Issue 19. Pp. 44–77. [in Ukrainian]
7. Litvinova, Yu. M. (2006). *Telebachennia yak sotsiokulturnyi fenomen* [Television as a sociocultural phenomenon]. *Ukraïnskyi sotsium*. 6(17): 39–45. [in Ukrainian]. DOI: 10.15407/socium2006.06.039
8. Litinska, N. (2019). *Telebachennia yak instrument transformatsii svidomosti suchasnoi liudyny* [Television as a tool for transforming the consciousness of modern man]. *Hrani*. Vol. 22. № 6. Pp. 31–41. [in Ukrainian]
9. Fedorchuk, L. (2018). *Televiziina audytorii: novi kontseptsii i tekhnologii doslidzhennia* [Television audience: new research concepts and technologies]. *Tele- ta radiozhurnalistyka*. Issue 17. Pp. 64–70. [in Ukrainian]
10. Tsimokh, N. I, Hnatyuk, A. V. (2023). *Telebachennia yak sotsiokulturnyi fenomen i predmet kulturolohichnoho doslidzhennia* [Television as a socio-cultural phenomenon and a subject of cultural research]. *Kulturolohichnyi almanakh*. № 1. Pp. 238–243.
11. Chorna, K. V. (2015). *Vykorystannia zhanru infoteinment v ukraïnskykh telenovynakh, poshuk novykh zasobiv i pryiomiv hry ta rozvahy v informatsiinykh prohramakh* [The use of the infotainment genre in Ukrainian television news, the search for new means and techniques of games and entertainment in informational programs]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Mystetstvoznavstvo*. 2015. Vyp. 32. S. 148–155. [in Ukrainian]
12. Shalman, T. M. (2015). *Informatsiinyi prostir: sutnist i misiia komertsiiinoho telebachennia v nomu* [Information space: the essence and mission of commercial television in it]. *Informatsiine suspilstvo*. 2015. № 21. Pp. 12–18 [in Ukrainian]
13. Antunes, E., & Vaz, P. B. (2006). *Mídia: um aro, um halo e um elo. Na mídia, na rua: narrativas do cotidiano. Belo Horizonte: Autêntica*, 43–60.
14. Hall, S. (2007). Encoding and decoding in the television discourse. In *CCCS selected working papers* (pp. 402–414). Routledge.
15. Horkheimer M. (1976). Traditional and Critical Theory. In *P. Connerton (Ed.). Critical Sociology: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin. 1976. 206–224.
16. Martin-Barbero J. (1993). *Communication, Culture and Hegemony: From the Media to Mediations* (Communication and Human Values series). London : SAGE Publications, 272 p.
17. Rusakow, S. (2015). Modern Television Series as a Phenomenon of Popular Culture. *Studia Warmińskie*, 52(52), 85–94.
18. Williams R. (2003). *Television: technology and cultural form*. London : Routledge.
19. Williams, R. (2003). The technology and the society. *Television: Critical concepts and cultural studies*, 2, 42–57.

Миславський Володимир Наумович,

*доктор мистецтвознавства, доцент,
завідувач кафедри кінотелережисури і сценарної майстерності
Харківської державної академії культури
orcid.org/0000-0003-0339-1820
cinema2@i.ua*

Мухін Олександр Юрійович,

*аспірант 3 курсу кафедри культурології
Харківської державної академії культури
orcid.org/0000-0002-6613-4111
asp_mukhin_oleksandr@xdak.ukr.education
mr.tramber@gmail.com*

ЦІННІСНО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ПОШУКИ ЛЮДИНИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ НА ПРИКЛАДІ ФІЛЬМІВ «ВТОРГНЕННЯ ВИКРАДАЧІВ ТІЛ» (1956, 1978, 1993, 2007)

В статті розглянуто ціннісні та екзистенційні пошуки, які постають перед людиною в умовах екстремальної ситуації. Виявлено та охарактеризовано основні питання та протиріччя, які виникають перед особистістю у процесі вибору між довірою до близьких та власним виживанням, між самовіддачею та доцільністю ризику в умовах різних небезпек, і яким чином людина вирішує ці дилеми. Дану проблематику розглянуто на матеріалі теми протистояння людства та інопланетян, що представлена у фільмі жанру наукової фантастики «Вторгнення викрадачів тіл» (1956, реж. Д.Сігел) та його рیمейків «Вторгнення викрадачів тіл» (1978, реж. Д.Кауфман), «Викрадачі тіл» (1993, реж. А.Феррара), «Вторгнення» (2007, реж. О.Шіршбігель, Д.Майкстіг). За допомогою компаративного, системного та аксіологічного методів було виявлено, які вчинки головних героїв фільму можуть бути ціннісним взірцем в умовах небезпеки, а які є протипоказанням, і як кожна з екранізацій розкриває дані цінності.

В результатах дослідження виявлено моральні риси та цінності, яким слідують люди в екстремальних ситуаціях, та важкі психологічні ризики, на які їм доводиться йти у цій обстановці. Окрім того, в роботі проаналізовано специфіку теми протистояння людей та інопланетян, яка є однією з центральних в кінофантастиці, і викликає значний інтерес і дискусії серед глядачів та наукової спільноти. В дослідженні розкрито, як саме серія фільмів «Викрадачі тіл» розширює проблематику відносин людей та прибульців у порівнянні з іншими стрічками кінофантастики, і які нові риси вона надає цій сюжетній схемі жанру.

Ключові слова: цінності, аксіологія, наукова фантастика, американський кінематограф, НЛО, суспільство, війна.

Myslavskiy Volodymyr,
*Doctor of Arts, Assistant Professor,
Head of the Department of Film and Television Directing and Screenwriting
Kharkiv State Academy of Culture
orcid.org/0000-0003-0339-1820
cinema2@i.ua*

Mukhin Oleksandr,
*Postgraduate Student of 3 course, Culturology Department,
Kharkiv State Academy of Culture
orcid.org/0000-0002-6613-4111
mr.tramber@gmail.com*

VALUABLE AND EXISTENTIAL SEARCHES OF HUMAN DURING EXTREME SITUATIONS IN MOVIE “THE INVASION OF THE BODY SNATCHERS” (1956, 1978, 1993, 2007)

The purpose of this article is the analysis of valuable and existential questions, which rise before person in the extreme situations. In this paper are revealed and characterized the main questions and dilemmas, which appear before human in the process of choice between the trust to close people and personal survival, self-dedication and the relevance of risks in case of different dangers, and how person solves these contradictions. These issues are disclosed on the theme of «human – alien» confrontation, which is presented in science fiction film «Invasion of the Body Snatchers» (1956, director – D. Siegel), and its remakes «Invasion of the Body Snatchers» (1978, director – P. Kaufman), «Body Snatchers» (1993, director – A. Ferrara), «The Invasion» (2007, director – O. Hirschbiegel).

The methodology of this article includes the use of comparative, systematic and axiological methods. Each of these methods helps to discover, which of the main heroes' deeds can be accepted as a valuable standards and intolerable acts in dangerous situations, and how each of screen versions reveals these values.

The results of this paper disclose the moral traits and values, which people follow during extreme situations, and the heavy psychological risks, which humanity takes in these circumstances. Moreover the specific of «human – alien» struggle theme is revised in this work. As the confrontation between humans and extraterrestrials is one of the main plot themes in the genre of science fiction and it causes a huge interest and discussion among the viewers and scientific community. This work shows, how «Invasion of the Body Snatchers» extends the theme of «human-alien» relationship, comparing to other science fiction movies, and which new features it gives to this genre's plot construction.

Key words: values, axiology, science fiction, American cinematography, modern aliens, society, war.

Фільми жанру космічної фантастики мають давню історію, та є одними із найважливіших в американському та світовому кінематографі. Метою цього жанру в кіно є прогнозування можливого майбутнього людства, на який рівень вийде дослідження космосу, як цей прогрес може вплинути на моральні устої, цінності та світогляд людства. До головних тем, що транслиують фільми цього жанру? можна віднести: експедиція людей на нові планети (їх розвідка та адаптація до невідомої обстановки), формування взаємовідносин в роботі космічної команди (світоглядні та психологічні фактори, що формують відносини в колективі), можлива зустріч людства з інопланетянами (з двома сценаріями взаємодії – протистояння, або ж співпраці, взаємозбагачення). І тема можливої

зустрічі людини та прибульців є однією з найперших, та найбільш задіяних в кінофантастиці. За майже 70 років історії жанру ця тема однаково подавалася глядачу як в негативному, так і позитивному трактуванні. В обох інтерпретаціях цієї теми головною метою було показати певні недоліки у ціннісних орієнтирах та світогляді людей. На думку дослідниці Б. Бокос, важливим в негативному баченні образу прибульців є те, що одна тільки ймовірність інопланетного вторгнення могла нанести психологічну травму людству, адже тоді ламалось суспільне уявлення про людину, як центр Всесвіту, і посилювалась паніка від факту, що людство може бути винищене або підкорене (Bökös, 2019, с. 190). Тому при трактуванні прибульців, як ворогів, у фільмах часто робився акцент на тому, які

риси та цінності допомагають людству подолати свої страхи, паніку, об'єднати свої зусилля та перемогти у цьому протистоянні. А у ситуації можливої комунікації та співтовариства з прибульцями, вказувалося на ті недоліки, які роблять людей надто грубими, та відсталими за поглядами.

І в позитивному трактуванні зустрічі людей та інопланетян розкривається ключ до внутрішнього самовдосконалення людства – через відкинення агресії та миролюбиве ставлення до індивіда, незалежно від його національності, поглядів, цінностей. Проте загалом саме бачення прибульців, як смертельних ворогів – є домінуючою інтерпретацією їх образу у кінофантастиці. Але впродовж історії жанру тема боротьби людей із інопланетянами подавалася по-різному – з різними умовами, з різним рівнем підготовки та мотивацією опонентів.

Дуже оригінальною в цьому плані є стрічка «Вторгнення викрадачів тіл» (1956), та серія її рیمейків, знятих у 1978, 1993 та 2007 роках. На відміну від інших відомих фільмів жанру, у «Викрадачах тіл» немає масштабних баталій на космічних кораблях та прогресивної зброї («Зоряний Шлях», «Ворог Мій», «Хижак») і немає дикуватих прибульців («Чужий»). Серія фільмів «Викрадачі тіл» показує боротьбу людей та інопланетян в досить повсякденній та звичній для людства обстановці. Основна небезпека від прибульців виходить від їх непримітності і адаптивності, що за твердженням С. Бурфеінд, доводить людей до зневіри та відчуття неминучої загибелі перед загрозою інопланетної асиміляції (Burfeind, 2011, с. 153). Звісно, що в таких умовах конфронтації людству необхідні інші якості та цінності для виживання. Але слідування даним цінностям та рисам поставило людей в складні протиріччя, які підвергли значному ризику зону їх комфорту, сімейні та дружні відносини. Значимість цих стрічок полягає у тому, що в них поставлено акцент не тільки на протистоянні з прибульцями, а й на моделях поведінки та цінностях, які допомагають та шкодять людині в умовах реальної небезпеки, що підкреслює їх повсякденну значимість для суспільства. Адже згідно з твердженням Б. Райан-Улонська, кожна з версій «Викрадачів тіл», в темі конфлікту «люди – прибульці», віддзеркалювала певні соціальні проблеми свого періоду: загрозу комуністичної окупації

(1950-ті), війну у В'єтнамі (1970-ті), тероризм (2000-ні) (Ulonska, 2011, с. 165). Тому метою даної роботи є виявлення ціннісно-екзистенційних протиріч людини в екстремальних ситуаціях, які представлені у «Викрадачах тіл», та моральних рис і цінностей, що дозволяють вирішити ці дилеми. Адже ці риси та цінності є важливими не тільки для тематики кінофантастики, але і є актуальними для суспільства в умовах будь-якої повсякденної небезпеки – війни, епідемії, катастрофи – і дозволяють пережити загрозу, уберегти психологічний стан від травм, а отже – мають загальне культурне та соціальне значення для людства.

Перша дилема, яка представлена у «Викрадачах тіл», протипоставляє довіру до близького оточення, з одного боку, а з іншого – тотальну недовіру до усіх. Справа у тому, що прибульці в цих стрічках представляють загрозу людству через високу швидкість розмноження та можливості відтворювати зовнішню форму різних живих істот, із знищенням тіла оригіналу. Тому через ці здібності інопланетян людству загрозувало зникнення шляхом поступової заміни, і окрім того, ця мутація майже завжди була невиліковним процесом. Тому через високу швидкість та незрозумілість цієї небезпеки, головні герої стрічок гостро відчували порушення своєї зони комфорту, та були змушені включити режим тотальної недовіри, аби відрізнити своїх від інопланетян – реплікантів. Але насправду, ця недовіра до усіх не є для людей бездоганною цінністю в небезпечній ситуації, оскільки вона не сприяла порятунку врятувати рідних і друзів головних героїв від мутації – хтось втратив коханих, як Майлз і Метью з перших 2 екранізацій, а хтось і усю родину – як Марті з третьої екранізації.

А найголовніший аспект, чому тотальна недовіра є для людини антицінністю в екстремальній ситуації, полягає у тому, що вона наносить сильну травму світосприйняттю людини та її здатності до комунікації, і як свідчить Е.Нортон – доводить її до параної – страху перед загрозою, що не є очевидною для більшості (Norton, 2016, с. 44). І як головні герої стрічок після протистояння з прибульцями перебували у стані сильної зневіри, або на межі з божевіллям, такі ж психологічні травми загрожують людині і в умовах реальної екстремальної ситуації, якщо вона буде замикатись від оточуючих. Тому в цьому протиріччі між довірою до близьких, та тотальною

недовірою до усіх, остання виступає абсолютною антицінністю, оскільки сприяє внутрішній деструкції та самоспутошенню людини. Її головна загроза у тому, що недовіряючи усім, людина обриває свій зв'язок із спільнотою, пере накопичує негативні емоції у собі, і послаблює власну орієнтацію в просторі. Внаслідок чого, через тотальну недовіру така людина навіть внутрішньо є більш вразливою до екстремальних ситуацій, ніж ті, хто залишаються відкритими до інших. Тому в даній дилемі саме довіра є рішенням та значимою цінністю для індивіда в екстремальній ситуації, причому це може бути відкритість як до близьких, так і до тих, хто також перебуває в небезпечних умовах.

Оскільки для того, щоб пережити стресові ситуації і зберегти свій моральний стан та світосприйняття, поруч з індивідом мають бути ті, хто допоможе знівелювати надлишок негативних емоцій та зорієнтувати в небезпеці. Тому у протиріччі між довірою до близьких та тотальною недовірою в екстремальній ситуації, недовірливість є абсолютною антицінністю для індивіда, що знижує його стійкість до небезпеки, та може призвести до значної психологічної травми. А довіра виступає ключовою цінністю в даній дилемі, що завдяки відкритості до інших забезпечує людині виживання та підтримку морального стану в екстремальних умовах, і що можливе завдяки комунікації та зв'язку індивіда із соціальною групою.

Друга розбіжність, з якою стикнулися герої фільмів під час боротьби з прибульцями, проявлялася у важливості самопожертви з одного боку, та доцільності цього вчинку – з іншого. Така дилема з'явилась тому, що умови конфлікту з інопланетянами були надскладні – люди просто переховувались від прибульців, і у них здебільшого не було контактів із вченими чи військовими, хто міг професійно вирішити цю проблему. І як стверджує К. Лок, важливим тут є той аспект, що в кожній наступній екранізації «Викрадачів» розширюється географія небезпеки – починаючи з передмістя Каліфорнії (версія 1956), перейшовши до Сан-Франциско (версія 1978), потім – до армійської бази в Алабамі (версія 1993), і діставшись столиці – Вашингтону (версія 2007). І цей перехід до більш значимих локацій символізує посилення загрози від прибульців, і відповідне зниження шансів людства на перемогу над

ворогом (Loock, 2012, с. 134). І через відчуття, безвихіддя, пригніченості, ці герої наважилися на останній крок, спробу зупинити інопланетне розмноження – шляхом власного ризику та самопожертви.

Важливим фактором тут, на думку Б. Бокос, є те, що герої стрічок такою самовіддачею намагались відстояти особисті цінності – своїх рідних, свій дім – і вийти із травматичного стану (Bökös, 2019, с. 194). Але на жаль, цей порив майже не приніс успіху: так, в першому фільмі доктор Майлз встиг попередити владу США про інопланетну загрозу, проте вже перебував на межі з божевіллям, в другій стрічці – санітарний лікар Метью не тільки не зміг зупинити розмноження інопланетян, але і сам став реплікантом, розчинившись у ворожій спільноті. І лише психіатриня Керол із четвертої екранізації, саме завдяки підтримці та співпраці з професійними медиками – змогла зупинити цю експансію, зберегти рідних, та повернутися до звичного життя. Тому в цій дилемі ми підходимо до того, що самопожертва в екстремальних ситуаціях хоча і буває вчинком, що підтверджує гідність особи, проте часто вона є не доцільною, і тому може бути антицінністю.

Антицінність самопожертви полягає у тому, що в екстремальній ситуації вона може не принести ніякої користі, та не призвести до подолання загрози, а без самопожертви ця особа могла б зробити більше для подолання небезпеки, тож є марною. А найкращим вирішенням цього протиріччя є організована співпраця та взаємодія людей в умовах небезпеки, де найважливішою цінністю для індивіда буде усвідомлення свого місця та ролі для подолання загрози. І ця взаємодія та координація є значимою цінністю у випадку реальної зовнішньої загрози, тому що для людини в таких умовах є важливою підтримка, опора у вигляді колективу, та усвідомлення того, що може зробити одна особа в межах своїх сил для покращення ситуації.

Таким чином, в цій дилемі ми підходимо до того, що саме колективна взаємодія людей є визначальною цінністю, що допомагає подолати екстремальну ситуацію, адже колективна підтримка виступає ґрунтом для морального стану індивіда, а чітке усвідомлення свого внеску для зупинки загрози посилює його мотивацію для конструктивних дій.

Висновки. Отже, у фільмах «Вторгнення викрадачів тіл» висвітлюються досить важливі ціннісно-екзистенційні протиріччя, що постають перед індивідом в екстремальних ситуаціях, та які протипоставляють довіру до близьких та тотальну недовіру до усіх, гідність самопожертви в небезпеці та доцільність цього вчинку.

Складність цих протиріч полягає у тому, що ці риси – повна недовіра до оточення, самопожертва, самоприхованість, що часто маркуються, як гідна поведінка в екстремальній ситуації, або як надійний шлях до порятунку при небезпеці – не завжди можуть сприяти виживанню людини при загрозі, а подекуди, навіть погіршувати її моральний стан, і тому можуть проявляти себе як антицінності в загрозливих умовах.

В ході розбору цих протиріч було виявлено, що такі риси, як довіра до оточення, колективна взаємодія та узгодженість людей – є визначальними цінностями для індивіда в екстремальних ситуаціях, що допомагають йому позбутися від напливу негативних емоцій, усвідомити свою роль та значимість для подолання небезпеки, адаптуватися до умов загрози, та зберегти адекватне сприйняття світу та суспільства.

Фільми «Викрадачі тіл» є дуже важливими в жанрі наукової фантастики, оскільки в цих

стрічках було нестандартно та по-новому розкрито тему протистояння людей та прибульців: змістивши акцент із зовнішніх умов конфлікту, на психологічний аспект боротьби, зосередившись на тих рисах та цінностях, що допомагають людству перемогти ворога у складних та неочікуваних умовах. Можна сказати, що «Викрадачі тіл» повністю відступають від класичного конфлікту людей та інопланетян, де людство часто без складнощів виявляли ідеальну відданість, взаємоузгодженість, повагу, сміливість для перемоги, оскільки у «Викрадачах» показано непростої дилеми, де головні герої часто робили некоректний вибір, що призводило їх, та і усіх землян до фатальних наслідків.

Окрім того, значимість «Викрадачів тіл» полягає у тому, що ці стрічки в певній мірі абстрагуються від теми протистояння людей та прибульців, і використовуючи цю лінію, як фон – виводять тему виживання людини в екстремальних ситуаціях в повсякденну площину, розглядаючи складні пошуки та протиріччя, з якими стикається індивід в загрозливих умовах, та пропонуючи ті риси і цінності, що дозволяють людству не тільки вижити в небезпеці, але і зберегти свій моральний стан та адекватне сприйняття світу, суспільства.

Список використаних джерел:

1. Bökös, B. (2019). Human-Alien Encounters in Science Fiction: A Postcolonial Perspective. *Acta Universitatis Sapientiae, Film and Media Studies*. Vol. 16, pp. 189–203. doi: 10.2478/ausfm-2019-0010.
2. Burfeind, S. (2011). Becky Driscoll as femme fatale? Elements of film noir in Don Siegel's «Invasion of the Body Snatchers». *Of Body Snatchers and Cyberpunks: Student Essays on American Science Fiction Films*. (Pp. 151–157). Göttingen: Göttingen University Press.
3. Butler, S. (2006). A million little differences : polysemy, performativity and posthumanism in *Invasion of the Body Snatchers*. *Re-visioning research and knowledge for the 21st century*. (Pp. 69–87). Tenerife: Post Pressed.
4. Diaz, R. (2018). Alien Invasions, Vulnerable Bodies: Science Fiction and the Biopolitics of Embodiment from H. G. Wells to Octavia Butler. (Extended abstract of doctor's thesis). University of California. Berkeley.
5. Looock, K. (2012). The Return of the Pod People: Remaking Cultural Anxieties in *Invasion of the Body Snatchers*. *Film Remakes, Adaptations and Fan Productions*. (Pp. 122–144). London: Palgrave Macmillan.
6. Norton, E.H. (2016). *Monsters Like Us: Reexamining Invasion of the Body Snatchers Through the Decades*. (Extended abstract of master's thesis). University of North Texas. Denton.
7. Stifflemire, B.S. (2010). Physicians, Society, and the Science Fiction Genre in the Film Versions of *Invasion of the Body Snatchers*: or Doctors with a Serious Pod Complex. (Extended abstract of master's thesis). Brigham Young University. Provo.
8. Ulonska, B.R. (2011). Human Monsters: The Function of the Horror Motif in Don Siegel's «Invasion of the Body Snatchers» and Its Remakes. *Of Body Snatchers and Cyberpunks: Student Essays on American Science Fiction Films*. (Pp. 161–172). Göttingen: Göttingen University Press.

References:

1. Bökös, B. (2019). Human-Alien Encounters in Science Fiction: A Postcolonial Perspective. *Acta Universitatis Sapientiae, Film and Media Studies*. Vol. 16, pp. 189–203. DOI: 10.2478/ausfm-2019-0010. [in English].

2. Burfeind, S. (2011). Becky Driscoll as femme fatale? Elements of film noir in Don Siegel's «Invasion of the Body Snatchers». *Of Body Snatchers and Cyberpunks: Student Essays on American Science Fiction Films*. (Pp. 151–157). Göttingen: Göttingen University Press. [in English].
3. Butler, S. (2006). A million little differences : polysemy, performativity and posthumanism in *Invasion of the Body Snatchers*. *Re-visioning research and knowledge for the 21st century*. (Pp. 69–87). Tenerife: Post Pressed. [in English].
4. Diaz, R. (2018). *Alien Invasions, Vulnerable Bodies: Science Fiction and the Biopolitics of Embodiment from H. G. Wells to Octavia Butler*. (Extended abstract of doctor's thesis). University of California, Berkeley. [in English].
5. Loock, K. (2012). The Return of the Pod People: Remaking Cultural Anxieties in *Invasion of the Body Snatchers*. *Film Remakes, Adaptations and Fan Productions*. (Pp. 122–144). London: Palgrave Macmillan. [in English].
6. Norton, E.H. (2016). *Monsters Like Us: Reexamining Invasion of the Body Snatchers Through the Decades*. (Extended abstract of master's thesis). University of North Texas, Denton. [in English].
7. Stiffemire, B.S. (2010). *Physicians, Society, and the Science Fiction Genre in the Film Versions of Invasion of the Body Snatchers: or Doctors with a Serious Pod Complex*. (Extended abstract of master's thesis). Brigham Young University, Provo. [in English].
8. Ulonska, B.R. (2011). *Human Monsters: The Function of the Horror Motif in Don Siegel's 'Invasion of the Body Snatchers' and Its Remakes*. *Of Body Snatchers and Cyberpunks: Student Essays on American Science Fiction Films*. (Pp. 161–172). Göttingen: Göttingen University Press. [in English].

Овчаренко Святослав Вадимович,
асистент кафедри музичного мистецтва
Київського національного університету культури і мистецтв
ovcharenko-svyatoslav@ukr.net
orcid.org/0000-0003-1855-9358
Researcher ID: HIR-6443-2022

ЖАНР «РАДЯНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР» ЯК МЕТОД ГОМОГЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто жанр «радянського фольклору» як методу, що був спрямований на гомогенізацію української культури у всіх її проявах в часи комуністичного ідеологічного пресингу. Визначено передумови та окреслено основні принципи формування жанру «радянського фольклору». Доведено, що радянський фольклор прямо суперечив традиційному фольклору народів СРСР, але в радянський історичний період штучно створюються умови для його культивування. Означений жанр, на відміну від живого традиційного музичування, характеризувався низьким рівнем варіативності пісенних зразків. Головною метою жанру «радянського фольклору» було створення єдиного культурного простору, який би сприяв втіленню ідеї об'єднання всіх радянських народів і формування нового суспільства. Гомогенізація української культури через радянський фольклор, становила загрозу втрати її оригінальності та самобутності. Дана характеристика є засадничою у визначенні радянського пісенного жанру. Висновки. Передумовами становлення жанру «радянського фольклору» є остаточне захоплення влади більшовиками в контексті змін історико-політичних формацій, які відбувалися на початку ХХ століття. В цей час, 20-30 роки, відбувається активний пошук впливів на багатонаціональний народ, шляхом реформування його традиційної ментальної культуротворчості. Головною метою означеного жанру було створення єдиної радянської культури, що сприяла ідеї об'єднання всіх радянських народів і формування нового суспільства. Основними принципами формування музичних колективних зразків радянського тематизму були ідеали, завдані згори представниками радянсько-ЦКовських інституцій, які втілювалися у творчості непрофесіоналів – народу і визначалися як «одиниця жанру», незалежно від того, чи набули ці твори яке небудь розповсюдження в масах.

Проте варто розуміти, що культура є живою та еволюційною і, незважаючи на спроби гомогенізації, український фольклор зберігався та змінювався відповідно до потреби та волі народу.

Ключові слова: гомогенізація культури, метод, пісні-переробки, псевдо-фольклор, радянський фольклор.

Ovcharenko Sviatoslav,
Assistant at the Department of Musical Art
Kyiv National University of Culture and Arts
ovcharenko-svyatoslav@ukr.net
orcid.org/0000-0003-1855-9358
Researcher ID: HIR-6443-2022

GENRE OF “SOVIET FOLKLORE” AS A METHOD OF HOMOGENIZING UKRAINIAN CULTURE OF THE 20TH CENTURY

The article examines the genre of ‘Soviet folklore’ as a method aimed at homogenizing Ukrainian culture in all its manifestations during the communist ideological pressure. The preconditions and basic principles of the formation of the genre of ‘Soviet folklore’ are determined. It is proved that Soviet folklore directly contradicted the traditional folklore of the peoples of the USSR, but in the Soviet historical period, conditions were artificially created for its cultivation. This genre, in contrast to live traditional music, was characterized by a low level of variation in song patterns. The main goal of the genre of «Soviet folklore» was to create a unified cultural space that would promote the idea of uniting all Soviet peoples and forming a new society. The homogenization of Ukrainian culture through Soviet folklore posed a threat of losing its originality and identity. This characteristic is fundamental to the definition of the Soviet song genre.

Conclusions. So, the prerequisites for the formation of the genre of 'Soviet folklore' are the final seizure of power by the Bolsheviks in the context of changes in historical and political formations that took place in the early twentieth century. At this time, in the 20s and 30s, there was an active search for influences on the multinational people by reforming their traditional mental culture. The main goal of this genre was to create a unified Soviet culture that promoted the idea of uniting all Soviet peoples and forming a new society. The main principles of the formation of musical collective samples of Soviet themes were the ideals imposed from above by representatives of the Soviet-Central Committee institutions, which were embodied in the work of non-professionals – the people and defined as a «genre unit», regardless of whether these works were distributed to the masses.

However, it should be understood that culture is alive and evolving, and despite attempts at homogenization, Ukrainian folklore was preserved and changed according to the needs and will of the people.

Key words: homogenization of culture, method, song arrangements, fake folklore, Soviet folklore.

Постановка проблеми. У радянському періоді, який тривав з 1917 по 1991 рік, влада активно пропагувала концепцію соціалістичної побудови суспільства і створювала нову радянську культуру. Частиною цього процесу була спроба гомогенізувати культуру різних народів СРСР, в тому числі і українську, з її унікальним фольклором, звичаями та традиціями.

В умовах сьогодення актуально розглянути «радянський фольклор» як один із інструментів упорядкування і контролю над українською самобутньою культурою. Відслідкувати фактори впливу на українські народні пісні, які в цей історичний період перетворювалися в «піонерські пісні» або «партійні пісні», які виславляли лідерів радянської держави та штучно підкріплювали ідею комунізму. Всі види народної творчості зазнавали модифікації, адаптовувалися до радянських норм і цінностей, аби підкреслити колективізм і загальність радянської спільноти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій: фольклор ХХ століття явище надзвичайно складне для дослідження, але все ж українські науковці мистецтвознавці, фольклористи, етнографи взяли на себе місію висвітлити незаангажовані сторінки музично-етнографічної культури України радянського періоду. Багато дослідників займалися аналізом народного мистецтва ХХ століття серед яких М. Гайдай, В. Білецька, Н. Дмитрук, В. Білий, О. Пчілка та інші. В часи Незалежної України, на початку вже ХХІ століття, вийшла монографія С. Грици «Фольклор у просторі та часі: Вибрані статті» (Грица, 2000), яка присвячена глибинному всебічному аналізу народної творчості минулого століття. Проблематика дослідження «радянського фольклору» порушується в статтях: О. Цвид-Гром, В. Давидюк «Традиційний фольклор сучасного села в умовах маятникової

урбанізації» (Цвид-Гром, Давидюк, 2004), Є. Пащенко, «Фольклор, література, політика: хорватсько-українські антології» (Пащенко, 2011). Однією з найвагоміших праць нашого часу є дискурс Р. Кирчіва «Двадцять століття в українському фольклорі» (Кирчів, 2010) в якому автор аналізує історико-політичні передумови виникнення жанру «радянського фольклору» та початку модифікації традиційної народної творчості. П'ятий розділ монографії Р. Кирчіва має назву ««Радянський фольклор» – реальність чи фікція?», де висвітлено фольклор радянського періоду як опозиційний псевдофольклорний феномен до традиційної народної творчості. Мета статті – розкрити зміст феномену «радянського фольклору» як методу гомогенізації української культури в часи комуністичного ідеологічного пресингу. Завдання – визначити, за допомогою системного та культурно-реконструктивного підходу, передумови, мету та основні принципи формування жанру «радянського фольклору» як методу гомогенізації української культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед окреслимо процес гомогенізації культурного контексту радянського історичного періоду – це система дій, факторів з боку держави, спрямованих на скорочення українського автентичного регіонального культурного різноманіття, в процесі впровадження глобальної політики комуністичної диктатури, яка мала на меті утворити єдиний асимілятивний культурний простір на теренах колишньої УРСР.

В період формування радянського режиму, перед чиновниками та партійними діячами КПРС було поставлене ідеологічне завдання – позбавити права на існування в народі, особливого традиційного нештучного мистецтва – національного фольклору. Так виникає нове явище в творчості народних мас – радянський

фольклор, який вже не вважався таким, що побутує виключно в сільській місцевості, він творився у місті в різних суспільних класах. Він формувався всупереч всьому і навіть тоді, коли в літературно-фольклористичних колах точилися дискусії про можливість, взагалі, його існування.

В пісенних жанрах радянського фольклору найбільшою мірою відобразилось життя радянських людей, тобто ідеологічна сучасність ХХ століття крізь призму гомогенізації багатонаціонального автентичного фольклору народів СРСР, яка здійснювалася в контексті комуністичної ідеології побудови єдиної нації. Українська народна творчість, на жаль, не є винятком, вона ре-інтерпретувалася відповідно до радянської ідеології, а модифіковані пісенні зразки виконували роль здійснення державної пропаганди.

Робота по збору зразків нового пісенного матеріалу починається вже в перші роки радянської влади. Особлива увага фольклористів в цей час була звернена на фіксацію червоноармійських та партизанських пісень громадянської війни. Так, в 20-ті роки за розпорядження міністерства культури СРСР ведеться збір та публікація робочих пісень радянського часу серед яких збірник А. П'яковського «Коллективна пролетарська поезія (Пісні Донбасу)» (1927). В 20–30-х роках ХХ століття багато жанрів штучного радянського фольклору виявилися в центрі уваги фольклористів. Вже наприкінці 30-х років, вийшли перші збірники записів народної творчості на тему червоноармійської боротьби – «Червоноармійський фольклор» В. Сідельнікова (1938).

Радянський фольклор прямо суперечив традиційному фольклору народів СРСР. Багато творів, шляхом пропаганди, широко розповсюджувалися в маси, зберігаючи своє першоджерело і форму, які мало варіювалися. Він став абсолютно новим за жанровою класифікацією. В період штучного формування жанру радянського фольклору, з'являється тенденція відмирання релігійних жанрів – духовних віршів, християнських легенд, виконання яких зазнавало гонінь з боку комуністичної влади. В цей час почали відходити на задній план фольклорні жанри язичницького періоду, вони переходять в іншу форму побутування – як міфологічні билини. Разом з тим, всупереч ідеологічній машині, зразки фольклору радянського змісту,

які були створені державними пропагандистами – М. Крюковою, П. Рябініним-Андрєєвим та іншими, виявилися недовговічними та не набули популярності в народних масах, оскільки новий зміст потребував нових форм побутування і передачі, а традиційні форми побутування і передачі не були притаманні авторському «радянському фольклору». Така природа існування в масах не сприяла його розповсюдженню в якості штучної ідеологемі в культурах слов'янських народів СРСР.

На початку становлення радянської диктатури в 20-х роках ХХ століття, в народі побутує багато літературних пісень ХVIII – початку ХІХ століть. Але вже згодом широкого розповсюдження отримали пісні на слова радянських поетів. В якості прикладу наведемо такі з них: «Пісня про Каховку» М. Світлова, «Партизан Залізник» М. Голодного, «Землянка» А. Суркова та інші. Однак ці пісні являються результатом не фольклорної, а пісенної поетичної творчості і їх ніяк не можна ототожнити з фольклором. В той же час до жанру «радянського фольклору» відносили багато зразків народно-пісенної творчості, коломийок та інших традиційних жанрів, які створені професійними поетами та виконувалися колективами художньої самодіяльності.

В радянській історичний період штучно створюються умови для культивування радянського фольклору, але він, на відміну від живого традиційного музикування, характеризувався низьким рівнем варіативності пісенних зразків. Така тенденція до відсутності варіативності отримала свій подальший розвиток в штучних радянських фольклорних піснях. Отже, низький рівень варіативності, а то і взагалі її відсутність, в радянському фольклорі, порівняно з традиційним народним мистецтвом – явище контрастне і цілком закономірне, оскільки пісенні тексти були цензуровані, ідеологізовані та штучно підготовлені державними інституціями радянської поетичної творчості. Паралельно з авторськими псевдо-фольклорними музичними зразками виникає нова форма народно-поетичної творчості, яка набуває загальнодержавного масштабу та всіляко підтримується міністерством культури СРСР – це художня самодіяльність у всіх її проявах, яка спрямована на прославлення партійних діячів та робочого пролетаріату. «Понад 1,1 млн. трудівників міста й села складають армію

учасників художньої самодіяльності нашої країни, які разом з професійними митцями роблять вагомий внесок у справу формування художньої культури комунізму» (Учасники проєктів Вікімедіа. Художня самодіяльність). Однак слід зазначити, що твори художньої самодіяльності не всі відносилися до жанру «радянського фольклору», а тільки ті, які були створені не професіоналами і набули широкого побутування в народі. Поняття фольклору і літератури, творчості професіоналів і не професіоналів, в радянські часи були дуже різноманітні. Існували випадки, коли поет створював, на основі використання традиційного фольклору, літературно-музичний твір, який вважався явищем літератури, а якщо народ, тобто непрофесіонали, створювали цей зразок колективної творчості, на основі використання літературного ідеологічного першоджерела, і ця пісня набувала широкого побутування, то вона відносилася до області жанру «радянського фольклору». В цей час також серед партійних діячів виникало питання: чи має право на життя творчість непрофесійних народних мас в той час, коли «радянська людина» адаптувалася до мистецтва високого рівня – опери, балету, симфонії?

Оскільки основним джерелом народно-поетичної творчості в радянські часи було саме життя, то в більшість зразків народної творчості виникали як прямий наслідок певної життєвої події. Такі зразки зазвичай не спиралися на будь-які раніше існуючі фольклорні або літературні першоджерела. Однак в історії створення штучного радянського фольклору існують випадки, коли при виникненні нового зразка «народної творчості», використовувалися певні фольклорні і літературні першоджерела, до прикладу пісня, записана М. Ботом та М. Вертюк у 2018 році в селі Козацьке Чернігівської області, – «Там за Доном, за рекою под зельоним дубом» (Бот, Вертюк, 2018). Цей прийом інколи використовувався при створенні нових історичних оповідей, особливо широко він застосовувався при створенні нових звеличувальних пісень (оди). Автори означених піснених зразків використовували метод ретрансляції пісень героїчного змісту минулих століть, де головними героями вже виступали радянські вожді-сучасники. Вони вбачали в цьому перспективу продовження традицій фольклору робочого християнського класу та сподівалися

на стрімке поширення такого творіння в масах. Як результат впровадження такого методу – виникає новий жанр пісень, так звані «пісні-переробки», які слід відрізняти від варіантів автентичних пісень першоджерел. Колективна переробка раніше існуючих в народі фольклорних історичних та героїчних пісень, стала в свій час одним з найважливіших принципів створення зразків фольклору радянського часу.

Варто зазначити що за зовнішньою формою інколи буває важко відрізнити псевдо-фольклорні твори означеного періоду від літературних та «пісень переробок». Нерідко траплялись випадки, що в якості фольклорних видавалися та публікувалися раніше непобутуючі в народі літературно-пісенні твори ідеологічної тематики. В колективному процесі створення піснених переробок автор, який створив музичний зразок, був генератором колективної творчості в створенні тієї чи іншої народної пісні. Слід також відмітити, що перероблені народні пісні могли виникати як на основі фольклорних, так і літературних пісень. Такі перероблені пісенні зразки, в радянський період, відносили до області «радянського фольклору», оскільки вони являлися результатом не професійної, а самодіяльної колективної творчості. В них суттєво змінюється образна система та ідейний зміст. Нерідко виникав твір з цілком новим текстом, покладеним на традиційну автентичну мелодію – метод підтестовки (Ovcharenko, 2021).

Отже, основу жанру «радянського фольклору» складали авторські твори професійних поетів-піснярів, які виникли в радянський історичний період, а також всі поетичні твори, які були написані в період з 30-х по 80-ті роки ХХ століття та посіли хоч якесь місце в пропагуванні комуністичної музичної культури. Радянський фольклор – творчість, яка штучно набувала рис загальнонаціонального побутування паралельно з одвічною народною пісенною традицією – автохтонним фольклором. «Штучний новостворений політичний фольклор уважали автентичним фольклором – законним продовженням традиції, що був основою для будівництва ідеологічного міфу. Нововведений нав'язаний «фольклор» включено до збірок, він став предметом «наукових досліджень» (Пашенко, 2011, с. 64).

Виходячи з вищезазначеного, розглянемо умови організації збору та дослідження

традиційного українського музичного фольклору середини ХХ століття. Для чіткого розуміння ситуації, в якій опинилися етномузикологи та етноорганологи тих часів, наведемо цитату праці «Традиційний фольклор сучасного села в умовах маятникової урбанізації» Олени Цвид-Гром та Віктора Давидюка, де дослідники дають об'єктивну оцінку тому, як відбувався збір усної народної творчості в умовах радянського терору: «В радянські часи інтерес до фольклору Полісся значно упав. Тому праці радянських фольклористів 50–70 рр. не йдуть ні в яке порівняння з працями польських. Поступаються вони не лише в якісному, а й у кількісному плані. На початку 70-х, луцький журналіст і фольклорист-аматор І. Федько підготував добірку, «Волинь у піснях», зроблену на основі власних записів. У ній чимало цінного фольклорного матеріалу й зі Світязя, Шацька, Мельників та інших сіл теперішнього Шацького району. Проте акцент зроблено не на архаїку, а на новотвори, так званий сучасний, радянський фольклор. Такими були установки того часу і автор нікуди від них дітися не міг» (Цвид-Гром, Давидюк, 2004, с. 280–281).

Отже, виходячи з означеного матеріалу, можна прослідкувати основні постулати ідеї створення «радянського фольклору», що дозволяє позиціонувати його як метод гомогенізації української культури шляхом реалізації наступних державних соціалістичних догм.

Ідеологічний контроль: Влада радянського режиму прагнула контролювати культуру та ідеологію. В радянській Україні створювалися державні установи, які контролювали дослідження фольклору, такі як Інститут мистецтвознавства, фольклорно-етнографічні експедиції, архіви та бібліотеки. Вони часто підпорядковувалися ідеології комуністичної партії, що обмежувало свободу дослідників і можливість публікацій.

Цензура: Державна цензура охопила літературу, музику, образотворче мистецтво та інші форми культури. Багато народних пісень та текстів були змінені або «закриті», якщо вони не відповідали радянській ідеології або були визнані «ворожими» до системи.

Колективізація: У проведенні радянської України протягом 1920-х та 1930-х років відбувалися масштабні кампанії з колективізації сільськогосподарських угідь та індустріалізації. Це призвело до змін соціального та економічного

порядку в селах, а також до змін традиційного способу життя. Багато фольклорних звичаїв, пісень та інших проявів культури було забуто або втрачено.

Отже, як бачимо, одним із головних аспектів, які вплинули на дослідження традиційного українського фольклору, була ідеологічна цензура та контроль над народним мистецтвом. Упродовж радянського періоду було введено систему державної цензури, яка обмежувала виразність та вільність українців. Офіційною інституцією, яка займалася збиранням і дослідженням фольклору і впроваджувала цензуру в практику, був Інститут народознавства Академії наук СРСР. Вчені та етнографи цього інституту досліджували різні аспекти «радянського фольклору», включаючи музику, пісні, танці, обряди та інші його прояви. Але в часи радянського ідеологічного поневолення, паралельно з становленням і дослідженням штучного жанру псевдо-фольклору, не вщухає незаангажоване, вивчення та збереження істинної української традиційної пісенної творчості, яку здійснюють науковці-етномузикологи та співробітники Інституту фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського УРСР, серед яких О. Правдюк, С. Грица, А. Іваницький, Р. Кирчів та інші. Для цих метрів важливим аспектом було збереження традиційного фольклору. Тобто дослідження традиційного автентичного українського фольклору продовжувалися. Деякі вчені та етнографи, які мали можливість працювати в радянський період, збирали народні пісні, казки, звичаї та інші жанри традиційного фольклору. Однак їхні роботи часто випускалися під цензуру або вимагали адаптації до ідеологічних норм. Паралельно з науковцями збереженням та відтворенням українського фольклору займалися практики – національні ансамблі, художні колективи – це стосувалося відродження народних пісень, танців, костюмів та інших елементів української народної культури. Це дало змогу, після розпаду СРСР і відновлення незалежності України в 1991 році, певною мірою почати активно змінюватися та позбуватися цих радянських впливів, з метою утвердження самобутності та розмаїття української культури.

Отже, передумовами становлення жанру «радянського фольклору» є остаточне захоплення влади більшовиками в контексті змін

історико-політичних формацій, які відбувалися на початку ХХ століття. В цей час, 20–30 роки, відбувається активний пошук впливів на багатонаціональний народ, шляхом реформування його традиційної ментальної культуротворчості. Головною метою означеного жанру було створення єдиної радянської культури, що сприяла ідеї об'єднання всіх радянських народів і формування нового суспільства. Таким чином, гомогенізація української культури через радянський фольклор становила загрозу втрати оригінальності та самобутності українського народу. Жанр «радянського фольклору» був штучно вирощений на живих традиціях національних культур СРСР та продовжував паразитувати на них відштовхуючи людську свідомість від архаїчного першоджерела. Він був штучним за змістом і за методами його створення. Дана характеристика є засадничою у визначенні радянського пісенного жанру.

Основними принципами формування музичних колективних зразків радянського тематизму були ідеали, завдані згори представниками радянсько-ЦКовських інституцій, які втілювалися у творчості непрофесіоналів – народу

і визначалися як «одиниця жанру», незалежно від того, чи набули ці твори яке небудь розповсюдження в масах.

Отже, радянський фольклор був позиціонований як метод гомогенізації української культури впродовж радянського періоду. Проте варто розуміти, що культура є живою та еволюційною і, незважаючи на спроби гомогенізації, український фольклор зберігався та змінювався відповідно до потреби та волі народу.

Перспективи подальших досліджень передбачають більш детальне, незаангажоване мистецтвознавче та культурологічне дослідження музичної культури України часів радянського історичного періоду, оскільки потреба в одвічній архаїчній пісенній традиції не згасла – вона жива. Національний фольклор активно виконує свої функції в умовах сьогодення у якості коду самоідентифікації українця. Аналізуючи збереженість традиційного фольклору часів радянського ідеологічного пресингу в попередніх дослідженнях автора (Ovcharenko, 2021), можна прослідкувати, що найбільш життєздатним та стійким до перебудов виявився ліричний жанр народної творчості.

Список використаних джерел:

1. Грица, С. (2000). Фольклор у просторі та часі: Вибрані статті. Тернопіль : Астон, 228 с.
2. Бот, М., Вертюк, М. (2018). Там за Доном, за рекою, под зельоним дубом /// polyphonyproject.com. https://www.youtube.com/watch?v=RjRY7IXZT3c&ab_channel=polyphonyproject.com. URL: https://www.youtube.com/watch?v=RjRY7IXZT3c&ab_channel=polyphonyproject.com (дата звернення: 26.06.2023).
3. Кирчів, Р. (2010). Двадцять століття в українському фольклорі. Львів: Ін-т народознавства НАН України. 536 с.
4. Ovcharenko, S. (2021). Modern Ukrainian musicology: from musical artifacts to humanistic universals : Collective monograph. Riga, Latvia: 'Baltija Publishing'. 515 p., «Content modification of traditional ukrainian choruses during the soviet ideological pressing (1917–1991) and the present». P. 358–373. 1,5 д.а. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-072-8-18>.
5. Пашенко, Є. (2011). Фольклор, література, політика: хорватсько-українські антології. *Народна творчість та етнологія*. Вип. 5. С. 57–66.
6. Учасники проєктів Вікімедіа. Художня самодіяльність – *Вікіпедія*. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Художня_самодіяльність (дата звернення: 26.06.2023).
7. Цвид-Гром, О., Давидюк, В. (2004). Традиційний фольклор сучасного села в умовах маятникової урбанізації. *Фольклористичні зошити*. Луцьк. Вип. 7. С. 277–295. URL: https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/1950/1/Traditional_folklore.pdf.

References:

1. Hrytsa, S. (2000). Folklore in space and time: Selected articles. Ternopil: Aston. 228 p. [in Ukrainian].
2. Bot, M., Vertiuk, M. (2018). There beyond the Don, beyond the river, under a green oak tree ///polyphonyproject.com. https://www.youtube.com/watch?v=RjRY7IXZT3c&ab_channel=polyphonyproject.com. URL: https://www.youtube.com/watch?v=RjRY7IXZT3c&ab_channel=polyphonyproject.com (accessed June 26, 2023) [in Ukrainian].
3. Kirchiv, R. (2010). The twentieth century in Ukrainian folklore. Lviv: Institute of *Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. 536 p. [in Ukrainian].
4. Ovcharenko, S. (2021). Modern Ukrainian musicology: from musical artifacts to humanistic universals: Collective monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». 515 p., «Content modification of traditional ukrainian choruses during the soviet

ideological pressing (1917–1991) and the present». P. 358–373. 1,5 d.a. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-072-8-18> [in Latvia].

5. Pashchenko, E. (2011). Folklore, Literature, Politics: Croatian-Ukrainian Anthologies. *Folk art and ethnology*. Issue 5. P. 57–66. [in Ukrainian].

6. Participants in Wikimedia projects. Amateur performances - Wikipedia. Wikipedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Художня_самодіяльність (accessed June 26, 2023). [in Ukrainian].

7. Tsvyd-Hrom, O., Davydiuk, V. (2004). Traditional folklore of the modern village in the conditions of pendulum urbanization. *Folklore notebooks*. Lutsk. Issue 7. P. 277–295. https://rep.btsau.edu.ua/bitstream/BNAU/1950/1/Traditional_folklore.pdf [in Ukrainian].

УДК 7.011

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.38>

Метт Сміт,

*професор Портсмутського університету,
Співорганізатор TAPRA Applied та
Робочої групи «Соціальний театр».
orcid.org/0000-0002-2570-0594
Matt.Smith@port.ac.uk*

Розова Тамара Вікторівна,

*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»
orcid.org/0000-0002-5168-425X
Web of Science Researcher ID: AAE-8871-2019
rozova@op.edu.ua*

Бородіна Наталія Вячеславівна,

*кандидат філософських наук,
доцент кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»
orcid.org/0000-0001-7502-518X
n.v.borodina@op.edu.ua*

Овчаренко Тетяна Станіславівна,

*кандидат культурології,
доцент кафедри культурології та філософії культури
Національного університету «Одеська політехніка»
orcid.org/0000-0001-6315-1891
ovcharenko@op.edu.ua*

ТЕАТР ЛЯЛЬОК ПЕРЕД ОБЛИЧЧЯМ ВІЙНИ

Стаття присвячена аналізу проєкту «Puppetry in the Face of War: A Study of Odessa Puppet Theatre» («Театр ляльок перед обличчям війни: дослідження Одеського театру ляльок»), який відбувся у 2023 році. Проєкт, який об'єднав колеґ з Університету Портсмута та кафедри культурології та філософії культури Національного університету «Одеська політехніка», фінансувався Фондом досліджень та інновацій Великої Британії (UKRI). Цей проєкт став можливим завдяки грантовій схемі UK-Ukraine Twinning, що фінансується Research England за підтримки Міжнародних університетів Великої Британії та UK Research and Innovation. З боку Великої Британії проєктом керував професор Метт Сміт, з української сторони проєкт очолила доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри Тамара Розова. Мета проєкту полягала в тому, щоб підтримати співпрацю та зв'язки між установами, які займаються дослідженнями у галузі культури. Проєкт «Puppetry in the Face of War: A Study of Odessa Puppet Theatre» сприяв популяризації театру ляльок взагалі, та зокрема Одеського академічного театру ляльок, важливого культурного закладу, який було засновано у 1932 році. Дослідження висвітлило спосіб, яким культура може пережити конфлікт, особливо для молоді, й привернуло увагу до міста Одеси під час кризи та загрози. Театр ляльок – це дуже привабливий і захоплюючий вид мистецтва, який поєднує культуру Великої Британії та України завдяки лялькарству. Цей проєкт зосереджений на лялькарстві як соціально-гуманітарному процесі під час війни та як частині подальшого відновлення України. Діяльність театру ляльок аналізувалася крізь призму функціонування освіти та соціалізації дітей під час війни. Мета статті – аналіз результатів Міжнародного проєкту «Puppetry in the Face of War: A Study of Odessa Puppet Theatre». З визначеною метою нероздільно пов'язані завдання, які поставили перед собою автори статті: простежити як пристосувався та адаптувався театр ляльок до сучасного військового стану;

дослідити нові форми роботи з глядачем; підтвердити терапевтичну функцію мистецтва ляльок. Проект є міждисциплінарним дослідженням, що демонструє зв'язок між лялькарством і суспільством під час воєнних конфліктів. У процесі дослідження були використані такі методи як інтерв'ю, історичні наративи, опитування, фотофіксація. Актуальними для даного дослідження були такі методи, як включене спостереження (відвідування вистав), герменевтичний аналіз художнього тексту (текст вистави) та аналіз джерелознавчої бази (друковані видання, журнали та газети). Завдяки окресленій методології, удалося відповісти на питання, яке постало перед дослідниками: «Яким чином театр ляльок може пережити часи конфліктів і травм як вид мистецтва для дітей та їхніх сімей?» У статті зроблено висновок про те, що у межах проекту «Puppetry in the face of war» нами було проаналізовано роботу Одеського академічного театру ляльок. У діяльності театру можна визначити 3 значні сфери: суспільно-політичну, академічну та терапевтичну (прикладне лялькарство). Театр ляльок продемонстрував велику стійкість до труднощів і змін, адаптувався до потреб своєї громади, утворюючи безпечну гавань і творчий центр для їхніх мрій і радощів. Театр ляльок став місцем зцілення, де ляльки можуть витіснити травму та відкрити гру з глядачем.

Ключові слова: мистецтво лялькарства, лялька, театр ляльок, вертеп, Міжнародний проект (Портсмут – Одеса) «Театр ляльок перед обличчям війни», Одеський академічний театр ляльок.

Matt Smith,

*Professor of University of Portsmouth,
Co-convenor of TAPRA Applied and
Social Theatre Working Group
orcid.org/0000-0002-2570-0594
Matt.Smith@port.ac.uk*

Rozova Tamara,

*Doctor of Philosophical Science, Full Professor,
Head of the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture
Odessa Polytechnic National University
orcid.org/0000-0002-5168-425X
Web of Science Researcher ID: AAE-8871-2019
rozova@op.edu.ua*

Borodina Nataliia,

*Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture
Odessa Polytechnic National University
orcid.org/0000-0001-7502-518X
n.v.borodina@op.edu.ua*

Ovcharenko Tetyana,

*Candidate of Cultural Studies,
Associate Professor at the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture,
Odessa Polytechnic National University
orcid.org/0000-0001-6315-1891
ovcharenko@op.edu.ua*

PUPPETRY IN THE FACE OF WAR

The article is devoted to the analysis of the «Puppetry in the Face of War: A Study of Odessa Puppet Theatre» project, which took place in 2023. The project, which brought together colleagues from the University of Portsmouth and the Department of Cultural Studies and Philosophy of Culture of the National University «Odessa Polytechnic», was funded by the UK Research and Innovation Fund (UKRI). This project was created due to the UK-Ukraine Twinning grant scheme, funded by Research England with the support of International Universities of Great Britain and UK Research and Innovation. On the part of Great Britain, Professor Matt Smith led the project; on

the Ukrainian part the project was led by Doctor of Philosophical Sciences, professor, head of the department Tamara Rozova. The purpose of the project was to support cooperation and links between institutions engaged in research in the field of culture. The project «Puppetry in the Face of War: A Study of Odessa Puppet Theatre» contributed to the popularization of the puppet theatre in general, and in particular the Odesa Academic Puppet Theatre, an important cultural institution that was founded in 1932. The study highlighted the way culture can survive conflict, especially for young people, and drew attention to the city of Odesa in a time of crisis. Puppet theatre is a very attractive and exciting art form that combines the culture of Great Britain and Ukraine through puppetry. This project focuses on puppetry as a socio-humanitarian process existing during the war and as a part of the subsequent recovery of Ukraine. The activity of the puppet theatre was analysed through the prism of the functioning of education and socialization of children during the war.

The purpose of the article is to analyse the results of the international project «Puppets in the Face of War». The tasks set by the authors of the article are inextricably connected with the specified goal: to analyse how the puppet theatre adapted to the modern military conflict; explore new forms of working with the viewer; to confirm the therapeutic function of puppet art. The project is an interdisciplinary study that demonstrates the connection between puppetry and society during military conflicts. In the research there were used methods of interviewing, historical narratives, surveys, and photography were used. These methods included observation (attending performances), hermeneutic analysis of the artistic text (the text of the performance) and analysis of the source knowledge base (printed publications, magazines and newspapers) were relevant for this study. Thanks to the outlined methodology, it was possible to answer the question posed to the researchers: «How can the puppet theatre survive during times of conflict and trauma as an art form for children and their families?» Within the framework of the project «Puppets in the Face of War» the work of the Odesa Academic Puppet Theatre was analysed. In the activity of the theatre there are three significant spheres that can be defined: socio-political, academic and therapeutic (applied puppetry). The Puppet Theatre has demonstrated great resilience to adversity and change, adapting to the needs of its community, creating a safe haven and creative centre for their dreams and joys. Puppet theatre has become a place of healing, where puppets can displace trauma and open play with the audience.

Key words: art of puppetry, puppet theatre, nativity scene, International Project (Portsmouth – Odesa) «Puppetry in the Face of War: A Study of Odessa Puppet Theatre», Odesa Academic Puppet Theatre.

*Маріонеток кидали в бій, щоб лестити тим,
хто перебуває при владі,
або боротися проти їхніх рішень.
Різні приклади можна навести протягом
усієї історії театру:
від давніх часів до наших днів.
(Ciobotaru, 2021, p. 14).*

Актуальність проблеми. Мистецтво театру ляльок – старовинне, воно бере початок від античних обрядів. Пройшовши складний шлях свого становлення та розвитку, – переслідування, заборону, смерть і відродження, розквіт і падіння, аматорство і професійність – мистецтво театру ляльок набуває нового змісту та функціонального значення сьогодні, у XXI столітті. В сучасній Україні близько 50 професійних та безліч самодіяльних театрів ляльок. З кожним роком зростає кількість людей, захоплених цим видом мистецтва. Воно стає особливо актуальним під час війни, коли на перший план виступають арт-терапевтична, психологічна, компенсаторна функції ляльки. Адже лялька як артефакт культури, з простої дитячої іграшки вже давно трансформувалася в ляльку-символ, і довела свою містичну, символічну,

асоціативну, філософську природу. Проєкт під назвою «Puppetry in the Face of War: A Study of Odessa Puppet Theatre» («Театр ляльок перед обличчям війни») розпочато у березні 2023 року та завершено у серпні 2023.

Опис проєкту. Він об'єднав колег з Університету Портсмута та кафедри культурології та філософії культури Національного університету «Одеська політехніка», фінансувався Фондом досліджень та інновацій Великої Британії (UKRI). Цей проєкт став можливим завдяки грантовій схемі UK-Ukraine Twinning, що фінансується Research England за підтримки Міжнародних університетів Великої Британії та UK Research and Innovation. З боку Великої Британії проєктом керував професор Метт Сміт, з української сторони проєкт очолила доктор філософських наук, професор, завідувачка

кафедри Тамара Розова. Брали участь у проєкті доценти кафедри культурології та філософії культури Національного університету «Одеська політехніка» Наталія Бородіна та Тетяна Овчаренко. Мета проєкту полягала в тому, щоб підтримати співпрацю та зв'язки між установами, які займаються дослідженнями, актуальними для України. Він є одним із 26 проєктів, які виконуються в рамках партнерства між Університетом Портсмута та Національним університетом «Одеська політехніка».

Проєкт «Puppetry in the Face of War: A Study of Odessa Puppet Theatre» сприяв популяризації театру ляльок взагалі, та зокрема, Одеського академічного театру ляльок, важливого культурного закладу, який було засновано у 1932 році. Дослідження висвітлює спосіб, яким культура може пережити конфлікт, особливо для молоді, й привернуло увагу до міста Одеси під час кризи та воєнної загрози. Театр ляльок – це дуже привабливий і захоплюючий вид мистецтва, який викликає багато схвальних історій у ЗМІ. Він поєднує культуру Великої Британії та України завдяки лялькарству. Цей проєкт зосереджений на лялькарстві як соціально-гуманітарному процесі під час війни та як частині подальшого відновлення країни. Діяльність театру ляльок аналізувалася крізь призму функціонування освіти та соціалізації дітей під час війни. На початку 2023 року між дослідниками було встановлено зв'язки, і завдяки проміжку у вісім місяців було надано етичне схвалення проєкту. Важливий факт полягає у тому, що дослідження лялькарства є актуальним у культурологічному полі України. Саме вивчення лялькарства в Одесі стало одним із рушійних аспектів проєкту. Згодом одним із найважливіших результатів проєкту було усвідомлення того, що в Україні під час нинішньої війни творчість театрів ляльок допомагає уникнути страшної травми насильства та конфлікту.

Мета статті – опис та аналіз результатів Міжнародного проєкту «Puppetry in the Face of War: A Study of Odessa Puppet Theatre». З визначеною метою нероздільно пов'язані завдання, які поставили перед собою автори статті:

- простежити як пристосовувався та адаптувався театр ляльок до сучасного військового стану;
- дослідити нові форми роботи з маленьким та дорослим глядачем;
- підтвердити терапевтичну функцію мистецтва ляльок.

Як задокументував видатний ляльковий авторитет Генрик Юрковські, театр ляльок сильно страждав саме під час війни (Jurkowski, 1998, р. 173-186), особливо під час Другої світової війни, коли лялькові театри «відігравали значну роль у формуванні гуманістичного ставлення, збереження самоповаги» (Jurkowski, 1998, р. 174). У роздумах Г. Юрковського про театр ляльок під час війни знаходимо цікавий висновок про те, що театр ляльок як феномен культури допоміг людям подолати самотність і страх (Jurkowski, 1998, р. 186). Одеський академічний театр ляльок не є виключенням. Він пережив тяжкі роки Другої світової війни. Сьогодні він теж продовжує служити людям у полегшенні психологічних травм під час військового конфлікту.

Методи дослідження. Проєкт є міждисциплінарним дослідженням, що демонструє зв'язок між лялькарством і суспільством під час воєнних конфліктів у контексті Одеси. У процесі дослідження були використані такі методи як інтерв'ю, історичні наративи, опитування, фотофіксація. Особливо хотілося б виокремити такі важливі для даного дослідження методи як включене спостереження (відвідування вистав), герменевтичний аналіз художнього тексту (текст вистави) та аналіз джерелознавчої бази (друковані видання, журнали та газети). Завдяки окресленій методології, удалося відповісти на питання, яке постало перед дослідниками: «Яким чином театр ляльок може пережити часи конфліктів і травм як вид мистецтва для дітей та їхніх сімей?».

Основний текст. Необхідно підкреслити, що в Одесі існує один із найстаріших театрів ляльок в Україні, який продовжує функціонувати під час травматичної війни, що триває сьогодні. Як й у багатьох інших країнах Східної Європи в Україні є давні традиції лялькового мистецтва. Як приклад розглянемо театральну спадщину Одеси та, зокрема, історію зародження Одеського академічного театру ляльок.

Відзначимо, що театральне життя в Одесі розпочалося разом із народженням міста, у ХУІІ столітті. Одесити завжди захоплювалися красою рідного міста. Одеська мова з власним почуттям гумору ґрунтується на поліфонічній культурі багатьох етносів. Одеса виникла як буржуазне місто на кшталт емігрантських буржуазних міст США. Поліетнічність дозволила

створити культуру та мову цього унікального міста. З перших десятиліть свого життя місто славилося театральним життям. В Одесі функціонують Одеський обласний драматичний театр; Одеський академічний музично-драматичний театр ім. В. Василька; Театр Юного Глядача; Одеський академічний театр музичної комедії ім. М. Водяного, до речі, директор якого багато років є викладачем кафедри культурології та філософії культури Національного університету «Одеська політехніка». Але головною перлиною Одеси є один із найкрасивіших театрів світу – Одеський державний академічний театр опери та балету, побудований за проектом віденських архітекторів Фельнера та Гельмера з 1884 до 1887 р. Зал для глядачів театру вражає красою. Зі сцени театру звучали найкращі голоси світу. Будівля театру по праву визнана однією з найкрасивіших у Європі. Вона виконана у стилі пізнього бароко. Однак зовнішнє оздоблення театру не може зрівнятися з його внутрішньою красою. Стеля (плафон) залу для глядачів розписана сценами з трагедій і комедій Шекспіра.

Зрозуміло, що вишуканого одеського театрального глядача неможливо було б виховати,

якщо б у Одесі не було Театру ляльок. Він був заснований у 1932 році, відтак є одним із найстаріших в Україні (Рис. 1).

Заклад розпочав свою роботу при Одеському Театрі юного глядача. Першим очільником закладу став Юзеф Гімельфарб. Під його керівництвом Одеський обласний театр ляльок працював 40 років, здобув визнання серед фахівців як професійна театральна установа. До 1941 року, до Другої світової війни, в театрі встигли поставити 10 вистав. Під час окупації Одеси, театр перебував в евакуації. Він відновив роботу лише у 1944 році. У цьому році театр отримав власне приміщення. Колектив не припиняв виїзних вистав у дитячих садках, школах та інтернатах. Період з 1970-х–1990-х років – справжній розквіт Одеського театру ляльок. У цей час театр вийшов на міжнародну сцену, став лауреатом і дипломантом багатьох театральних фестивалів. У 2002 році на посаду головного режисера театру запрошено заслуженого діяча мистецтв України, члена Міжнародної спілки лялькарів, відомого майстра Євгена Гімельфарба. Трупі театру поповнено молодими акторами – випускниками вишів Дніпра та Харкова.

Рис. 1. Стара будівля театру ляльок у приміщенні Євангельської Реформатської Пресвітеріанської Церкви

Від 12 вересня 2008 року на посаді директора закладу перебуває Йосип Меркович, який у 2009 році взявся за творчі експерименти. Під його керівництвом у 2012 році було остаточно оновлено фасад будівлі, фойє та глядацький зал театру. У 2018 році театру надано статус академічного. Репертуар Одеського академічного театру ляльок включає близько 30 вистав різних за стилями і жанрами, створених за творами українських та зарубіжних авторів. Колектив театру активно гастролює. У 1990-х Одеський театр ляльок впевнено заявив про себе в Україні та на міжнародних сценах. Театр брав участь у Міжнародному фестивалі театрів ляльок у місті Луцьку; двічі, у 1990 та 1998 роках здобував Велику бронзову медаль *Міжнародного фестивалю «Золотий дельфін»* (м. Варна, Болгарія); ставав лауреатом і дипломантом фестивалів в Нідерландах, Японії, Румунії, Фінляндії; у 1995–2002 році – постійний учасник та лауреат міжнародних фестивалів у Молдові. Неодноразово отримував Гран-прі в Україні. У 2018 році на II Міжнародному фестивалі театрів ляльок «PuppetUp» у м. Києві вистава вечірнього репертуару *«Інтерв'ю з відьмами»* здобула Гран-прі. У творчому колективі театру задіяні та активно працюють відомі українські актори.

Навіть за умов воєнного часу Одеський академічний театр ляльок продовжує працювати не лише над спектаклями для дітей, а й над спектаклями вечірнього репертуару для дорослих. Нещодавно тут відбулася прем'єра вистави-плачу *«Кадиш. Поминальна молитва»* у постановці режисера Е. Михайлова. Мета спектаклю не намагатися тільки розважати публіку, але й спонукати задуматися про серйозні речі.

Театр пропонує нові форми комунікації з глядачем. Однією з таких форм є квест-екскурсія, яка була проведена у театрі для студентів-культурологів Національного університету «Одеська політехніка». У творчому колективі театру задіяні і активно працюють відомі актори Анатолій і Ніна Лук'яненко, Карина Шрагіна-Кац, Людмила Марченко, Іван Цуркан, Юрій Невгомонний.

Дослідження під час проєкту проходило декілька етапів:

1. Підготовчий.
2. Спостереження та вивчення критики щодо репертуару та театру взагалі.

3. Квест-екскурсія та аналіз художнього тексту. Написання рецензій.

4. Опитування.

5. Проведення семінарів.

6. Аналіз результатів проєкту. Оприлюднення наукових статей.

Результати дослідження:

На першому – Підготовчому етапі – було створено творчу команду проєкту і обговорено план роботи.

На другому етапі – знайомство зі штатом театру ляльок, їх режимом роботи та репертуаром. На цьому етапі дослідження активно використовувався метод включеного спостереження, яке передбачало відвідування вистав театру та ознайомлення з друкованими джерелами щодо діяльності Одеського академічного театру ляльок. З'ясовано, що загального наукового дослідження щодо театру немає, але є згадування про театр в різних публіцистичних джерелах. Вивчення джерел дозволило дослідити репертуар театру.

На третьому етапі – відвідування вистав, бесіди та аналіз драматургічних та літературних текстів, написання рецензій. Так, у межах навчальних курсів освітньої програми «Культурологія» студенти-культурологи відвідали декілька вистав для дітей та дорослих, для них була проведена квест-екскурсія. Студенти-культурологи написали рецензії та критичні відгуки на вистави. Підкреслимо, що квест-екскурсія – це нова форма комунікації з глядачем у театрі. На екскурсію було запрошено як молодше покоління, так і дорослі. Квест-екскурсія складалась з 3-х етапів: історія театру, знайомство з ляльками та практичні вправи на можливість керувати ними, майстер-клас підготовки роботи актора на сцені, що передбачає виконання вправ на увагу, швидкість реакції, розвантаження м'язів. На кожному з етапів з глядачами комунікували фахівці-професіонали театру. Проводив екскурсію Юрій Ющенко – завідувач літературною частиною театру. Екскурсія надала можливість побачити як нові, так й вже улюблені персонажі казок, мультфільмів у театральному музеї.

Одним із найцікавіших виявився **четвертий етап проєкту – Проведення опитування**. Він проходив за певних вимог. Усі інтерв'юери ознайомилися та підписали анкету-угоду-дозвіл для проведення опитування. В анкеті була чітко вказана інформація про сам проєкт, можливий

вибір особистості (відповідати чи не відповідати на запитання), мета та завдання проєкту. Анкета була розроблена професором Меттом Смітом спеціально для цього дослідження.

П'ятий етап дослідження ознаменувався проведенням двох семінарів, за участю всіх членів творчої групи проєкту та всіх тих, хто причетний до цієї теми, хто цікавиться питаннями та проблемами сучасного театру ляльок. **Puppets in the Face of War. A collaborative seminar with colleagues from Odessa and the world of puppetry** (Рис. 2).

Отже, одним із яскравих моментів дослідницької діяльності в цьому проєкті стали два семінари з міжнародною аудиторією, проведені на Zoom та організовані Університетом Портсмута. На першому семінарі доктор Юлія Щукіна (доцент, завідувач кафедри театрознавства Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського) розповіла про те, як тепер театр ляльок називають «театром анімації». Вона розповіла, скільки постановок включало контент, який був пророцтвом нинішньої війни. Було зрозуміло, що під час війни існує широкий спектр постановок, і що деякі з них є патріотичними комедіями як формою антистресу для громад. Оригінальні відповіді в шоу, як-от *Refugee Cats*, є прикладами її обговорення. Ольга Дорофєєва (завідувач літературно-драматичної частини Харківського державного академічного театру ляльок імені В. А. Афанасьєва та викладач Національного університету мистецтв імені П. Котляревського) також розповіла про те, як театр ляльок створював амбітні постановки творів Шекспіра та Бертольда Брехта в таких місцях, як підземний метрополітен. Вона розповіла про велику роботу з дітьми, про творчі майстер-класи для дітей, де вони працюють з ляльками. Доктор Мирослава Циганик (доцент Львівського

національного університету імені Івана Франка) відкрила нам те, що у Львові все ще триває навчання студентів і що студенти використовують бомбосховища для продовження навчання та навичок. Доктор Софія Роза-Лаврентій (доцент Львівського національного університету імені Івана Франка) зазначила, що театр ляльок є корисним засобом для молоді, щоб обговорювати жахи та травми війни. Театр ляльок створює дистанцію, щоб ці групи могли виражати наративи війни. Дуже важливо було ознайомитися з її термінологічним апаратом. Вона визначила терапевтичний аспект театру ляльок, проаналізувала яким чином театр лікує. Вона розглянула театр як притулок для спільнот і простір, який захищає. Олександра Тітарова (Divadelní Fakulta Akademie Múzických Umění) обговорила, як програми в Чеській Республіці підтримують українських студентів-переселенців у продовженні навчання в театрі ляльок.

Отже, такі види співпраці руйнують бар'єри та дозволяють комунікувати між культурами. Нарешті, під час першого семінару ми почули від Каріад Астлз, яка є репетитором театру ляльок та керівником курсу Королівської центральної школи ораторського мистецтва та драми (Exeter University) та Віце-президентом UNIMA, доповідь про те, яку тривалу історію мав театр ляльок ще до війни. Її трактовка театру ляльок як форми мистецтва, що використовує символи та приховані повідомлення, щоб розповісти важливі наративи, яка формує національну ідентичність, була чудовим способом завершити наші презентації.

На другому семінарі ми почули про цікаві проєкти під керівництвом Ольги Пінаєвої, упродовж яких проводилися лялькові майстер-класи для дітей, що постраждали від війни. Проєкт *Bag of Puppets* безпосередньо приносить радість молоді через виготовлення ляльок

Рис. 2. Логотип семінарів Puppets in the Face of War

(Торба ляльок). На завершення двох семінарів доцент Національного університету «Одеська політехніка» Тетяна Лугова доповіла нам про спадщину та витоки лялькарства в Україні, які базуються на вертеповій формі театру. Вона прослідкувала розвиток українського вертепу протягом періодів історичного розвитку, довела, що ця форма є національним архетипом і унікально українською у своєму історичному розвитку.

З інтерв'ю працівників Одеського академічного театру ляльок ми дізналися, що театр продовжував працювати, хоча частину співробітників призвали на військову службу. «Ми продовжували створювати вистави, а глядачі продовжували приходити до нас. Тобто театр не зупинявся. Просто через хвилювання стало складніше. Тому в цей час, коли була тривога, потрібно було йти до бомбосховища. До речі, ми припиняли виступ, але потім, після перерви, продовжували виставу».

Інший респондент обговорював, як робота театру продовжується паралельно з важливими освітніми аспектами: «Ми припиняли, потім відновлювали виступи, якщо була повітряна тривога, ми йшли в укриття, а потім продовжували виступ. З дітьми спускається аніматор. Також ми проводимо екскурсії театром. Це інтерактивні тури з елементами квесту. На ці екскурсії часто приходять школярі, їм дуже цікаво. Їм розповідають про всі тонкощі лялькового мистецтва і навіть дозволяють спробувати попрацювати з ляльками».

З розповідей усіх респондентів було зрозуміло, що театр ляльок є важливим культурним орієнтиром для дітей і є важливим відволікаючим фактором. У групі інтерв'ю висловлювалися думки про те, як театр ляльок може принести радість і посмішки молодим поколінням. Один респондент також визнав, наскільки важливий театр ляльок для дорослого населення:

«Моя мета – популяризувати театр «Ляльки». Тому що, на жаль, ну я від багатьох чую, що «театр з ляльками» – це тільки для маленьких, це – несерйозно. За часів Радянського Союзу була вказівка, що театр ляльок має бути виключно дитячим, але це неправда. Ненавиджу, коли кажуть «театр з ляльками» – це зневажливо, ніби ти там сам граєшся в ляльки і це можуть дивитися лише діти до 3 років. Але це зовсім не так, ми робимо багатошарові вистави,

смисловий світ знайде кожен – і діти, і дорослі, адже ми створюємо новий інтерактивний всесвіт, де кожен знайде щось своє».

Дивлячись на реакцію відданого персоналу, стає зрозуміло, що вони вірять, що надають важливу культурну послугу, яка є безпечним уявним простором театру подалі від кровопролиття та жаху конфлікту поза стінами театру. Театр розглядається як притулок від жорстокості конфлікту, і він одночасно дуже популярний, але також покращує життя для місцевого населення. Існує також велика національна гордість у можливості продовжувати театр ляльок після величезних змін і щоденних збройних конфліктів. Зрозуміло, що репертуар продовжується, але є бажання створювати нові твори для охочої публіки. Зрозуміло, що співробітники театру виявляють пристрасть до формування альтернативного всесвіту подалі від війни, де люди можуть мріяти та використовувати ескапізм театру, щоб протистояти. Цю важливу функцію театру ляльок як втечу від реальності, визнає в своєму есе про театр ляльок і війну Чоботару, коли розглядає історичний театр ляльок. Чоботару в роботі «Ляльки – у часи миру та війни» Театральні колоквиуми» припускає, цитуючи уривок із досвіду Гете про театр ляльок під час війни, що; «Роль цих виступів у створенні безпечного середовища та зменшенні впливу війни на життя дітей очевидна. Образ війни зблід, він зник у світі, створеному персонажами, оживленими дорослими в родині; маріонетки були гарантією обіцяної безпеки, нормальності та захисту» (Ciobotaru, 2021, p. 10). Ескапізм у цих виставах є як терапевтичним, так і резистентним актом для учасників.

Важливість театру ляльок зрозуміла з бесід з працівниками театру. Їх смілива та самовіддана діяльність, що включає адаптацію навіть під час повітряних тривог, пов'язаних з війною, свідчить про важливу роль колективу театру в громаді. Як вважає Блюменталь, ляльки надають важливі соціальні послуги громадам, у тому числі під час війни: «Для груп, втративших коріння завдяки війні чи іншим соціальним чи природним потрясінням, маріонетки можуть забезпечити культурні рятувальні круги» (Blumenthal, 2005, p. 195) Зрозуміло, що міжнародне співтовариство лялькарів визнає важливість боротьби за виживання, яку ведуть лялькарі України та її спільнота. Американський

вчений Рубін, визнаючи діяльність української лялькової культури робить висновок: «Лялькові трупи Львова, Харкова, Києва, Одеси є одними з найстаріших і найбільших в Україні. Ці та багато інших артистів-лялькарів по всій країні відповіли на поточну війну енергією, витонченістю, креативністю та хоробрістю. Роблячи це, вони продемонстрували постійну здатність лялькового мистецтва оживляти людський дух» (Ruble, 2023, p. 7).

Це визнання є важливим у час, коли війна ізолує людей один від одного. Одним із важливих результатів нашого проєкту стало об'єднання та обмін історіями про українську культуру. Таким чином маріонетки можуть об'єднувати людей, навіть коли вони розділені конфліктами та кордонами. Емоційний коментар був зроблений командою українських дослідників театру ляльок. Вони відзначили, що інтерес до театру ляльок з боку англійського вченого підкреслює для них силу українського лялькарства.

Висновки. На завершення необхідно підкреслити, що у процесі проєкту дослідники отримали переконливі докази того, що Одеса є домом для театру ляльок, так й для всієї громади. Саме тому ми хочемо популяризувати цю позитивну історію для нової аудиторії. Це бажання ґрунтується на спадщині лялькового мистецтва, яке триває, незважаючи на суворі часи, коли населення знаходиться під загрозою. Театр ляльок продемонстрував велику стійкість до цих труднощів і змін, а також адаптувався до потреб своєї громади, утворюючи безпечну гавань і творчий центр для їхніх мрій і радощів. Театр ляльок може бути місцем зцілення, де ляльки можуть витіснити травму та відкрити гру з дітьми та навіть дорослими. Це також може бути місцем для розгляду навіть найжорстокіших аспектів поведінки людства під час війни. Деякі вчені визнають, що під час збройного конфлікту маріонетка може бути використана як зброя під час ведення війни (McCarthy, 1988). У фокусі дослідження Одеського академічного театру ляльок стає очевидним, що театр ляльок використовується як життєствердне мистецтво, яке може зіграти серця та уми як глядачів, так і учасників.

Таким чином, у межах проєкту «Puppetry in the Face of War: A Study of Odessa Puppet Theatre» нами було проаналізовано роботу Одеського академічного театру ляльок. У діяльності

театру можна визначити 3 значні сфери: суспільно-політичну, академічну та терапевтичну (прикладне лялькарство).

Якщо до початку війни академічна сфера (творчі пошуки оригінальних ідей для вистав) займала майже весь обсяг діяльності театру, то зараз всі три сфери мають рівне значення.

Суспільно-політична сфера

З початком війни театр одразу виразив свою громадянську позицію: Спектаклі театру під час воєнного стану зібрали в сукупності майже тисячі переглядів у соціальних мережах. (Вергеліс, 2022).

Під час інтерв'ю в межах проєкту Е. Михайлов зазначив, що для нього головною метою створення роликів було показати, що диктатор – це теж жива людина, на яку чекає покарання за свої злочини. Співробітники театру продовжують демонструвати активну підтримку України: у мережі з'явилися театральні мініатюри творчої сім'ї Олександра та Ірини Богдановичів, патріотичні авторські пісні заслуженого артиста України Станіслава Михайленка. Співробітники театру активно беруть участь у волонтерській діяльності: «Начальник художньо-виробничого цеху Наталя Бабічева та бутафор Раїса Базелевська власними руками пошили для військових безліч бахіл та похідних подушок. До того ж ініціювали в театрі збір для бійців грошових коштів і продуктів» (Поліщук, 2023). Активну проукраїнську позицію виражають офіційні соціальні мережі театру – сторінка в фейсбуці та канал в телеграм. (Наприклад, запис від 21 листопада 2022 року).

Театр бере активну участь у мистецько-патріотичних заходах. Наприклад, 25 березня 2022 року театр брав участь в Першому регіональному конкурсі малюнків на асфальті «З Україною в серці». Переможці отримали квитки на екскурсію та майстер-клас від театру (Одеський академічний театр ляльок, 2022.)

Одеський академічний театр ляльок брав участь в загальноодеській театральній акції протесту. Основний лозунг театру зараз: «Кожен із нас наближає Перемогу, як може!». Позиція театру була оприлюднена 21 березня, на свято Лялькаря: «21 березня – наше професійне свято – Всесвітній день Лялькаря. Ми планували відзначити це свято зовсім в іншій атмосфері, як і всі інші свята цього року. Адже весь 2022 рік для нас мав стати роком великих

Порівняльна таблиця репертуару театру Одеського академічного театру ляльок
за 2021–2023 роки

До війни	Після війни
<p align="center">До війни</p> <p>ТРАВЕНЬ 2021</p> <p>ВИСТАВИ ДЛЯ ДІТЕЙ Початок вистав об. 11.00, 13.00</p> <p>1 30 Г.-Х. Андерсен РУСАЛОЧКА ПРЕМ'ЄРА 1 год, 10 хв.</p> <p>3 Р. Келліні ПРИГОДИ СЛОНЕНЯ 1 год.</p> <p>4 Ш. Перро ЧЕРВОНА ШАПОЧКА 50 хв.</p> <p>8 Г.-Х. Андерсен ДЮЙМОВЧКА 40 хв.</p> <p>9 За мотивами народної казки ТРОЄ ПОРОСЯТ 40 хв.</p> <p>15 С. Маршак КИЦЬКІН ДІМ ПРЕМ'ЄРА 40 хв.</p> <p>16 КИТАЙСЬКА НАРОДНА КАЗКА-ПРИТЧА 45 хв.</p> <p>22 К. Чуковський АЙ БОЛИТЬ 40 хв.</p> <p>23 Ю. Чеповицький ПРИГОДИ МИШЕНЯ МИЦІКА 40 хв.</p> <p>29 За мотивами народної казки КОЛОБОК 40 хв.</p> <p>ВИСТАВИ ДЛЯ ДОРОСЛИХ Початок в 19.00</p> <p>3 О. Болган DAWN-WAY 1 год, 15 хв.</p> <p>8 М. Фольмер КОНЯГИ 1 год, 15 хв.</p> <p>15 Е. Козман ІНТЕР'Ю З ВІДЬМАМИ 1 год, 15 хв.</p> <p>22 І. Бабель БАБИ БАБВЛЯ 1 год, 15 хв.</p> <p>www.teatr-kukol.od.ua Пастера, 15 723-72-93</p>	 <p>ТРАВЕНЬ 2023</p> <p>РЕПЕРТУАР ДЛЯ ДІТЯЧОК Початок вистав об. 11.00</p> <p>Субота 06 Ю. Чеповицький ПРИГОДИ МИШЕНЯТИ МИЦІКА</p> <p>Неділя 07 Ш. Перро ЧЕРВОНА ШАПОЧКА</p> <p>Субота 13 Ш. Перро ПОПЕЛЮШКА</p> <p>Неділя 14 Г. Х. Андерсен ДЮЙМОВЧКА</p> <p>Субота 20 За мотивами народної казки ВОВК ТА СЕМЕРО КОЗЕНЯТ</p> <p>Неділя 21 В. Орлов ЗОЛОТЕ КУРЧА</p> <p>Субота 27 Г. Поліванова ВЕСЕЛІ ВЕДМЕДИКИ</p> <p>Неділя 28 Ю. Чеповицький КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ</p> <p>www.teatr-kukol.od.ua Пастера, 15. ☎ 723-72-93</p>
 <p>2023 ЛИПЕНЬ</p> <p>РЕПЕРТУАР ДЛЯ ДІТЯЧОК Початок вистав об. 11.00</p> <p>Субота 01 За мотивами народної казки ТРОЄ ПОРОСЯТ</p> <p>Неділя 02 Ю. Чеповицький ПРИГОДИ МИШЕНЯТИ МИЦІКА ПРЕМ'ЄРА</p> <p>Субота 08 М. Фольмер КОТИЛАСЯ ТОРБА, або ПРИГОДИ ІВАСИКА-ТЕЛЕСИКА ПРЕМ'ЄРА</p> <p>Неділя 09 А. Де Ж'П'ЯТЕ?</p> <p>Субота 16 Ш. Перро ПОПЕЛЮШКА</p> <p>Неділя 22 За мотивами народної казки ВОВК ТА СЕМЕРО КОЗЕНЯТ</p> <p>Субота 23 В. Орлов ЗОЛОТЕ КУРЧА</p> <p>Неділя 29 М. Фольмер КОТИЛАСЯ ТОРБА, або ПРИГОДИ ІВАСИКА-ТЕЛЕСИКА ПРЕМ'ЄРА</p> <p>Субота 30 Г. Х. Андерсен ДЮЙМОВЧКА</p> <p>РЕПЕРТУАР ДЛЯ ДОРОСЛИХ Початок вистав об. 19.00</p> <p>Субота 08 DAWN-WAY. ДОРОГА В НІКУДИ</p> <p>Субота 29 קורקין ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ</p> <p>СЕРПЕНЬ</p> <p>РЕПЕРТУАР ДЛЯ ДІТЯЧОК Початок вистав об. 11.00</p> <p>Субота 05 М. Фольмер ФАРБОВАНИЙ ЛИС ПРЕМ'ЄРА</p> <p>Неділя 06 Г. Х. Андерсен ФАРБОВАНИЙ ЛИС ПРЕМ'ЄРА</p> <p>РЕПЕРТУАР ДЛЯ ДОРОСЛИХ Початок вистав об. 19.00</p> <p>Субота 05 В. Орлов СОН ЛІТНЬОЇ НОЧІ ПРЕМ'ЄРА</p>	 <p>2023 ЛИПЕНЬ</p> <p>РЕПЕРТУАР ДЛЯ ДІТЯЧОК Початок вистав об. 11.00</p> <p>Субота 01 За мотивами народної казки ТРОЄ ПОРОСЯТ</p> <p>Неділя 02 Ю. Чеповицький ПРИГОДИ МИШЕНЯТИ МИЦІКА ПРЕМ'ЄРА</p> <p>Субота 08 М. Фольмер КОТИЛАСЯ ТОРБА, або ПРИГОДИ ІВАСИКА-ТЕЛЕСИКА ПРЕМ'ЄРА</p> <p>Неділя 09 А. Де Ж'П'ЯТЕ?</p> <p>Субота 16 Ш. Перро ПОПЕЛЮШКА</p> <p>Неділя 22 За мотивами народної казки ВОВК ТА СЕМЕРО КОЗЕНЯТ</p> <p>Субота 23 В. Орлов ЗОЛОТЕ КУРЧА</p> <p>Неділя 29 М. Фольмер КОТИЛАСЯ ТОРБА, або ПРИГОДИ ІВАСИКА-ТЕЛЕСИКА ПРЕМ'ЄРА</p> <p>Субота 30 Г. Х. Андерсен ДЮЙМОВЧКА</p> <p>РЕПЕРТУАР ДЛЯ ДОРОСЛИХ Початок вистав об. 19.00</p> <p>Субота 08 DAWN-WAY. ДОРОГА В НІКУДИ</p> <p>Субота 29 קורקין ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ</p> <p>СЕРПЕНЬ</p> <p>РЕПЕРТУАР ДЛЯ ДІТЯЧОК Початок вистав об. 11.00</p> <p>Субота 05 М. Фольмер ФАРБОВАНИЙ ЛИС ПРЕМ'ЄРА</p> <p>Неділя 06 Г. Х. Андерсен ФАРБОВАНИЙ ЛИС ПРЕМ'ЄРА</p> <p>РЕПЕРТУАР ДЛЯ ДОРОСЛИХ Початок вистав об. 19.00</p> <p>Субота 05 В. Орлов СОН ЛІТНЬОЇ НОЧІ ПРЕМ'ЄРА</p>
 <p>ЖОВТЕНЬ</p> <p>ВИСТАВИ ДЛЯ ДІТЕЙ Початок в 11.00, 13.00</p> <p>Субота 02 Ю. Чеповицький ПРИГОДИ МИШЕНЯТИ МИЦІКА</p> <p>Неділя 03 Р. Келліні ПРИГОДИ СЛОНЕНЯ</p> <p>Субота 09 К. Чуковський АЙ БОЛИТЬ</p> <p>Неділя 10 Ш. Перро ПОПЕЛЮШКА</p> <p>Субота 16 Ш. Перро ЧЕРВОНА ШАПОЧКА</p> <p>Неділя 17 За мотивами народної казки ВОВК ТА СЕМЕРО КОЗЕНЯТ</p> <p>Субота 23 Г.-Х. Андерсен ДЮЙМОВЧКА</p> <p>Неділя 24 За мотивами народної казки ТРОЄ ПОРОСЯТ</p> <p>Субота 30 С. Маршак ТЕРЕМОК ПРЕМ'ЄРА</p> <p>Неділя 31 С. Маршак ТЕРЕМОК ПРЕМ'ЄРА</p> <p>ВИСТАВИ ДЛЯ ДОРОСЛИХ Початок в 19.00</p> <p>Субота 23 Е. Козман ІНТЕР'Ю З ВІДЬМАМИ</p> <p>Субота 30 М. Фольмер МЕРТВІ ДУШІ</p> <p>www.teatr-kukol.od.ua Пастера, 15 723-72-93</p>	 <p>ЖОВТЕНЬ</p> <p>ВИСТАВИ ДЛЯ ДІТЕЙ Початок об. 11.00</p> <p>Субота 01 Г. Х. Андерсен РУСАЛОЧКА</p> <p>Неділя 02 За мотивами англійської народної казки ТРОЄ ПОРОСЯТ</p> <p>Субота 08 Ш. Перро ПОПЕЛЮШКА</p> <p>Неділя 09 За мотивами народної казки КОЛОБОК</p> <p>Субота 15 За мотивами казки О. Толстого БУ-РА-ТИ-НО</p> <p>Неділя 16 К. Чуковський АЙ-БОЛИТЬ</p> <p>Субота 22 С. Маршак КИЦЬКІН ДІМ</p> <p>Неділя 23 Г. Х. Андерсен ДЮЙМОВЧКА</p> <p>Субота 29 Ш. Перро ЧЕРВОНА ШАПОЧКА</p> <p>Неділя 30 За мотивами народної казки ВОВК ТА СЕМЕРО КОЗЕНЯТ</p> <p>www.teatr-kukol.od.ua Пастера, 15. ☎ 723-72-93</p>

радісних свят. Сьогодні ми зустрічаємо Всесвітній день лялькаря з почуттям тривоги за нашу країну і наше місто та болем втрати за наших співвітчизників... Але ми точно знаємо – попереду нас чекає велике світле свято – День української Перемоги!» (21 березня, 2022).

Академічна сфера

Перше, на що варто звернути увагу: у 2022 році театр пережив розрив з минулим Одеси. До 2022 року багато вистав «за традицією» йшли російською мовою, зараз керівник літературної частини Одеського академічного театру ляльок Юрій Ющенко зазначає, що «ми перезапускаємо всі вистави українською».

Якщо порівняти афіші 2021 довоєнного та 2023 воєнного років (Таблиця 1):

В цілому спостерігається зменшення дорослого репертуару, наприклад, в жовтні 2022 та травні 2023 виходили тільки дитячі вистави. Але починаючи з вересня театр повертається до звичного співвідношення: 8 дитячих вистави на місяць та 3 дорослих, з яких як правило одна драматична і дві комічні – як, наприклад, у анонсі вересня є драматичний «Кадиш» та комічні «Сон літньої ночі» та «Мертві душі» (Рис. 3).

За часів війни відбулися три прем'єри: комічна-музична вистава «Сон літньої ночі» за мотивами твору Шекспіра, трагічний «Кадиш або поминальна молитва» та дитяча вистава

«Фарбований лис». Вистава «Сон літньої ночі» зібрала аншлаг і, за відгуками глядачів, стала дуже яскравою театральною подією: «В Одеському академічному театрі ляльок – прем'єра. Велика, казково-феєрична прем'єра на дві дії, повна найнеймовірнішого чаклунства. Прем'єрний показ комедії Шекспіра «Сон літньої ночі» супроводжувався вибухами сміху та оплесками вдячного глядача, якому зараз так не вистачає позитиву... Казка для дорослих обернулася блискучою каруселлю неймовірних подій, магічних та просто чарівних... Вистава щиро іскриться вигадками, масками, костюмами. І, звичайно, найнесподіванішими поворотами, де різні сюжетні лінії органічно переплітаються» (Котова, 2023).

Жанр вистави тяжіє до кабаре-мюзікла, в якому було використано неординарні творчі прийоми. Наприклад, було зварено штучний каркас роялю, в який на місце клавіш було поставлено реальний синтезатор, на якому грає актор, а в той час під кришкою роялю відбувається лялькова вистава. Ця вистава – яскравий приклад amusement art, про який писав Колінгвуд. The aim of amusement art is to stimulate an emotion by 'make believe' means, and to discharge it (Collingwood's Aesthetics, 2022).

Інший настрій відчуваємо у виставі, яка присвячена Голокосту. Її готували ще до війни

Рис. 3. Репертуар театру Одеського академічного театру ляльок за вересень 2023 р.

за підтримкою гранту. Вистава «Кадиш, або поминальна молитва», в якій глядач проживає реконсолідацію травматичних спогадів через повернення до трагедії єврейського народу, яка у свій час торкнулась і одеського регіону. Трагедія євреїв у Голокості схожа на трагедію українців, тому дозволяє глядачу інтегрувати трагедію сьогодення як частину лінії життя, що була притаманна Голокосту.

Прем'єра «Фарбований лис» є також знаковою подією, тому що ця вистава за мотивами твору І. Франка є традиційною для західноукраїнських театрів, але не є типовою для сходу України, де дитинство, що пов'язане з ляльковим театром більше асоціюється з російською літературою. Поява цього твору свідчить про ще один крок до набуття театром української спадщини.

Серед спектаклів, що вже були, але зазнали переосмислення варто зазначити «Золоте Курча» та «Козацькі пригоди». В «Козацьких пригодах» Одеський академічний театр ляльок долучився до розробки нової сучасної української міфології. Міфологеми про хоробрих воїнів-козаків є основою вистави «Козацькі пригоди». Майже усі вистави Одеського академічного театру ляльок було переосмислено під сучасні реалії, щоб допомогти терапевтувати дітей та батьків, які втратили добробут за часів війни. Наприклад, у виставі «Золоте курча» маленькі глядачі та батьки розуміють, що головним є родинна любов та підтримка, а не золоті гори.

3. Терапевтична функція театру

Терапевтична функція розвивалась театром ще до 2014 року, коли місто Одеса стикнулося з проблемою ресоціалізації внутрішньо переміщених осіб. Керівництво театру прийняло рішення, що однією з найкращих форм соціалізації є лялькарство, тож для внутрішньо переміщених осіб квитки на спектаклі були

безкоштовні. Необхідно зазначити, що ще до війни театр співпрацював з проектами інклюзивних театрів, і зараз ця співпраця триває. Так, актор Артем Теляшенко проводить майстер-класи для особливих глядачів (Інклюзивний ляльковий театр, 2023.) Так, був проведений перший майстер-клас, присвячений створенню обличчя майбутньої ляльки за допомогою скульптурного пластиліну. Окрім майстер-класів для одеситів, проводяться й онлайн заняття «Особливий театр ляльок». Ця культурна практика є не тільки корисною для сенсорної інтеграції та дрібної моторики, пам'яті та логіки, але й для душі. Як одна з форм роботи проводиться малювання із закритими очима, створення смішних фраз, завдяки цим малюнкам. Не менш цікавим є слухання аудіо-казки, обговорення подій та героїв прослуханої казки. Так юні глядачі вчаться міркувати і творити.

Отже, за часів війни театр ляльок активізував свою роботу, впровадив нові форми арт-терапії та розробив пільгову підтримку для переселенців та дітей з інвалідністю. Театр ляльок зараз є єдиним театром Одеси, який не просто відправляє глядачів у бомбосховище під час тривоги, але й продовжує працювати з ними, разом з аніматорами, створюючи нову інтерактивну виставу. Як зазначають співробітники театру, одним з головних завдань терапевтичної вистави є переживання досвіду своєї травми для того, щоб зрозуміти, що зло не є непереможним, зло перемагається сміхом, а інколи зло стає на бік добра, як трапилось зі злим вовком у казці про золоте курча.

Отже, можна стверджувати, що Одеський академічний театр ляльок повною мірою розкриває потенціал лялькарства під час війни як в суспільно-політичному, так в академічному, так й в терапевтичному плані.

Список використаних джерел:

1. "Ukraine Focus" (2023). URL: <https://www.wilsoncenter.org/collection/arts-war-ukrainian-artists-confront-russia> (дата звернення 12.06.2023)
2. Blumenthal Eileen. (2005). *Puppetry : a World History*. New York: Harry N. Abrams, Publishers. Print.
3. Ciobotaru A. D. (2021). 'Puppets–In Times Of Peace And War.' *Colocvii teatrale*, (31). Pp. 8–17.
4. Ciobotaru, A. D., 2021:14
5. Collingwood's Aesthetics, 2022. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/collingwood-aesthetics/#ArtAmus> (дата звернення 17.06.2023).
6. Ivanova-Hololobova D. (2023) 'Christmas Is a Holiday of Eternal Hope: How Ukrainian Puppeteers Celebrated under Russian Attacks'. *Puppetry International*, Vol. 53. Pp. 26–29.
7. Jurkowski Henryk. (1998) *A History of European Puppetry*. Lampeter: Edwin Mellen.

8. McCarthy James. (1988) 'Militant Marionettes: Two 'Lost' Puppet Plays of the Spanish Civil War, 1936–39.' *Theatre Research International* 23.01 : 44–50.
9. Ruble B. A. (2023). Puppetry and the War in Ukraine. *Puppetry International*, Vol. 53, Pp. 4–7.
10. Вергеліс О. (2022). Театр у хроніках війни. URL: <https://www.facebook.com/oleg.vergelis/posts/pfbid02хууG7CqYGj7Py8aioNCaP8pHKYbLM36Qe5SPjvCDh53cBQhQ15raSSeSaii7Yrl> (дата звернення 20.07.2023).
11. Інклюзивний ляльковий театр (2023). URL: <https://www.facebook.com/inkluzLyalteatr/> (дата звернення 06.09.2023).
12. Котова М. (2023) Під владою чаклунства: на сцені одеського Театру ляльок – комедія Шекспіра. URL: <https://odessa-life.od.ua/uk/article-uk/pidvladoju-chaklunstva-na-sceni-odeskogo-teatru-ljalok-komedija-shekspira> (дата звернення 04.08.2023).
13. Лугова, Т. А. (2018). Український вертеп: синтактика, семантика, прагматика, динаміка. LAP LAMBERT Academic Publishing. URL: <http://dspace.opu.ua/jspui/handle/123456789/8329> (дата звернення 15.09.2023).
14. Одеський академічний театр ляльок (2022). URL: <https://www.facebook.com/teatrPastera15a/posts/pfbid0WEur5gxf7d38KEQgWdTFkzti3uSBNvGhdRuGBku9jKPrFW94hJ2wef2ZbVLhyvWl> (дата звернення 25.05.2023).
15. Поліщук В. (2023). Театри в Одесі: як виживають та дають вистави під час війни. URL: <https://odessa-life.od.ua/uk/article-uk/odeski-teatri-pid-chas-vijni-pro-vistavi-v-bomboshovishhah-ta-prem-ieri-z-generatorami> (дата звернення 03.08.2023)
16. Торба ляльок. (2023). Публічна сторінка у соціальній мережі. URL: <https://www.facebook.com/bagofpuppets> (дата звернення 02.09.2023).
17. 21 березня – наше професійне свято – Всесвітній день лялькаря (2022). URL: <https://www.facebook.com/teatrPastera15a/posts/pfbid02UyXDNGsxNuBNkVLTGo5SEs5ooJ3cbVzw4L8e9Q8ZFidGdul3jNwK9rtjG7HWhs8mTl> (дата звернення 18.07.2023)

References:

1. "Ukraine Focus". (2023). URL: <https://www.wilsoncenter.org/collection/arts-war-ukrainian-artists-confront-russia> (date of application 12.06.2023)
2. Blumenthal Eileen. (2005). *Puppetry : a World History*. New York: Harry N. Abrams, Publishers. Print.
3. Ciobotaru A. D. (2021). 'Puppets–In Times Of Peace And War.' *Colocvii teatrale*, (31). Pp. 8–17.
4. Ciobotaru, A. D., 2021:14
5. Collingwood's Aesthetics, 2022. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/collingwood-aesthetics/#ArtAmus> (date of application 17.06.2023).
6. Ivanova-Hololobova D. (2023) 'Christmas Is a Holiday of Eternal Hope: How Ukrainian Puppeteers Celebrated under Russian Attacks'. *Puppetry International*, Vol. 53. Pp. 26–29.
7. Jurkowski Henryk. (1998) *A History of European Puppetry*. Lampeter: Edwin Mellen.
8. McCarthy James. (1988) 'Militant Marionettes: Two 'Lost' Puppet Plays of the Spanish Civil War, 1936–39.' *Theatre Research International* 23.01 : 44–50.
9. Ruble B. A. (2023). Puppetry and the War in Ukraine. *Puppetry International*, Vol. 53, Pp. 4–7.
10. Vergelis O. (2022). Theater in the Chronicles of War. URL: <https://www.facebook.com/oleg.vergelis/posts/pfbid02хууG7CqYGj7Py8aioNCaP8pHKYbLM36Qe5SPjvCDh53cBQhQ15raSSeSaii7Yrl> (date of application 20.07.2023).
11. Inclusive puppet theater (2023). URL: <https://www.facebook.com/inkluzLyalteatr/> (date of application 06.09.2023).
12. Kotova M. (2023). Under the power of witchcraft: Shakespeare's comedy on the stage of the Odessa Puppet Theater. URL: <https://odessa-life.od.ua/uk/article-uk/pidvladoju-chaklunstva-na-sceni-odeskogo-teatru-ljalok-komedija-shekspira> (date of application 04.08.2023).
13. Lugova, T. A. (2018). Ukrainian nativity scene: syntax, semantics, pragmatics, dynamics. LAP LAMBERT Academic Publishing. URL: <http://dspace.opu.ua/jspui/handle/123456789/8329> (date of application 15.09.2023).
14. Odessa Academic Puppet Theater. (2022). URL: <https://www.facebook.com/teatrPastera15a/posts/pfbid0WEur5gxf7d38KEQgWdTFkzti3uSBNvGhdRuGBku9jKPrFW94hJ2wef2ZbVLhyvWl> (date of application 25.05.2023).
15. Polishchuk V. (2023). Theaters in Odessa: how they survive and give performances during the war. URL: <https://odessa-life.od.ua/uk/article-uk/odeski-teatri-pid-chas-vijni-pro-vistavi-v-bomboshovishhah-ta-prem-ieri-z-generatorami> (date of application 03.08.2023)
16. A bag of dolls. (2023). Public page in a social network. URL: <https://www.facebook.com/bagofpuppets> (date of application 02.09.2023).
17. March 21 is our professional holiday – World Puppetry Day. (2022). URL: <https://www.facebook.com/teatrPastera15a/posts/pfbid02UyXDNGsxNuBNkVLTGo5SEs5ooJ3cbVzw4L8e9Q8ZFidGdul3jNwK9rtjG7HWhs8mTl> (date of application 18.07.2023)

Сошніков Андрій Олександрович,

*доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства
Харківської державної академії культури
orcid.org/0000-0002-3019-5131
soshnikov.ao1972@gmail.com*

Могільова Світлана Валентинівна,

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ
orcid.org/0000-0003-1821-902X
athenasvm@gmail.com*

КУЛЬТУРА ЯК ПЕРЕМОГА ПРАВА НАД ІНСТИНКТОМ

У статті основною ідеєю є розуміння історії як процесу розвитку, подібного до зростання ембріона, який відбувається у часі під впливом різних людей з більшим або меншим вкладом. Ця концепція передає дві ключові думки: по-перше, те, що ми робимо у теперішньому, може визначати майбутнє; і по-друге, майбутнє не зумовлено. Результатом цього розвитку є культура. Ми можемо розділяти матеріальну культуру та духовну культуру, хоч вони тісно пов'язані. Як будь-яка інша фізична істота, людина повинна задовольняти свої базові потреби та створювати мирне середовище для процвітання. Всі форми розвитку відбуваються в раціональному суспільстві, де люди діють навмисно, балансуючи свої потреби та бажання, визнаючи те, що необхідно та можливо. Людський розум дозволяє нам долати наші базові інстинкти та адаптуватися до нових реалій. Тоді як інстинкт тягне нас до звичних поведінкових патернів, розум і роздуми дозволяють нам долати ці тенденції. Перевага людства полягає у його здатності приймати зміни та відкидати шкідливі звички, тим самим просуваючи прогрес та розвиток. Закон можна розуміти як суворий набір правил, що описують очікування суспільства. Поряд із законом виникає мораль як третій елемент. Мораль є більш високорівневою системою, яка спрямовує нашу поведінку і допомагає нам приймати етичні рішення. Процес розвитку часто відбувається в контрасті, наприклад, коли індивідуальні права виникають з верховенства закону, проте безпека цих прав може бути наражена на загрозу з боку влади або сильних лідерів. Зрештою, прогрес досягається за рахунок балансу індивідуалізації та співробітництва. Суспільство має зберігати індивідуальні свободи, одночасно просуваючи колективні цілі та спільні цінності. Долаючи наші інстинкти і приймаючи розум і мораль, ми можемо побудувати більш справедливе та рівноправне суспільство, яке буде вигідним для всіх.

Ключові слова: культура як розвиток, право і мораль, звичай та інстинкт, тотем.

Soshnikov Andriy,

*Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of History, Museum Studies that Memory of Knowledge
Kharkov State Academy of Culture
orcid.org/0000-0002-3019-5131
soshnikov.ao1972@gmail.com*

Mogilova Svitlana,

*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian Disciplines
Kharkiv National University of Internal Affairs
orcid.org/0000-0003-1821-902X
athenasvm@gmail.com*

CULTURE AS THE OVERCOMING OF INSTINCT BY REASON

The main idea put forth in this article is that history can be understood as a process of development, much like the growth of an embryo, which unfolds over time under the influence of various individuals with greater or lesser contributions. This concept conveys two key points: firstly, that what we do in the present may shape the future; and secondly, that the future is not predetermined. The result of this process of development is called culture. We can distinguish between material culture and spiritual culture, although they are closely interconnected. Like any other physical entity, a person must satisfy their basic needs and create a peaceful environment to thrive. All forms of development occur within a rational society, where people act deliberately rather than impulsively, balancing their needs and wants while recognizing what is necessary and feasible. The human mind is what enables us to transcend our base instincts and adapt to new realities. Whereas instinct drives us toward habitual patterns of behavior, reason and reflection allow us to overcome these tendencies. Humanity's advantage lies in its ability to embrace change and reject harmful habits, thereby advancing progress and development. Law can be understood as a strict set of rules that outline the expectations of society. Alongside law, morality emerges as a third element. Morality represents a higher-order system that guides our behavior and helps us make ethical decisions. The development process often occurs in contrast, such as when individual rights emerge from the supremacy of the rule of law, but the security of those rights can be threatened by the power of governments or strong leaders. Ultimately, progress occurs through a balance of individualization and cooperation. Society must preserve individual liberties while promoting collective goals and shared values. By overcoming our instincts and embracing reason and morality, we can build a more just and equitable society that benefits everyone.

Key words: culture as development, law and morality, custom and instinct, totem.

Актуальність теми дослідження. Основним поняттям історії є поняття розвитку, під яким ми розуміємо розгортання ембріону, ріст чогось, що раніше існувало в зародку під впливом зовнішніх умов, більших або менших. Ця концепція передбачає дві речі: по-перше, вже має бути щось, що визначає результат усього майбутнього; але в той же час цей майбутній результат ще не обов'язково існує. Майбутнє це лише можливе, це потенціал перетворитися на реальність. Концепція розвитку передбачає можливість майбутніх результатів, але не їх неминучість. Чи розвиватиметься ембріон, залежить від тисячі факторів, які можуть вплинути, заперечити або навіть запобігти його розвитку.

Результат розвитку ми, зазвичай, називаємо культурою. Ми можемо розрізнити матеріальну

та духовну культуру, хоча вони переходять одна в одну: людина, як тілесна істота, прагне задовольнити свої потреби та створити зовнішнє середовище, яке відповідає цим потребам. Як істота, що відчуває і мисляча, людина постійно прагне переробити загальне враження в щось єдине, створити собі світогляд як власний погляд на світ і своє місце у ньому.

Наші перші фундаментальні дослідження поняття розвитку приписують німецькому філософу Георгу Вільгельму Фрідріху Гегелю (Гегель, 2000; Гегель, 2004). Однак наше уявлення про розвиток дещо відрізняється від гегелівського. Для нас світ є не ідеєю, а дією: розвиток тепер для нас більше не є схематичним рухом ідей, які відбуваються в конкретній формі. Зараз ми розуміємо розвиток як щось,

нескінченно багате і різноманітне, що відбувається в найрізноманітнішій індивідуальній формі, не завжди йде прямим шляхом, а прагне до мети то так, то інакше, манівцями і обхідними шляхами. Тому наш погляд на історію відрізняється від погляду гегелівської школи головним чином тим, що ми ніколи не дозволяємо собі робити апріорні висновки, намагаємося вникати у всі деталі, якими багате життя, формуємо розуміння історії. Замість того, щоб змушувати розвиток йти певним ритмом, двома чи трьома кроками, ми визнаємо, що розвиток людини постає як органічна, нескінченно різноманітна діяльність. Однак, навіть з такими застереженнями, ми все ж спробуємо встановити поняття розвитку, оскільки, яким би різноманітним і обширним воно не було, все ж є певні характеристики, які відрізняють його від усього, що відбувається зовні.

Основна частина роботи. Усі форми розвитку відбуваються в розумних суспільствах, тобто тих суспільствах, які не лише інстинктивно прагнуть до цієї діяльності, а й пристосовуються до навколишнього середовища, переходячи з одного стану в інший через усвідомлення необхідності змін або на основі інстинктивного передчуття, що це може бути можливим і необхідним. Духовною силою, яка дозволяє нам вийти з певного кола й адаптуватися до нової системи, є людський розум. Певною мірою ця розумність властива і деяким тваринам, але вона ніколи не досягає в них такого ступеню, щоб ми могли говорити про історію, не кажучи вже про таку історію, яка розвивалася сама собою.

У людини інстинкт веде до звички. Це поєднання багатьох звичних форм поведінки, які сприймаються як належне і яких ми інстинктивно прагнемо виконувати, навіть коли вони більше не потрібні. Цей звичай підпорядковує індивіда загальному духу без зовнішнього насильства – у цьому сенсі він є його важливим соціальним моментом. У тварин соціальне прагнення до спільності проявляється в багатьох засвоєних інстинктивних формах поведінки. Але вирішальна перевага людини в тому, що вона мусить подолати інстинкт звички, що в ній є зародки подальшого розвитку, що вона має історію. Причина цього полягає в різноманітності соціальності людини. Насправді в суспільстві приватність співіснує

із загальністю, а індивідуальна діяльність – із суспільним життям. Це призводить до зіткнень, а зіткнення ведуть до прогресу. Можна побачити, що корінь прогресу лежить у природі людини, а історія людства є історією розвитку.

Кроки до подолання звички – це розпорядження законами. Закони – це суворі вимоги, які суспільство висуває до кожного, хто хоче брати участь у суспільному житті. Однак не всі звички піддаються цьому гніту. Вимоги, що порушують звичай, викликають лише особисте невдоволення, а все суспільство байдуже до порушника. Іншими словами, у розмежуванні звичаю і права загострюються розмежування теперішнього і майбутнього. Те, що було спочатку, більш-менш відповідає тому, що має бути. Проте опозиція поступово прокидається, подекуди ненавидять звичаї та протестують проти святих звичок.

Людина відчуває можливість вийти за межі інстинкту, і це їй подобається. Навіть ті, хто через егоїзм порушує основи традицій, є двигунами людства. Якби не було гріха, у світі ніколи б не було культури. У цьому сенсі гріхопадіння є першим кроком у розвитку історії людства. Це, у свою чергу, призводить до необхідності виокремлення зі звичаєвої сфери тих речей, які треба захищати: це «повинно бути» і є правом.

Описаний процес розподілу прав є одним із найважливіших кроків: одним ударом оголюється відносність звичаю, і багато хто в суспільстві, не найгірший, починає звільнятися від нього. Це двері до людського прогресу. Але й правові норми не застигають і зрештою стають більш поступливішими. Пізніше зміни в звичаях викликали зміни в законах: деякі закони поступово втрачали свою життєздатність і відмирили через занепад звичаїв; з новим звичаєм створюються нові правові відносини. Закон і звичай підживлювали один одного, дозволяючи людям адаптуватися до кожного нового культурного завоювання.

Пізніше поруч із правом і звичаєм виступає ще третій чинник – мораль. Це порівняно пізніший витвір культури. Мораль також містить у собі щось «повинно бути, але не через соціальний, а через божественний порядок, відмінний від першого, або через людський устрій, побудований на ґрунті філософії. Тому мораль, як і право, неоднакова у різних народів та у різні

часи. Її особливість полягає в тому, що вище соціального порядку становиться інший порядок з більш розвиненою системою обов'язків. Він впливає зі свідомості, що соціальний порядок – не єдиний, що він так само має лише відносне значення, що він не в змозі обійняти сукупність людських обов'язків. Між мораллю та правом можливі сутички, які, в свою чергу, ведуть до подальшого розвитку.

Людський розвиток має відбуватися лише у суспільстві. Це пояснюється тим, що групи мають насіння розвитку, яке формується під впливом спільної діяльності багатьох індивідів. Тому для людства дуже важливо, що від самого початку воно було соціальною групою.

Наскільки нам відомо, люди спочатку практикували групові шлюби. Коли чоловік однієї орди одружується з жінкою іншої орди, вони одружуються не по одинці, а групою, повністю змішуючись. У таких групових шлюбах може існувати порядок у союзі, так що індивідуальні сексуальні стосунки обмежуються певними рамками. Основна ідея тут, однак, полягає у спільному майні та спільному шлюбі. Звичайно, це тягне за собою зовсім інші сімейні стосунки, ніж ті, які ми знаємо. Наприклад, всі старші покоління називаються батьками, дідусями, матерями і бабусями; всі молодші покоління – синами, дочками, онуками і онучками; а люди одного покоління – братами і сестрами. Ця група була спільнотою спорідненості та інцестуальним суспільством. Чоловіки і жінки однієї групи були сексуально пов'язані між собою, і найсильніші інстинкти пов'язували пару і всю людську групу разом.

У той час групові шлюби були пов'язані з релігійними уявленнями. Індивідуальні союзи відчували, що вони є особливими носіями духу. Оскільки духи в той час вважалися природними істотами, ці союзи вважали себе однією природною сутністю. Вони уявляли себе однією твариною і однією рослиною, а союз орди з ордою уподібнювався союзу однієї тварини з іншою. Кожен союз відчував у собі дух однієї тварини і носив її ім'я. У цій тварині вшановувався дух предка. Вбивство або заподіяння шкоди цій тварині вважалося тяжким святотатством.

Це явище відоме як тотемізм. Тотем (слово, запозичене з мови індіанців) означає як тварину, яку він захищає, так і саме об'єднання, яке перебуває під захистом тварини і стоїть на

її захисті. Тут віра призводила до тісного примирення між членами тотему. Тотем суворо визначав, які союзи повинні приєднуватися до інших союзів. Причина, чому племена імітували тварин у своїх танцях, полягала в тому, що вони вважали, що дух тварини живе в них. Тотемі вважалися екзогамними, а це означало, що шлюб міг відбутися лише поза тотемом. У первісному розумінні, одружувався тотем, а не людина (Леві-Строс, 2000, с. 49, 124).

Первісних людей дуже цікавило питання, до якого тотему належить дитина: матері, батька, чи якомусь третьому тотемові? Насправді можливі всі три варіанти. В останньому випадку, однак, дитина належить до іншого субтотему із застереженням, що вона повертається до свого первісного тотему. Однак, якщо дитина примикає до тотему матері, то права є материнськими; в іншому випадку – батьківськими. Яке право є первинним? Ймовірно, ні те, ні інше, і первісні народи спочатку були розділені на матрилінійні та патрилінійні системи. Це дуже спірне питання. Цілком ймовірно, що матрилінійні системи існували раніше і що народи більш-менш енергійно і швидко переходили до патрилінійних систем або залишалися на матрилінійній стадії.

Існує ряд етнічних груп, які демонструють обидві форми, але немає сумнівів, що в цих етнічних групах більш ранньою формою була матрилінійна. Особливо це стосується народів з патрилінійною системою, оскільки вони часто мають сліди матрилінійної системи.

Згодом з групових шлюбів розвинулися подружні шлюби. Вони набули форми полігамії або поліандрії, залежно від того, чи один чоловік мав кілька дружин, чи одна дружина мала кількох чоловіків. Обидві форми зустрічаються у людства, причому полігамія переважає у більшості народів, за винятком представників західних культур.

Моногамія є дуже важливим аспектом людської культури, оскільки вона представляє повний особистий союз чоловіка і жінки, даючи простір для індивідуалізму, з одного боку, і гармонізуючи індивідуалізм з найвищою спільністю двох осіб, з іншого боку. Шлюб може бути тимчасовим або постійним. Перший з самого початку розрахований на короткий період часу, тоді як другий є або безумовним, довічним контрактом, або постійним в принципі, але може

бути розірваний у будь-який момент. Такий шлюб є потужною рушійною силою у світовій культурі не тільки тому, що полегшує сімейне життя і виховання дітей, але й тому, що забезпечує повний душевний спокій і економить багато енергії, яка тепер може бути витрачена на культурну роботу. Деякі етнічні групи релігійно орієнтовані на моногамію, щоб зберегти стосунки і після смерті, в той час як в інших один або обидва носять траур що найменше рік.

Подружні пари виокремлюються з групових шлюбів різними способами. В одному випадку нестача їжі заважала багатьом людям жити поруч. Одним із факторів було викрадення жінок. Чоловік, який викрадав дружину, мав звільнити її від общинних звичаїв і створити незалежний шлюб. Викрадення перетворилося на купівлю, коли сім'я жертви отримувала еквівалент у різних формах. Поступово викуп ставав, так би мовити, символічним, і всі сліди товару та обміну зникали, натомість виникав справжній подружній шлюб, з формальними ознаками, чи без них.

Протилежністю шлюбу є стан безладних статевого зв'язків, відомий як гетеросексуальність. В Індії, наприклад, вона стає надбанням певної касты і прикривається фіктивними шлюбами (наприклад, з рослинами). Серед австралійських аборигенів іноді дозволені дикі оргії, а право позбавляти цноти належить окремим особам. Однак навіть серед народів з повністю розвиненою шлюбною системою часто визначається сексуальна свобода між неодруженими людьми. Тільки шлюб відокремлює жінок від інших чоловіків, віддаючи їх у руки конкретного чоловіка. Наречена з дитинства пов'язана зі своїм чоловіком і повинна залишатися цнотливою. У цьому полягає моральне піднесення і всесвітньо-історичне значення акту зв'язування узами шлюбу. З іншого боку, з давніх часів не бракувало аскетичних понять і заборон, і певним людям приписувалося бути принаймні поміркованими в певний час і в певних випадках.

Власність також спочатку була спільною, але згодом стала власністю окремих осіб. Особливо це стосувалося власності на землю, яка була спільною під час свого розвитку серед аграрних народів, але поступово перейшла до сімейної власності, а згодом і до індивідуальної. Цей перехід відбувався по-різному, але в більшості

випадків земля виділялася окремим сім'ям, спочатку тимчасово, до наступного перерозподілу. Земля віддавалася тим, хто бажав її обробляти, але вона залишалася їхньою, поки вони її обробляли, після чого поверталася до общини. З розвитком культури і вдосконаленням обробки землі, було визнано більш постійний зв'язок між землею і набувачем. Земля назавжди закріплюється за окремими особами, вона стає предметом відчуження.

Рухоме майно також спочатку було спільною власністю. Однак, якщо деякі предмети були визнані особистою власністю досить рано (одяг, зброя, ліки, амулети), то здобич, особливо мисливська та рибальська праця, спочатку належала общині. З часом люди отримали право володіти продуктами своєї здобичі та праці, а також обмінювати їх. Поділ праці зробив обмін, особливо між окремими людьми, особливо важливим.

Особиста природа власності породила звичай ховати речі померлого разом, щоб вони були такими ж корисними в потойбічному світі, як і за життя. Звідси поширився звичай спалювати речі померлого, тварин, рабів і вдів. Пізніше задовольнялися тим, що їх символічно приносили в жертву або звільняли від смерті і використовували, як і раніше. Таким чином, особиста власність успадковується сім'єю, породжуючи спадкове право.

Кримінальна відповідальність сім'ї також спочатку була спільною відповідальністю. Вся сім'я, пов'язана з особою, відповідала за дії цієї особи доти, доки не відмовлялася від неї і не виганяла її зі свого середовища. Така спільна відповідальність все ще зустрічається в розвинених країнах, але вона поступово послаблюється і замінюється визначеністю відповідальності, яка накладається тільки на злочинця.

На думку британського філософа Томаса Гоббса, етична концепція починається з переходу людей від природного стану до держави. Від природи всі люди рівні. З цього природного стану, в якому всі люди рівні, повинна виникнути війна всіх проти всіх (*bellum omnium contra omnes*). Люди за своєю природою не є соціальними істотами, як вчив Арістотель, але один прагне домінувати над іншим, що призводить до війни. Стан війни – це стан страху і небезпеки, з якого необхідно вийти. Тому мир є першою вимогою природного права і виражає

правило поміркованості кожної людини через відмову від необмежених прав на все. Ця відмова може відбуватися у формі передачі прав однієї особи іншій. Другий спосіб, тобто передача прав усіх осіб одній або кільком особам, створює державу. Державі передаються всі без винятку права. Покора державній владі є безумовною, бо непокора їй знову приведе до війни проти всіх. Перерахувавши права держави (охорона миру, цензура вчень, ухвалення законів, судів, оголошення війни, встановлення адміністрації та нагород), Т. Гоббс приписує їй верховній владі (Гоббс, 2000, с. 153).

Соціальною формою нації від самого початку була родоплемінна спільнота, в якій окремі тотеми неодноразово вступали в шлюбні зв'язки. Звідси випливало правило, що тільки ті, хто належав до одного з тотемів, могли брати участь у житті общини. І коли багато тотемів об'єднувалися в державу, це була родоплемінна держава, тобто держава, що складалася лише з осіб, які перебували в родинних зв'язках між собою. Поступово, однак, держава все більше і більше прив'язувалася до певної території, і на цій території почали осідати великі іноземні орди. Їх терпіли, бо вони платили податки і служили панівним кланам. Поступово держава перетворилася з племінної на територіальну.

Суспільство створює певні формальності, щоб судити злочинців і накладати на них відшкодування. Для визначення вини чи невинуватості підозрюваних у злочинах звертаються до Бога. Так звані ордалії (божественний суд) відбуваються у формі вогню, отрути змії або

судових поєдинків, ворожіння та жеребкування. Ордалії можуть бути односторонніми або двосторонніми, залежно від того, одна чи обидві сторони їх отримують. Кроком вперед є заміна ритуалу на присягу, під час якої людина, яка свідчить про неправомірні дії або брехню, піддається божественному прокляттю на себе або свою родину. Цю клятву людина виголошує самотійно або разом з членами сім'ї.

Судовий вирок спочатку виноситься від імені Бога, а потім від імені його посланця царя. Правові норми передаються і записуються через звернення до Слова Божого. Ухвалений закон з'являється спочатку у формі святого закону, який є заповіддю Божою, а потім у формі державного закону. Він стоїть вище за мудрість, змінює звичаї і відкриває нові шляхи права. Спочатку закон визнавався непохитним, незмінним і вічним як такий, що походить від Бога, але тимчасовим і минушим було лише його тлумачення. Згодом переконалися в цілісності самого права і визнали, що наступні закони можуть змінювати попередні.

Висновок. Отже, процес розвитку відбувається у контрастах: з одного боку, індивідуальні права впливають із суспільного правопорядку; з іншого боку, забезпечення прав поступово потрапляє до рук найбільших і найсильніших спільнот і стає завданням держави. З одного боку, право тяжіє до індивідуалізації, а з іншого – до привласнення, державного нагляду та державного захисту. Це пов'язано з тим, що вирішальною рисою суспільного ладу є поєднання індивідуального і загального.

Список використаних джерел:

1. Гегель Г. В. Ф. (2000). Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ : Юніверс. 336 с.
2. Гегель Г. В. Ф. (2004). Феноменологія духу / з нім. пер. П. Тарашук. Наук. ред. пер. Ю. Кушаков. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи». 548 с.
3. Гоббс Т. (2000). Левіафан / пер. з англ. Київ : Дух і Літера. 606 с.
4. Леві-Строс К. (2000). Первісне мислення / пер. з франц., вступ. слово та прим. С. Йосипенка. Київ : Український центр духовної культури. 324 с.

References:

1. Hehel G. V. F. (2000). *Osnovy filosofii prava, abo Pryrodne pravo i derzhavoznavstvo* [Fundamentals of the Philosophy of Law, or Natural Law and State Studies]. / Per. z nim. R. Osadchuka, M. Kushnira. Kyiv: Yunivers. 336 s. [in Ukrainian].
2. Hehel G. V. F. (2004). *Fenomenologhiia dukhu* [The Phenomenology of Spirit] / Per. z nim. P. Tarashchuk. Nauk. red. per. Yu. Kushakov. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy». 548 s. [in Ukrainian].
3. Hobbs T. (2000). *Leviafan* [Leviathan]. / Per. z anhl. Kyiv: Duxh i Litera. 606 s. [in Ukrainian].
4. Levi-Stros K. (2000). *Pervisne myslennia* [Primordial Thinking]. / Per. z frants., vstup. slovo ta prym. S. Yosypenka. Kyiv: Ukrainskyi tsentr dukhovnoi kultury, 2000. 324 s. [in Ukrainian].

Тарапата-Більченко Лідія Григорівна,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри хореографії та музичного мистецтва
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
orcid.org/0000-0001-5449-1480
tarapata@meta.ua

ПРИРОДА І КУЛЬТУРА В ОПТИЦІ «НОВОЇ АНТРОПОЛОГІЇ»

У статті аналізується опозиція «природа – культура» в контексті «нової антропології». Взаємовідносини між природою і культурою потребують оновлення дискурсу, адже західна механістична інтерпретація природи підлягає критиці. Новаторську методологію дослідження пропонує «нова антропологія» Б. Латура, Е. В. де Кастро, Е. Кона, Т. Юнкапорти, Ф. Десколи, Т. Мортон, наукові праці яких знаходяться під значним впливом спадку К. Леві-Строса.

Дихотомія «природа – культура» виявилась відчутною когнітивною перепоною для розвитку соціальних і гуманітарних наук. Спроба обґрунтувати винятковість людини у порівнянні з іншими живими істотами зазнала поразки. Розширення антропології за межі людини припускає такий методологічний підхід, який дозволяє не обмежуватися суто людськими якостями – мовою, культурою, історією, а фокусує увагу на нелюдських істотах і розмаїтті зав'язків між ними і людиною.

Нелюдські форми життя теж задіяні у процес репрезентації світу, вони володіють агентністю, яка виходить за межі людини. Такі репрезентації, в доповнення до символічної (властивої людині), притаманні усім формам життя. Семіотичність властива усім біологічним процесам. Символічна референція є емерджентною динамікою, вкладеною у більш широкий семіозис життя, із якого вона походить і від якого залежить.

З'ясовано, що «нові антропологі» пропонують розширене розуміння самості. Вони експлікують щільну багатовидову екологію самостей, куди входять не тільки люди, тварини та рослини, але й безліч елементів, що формують життя. Щоб уважатися самістю, не обов'язково включати в себе символічну референцію, суб'єктивність чи свідомість, які ми зазвичай пов'язуємо з репрезентацією. Самість не обов'язково співпадає з межами організму, а може розподілятися і серед тіл. Нелюдські організми є самостями, а біотичне життя – знаковим процесом. Самість не тільки можна репрезентувати, але вона й сама репрезентує. Існує безліч природ, однак є тільки одна культура – перспектива, яку приймає будь-яка самість, людська чи нелюдська. Культура в цьому сенсі є перспективою самості і самостей.

Констатовано, що мультикультуралістська парадигма ґрунтується на одиничності природи, яка гарантує об'єктивну всезагальність тіл і тілесної субстанції, і на множинності культур, які породжені суб'єктивною особливістю свідомостей та означуваних. Новий підхід, навпаки, припускає єдність духу й різноманітність тіл. У проєктах «нових антропологів» мононатуралізм змінюється на мультинатуралізм. Це свідчить про неминучу поразку мультикультуралізму, оскільки останній виступає як додаток до мононатуралізму.

Наголошено, що наша культура і наше бачення природи – всього лише окремий випадок у вигадливій конфігурації безлічі картин світу, в загальній гаммі «метафізик». Ми не маємо права вважати наше сприйняття світу єдино істинним, а тому еталонним.

Ключові слова: природа, культура, cogito, самість, репрезентація, мультикультуралізм, мультинатуралізм.

Tarapata-Bilchenko Lidiia,
PhD., Associate professor,
Associate Professor at the Department of Choreography and Musical Art
Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko
orcid.org/0000-0001-5449-1480
tarapata@meta.ua

NATURE AND CULTURE IN FOCUS OF “NEW ANTHROPOLOGY”

This article analyzes the opposition between nature and culture in the context of «new anthropology». The relationship between nature and culture needs to be reevaluated because the Western mechanical interpretation of nature is subject to criticism. An innovative research methodology is offered by the «new anthropology» of B. Latour, E. V. de Castro, E. Kohn, T. Junkaporta, F. Descola, T. Morton, whose scientific works are significantly influenced by the legacy of K. Lévi-Strauss.

The dichotomy of «nature-culture» turned out to be a tangible cognitive obstacle for the development of social sciences and humanities. The attempt to justify the exclusivity of man in comparison with other living beings has been repudiated. The expansion of anthropology beyond the boundaries of man implies a methodological approach not limited to purely human qualities, such as language, culture, and history, but focuses attention on non-human beings and the variety of connections between them and man.

Non-human life forms are also involved in the process of representing the world. They possess an agency that goes beyond the human. Such representations, in addition to the symbolic (characteristic of a person), are inherent in all forms of life. Semiotics is characteristic of all biological processes. Symbolic reference is an emergent dynamic embedded in the broader semiosis of life from which it originates and on which it depends.

The «new anthropologists» offer an expanded understanding of the self. They explicate a dense multispecies ecology of selves, which includes not only humans, animals, and plants, but also many other elements that shape life. To be considered a self does not necessarily involve the symbolic reference, subjectivity, or consciousness that we usually associate with representation. The self does not necessarily coincide with the boundaries of the organism, but can also be distributed among bodies. Non-human organisms are selves, and biotic life is a symbolic process. Not only can the self be represented, but it also represents itself. There are many natures, but there is only one culture – the perspective that any self, human or non-human, takes. Culture in this sense is the perspective of the self and selves.

It has been established that the multiculturalist paradigm is based on the unity of nature, which guarantees the objective universality of bodies and bodily substance, and on the plurality of cultures, which are generated by the subjective peculiarity of consciousnesses and signified. The new approach, on the contrary, assumes the unity of the spirit and the diversity of bodies. In the projects of the «new anthropologists», mononaturalism changes to multinaturalism. This indicates the inevitable defeat of multiculturalism, since the latter acts as an adjunct to mononaturalism.

It is emphasized that our culture and our vision of nature is just a special case in the intricate configuration of many pictures of the world, in the general gamut of «metaphysics». We do not have the right to consider our perception of the world as the only true one, and therefore as a reference.

Key words: nature, culture, cogito, selves, representation, multiculturalism, multinaturalism.

Впевненість дослідників природи і культури у тому, що людське й нелюдське (культура й природа) належать до різних царин світобудови й абсолютно відділені одне від одного похитнулася. На перший погляд, із дихотомією «природа – культура», в цілому, все гаразд. Однак перед лицем заплутаних «natural-cultural worlds» культурфілософи опинилися в доволі скрутному епістемічному становищі. Виникла необхідність переглянути усталені дисциплінарні норми і винайти оптику, яка б дозволила по-новому побачити природу, культуру та незвичні, а тому досить дивні відносини між ними.

Новаторські дослідницькі процедури пропонують «нова антропологія». Вона персоніфікована такими іменами, як: соціолог і філософ Бруно Латур (свій проєкт він називає симетричною антропологією або ж експериментальною метафізикою); етнографи Едуард Вівейрос де Кастро, Едуард Кон, Тайсон Юнкапорта; антрополог Філіп Дескола; філософ Тімоті Мортон. Може здатися, що нові антропологісти – це розпрошена спільнота амбіційних диваків, що посягнули на святе в європейській метафізиці, тому їх дослідження перебувають на маргінесі величюного поступу сучасної думки, яка благополучно

оговтталась після онтологічного, антропологічного, лінгвістичного, іконічного поворотів у філософському дискурсі ХХ сторіччя. Однак, аналіз текстів цих філософів, соціологів, етнографів і дослідників культури показує, що побіжний і дещо зверхній погляд на їх наукові здобутки зовсім не відповідає дійсності.

Мета статті – з'ясувати зміст опозиції «природа – культура» в контексті «нової антропології», висвітлити оновлений культурфілософський дискурс у порівнянні з традиційною інтерпретацією взаємовідносин між культурою і природою.

«Нові антропологи» не відкидають здобутків своїх попередників, а у деяких вирішальних моментах навіть спираються на них. При цьому вони впевнено грають на чужих дисциплінарних полях, переформатовують простори смислу, підважують авторитаризм традиційної метафізики, науки, політичної і соціальної філософії, та з новим запальним радикалізмом ставлять під питання великі опозиції минулого – Духу і Матерії, Природи і Культури, Індивіда і Суспільства. Більш того, вони переглядають фундаментальні поняття західної філософії, як *от οἶκος, λόγος, φύσις і πόλις*.

Нові антропологи свідомі того, що традиційна антропологія тривалий час обмежувалась ретельним описом «точки зору тубільця», щоб потім глумливо вказати на її примітивність і, сумістивши з об'єктивною точкою зору спостерігача, включити у власну теоретичну модель. Інтелектуальна подія, яку ми називаємо новою антропологією, породжує новий спосіб життя, виробляє нову суб'єктивність, пропонує новий режим децентрованої думки. Навіть назви книг, написаних дослідниками, містять елементи провокативності: «Канібальські метафізики» (de Castro, 2014), «По той бік природи й культури» (Descola, 2005), «Екологія без природи» (Morton, 2007), «Як мислять ліси: до антропології по той бік людини» (Kohn, 2013), «Розмова з піском: як мислення корінного населення може врятувати світ» (Yunkaporta, 2019).

Донедавна поняття «антропологія природи» могло викликати скептичну посмішку, чи зневажливий жест, аж ось у 2000 році у паризькому Колеж де Франс Філіп Дескола – учень К. Леві-Строса – засновує кафедру антропології природи. Слід зазначити, що «нові антропологи» глибоко вкорінені у наукові й філософські ідеї

Клода Леві-Строса, хоча й не цураються критичного переосмислення інтелектуального спадку засновника структурної антропології. Як помітив французький семіотик Дж. Курте, структурній антропології від самого початку було притаманне подвійне ставлення до категорій природи і культури. По-перше, сенс деяких текстів К. Леві-Строса такий, що природа знаходиться по відношенню до культури в логічному відношенні диз'юнкції, тобто виключає її, і навпаки. По-друге, ці ж категорії знаходяться в логічному відношенні імплікації, тобто причинно-наслідкового зв'язку, а значить «культура є не запереченням природи, а її трансформацією» (Courtés, 1973, p. 47).

Дихотомія «природа – культура» – одна із найпотужніших у низці інших після Декарта. Ця опозиція виявилася відчутною когнітивною перепорою для розвитку соціальних і гуманітарних наук, особливо у спробах обґрунтувати винятковість людини у порівнянні з іншими живими істотами. Картезіанська установка *cogito ergo sum*, через впливових донині феноменологів та екзистенціалізм, безкомпромісно тримає оборону сакральної тези про винятковість людини. Між тим, уміння мислити, як іронічно зауважує Ж.-М. Шеффер, – це просто бонус доволі банальному біологічному виду від багатой на несподіванки еволюції (Schaeffer, 2005).

Едуардо Кон пропонує міркування про тростину, яку мала на увазі Сфінкс у своєму питанні, зверненому до Едипа. Йдеться про метафору посередника між тендітним смертним Я і світом, що простирається за його межами (Kohn, 2013). Розширення антропології за межі людини припускає такий методологічний принцип, який дозволяє не обмежуватися суто людськими якостями – мовою, культурою, історією, а фокусує увагу на нелюдських істотах і складному розмаїтті зав'язків між ними і людиною. Такий підхід вписується в новітню парадигматику «постгуманітарних досліджень» – «posthumanities».

Е. Кон закликає відмовитися від традиційних поглядів на поняття репрезентації, яка зазвичай розглядається у лінгвістичній і символічній формі, тобто на конвенційній основі: традиційні форми репрезентації не виходять за межі мови, а часто ототожнюються з нею. Він упевнений, що нелюдські форми життя теж задіяні, хоча й на інших засновках, у процесі

репрезентації світу. Вони теж володіють агентністю, позамежною людині (Kohn, 2013, p. 75), тобто здатні діяти за власної ініціативи, а не в якості маріонетки, позбавленої динамічної чи навіть творчої активності. Живі істоти беруть участь у реальних семіотичних процесах, які не можна аналізувати зі свідомо антропоцентричних позицій. Ці модальності репрезентації, в доповнення до символічної (властивої людині), притаманні усім формам біологічного життя. Вони майже не вивчені і значно відрізняються від властивостей, укорінених у людській мові.

Антропологія на початку свого існування сприймала первісних людей як дітей природи, дивлячись на них, як на щось середнє між твариною, людиною і мешканцем Заходу, що не лестило ні тварині, ні людині, ні мешканцю Заходу, адже ні один із них не жив «у» природі, – пише Бруно Латур. Пізніше позиція антропологів стала більш помірною: «невинні дикуни», якщо вони, як і європейці, виділялись із природи, тим не менше, жили з нею в гармонії, поважали й берегли її. Але і ця гіпотеза не витримала випробування ні етнологією, ні історією, ні екологією з їх багаточисленними і яскравими свідченнями безжального знищення екосистем, кричущого порушення рівноваги (Latour, 2004, p. 43–44).

Далі виявилось, що «примітивні народи» вже не здаються нам іншими, оскільки змішують те, що, за нашими переконаннями, змішувати не підлягає, а саме речі і людей, «реальність» і сновидіння. Тому необхідно створити загальний простір (світ, космос) через анулювання розділення фактів і цінностей, відмінностей між раціональним (Латур називає його «колоніальним») та ірраціональним, між незаперечним природним фактом і архаїчним характером репрезентацій (репрезентант повинен володіти мовою в людському розумінні). Вихід можливий через рух від змішаного до ще більш змішаного, від складного до більш складного, від пояснення до застосування. Політична екологія повертається додому, до *ойкосу*, до інших істот, які досі вважалися пересічними, до основ повсякденного існування (Latour, 2004, p. 192).

Метафізика, яку вибудовує Б. Латур є експериментальною, бо поняття досліду (експерименту) етимологічно пов'язане з небезпекою, ризиком, а отже експеримент полягає у тому,

щоб проходити через випробування, а вийшовши з них, засвоїти урок. Ось три постулати експериментальної метафізики Латура: 1) Право на володіння агентністю отримують різноманітні сутності, а не тільки люди, як було до цих пір. Більше немає ніяких підстав для ранжування різних сутностей у порядку їх значимості. 2) Актори – це свідомі істоти, які розуміють, що роблять і не потребують моралізаторства, чи просвіти з боку соціологів. 3) Необхідність описання, а не пояснення, відмова від підміни наративів акторів пояснювальними концептами на кшталт Науки, Природи, влади, капіталізму (Latour, 2004).

Коли Б. Латур говорить про соціальне, він має на увазі «соціальне в асоціаціях». Для акторно-мережевої теорії Латура цей термін означає не конкретну сферу реальності або окремих елементів, а якийсь рух, переміщення, трансформацію, переведення. Це асоціація, що виникає між сутностями, які не можна назвати соціальними у звичайному сенсі цього слова. «Соціальне» – це назва типу короткочасної асоціації, що характеризується тим способом, яким вона збирається у нові форми. Циркуляція і плинна природа того, що переміщується, охоплюється латурівським поняттям «мережа» (Latour, 2005). Акторно-мережева теорія орієнтована на дослідників, які прокинулись від догматичної сплячки і отримали можливість через незрівнянність дій об'єктів із соціальними відносинами знову повернутися до об'єктів.

Мовні акти нерозривно пов'язані з іншими мовними актами, письмо з письмом, взаємодія зі взаємодією, але актори – люди й не-люди (human and nonhuman) – здатні вступати у відносини один з одним лише швидкоплинно. Завдяки їх активності соціальні відносини набувають різноманітних форм і обрисів (Latour, 2004, p. 89; Latour, 2005, p. 79). «Акторні мережі» розглядаються через призму властивостей, які нагадують мову. На думку Е. Кона, це лише півкрок до цілісної теорії взаємодії живих об'єктів семіозису, що вимагає рішучої відмови від класичних побудов семіотики. Класична семіотика постулює абсолютну винятковість людської природи і не враховує міриади нелюдських акторів, сутнісно важливих для її визначення.

Е. Кон утілює програму виявлення символічного за допомогою дослідження знаків за межами символічного. Він закликає задуматися

над змістом «реального» та врахувати, що його основи – «об’єктивність» і контекстуальна зконструйованість – розхитані дивною і прихованою логікою знаків, які виникають і поширюються в світі по той бік людини (Kohn, 2013, р. 13–14).

Щоб прояснити відносини між «реальним», об’єктивністю і контекстом наведемо приклад. У відомому бестселері С. Гокінга та Л. Млодінова «Великий задум» розділ з красномовною назвою «Що таке реальність?» починається цікавим анекдотичним пасажем. Мова йде про те, що муніципальна рада міста Монца (Італія), заборонила мешканцям утримувати золотих рибок в кулястих акваріумах. Мовляв, поміщати рибку в посудину з вигнутими стінками не по-людські (!), адже, дивлячись на світ за межами скла, рибка бачить викривлену картину реальності (!) (Hawking, Mlodinow 2010, р. 37). Така ось педантична турбота про благо спантеличених загадками буття золотих рибок в прекрасному ломбардійському місті Монца.

Золота рибка, що мешкає в сферичному акваріумі, «знає» лише одну картину реальності, нехай і спотворену, на думку етично заангажованої міської влади. Ми припускаємо, що при цьому тварина не відчуває будь-яких епістемологічних, онтологічних чи психологічних труднощів. Як справедливо зауважують Гокінг і Млодінов, звідки нам знати, яку реальність бачимо ми, люди – істинну, чи спотворену?

Муніципалітет міста Монца впорався з цією проблемою досить легко, спроектувавши впевненість в істинності реальності на «спотворену реальність» золотої рибки, що дивиться на світ (*наш*, а не *її!*) із скляної сферичної діжки. При цьому не бралися до уваги ні контекст, ні семіотична складова, ні об’єктивність, ні ілюзія, закладена у підґрунтя нашої цивілізації. Якщо ми станемо на позицію «екологічно свідомої критики», то з подивом побачимо, що нас оточує безліч потенційно безкінечних і частково співпадаючих один із одним контекстів. Виявиться, що не може бути єдиного контексту, який би керував усім. Намагання знайти той єдиний контекст, який би пояснив певну «екологічну реальність», обмежує наше проникнення в неї. Більше того, вихід за межі символічного взагалі провокує нас на відмову від контексту.

Е. Кон пропонує операцію з «провінціалізації мови»: ми повинні відмовитися від

усталеної універсалізації теорій, які виростили з європейського контексту, від ігнорування специфіки інших контекстів, а також тих умов, у яких європейські теорії відверто не діездатні. В. де Кастро говорить про необхідність «деколонізації думки», щоб побачити, що мислення зовсім не обов’язково обмежується мовою, символами чи пастками, розставленими людським розумом у «неприродному», сконструйованому нами, але такому комфортному світі, тобто в лінгвістичному, соціальному й культурному контекстах.

Вибудовуючи картину семіозису у природі, Е. Кон звертається до ідей Ч. Пірса. Іконічні (ікона – знак, що означає через подібність), індексальні (індекс – знак, що означає через дію) й символічні (символ – знак, що означає через домовленість) процеси вкладені один в одного. Існування знаків-символів залежить від знаків-індексів, а останні – від знаків-ікон. Тобто символічна репрезентація є емерджентною по відношенню до іконічної та індексальної референцій. Символічна референція, яка робить людей унікальними, є емерджентною динамікою, вкладеною в більш широкий семіозис життя, із якого вона походить і від якої залежить. Вона дозволяє описувати не тільки те, що присутнє тут і зараз, але й різноманітні «що, якщо...» (Kohn, 2013, р. 54–55). Люди не єдині, хто інтерпретує світ. Семіотичність властива всім біологічним процесам. Життя в своїх засновках семіотичне.

Е. Кон пропонує розширене розуміння самості («*selves*»): вона не обов’язково є людиною. Він говорить про щільну багатовидову екологію самостей (Kohn, 2013, р. 78–81), куди входять не тільки люди, тварини та рослини, але й духи лісу та безліч елементів, що формують цю екологію, життя, включно з потойбічним («*nonhuman selves*»). Щоб уважатися самістю, «комусь» не обов’язково включати в себе символічну референцію, суб’єктивність, свідомість чи обізнаність, які ми зазвичай пов’язуємо з репрезентацією. Більше того, самостями є не тільки тварини, але й рослини. Самість не обов’язково співпадає з межами організму, а може розподілятися серед тіл: студентська група, натовп, популяція, бджолиний рій чи колонія мурашок теж здатні виступати як самості. Окрема самість може бути лише однією з багатьох самостей, зосереджених

у тілі – одиничні клітини організму володіють свого роду мінімальною самістю.

Самість виникає із семіотичної динаміки як результат процесу, що виробляє новий знак, який інтерпретує знак попередній. Тому доречно вважати нелюдські організми самостями, а біотичне життя – знаковим процесом, нехай конче й уречевленим і несимволічним (Kohn, 2013, р. 72–75). Самість не тільки можна репрезентувати, але вона і сама репрезентує. Для цього їй не обов'язково «розмовляти». Не потрібен їй і «представник», про необхідність якого пише Б. Латур, адже репрезентація виходить за межі символічного – людської мови (Kohn, 2013, р. 92).

Із точки зору сучасної епістемології світ значною мірою є людською конструкцією. Антропологія по той бік людини стверджує протилежне: семіозис простирається за межі символічного, тобто суто людської семіотичної модальності, на якій ґрунтуються мова, культура й суспільство. Існує безліч природ. Однак є тільки одна культура – перспектива, яку приймає будь-яка самість, людська чи нелюдська. Культура в цьому сенсі є перспективою самості і самостей. Себто з позицій своїх самостей всі істоти бачать різні природи, які вони населяють, але в антропології «по той бік людини» мова все одно йде про людину, саме тому, що вона вдивляється в те, що поза нею робить існування людського можливим. Ліс мислить через «нас», а нам залишається лише розвивати здатність мислити разом з лісом і подібно йому.

Природа і суспільство у своєму традиційному розділенні – це ті застарілі (модернові) концепти, які нам заважають. Політична екологія не здатна зберегти природу. Якщо під природою ми розуміємо якесь загальне поняття, що дозволяє нам об'єднати всі істоти в межах однієї впорядкованої ієрархії, то політична екологія, вважає Латур, на практиці виявляється саме в скасуванні ідеї природи. І очікуваний жест у бік Ніцше: після смерті Бога й людини Природі теж час упокоїтися (Latour, 2004, р. 25–32).

На думку Латура, існує безліч різноманітних «природ», що складають *плюриверсум* (Latour, 2004, р. 40–41). Нагальне завдання політичної екології – замінити Науку на науки як окремі наукові практики, які заново створюють ці природи (Latour, 2004, р. 187). Політична екологія, як її бачить Латур, пропонує перемістити

об'єднуючу функцію різних класів суцього із подвійного поля політики й природи в *єдине поле колективу*. Колектив для французького дослідника – це специфічна зв'язаність людських і нелюдських істот у тому вигляді, в якому вона виявляється зібраною в якусь мережу в певний момент часу і в певному місці.

Сучасний світ наповнений гібридами, істотами абсолютно нового типу – квазіоб'єктами, які в природі не наявні від самого початку. Вони не є чисто соціальними, суто культурними, чи природними. Кількість таких гібридів стрімко множиться, що ставить під сумнів усталену (модерну) дихотомію природи й культури. Б. Латур показує, що виникнення суб'єкт-об'єктної дихотомії – це наслідок практик очищення, а гібриди – результат практики медіації, які об'єднують не-людські сутності з людською суб'єктивністю. Ядерна зброя, результати генної інженерії, трансплантаційної медицини та маніпуляції зі стовбуровими клітинами – мабуть найбільш красномовні приклади артефактів, вироблених практиками медіації науки з природою. Відомий сучасний трансгенний програміст Едуардо Кац створює гібриди, комбінуючи генетичний матеріал філогенетично дуже далеких видів. Зокрема широкого розголосу набув його біомистецький проєкт «GFP Bunny» – тварина, виведена шляхом включення гена медузи, що контролює синтез зеленого флуоресцентного протеїну в ДНК кролика, хутро якого під дією ультрафіолетового випромінювання світиться зеленим кольором (Кас, 1998). Цей приклад свідчить про те, що технологія займає серединне положення між полюсами природи і культури, а технології не тільки здійснюють медіацію, але й самі є її продуктом.

Висвітлення дихотомії «природа – культура» в оптиці нової антропології буде неповним без аналізу поняття «мультикультуралізм». Бруно Латур вважає мультикультуралізм непослідовним, адже той провокує занадто поспішні рішення: культури не просто різноманітні, але кожна з них претендує на власний опис реальності. Культури більше не виділяються на загальному тлі єдиної природи. Вони несумісні одна з одною. Немає ніякого загального світу. З одного боку – невидимий світ, який здатні бачити лише вчені і чия робота залишається за кадром (горезвісна езотеричність мови науки), а з іншого – видимий і відчутний,

але несуттєвий світ, якому не вистачає наукового опису. Мультикультуралізм отримує своє право на множинність тому, що він ґрунтується на *мононатуралізмі* (de Castro, 2014, р. 65–77, Latour, 2004, р. 33, 48, 130, 184).

У протилежність нашому євроамериканському мультикультуралізму, що припускає однаковість природи і множинність мінливих культурообумовлених репрезентацій природи, амазонське сприйняття лісу і його насельників ґрунтується на мультинатуралізмі. Б. Латур використовує поняття *мультинатуралізм*, яке він запозичує у Е. В. де Кастро. Останній називає мультинатуралізм однією з характерних рис індіанського перспективізму, тобто суто інтелектуальної структури, яка містить теорію свого власного описання, даного антропологією, оскільки він є саме іншою антропологією, поставленою впоперек нашій. Він є концептом концепту, застосування якого полягає в контр-аналізі антропологій, які нам занадто добре відомі (de Castro, 2014, р. 78).

Мультикультуралістська парадигма ґрунтується на двох фундаментальних засновках: на одиничності природи, що є гарантією об'єктивної всезагальності тіл і тілесної субстанції, і на множинності культур, що породжена суб'єктивною особливістю свідомостей та означуваних. Індіанський же підхід, навпаки, припускає єдність духу й різноманітність тіл. Культура, або ж суб'єкт, у такому випадку виявляється як форма всезагального, а природа, або ж об'єкт – є формою одиничного (de Castro, 2014, р. 56).

У проєкті Б. Латура на зміну мононатуралізму (існує єдина Природа) приходять мультинатуралізм (існує безліч природ). Це вказує на неминучу поразку мультикультуризму, оскільки останній виступає як додаток до мононатуралізму. По-іншому: позбавляючись мононатуралізму, ми позбавляємось і мультикультуралізму. Мова йде не про «дуалістичну монархію» (єдина природа і безліч культур), виплекану запаленою уявою людей модерну, а про «універсальну республіку» як асамблею безлічі колективів. Безлічі (!), а не двох, як в надрах модерністської дуалістичної метафізики – природа і культура, факт і цінність, людина і річ, суб'єкт і об'єкт тощо. Членами колективів нового типу будуть не тільки люди, групи людей чи субкультури, виключені з процесу прийняття рішень (на

кшталт жінок, молоді, ЛГБТ-спільнот...), але й нелюдські істоти, яких Б. Латур, з оглядкою на де Кастро, називає *нелюди*.

У де Кастро *нелюди* – це різноманітні актанти. Е. Кон називає їх *активними семіотичними агентами*. Основною метою антропології по той бік людини є завдання навчитися визнавати, що людина теж є продуктом того, що знаходиться за межами її контексту і далеко не тільки екологічного. Усі істоти, зокрема й нелюдські, у своєму підґрунті семіотичні. Будь-яке життя семіотичне, і будь-який семіозис живий. Отже, життя і думка багато в чому одне й те саме: життя мислить, думка жива (Kohn, 2013, pp. 33–34, 49, 100–101).

Чому ми маємо відмовитися від Природи (у розумінні Б. Латура) чи від мононатуралізму (у розумінні де Кастро)? Тому що сторонній спостерігач, занурений у європейську епістемологію науки, не здатен сприйняти Природу цілісно, а значить концептуалізувати її без розривів. Широкі концептуальні узагальнення, на кшталт *природа, культура*, притлумлюють наше сприйняття деталей, а тому провокують до насилля, як концептуального, так і фізичного. Кожний ліс, кожне дерево, кожний листок – окремі світи, кожна істота унікальна, самісна.

Наша пізнавальна діяльність спрямована на об'єктивацію реального світу (зокрема через техніку) і змісту психічного (зокрема через культуру). Те, що не було об'єктивованим, залишається нереальним або абстрактним. Формою Іншого є річ. Індіанська епістемологія надихається протилежним принципом: пізнавати – значить «персоніфікувати», тобто акт інтерпретації припускає особистісність того, що інтерпретується, прийняття точку зору того, *хто* повинен бути пізнаним, адже для індіанців важливо знати речі, як *когось*. Об'єкт має бути або доведеним до своєї повної інтенціональної форми, тобто форми якогось духа чи тварини в її людській подобі, або ж мати відношення до певного суб'єкта. При цьому засадниче значення має ідея про те, що екстралюдські агенти сприймають себе і свою поведінку в різних формах саме людської культури. Відповідно, те, що одні називають природою, для інших може виявитися культурою (de Castro, 2014, р. 61–62).

До речі, в одній із своїх бесід К. Леві-Строс визначив нашу сучасну цивілізацію як

антропоємичну на відміну від антропофагічних «примітивних культур». Вони «пожирають» своїх противників (пор. із концептом «канібальські метафізики» Е. де Кастро), у той час як ми «вибльовуємо» їх: відділяємо, ізолюємо, виганяємо, виключаємо з нашого світу людських зобов'язань (цит. за: Бауман, 2022, с. 276).

Через процедуру об'єктивації природи ми вдаємося до її ув'язнення (Мортон, 2007), адже історія природи – це історія розуму, яка розгортається в надрах самого розуму від давніх греків до Гайдеггера з Гокінгом. Очевидно, що історію природи, як власне і будь-яку історію, неможливо написати всупереч розуму, адже поняття історії є поняттям раціональним, про що наголошує Ж. Дерида в есе «Cogito та історія божевілья» (Дерида, 2004, с. 71–74). Сумнів у всемогутності *cogito* ставить під сумнів значення понять *історія* і, рухаємось ближче до нашої теми, *природа* та *культура*. Здається, що сьогодні про успішне завершення програми деконструкції, а саме руйнацію ієрархій через процедури безжального антиметафізичного розриву з логоцентризмом і антропоцентризмом, говорити ще зарано.

Спробуйте поглянути на пандемію з точки зору вірусу, а не з точки зору лікаря чи уряду – закликає Т. Мортон (Morton, 2007). Чи можемо ми зізнатися, що не володіємо розумінням модусів існування *не-людей*? Як далеко можна зайти у просторі екологічних можливостей, перш ніж потрапимо в інший простір? Наскільки треба спотворити режим екологічної інформації,

перш ніж він перетвориться на щось інше? Ці питання ще очікують на відповідь.

Людина модерну – хижа «політична тварина», яка запекло й агресивно захищає власну територію зі звичною ієрархічною структурою, верховенством *ratio*, рятівними, а тому бажаними опозиціями факту і цінності, суб'єкта і об'єкта, речі й людини, природи й культури. Згадаймо платонівський дуалізм Печери і Світу ідей, розділення первинних і вторинних якостей у гносеології Дж. Локка. Завдяки Декарту, «в тіні якого ми все ще живемо» (Т. Дікон), ці опозиції розведені по чітко окресленим концептуальним локусам. Ця тотальна й обмежуюча конфігурація донедавна позірно знімала напругу між опозиціями, а тому протистояння здавалося уявним. Природа не тільки механізована й реїфікована (уречевлена, об'єктивована), вона застигла в минулому. Очевидно, що нам треба долати жорстке розділення «дії» та «поведінки», тобто прірву між нелюдським (алгоритмічним – минулим) і людським (креативним – майбутнім). Дія та поведінка повинні розглядатися як два плани одного суцього. Сьогодні набагато важливіше зрозуміти, що наша культура і наше бачення природи – всього лише окремий випадок у вигадливій конфігурації безлічі картин світу, в загальній гаммі «метафізик». Ми не маємо права вважати наше сприйняття світу єдино істинним, а тому еталонним для інших культур, які, як нам здавалося донедавна, блукають наосліп у пошуках і очікуванні такого надійного й беззаперечного еталону.

Список використаних джерел:

1. Бауман З. *Модерність і Голокост* / пер. з англ. К. Дисси. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА. 344 с.
2. Castro, E. V. de. (2014). *Cannibal Metaphysics. For a Post-structural Anthropology* / edited and translated by Peter Skafish. Minneapolis : Univocal Publishing. 229 p.
3. Courtés, J. (1973). Lévi-Strauss et les contraintes de la pensée mythique: une lecture sémiotique des «Mythologiques». *Univers sémiotiques*. Paris : Mame. 187 p.
4. Дерида, Ж. (2004). *Письмо і відмінність* / пер. з фр. В. Шовкуна. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи». 602 с.
5. Descola, Ph. (2005). *Par-dela nature et culture*. Paris : Editions Gallimard. 792 p.
6. Hawking, St., Mlodinow, L. (2010). *The Grand Design*. New York : Bantam Books. 198 p.
7. Кас, Е. (1998). *Transgenic art*. URL: <http://www.ekac.org/transgenic.html>.
8. Kohn, E. (2013). *How Forests Think. Toward an Anthropology Beyond the Human*. Berkeley, Los Angeles, London : University of California Press. 267 p.
9. Latour, B. (2004). *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy* / translated by C. Porter. Cambridge, Massachusetts; London, England : Harvard University Press. 307 p.
10. Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York : Oxford University Press. 301 p.
11. Levi-Strauss, C. (1999). *Race et histoire*. Paris : Denoël. 129 p.
12. Morton, T. (2007). *Ecology without Nature. Rethinking environmental aesthetics*. Cambridge, Massachusetts; London, England : Harvard University Press. 249 p.

13. Schaeffer, J.-M. (2005). La these de l'exception humaine et le prometheisme de la connaissance. *Communications*. № 78. P. 189–209.

14. Yunkaporta, T. (2019). *Sand Talk: How Indigenous Thinking Can Save the World*. Melbourne : The Text Publishing Company. 224 pp.

References:

1. Bauman, Z. (2022). *Modernist i Golokost* [MODERNITY AND THE HOLOCAUST]/ per. z angl. K. Disi. Kyiv: DUH I LITERA. 344 s. [in Ukrainian].

2. Castro, E. V., de. (2014). *Cannibal Metaphysics. For a Post-structural Anthropology* / edited and translated by Peter Skafish. Minneapolis: Univocal Publishing. 229 p. [in English].

3. Courtés, J. (1973). Lévi-Strauss et les contraintes de la pensée mythique: une lecture sémiotique des «Mythologiques». *Univers sémiotiques*. Paris: Mame. 187 p. [in French].

4. Derida, Zh. (2004). *Pismo i vidminnost* [Writing and Difference] / per. z fr. V. Shovkuna. Kyiv: Vid-vo Solomiyi Pavlichko «Osnovi». 602 s. [in Ukrainian].

5. Descola, Ph. (2005). *Par-dela nature et culture*. Paris: Editions Gallimard. 792 p. [in French].

6. Hawking, St., Mlodinow, L. (2010). *The Grand Design*. New York: Bantam Books. 198 p. [in English].

7. Kac, E. (1998). *Transgenic art*. URL: <http://www.ekac.org/transgenic.html> [in English].

8. Kohn, E. (2013). *How Forests Think. Toward an Anthropology Beyond the Human*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press. 267 p. [in English].

9. Latour, B. (2004). *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy* / translated by C. Porter. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press. 307 p. [in English].

10. Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press. 301 p. [in English].

11. Levi-Strauss, C. (1999). *Race et histoire*. Paris: Denoël. 129 p. [in French].

12. Morton, T. (2007). *Ecology without Nature. Rethinking environmental aesthetics*. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press. 249 p. [in English].

13. Schaeffer, J.-M. (2005). La these de l'exception humaine et le prometheisme de la connaissance. *Communications*. № 78. P. 189–209. [in French].

14. Yunkaporta, T. (2019). *Sand Talk: How Indigenous Thinking Can Save the World*. Melbourne: The Text Publishing Company. 224 p. [in English].

Уварова Тетяна Іванівна,
*кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри мистецтвознавства
та загальногуманітарних дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету
orcid.org/0000-0003-2628-7399
uvarovatatjana@gmail.com*

ВАРІАТИВНІСТЬ, КУЛЬТУРНІ ІНВАРІАНТИ ТА БАЗОВІ УНІВЕРСАЛІЇ КУЛЬТУРИ

У статті актуалізовано питання про універсалії, інваріанти і варіативність як конвенційні «ресурси» культури. На основі системного, комплексного та міждисциплінарного підходів досліджено стійкі елементи, тобто культурні універсалії та варіативні елементи, які можуть виникати та зникати в конкретних історичних умовах. Встановлено, що культурні універсалії відображають характеристики культурного досвіду та вирізняються порівняльною одноманітністю рис у найрізноманітніших проявах і мають абстрактний, символічний характер. Наголошено, що найбільше культурні універсалії пов'язані з цінностями. З'ясовано, що культурні інваріанти є властивістю чи константою, яка залишається незмінною у різноманітних перетвореннях, та постають у культурі єдністю змінного й незмінного. Досліджено, що культурні інваріанти є одним зі способів утримання і трансляції символів, міфів та архетипів. Зроблено висновок, що культурному інваріанту протистоїть варіант. Культурний інваріант визначає «якість» такої культури, встановлює кордони варіативності та її семантичних проявів. Відповідно, варіативність – це спосіб існування культури в часі і просторі та всі наявні та можливі знаково-символічні прояви культури, варіанти її форм та змістів. Якщо інваріантності властива стабільність та стереотипність, незалежність від зовнішніх впливів, збереження традицій, недостатня гнучкість та спрямування до порядку, то варіативності притаманна гнучкість, інноваційна спрямованість, відкритість усьому новому, залежність від впливів. Варіативність існує одночасно у різноманітності конкретних виразів – варіантів.

Ключові слова: культура, універсалії культури, культурні інваріанти, варіативність.

Uvarova Tetiana,
*Candidate of Art Studies, Associate Professor,
Department of Art Studies and General
Humanities International Humanitarian University
orcid.org/0000-0003-2628-7399
uvarovatatjana@gmail.com*

VARIABILITY, CULTURAL INVARIANTS AND BASIC UNIVERSALS OF CULTURE

The article updates the issue of universals, invariants and variability as conventional «resources» of culture. On the basis of systemic, complex and interdisciplinary approaches, stable elements, that is, cultural universals and variable elements that can appear and disappear in specific historical conditions, have been investigated. It was established that cultural universals reflect the characteristics of cultural experience and are distinguished by the comparative uniformity of features in the most diverse manifestations and have an abstract, symbolic character. It is emphasized that cultural universals are mostly related to values. It was found that cultural invariants are a property or a constant that remains unchanged in various transformations and appear in culture as a unity of the variable and the unchanging. It has been studied that cultural invariants are one of the ways of maintaining and transmitting symbols, myths and archetypes. It was concluded that the cultural invariant is opposed by a variant. The cultural invariant determines the «quality» of a given culture, establishes the boundaries of variability and its semantic manifestations. Accordingly, variability is the mode of existence of culture in time and space and all existing and possible sign and symbolic manifestations of culture, variants of its forms and contents. If invariance

is characterized by stability and stereotypy, independence from external influences, preservation of traditions, insufficient flexibility, and orientation towards order, then variability is characterized by flexibility, innovative orientation, openness to everything new, dependence on influences. Variability exists at the same time in the variety of concrete expressions – options.

Key words: culture, cultural universals, cultural invariants, variability.

Вступ. Культура – надзвичайно багатопланове явище, що охоплює всі сфери життя. Вона має складну будову, елементи якої виділяються за різних підстав. Одночасно культура є цілісною та незвідною до жодного з елементів. Вона має внутрішню єдність багатющого спектра різноманітних явищ. Проте будь-яка культура містить у собі стійкі елементи, тобто культурні універсалії, і елементи перехідні, які можуть виникати та зникати в конкретних історичних умовах. Ці зміни, які відбуваються в культурі, зумовлені спадкуванням нових ознак, які потребують наукового осмислення та систематизації. Тому актуальним постає питання про універсалії, інваріанти і варіативність як конвенційні «ресурси» культури. Вважаємо важливим пояснити методологічну значущість, сутність та умови функціонування не лише як досліджуваній процес, а і середовище, на тлі якого він розгортається, природу й характер різноманітних впливів.

Осмислення цих концептуальних питань здійснено із застосуванням системного, комплексного та міждисциплінарного підходів. При цьому варто зауважити, що підхід – це більш загальне поняття, ніж метод, яке можна розуміти як позицію, ракурс, що формує концепцію досліджуваного явища. Системний підхід побудований на розумінні цілого й частини, взаємозв'язку культурної системи із середовищем. У межах такого підходу культура розглядається як система, що складається та функціонує завдяки взаємодії об'єктивного і суб'єктивного, раціонального та емоційно-чуттєвого. Комплексний підхід використовується для аналізу не лише самого культурного явища, а й для всіх передумов та чинників, які впливають на його перебіг. А між системним і комплексним підходами наявний тісний взаємозв'язок, і комплексний підхід на певному рівні дослідження може переходити у системний аналіз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерпретацію універсалій культури представлено у низці наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, насамперед

антропологів: Дж. Мердока, Д. Брауна, С. Гірца, М. Хілса та ін. (Murdock, 1959; Brown, 2004; Geertz, 1983; Hills, 2002). У їхніх дослідженнях універсалії постають як інструмент і пояснювальна модель культури і людської природи. Теоретичні джерела універсалій знайшли відображення у соціологічних дослідженнях. Так, науковець П. Штомка розглядає універсалії як вираження деяких універсальних потреб чи імперативів суспільства (Sztompka, 2007). Більшість дослідників пов'язує культурні універсалії з цінностями (Hills, 2002). На їхню думку, універсалії як базисні цінності культури допомагають визначити спільні риси людської культури (Жуленова, 2013, с. 141–142).

Поряд з універсаліями культури значний масив досліджень присвячено осмисленню культурного інваріанта. Його широко використовують філософи О. Кирилюк (Кирилюк, 2013), Т. Метельова (2010), М. Попович (2000) як такі константні характеристики елементів, які за будь-яких перетворень залишаються незмінними. Сутність культурних інваріантів та їхню інтерпретацію також здійснено у роботах науковця О. Колесник (Колесник, 2013, с. 41–46). У дослідженнях науковця І. Голубович зазначено, що «культурний інваріант проявляє складні, нелінійні, зворотні зв'язки між людиною і оточуючими її контекстами» (Голубович, 2009, с. 255).

У низці досліджень культурні інваріанти розглядаються у взаємопов'язаності з міфами. О. Кирилюк (Кирилюк, 1996), О. Колесник (Колесник, 2013, с. 41–46) розглядають культурні інваріанти як один зі способів утримання і трансляції в культурно-історичній традиції символів і міфів. Зазначається, що культурні інваріанти важко описувати й аналізувати поза зверненням до сфери міфологічного (Кирилюк, 1996).

Пропонується актуалізація інваріанту у пов'язаності із символами. На думку вітчизняних дослідників, символізація є провідною антропогенетичною характеристикою, саме тема культурних інваріантів пов'язана

з проблемою аналізу символічних та феноменологічних аспектів культури. Інваріантність, або ж повторюваність символу, можна визнати способом буття символу, його функціонування (Балута, 2012, с. 204). Символи і знаки культури розглядаються певним кодом, яким культура прочитується як метатекст (Черниш, 2013, с. 94). Проте під знаково-символічним кодом певної культури розуміються не всі її знакові і символічні форми, а ті з них, що адекватно репрезентують її культурний інваріант та безпосередньо корелюють з його ціннісним ядром (Черниш, 2013, с. 95).

Також культурні інваріанти досліджуються через архетип. Ще Г. Юнгом вводиться поняття «культурні символи» для позначення тих з них, які мають найвищий ступень узагальнення. Однак будь-який символ є культурним, тому здається виправданим називати такі найголовніші символи «архетипними». Дослідник З. Босик наголошує, що саме архетип постає як одна зі специфічних форм культурного інваріанту (Босик, 2010, с. 137). Отже, культурний інваріант постає у наукових дослідженнях як внутрішнє незмінне у змінному, що задає межу змінності та реалізується в культурі через символи, міфи, архетипи.

Проте універсалії і культурні інваріанти не можна розглядати поза варіативністю культури. Інваріант – це те постійне, що стоїть за різними варіантами. Структура інваріанта реалізується у єдності двох опозиційних відношень: «змінного» до «незмінного» (Черниш, 2013, с. 95). Досліджуючи варіативність традицій, науковець П. Гречанівська під варіативністю розглядала «видозмінювання другорядних елементів традицій у разі зберігання інваріантів на етнічному (або національному) рівнях. Та наголосувала, що у «акті варіювання велике значення має видозмінювання саме сукупності усталених ознак культурної форми, а не її конкретних проявів» (Гречанівська, 2010). У дослідженні І. Канівця «Варіативність у кіно та універсальність кіномови» (2018 р.) розглядається варіативність у кіно від форми одночасного існування твору у кількох різних варіантах розвитку сюжету на початку століття до варіативності як творчого прийому наприкінці XX століття.

Мета статті. Здійснивши аналіз останніх досліджень і публікацій, можна зробити висновок, що в наукових дослідженнях приділяється

увага різним аспектам варіативності культури, універсаліям та культурним інваріантам, проте осмислення концептуальних питань подається неструктуровано та несистемно. Вважаємо важливим пояснити методологічну значущість цих елементів у їх взаємозалежності та визначенні їх місця і ролі у категоріальній системі культурологічного знання.

Виклад матеріалу дослідження. Універсалії культури. «Однією з важливіших проблем сучасного гуманітарного знання є пошук фундаментальних основ культури, її інваріантів, осягнення глибинних прошарків буття людини у світі як цілісного, культурно-історичного, морального та психоментального комплексу» (Голубович, 2009, с. 222). Різні культури і тим паче країни, попри розмаїття їх, у своїй основі мають багато спільного, і ці спільні аспекти піддаються науковому аналізу. Культурні особливості прояву того чи іншого феномену формуються історично у процесі пристосування певної спільноти до умов існування, створення сталих мереж міжособистісної взаємодії. Вони передаються від покоління до покоління через механізм традиції і підтримуються завдяки колективній реалізації у соціальній життєдіяльності. Дослідження насамперед мають виділити параметри культурного феномену. Такими параметрами є універсалії культури. Вперше цей термін вжив антрополог Джордж Мердок, вивчаючи системи спорідненості в усьому світі, визначивши їх як «шаблони або риси, які є глобально спільними для всіх суспільств» (Murdock, 1959).

Універсалії культури – «це найпоширеніші у соціальній практиці культурні форми (норми, взірці, стереотипи свідомості та поведінки), що вирізняються порівняльною одноманітністю рис у найрізноманітніших проявах і мають абстрактний, символічний характер» (Жуленова, 2013, с. 142). Вони відображають характеристики культурного досвіду, значимого для будь-якої культури.

У сучасних дослідженнях універсалії розглядаються як «своєрідні інваріанти розвитку, елементи культури, норми, цінності, правила, традиції і властивості, котрі притаманні всім культурам незалежно від географічного місця, історичного часу і соціального устрою суспільства» (Семашко, Піча, 2003). Саме вони, на думку авторів, забезпечують відтворення способу

життя і людини певної культури від покоління до покоління, виражають ті риси культурних явищ, які трапляються в будь-яких культурах: давніх і нових, малих і великих, вони є основами розуміння світу і місця людини в ньому.

«Універсалії (від лат. *universalis* – загальний) – термін, що позначає усе те, що за своєю природою здатне виявлятися в одиничних речах» (Букач, 2021) та разом з тим відображає «онтологічні й екзистентні константи людського буття, фундаментальні категорії картини світу, сумарну аксіоматику внутрішнього досвіду людей» (Букач, 2021).

Універсалії культури формуються у кожної людини в процесі соціалізації і задають систему координат, виходячи з яких людина сприймає явища дійсності. Про це наголошує і дослідниця О. Жуленова. Вона зазначає, що універсалії культури одночасно виконують, щонайменше, три взаємопов'язані функції в людській життєдіяльності. «По-перше, вони забезпечують своєрідну квантифікацію і сортування різноманітного, історично мінливого соціального досвіду. Цей досвід розділяється відповідно до сенсів універсалій культури і стягується у своєрідні кластери. Завдяки такій «категоріальній упаковці» він включається в процес трансляції та передається від людини до людини, від одного покоління до іншого. По-друге, універсалії культури виступають як базисна структура людської свідомості, їх смисли визначають категоріальний лад свідомості в кожен конкретну історичну епоху. По-третє, взаємозв'язок універсалій утворює узагальнену картину людського світу, те, що прийнято називати світоглядом епохи. Ця картина, висловлюючи загальні уявлення про людину і світ, вводить певну шкалу цінностей, прийняту в такому типі культури, і тому визначає не тільки осмислення, а й емоційне переживання світу людиною» (Жуленова, 2013, с. 141–142). На думку дослідниці, вони засвоюються індивідом та є внутрішньою канвою його індивідуального розуміння світу, його вчинків і дій. У всіх цих функціях смисли універсалій культури повинні бути засвоєні індивідом, «стати внутрішньою канвою його індивідуального розуміння світу, його вчинків і дій» (Жуленова, 2013, с. 141–142).

Розвитку теорії культурних універсалій сприяють дослідження американського

антрополога Дональда Е. Брауна (Brown, 2004). Ним розроблена пояснювальна модель культури і людської природи крізь призму універсалій. За Д. Брауном універсалії поділяються на абсолютні, ті, які наявні у всіх людей, незалежно від їх специфічної культури. Багато універсалій не існують окремо, вони є вираженням різних сфер одночасно, наприклад, поняття «власність», що одночасно виражає форму соціальної та культурної організації, а також поведінку. Також виділені універсалії явні як ті, що мають лише кілька винятків. Наприклад, заборона інцесту, що є правилом, присутнім у різних культурах, за деякими винятками. Виділяються умовні універсалії, як ті, що відносяться до причинно-наслідкового зв'язку між культурним елементом та його універсальністю, а також вироблення механізму перетворення його на норму. Статистичні універсалії як такі, що постійно відбуваються в очевидно не пов'язаних товариствах, але вони не є абсолютними, оскільки вони здаються випадковими, наприклад, різні назви. І, насамкінець, групові універсалії як елементи або ситуації, в яких обмежений набір параметрів пояснює можливість варіювання культур. Наприклад, міжнародний фонетичний алфавіт, що являє собою кінцеву можливість спілкування через загальні знаки та звуки, і що вона виявляється різними способами у всіх культурах (Brown, 2004). Інший дослідник культури – антрополог К. Гірц визначає культурні універсалії як «емпірично спостережувані явища, які за всієї різноманітності звичаїв, що проявляється у всьому світі і в усі часи, можуть бути всюди виявлені приблизно в одній і тій же формі. Культурні універсалії виникають тому, що всі люди, в якій би частині світу вони не жили, фізично влаштовані однаково, вони мають одні і ті ж біологічні потреби і стикаються із загальними проблемами, які ставить перед людством довікля. Люди народжуються і вмирають, тому у всіх народів існують звичаї, пов'язані з народженням і смертю. Оскільки вони живуть спільним життям, у них з'являються поділ праці, танці, ігри, привітання тощо. Хоча деякі потреби і універсальні, в різних культурах вони набувають різного значення» (Geertz, 1983).

Більшість дослідників пов'язує культурні універсалії з цінностями. Так, у висловлюваннях К. Клакхона цінності й образи мислення

є універсальними. «У кожному суспільстві заборонено вбивство і засуджується брехня, у жодному з них не схвалюється страждання. Визначення і вибудовування універсальних цінностей не може ґрунтуватися тільки на підрахунку і розташуванні в межах передбачуваної шкали культурних досягнень» (Hills, 2002). На думку вченого, «людський світ складається не тільки з об'єктів, які перетворюються людьми, і до яких вони відносяться як до предметів, що задовольняють їхні потреби. Світ людини включає саму людину як суб'єкта діяльності, поведінки і спілкування, його активність, його духовне життя і стосунки з іншими людьми. В історичному розвитку культури поряд з категоріальними структурами, котрі характеризують світ об'єктів, формуються і функціонують особливі типи категорій, за допомогою яких виражені визначення людини як суб'єкта діяльності, особливості його спілкування, його ставлення до інших людей і суспільства загалом, до цілей і цінностей соціального життя. До них належать категорії: «людина», «суспільство», «я», «інші», «праця», «свідомість», «добро», «краса», «віра», «надія», «борг», «совість», «справедливість», «свобода» тощо» (Hills, 2002).

Універсалії як базисні цінності культури допомагають визначити спільні риси людської культури (Жуленова, 2013, с. 141–142). «Прикладом побутування культурних універсалій можуть бути будь-які соціальні сфери – сім'я, релігія, міжособистісне спілкування тощо. Однак у кожній з цих однотипних за своєю сутністю сфер виявляються величезні відмінності у деталях. Є безліч форм сім'ї та способів сімейного життя, величезна кількість ідей стосовно потойбічного життя, уявлень про Бога, релігійних ритуалів, правил спільного життя одновірців» (Жуленова, 2013, с. 141–142).

П. Штомпка виокремлює два теоретичні джерела універсалій. Вони можуть «з'явитися у різних суспільствах паралельно, незалежно одне від одного, як вираження деяких універсальних потреб чи імперативів» (Sztompka, 2007). Ці потреби (імперативи) виникають із самої природи людини або колективів, спільнот, але можуть утворюватися й у «процесі деякого культурного обміну, проникнення чи поширення окремих культур у ширших ареалах» (Sztompka, 2007). У другому випадку, на думку П. Штомпки, слід говорити про культурну

дифузію, що буде проявом поширення того культурного змісту, що попервах сформувався у рамках однієї, специфічно особливої партикулярної культури (Sztompka, 2007). Отже, універсалії культури – це культурні форми, що вирізняються порівняльною одноманітністю рис у найрізноманітніших проявах і мають абстрактний, символічний характер. Вони за всієї своєї різноманітності можуть бути всюди виявлені приблизно в одній і тій же формі. Найбільше культурні універсалії пов'язані з цінностями.

Упродовж своєї історії для кожної культури властиво передавати соціокультурні взірці із покоління в покоління, адаптуватися до нових віянь часу, взаємодіяти з іншими культурами, суспільствами. Механізм культурної дифузії сприяє тому, що за всіх відмінностей культур у кожній із них є щось спільне, для всіх універсальне. Отже, завдання дослідника – вибудувати і здійснити дослідження так, щоб знайти спільне і відмінне в кожній культурі. Індикатори дослідження треба раціоналізувати й детально перевірити з метою виявлення соціокультурних неточностей, абстракцій і неоднозначностей. Щоб оцінювання складних міжкультурних зв'язків було найбільш коректним, таким, що враховує об'єктивні параметри. І тут, у разі переходу на рівень емпіричного аналізу, потрібне поняття, котре в аналізі соціокультурних особливостей могло охопити структурний рівень міжкультурних подібностей і відмінностей, з огляду на базисні складники культури, що залишаються незмінними тривалий час, і більш динамічні особливості, що відображають типові уявлення чи константи у певний час у заданій сфері. Саме таким поняттям є «інваріантність».

Культурна інваріантність та варіативність у культурі. Категорія «інваріант» видається ефективним інструментом узагальнення найважливіших змістових парадигм культури. Проте, незважаючи на те, що уявлення про щось незмінне і суттєве є таким, що об'єднує різноманітні об'єкти за деякою властивістю чи здібністю та проходять через усю людську історію, природа інваріантності до цих пір не є дослідженою. Багатовікові труднощі з формалізацією цих уявлень безперервно породжували протиріччя та різні версії їх тлумачення, поки, зрештою, досягнення у математиці XIX століття

дали можливість їх упорядкування і наукового абстрагування в понятті «інваріант».

Термін «інваріант» був уведений математиком Джеймсом Сильвестром у 1851 році. Інваріант ним тлумачиться як властивість деякого класу (множин) математичних об'єктів, які залишаються незмінними у разі перетворення певного типу. При цьому наголосимо, що інваріант – це не об'єкт, не еталон і не зразок, а саме властивість, яка притаманна багатьом об'єктам. Відповідно, такі об'єкти з інваріантними властивостями створюють деяку множину – певний клас споріднених об'єктів. Поняття інваріанта активно занурюється в процедури установлення тотожності і розрізнення об'єктів будь-якої природи. Тому не буде перебільшенням вважати, що мислить розвиток знань без цього фундаментального поняття. Тобто проблема інваріанта може бути закладеною у різноманітну проблематику. А отже, може сприяти науковим розробкам у культурологічних дослідженнях.

У культурології інваріант трактується як властивість, яка залишається незмінною у різноманітних перетвореннях. Інваріант є тим незмінним, що присутнє у кожній з культур. У кожній культурі присутня деяка людина і деякий світ. Інваріантом є тотожність між людиною і світом. Культура є способом ототожнення людини і світу, їх співвіднесений порядок, який робить людське життя передбачуваним, можливим, тим, що дає визначеність певним подіям і смисл певним вчинкам.

Як уже зазначалось, поняття культурного інваріанта широко використовують у філософії О. Кирилюк (Кирилюк, 2013), Т. Метельова (2010), М. Попович (2000). У їхніх дослідженнях інваріантність визначається за допомогою двох ключових понять – «структура» і «сталість». Вона позначає константні характеристики елементів, акцентуючи ті зв'язки, які за будь-яких перетворень залишаються незмінними. Вивчення інваріантності пов'язане з необхідністю виявлення у динамічному відносно стійких основ. При цьому є думка, що без установлення статистичної інваріантності немає підстав порівнювати окремі характеристики (латентні змінні) тих чи інших груп. Є три рівні інваріантності: інваріантність конфігурацій, метрична інваріантність та інваріантність шкали (Matsumoto, 2001, с. 210). Проте культурний інваріант відрізняється від культурних

універсальї тим, що на нього впливає час і контекст; лише той складник соціального об'єкта може мати інваріантні характеристики, котрий під дією специфічних контекстних і часових параметрів залишається сталим і незмінним. Саме пошук цієї характеристики є передумовою для висновків про межі зіставлення і порівняння об'єктів (Жуленова, 2013, с. 146).

Культурні інваріанти важко описувати й аналізувати поза зверненням до сфери міфологічного. Дослідження реалізації універсально-культурних інваріантів через аналіз сюжетів-ситуацій різноманітних міфів здійснено О. Кирилюком (Кирилюк, 1996). Культурні інваріанти постають у міфах «як базис певних ситуацій і як їх підсумок» (Балута, 2012, с. 203). Тема культурних інваріантів насамперед пов'язана з проблемою аналізу символічних та феноменологічних аспектів культури. Тобто розуміння культури як світу символів і знаків, що становлять її простір, щодалі більше знаходить своє поширення. Культура розуміється як цілісний текст, зокрема культура певної спільноти, що містить у собі і власні знаково-символічні засоби вираження своїх змістів, сукупність яких і становить знаково-символічний код цієї культури. «Семіотичний і структуралістський підходи дозволили виявити функціональні зв'язки, своєю чергою, постструктуралістський підхід завдяки синтезу семіотики й герменевтики дозволив звернутися до виявлення природи символів і знаків культури як певного коду, яким культура прочитується як метатекст. Проте справедливо було б говорити про наявність безлічі знаків і символів у надрах будь-якої культури. Однак з них можна виокремити ті, що виражають її особливість й унікальність. Тому під знаково-символічним кодом певної культури ми розумітимемо не всі її знакові і символічні форми, а ті з них, що адекватно репрезентують її культурний інваріант та безпосередньо корелюють з його ціннісним ядром» (Черниш, 2013, с. 94).

Будь-які зміни, які відбуваються в культурі, впливають на саму людину. Змінюється етичний статус, трансформуються основні життєві смисли і цінності. Адже людина – основний провідник базових цінностей культури. На початку ХХІ століття «складні, нелінійні, зворотні зв'язки між людиною і оточуючими її контекстами можна розглядати як культурний інваріант. Ці зв'язки у разі першого

наближення взагалі не фіксуються через їх очевидність і автоматизм. І лише у «ситуації людини» вони, немов уперше, проявляються, стають явними і демонструють свою проблематичність та парадоксальність <...>. А сама «інваріантність культури досліджується через персонально-особистісну позицію, у світлі «ситуації людини» (Голубович, 2009, с. 255). Інваріант постає смисловою структурою, що, зберігаючи внутрішнє «герметичне» значення, видозмінюється, модифікується у контекстах і, проступаючи у варіантах, впорядковує, орієнтує контекст у відповідному напрямі (Балуца, 2012, с. 211).

Г. Юнг вводить поняття «культурні символи» для позначення тих з них, які мають найвищий ступень узагальнення. Однак будь-який символ є культурним, тому здається виправданим називати такі найголовніші символи «архетипними». У ХХ ст. найбільш вагомим з термінів, які позначають культурні інваріанти, стає архетип. У культурології культурний інваріант, як допоміжний термін, вжито в дослідженні З. Босик, яка встановлює дистинкцію (як один з логічних прийомів та пізнавальний акт, у процесі якого фіксується різниця) між ним та поняттям архетипу. Останній постає як одна зі специфічних форм культурного інваріанту, як «елементарна одиниця культурного формотворення, яка функціонувала б на всіх рівнях культури» (Босик, 2010, с. 137). Отже, культурні інваріанти – один зі способів утримання і трансляції в культурно-історичній традиції символів, міфів та архетипів. Тобто культурний інваріант постає єдністю змінного й незмінного та має певну обмеженість і визначеність, задану внутрішньою структурою.

Дослідниця М. Черниш «під культурним інваріантом розуміє таку межу варіативності певного знаково-символічного коду, притаманного тій чи іншій культурі, перехід за яку відсилає до іншої культури» (Черниш, 2013, с. 95). У цьому сенсі інваріанту протистоїть варіант. Культурний інваріант визначає «якість» такої культури, встановлює кордони варіативності її семантичних проявів. Відповідно, варіативність – це спосіб існування культури в часі і просторі певної спільноти, всі наявні й можливі знаково-символічні прояви цієї культури, її гомоморфне інваріанту різнобарв'я форм і змістів. Співвідношення інваріанту і варіативності

визначається тим, що інваріант є внутрішньою структурою варіативності та водночас її допустимою межею, а варіативність – змістовним розгортанням інваріанту (Черниш, 2013, с. 95).

Отже, якщо інваріантності властива стабільність та стереотипність, незалежність від зовнішніх впливів, збереження традицій, недостатня гнучкість та спрямування до порядку, то варіативності притаманна гнучкість, інноваційна спрямованість, відкритість усьому новому, залежність від впливів. Варіативність існує одночасно у різноманітності конкретних виразів – варіантів.

Висновки. Культурні універсалії, рівень інваріантності й варіативність являють собою онтологічні параметри для досягнення релевантного і рівноцінного порівняння соціокультурних феноменів. Є наочні паралелі між найзагальнішими характеристиками культури (універсаліями) і соціокультурними інваріантами. У будь-якій культурі можна знайти міжкультурні універсалії, пов'язані з основними потребами людини в адаптації до навколишнього світу (взаємини дітей і батьків, заборона на споріднений шлюб тощо). Проте є культурні характеристики, котрі не є явними культурними універсаліями, але під впливом часу й у взаємодії з іншими культурами залишаються незмінними, це культурні інваріанти. Культурний інваріант відрізняється від культурних універсалій тим, що на нього впливає час і контекст; і лише ті складники соціального об'єкта можуть мати інваріантні характеристики, які під дією специфічних контекстних і часових параметрів залишаються сталими і незмінними. Інваріантність у цьому разі розглядають як структурний показник оцінювання сталості й незмінності структурних зв'язків об'єкта дослідження. І нарешті, важливою характеристикою є варіативність у культурі. Вона відбувається шляхом зміни стереотипів свідомості та поведінки, форм соціальної організації та регуляції, норм і цінностей, способу життя та картини світу, механізмів трансляції соціального досвіду та ін. Зі зміною умов життя виникають і дають про себе знати нові потреби, в результаті щось втрачається і зникає, а інше продовжує своє існування, але у трансформованій формі. Тобто однією з причин варіативності є потреба людей в адаптації до нових умов соціокультурного середовища, до новацій та нових потреб.

Особливо актуальним питання про універсалії культури, її інваріантності постають у контексті сучасних ціннісних трансформацій.

Нині стратегія культурологічного аналізу ще тільки складається та оформлюється, але можемо зазначити, що «культурні універсалії» в категоріальній системі культурологічних теорій з'явилися не випадково. Вони є основою та системоутворюючими факторами кожної історично визначеної культури, тобто культурно затвердженими, ментально засвоєними, соціально необхідними смислами буття.

Культурна універсалія не є суто ідеальним утворенням, вона не діє як прагматично

орієнтована «вказівка». Її прагматика в дієвості «культурної моделі виживання». Сміслові значення будь-якої культурної універсалії є значно більшим, ніж просто її словесний вираз. Вона виражає найбільш глибокі уявлення про соціальне буття, про цінності, про засоби адаптації і виживання, про духовність у вигляді віри і надій, тобто важливішою ознакою культурних універсалій є їх інваріативний характер. Вони містять деякий абстрактний загальний зміст, який властивий усім типам культур і який слугує підставою формування глибоких структур людської свідомості. Культура в кінцевому рахунку є системою культурних універсалій.

Список використаних джерел:

1. Балута Г. А. (2012) Інваріанти: реальне чи номінальне? *Актуальні проблеми духовності*: зб. наук. праць. Вип. 13. С. 203–212
2. Босик З.О. (2010). Родинна обрядовість: трансформація та архетипові мотиви весільної обрядовості Середньої Наддніпряниці. 344 с.
3. Brown, D. (2004). Human universals, human nature and human culture. *Daedalus*, 133 (4): 47–54.
4. Букач В. М. (2021) Бакланова Н.М Теорія та історія культури (словник-довідник): навч. посіб. для здобувачів вищої освіти. 288 с.
5. Geertz, C. (1983). *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic Books. 244 p.
6. Голубович И. Инварианты и тексты культуры / И. Голубович И. // *Δόξα / Докса*: URL: <https://doxa.onu.edu.ua/Doxa6/222-230.pdf> (дата звернення: 12.06.2023).
7. Гречанівська П. Варіативність – основа розвитку народних традицій. *Новий Акрополь*. URL: <https://inewacropolis.org.ua/theses/e731c0f4-6281-4eed-9e27-ce18d365e7a0> (дата звернення: 31.05.2023).
8. Жуленова І. Культурні універсалії, інваріантність та еквівалентність: їхня роль у реалізації кросс-національних досліджень. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. No 3., 205 с.
9. Канівець І. (2018) Варіативність у кіно та універсальність кіно мови. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. Вип. 22. 198 с.
10. Кирилюк О.С. Універсально-культурні структури міфологічних підвалин масової політичної свідомості: Мислене древо. URL:Режим: [http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/ Sci/Culturology/uvuk/Politics.html](http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Politics.html).13 (дата звернення: 1.04.2023).
11. Кирилюк А. С. (1996) Універсалії культури і семиотика дискурса. Миф. 141 с.
12. Колесник О. С. (2013) Художня інтерпретація інваріантних образів. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*, № 1. С. 41–46.
13. Matsumoto, D. (Ed.). (2001). *The handbook of culture and psychology*. New York: Oxford University Press, С. 200–218.
14. Murdock, George Peter. (1959). *Africa: Its Peoples and Their Culture History*. New York, McGraw-Hill Book Company, Inc., 456 pp., P. 56–60.
15. Метельова Т.О. (2010). Культура глобалізованого світу: на шляхах збереження плюралізму. 344 с.
16. Hills, M. D. Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory. *Online Readings in Psychology and Culture*, 4 (4). URL: <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1040>. (дата звернення: 12.06.2023).
17. Попович М. (2000). Відчуження і цінність. Філософсько-антропологічні читання. Антропологічні ідеали київської школи та реалії постмодерну (до 70-ти річчя Олександра Яценка). С. 42–52.
18. Семашко О.М., Піча В.М. та ін. (2003). *Культурологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації*, 314 с.
19. Sztompka P. (2007). *Coming in from the cold: my road from socialism to sociology* / M. Deflem, *Sociologists in A Global Age*, Ashgate, pp. 189–202.
20. Черниш М. Основні поняття та методологічні принципи культурологічного аналізу проблеми збереження культурного розмаїття. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. № 2. С. 90–95. URL: <http://journals.urau.com.ua/visnyknakkkim/article/view/137999> (дата звернення: 10.05.2023).

References:

1. Baluta, H. (2012). Invarianty: realne chy nominalne? [Invariants: real or nominal?] *Aktualni problemy dukhovnosti: zb. nauk. prats.* Issue 13, Kryvyi Rih, S. 203–212 [in Ukrainian].
2. Bosyk, Z. (2010). *Rodynna obriadovist: transformatsiia ta arkhetyповi motyvy vesilnoi obriadovosti Serednoi Naddnyprianshchyny: monohrafiia [Family rituals: transformation and archetypal motifs of wedding rituals in the Central Dnieper Region]*. Kyiv: NAKKKiM [in Ukrainian].
3. Brown, D. (2004). *Human universals, human nature and human culture*. Daedalus, 133 (4): S. 47–54 [in English].
4. Bukach V.M., Baklanova N.M. (2021). *Teoriya ta istoriya kultury (slovnuk-dovidnuk): navch. posib. dla zdobuvachiv vuchoyi osvitu*. Odessa: vudaves Bukayev Vadum Viktorovuch, 288 s.
5. Geertz, C. (1983). *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. N.Y.: Basic Books. 244 p. [in English].
6. Holubovych, I. Invarianty i teksty kultury [Invariants and texts of culture]. *Doksa – Doxa*, 6. Retrieved from: <http://doxa.onu.edu.ua/Doxa6/222-230.pdf> [in Russian].
7. Hrechanivska P. Variatyvnist – osnova rozvytku narodnykh tradytsii [Variatyvnist – the basis of rozvytku narodnykh tradytsii]. *Novyi Akropol – New Acropolis*. Retrieved from: <https://newacropolis.org.ua/theses/e731c0f4-6281-4eed-9e27-ce18d365e7a0> [in Ukrainian].
8. Zhulienova, O. (2013). Kulturni universalii, invariantnist ta ekvivalentnist: ikhnia rol u realizatsii kros-natsionalnykh doslidzhen [Cultural universals, invariance and equivalence: their role in the implementation of cross-national research]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketyng. № 3 – Sociology: theory, methods, marketing*, 3, s. 205 [in Ukrainian].
9. Kanivets, I. (2008). Variatuvnist u kino ta universalnist kinomovu. *Naukovuy visnyk Kuivskogo nationalnogo universitetu teatru, kino i telebachenna imeni I.K. Karpenka-Karogo*. Kyiv. 2018 r. Issue. 22. 198 s. [in Ukrainian].
10. Kyrlyuk, A. (2013). Unyversalno-kulturni strukturu mifologichnuh pidvalun masovoi svadomosti: Muslenne derevo. Retrieved from: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Politics.html>. 13 [in Ukrainian].
11. Kyrlyuk, A. (1996). Unyversalyy kultury y semyotyka dyskursu. Myf. [Universals of culture and semiotics of discourse. Myth]. Odessa: Ros., 141 s. [in Russian].
12. Kolesnyk, O.S. (2013). Khudozhnia interpretatsiia invariantnykh obraziv [Artistic interpretation of invariant images]. *Mizhnarodnyi visnyk: Kulturolohiia. Filolohiia. Muzykoznavstvo*. Kyiv: Milenium, No. 1 [in Ukrainian].
13. Matsumoto, D. (Ed.). (2001). *The handbook of culture and psychology*. New York: Oxford University Press. P. 200–218 [in English].
14. Murdock, George Peter (1959). *A frica: Its Peoples and Their Culture History*. New York, McGraw-Hill Book Company, Inc., 456 p. P. 56–60 [in English].
15. Metelova, T.O. (2010). *Kultura globalizovanogo svitu: na chlahah zberejenna pluralizmu*. Kyiv: NAKKKiM. 344 s. [in Ukrainian].
16. Hills, M.D. (2002). Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory. *Online Readings in Psychology and Culture*, 4 (4). Retrieved from: <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1040> [in English].
17. Popovich, M.V. (1997). *Vidchudjennya I vumiru ludskogo buttya. Filozofsko-antropologichni chutannya. Antropologichni idealu kyivskoi chkolu ta realii postmodernu (do 70-richchya olecsandra Yasenka)*. Kyiv. Stulos, 2000. P. 42–52 [in Ukrainian].
18. Semachko, O.M., Picha, V.M. ta in. (2003). *Kulturologia: navchalnyy posibnuk dla studentiv vuchuh navchalnuh zakladiv I–IV rivniv akredutatsii*. Lviv: «Magnolia plus», 314 s. [in Ukrainian].
19. Sztompka, P. (2007). Coming in from the cold: my road from socialism to sociology / M. Deflem, *Sociologists in A Global Age*, Ashgate, 2007, pp.189–202.
20. Chernysh, M. (2013). Osnovni poniattia ta metodolohichni pryntsyipy kulturolohichnoho analizu problemy zberezhenia kulturnoho rozmaittia [Basic concepts and methodological principles of cultural analysis of the problem of preserving cultural diversity]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv, № 2 – Bulletin of the National Academy of Managers of Culture and Arts*, 2. 90–95. Retrieved from: <http://journals.urau.ua/visnyknakkkim/article/view/137999> [in Ukrainian].

Цап'як Микола Йосипович,
аспірант кафедри культурології
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
викладач хореографічних дисциплін
Волинського фахового коледжу культури і мистецтв
імені І. Ф. Стравінського Волинської обласної ради
orcid.org/0000-0003-3645-201X
PrimeVolden@gmail.com

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ ТАНЦЮВАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПОГРАНИЧНИХ РЕГІОНІВ (НА ПРИКЛАДІ ХОРОВОДУ «ОЙ МИ ПРОСО СІЯЛИ-СІЯЛИ»)

Мета статті – проаналізувати методологічні підходи в дослідженні танцювальної культури пограничних регіонів. Методологія дослідження базується на загальних принципах культурно-антропологічного підходу; категоріального аналізу, порівняння, систематизації, узагальнення. *Результати дослідження.* Використовуючи порівняльний аналіз різних культур, ми можемо бачити певні закономірності розвитку суспільства й окремого індивіда. Але щоб дані були достовірними і науково обґрунтованими, такого стану можна досягнути лише за умови, якщо порівнювані культури мають якомога більше точок перетину: схожий чи спільний історичний розвиток, екологічні та географічні умови та ін. Лише за таких умов можливий повний науковий ракурс у самий сутнісний складник проблеми, яка стосується схожих і відмінних характеристик. Однією з таких дефініцій є «фронтір» (англ. frontier – «пограниччя») – територія, де люди з різних культур та національностей зустрічаються, спілкуються, взаємодіють. Доцільним для дослідження танцювальної культури саме пограничних регіонів вважаємо синтез крос-культурного та хореологічного підходів. *Наукова новизна.* Вперше обґрунтовано доцільність синтезу крос-культурного і хореологічного підходів у вивченні танцювальної культури пограничних регіонів; уточнено особливості та відмінності крос-культурного та міжкультурного дослідження танцювальної культури. *Висновки.* Крос-культурний підхід, який виокремився із більш загальних культурно-антропологічного та компаративного підходів, дозволяє провести аналіз культурно-історичних чинників становлення танцювальної культури, форми, характеру та інтенсивності крос-культурних взаємодій, допомагає розглянути танцювальні практики в контексті культурних особливостей етносів, культурних регіонів та соціальних спільнот. Щоб зрозуміти, як у результаті культурних взаємовпливів трансформується морфологія танцю, на нашу думку, крос-культурний підхід доцільно поєднувати із хореологічним підходом. Такий синтез дозволяє всебічно та комплексно порівнювати танцювальні традиції, виявляти спільні та відмінні риси у їхньому розвитку, вивчати взаємозв'язки та взаємовпливи та аналізувати специфіку танцювальної мови, і найбільш доцільно використовувати для вивчення традиційної танцювальної культури пограничних регіонів у просторі «перетину культур», що і було зроблено на прикладі архаїчного хороводу «А ми просо сіяли, сіяли». Наступним кроком у нашому дослідженні стане комплексне вивчення інших зразків української регіональної танцювальної культури, у тому числі танців іноетнічного походження, де можна буде простежити не лише регіональну специфіку побутування автентичних танців, але й особливості міжкультурних взаємовпливів.

Ключові слова: танцювальна культура, культурна антропологія, крос-культурний підхід, хореологія, фронтір.

Tsapiak Mykola,
Postgraduate Student at the Department of Cultural Studies
Lesya Ukrainka Volyn National University,
Teacher of Choreographic Disciplines
Volyn College of Culture and Arts named after I. F. Stravinsky
orcid.org/0000-0003-3645-201X
PrimeVolden@gmail.com

METHODOLOGICAL APPROACHES IN THE DANCE CULTURE RESEARCH OF BORDER REGIONS (ON THE EXAMPLE OF A ROUND DANCE “A MY PROSO SIALY, SIYALY”)

The purpose of the article is to analyze methodological approaches in the study of the dance culture of the border regions. *The research methodology* is based on the general principles of the cultural and anthropological approach; the methods of categorical analysis, comparison, systematization, and generalization were used. *Research results.* Using a comparative analysis of different cultures, we can see certain patterns in the development of society and an individual. But in order for the data to be reliable and scientifically based, such a state can be achieved only if the compared cultures have as many points of intersection as possible: similar or common historical development, ecological and geographical conditions, etc. Only under such conditions, a full scientific approach to the most essential component of the problem, which concerns similar and different characteristics, is possible. One of these definitions is «frontier» – a territory where people from different cultures and nationalities meet, communicate, and interact. We consider the synthesis of cross-cultural and choreologic approaches to be appropriate for researching the dance culture of border regions. *Scientific novelty.* The expediency of the synthesis of cross-cultural and choreological approaches in the study of the dance culture of the border regions is substantiated for the first time; the peculiarities and differences of cross-cultural and intercultural research of dance culture are clarified. *Conclusions.* The cross-cultural approach, which stood out from the more general cultural-anthropological and comparative approaches, allows for the analysis of cultural-historical factors in the formation of dance culture, the form, nature and intensity of cross-cultural interactions, helps to consider dance practices in the context of cultural features of ethnic groups, cultural regions and social communities. In order to understand how the morphology of dance is transformed because of cultural interactions, in our opinion, it is advisable to combine the cross-cultural approach with the choreological approach. Such a synthesis makes it possible comprehensively and complexly compare dance traditions, identify common and distinctive features in their development, study relationships and mutual influences, and analyze the specifics of the dance language, and it is most expedient to use for the study of traditional dance culture abroad in the space of «intersection of cultures», which was done on the example of the archaic round dance «A my proso sialy, siyaly» («And we sowed millet, we sowed»). The next step in our research will be a comprehensive study of other examples of Ukrainian regional dance culture, including dances of foreign origin, where it will be possible to trace not only the regional specificity of authentic dances, but also the peculiarities of intercultural interactions.

Key words: dance culture, cultural anthropology, cross-cultural approach, choreology, frontier.

Вступ. Дослідження танцювальної культури України набуває популярності серед вітчизняних учених як об'єкт дослідження, особливою увагою користується саме регіональний аспект. Визначення передумов та особливостей становлення народного танцювального мистецтва передбачає звернення до історико-культурного контексту, вивчення якого дозволить зрозуміти процеси регіональної взаємодії культурно-етнічних традицій, що зумовили самотність українського народного танцю. В історичному, етнологічному, мистецтвознавчому, культурологічному вимірах студіювання регіональної хореографічної традиції допомагає розкрити та зберегти багатство й різноманітність

її культури, локальну своєрідність. Дослідник В. Гордєєв з цього приводу слушно зазначає, що «регіональна хореографічна лексика здатна «переакцентувати» стійкі структурні і символічні особливості національного пластичного коду як акумульованої етнокультурної інформації, вносити варіативний компонент у тілесне вираження інтелектуального та практичного досвіду» (Гордєєв, 2020, с. 38). У цьому контексті мають велике значення наукові розробки, що репрезентують особливості народної хореографічної культури пограничних територій України, передусім дослідження таких науковців, як: О. Бігус, Р. Гарасимчук, О. Квєцко, Б. Кокуленко, О. Ліманська, Н. Марусик,

І. Мостова, А. Підлипський, А. Тимчула, Л. Щур та ін.

В. Верховинець був одним з перших, хто заклав фундамент українського хореознавства і ще близько століття тому неодноразово наголошував на пошуку та зборі автентичного танцювального матеріалу. У своїй праці «Теорія українського народного танцю» дослідник пропонує у цьому пошуку звертатись до народних виконавців з розробленим переліком запитань, серед яких є і таке: «Як відбилося на українських танцях перебування в такій місцевості інших народів – росіян, білорусів, турків, татар і інших народів, про які чули в цій місцевості?» (Верховинець, 1990, с. 124). Дійсно, Україна здавна перебувала на перетині культурних, етнічних, політичних, релігійних кордонів, що забезпечувало і досі зберігає їй особливу роль у контексті міжкультурної взаємодії. Саме тому вибрана тематика для наукового пошуку є актуальною, а обґрунтування методології дослідження танцювальної культури пограничних регіонів є необхідним.

Аналіз попередніх досліджень. Рубіж XIX–XX століття є відправним пунктом у створенні методології крос-культурних досліджень. Важливу роль у цьому контексті відіграла одна із найвпливовіших американських антропологічних шкіл «Культура та особистість». Заснована Ф. Боасом, школа працювала на розвиток антропології загалом, досліджувала вплив культури на індивідуальну особистість, діяльність її послідовників сприяла трансформації порівняльного підходу в крос-культурний та розробці методології культурного опису (Boas, 2022). Вивчення «перетину культур» – непросте завдання, адже це явище перебуває у постійному русі. Статистичний аналіз «крос-культурного порівняння континуумних зон» ґрунтується на передумові наявності у кожній культурі власного, унікального шляху розвитку (Солодка, 2016, с. 32). Методичні підходи у порівнянні представників різних соціумів вдосконалюються завдяки прихильникам як універсальності, так і локальної специфіки їх вивчення. Г. Тріандіс запропонував комплексний «etic-emic-etic» підхід для вивчення крос-культурного феномену культури на різних етапах: першочергово вивчаються універсальні категорії; далі розпочинається виявлення культурно-специфічних рис; методика

завершується останнім етапом – проведенням крос-культурного порівняння та підбиття підсумків (Triandis, 1994, с. 69). Працю А. Ройс «Антропологія танцю» вважають новаторським внеском, оскільки зроблені дослідницею висновки стимулювали дискусії щодо визначення поняття танцю з міжкультурної точки зору. На думку дослідниці, «дослідження культур і суспільств як інтегрованих цілостей сприяли появі більш реалістичного ставлення до ролі танцю» (Royce, 1977, с. 215).

Мета статті – проаналізувати методологічні підходи в дослідженні танцювальної культури пограничних регіонів.

Результати дослідження. Використовуючи порівняльний аналіз різних культур, ми можемо бачити певні закономірності розвитку суспільства й окремого індивіда. Але щоб дані були достовірними і науково обґрунтованими, такого стану можна досягнути лише за умови, якщо порівнювані культури мають якомога більше точок перетину: схожий чи спільний історичний розвиток, екологічні та географічні умови та ін. Лише за таких умов можливий повний науковий ракурс у самій сутнісній складник проблеми, яка стосується схожих і відмінних характеристик. Сучасне трактування крос-культурного підходу представлено також серед робіт Д. Мацумото. Американський психолог акцентував увагу на рівноцінності порівнювальної інформації, що використовується під час крос-культурного дослідження: «Результати порівняння культур лише тоді матимуть сенс, якщо теоретичні рамки та гіпотези в цих культурах будуть рівноцінні, так само як і способи збору даних, управління й аналізу. Яблука в одній культурі можна порівнювати в іншій культурі лише з яблуками» (Matsumoto & Juang, 2013, с. 47). Ми бачимо, що дослідник поставив чітке завдання в крос-культурних дослідженнях. Д. Мацумото вирішив іти новаторським шляхом і на основі практичних досліджень виявити основні дефініції, які стануть алгоритмом для успішної адаптації в нову культуру, також він працював над виробленням універсальних правил і дій, які би базувались на аналізі отриманих даних. Однією з таких дефініцій для крос-культурної комунікації з частою зміною кордонів є «фронтір» (англ. frontier – «пограниччя») – територія, де люди з різних культур та національностей зустрічаються, спілкуються, взаємодіють.

Термін «пограниччя» може мати різні напрями тлумачення залежно від того, як він використовується, та яким контекстом оточений. Науковці використовують термін «фронтір» для опису різних аспектів міжкультурної взаємодії, зокрема географічного, культурного, суспільного контактів тощо. У своєму трактуванні А. Садовський виокремив три основні напрями розуміння терміна, де перший вказує на прикордонну територію, далеку від центру; другий акцентує на суспільно-культурному контакті між різними народами та етнічними групами; третій описує шлях формування нових людських та культурних ідентичностей на межі двох або більше культурних контекстів (Sadowski, 1999, с. 5).

Польська дослідниця міжкультурної взаємодії Антоніна Клоковська розглядала фронтір не просто пограничною лінією, а складною соціокультурною територією, де відбувається перехід від однієї культури до іншої. Вона вважала, що тут формується особлива культурна ідентичність, яка поєднує елементи різних культур і є наслідком їхньої взаємодії. Також А. Клоковська пише про утворення «квазі-меншини» – регіональної етнічної спільноти, що «коливається» між двома націями, але розташована на певній відстані від державного кордону (Kloskowska, 1996, с. 114–115).

Інтердисциплінарний підхід дозволяє розглядати пограниччя з різних сторін і детально вивчати його складники. Регіоналізм, як відзначає О. Сухомлинов, впливає на розвиток культурного фронтіру, а тому важливо враховувати його в дослідженнях. У монографії «Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему» історик пропонує методологічний інструментарій для дослідження культурного пограниччя:

– аналіз рівнів міжкультурної взаємодії: *«зіткнення – конфлікт – стикання – сусідство – контакт культур»*;

– визначення архетипічних бінарних антиномій та суспільно-психологічних категорій, що є універсальними для всіх етнічних культур та походить від бінарних архетипів *«Космос–Хаос»: «свій–чужий», «центр–периферія», «пограниччя–Інший», «історична пам'ять», «колективна свідомість», «національна ідентичність»* тощо (Сухомлинов, 2008, с. 5–16).

Водночас Я. Верменич зазначає, що введення фронтіру в контекст дослідження історії

прикордоння дозволяє вивчати місцеві особливості розвитку культури та виявляти перехресні впливи різних наукових галузей, сприяє уточненню розуміння культурного пограниччя та його вплив на розвиток культур взагалі (Верменич, 2009, с. 21–39). Дослідниця наголошує на важливості сприйняття фронтіру як «полігону» для дослідження міжкультурної взаємодії та пошуку контактних зон, адже у цьому контексті пограниччя виконує важливу функцію в підтримці міжкультурного діалогу та підвищенні толерантності, що є необхідним для розвитку сучасного суспільства (Верменич, 2012, с. 68).

Методологічне підґрунтя для культурологічного аналізу танцю розробляється в працях видатного представника американської школи культурної антропології Ф. Боаса, який забезпечив основу для цілісних досліджень культури, Гертруди Курат – відомої американської танцівниці, авторки низки наукових робіт, присвячених розробці теорії та методів танцювальної етнології (Kurath, 1986), а також у дослідженнях Джоан Кеаліінохомоку (Kealiinohomoku, 1976), яка обґрунтувала антропологічний підхід у вивченні танцю та ін. Ці видатні діячі були одними з перших, хто систематично вивчав танець у розрізі культур, закладали підґрунтя крос-культурних та міжкультурних досліджень (Kealiinohomoku, 2001 с. 91).

Крос-культурні та міжкультурні взаємовпливи є важливими поняттями в контексті дослідження взаємодії культур, зокрема у танцювальному мистецтві. Розрізнення між цими поняттями полягає в тому, що міжкультурні дослідження описують взаємодії між культурами загалом, тоді як крос-культурні дослідження зосереджені на дослідженні взаємодії конкретних культур, що перетинаються, або контактують на прикордонній території. Крос-культурні дослідження включають аналіз та порівняння танцювальних традицій, моделей та тенденцій розвитку, їх взаємозв'язки та взаємовпливи, сприяють кращому розумінню спільного та відмінного між танцювальними культурами. Окрім цього, важливим складником крос-культурних досліджень є існування фронтіру, де і відбувається зустріч та взаємодія культур. Така територія стає місцем їх локального вираження, перетину та контакту між ними.

Для вивчення танцю як культурного феномену вважаємо актуальним підхід, запропонований американською дослідницею Сюзанною Янгермен. Він передбачає комплексний аналіз танцю, який складається із чотирьох аспектів: технічного, емоційного, соціального, контекстуального. Цей підхід допомагає зрозуміти танець як культурний феномен та його значення для різних культур та спільнот, охоплює їх історію, традиції, суспільний та політичний контекст. Технічний аспект включає аналіз танцювальної техніки, її розвиток упродовж історії; вплив цієї танцювальної техніки на сприйняття та інтерпретацію танцю. Під емоційним аспектом розуміється аналіз емоцій та почуттів, що передаються під час танцю та є невід'ємним складником манери та характеру виконання. Соціальний чинник описує соціальну функцію танцю, його значення для різних культур та спільнот. С. Янгермен включає сюди і роль танцю в релігії, традиціях, ритуалах, святкуваннях та інших суспільних подіях. Під контекстуальним складником розуміють час, місце, культурний контекст, в якому відбувається танцювальна процесія (Youngerman, 1975, с. 116–133).

Детальне обґрунтування і вивчення цих чотирьох аспектів потребує використання хореологічного підходу до вивчення танцю, його морфології. Для цього слід використати підхід Андрієн Кепплер, який був нею сформований у разі дослідження Тонганського танцю. Згідно з даними, концепція утворена на основі запозичень із кількох дисциплін: лінгвістики, фольклору, образотворчого мистецтва. Кінематичний і морфокінематичний рівні базуються на структурному аналізі, який використовується в лінгвістиці для виявлення за допомогою індукції одиниць та шаблонів, дійсних з точки зору конкретної системи. Ці два основних рівні використовують інформацію, яку можна отримати за допомогою порівняльного аналізу, схожого з методами, які використовуються для виділення фонем і морфем у мові. Дві інші дисципліни сприяли формуванню мотивного рівню, що означає комбінацію із менших одиниць руху. Жанровий рівень являє собою сукупність структурних елементів попередніх рівнів аналізу та зовнішніх проявів стосовно танцювального руху (Kaerpler, 1967, с. 305).

Вивчення міжкультурних взаємовпливів у формуванні народного танцю пограничних

територій України потребує прицільної уваги, адже історико-етнографічні регіони ілюструють різні періоди становлення нашої держави. Історико-етнографічні регіони України є одночасно фронтірними зонами, що вирізняються своєю локальною самобутністю та неповторністю стосовно решти території країни, у тому числі і за рахунок неоднорідних міжкультурних контактів, культурних взаємозапозичень. О. Фабрика-Процька у цьому контексті влучно вирізняє одну із соціокультурних особливостей фронтіру – «наявність культурних артефактів, походження яких не можна звести лише до однієї культурної традиції» (Фабрика-Процька, 2022, с. 7).

Синтез крос-культурного та хореологічного підходів застосуємо для аналізу одного зі зразків найдревнішої форми танцю, що побутує у різних регіонах України, – хоровод «А ми просо сіяли, сіяли». М. Грушевський зазначає, що з часом зміст хороводної пісні збіднів, і задля відновлення первинної цілісності необхідно звертатись до болгар, румунів, сербів, «котрі нам дуже допомагають орієнтуватися в наверхуваннях чорноморсько-дунайської доби, пережитої в тісній спільності з ними» (Грушевський, 1993, с. 119). Вважається, що весняний обрядовий цикл закодував у своїх піснях і танцях «дуже ранні, зародкові форми ритмічно-музикальної і словесної дії» (Грушевський, 1993, с. 119). Дослідник вважає, що переформатування хороводної процесії в дитячі забави врятувало та зберегло архаїчні елементи танцювальної культури від релігійних та політичних переслідувань. У 1 томі праці «Історія української літератури» розглядається тема подібності хороводів у слов'янському світі, які мають спільну ритмічну форму з мелодійними пісенними типами. М. Грушевський переконаний, що такі хороводи сягають своїм корінням задовго до середньовіччя, і засвідчують діалог танцювальних традицій між різними слов'янськими народами. У цьому контексті історик проводить аналогію між архаїчними хороводами «Ой ми просо сіяли» в українців та «Ой ти коло велико, ле ла ле» у сербів (Грушевський, 1993, с. 120–124). Архаїчні мелодійні типи в українців збереглись у хороводах-іграх обрядового характеру та потребують детального дослідження. У працях М. Грушевського, Л. Українки, Ф. Колесси, О. Ошуркевича

та багатьох інших знавців волинського фольклору зібрано матеріал, який необхідно вивчати та аналізувати належним чином задля збереження автентики регіону.

Наприклад, запис Ф. Колесою хороводної пісні «А ми просо сіяли, сіяли» (Ярмола, Рибак, 2021, с. 113), що зафіксована у с. Борщівка, що на півночі Тернопільської області, відрізняється від знайденого Л. Українкою у с. Миропіль Житомирської відсутністю постійного повтору вірша «Зелена рута жовтий цвіт, жовтий цвіт» після кожної строфи (Українка, 1977, с. 188–189). У варіанті українського етнохореолога А. Гуменюка, знайденого у с. Левківці Вінницької області, зазначені інші рядки для постійного повтору: «Ой дід-ладо» з вказанням на конкретну танцювальну дію – «сіяли, витопчем, викупим» та інші (Гуменюк, 1969, с. 103). Відомий фольклорист В. Давидюк припускає, що в таких приспівках веснянкових хороводів як «рано-нерано», «додолон-додолон», «ладо мое», «дів-ладо» та інших зосереджено заклики до певних природних явищ, відображено родові стосунки та ін. Дослідник акцентує на втіленні «назви конкретних міфологічних персонажів пантеїстичного походження», яким присвячені календарно-обрядові дії (Давидюк, 2005, с. 133).

Український етнограф О. Потебня пише з посиланням на Літопис Густинського Монастиря початку XVII століття про бога Ладо, якого величають приплескуванням у долоні та приспівками «ладо-ладо» до веснянок типу «Проса» та купальських пісень (Потебня, 1883: 32). Народознавиця Г. Лозко згадує про свято «Красна Гора» (інші назви: «Велика Лада», «Лельник», «Ляльник»), під час якого відбувалось вшанування Богині Лади 22 квітня: «Богиня Лада виходить на гору, щоб ладувати все навкруги, наводити лад у полях, лісах і гаях, вселяти любов у душі людей. Дівоче свято краси і любові: пісні й хороводи водять на честь її доньки – Богині Лелі» (Лозко, 2014, с. 477).

Домовляючись «сіяти просо», танцівники утворюють два ряди, тримаючись за руки – хлопці навпроти дівчат. Згідно з описом О. Потебні, на слова: «А ми просо сіяли, сіяли» дівчата повільно підходять до хлопців, а під час приспіву «Ой дід-ладо» відходять на початкову позицію. Хлопці відповідають дзеркальним рухом на слова: «А ми просо витопчем, витопчем, Ой дід-ладо, витопчем, витопчем». При

словах пісні «А ми дамо дівицю, дівицю» двоє хлопців з будь-якого краю піднімають руки вгору та утворюють ворітця. Усі дівчата пробігають крізь ці ворітця, окрім останньої, перед якою хлопці опускають руки і утримують її на своїй стороні. Хоровод продовжується до тих пір, поки всі дівчата не перейдуть до хлопців, утворивши пари (Потебня, 1883, с. 45). А. Гуменюк пропонує схожу версію цього хороводного діалогу: розміщення та рух учасників ідентичне. Проте у танцювальній лексиці використовуються потрібні притупи на кожен третій такт та відсутня фігура з ворітцями на слова «А ми дамо дівицю, дівицю». У вищезгаданому варіанті Ф. Колесси відсутні рядки про віддачу дівчини, тому припускаємо, що і танцювальна фігура «ворітця» теж не прижилась, а от у записі Л. Українки, зробленому у м. Овруч Житомирської області, веснянка закінчується інакше: «...А ми дамо дівочку, дівочку. За дівочку ні слова, ні слова, за кониченьки да й з двора, да й з двора!», що пропонує логічне закінчення ідейного змісту хороводу – втечу з двору, можливо, задалегідь розбившись на пари (Українка, 1977, с. 188–189).

Цей хоровод має глибокий символічний зміст, що охоплює різні аспекти життя та культури українського народу, а не лише відображає роботу на полях чи піклування про врожай. У дисертаційному дослідженні танцювальної культури Рівненського Полісся В. Гордеев описує хоровод «А ми просо сіяли, сіяли» як «містку метафору весняного акту плодючості та емоційного відгуку на відродження природи. Це означає, що зміст хороводу охоплює всю можливу смислову семантичну сферу: втілює певну ідею, ілюструє предметну діяльність та подає відповідну емоцію, що загалом характеризує світоглядні засади буття людини, створює конкретний образ навколишнього світу» (Гордеев, 2020, с. 41). Поруч зі згаданим танцем «Ой ми просо сіяли» на Волині відомі такі архаїчні хороводи, як «Кривий танець», «Крокове колесо», «Мак», «Водіння куца» та багато інших, що виконувались згідно з календарним циклом, відображали трудові процеси або ж побут селян. Більшість зі згаданих хороводів трапляються у сусідніх пограничних регіонах із власними особливостями у виконанні, які необхідно вивчати задля збереження та популяризації української культури.

Висновки. Дослідження регіональної хореографічної традиції в історичному, етнологічному, культурологічному вимірах допомагає розкрити неповторність та самобутність українського народу, багатство його культури, локальну своєрідність, а тому потребує комплексної методології. Крос-культурний підхід, який виокремився із більш загальних культурно-антропологічного та компаративного підходів, дозволяє провести аналіз культурно-історичних чинників становлення танцювальної культури, форми, характеру та інтенсивності крос-культурних взаємодій, допомагає розглянути танцювальні практики в контексті культурних особливостей етносів, культурних регіонів та соціальних спільнот. Щоб зрозуміти, як у результаті культурних взаємовпливів трансформується морфологія танцю, на нашу думку,

крос-культурний підхід доцільно поєднувати із хореологічним. Такий синтез дозволяє всебічно та комплексно порівнювати танцювальні традиції, виявляти спільні та відмінні риси у їхньому розвитку, вивчати взаємозв'язки та взаємовпливи та аналізувати специфіку танцювальної мови, і найбільш доцільно використовувати для вивчення традиційної танцювальної культури пограничних регіонів у просторі «перетину культур», що і було зроблено на прикладі архаїчного хороводу «А ми просо сіяли, сіяли». Наступним кроком у нашому дослідженні стане комплексне вивчення інших зразків української регіональної танцювальної культури, у тому числі танців іноетнічного походження, де можна буде простежити не лише регіональну специфіку побутування автентичних танців, але й особливості міжкультурних взаємовпливів.

Список використаних джерел:

1. Верменич, Я. (2009). Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*, 3, с. 9–40.
2. Верменич, Я. (2012). Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*, 6, с. 67–90.
3. Верховинець, В. М. (1990). Теорія українського народного танцю. 5-е вид. Київ: Муз. Україна. 150 с.
4. Гордєєв, В. (2020). Український народний танець на Поліссі: регіональні особливості лексики. дис. ... канд. миств.: 26.00.01. Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, Івано-Франківськ.
5. Грушевський, М. (1993). Історія української літератури. Том 1. Київ, «Либідь». 392 с.
6. Гуменюк, А. (1969). Українські народні танці. Київ, «Наукова думка». 616 с.
7. Давидюк, В. Ф. (2005). Первісна міфологія українського фольклору: монографія. Луцьк. 309 с.
8. Лозко, Г. (2014). Українське народознавство. Тернопіль. 512 с.
9. Потебня, А. А. (1883). Объяснение малорусских и сродных песен: Веснянки. Т. 1. Варшава. 274 с.
10. Фабрика-Процька, О. Р. (2022). ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ КАРПАТСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ. *Музичне мистецтво і культура*, 2(34), с. 5–19.
11. Солодка, А. (2016) Теоретико-методичні засади кроскультурної взаємодії учасників педагогічного процесу вищих навчальних закладів. Дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.07. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київ.
12. Сухомлинов, О. (2008). Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему: монографія. Донецьк: Юго-Восток.
13. Українка, Л. (1977). Зібрання творів у 12 томах. Т. 9. Київ: Наукова думка, с. 188–189.
14. Ярмола В., Рибак Ю. (2021). Волинські народні пісні з архіву Філарета Колесси. Львів: Галич-Прес. 272 с.
15. Boas, F. (2022). *Shaping Anthropology and Fostering Social Justice (Critical Studies in the History of Anthropology)*. University of Nebraska Press.
16. Kaeppler, A. (1967). *The Structure of Tongan Dance*. Praca Doktorska. University of Hawaii Library.
17. Kealiinohomoku, J. W. (2001). *The Study of Dance in Culture: A Retrospective for a New Perspective*. *Dance Research Journal*, 33 (1), 90–91.
18. Kealiinohomoku, J. W. (1976). *Theory and Methods for an Anthropological Study of Dance*. Indiana University Dissertations Publishing.
19. Kloskowska, A. (2001). *National cultures at the grass-root level*. Central European University Press Budapest by Wydawnictwo Naukowe PWN Sp. z o.o., Warszawa Published by arrangement with Polish Scientific Publishers PWN. English translation by Chester A. Kisiel.
20. Kurath, G. (1986). *Half a Century of Dance Research: Essays*. *Cross Cultural Dance Resources*.
21. Matsumoto D, & Juang L. (2013). *Culture and Psychology*. Fifth Edition. Cengage Learning.
22. Royce, A. (1977). *The Anthropology of Dance*. Bloomington: Indiana University Press.

23. Sadowski, A. (1999). *Pogranicze*. Studia Spoleczne. Bialystok.
24. Triandis, H. C. (1994). *Culture and Social Behavior*. N. Y.: McGraw-Hill.
25. Youngerman, S. (1975). *Method and Theory in Dance Research: An Anthropological Approach*. *Yearbook of the International Folk Music Council*, 7, 116–33.

References:

1. Boas, F. (2022). *Shaping Anthropology and Fostering Social Justice (Critical Studies in the History of Anthropology)*. University of Nebraska Press [in English].
2. Davydyuk, V.F. (2005). *Pervisna mifologiya ukrainskoho folkloru: monografiya* [Primordial mythology of Ukrainian folklore: a monograph]. Lutsk [in Ukrainian].
3. Fabryka-Protaska, O.P. (2022). *Istoryko-kulturna identyfikaciya Karpatskoho pogranychchya* [Historical and cultural identification of the Carpathian border]. *Muzychne mystectvo i kultura*, 2(34), p. 5–19 [in Ukrainian].
4. Gordeyev, V. (2020). *Ukrainian folk dance in Polissya: regional features of vocabulary: Candidates's thesis*. Ivano-Frankivsk: Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy, M. (1993). *Istoriya ukrainskoyi literatury*. T. 1 [The history of Ukrainian literature. V. 1]. Kyiv: Lubid [in Ukrainian].
6. Humenyuk, A. (1969). *Ukrainski narodni tanci* [Ukrainian folk dances]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Kaeppler, A. (1967). *The Structure of Tongan Dance*. *Praca Doktorska*. University of Hawaii Library [in English].
8. Kealiinohomoku, J.W. (1976). *Theory and Methods for an Anthropological Study of Dance*. Indiana University Dissertations Publishing [in English].
9. Kealiinohomoku, J.W. (2001). *The Study of Dance in Culture: A Retrospective for a New Perspective*. *Dance Research Journal*, 33 (1), 90–91 [in English].
10. Kloskowska, A. (2001). *National cultures at the grass-root level*. Central European University Press Budapest by Wydawnictwo Naukowe PWN Sp. z o.o., Warszawa Published by arrangement with Polish Scientific Publishers PWN. English translation by Chester A. Kisiel [in English].
11. Kurath, G. (1986). *Half a Century of Dance Research: Essays*. *Cross Cultural Dance Resources* [in English].
12. Lozko, H. (2014). *Ukrainske narodoznavstvo* [Ukrainian ethnology]. Ternopil [in Ukrainian].
13. Matsumoto, D., & Juang, L. (2013). *Culture and Psychology*. Fifth Edition. Cengage Learning [in English].
14. Potebnya, A.A. (1883). *Obyasnenie malorusskikh I srodnih pesen: Vesnyanki*. T. 1 [Explanation of littlerussian and related songs: Vesnyanka. V. 1]. Warsava [in Russian].
15. Royce, A. (1977). *The Anthropology of Dance*. Bloomington: Indiana University Press [in English].
16. Sadowski, A. (1999). *Pogranicze*. Studia Spoleczne. Bialystok [in Polish].
17. Solodka, A.K. (2015). *Teoretyko-metodychni zasady kroskulturnoi vzaiemodii uchasnykiv pedahohichnoho protsesu vyshchykh navchalnykh zakladiv* [Theoretical and methodical principles of cross-cultural interaction of participants in the pedagogical process of higher educational institutions]. (Dys. dokt. ped. nauk). Kyiv [in Ukrainian].
18. Suhomlynov, O. (2008). *Kulturni pogranychchya: novyi poglyad na staru problemu: monografiya* [Cultural borders: a new look at an old problem: monograph]. Donetsk: Yugo-Vostok [in Ukrainian].
19. Triandis, H.C. (1994). *Culture and Social Behavior*. New York: McGraw-Hill [in English].
20. Ukrainka, L. (1977). *Zibrannya tvoriv u 12 tomah*. T. 9 [Collection of works in 12 volumes. V. 9]. Kyiv: Naukova dumka, p. 188–189 [in Ukrainian].
21. Verhovynets, V.M. (1990). *Teoriya ukrainskoho narodnoho tancyu*. T. 5 [Theory of Ukrainian folk dance. V. 5]. Kyiv: Muz. Ukraine [in Ukrainian].
22. Vermenych, Ya. (2009). *Lokalni rivni suchasnogo istorychnogo piznannya: sproba typologizacii* [Local levels of modern historical knowledge: an attempt at typology]. *Regionalna Istoriya Ukrainy*, 3, 9–40 [in Ukrainian].
23. Vermenych, Ya. (2012). *Pogranychchya yak sociokulturnyi fenomen: prostorovyi vymir* [The border as a socio-cultural phenomenon: spatial dimension]. *Regionalna Istoriya Ukrainy*, 6, 67–90 [in Ukrainian].
24. Yarmola, V., Rybak, Yu. (2021). *Volynski narodni pisni z arhivu Filareta Kolessy* [Volyn folk songs from the archive of Filaret Kolessa]. Lviv: Galych-Pres. [in Ukrainian].
25. Youngerman, S. (1975). *Method and Theory in Dance Research: An Anthropological Approach*. *Yearbook of the International Folk Music Council*, 7, 116–33 [in English].

Шевченко Олег Тарасович,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

orcid.org/0000-0003-3515-298X

olaff@meta.ua

МОДЕРН ГУСТАВА КЛІМТА: РЕАЛІЗАЦІЯ НОВИХ ЦІННОСТЕЙ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ

У статті аналізується творчість Густава Клімта (1862–1918), яка стала унікальним естетико-художнім втіленням розуміння сучасної культури. Наголошується на особливостях функціонування історичного мистецтва у сучасній культурі. Художник втілює у собі епоху, яка продовжує зачаровувати і бентежити сучасність. Культурну історію картин митця можна назвати прикладом феноменальності у стилі модерн, що набув поширення в мистецтві кінця XIX – початку XX ст.

Г. Клімт – один із найоригінальніших художників кінця XIX – початку XX ст. Головними героями його картин переважно стали жінки, а у самих роботах намагається відповісти на довічні питання: що є життя і смерть, які образи у природи, що таке час і в чому суть стосунків між чоловіком і жінкою? При цьому сам митець зберігає загадковість свого внутрішнього світу.

Густав Клімт завжди був новатором, який постійно експериментував з ідеями та напрямками. Він легко засвоїв прийоми та ідеї імпресіонізму, проявив себе у експресіонізмі та кубізмі, створював орнаментальні пейзажі та декоративні роботи, писав портрети та алегоричні панно. І при цьому ні на хвилину не відмовлявся від права на свободу творчості, самовираження, привносячи до кожного жанру своє.

Стиль Клімта надто особистий, а сенс багатьох його робіт не може бути повністю зрозумілий без аналізу його особистих взаємин із прототипами образів, які він зображав. Образи, у яких відіграють роль не фігури, а жести та пози. Індивідуальна риса його творчості у тому, що на його полотна майже завжди була суперечлива реакція. Хтось вважав його генієм і новатором, інші ж – збоченцем. Але це говорить про його відкритість новим враженням, які він реалізовував у своїх картинах.

Ключові слова: модерн, Густав Клімт, живопис, мистецтво, художник, митець, образ, творчість.

Shevchenko Oleg,

PhD in History,

Associate Professor at the History of Source Studies and Special Historical Disciplines Department

Dragomanov Ukrainian State University

orcid.org/0000-0003-3515-298X

olaff@meta.ua

GUSTAV KLIMT'S MODERNISM: REALIZATION OF NEW VALUES OF ARTISTIC CREATIVITY

The work of Gustav Klimt (1862–1918), which became a unique aesthetic and artistic embodiment of the understanding of modern culture was analysed in the article. The author emphasizes the peculiarities of the functioning of historical art in modern culture. The artist embodies an era that continues to fascinate and confound modernity. The cultural history of the artist's paintings can be called an example of phenomenalism in the Art Nouveau style, which became widespread in the art of the late 19th and early 20th centuries.

G. Klimt is one of the most original artists of the late 19th and early 20th centuries. The main characters of his paintings are mostly women. He tries to answer the eternal questions. What is life and death? What are the images of nature? What is time? What is the essence of the relationship between a man and a woman? At the same time, the artist himself preserves the mystery of his inner world.

Gustav Klimt was always an innovator who constantly experimented with ideas and directions. He easily mastered the techniques and ideas of impressionism, showed himself in expressionism and cubism, created ornamental landscapes and decorative works, and painted portraits and allegorical panels.

Klimt's style is too personal, and the meaning of many of his works cannot be fully understood without analysing his relationship with the prototypes of the image he depicted. Images in which gestures and postures play a role, not figures. An individual feature of his work is that there was almost always a contradictory reaction to his canvases. Some considered him a genius and an innovator, while others considered him a pervert. But this speaks of his openness to new implemented in his paintings.

Key words: modern art, Gustav Klimt, paintings, art, painter, artist, image, creativity.

Модерн (від фр. *moderne* – новий, сучасний) – назва стилю, який набув поширення в мистецтві кінця XIX – початку XX століть, головним змістом якого було прагнення художників протиставити свою творчість історизму та еkleктизму мистецтва другої половини XIX століття, звідси і назва (Гаврюшенко, 2006, с. 370). Модерн справив помітний вплив на ідейні та пластичні пошуки мистецтва XX століття і продовжує свою присутність у поліваріантності сучасного мистецтва. Є певною концентрацією різноаспектних ідей, представлених у багатоваріантних формах.

Із самого початку модерн був пов'язаний із питаннями життєвої будови, з концепціями, спрямованими на зміну, формування дійсності за законами краси. Уподобання творців модерну – представників різних творчих професій – багато в чому збігалися з пошуками символізму цього часу.

Спадщина стилю модерн складна і містить свідчення невирішених естетичних протиріч. Цю спадщину не можна оцінити лише позитивно чи негативно. Вона вимагає більш гнучкого та багатогранного підходу до вивчення.

Суперечлива природа стилю модерн спричинила те, що досі ставлення до нього не набуло повної визначеності. Деякі історики мистецтва і культурологи сприймають його лише як прояв занепаду буржуазної культури, не роблячи при цьому різницю між модерном і модернізмом. Інші дослідники вважають, що модерн не вирішив послідовно ті завдання, які прагнули поставити художні напрями раннього часу. В інших випадках про нього просто забувають у разі відтворення загальної картини естетичних пошуків в історії мистецтва в XIX–XX ст., не беручи до уваги його внесок у культуру.

Можна стверджувати, що модерн – це проміжна ланка між класикою та сучасністю, яскраве та своєрідне явище, яке торкнулося усіх видів візуальних і синтетичних мистецтв: живопису, архітектури, декоративно-ужиткового мистецтва, скульптури, художньої літератури тощо.

Однією з причин актуалізації мистецтва модерну є те, що центральне місце в ньому посідає жіночий образ. Проблема «жінка і суспільство» є дуже складною, багатоаспектною та багато в чому дискусійною. У цьому аспекті є необхідним звернення до культурної та художньої спадщини кінця XIX – перших десятиліть XX ст., коли «проблеми статі» стали обговорюватися надзвичайно широко.

Починаючи з 1980-х рр. посилилася увага до найбільш репрезентативних фігур модерну, зокрема до творчості найяскравішого художника віденського модерну (віденський сецесій (нім. Wiener Secession / Sezession, від лат. *secessio* – відділення, догляд – спілка митців)) Густава Клімта (1862–1918). Це складний та своєрідний художник, що і сьогодні залишається не до кінця відкритим загалу, а його оригінальна мистецька спадщина є невід'ємною частиною європейської культури на зламі століть.

Процес становлення творчої особистості Густава Клімта як неповторної індивідуальності, злети та падіння у його мистецькій творчості не знайшли достатнього висвітлення у вітчизняній історичній науці. В Україні інтерес до творчості австрійського живописця активізувався лише на зламі XX–XXI ст. Саме у цей час репродукції його картин набули популярності. Краса полотен художника стали джерелом сильних художніх вражень та об'єктом пильного інтересу публіки та критики. Про художню цінність творчості Клімта ми дізнаємося з цін продажів його картин на європейських аукціонах, а також через втілення образів-предметів його картин у масову свідомість повсякдення сучасності.

Полотна та мозаїчні панно Г. Клімта поєднують у собі композиційну простоту та незвичайну домінанту орнаменту. Тло його картин становлять яскраві колірні декоративні візерунки, на яких зображені застигли людські фігури, що перебувають у стані напівсну або підпорядковані різноманітним рухам танцю або хороводу, що було характерно для символістського живопису та югендстилю (нім. *Jugendstil*) (Цветков,

2010, с. 986). (Jugendstil – поняття, усталене в німецькому мистецтвознавстві та художній критиці і застосовується зазвичай до німецького та австрійського мистецтва найменування стилю модерн)

Густав Клімт входить до когорти тих дивовижних художників, які вже на початку своєї творчої кар'єри були визнані. Проте ставлення до нього професійних художників і споживачів мистецтва істотно різнилося і відрізняється досі, при цьому характер оцінок з часом радикально змінювався з різних сторін, втім, не змінюючи значення художника для сучасної художньої культури. Подібна ситуація другої половини ХХ ст. стане звичайним явищем, а популярність серед пересічних цінителів мистецтва нерідко поєднуюватиметься з негативними оцінками та невизнанням з боку професійних художніх критиків. Проте на початку ХХ ст. це ще рідкість (Лисовец, 2015, с. 59).

Майбутній художник народився у 1862 році в передмісті Відня. Першим учителем Густава став його батько – художник Ернст Клімт. Освіту продовжив у художньому училищі Відня. Ще під час навчання Г. Клімт займався розписом театрів у різних австрійських містах, а 1885-го працював у Відні, оформлюючи міський театр і Музей історії мистецтв.

Початок 1890-х рр. був для Клімта важким і трагічним – протягом одного року померли його батько і брат. Густав тяжко переживав цю втрату, що відбилося в зміні стилістики його творів. Однак у цей же період Г. Клімт зустрів Емілію Флеге, жінку, яка, незважаючи на всі його сторонні зв'язки та «романи», до кінця днів залишалася супутницею та найвірнішим другом художника (Густав Клімт: настоящее золото модерна).

У 1894 р. імперська влада замовила Г. Клімту оздоблення актової зали Віденського університету. Це мали бути три картини, присвячені медицині, філософії та юриспруденції. Однак, коли художник показав першу з них, «Філософію», це викликало справжній шквал критики. Автора звинувачували

в нерозумінні суті філософії, неправильному її трактуванні, вульгарності і навіть порнографічності його творів. Така ж доля спіткала й інші замовлені картини.

Після скандалу митець більше не погоджувався на виконання замовлень від держави:

художня свобода виявилася дорожчою. Відтоді більшість картин Г. Клімта були викликом громадській думці та спричиняли бурхливу реакцію австрійської пересічної публіки.

Однак популярність і пізнаваність Густава Клімту принесли роботи, написані ним у так званій «золотий період». Ця назва виникла завдяки пристрасті художника до використання в роботах справжнього листового золота, цінних матеріалів і домінантність саме цього кольору. Найвідомішими картинами цього етапу, та й, мабуть, всієї творчості Г. Клімта є «Поцілунок» і «Золота Адель», найвідоміший зі створених художником портрет Адель Блох-Бауер (Густав Клімт: настоящее золото модерна).

Клімт просив за свої роботи великі гроші, тому часто його моделями були забезпечені фрау, яким був приємний чарівний стиль митця. Часто це були портрети у повний зріст, що в усій красі демонстрували розкішне вбрання натурниці.

Саме у цей час (1905–1911 рр.) художник отримав замовлення від заможного бельгійського промисловця Адольфа Стокле на оформлення будинку в Брюсселі, однієї з найграндіозніших пам'яток епохи модерну. «Фріз Стокле» (дерево життя – мозаїчне панно в цілісному художньому інтер'єрі обідньої зали брюссельського палацу Стокле), за твердженням художника, став для нього «поворотним етапом» у його орнаментальному живописі. На цій мозаїці зображені гнучкі зелені гілки, фігура молодої жінки, тісні обійми закоханих. Жанр пейзажу почав привертати увагу художника у 1890-х. Він щорічно проводив літні канікули з родиною Емілії Флеге на березі Аттерзе і написав там багато пейзажів. Ці полотна становлять єдиний жанр, окрім фігурного живопису, який серйозно цікавив Г. Клімта. Майже чверть його робіт вкриті складним, близьким до орнаментального малюнком. Часто пейзажі виконані у незвичайному для цього жанру – квадратному форматі (Rainer Metzger, 2006).

Велику увагу Г. Клімт приділяв жіночим образам. Робота «Юдіф» (1901) шокувала віденську публіку виразом обличчя жінки, напруженими пальцями, що стискають відрубану голову, а також її неприкритим тілом. Тут Г. Клімт залишився вірним собі: золото, контраст із чорним і яскраво виражена чутливість (Rainer Metzger, 2006).

«Три віки жінки» (1905) – одна з найбільш продуманих і символічних робіт Г. Клімта. Вона відображає швидкоплинність життя, її постійні метаморфози та цикл життя загалом. Художник зобразив жінку у трьох різних часових відрізках: її безтурботне дитинство, прекрасну молодість та непривабливу старість. Це робота з глибоким змістом, яка нашоухує на думки про прожиті роки, їхню швидкоплинність і вічність. Особливою є також композиція картини. Не важко помітити, що вся увага художника сфокусована на жінок. Задній план його цікавить мало, він блідий і наче двовимірний. Зовсім по-іншому, яскраво та виразно, зображено центральну групу. Проте вона розділена кольором. Якщо дівчинка та жінка намальовані у біло-синій гамі, то старості дісталася традиційна для художника чорно-золота. Дівчина і дитина відкрито дивляться на світ, вони готові до змін, стара ж, навпаки, ховає обличчя, начебто розуміючи, що її життєвий шлях добігає кінця, і соромиться цього (Густав Клімт: настоящее золото модерна).

У 1904–1907 рр. Густав Клімт пише дві картини з практично однаковим сюжетом: «Водяні змії I» та «Водяні змії II». Це був як би його новий погляд на жінку. Вигляд цих жіночних образів занурює глядача у світ солодких фантазій, чаруючи своєю зовнішністю чоловіків та юнаків. Але зовнішність цих жінок оманлива. ці красуні нагадують скоріше Німф: вони так само холодні, а вся їхня краса дарована їм крижаним океаном. Вони щасливі у своєму царстві і в них не живе бажання кохання чи пошуку половинки (Описание картины Климта Густава «Водяные змеи»).

Але одним із найвиразніших образів в історії живопису ХХ ст. став його «Поцілунок» (1908–1909). Сліпучо яскрава та емоційна картина набула величезної популярності відразу після своєї появи. Відсутність глибини простору, ігнорування обрїю допомагають Г. Клімту вивести інтимну сцену за межі реальності. Деякі мистецтвознавці вважають, що натурниками для «Поцілунку» були сам Клімт та Емілія Флеге.

Портрет «Золота Адель» («Портрет Адели Блох-Бауер I»), що виконаний у 1907 р., називають портретом «австрійської Мони Лізи». Поряд із «Поцілунком» це полотно вважається найвідомішою роботою Г. Клімта, створеною

в «золотий період» його творчості, коли митець особливо надихався багатими мозаїками візантійських та італійських храмів. Обличчя та руки Адели зображені реалістично та виділяються на загальному тлі, виконаному орнаментально. Портрет можна розділити по вертикалі на дві частини: праворуч знаходиться Адель, ліворуч – полотно порожнє, лише слабкий натяк на домашній інтер'єр. У нижній частині полотна митець розташував поділ сукні Адель (Описание картины Густава Климта «Портрет Адели Блох Бауэр I» (Золотая Адель).

Наприкінці 1910 р. Г. Клімт уже намагається відійти від свого «золотого стилю». Одна з останніх його картин у цьому стилі – «Смерть і життя» (1908–1912). У 1911 р. картина була показана на міжнародній виставці у Римі, де посіла перше місце. Проте митець залишився незадоволений роботою, і в 1912 р. допрацював її, змінивши тло із золотого на блакитне (Rainer Metzger, 2006).

11 січня 1918 р. Клімт переніс інсульт, який паралізував художника на правий бік. Деякі біографи досі не можуть відповісти на питання, які ж стосунки пов'язували Густава Клімта та Емілію Флеге. Існує думка, що вона була його постійною коханкою, з якою він так і не одружився. Інші ж упевнені, що їхній зв'язок був виключно платонічним, і саме тому Емілія не народила митцю дитину. Як би там не було, а стосунки Клімта і Флеге тривали 27 років, і, за свідченнями очевидців, першими словами художника після інсульту, що вразив його, було прохання, щоб прийшла Емілія. Прикутий до ліжка, він не мав можливості писати картини, через що впав у розпач і захворів на пневмонію. 6 лютого 1918 р. Густав Клімт помер, ставши однією з найвідоміших жертв тодішньої пандемії «іспанського грипу».

Особливістю творчості Густава Клімта стало поєднання двох різних культур, які стали актуальними вже у ХХ ст., – масової та елітарної. Клімт пише портрети заможних замовників і за це отримує великі суми грошей, але так само створює дуже концептуальні полотна, де намагається відповісти на питання-загадки: що є життя і смерть, про експресію людського тіла, які образи у природи, що таке час і як він впливає на людину, у чому суть стосунків між чоловіком і жінкою, відносини людини з універсумом.

Цікавими є протиріччя, характерні для творчості Г. Клімта: через оголені тіла – особливо жіночі, акцентуючи увагу на чуттєвості, художник намагається зрозуміти, у чому суть людської діяльності. При цьому присутня дуже сильна позитивна гуманістична нота з психологізмом.

Клімт належав до тих художників, яким вдалося створити на зламі двох століть свою концепцію світу і свій неповторний, напрочуд органічний стиль, який характеризує приголомшливий своєю яскравою орнаментальною динамікою декоративізм, який згодом назвуть клімтовським.

Можна з упевненістю говорити про присутність так званого клімтовського парадоксу, що полягає в тому, що він дуже відчував потребу зміни манери написання картин навіть тоді, коли саме суспільство до цього ще не було готове. Він ставав справжнім наставником для тогочасного суспільства. Допомогає зрозуміти глибинні трансформації усіх цінностей культури. Модерн Клімта став поєднанням еkleктики стилів, абстрактного символізму та натуралістичності з характерним проявом нових змістів та цінностей творчості.

Список використаних джерел:

1. Гаврюшенко О.А., Шейко В.М., Кравченко О.В. (2006). Історія світової культури : навчальний посібник. Київ : Кондор. 404 с.
2. Густав Клімт: настоящее золото модерна : вебсайт. URL: <https://presenta.com.ua/gustav-klimt-nastoyashhee-zoloto-moderna/> (дата звернення: 28.05.2023).
3. Лисовец И.М. (2015). Живопись Густава Климта в культуре рубежа XIX–XX вв. и начала XXI в.: секрет успеха. *Известия Уральского федерального университета. Серия 3. «Общественные науки»*. № 1 (137). С. 59–66.
4. Описание картины Климта Густава «Водяные змеи» : вебсайт. URL: <https://opisanie-kartin.com/opisanie-kartiny-klimta-gustava-vodyanye-zmei/> (дата звернення: 14.05.2023).
5. Описание картины Густава Климта «Портрет Адели Блох Бауэр I» (Золотая Адель) : вебсайт. URL: <https://opisanie-kartin.com/opisanie-kartiny-gustava-klimta-portret-adeli-blox-bauer-i-zolotaya-adel/> (дата звернення: 28.05.2023).
6. Цветков Ю.Л. (2010). Густав Клімт и литература венского модерна. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2010. № 4 (2). С. 986–989.
7. Rainer Metzger. (2006) *Gustav Klimt Drawings & Watercolours*. London : Thames and Hudson Ltd. 2006. 400 p.

References:

1. Havryushenko, O.A., Sheyko, V.M., Kravchenko, O.V. (2006). *Istoriia svitovoi kultury: navchalnyi posibnyk* [History of world culture: teaching manual]. Kyiv: Condor. 404 p. [in Ukrainian].
2. Hustav Klymt: nastoiashchee zoloto moderna: vebsait [Gustav Klimt: the real gold of modernity: website.]. Retrieved from: <https://presenta.com.ua/gustav-klimt-nastoyashhee-zoloto-moderna/>.
3. Lisovets, I.M. (2015). *Zhyvopys Hustava Klymta v kulture rubezha XIX–XX vv. y nachala XXI v.: sekret uspekha* [Painting by Gustav Klimt in the culture of the turn of the XIX–XX centuries. and the beginning of the XXI century: the secret of success]. *Yzvestyia Uralskoho federalnoho unyversyteta. Seriya 3, Obshchestvennyie nauky*. № 1 (137). S. 59–66 [in Russian].
4. Opysanye kartynyi Klymta Hustava «Vodianyie zmei»: vebsait [Description of the painting by Klimt Gustav «Water Snakes»: website]. Retrieved from: <https://opisanie-kartin.com/opisanie-kartiny-klimta-gustava-vodyanye-zmei/>.
5. Opysanye kartynyi Hustava Klymta «Portret Adely Blokh Bauer I» (Zolotaia Adel): vebsait [Description of the painting by Gustav Klimt “Portrait of Adele Bloch Bauer I” (Golden Adele): website]. Retrieved from: <https://opisanie-kartin.com/opisanie-kartiny-gustava-klimta-portret-adeli-blox-bauer-i-zolotaya-adel/>.
6. Tsvetkov, Yu.L. (2010). *Hustav Klymt y lyteratura venskoho moderna* [Gustav Klimt and Viennese Modern Literature]. *Vestnyk Nyzhehorodskoho unyversyteta im. N.Y. Lobachevskoho*. № 4 (2). S. 986–989 [in Russian].
7. Rainer, Metzger. (2006). *Gustav Klimt Drawings & Watercolours*. London: Thames and Hudson Ltd. 400 p.

Ясюк Тамара Леонідівна,
науково-педагогічний працівник
кафедри «Музичне мистецтво естради»
Комунального закладу вищої освіти Київської обласної ради
«Академія мистецтв імені Павла Чубинського»
orcid.org/0000-0002-6182-1019
t.yasiuk@ukr.net

ФЕСТИВАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ: ГЕНЕЗА ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто фестивальний рух в його історичному аспекті, показані механізми міжкультурного діалогу народної та масової культури у соціокультурному вимірі сучасності на прикладі відомих фестивалів. Висвітлена специфіка проведення фестивалів у період російсько-української війни.

Фестивальна культура сьогодні посідає особливе місце в сучасному культурно-комунікаційному просторі. Сприяючи розвитку національної духовної культури, фестивалі популяризують художню спадщину країни в контексті демонстрації культурних, мистецьких досягнень їх учасників, презентації самобутніх творчих надбань.

Нині для України надзвичайно важливим є не тільки збереження національної культури, мистецтва та спадщини, але й донесення всьому світу правди про Україну та війну на нашій землі. Одним із таких дієвих культурних інструментів, який дозволяє виконати поставлені завдання, є фестивальний рух в Україні, котрий зазнав суттєвих змін, переорієнтувавшись на підтримку морального духу людей та підтримку Збройних Сил України.

Ключові слова: фестивалі, популярна культура, фольклор, культурні традиції, культурні цінності.

Yasyuk Tamara,
*Scientific and Pedagogical Worker of the "Musical Art of Pop" Department
Municipal Institution of Higher Education of the Kyiv Regional Council
"Pavel Chubynsky Academy of Arts"*
orcid.org/0000-0002-6182-1019
t.yasiuk@ukr.net

FESTIVAL MOVEMENT IN UKRAINE: GENESIS AND MODERNITY

Article deals with festival movement in its historical aspect. Mechanisms of folk and mass culture intercultural dialogue in modern socio-cultural sphere are given. The specifics of festival movement during the Russian-Ukrainian war are highlighted.

Today, festival culture occupies a special place in the modern cultural and communication space. Contributing to the development of national spiritual culture, festivals popularize the country's artistic heritage in the context of demonstrating the cultural and artistic achievements of their participants, presenting unique creative assets.

Currently, it is extremely important for Ukraine not only to preserve national culture, art and heritage, but also to tell the truth about Ukraine and the war on our land to the whole world. One of such effective cultural tools, which allows someone to fulfill the tasks, is festival movement in Ukraine, which has undergone significant changes, reorienting itself to support the morale of people and the support of the Armed Forces of Ukraine.

Key words: festivals, popular culture, folklore, cultural traditions, cultural values.

Постановка проблеми та актуальність. Нині у глобальному соціокультурному середовищі відбуваються структурні, функціональні, динамічні та змістові процеси, котрі постають як складно організована взаємодія, що потребує глибокого та всебічного аналізу. Складність і суперечливість процесів, що відбуваються

в усіх сферах життєдіяльності глобалізованого суспільства, обумовлюють зміну сутності культурних практик та їх нове розуміння з огляду нові моделі соціальної поведінки.

Особливе місце в сучасному культурно-комунікаційному просторі сьогодні посідає фестивальна культура. Обмін корисною

інформацією, спілкування великих груп людей, що представляють різноманітні країни, художні напрями та школи, є вкрай важливими аспектами соціокультурної динаміки XXI століття. Сприяючи розвитку національної духовної культури, фестивалі популяризують художню спадщину країни в контексті демонстрації культурних, мистецьких досягнень їх учасників, презентації самотутніх творчих надбань.

Аналіз досліджень і публікацій. Окремі аспекти розвитку фестивального руху в Україні висвітлюють Вербицька Т., Докієн О., Мамченкова О., Дрозда П., котрі розглядають різні за тематичним спрямуванням фестивалі, їх становлення та значення у культурному житті та становленні незалежної України.

Фестиваль як форму презентації мистецтва та важливу складову розвитку художнього простору розглядає О. Іванова (Іванова, 2020). О. Литовка аналізує фестивальний рух незалежної України, як каталізатор інтенсивності та якості мистецького життя (Литовка, 2013). Р. Безугла, досліджує конкурсно-фестивальний рух в часи російсько-української війни 2014–2023 рр. (Безугла, 2022). Особливості розвитку фестивального руху в сучасній Україні, позитивні та негативні риси сучасних фестивалів, а також можливі шляхи покращення ситуації висвітлені у роботах Д. Зубенко (Зубенко, 2011).

Мета статті - розглянути фестивальний рух в Україні в його історичному аспекті та проаналізувати феномен фестивальної індустрії України як важливої складової її сучасного культурного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасному українському суспільстві велика увага приділяється відродженню і збереженню вітчизняної культури. Тому важливим суспільно-державним завданням є організація дозвілля, що є невід'ємною частиною повсякденного життя людини.

Фестивальний рух, будучи масовою формою естетично-творчої діяльності, дає можливість об'єднати людей різних вікових груп в спільноту, котра здатна задовольнити особистісні і групові творчі інтереси людей, що прагнуть виступати не тільки споживачами духовних цінностей, а й їх творцями. І чим ширші можливості фестивалю для художньо-творчої діяльності, тим вище стає рівень сприйняття

культурного життя в соціумі. Ця форма естетично-емоційного впливу на глядачів чи слухачів по своїй загальносвятковій атмосфері і масовості є дієвою та ефективною.

О. Іванова зазначає, що «фестиваль в сфері соціально-культурної діяльності є процесом формування естетичної культури багатьох груп людей. В сфері культурно-дозвілєвої діяльності музичний фестиваль також може актуалізувати появу нових моделей їх проведення, котрі несуть в собі виховно-педагогічний характер. Як масова форма творчої культурно-дозвілєвої діяльності, музичний фестиваль несе в собі виховно-педагогічний потенціал, спрямований на всебічний розвиток людини» (Іванова, 2020).

За останні десятиліття в культурній політиці визначилися стійкі організаційно-творчі форми організації фестивалів різних рівнів: міжнародні, регіональні, міські, що фінансуються з різних джерел.

Нині світовий культурний простір охоплено всеосяжним розвитком фестивального руху, який виступає способом здійснення взаємодії та культурного діалогу між людьми. Фестивальні принципи спілкування на музичній мові проникають в найрізноманітніші області культурної творчості. І в цьому сенсі музичний фестиваль виступає як спосіб культурного і художньо-творчого обміну.

Фестивалі в Україні ще з 30-х років ХХ століття були однією з найбільш привабливих культурних практик, а фестивальний рух 60–70-х років репрезентував чисельні заходи, орієнтовані на різну цільову аудиторію.

Ідея перших творчих конкурсів та фестивалів ґрунтувалась на поєднанні професійного та самодіяльного виконавського мистецтва та гуртувалась навколо народної пісні та танцю. Перша Всесоюзна музична олімпіада, в якій взяло участь понад 60 виконавських колективів, серед яких капели бандуристів, оркестри, ансамблі народних інструментів, відбулася 1931 р. У 1939 році було проведено перший Всесоюзний конкурс виконавців на народних інструментах, цього ж року відбулась перша республіканська нарада кобзарів і лірників, в якій взяло участь 37 виконавців, вчені-фольклористи, письменники та композитори. (Дрозда П., 2009, с. 68–69).

Перший Всесоюзний фестиваль мистецтва «Київська весна» (1973–1991) об'єднав

театральне, танцювальне та музичне мистецтво. Ця подія була знаковою для ВІА «Смерічка», вона співпала зі зміною статусу ансамблю з самодіяльного на професійний та переходом його в Чернівецьку філармонію. в репертуарі колективу на той час вже були відомі «Мила моя», «Водограй» В. Івасюка та пісні П. Дворського, в яких поєднувались риси поп-, рок-музики та елементів джазу з народним гуцульським, буковинським мелосом.

З 1977 по 1989 рр. в Луганську проходив фестиваль «Слава праці», на якому в різні роки виступали естрадні солісти та колективи, кожен рік виходив пам'ятний значок фестивалю. У перших фестивалях взяли участь відомі українські естрадні зірки, представлені ними пісні поєднували авторську та народну музику: 1977 – С. Ротару, у 1978 – ВІА «Мрія» та «Водограй», «Смерічка», у 1979 – Микола Кондратюк, Діана Петриненко, Анатолій Солов'яненко, ВІА «Кобза» та «Кримські зорі», тріо Мареничів, у 1980 – Софія Ротару, ВІА «Червона рута» та «Медобори».

Заснований у 1973 році фестиваль-конкурс «Кримські зорі» проводився раз на два роки до 1998 на різних концертних майданчиках Криму: Ялті, Алушті, Євпаторії, Керчі, Місхорі, Севастополі, Сімферополі, Форосі, Бахчисарайському, Білогірському, Джанкойському та Ленінському районах. Після п'ятнадцятирічної перерви фестиваль було відновлено у 2013 році, але події наступних років припинили його існування в мистецько-культурному полі України.

Вінницький фестиваль «Зорі над Бугом», заснований у 1978 році, багато років був візитною карткою та брендом міста. Цей фестиваль став подією для багатьох виконавців: «Його поява нагадувала вибух надкової зірки, бо за зовсім короткий проміжок часу фестиваль з міського виріс до всесоюзного, збираючи під гаслом «Майстри мистецтв країни – трудівникам села» кращих виконавців з усього СРСР. «Зорі над Бугом» – це був власний музичний фестивальний бренд Вінниці» (Вербицька Т., 2018).

У 1989 році був заснований легендарний фестиваль «Червона рута». За словами одного з його організаторів Кирила Стеценка, «він мав показати, як міг би виглядати відомий «Woodstock Music & Art Fair» на український лад», а «орієнтиром, ідеалом резонансного фестивалю світового рівня був Вудсток 1969-го.

Але завдання перед собою ми ставили інші, а змістовну частину придумували самі» (Мамченкова О., 2017). Автором ідеї був журналіст Іван Лепша, котрий опублікував у 1987 році статтю в «Молоді України» під назвою «То є чистая вода...», яка стала маніфестом фестивалю. Фестиваль присвячувався Володимирі Івасюку.

Фестиваль «Червона Рута» стала генератором сучасної української популярної культури, особливістю його концепції завжди було поєднання різних стилів та жанрів, які в різні роки в різній кількості та конфігурації були представлені у його конкурсних змаганнях: поп-музика, ро-музика, авторська пісня, поп-гурти, акустична музика, інша музика (номінація, в яку входили не форматні виконавці), танцювальна музика тощо. Поява фестивалю у 1989 році є не випадковою, оскільки він віддзеркалював настрої в суспільстві та проводив їх засобами популярної культури. Його пов'язують з першими відкритими протестними подіями (зокрема, Революція на Граніті у 1990 році), котрі вже не можна було стримати. Отже, «Червона Рута» був тригером культурно-політичного життя та суспільної думки країни.

Фестиваль «Червона Рута» проводився раз на два роки в різних містах України до 2019 року. В різні роки фестиваль відкривав нових виконавців, які в майбутньому вплинули на розвиток української поп-культури, а також на ньому вперше звучали пісні, які поєднували сучасну естрадну та фольклорну традиції і також майбутньому ставали хітами.

«Червона рута» дала початок фестивального музичного руху в незалежній Україні. В 90-х роках з'явилося більше десятка фестивалів, серед яких: «Рок-екзистенція» (Київ, 1995–2005), «Таврійські ігри» (Нова Каховка, 1992–2007), дитячий естрадний фестиваль «Чорноморські ігри» (Скадовськ, 1998–2012, з 2017), «Республіка Казантип» (Автономна республіка Крим: Щолкіне, 1993–1999, Веселе, 2000, Поповка, 2001–2013). В 2000 роки народилося понад 30 фестивалів (більшість – після Помаранчевої революції), серед яких: «Байда» (Тернопіль, з 2001), «Jazz Koktebel» (Коктебель, 2003–2013, Затока, 2014–105, Чорноморськ, з 2016), «Країна мрій» (Київ, з 2004), «Рок Січ» (Київ, 2006–2013), «Гогольfest» (Київ, з 2007). 2010 роки відзначились появою таких фестивалів як «СХІД-РОК» (Тростянець, з 2013), «Atlas

Weekend» (Київ, з 2015). Загалом до 2021 року налічувалося понад 50 фестивалів в різних містах України, різного рівня, різних стилів та жанрів

Фестиваль «Таврійські ігри», що дав дорогу багатьом поп-виконавцям, проводився в Новій Каховці, останній – на НСК «Олімпійський» в Києві. Концепція фестивалю поєднувала конкурсні програми, шоу-програми, різноманітні івенти, велась пряма телетрансляція (пізніше – онлайн). Фестиваль входив в однойменну шоу-бізнесову структуру, яка і донині займається різноспрямованою діяльністю: музичні шоу, фестивалі, дні міст, державні свята, професійні свята, корпоративні та приватні акції, промоути, рекламні акції, презентації, форуми, брифінги тощо. В рамках фестивалю народились дитячі змагання – фестиваль «Чорноморські ігри».

Концепція фестивалю «Країна мрій» заснована на етнічній культурі в широкому сенсі єднання: це поєднання різних етнічних культур та синтез етніки та масової музичної культури. Фестиваль проводиться у формі народного гуляння-ярмарку, передбачає музичні виступи на різних сценах, впродовж цієї культурної події проводиться ярмарок виробів народного мистецтва, книжковий ярмарок, майстер-класи народних ремесел, виставки народного малярства, учасники та гості запрошуються до етнічної кухні. В рамках фестивалю народились інші: фестиваль «Рок Січ», танцювальні вечірки в стилі «Етно-Диско», фестиваль Героїчної Пісні «Молода Гвардія», Вечір Українського Романсу, Парад вишиванок, дитячі бали та традиційні французький та українські вечорниці.

Найбільш відомим з молодих фестивалів є «Atlas Festival», який поєднує рок, хіп-хоп, джаз, електропоп, фолк-рок та інші напрями та види мистецтва.

Як бачимо, фестивалі були однією з найбільш привабливих сучасних форм в культурному житті довоєнної України, а фестивальна індустрія репрезентувала чисельні заходи, орієнтовані на різну цільову аудиторію. Воєнна агресія Російської Федерації призвела до зламу усталеної інфраструктури культурного та мистецького життя, що склалася в попередній історичний період, та зміни ціннісних орієнтацій у суспільстві. Відкрита фаза російсько-української війни, що розпочалася 24 лютого 2022 року, стала справжнім випробуванням для

всього українського суспільства та, зокрема, для фестивальної індустрії. Як зазначає Безугла Р. «представники цієї галузі відреагували на виклики війни досить неоднозначно – від повної відмови щодо проведення заходів до кардинальних змін в форматі та цільовій аудиторії, ціннісних установах та вибору майданчиків. Обґрунтування таких видозмін і трансформацій є також різним: від неможливості та несвоечасності проведення розважальних заходів до необхідності підтримати Збройні Сили України, вирішити гуманітарні питання, відволікти найбільш вразливі верстви суспільства від трагізму воєнних буднів тощо» (Безугла, 2022, с. 10).

Сьогодні організатори більшості фестивалів намагаються підтримати Збройні Сили України, забезпечити гуманітарні потреби постраждалих від війни. Серед фестивалів воєнного часу й такі, котрі задумані передусім як благодійні. Наприклад, проведення фестивалю повітряних куль «Монгольф'єрія» заплановано на час перемоги. Разом з тим, оргкомітет уже зараз продає благодійні квитки, які будуть дійсними на будь-який з фестивалів «Монгольф'єрія» протягом року після закінчення війни. Всі зібрані кошти призначені для гуманітарної допомоги українцям, котрі постраждали від російської агресії (Фестиваль повітряних куль «Монгольф'єрія»).

Війна також зумовила зміну традиційного формату цілого ряду конкурсних та фестивальних проєктів, окремі з них були перенесені на інший період, або переміщені в інший регіон, зокрема за кордон, окремі зазнали суттєвих трансформацій, або ж і взагалі були скасовані. Серед причин – неможливість забезпечити безпеку при проведенні, залученість організаторів та учасників у воєнні дії та волонтерський рух, а також втрата актуальності традиційних програм.

Одним із завдань діячів культури і мистецтва нині є привернення уваги світу до війни, в цьому сенсі представництво українських артистів на зарубіжних фестивалях є надзвичайно важливим. Особливу роль для українського фестивального руху воєнного періоду відіграла підготовка, участь і перемога українського гурту «Kalush Orchestra» в «Євробаченні-2022». Ця подія сприяла згуртуванню українського суспільства, зростанню його віри у власні можливості, поширенню в світі інформації про російсько-українську війну.

Висновки. Отже, виховна та культурно-мистецька роль фестивалів надзвичайно велика. Під час їхньої підготовки і проведення активізується культурне життя, забезпечується залучення людей до культурних цінностей, розширюється культурна інфраструктура.

Фестивальний рух в Україні є важливою складовою її культурного середовища. Багато фестивалів увійшли в історію культури країни (включаючи ті, які зараз не проводяться), мають регіональне, всеукраїнське та міжнародне значення. Більшість фестивалів та конкурсів є мультистильовими, цей тренд задала «Червона Рута», об'єднавши різні стилі масової музичної культури – поп, рок, фольк, авторську пісню тощо. Багато фестивалів мають потужну

етнічну складову («Рок-екзимтенція», «Країна мрій», «Atlas Festival» та ін.), це пов'язано з окремим напрямом фестивального руху – патріотичним духом та національною самосвідомістю.

Сьогодні, коли Україна захищається від російської агресії, надзвичайно важливим є не тільки збереження національної культури, мистецтва та спадщини, але й донесення всьому світу правди про Україну та війну на нашій землі. Одним із таких дієвих культурних інструментів, який дозволяє виконати поставлені завдання, є фестивальний рух в Україні, котрий зазнав суттєвих змін, переорієнтувавшись на підтримку морального духу людей та підтримку ЗСУ.

Список використаних джерел:

1. Безугла, Р. (2022) Конкурсно-фестивальний рух в Україні в часи російсько-української війни. *Збірник наукових праць СУЧАСНЕ МИСТЕЦТВО*. Вип. 18. С. 9–18. DOI: <https://doi.org/10.31500/2309-8813.18.2022.269657>
2. Вербицька Т. (2018) Фестиваль «Зорі над Бугом» – бренд епохи – святкував би свій ювілей. *33 канал. Щотижневик*. Вересень, 15. URL : <https://33kanal.com/news/37775.html> (дата звернення: 21.08.2023).
3. Докієн О. (2019) Цікаві факти про перший фестиваль «Червона Рута» у Чернівцях. *Шпальта. Інтернет-видання*. Вересень, 20. URL : <https://shpalta.media/2019/09/20/cikavi-fakti-pro-pershij-festival-chervona-ruta-u-chernivcyaх-foto> (дата звернення: 22.08.2023).
4. Дрозда П. (2019) Огляди, конкурси та фестивалі як вагомий чинник популяризації народно-інструментального колективного виконавства. *Студії мистецтвознавчі*. Науковий журнал. Київ : Видавництво ІМФЕ. № 2. С. 68–72.
5. Зубенко Д. (2011) Розвиток фестивального руху в сучасній Україні. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право*. № 4(12). С. 110–114. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2011.4\(12\).124992](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2011.4(12).124992)
6. Іванова О.О. (2020) Фестиваль «Берегиня» як простір діалогу культур. *Міжнародний науковий е-журнал ЛОГОС. ONLINE*. Вип. 13. URL: <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.13.07.html> (дата звернення: 20.08.2023).
7. Литовка О. (2013) Фестивальний рух України періоду її незалежності. *Вісник КНУКіМ. Соціальні комунікації*. Вип. 2. С. 111–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknukim_sk_2013_2_19 (дата звернення: 21.08.2023).
8. Мамченкова О. (2017) Фестивальна історія: як прогрімліла і чому стихла «Червона Рута». *Українська правда. Інтернет-видання*. Травень, 18. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/05/18/224232> (дата звернення: 21.08.2023).
9. Фестиваль повітряних куль «Монгольф'єрія». URL: <https://balloonfest.com.ua/> (дата звернення: 22.08.2023).

References:

1. Bezugla, R. (2022). Konkursno-festyval'nyy rukh v Ukrayini v chasy rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny [Competition and festival movement in Ukraine during the Russian-Ukrainian war]. *Zbirnyk naukovykh prats' CONTEMPORARY ART*. Issue 18. S. 9–18. DOI: <https://doi.org/10.31500/2309-8813.18.2022.269657> [in Ukrainian].
2. Verbytska, T. (2018). Festyval' «Zori nad Buhom» – brend epokhy – svyatkuvav by sviy yuviley [The Zori nad Bug festival – a brand of the era - would celebrate its anniversary]. *33 Kanal. Shchotyzhnevyyk*. Veresen', 15. Web. URL : <https://33kanal.com/news/37775.html> [in Ukrainian].
3. Dokien, O. (2019). Tsikavi fakty pro pershyy festyval' «Chervona Ruta» u Chernivtsyakh [Interesting facts about the first Chervona Ruta festival in Chernivtsi]. *Shpal'ta. Internet-vydannya*. Veresen', 20. URL : <https://shpalta.media/2019/09/20/cikavi-fakti-pro-pershij-festival-chervona-ruta-u-chernivcyaх-foto/> [in Ukrainian].
4. Drozda, P. (2009). Ohlyady, konkursy ta festyvali yak vahomyy chynnyk populyaryzatsiyi narodno-instrumental'noho kolektyvnoho vykonavstva [Reviews, contests and festivals as a significant factor in the popularization of folk-instrumental collective performance]. *Studiyi mystetstvoznachchi*. Naukovyy zhurnal. Kyiv. № 2. S. 68–72 [in Ukrainian].
5. Zubenko D. (2011). Rozvytok festyval'noho rukhu v suchasniy Ukrayini [Development of the festival movement in modern Ukraine]. *Visnyk NTUU "KPI" Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo*. № 4(12). S. 110–114. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2011.4\(12\).124992](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2011.4(12).124992) [in Ukrainian].

6. Ivanova O. (2020) Festyval' "Berehynya" yak prostir dialohu kul'tur [Beregina" festival as a space for cultural dialogue]. Mizhnarodnyy naukovyy e-zhurnal LÓHOS. ONLINE. Issue 13. URL: <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.13.07.html> [in Ukrainian].

7. Litovka, O. (2013). Festyval'nyy rukh Ukrayiny periodu yiyi nezalezhnosti [The festival movement of Ukraine during the period of its independence]. Visnyk KNUKiM. Sotsial'ni komunikatsiyi. Issue 2. S. 111–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknukim_sk_2013_2_19 [in Ukrainian].

8. Mamchenkova O. (2017). Festyval'na istoriya: yak prohrymila i chomu stykhla «Chervona Ruta» [Festival history: how "Chervona Ruta" thundered and why it died down]. Ukrayins'ka pravda. Internet-vydannya. Traven', 18. URL : <https://life.prawda.com.ua/culture/2017/05/18/224232/> [in Ukrainian].

9. Festy`val` povitryany`x kul` «Mongol`f`yeryia» ["Mongolfieria" balloon festival] URL: <https://balloonfest.com.ua> [in Ukrainian].

ЗМІСТ

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Верстин Андрій Андрійович ВПЛИВ ПАТРИСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ НА СТАНОВЛЕННЯ КАТОЛИЦЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ЛЮДИНУ.....	3
Гоголь Василь Володимирович, Габлей Наталія Григорівна ПОГЛЯДИ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО ЩОДО ПРАВ ТА ОBOB'ЯЗКІВ СВЯЩЕНОСЛУЖИТЕЛІВ	8
Руско Надія Михайлівна, Палагнюк Михайло Михайлович ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ТА КАТЕГОРІАЛЬНА БАЗА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕЛІГІЙНО-ДУХОВНОЇ СПАДЩИНИ ГАЛИЦЬКОГО КРАЮ (ДО 1125-РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ ЗАСНУВАННЯ М. ГАЛИЧА).....	14
Шиманович Андрій Олександрович ТОМІЗМ І РЕФОРМАЦІЯ ХVІ СТОЛІТТЯ: КОНТРОВЕРСІЙНА ІСТОРІЯ ВІДТОРГНЕННЯ ТА ПРИЙНЯТТЯ.....	21

ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Візитів Юлія Миколаївна, Сатісвський Артем Анатолійович КОРЕЙСЬКА МОВА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ, МОВНА НОРМА, ВОЄННІ БУДНІ.....	28
Войтенко Юрій Миколайович ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УРЯДІВ В УКРАЇНІ І КРАЇНАХ БАЛТІЇ (1991–2004 РР.): ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	40
Доценко Віктор Олегович, Жолоб Михайло Петрович ПРОТИСТОЯННЯ ЧИ СПІВЖИТТЯ: УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	51
Звонко Ірина Михайлівна ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1990-ТІ РОКИ).....	58
Кульбака Ольга Євгеніївна ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ ГОНЧАРІВ У ПРОМИСЛОВИХ АРТІЛЯХ ОПШНІ 1929–1960 РР.....	64
Левченко Юрій Іванович КУЛЬТУРНИЙ СПРОТИВ – СКЛАДНИК СУЧАСНОЇ ВІЙНИ: ОГЛЯД 2022 РОКУ.....	71
Лопачька Наталія Миколаївна НАЦІЯ, НАЦІОНАЛІЗМ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	89
Місостов Тотраз Юрійович ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ДМИТРОВИЧА ТВЕРДОХЛІБОВА....	95
Найденко Тарас Олександрович ОБРАЗ РАДЯНСЬКОГО ОСВІТЯНИНА ДОБИ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964 РОКИ) У ТВОРАХ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА	103

Петровиц Валентина Василівна, Бундак Олена Анатоліївна
ІСТОРИЧНА ІНФОРМАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ.....110

Хлібовська Ганна Миколаївна
ЛИТУАНІСТИЧНІ СТУДІЇ ЮЛІУША БАРДАХА (1914–2010 РР.).....116

ФІЛОСОФІЯ

Андрущенко Віктор Петровиц
ЕТИКА ВІЙНИ.....124

Бугеря Марина Олександрівна
ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРНІ ДОМІНАНТИ У ТВОРЧОСТІ ВІКТОРА ОЛЕКСЕНКА:
СИМВОЛІЧНИЙ ТА КОМЕМОРАТИВНИЙ КОНТЕКСТИ У ВІЗУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ...131

Верещагін Олег Юрійовиц, Федоренко Микола Олександровиц
БАГАТОВИМІРНІСТЬ КУЛЬТУРНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ДИЗАЙНУ:
ОСВІТНЬО-ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ.....138

Gasimov Azer Ali
THE RELATIONSHIP BETWEEN FAITH AND POLITICS
IN THE FIRST PERIOD IN SALIM IBN ZEKWAN'S WORK "AS-SIRA".....145

Гончаренко Катерина Сергіївна
ПОЕТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ
ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРНИХ ЯВИЩ.....151

Гриценко Андрій Петровиц, Колієнко Анжеліка Анатоліївна
ГЛУХІВСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ:
ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ЗАСНУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ.....157

Книш Інна Василівна, Дутка Ганна Яківна
КОГНІТИВНІ ЕКСПЛОРАЦІЇ НОМАДОЛОГІЧНОГО КОНЦЕПТУ
В НОВІЙ ПАРАДИГМІ ОСВІТИ.....163

Колесник Ігор Миколайовиц
КОНТЕМПЛЯТИВНІ СТУДІЇ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ГАЛУЗІ.....174

Коник Мар'яна Михайлівна
ВИКЛИКИ СУЧАСНОГО СВІТУ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР.....180

Крижановська Тетяна Олександрівна
ОСОБЛИВОСТІ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ
ПЕРІОДУ КЛАСИКИ.....185

Крилова Вселена Олександрівна
ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНІ ОСНОВИ ХАРИЗМИ ЕКСПЕРТА
ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО ВИЗНАННЯ.....191

Рилова Ольга Юріївна
ПРИЧИНИ ТА СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ МАСОВІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....197

Ткаченко Валерія Вікторівна
КІНЕЦЬ «ПРИВАТНОГО» У ДИСКУРСІ НАСИЛЬСТВА КРІЗЬ МОРАЛЬНУ РИТОРИКУ....204

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Bandarzewska Weronika, Burek Paulina, Gliszczyńska Sabina KULTUROWE I PSYCHOLOGICZNE ASPEKTY KINEMATOGRAFII – NEGATYWNE SKUTKI FILMU.....	210
Боришполь Ганна Іванівна КУЛЬТУРНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ «СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ» В УКРАЇНСЬКОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	219
Гаврилюк Олег Павлович СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК ЧИННИК КУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ І СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	225
Гостева Оксана Вікторівна «КУЛЬТУРНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ»: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ ЧИННИКИ...232	
Клімук Володимир Володимирович, Клімук Ольга Сергіївна, Рябець Анастасія Романівна ВПЛИВ КНИЖОК ДЕТЕКТИВНОГО ЖАНРУ НА РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ.....	239
Ковач-Петрушенко Анастасія КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФСЬКОГО ПОСТМОДЕРНІЗМУ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В 70–80-Х РОКАХ 20-ГО СТОЛІТТЯ.....	248
Купрій Тетяна Іванівна ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТЕЛЕБАЧЕННЯ, КУЛЬТУРИ І СУСПІЛЬСТВА: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДИСКУРСУ.....	256
Миславський Володимир Наумович, Мухін Олександр Юрійович ЦІННІСНО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ПОШУКИ ЛЮДИНИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ НА ПРИКЛАДІ ФІЛЬМІВ «ВТОРГНЕННЯ ВИКРАДАЧІВ ТІЛ» (1956, 1978, 1993, 2007)....	263
Овчаренко Святослав Вадимович ЖАНР «РАДЯНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР» ЯК МЕТОД ГОМОГЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	269
Метт Сміт, Розова Тамара Вікторівна, Бородіна Наталія Вячеславівна, Овчаренко Тетяна Станіславівна ТЕАТР ЛЯЛЬОК ПЕРЕД ОБЛИЧЧЯМ ВІЙНИ.....	276
Сошніков Андрій Олександрович, Могільова Світлана Валентинівна КУЛЬТУРА ЯК ПЕРЕМОГА ПРАВА НАД ІНСТІНКТОМ.....	289
Тарапата-Більченко Лідія Григорівна ПРИРОДА І КУЛЬТУРА В ОПТИЦІ «НОВОЇ АНТРОПОЛОГІЇ».....	295
Уварова Тетяна Іванівна ВАРІАТИВНІСТЬ, КУЛЬТУРНІ ІНВАРІАНТИ ТА БАЗОВІ УНІВЕРСАЛІЇ КУЛЬТУРИ.....	304
Цапяк Микола Йосипович МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ ТАНЦЮВАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПОГРАНИЧНИХ РЕГІОНІВ (НА ПРИКЛАДІ ХОРОВОДУ «ОЙ МИ ПРОСО СІЯЛИ-СІЯЛИ»).....	313
Шевченко Олег Тарасович МОДЕРН ГУСТАВА КЛІМТА: РЕАЛІЗАЦІЯ НОВИХ ЦІННОСТЕЙ ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ.....	321
Ясюк Тамара Леонідівна ФЕСТИВАЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ: ГЕНЕЗА ТА СУЧАСНІСТЬ.....	326

CONTENTS

RELIGIOUS STUDIES

Verstin Andrii

THE INFLUENCE OF THE PATRISTIC TRADITION ON THE FORMATION
OF THE CATHOLIC DOCTRINE ABOUT MAN.....3

Gogol Vasyl, Hablei Nataliia

VIEWS OF METROPOLITAN ANDREI SHEPTYTSKY REGARDING
THE RIGHTS AND DUTIES OF CLERGY SERVANTS.....8

Rusko Nadiia, Palahnyuk Mykhailo

GEROSCIENTIFIC AND CATEGORICAL BASE SCIENTIFIC RESEARCH RELIGIOUS
AND SPIRITUAL HERITAGE OF THE GALITIC REGION
(TO THE 1125TH ANNIVERSARY OF THE FOUNDING OF HALYCHA).....14

Shymanovych Andrii

THOMISM AND THE SIXTEENTH-CENTURY REFORMATION:
A CONTROVERSIAL HISTORY OF REJECTION AND ACCEPTANCE.....21

HISTORY AND ARCHAEOLOGY

Vizitiv Yuliya, Satievskyi Artem

KOREAN LANGUAGE IN UKRAINE:
HISTORY, LANGUAGE STANDARDS, MILITARY DAYS.....28

Voitenko Yurii

FEATURES OF THE FORMATION OF GOVERNMENTS IN UKRAINE
AND THE BALTIC COUNTRIES (1991–2004): POLITICAL AND LEGAL ASPECT.....40

Dotsenko Viktor, Zholob Mykhailo

OPPOSITION OR COEXISTENCE: UKRAINIAN-JEWISH RELATIONS
IN VOLYN IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES.....51

Zvonko Iryna

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE DEFENSE INDUSTRIAL COMPLEX
OF UKRAINE AFTER THE RESTORATION OF INDEPENDENCE (1990 S).....58

Kulbaka Olha

FEATURES OF POTTERS' WORK ORGANIZATION IN INDUSTRIAL ARTILS
OF OPISHNYA IN 1929–196064

Levchenko Yuriy

CULTURAL RESISTANCE IS A COMPONENT OF MODERN WAR: A 2022 OVERVIEW.....71

Lopatska Nataliia

NATION, NATIONALISM AND NATIONAL IDENTITY: HISTORIOGRAPHICAL
ASPECT OF RESEARCH.....89

Misostov Totraz

HISTORICAL AND LOCAL STUDIES ACTIVITIES
OF OLEKSANDR DMYTROYVYCH TVERDOHLYBOV.....95

Naidenko Taras

THE IMAGE OF THE SOVIET EDUCATOR DURING DE-STALINIZATION (1953–1964)
IN THE WORKS OF OLES HONCHAR.....103

Petrovich Valentina, Bundak Elena
HISTORICAL INFORMATION AS A SOURCE OF FORMATION
OF NATIONAL IDENTITY.....110

Хлібовська Ганна Миколаївна,
LITHUANIAN STUDIES OF JULIUSZ BARDACH (1914–2010).....116

PHILOSOPHY

Andrushchenko Viktor
WAR ETHICS.....124

Bugeria Maryna
PHILOSOPHICAL AND CULTURAL DOMINANTS IN THE WORK
OF VIKTOR OLEKSENKO: SYMBOLIC AND COMMEMORATIVE CONTEXTS
IN THE VISUAL SPACE.....131

Vereshchagin Oleg, Fedorenko Oleksandrovykh
MULTIDIMENSIONAL CULTURAL REPRESENTATIONS OF DESIGN:
EDUCATIONAL POTENTIAL.....138

Gasimov Azer Ali,
THE RELATIONSHIP BETWEEN FAITH AND POLITICS
IN THE FIRST PERIOD IN SALIM IBN ZEKWAN'S WORK "AS-SIRA".....145

Honcharenko Kateryna
POETICS AS A METHODOLOGICAL TOOL FOR RESEARCHING PHILOSOPHICAL
AND CULTURAL PHENOMENA.....151

Hrytsenko Andrii, Koliienko Anzhelika
GLUKHIV TEACHING INSTITUTE: PHILOSOPHICAL PRINCIPLES
OF FOUNDATION AND FUNCTIONING.....157

Knysh Inna, Dutka Hanna
COGNITIVE EXPLORATIONS OF THE NOMADOLOGICAL CONCEPT
IN THE NEW PARADIGM OF EDUCATION.....163

Kolesnyk Ihor
CONTEMPLATIVE STUDIES: STATUS AND PROSPECTS OF THE SCIENTIFIC FIELD...174

Konyk Maryana
CHALLENGES OF THE MODERN WORLD: THE ANTHROPOLOGICAL DIMENSION....180

Крижановська Тетяна Олександрівна,
PECULIARITIES OF CRITICAL THINKING IN THE ANCIENT PHILOSOPHICAL
THOUGHT OF THE CLASSICAL PERIOD.....185

Krylova Vselena
EXISTENTIAL AND COMMUNICATIVE FOUNDATIONS OF AN EXPERT'S CHARISMA
AS A FACTOR OF SOCIAL RECOGNITION.....191

Rylova Olha
THE REASONS AND CONTROVERSY OF THE MASSIFICATION OF HIGHER EDUCATION....197

Tkachenko Valeriia
THE END OF THE "PRIVATE" IN THE DISCOURSE OF VIOLENCE THROUGH MORAL
RHETORIC.....204

CULTUROLOGY

Bandarzewska Weronika, Burek Paulina, Gliszczyńska Sabina, CULTURAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CINEMATOGRAPHY – NEGATIVE EFFECTS OF FILM.....	210
Boryshpol Hanna CULTURAL AND PHILOSOPHICAL COMPREHENSION OF THE PHENOMENON OF THE “PUBLIC IDEAL” IN THE UKRAINIAN HUMANITARIAN DISCOURSE OF THE EARLY XX CENTURY.....	219
Havrylyuk Oleh SOCIAL NETWORKS AS A FACTOR OF CULTURAL ADAPTATION AND SOCIALIZATION.....	225
Gosteva Oksana “CULTURAL DETERMINISM”: EVOLUTION OF THEORY AND DETERMINING FACTORS.....	232
Klimuk Volodymyr, Klimuk Olga, Riabets Anastasia INFLUENCE OF DETECTIVE BOOKS ON PERSONALITY DEVELOPMENT.....	239
Kovach-Petrushenko Anastasiia COMPARATIVE ANALYSIS OF PHILOSOPHICAL POSTMODERNISM IN THE COUNTRIES OF CENTRAL AND WESTERN EUROPE IN THE 70S–80S OF THE 20 TH CENTURY.....	248
Kuprii Tetiana THE RELATIONSHIP OF TELEVISION, CULTURE AND SOCIETY: CULTURAL STUDIES ANALYSIS OF FOREIGN DISCOURSE.....	256
Myslavskyi Volodymyr, Mukhin Oleksan VALUABLE AND EXISTENTIAL SEARCHES OF HUMAN DURING EXTREME SITUATIONS IN MOVIE “THE INVASION OF THE BODY SNATCHERS” (1956, 1978, 1993, 2007).....	263
Ovcharenko Sviatoslav GENRE OF “SOVIET FOLKLORE” AS A METHOD OF HOMOGENIZING UKRAINIAN CULTURE OF THE 20 TH CENTURY.....	269
Matt Smith, Rozova Tamara, Borodina Nataliia, Ovcharenko Tetyana PUPPETRY IN THE FACE OF WAR.....	276
Soshnikov Andriy, Mogilova Svitlana CULTURE AS THE OVERCOMING OF INSTINCT BY REASON.....	289
Tarapata-Bilchenko Lidiia NATURE AND CULTURE IN FOCUS OF “NEW ANTHROPOLOGY”.....	295
Uvarova Tetiana VARIABILITY, CULTURAL INVARIANTS AND BASIC UNIVERSALS OF CULTURE.....	304
Tsapiak Mykola METHODOLOGICAL APPROACHES IN THE DANCE CULTURE RESEARCH OF BORDER REGIONS (ON THE EXAMPLE OF A ROUND DANCE “A MY PROSO SIALY, SIYALY”).....	313
Shevchenko Oleg GUSTAV KLIMT’S MODERNISM: REALIZATION OF NEW VALUES OF ARTISTIC CREATIVITY..	321
Yasyuk Tamara FESTIVAL MOVEMENT IN UKRAINE: GENESIS AND MODERNITY.....	326

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 2

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп'ютерна верстка • Марина Сергіївна Михальченко

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman. Папір офсет. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 39,29. Замов. № 0823/524. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.